

THE
KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

91.

(Vyākaraṇa Section, No. 11)

THE
VAIYĀKARANA
SIDDHĀNTA-CHANDRIKĀ

By

RĀMĀS'RAMA

With

The Subodhinī Commentary by Sadānanda
&
The Fattvadīpikā Commentary by Lokesh'akara

EDITED WITH

The Chakradharā Notes, Lingānus'ās'an with commentary,
Unādikos'a etc., etc.,

By

KĀVYA-VYĀKARANA TĪRTHA

Pandit S'ri Navakishora Kara
Kāvya Sāhitya Sāstrāchārya, Vedānta Sāstri.

(Part II)

Published by

JAYAKRISHNA DĀS HARI DĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Vidya Vilas Press, Benares.

1944.

All Rights Reserved by the Publishers.

॥ श्रीः ॥

ह रि दा स सं स्कु त य न्थ मा ला स मा ख्य—

काशी-संस्कृत-सीरिज-ग्रन्थमालायाः

९९

व्याकरणविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

पदवाक्यप्रमाणपण्डितश्रीरामाश्रमप्रणीता वाणीप्रणीतसूत्राणां वृत्तिर्नाम

वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका

श्रीमत्पण्डितसदानन्दकृतसुबोधिन्या श्रीमद्रामकरपौत्र-

श्रीक्षेमकरसूनुश्रीलोकेशकरकृततत्त्वदीपिकया

व्याख्यया च सहिता

सा च

पण्डितप्रवरश्रीविम्बाधरकरव्याकरणसांख्यवेदान्ततीर्थचरणसेवकेन व्याकरण

साहित्यन्यायवेदान्तशास्त्राध्यापकेन श्रीनवकिशोरकरशास्त्रिणा

निर्मितया चक्रधरारूयटिप्पण्या, सव्याख्यया लिङ्गा-

नुशासनप्रक्रियया च प्रपूरिता । टिप्पणीकर्त्रा विहि-

तेनोणादिकोषेण च संवलित्वा ।

(उत्तरार्द्धम्)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलासप्रेस, बनारस सिटी ।

वि. सं. २००१]

द्वितीय संस्करणम् ।

[ई. सं. १९४४

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

—❁ उत्सर्गपत्रम् ❁—

निर्गुणब्रह्मविषयकध्यानधारणासमाधिकुशलानां सुद्धाद्वैतविद्यापा-
रावारसन्तरणधौतासारसंसारसमायाताशेषकल्मषाणां सुविशद-
शारदीयसोमसंकाशशरीरदीधित्तिधाराप्रमोदितसकलजनम-
नःकुमुदानां देवताध्यानपूजनानवरतजातलोटकव्याकु-
लितनयनकन्दराणां न्यायवैशेषिककापिलपातञ्जला-
दिदर्शनशास्त्रस्वतन्त्राणां काव्यव्याकरणपुराणेति-
हासपुरातनाख्यायिकाव्याख्यानाध्यापनेन ल-
ब्धप्रतिष्ठानां राज्याधीशसकाशात्सम्प्राप्ता-
नेकतीर्थादिपदवीविभूषितानां मम शैश-
वावधिलालनपालनसुशिक्षादीक्षादि-
प्रदानां साक्षादभिनवव्यासदेवा-
नामिव श्रीलश्रीयुक्तपितृदेवानां
सुप्रसिद्धयास्कवंशेऽवतीर्णानां

श्री विम्बाधरकर-

शर्मणां चरणयोर्निप-

त्य समर्पयति टि-

प्पणीपुष्पाञ्ज-

लिम् ।

॥ शम् ॥

महाष्टम्याम् ,
विक्रमस्य सं० १९८८

स्नेहाधीन —

श्री नवकिशोरः ।

❀ भूमिका ❀

यदम्बुसङ्गात्त्रिजगत्पवित्रितं विशेषजन्मार्जितकलमषाकुलम् ।

स्वर्धम्भुवः शीर्षनिवासिनी चिरं पुनातु मे विष्णुपदी सदा गिरम् ॥ १ ॥

नत्वा शिवं साम्बमूर्त्तिं शेषं भाष्यकृतं तथा ।

रामाश्रमस्य भारत्यां भूमिकारूपा प्रतन्यते ॥ २ ॥

हेमाननीयविवुधाः ! कृतशास्त्रचर्चाः !

यद्यत्र लेखनगता मम दोषसङ्घाः ।

जाता भवद्भिरनिशं परिमार्जनीयाः

दोषान्धरन्ति महतामपि ये हि दुष्टाः ॥ ३ ॥

शब्दानुशासनं नाम ख्यातं व्याकरणं हि तत् ।

प्रकृतिप्रत्ययादीनां साधनेनोपकारकम् ॥ ४ ॥

शब्दव्युत्पादनेनैव वेदानामङ्गमुच्यते ।

मुख्यं व्याकरणं यस्माद् वेदः शब्दमयोऽखिलः ॥ ५ ॥

शब्दज्ञानं वर्णमूलं पदज्ञानं ततः परम् ।

वाक्यज्ञानं ततः सर्वं-वाग्ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥ ६ ॥

अस्माद् व्याकरणं पाठ्यं सर्वं रेव मुमुक्षुभिः ।

गुर्वन्तिके यथान्यायं नरैः शान्तिसमन्वितैः (क) ॥ ७ ॥

तथाच प्राचामुक्तिः—

“आसनं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः” ॥

(क) शब्दो ब्रह्म इति श्रुतिः, परमपुरुषस्य त्रिगुणात्मिका शक्तिर्यस्मिन् सम्यग्रूपेण विराजते, स प्रणवोऽपि शब्दमयः । अतः शब्दज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानम्, व्याकरणज्ञानव्यतिरेकेण शब्दज्ञानं कदापि न सम्भवति, व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणमिति व्याकरणपदव्युत्पत्तेः । एवम्—भाषाज्ञानमपि व्याकरणमपेक्षत एव । एवं श्रूयते—इन्द्रादिषु देवगणेषु वेदार्थज्ञानेऽसमर्थेषु ब्रह्मा तान् व्याकरणं पठित्तुमादिदेश । ततो देवाः व्याकरणशास्त्रे व्युत्पन्नाः सन्तः वेदस्य मर्मोद्घाटितुं समर्था बभूवुः । स्वभावत एव वेदशास्त्रव्युत्पत्तिकामानामेतान्यवश्यं ज्ञातव्यानि, तदयथा,—“शिक्षा करणे व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । तन्मध्ये शिक्षानिरुक्तयोर्विशेषेण वैदिकव्याकरणसम्बन्धे आलोचितमास्ते । वेदानां प्रातिशाख्यानि च व्याकरणविषयात्मकानि । वैदिकब्राह्मणेषु च तद्विषयालोचना दृश्यते, अनेनैवमनुमीयते यद्व्याकरणं वेदस्यानुलिखितमेव । प्राचीननिरुक्तकाराणां मध्येऽधुना यास्कविरचितनिरुक्तं दृश्यते, तेन प्राचीनव्याकरणनिरुक्तकारानां गार्ग—गालव—शाकटायनौर्णवाम—शाकपुनि कौत्सानां नामान्युद्धिखितानि । खू० पू० अष्टमशतके महर्षियास्को विद्यमान आसीदित्यनुमन्यते । तद्व्यतिरिक्तेन पुर्वाचार्याणामनेन वाक्येनैव व्याकरणेन सह वेदस्य सम्बन्धः, उपयोगिता च विशेषणोपलभ्यते । तथाहि—“छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तःकल्पोथ पठथते, ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते शिक्षाव्राण्यन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं, तस्मात् साङ्गमर्थैरेव ब्रह्मलोके महीयत इति ।

“अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादते” ॥ इति ॥

श्रुतावपि व्याकरणाध्ययने विधिमाह—

“ब्राह्मणेन निष्कारणेन धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च” इति ॥

कश्चित्पुत्रमुपदिदेशश्च—

“यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्” इति ॥

“अङ्गीकृतं कोटिमितञ्च शास्त्रं” नाङ्गीकृतं व्याकरणं च येन ।

न शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरविन्दुर्विधवाल्लाटे” ।

इत्यपि कश्चिदाह ॥

तत्र व्याकरणे—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मताः” ॥

इत्युक्तरीत्याष्टौ प्राचीनशाब्दिका आसुः ॥

केचिदिमं पूर्वोक्तश्लोकमेवं पठन्ति । सो यथा—

‘ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं जैनेन्द्रं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्” (क) इति ॥

तत्र सारस्वतव्याकरणस्येदं वृत्तं श्रूयते—

सारस्वतं व्याकरणं प्रसिद्धं जानन्ति सर्वे विषुधाः प्रसिद्धाः ।

कर्त्तास्य काश्यामनुभूतिरूप आसीदुदासी महतां वरेण्यः(ख) ॥८॥

(क) अधुना भारतवर्षे पाणिनीयात् प्राचीनतमं व्याकरणं नास्ति । तस्य सर्वाङ्गसुन्दरप्रक्रियाप्रभा-
वेन तत्तत्प्राचीनव्याकरणानां प्रचारप्रभावौ हीनावास्ताम् । पाणिनिना तद्व्याकरणे काश्यप-गार्ग्यापि-
शलि-गालव-चाक्रवर्धय-भारद्वाज-शाकटायन-शाकल्य-सनक-स्फोटायनानां नामानि ससम्मानमुद्-
धृतानि पाणिनेः समयात् शब्दशास्त्रस्य सूत्र्यालोचनारभत । अधुना प्रचलितानि सर्वाणि व्याकरणानि
तदनुकूलान्येव, पाणिनेर्जीवितकालविषये मतभेदोऽस्ति । महामहोपाध्यायश्रीहरप्रसादशास्त्री एवमुक्त-
वान्—, मगधदेशे शैशुनागवंशस्थाभ्युन्नतिकाले यदा दारयाबुसनामा (Father of Sexes) पारस्य-
सम्राट् तक्षशिलामाक्रमत्, तदा तत्रस्थाः पण्डितास्तद्भयेन तत्रशिलां त्यक्त्वा उन्नतिमति मगधे आगत-
वन्तः । तैः सह पाणिनेर्युक्त्वंषः पाणिनिश्चास्ताम् । तौ च तत्र प्रसिद्धमगाताम् । पाणिनिश्च तत्र अष्टा-
ध्यायीं रचयामास । पाश्चात्यमनीषी गोल्डस्टुकरः (Goldstucker) तं ख० पू० सप्तमशतके स्थापयति ।
प्रतीक्यपण्डितौ वेबारम्याकसमुचारी (Weber and Max Muller) तस्य जीवितकालं ख० पू०
चतुर्थशताब्दमध्ये भागोऽकथयताम् । प्रसिद्धाङ्गलैतिहासिको मिनस्मिथः (Vincent Smith)
विशेषालोचनया तं ख० पू० सप्तमशताब्दपूर्ववर्तिनं स्वीकरोति । पाणिनेर्मातुर्नाम “दाची” इति कथ्यते ।
सीमान्तप्रदेशस्यैटकनामधेयप्रान्ते तस्य जन्मस्थानमासीत् ।

(ख) अनुभूतिरूपः, अनुभूतिस्वरूपाचार्यः । अस्याविर्भावकलस्तु खृष्टीयपञ्चमशतकमिति जनश्रुतिः ।

सरस्वती यस्य हि सूत्रकर्त्री संराधिता देव्यनुभूतिना सा ।
 पुंक्षुप्रयोगं विदुषां सभायां प्रमार्ष्टुक्ामेन यतात्मनैव ॥ ९ ॥
 तुष्टा तदा ध्यानगुणेन तस्य स्वकीयमातेव कृपावशा सा ।
 आगत्य देवी त्वरयानुभूतिं वरं वृणीष्वेति जगाद वाणी ॥ १० ॥
 ततोऽनुभूतिनिजगृहवृत्तं मातुः समक्षे तनयो मुदेव ।
 उक्त्वान्वयाचन्महनीयचेष्टः सरस्वतीं व्याकरणं नवीनम् ॥ ११ ॥
 स्वकण्ठसंराजितहारगभात् सूत्राणि सा सप्तशतानि दत्त्वा ।
 अन्तर्दधे व्याकरणं ततः सोऽनुभूतिरूपो रचयांचकार ॥ १२ ॥
 प्राचीनवैयाकरणेन तेन विनिश्चिता साधनपद्धतिश्च ।
 शङ्कासमाधानविचारचारुः सोदाहृतिवृत्तिरलं विभाति ॥ १३ ॥
 सारस्वतस्य निर्माता नरेन्द्राचार्य्य इत्यपि ।
 केचिद्दन्ति सामर्थ्यं विद्वद्भिस्तद्विभाव्यताम् ॥ १४ ॥
 मन्येऽहं प्रकृता यात्र वृत्तिरस्ति सुविस्तरा ।
 तत्कर्त्ता कुशली श्रीमान्नरेन्द्राचार्य्यपण्डितः ॥ १५ ॥
 अस्य ग्रन्थस्य टीकास्ति चन्द्रकीर्तिः सुबोधिका ।
 वासुदेवेन भट्टेन प्रसादाख्या च निर्मिता ॥ १६ ॥
 उक्तटीकाद्वयं पाठ्ये परीक्षायां नियोजितं ।
 कालिकाक्षेत्रगोवाण-वाणोसंसदि पण्डितैः ॥ १७ ॥
 माधवीति समाख्याता व्याख्या गुर्वर्थबोधिका ।
 चकास्ति सा च सर्वत्र प्रणीता माधवेन या ॥ १८ ॥
 जगन्नाथेन केनापि पण्डितेन कृता तदा ।
 सारप्रदीपिका नान्ना सारार्थस्य प्रकाशिका ॥ १९ ॥
 काशीनाथो बुधश्रेष्ठः फणिभाषितभाष्यवत् ।
 यत्सारस्वतभाष्यं तच्चक्रेऽलम्यं भवेज्जनैः ॥ २० ॥
 जगन्नाथो रमाकान्तो यत्रास्ते तत्र शाश्वतः ।
 भारतीत्युपनामासा-वसृतो विवृतिं सुखम् ॥ २१ ॥
 कृतवान् योऽमलस्वामि-शिष्य आसीत्सदा सुखी ।
 दुष्टिकां मेघरत्नो हि गम्भीरार्थप्रदशिकाम् ॥ २२ ॥ युग्मकम् ॥
 शब्दार्थचन्द्रिका हंसविजयस्य महात्मनः ।
 विद्वत्प्रबोधिनीटीका रामभट्टस्य चास्ति सा ॥ २३ ॥
 एवं बहुविधाष्टीका न मिलन्ति कथञ्चन ।
 इतिहासादिवाक्येभ्यो जानीमो नाममात्रतः ॥ २४ ॥
 सारस्वतीयसूत्राणामपरा वृत्तिरस्ति या
 रामाश्रमकृता रम्या सा हि सिद्धान्तचन्द्रिका ॥ २५ ॥
 भट्टोजिदीक्षितस्यैव पुत्रो भानुजिदक्षितः ।
 रामाश्रमापराभयोऽसौ कथयते सकलौज्जैः ॥ २६ ॥

अयं पतञ्जलेर्भाष्यं स्वीकृत्य सकलं पदं ।
 लौकिकं लोकभद्राय संसाध्यादर्शयद्बुधः ॥ २७ ॥
 सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे यानि सन्ति पदानि वै ।
 तानि तानि च सर्वाणि वर्तन्तेऽत्र सुविस्तरम् ॥ २८ ॥
 अल्पकालेन बोधो हि पदार्थानां प्रजायते ।
 सिद्धान्तचन्द्रिकाग्रन्थ-पाठेनैव यथार्थतः ॥ २९ ॥
 भट्टोजिदीक्षितच्छात्रो रघुनाथो महामतिः ।
 फणिभाष्यमिवात्रापि लघुभाष्यमरीरचत् ॥ ३० ॥
 भाष्ये च रघुनाथेन मतं कातन्त्रसम्भवम् ।
 खण्डितं मौग्धबोधीयं सिद्धान्तकौमुदीस्थितम् ॥ ३१ ॥
 सिद्धान्तचन्द्रिकाग्रन्थे द्वे टीके स्तो मनोहरे ।
 एका सुबोधिनी नाम्ना चापरा तत्त्वदीपिका ॥ ३२ ॥
 सुबोधिन्यां हि टीकायां पदार्थाः सन्ति भूरिशः ।
 परिभाषादिभिःसम्यग् भाष्योदाहरणानि च ॥ ३३ ॥
 सिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिनीमनुकृत्य सा ।
 सदानन्दकृतामूलं साध्वी टीकार्थगह्वरा ॥ ३४ ॥
 लिङ्गानुशासनं नासीद् ग्रन्थेऽस्मिन्नतिविस्तृतम् ।
 पाणिनीयादिसूत्रेण टीकया पूरितं मया ॥ ३५ ॥
 प्राच्यपुस्तकमतान्तरगर्भा पाठभेदसहिता सुगमात्र ।
 टिप्पणी कथितचक्रधराख्या योजिता सकलवालहिताय ॥ ३६ ॥
 एवमत्र निहितोऽर्थसनाथः प्रत्ययेन सह कोष उणादेः ।
 मातृकाक्रमनिबन्धनचारुर्वर्तते बुधमुदे भवतां सः ॥ ३७ ॥
 काशीसंस्कृतसीरिजादिसकलग्रन्थप्रकाशेन यः
 प्रासो भूसुरसेवया च विमलां कीर्तिं विदेशे तथा ।
 देशे श्रीहरिदासगुप्ततनयो धीमानिदं पुस्तकं ।
 धीरः श्रीजयकृष्णदास इति नामासावमुद्रापयत् ॥ ३८ ॥
 घोषालोपाधिकः श्रीमान् शिवनारायणः सखा ।
 भूमिकालेखनेऽत्यन्तं सहाय्यं कृतवान् मम ॥ ३९ ॥

विदुषामनुचरः—

करश्चर्मोपाधिकः श्रीनवकिशोरशास्त्री ।

।याकरण-

सिद्धान्तचन्द्रिका

सटिप्पण-सुबोधिनी-तत्त्वन्दीपिकाव्याख्याद्वयोपेता

[उत्तरार्द्धम्]

अथ भ्वादयः ॥ १ ॥

(क) धातोः ॥ इदमधिक्रीयते ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

सार्वीयं सच्चिदानन्दं नामं नामं जगत्प्रभुम् ।

सिद्धान्तचन्द्रिकाख्यातवृत्तिश्च क्रियतेनराम् ॥ १ ॥

धातोः ॥ अधिकारोऽयं प्राङ् नाम्नो य इत्यतः । किमर्थोऽयमधिकारः । उच्यते, ऊरीकरोति, शुक्लीभवति, सहायीस्यादित्यादौ ऊर्योद्विच्यन्तयोर्धातोः प्राक् प्रयोगस्य नियतत्वेन विशिष्टात् प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा न स्यात् । अन्यथा अङ्द्वित्वयोर्दोषो दुर्वारः स्यादित्यधिकारः ॥ १ ॥

तत्त्वन्दीपिका ।

प्रणम्य श्रीपतिं वार्णो नारायणमनामयम् ।

सिद्धान्तचन्द्रिकाख्यातव्याकृतिरुच्यतेऽधुना ॥ १ ॥

धातोःरिति—अधिकारोऽयमित्याह—इदमिति ॥ सूत्रमिति विशेष्यं पदं वा । नाम्नो य इत्यतः प्रागधिकारो बोध्यः । अधिकारफलं तु ऊरीकरोति शुक्लीभवतीत्यादौ च्यन्तस्य धातोः प्राक् प्रयोगनियमेन तत्सहिताद्धातोः प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा न स्यात्, अन्यथाऽङ्द्वित्वयोर्दोषो दुर्वारः स्यात् । न च नामव्यावृत्तिरेव फलमिति वाच्यम्, ततः

विन्वाधरसमायुक्तामर्वां दुर्गांमुपास्महे । यत्कृपालेशमान्त्रेणाशेषश्वश्रेयसम्भवेत् ॥ १ ॥

यस्य दयालवलाभात् शास्त्रारण्ये कृतप्रवेशोऽहम् । प्रतिभामूर्तिः स श्रीहरिहरशास्त्री गुरुर्जयति ॥२॥

(क) मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि च तन्त्राणि प्रथन्त” इति चिरन्तनवचनप्रमाणेन निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामैराशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशद्वारेण मङ्गलानि शिष्याशिष्यार्थमादिमध्यावसानेषु निवध्यन्ते । इति दृश्यन्ते च तानि सिद्धान्तकौमुद्यादिव्याकरणग्रन्थेषु । तथैव किञ्चिदत्रोत्तरार्द्धे ग्रन्थमध्ये वर्तन्ते न वेति प्राप्ते नूनः—नास्तीति कथने न कश्चिद्भलवत्तरो दोषः, ग्रन्थारम्भमङ्गलेनैव चारितार्थत्वात् । पञ्चान्तरे तु—मनसैव मङ्गलं सम्पादितमिति ।

विधानेनैव तद्वाधनात् । सिबन्ततिवन्तव्यावृत्तिरपि न फलम्, (क) प्रकृत्यर्थस्याद्वयकादे-
राख्यातार्थकर्तृकर्मणोरनन्वयात्, कारकाणां क्रियथैवान्वयनियमात् । पचतीत्यत्र एकेन
एकाश्रयिकायां क्रियायां बोधितायामरेणान्याश्रयायाः क्रियाया बोधनस्याशक्यत्वात् ।
प्रथमस्य समासप्रत्यययोरिति लोपे तु तदर्थस्यानवबोधोपाच्च कर्तृद्वयादिबोधाकाङ्क्षायां यः
वटः इत्यादेरन्याय्यत्वात् ॥ १ ॥

भ्वादिः ॥ क्रियावाची भ्वादिर्धातुसंज्ञकः स्यात् ॥ २ ॥

(छ०) भ्वादिः ॥ भवनं भूः क्रियासामान्यम् । आश्ने ग्राहयत्यर्थमित्यादिः ।
अन्तर्भावित्यर्थः यद्वा, आदीयते गृह्यतेऽर्थोऽनेनेति आङ्पूर्वाद्वाजः किप्रत्ययः शब्द इति
थावत् । भुवः क्रियासामान्यस्य आदिर्वाचकः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ एवं सति 'हि
रूक्, नाना' इत्यादावव्यये, 'बभूव' 'बभूवे' इत्यादावाख्यातान्ते चातिव्याप्तिस्तेषामपि
क्रियावाचकत्वात् अतो 'भ्वादि'रित्यावर्त्य भूरादिर्यस्येति बहुव्रीहिव्याख्येयः । अत्रा-
दिशब्दो व्यवस्थायाम्, तेन भूशब्दादारभ्य ये पठितास्ते ग्राह्याः । तेन क्रियावाचित्वे
सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वम् । नामधातूनां 'सधातु'रिति वचनाद्धातुत्वम् । सौत्रा-
स्तु गणे एव पाठ्याः । (ख) का पुनः क्रिया, ? उच्यते, —करोत्यर्थभूता उत्पादना परप-
र्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारसन्तानरूपा भावनैव क्रिया । नन्वस्ति भवतिद्यत्पि क्रियावा-
चित्वमव्यासम्, न हि तत्रोत्पादना प्रतीयते, उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणमम्बन्धस्तदनुकूलव्या-
पारश्चोत्पादना, तदनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । उच्यते, अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं क-
रोतीत्यर्थः । धारणं चोत्तरकालसंबन्धः । क्रियावाचीति किम्, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं
मा भूत् । सति हि तस्मिन्नातो धातोरित्यालोपः ॥ २ ॥

(त०) भ्वादिरिति ॥ भवनं भूः क्रिया । आदीयतेऽर्थोऽनेनेत्यादिः शब्दः । आङ्-
पूर्वात् द्राजः किः तथा च भूशब्दः क्रियावाचक आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः, एवं स
ति हिरूक् वर्जने इत्यव्ययेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि वर्जनरूपक्रियावाचकत्वात् । अतो 'भ्वादि'-
रित्यावर्तनीयम् । अत्रादिशब्दो व्यवस्थार्थः । तथा च—भूशब्दमारभ्य ये पठितास्ते धा-
तुसंज्ञाः । एवं च—क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणम् । वा-
दावव्ययेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम्, तावन्मात्रोत्पादने च हिरूगादावतिव्याप्तिः ।
अत्राहुः, क्रियावाचित्वलाभायावृत्तिर्न कर्तव्या । न च यादावतिव्याप्तिः, या इत्यस्य ला-
क्षणिकत्वेनैवाग्रहणात्, यदस्त्यदाद्यत्वम् आपि वेति सिद्धेः, वेत्यव्ययस्य च धातुत्वेऽप्य-

(क) यत्तु—प्रकृतेर्नामधानुनिष्ठत्वेन द्वैविध्यान्नाम्नः स्यादयः प्रत्यया विहिता एवातः परिशेषा-
द्वातोराख्यातप्रत्ययसिद्धौ कथं पुनरियं 'धातोरिति' घोषणेत्याशङ्क्य समाधानपक्षे औपगवः पचतिरूप-
मित्यादौ विभक्त्यन्तस्यापि प्रकृतिवात्तया च लुक्पूर्वे प्रत्ययग्रहणमुपपद्यते तदेवं प्रकृत्यन्तरव्यवच्छेदा-
र्थम् श्रवणं धातुप्रकृतिर्वक्तव्येति माधवेनोक्तम् । तन्मन्दम् । "प्रकृत्यर्थस्यैत्यादिना तन्निराशदर्शना
दित्यत्र चिन्त्यम् ।

(ख) यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितकमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते ॥
गुणभूतेरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेतिव्यपदिश्यते ॥ इति ।

तथा च, पदान्तरसमभिव्याहारं विनैव सध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयः, एकफलोद्देशेन पवृत्तपूर्वांपरी-
भूतावयवकः, सङ्कलनात्मकैकबुद्धिविषयीकृतो व्यापारसमूहः क्रियेति स्पष्टीकृतं भाष्ये ।

निष्ठादर्शनात् । अथ धातुत्वे विकल्पादावपि गन्धनादादि व वातोति रूपमापद्येतेति चेत् ? शृणु, तस्याव्ययत्वेन “अध्यायाद्विभक्तिरिति तिबादेर्लुकोऽनिवार्यत्वात् । एवं च सूत्रे विभक्तिग्रहणस्य सार्थक्यम् । न स्यादेरिति नोक्तम् । सर्वदिरुभशब्दस्य तु उभ उभे इत्यत्र पठितत्वेऽपि उभकावित्याद्यर्थतया सर्वादिपाठस्योक्तत्वेन धातुत्वबाधनात्, धातुत्वेहि स्याद्यनुत्पत्तेरुभकावित्यस्यासंभवात् ॥ अथ द्योदिवावित्यत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वं स्यादिति वाच्यम्, न, तत्रोदितः पाठेनानुदितस्तस्याग्रहणात् । सानुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येत्युक्तोक्तिरिति । का पुनः क्रिया, भावनैवेति गृह्णाण । तथाहि—अभवतो गमनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोतिकर्मत्वम् । तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भावित् प्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थात्प्रयोजकव्यापारो गिरुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते ॥ २ ॥

(क) आदनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् ॥ ३ ॥

(सु०) आदनुदात्तङितः ॥ आनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तावितौ यस्य धातोः सोऽनुदात्तङितः समात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धयते । (ख) द्वन्द्वेऽल्पस्वर्गेऽपि ङस्य पूर्वनिपातो न, ह्रस्वत्वात् । “ण्यायनणि ष्यादिज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति ‘देवतेदमर्थे’ इत्यादिना च तस्यानित्यत्वाच्च । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । पृथगेति । शेते । अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणं किम् । अगमत् अशिश्नित् । डाडोङित्वेऽपि धातुत्वाभावादात्र ॥ ३ ॥

(त०) आदनुदात्तङित इति ॥ आत्, आनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तावितौ यस्य स तथा तस्मात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धयते इत्यत आह—आदनुदात्तेतो ङितश्चेत्यादि । अत्र ङ् इत्यस्यास्वरत्वादल्पस्वरस्येत्यप्रवृत्तेः परनिपातः द्वयोः स्वराः तयोर्मध्येऽल्पस्वरस्य ग्रहणात्, “देवतेदमर्थे” इत्यादिना तस्यानित्यत्वाच्च । आत्परयोरेव सर्वत्र संज्ञात्वेन दर्शनात् ‘नामैकदेशेन सर्वनाम लक्ष्यत’ इति न व्याख्येयम्, अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणात् । अगमत् आशिश्नित्यत्र डाडोङित्वेऽपि धातुत्वाभावादात्र । अत्र विधेयस्य एश्चाद्ग्रहणस्य युक्तत्वेऽपि विपरीतकरणात् क्वचिदन्यत्राप्यात् । तेन को जानीत इत्यादि सिद्धम् ॥ ३ ॥

ङितस्वरिते (ग) उभे ॥ ङितः स्वरितेश्च धातोरात्पे स्त ॥

(क) अनुदात्तसंज्ञासूत्रं यथा—‘नीचैरनुदात्तः’ पा० १।२।३ तत्त्वादिषु समागेषु स्थानेष्वधोभागनिष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात् इति ‘अनुदात्तङितः’ इति ‘धातो’ रित्ययतोऽनुवृत्तस्य धातो रित्यस्य विशेषणम्

(ख) यत्तु—माधवेनोक्तम् अनुदात्तश्च ङितेति द्वन्द्वे निर्देशस्य सौत्रत्वादल्पस्वरस्यापि ङशब्दस्य परनिपात इति तदेतेन खण्डितम् । ननु—तथा सति ‘स्तोत्रुभिः’ ‘ष्टुभिः ष्टु’ रित्यादौ हसन्तसकारादीनां कथं पूर्वनिपात इति चेन्न, तत्र सौत्रत्वादिति बोध्यम् । न च तथैवात्र सौत्रत्वकल्पनाया का कतिरिति वाच्यम्, व्याधितोषधनेनात्र पूर्वनिपातशङ्काया अप्रासङ्गिकत्वात् । यतो निषेधः प्रातिपूर्वको भवति । अत्र तु पूर्वनिपातप्राप्तिरपि नास्ति, अतोऽलं सौत्रत्वकल्पनाकल्पनया । यद्वा—‘स्तोत्रुभिश्च’ रित्यादौ सा सहितः तुरिति स्तुः तस्य स्तो रिति समासाश्रयेण तत्रिर्वाहः ।

(ग) स्वरितसंज्ञाविधायकसूत्रं यथा समाहारः स्वरितः पा० १।३।३ उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाहृत्येति यस्मिन् सोऽस्वरितसंज्ञः स्यादिति । ङित्वेन ‘दुदात्त दाने, दुक्कृत् करणे ब्रू, इत्यादीनामुभयत्वम् । स्वरितेत्वेन ‘हुपचष् पाके’ इत्यादीनामुभयत्वम् । अत्राह माधवः—

(क) आत्मगामि चेत्फलमात्मने पदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वर्थात् ॥ ४ ॥

(सु०) अिस्वरितेत उभे ॥ ज् इद् यस्य स जित्, स्वरित इद्यस्य स स्वरितेत, जिच्च स्वरितेच्चानयोः समाहारः जिस्वरितेत्तस्माद् उभयपदम् । आत्तु सञ्जिहितमेव, पं तु 'जित्पे' इत्यतः परामृश्यते ॥ ४ ॥

(त०) अिस्वरितेत उभे इति ॥ ज इत् यस्य स जित्, स्वरित इत् यस्य स स्वरितेत, जिच्च स्वरितेच्चानयोः समाहारो जिस्वरितेत. तस्मात्, उभे आत्प इत्यर्थः । यथासंख्यमत्र न शङ्कनीयम्, तस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनासर्वत्रिकत्वात् । अथात्रानुबन्धद्वयं न कर्तव्यं जिस्वरितेत्सु स्वरितेतो वा जित एव विधेयः तथा च-जित उभे स्वरितेत उभे इति वा सूत्रणीयमिति चेत्, न डुकुञ् इत्यत्र डुकुञ् अ इति करणे गौरवात् रुधिर् इत्यत्र रुधिरञ् इति करणे च स्वरित जित इति कर्तुं युक्तं लाघवात् ॥ अत्र केचित्—अत्र आत्पशब्दाभ्यामवयवाभ्यामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे गृह्येते । ते चान्वर्थे । तथाहि—आत्मने कर्त्रे फलबोधकं पदमात्मनेपदम् । परस्मै कर्त्रे फलबोधकं पदं परस्मैपदम् । तेन कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदं परगामिनि फले परस्मैपदमित्याहुः, तन्न, उभेपहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि—जिस्वरितेत एतावदेव सूत्रमस्तु आदिति चानुवर्तनीयम् । तेन कर्तृगामिनि फले आत्, अन्यत्र परतोऽन्यदिति पम् । किं च करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिर्माणफलस्य कुलालादन्यगामित्वस्यासंभवात् सृष्टि चकार चक्रे वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निर्माणफलस्य ईश्वरेऽसंभवाच्च । यजधातौ तु स्वर्गकामो यजेत होतर्थजेति श्रुतिभ्यां यजमानत्वजोरात्पप्रयोगनियमः, अन्यत्र तु यथेष्टं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

परतोऽन्यत् ॥ उक्तनिमित्तहीनाद्धातोः पम् ॥ ५ ॥

(सु०) परतोऽन्यत् ॥ परस्मादिति परतः । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे इति पञ्चम्यन्तात्सु । परत्वस्य सावधित्वाद्बोधपेक्षायामनुदात्तङित इत्यादयः सम्बध्यन्ते । अन्यत्वस्यापि सापेक्षत्वादाहुषे चेति सम्बध्यते । अनुदात्तेतो ङितो निविशादेर्जितः स्वरिते तश्चधातोरन्यस्माद्धातोः परतः केवलं पं भवति ॥ ५ ॥

(त०) परताऽन्यदिति ॥ परस्मादिति परतः । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे इति पञ्चम्य-

कर्त्तरि पं च स्वरितेतः परस्मैपदात्तसूत्रारम्भसामर्थ्यात्, अन्यथा हि जितां वस्थाने कारोपदेशेन ङित इत्येव सिद्धमात्मनेपदम्, स्वरितेतस्तु परतोऽन्यदित्येव परस्मैपदमपि सिद्धमिति किमस्यारम्भेण, क्रियाफलस्य च कर्तृगामित्वादिप्रयोगादनुमास्यते । ननु संज्ञा हि नामतो लघीयसी इति तत्कथमेते महासंज्ञे इत्याशङ्क्य उभयपदप्रयोगव्यवस्थाप्रतिपादनद्वारेणाविःकरोति, आत्मगामीति । आत्मशब्देनात्र कर्त्रेत्युच्यते, प्रत्ययवाच्यत्वात् । फलशब्देनापि प्रधानभूतं स्वर्गादिफलमुच्यते तदुद्दिश्य क्रियारम्भात्, आत्ता हि प्रवृत्तिरारम्भस्तथोक्तम्—

यद्यर्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभोदिप्रयोजनम् ॥ इति ।

अत एव यजन्ति याजका इत्यादौ दक्षिणादेः फलस्य कर्तृगामित्वेऽपि नात्मनेपदम्, प्रधानभूतत्व हि स्वर्गादेः फलस्य प्रत्ययवाच्ययजमानगामित्वात् तदेवप्रधानभूतस्वर्गादिफलं यदि कर्तृगामि प्रत्ययवाच्यगामि तदोभयपदिनो धातोरारम्भेपदं प्रयोक्तव्यम्, मैवं, परगामि चेत्फलं तदा परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः, कुतएनावल्लभ्यमित्याशङ्क्याहान्वर्थादिति ।

(क) तालपत्राङ्कितप्राचीनपुस्तकगतपाठोऽयम् ।

न्तात्तस् परत्वस्य सावधित्वात् । अवध्यपेक्षायामनुदात्तङित इत्याद्यः सम्बध्यन्ते । अन्य-
त्वस्यापि सापेक्षत्वाद्वादुभे वेति सम्बध्यने इत्याशयेनाह उक्तनिमित्तेत्यादि ॥ उक्तानि
निमित्तानि तैर्हीनात् रहितादित्यर्थः । तथा च—अनुदात्तेतो ङितो निविशादेः ङितः स्व-
रितेतश्च धातोरन्यस्मात्पं भवतीत्यर्थः अनुदात्तेत इत्यादि किम् । पृथगे । प्रवर्तते ॥ ५ ॥

नव पम् ।* तिबादीनामाद्यानि नव वचनानि पसंज्ञानि स्युः ॥ ६ ॥

पराण्यात् ॥ पराणि नव वचनानि अत्मनेपदानि स्युः ॥ ७ ॥

(सु०) नवपम् ॥ पराण्यात् ॥ प्रत्येकमष्टादशवचनात्मका दशविधा आख्याता
उक्तास्तेषां नवनववचनानां संज्ञा विधियते । *तिबादीनामाद्यानि नव वचनानि पसंज्ञानि,
पराणि नवात्संज्ञानि । पराणीति परशब्देन नवपमित्यत्राद्यानीति लभ्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥

(त०) नव पमिति ॥ अत्र “पराण्यादि”त्यत्र परशब्देनाद्यानीति लभ्यते । अत्र
पाच्छब्दयोरेव संज्ञात्वं, न तु ताभ्यामवयवभूताभ्यामाक्षिसयोः परस्मैपदात्मनेपदशब्दयोर-
वयविनोः ‘दादेः पे’ णित्पे’ ‘आद्भुवि’ इत्यादौ पाच्छब्दयोरेवावृत्तिदर्शनालाघवाच्च ।
न च परगामिक्रियाफलात्मगामिक्रियाफलरूपान्वर्थलाभो न पाच्छब्दाभ्यामिति वाच्यम्,
विवक्षयैतल्लाभात् । (क) कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये” इत्यत्रात्मगामिक्रियाभावेऽप्यादर्श-
नात् । याजको यजति यजमानो यजेतेत्यत्र परगामित्वात्मगामित्वलाभस्तु शिष्टाचारात्,
तस्मादत्र न समुदायाक्षेपः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ तिबाद्येकार्थेषु नामा-
दिभूपपदेध्वेते प्रत्ययास्त्रिभिर्भागैः स्युरात्पयोः । नाम्नि प्रयुज्यमाने (ख) चाद
प्रयुज्यमाने प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः ॥ ८ ॥

(सु०) नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ अत्र पाच्छब्दावनुवृत्तौ स-
प्तम्या विपरिणमयितव्यौ । आद्भुवीत्यादेः कर्मणि कर्तरीति चानुवर्तते । नामादिशब्देन
विभक्त्यन्तं गृह्यते, प्रकरणात्तिबाद्यो दशविधा आख्याता गृह्यन्ते । नामाद्यर्थं कर्तरि
कर्मणि च विहितानां तिबादीनां धातोर्यानि नव वचनानि तानि त्रिभिर्भागैर्विभज्य
प्रयोक्तव्यानि । यथासंख्येन नामार्थं कर्तरि प्रयुक्तेऽप्रयुक्ते च प्रथमो भागः प्रयोक्त-
व्यः । प्रयुक्ते,—स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । स पचते । तौ पचेते । ते पचन्ते ।
अप्रयुक्ते,—पचति, पचतः, पचन्ति । पचते, पचंते, पचन्ते । नामर्थं कर्मणि प्रयुक्ते,—ओदनः
पच्यते । ओदनौ पच्येते । ओदनाः पच्यन्ते । अप्रयुक्ते,—पच्यते, पच्येते, पच्यन्ते । पं
तु कर्मणि नास्ति । युष्मदर्थं कर्तरि प्रयुक्ते,—त्व पचसि, युवां पचथः, यूय पचथ । त्वं
पचसे, युवां पचेथे, यूयं पचध्वे । अप्रयुक्ते, पचसि, पचथः, पचथ । पचसे, पचेथे,
पचध्वे । युष्मदर्थं कर्मणि प्रयुक्ते । त्वं दुःखी क्रियसे रागैः । युवां दुःखिनौ क्रियेथे ।

(क) प्रफुटनारमकं धात्वर्थतावच्छेदकं फलं कमलवननिष्ठमेव विकसितेषु ससु कमलेषु कमनी-
यादिगुणास्तदुत्कर्षं बद्धयन्ति, अपि च पश्यतां नेत्रानन्दं पुष्पान्ति, न तद्वन्मयूखानामिति मनोरथेनाह
फलाभाव इति ।

(ख) क्वचिच्चादित्यत्र चशब्दादिति, ता० प्रा० पाठः । प्रथममध्यमोत्तमा इति भागत्रयं पुरुष-
शब्देन व्यवहियते ।

यूयं दुखिनः क्रियध्वे । अप्रयुक्ते—क्रियसे, क्रियेधे, क्रियध्वे । असमदर्थं कर्तरि प्रयुक्ते,—
अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः । अहं पचे, आवां पचावहे, वयं पचामहे ।
अप्रयुक्ते—पचामि, पचावः, पचामः, पचे, पचावहे, पचामहे । अस्मदर्थं कर्मणि
प्रयुक्ते,—विरागैः सुख्यहं क्रिये । आवां क्रियावहे । वयं क्रियामहे । अप्रयुक्ते,—क्रिये,
क्रियावहे, क्रियामहे । त्वया पच्यते मया पच्यते इत्यत्र युष्मदाद्यर्थे आख्यातस्य विधाना
भावाच्च मध्यमोत्तमौ, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात्प्रथम एव ॥ (क) नन्विह भावान्य-
चित्त्वित्यत्र मध्यमः प्राप्नोति, भवद्युष्मच्छब्दयोरेकार्थत्वादिति चेत्, न, तयोरर्थभेदात् ।
आलङ्कारः संबोधनाविषयश्च युष्मदर्थः, भवदर्थस्तु लिङ्गवान्, न च संबोधनैकविषय इति ।
त्वद्रूपः त्वत्कल्पः त्वत्तरः पचसि । मद्रूपः मत्कल्पः मत्तरः पचामीत्यत्र तदा[र]देर्विशेषण-
त्वेनाकर्तृत्वात्, युष्मदस्मदर्थस्यैव कर्तृत्वात्, मध्यमोत्तमौ भवतः । अतित्वं प्रियत्वं
पचति अत्यहं प्रियाहं पचतीत्यत्र पूर्वपदान्यपदार्थयोः प्राधान्येन कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थ-
योगौणत्वेन कर्तृत्वाभावाच्च मध्यमोत्तमौ । एवमत्वं त्व सं.द्यते त्वद्भवतीत्यादावपि
च्यन्ते हि सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यनुरोधेन प्रकृतेः कर्तृत्वम् । विकृतेः कर्तृत्वे तु
सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इति स्यात् । अत्रापि युष्मदस्मदर्थयोः विकृतित्वेनाकर्तृत्वेना-
कर्तृत्वम् । तदुक्तम्—

“यदा च्छब्धे विनिर्देश्ये भवतो युष्मदस्मदी ।

द्वयोरपि तयोर्योगे न धातोर्मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥

प्रकृतेर्विकृतेर्वाऽपि ह्येकदा प्रतिपादने ।

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥ २ ॥

अत एव मृद् घटा भवन्ति, ओदनस्तण्डुला भवन्ति इति प्रयुज्यते । तिबादिभिः
सह एकोऽर्थो येषां तेषु तिबाद्येकार्थेषु तिवादीनां यः कत्रादिरित्यर्थः । स एव कत्रादि-
रर्थो नामादीनामित्यर्थः । तिवाद्यकार्थेष्विति किम् ? त्वां पश्यति । त्वया क्रियते ।
तुभ्यं ददाति ॥ ८ ॥

(त०) नाम्नि चैति ॥ ‘अत्र आद्भुवि’ इत्यादेः कर्मणीति कर्तरीति चानुवर्तते ।
पाच्छब्दावनुवृत्तौ च सप्तम्या विरिणम्येते ॥ तिबाद्येकार्थेष्विति । तिबादिभिरेकार्था-
स्तेषु यथासंख्यं दर्शयति नाम्नि प्रयुज्यमाने चादित्यादिना ॥ ननु भागैरित्युक्ते कथं त्रय
एव भागा लभ्यन्ते, न चत्वारः पञ्च वेति चेत्, सत्यम् कपिञ्जलात्मभनन्यायेनेति
गृहाण । तथाहि—‘कपिञ्जलानालभेत’ इति वाक्ये कपिञ्जलानिति बहुवचनेऽपि एकस्मिन्
द्वयोश्च बहुत्वाभावात् प्रथमबहुत्वस्य त्रिषु लाभात् त्रय एव गृह्यन्ते, न तु चतुः पञ्चादय
इति । एवमिहापि बोध्यम् । भवान् पचतीत्यत्र तु यष्मद्भवदर्थयोः समार्थत्वाभावाच्च
मध्यमः । तथा हि अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः । भवदर्थस्तु लिङ्गवान् च संबो-
धनैकविषयः । त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीत्यादौ तरादेर्विशेषणत्वात्प्रधानत्वादकर्तृता ।
युष्मदर्थयोरेव प्रधानत्वात्कर्तृत्वेन मध्यमोत्तमावेव । अतित्वं पचतीत्यादौ तु तथात्वाभा-

(क) द्वयोः साम्यार्थात् ‘युष्मदिमध्यम’ इत्युक्त्या भवच्छब्दनिष्ठकर्तृरि मध्यमपुरुषमाशङ्कयति—
नन्वित्यादिना । अर्थभेदं दर्शयति—अलिङ्गमित्यादिना ।

वान्न तथा । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यादौ च्यन्ते तु संधीभवन्ति ब्राह्मणा इत्याद्यनु-
रोधेन प्रकृतैरेव कर्तृत्वं न विकृतेर्युष्मदर्थस्य । उक्तं च—

“यदा च्यर्थे विनिर्दूद्धये भवतो युष्मदस्मदी ।

द्वयोरपि तयोयोगे न धातोर्मध्यमोत्तमौ ॥

प्रकृतेर्विकृतेर्वाऽपि ह्येकदा प्रतिपादने ।

वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु ॥”

सूद् घटा भवन्ति ओदनस्तण्डुला भवन्तोत्येव ॥ ८ ॥

कर्तरि पं च ॥ चादात् । (क)भू सत्तायाम् ॥ ९ ॥

(सु०) कर्तरि पं च ॥ कर्तरि वाच्यं धातोः पं भवति (ख) चकारादादपि ॥
पचति, आख्यातप्रत्ययेनोक्तत्वात् कर्तरि प्रथमा ॥ ननु भावकर्मकर्तृष्वाद्धिधानात् कथं
निर्णयः स्यात्, मैवं, प्रयोगान्निर्णयसंभवात् । आस्ते शेते नर इत्यत्र कर्तरि प्रथमादर्श-
नात् कर्तर्यात् ॥ शक्यते आस्यते नरणेत्यत्र कर्तरि तृतीयादर्शनात् भावे आत् ॥ चक्रे
करिष्यते वा घटं कुलाल इत्यत्र कर्तर्यात् ॥ चक्रे करिष्यते वा घटः कुलाळेनेत्यत्र कर्म-
ण्यात् ॥ कर्मणि प्रथमायाः कर्तरि तृतीयायाश्च दर्शनात् कृपीष्ट कर्तृत्यत्र त्वनिर्णय एव ।
यथा रामाभ्यामित्यत्रानिर्णयः ॥ ९ ॥

वर्तमाने-तिप्, तस्, अन्ति । सिप्, थस्, थ । मिप्
वस्, मस् । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे, ॥
वर्तमानार्थाक्रियावृत्तेर्धातोस्तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लट् ॥ १० ॥

(सु०) वर्तमाने तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्, ते
आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ वर्तमाने इति व्यापारे इति शेषः । व्या-
पारः क्रिया । सा च धातोर्वाच्या । सा त्रिविधा । अतीतानागतवर्तमानभेदात् । तत्र
वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोस्तिवादयो भवन्ति । ते च द्योतकाः । वर्तमानक्रियाया धातुनैवो-
क्तत्वात् । यदि तु सद्य आदिरित्यतः ‘काले’ इत्यनुवर्तते वर्तमाने काले वाच्ये तिवादय

(क) भूसत्तायामिति भिन्नशेषे धातुः, सत्तायामित्यंशेऽर्थः । धातुलक्षणं यथाह-शब्दशक्तिप्रका-
शिकायाम्—

“यो यत्स्वार्थस्योत्तरस्थतुजयं बोधनक्षमः । स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः” ॥

तथा च, यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं स्वाश्रयोत्तरतुजयधर्मिक स्वाश्रयज्ञानज-
न्योपस्थितिसहकारेण स्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थप्रकारकशाब्दत्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं तादृ-
शानुपूर्वीमच्छब्दत्वं तादृशार्थं धातुत्वमिति । एवञ्च—

यः सुवथ निजार्थस्य स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना । यादृशस्यान्वयाहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः ॥

तथा च, स्वाश्रयोत्तरकृच्चिन्तनाभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं सुवर्थधर्मिकस्वाश्रयोप-
स्थाप्ययादृशार्थान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं धातुत्वमिति । सत्तायामिति—
अस्तीति सत् तस्य भावः सत्ताऽऽमधारणानुकूलव्यापार इत्यर्थः । नन्वेकधातुस्थितौ तान् विहाय
भूधातोः कथं प्रथमप्रयोग इति शङ्कायां केचिदाहुः—अशोकवनिकान्यायेन तथोपात्तमिति । यद्वा भूशब्द-
स्य स्वरूपतो व्याहृतिरूपतया माङ्गल्यात्प्रथमविधानमित्यपि केचित् । भूधातुदात्तेस्वात् परस्मैपदी
वर्तत इति माधवः । (ख) “आद्भुवि कर्मणि”—इत्यतश्चकारेणात्राद्यद्वयमनुकृत्यते ।

इति व्याख्यायते तदा तिबाद्यो वाचका अपि भवन्ति । (क) कालस्य धातुनाऽभिहितत्वात् ॥ अथ को वर्तमानः ? प्रारब्धापरिसमाप्तो वर्तमानः । भूरस्तीत्यादौ कथं वर्तमानादिः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वाद्यभावात् । उच्यते, सृष्टिसंहारश्रुतिप्रामाण्यस्वीकर्तृणां मतेऽत्राप्यस्ति वर्तमानत्वम् । कल्पयादौ प्रारब्धायाः स्थितेरपरिसमाप्तत्वात् । “तस्थुः पर्वता” “भविष्यति भुरि” इत्यादौ त्वतीतानागतकल्पावादाय—भूतभविष्यते बोध्ये । क्रियाफलयोर्वाचको धातुः । कालः सङ्ख्या । कारकं चाख्यातार्थः । तत्र तिबादित्वेन कालोऽर्थः तिस्रस्त्वादित्वेन एकत्वद्वित्वबहुत्वरूपाः संख्यायाः । आत्त्वेन भावकर्मणोरर्थः । आत्त्वेन पत्त्वेन च कर्त्रर्थः तत्र फलस्य कर्मण्यन्वयः, फलाश्रयस्य कर्मत्वात् । व्यापारस्य कर्त्रर्थ्यन्वयो धातुपाचव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात् । संख्यायास्तु कर्तरि प्रत्यये कर्त्रर्थ्यन्वयः । कर्मणि प्रत्यये कर्मण्यन्वयः । कालस्य क्रियायामन्वयः । कर्तृकर्मणी क्रियाविशेषणे । क्रिया तु विशेष्येति (ख)शाब्दिकमतम् । वर्तमानोऽर्थो यस्याः सा वर्तमानार्था सा चासौ क्रिया चेति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपः । वर्तमानक्रिया सा वृत्तिर्यस्य स तथा। तस्मात् तिबित्यादेः समाहारे एकपद्य, अन्यथाऽसमाप्ते त्वष्टादशपदत्वम् ॥ १० ॥

(त०) वर्तमाने इति व्यापारे इति शेषः । व्यापारश्च क्रिया, सा च त्रिविधा अतीतानागतवर्तमानभेदात् । सा च धातुवाच्या इत्याशयेनाह—वर्तमानार्थेत्यादि । वर्तमानः अर्थो यस्याः सा वर्तमानार्थाः सा चासौ क्रिया चेति सा तत्र वृत्तिर्यस्य स तथा तस्मादित्यर्थः । तिबित्यादेः समाहारे एकपद्यम् । अन्यथा त्वष्टादशपदत्वम् । तिबाद्यश्च वर्तमानक्रियाया द्योतका एव, न तु वाचकास्तस्य धातुनैव लाभात् । वर्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् । विंशत्यादिवर्षपर्यन्तं वेदाध्ययनेऽपि अधीते इति प्रयोगदर्शनात् । भूतभविष्यद्भिन्नत्वमिति लक्षणं तु न, भविष्यद्गतमानभिन्नत्वं, भूतत्वं, वर्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्त्वमित्यपि स्यात्, तथा च—अन्योन्याश्रयदोषः स्यात् । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यत्र तु स्वतो भूताद्यभावेऽपि कालत्रयवर्तिनां राज्ञां भूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद्भूतादिव्यवहारः । तथाहि—नलादिकाले तस्थुः । कल्क्यादिकाले स्थास्यन्ति । इदानीन्तनराजकाले तिष्ठन्ति । आत्माऽस्तीत्यत्रापि शरीराद्युपाध्यतीतत्वादिनाऽतीतत्वादिव्यवहारोऽस्तीति दिक् ॥ १० ॥

(ग) अप् कर्त्तरि ॥ कर्त्रर्थेषु तिबादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतो धातोरप् स्यात् ॥ ११ ॥

(सु०) अप् कर्त्तरि ॥ कर्त्तरीति नापोऽभिधेयमाख्यातोक्तत्वात्, किन्त्वनुवृत्तस्य

(क) अतीतादिव्यवहारहेतुः कालोऽष्टद्वयातिरिक्तं नवमं द्रव्यं इति वैशेषिकानां मतम्, इत्थरस्यैव मूर्तिभेदः इति वेदान्तिमतम्, प्रधानस्यैवावस्थाभेद इति सांख्यमतम् । (ख) वैयाकरणमतम् ॥

(ग) यक् चतुर्षु इति घञाच्चतुर्षु इत्यनुवर्त्तते । नन्विह कर्त्तृग्रहणं किमर्थं भावकर्मणोर्यक् विधानात्, पारिशेष्यात्कर्तृलाभादिति चेत्, न, इह कर्त्तृग्रहणे यको भावकर्मणोर्विधानासम्भवात् । सन्निधानात्कर्त्तर्येव विधानसम्भवाच्च । अदित्यत्र—अद्विकरणाऽद्विकरणयोर्भेदबोधनाय प्रकार इति केचित् । यद्वा अपः पितृत्वम् “अपिपादितिदिति” इत्याभावात् । अन्यथा भवत नयतः, इत्यादौ तिबाद्युपो न स्यात् । अत्र च योगविभागार्थमाद्योच्चारणं विधेयस्येति बोध्यम् ।

चतुर्विधस्य विशेषणम् । धातोरपस्यात् चतुर्षु कर्त्रर्थेषु परतः ॥ अपः पित्तम् अपित्ता-
दिर्द्विदिति डिच्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ डिच्वाद्गुणो न स्यात् ॥ ११ ॥

(त०) अप कर्तरीति ॥ कर्त्तरि विहितेषु चतुर्षु तिबादिषु ॥ ११ ॥

गुणः ॥ नाग्यन्तस्य (क) धातोरुणो भवति ॥ १२ ॥

(सु०) गुणः ॥ अरेदो नामिन इति नियमान्नामिग्रहणम् । तस्य धातोर्विशेषण-
त्वात् तदन्तविधिः ॥ १२ ॥

(त०) गुण इति अरेदो नामिन इति नियमान्नामिग्रहणम् । तस्य च विशेषणत्वा-
त्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह—नाग्यन्तस्येति ॥ १२ ॥

अपित्तादिर्द्वित् ॥ पकारेत्तां तादिकं च (ख)विहाय अन्यप्रत्ययो
डिद्वत्स्यात् ॥ १३ ॥

(सु०) अपित्तादिर्द्वित् ॥ प् इत् यस्य स पित्, त आदिर्यस्य स तादिः, पिच्च
तादिश्च पित्तादी, ताभ्यामन्योऽपित्तादिः । नजिति समासः । डित् डिद्वदित्यर्थः ॥ अत्र
(ग) पर्युदासबलात् पित्तादिभिन्नः प्रत्यय एव गृह्यते, न धातुः ॥ ननु—सादेः कृतां चानेन
डित्त्वं कृतो नेति चत्, मैवं, यड्न्डोर्डित्करणात् ज्ञापकात् 'नानिदि से' इति सूत्रारम्भाच्च
अतः परिशेषात्तिबादीनां चतुर्विधानामाख्यातानां तद्विकरणानां चानेन डित्त्वं नान्येषाम् ।
तेन विभरांचकारेत्यादावामो न डित्त्वम् ॥ १३ ॥

(त०) अपित्तादिः । प् इद्यस्य स पित् त आदिर्यस्य स तादिः पिच्च तादिश्च
पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः । नजिति समासः । डित्—डिद्वदित्यर्थः पर्युदासा-
त्प्रत्यय एव गृह्यते न तु धातुः न तु दैपदाप्भिन्नस्य धातोर्डित्त्वं सति डित्त्वं आ-
त्स्यात् डिदित्यपहाय किदिति तु नोक्तम्, वक्त इत्यादौ यजादित्वात्किति संप्रसारण-
प्रसङ्गात् कुरुत इत्यत्र "डित्यदु"रित्यस्याप्रसङ्गात् । तादीत्यत्रादिग्रहणं तूत्तरार्थं सिसता-
सीत्यत्रैव नवानां ग्रहणसंभवात् । सिस्योरिति लिङ्गान्तयोर्ग्रहणार्थमपि न । तशब्देन विग्र-
हस्तु व्याख्यानानुसारान्न सादेः कृतां च डित्त्वं तु न 'नानिदि से' इति सूत्रारम्भात् ।
यड्न्डोर्डित्करणात् ज्ञापकात् अतस्तिबादीनां तद्विकरणानामनेन डित्त्वम्, नान्येषाम्,
तेन विभरांचकारेत्यादौ न डित्त्वम् । यत्तु आदिशब्दादायोऽपि गृह्यते, तेन—गोपायती-
त्यादिसिद्धिरिति वासुदेवेनोक्तम्, तद्रभसात् ॥ १३ ॥

कडित्यद्व्युसि ॥ किति डिति च परे वृद्धिगुणौ न, द्विर्वचनहे-
तुके उसि गुणः स्यात् ॥ इति तसि गुणाप्राप्तौ अब्निमित्तो गुणः । भवतः ॥ १४ ॥

(सु०) कडित्यद्व्युसि ॥ क् च ड् च कडौ तावितौ यस्य स तथा तस्मिन् ।
अद्व्युसीति विशेषणम् । द्वित्वनिमित्ते उसि न, अजुहवुः ॥ १४ ॥

(क) धातोः प्रेरणे इत्यतो धातुरित्यनुकृत्यते । धातोरिति किम् अग्निक्वाम्य इति । अस्य तु रह-
स्यं विवरणे चिन्त्यम् "गुण" इति सूत्रस्य वृत्तौ (कचित्) पिति परे गुणो भवतीति इत्यते, तन्म-
न्दम्, पितं विनापि विभरांचकरित्यादौ गुणदर्शनात् । (ख) विनेति, प्रा० ता० पु० पाठः ।

(ग) प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति पर्युदासलक्षणम् ।

(त०) संज्ञाफलमाह—**कडित्य दूव्युसि** ॥ क् च ड् च कडौ तावितौ यस्य स तथा तस्मिन् । अद्वयुसीति विशेषणम् । द्विरुक्तधातोर्निमित्तभूतादुस् द्रुयुस् तस्माद् अन्यस्मिन्नित्यर्थः । अतो जुहुवुरित्यादौ तादृशस्य उसोऽभवात्त्र गुणः । यत्तु नोक्तमनित्यमित्यनेन अजुहुवुरित्यादौ न गुण इति वासुदेवेनोक्तम्, तन्न, ‘**आदेः स्वरेऽपि नोपधाया गुणः**’ इति सूत्रेणैवात्र गुणनिषेधे सिद्धे तदर्थं नोक्तमनित्यमित्याश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ १४ ॥

(क) **अदे** ॥ (ख) अतो लोपो भवत्यकारे एकारे च परे । भवन्ति । भवसि, भवथः भवथ ॥ १५ ॥

(सु०) **अदे** । अच्च ए चंति पृथक्पदे (ग) अविभक्तिके । अत इत्यनुवृत्तम् । अतो लोपो भवति अति एति च परं भवन्ति । पचं ॥ अतः किम्, ब्रुवन्ति । ब्रुवे ॥ तपरः किम्, यान्ति । गौ । (घ) आख्यातप्रकरणे एवायं विधिस्तेन न स्यादावतिव्याप्तिः ॥ १६ ॥

(त०) **अदे** इति ॥ अच्च ए च अदे । लुप्तसप्तमीकम् । अत इति त्वनुवर्तते । स्यादावतिव्याप्तिस्त्वाख्यातप्रकरणत्वात् ॥ १६ ॥

वमोरा ॥ वमयोः परयोरत आत्वं स्यात् भवामि, भवावः, भवामः । स भवति । त्वं भवसि । अहं भवामि । युगपत्प्राप्तौ परः । स च त्वं च भवथः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः ॥ १६ ॥

(सु०) **वमोरा** ॥ व् च म् च वमौ तयोः वमोः अत आत्वं भवति । भवामि, भवावः, भवामः ॥ अतः विम्, चिनुः, चिनुमः । (ङ) आख्यातप्रकरणे एव युगपत्प्राप्तौ परः । स च त्वं च पण्डितौ भवथः । अहं च स च त्वं च पण्डिता भवाम इत्यत्र त्रयाणां नामाद्यर्थानां कर्तृत्वेनैकदा प्राप्तौ परत्वात् मध्यमोत्तमौ भवतः ॥ उक्तं च—

“**एकदा चेत् क्रियाकालसम्बन्धप्रतिपादनम् ।**

धातोर्नामादिपूक्तेषु यः परः स पुमान् भवेत् ॥ १ ॥

परत्वं चाभिधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्यम् । असमदर्थस्थैकत्वेऽपि समुदायाश्रिता संख्या ग्राह्या ॥ तदुक्तम्—

“**द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चयः ।**

नामत्रयाश्रिता संख्या कृतिर्वाद्योविशेषणम् ॥ १ ॥

स च त्वं च अहं चाहेति विवक्षायां त्वेकशेषो भवति । संख्या तु समुदायाश्रिता ॥ १६ ॥

(त०) **वमोरा** इति ॥ अत्रापि स्यादावपि नातिप्रसङ्ग उक्तयुक्तेः । तेन धनवानित्यादौ नात्वम् । समानाधिकरणनामादिसन्निपाते व्यवस्थाऽर्थमाह—**युगपदिति ॥ एकद-**

(क) सूत्रमिदं ‘सवर्णे दीर्घः सहे’ त्यस्यापवादकम् ।

(ख) “**लोपो ह्रस्वादि**”ति सूत्रादनुवर्त्तमानलोपापेक्षया अत इति पञ्चम्यस्तमप्यर्थात् षष्ठ्यन्तं स्यादिति सम्भवाद्—**अत इति** अकारस्येत्यर्थः ।

(ग) अनुकार्यानुकारणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यनुत्पत्तिरत्र ।

(घ) देवात्र हे, देवेषा, इत्यादिसुवन्तस्थलेऽप्यस्य प्रवृत्तिमाशङ्क्याह—**आख्यातप्रकरण इति**

(ङ) वमोः किम्, भवथः, भवथ ।

प्राप्तौ परः पुरुषः, प्रथमापेक्षया मध्यमः, मध्यमापेक्षया उत्तमः पुरुषो भवतीति यावत् ॥ १६ ॥

विधिसम्भावनयोः—यात्, याताम्, युस् । यास्, यातम्, यात । याम्, याव, याम । ईत्, ईयाताम् ईरन् । ईथास्, ईयाथाम्, ईध्वम् । ईय, ईवहि, ईमहि, ॥ विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः संभावनं कल्पनम् । तत्र यादादयः ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥ १७ ॥

(सु०) विधिसम्भावनयोः ॥ यात् याताम् युस्, यास् यातं यात, याम् याव याम, ईत् ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय, ईवहि ईमहि ॥ धातोर्थादादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ विधिसंभावनयोर्वाच्ययोस्त्वर्थं वाचकतापक्षः । न चात्र पक्षे विध्यादिनाऽर्थं कर्त्राद्यर्थबाधो, विरोधाभावात् । यद्वा—विधिसंभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्थादादयः प्रत्ययाः स्युः । विध्याद्यर्थस्य विशेष्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे द्योतकतापक्षोऽयम् । विपूर्वाद्धातोर्नन्तर्भावित्यर्थत्वात् “नङ्कि”रिति भावे किः, विध विधाने, इत्यस्मादन्तर्भावित्यर्थत्वाद्वा किः । विधानं वेद्यं वा विधिः, अनुष्ठापनं, कारणा, प्रवर्तनेति यावत् । सा-प्रवर्तना श्रुतिवाक्यनिष्ठा । लौकिकवाक्ये पित्रादिवक्तृनिष्ठा । संपूर्वकाङ्क्षते श्रौरादिकाद्वा प्रेरणे स्वायं वा जिः । भावे युट् । ततः स्त्रियामाप् । संभावना कल्पना ऊहः । कर्तव्योऽर्थस्तस्योपदेशो विधिः ॥ १७ ॥

(त०) त्रिधिसम्भावनयोरिति ॥ विधानं विधिः । विपूर्वाद्धातो “नङ्कि”रिति । किप्रत्ययः । संभावयते संभावना । भावे युट् । संपूर्वकाङ्क्षते श्रौरादिकाद्वा । तयो-र्थमाह—विधिरित्यादिना कर्तव्यः करणीयो योऽर्थस्तस्योपदेशः कल्पनमूहः ॥ तत्रेति ॥ तयोर्थयोर्वाच्ययोर्द्योतयोर्यावौ यादादयो भवन्तीत्यर्थः, पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्वीकृतत्वात् । तत्राद्यपक्षे त्वित्यमुपपत्तिः । विध्यादिनाऽर्थं कर्त्राद्यर्थबाधो न जायते विरोधाभावात् । वर्तमानत्वादेरिव तिबादिवाच्यत्वाशेषेण कर्त्रादिरपि निरवकाशत्वाच्च । क्रियां प्रति प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं तु तुल्यमेव । द्वितीयपक्षे त्वेपोपपत्तिः । विधिसंभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्थादादयः प्रत्ययाः स्युः । विध्याद्यर्थस्य विशेष्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे द्योतकतापक्ष आयाति । एवं च विध्यादेः प्रत्ययार्थत्वं नोचितम् । प्रत्ययार्थत्वे कर्त्रादिरन्त्यत्र सावकाश-त्वेन विध्यादिना बाधः स्यात् । ततश्च यादादिभिरविधानं कर्त्रादिर्भज्येत । ततस्तु तत्प्र-युक्तैकत्रादिव्यवस्थायप्रथमपुरुषादिव्यवस्थायश्च न स्युरिति महदनिष्टं स्यात् । यद्यपि निम-न्त्रणादयोऽप्यर्थाः पाणिनीये प्रदर्शितास्तथाऽपि तेषु प्रवर्तना त्वस्यैकत्वान्नात्र भेदविवक्षा । उक्तं च वाक्यपदीये—

“न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।

विध्यादीनामपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥

अस्तिप्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ।

तत्रैव लिङ् विधातव्यः किंभेदस्य विवक्षया ॥” इति ॥

प्रवर्तना तु श्रुत्यादिवाक्यकर्त्रादिनिष्ठा लौकिकवाक्ये तु पित्रादिवक्तरि निष्ठा । वेदाद्ययनादौ बालानां पित्रादिप्रयुक्तप्रवृत्तिदर्शनादिदृष्टसाधनत्वं विध्यर्थम्, इति मतं नाद-

तन्व्यम्, स्वप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वस्यानुमीयमानत्वात् । उदाहरणमाह—शिन्यो गुरुशुश्रूषक भवेदिति । एकशिष्याश्रया गुरुनिष्ठप्रीतिजननानुकूला या क्रिया तद्विषया प्रेरणेति विशेष-
प्यपक्षः । प्रेरणाविषया एकशिष्याश्रया गुर्वाश्रयप्रीतिजननानुकूला क्रियेति विशेषणपक्षः ॥
भवेदसाविति । अत्रैककोटिकसंशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ तु सर्वाः कोटयः समत्वेन
भासन्ते । अत्र तु वेदवित्त्वावेदवित्त्वयोर्वेदवित्त्वकोटिरेवाधिका । संशयाद्यमेव विशेषः
सम्भावनायाम् । ब्राह्मणत्वादिहेतोर्व्यभिचारित्वाच्च निश्चयः । अवेदविदोऽपि ब्राह्मणा
दृश्यन्ते । वेदविदः क्षत्रियाश्च । वेदावाप्त्यनुकूलभावनाश्रय एकोऽपरोक्षार्थस्तदाश्रया-
त्मधारणानुकूला या भावना तद्विषया ब्राह्मणत्वहेतुका या सम्भावना तद्विषया वेदावा-
प्त्यनुकूलभावनाश्रयपरोऽक्षैकार्थनिष्ठात्मधारणाऽनुकूला भावनेति वा बोधः । एवं भवेदयं
बलवान् क्षत्रियत्वादित्यादि बोध्यम् ॥ १७ ॥

या ॥ अतः परो या इः स्यात् ॥ भवेत्, भवेताम् ॥ १८ ॥

(सु०) या इति ॥ अविभक्तिको निर्देशः । अतः परो या इः स्यात् ॥ अतः
किम् । युयात् । तपरः किम् ? यायात् ॥ १८ ॥

(त०) या इति ॥ अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः । 'आदा
त्थइरि'त्यत इरित्यनुवर्तते । अन्त्यादेशः पष्ठ्यभावान्न ॥ १८ ॥

युस इट् ॥ अतः परस्य युस इडागमः स्यात् ॥ भवेयुः । भवेः,
भवेतम्, भवेत् ॥ १९ ॥

(सु०) युस इट् ॥ अतः परस्य युस इट् स्यात् ॥ टित्वादादौ ॥ १९ ॥

(त०) युस इट् ॥ इति टित्वादागमः । अन्यथा इरित्यस्यानुवृत्तौ इड्प्रहर्णं न
कुर्यात् ॥ १९ ॥

यामियम् ॥ अतः परो यामियं स्यात् ॥ भवेयम्, भवेव, भवेम ।
शिस्यो गुरुशुश्रूषको भवेत् । विधिः । भवेदसौ वेदवित् ब्राह्मणत्वात् ॥ २० ॥

(सु०) यामियम् ॥ अतः किम् ? युयाम् । तपरः किम् ? युयाम् ॥ २० ॥

आशीःप्रेरणयोः-तुप्, ताम्, अन्तुहि, तम्, त । आ-
निप्, आवप्, आमप् । ताम्, आताम्, अन्ताम् । स्व, आ-
धाम्, ध्वम् । ऐप्, आवहैप्, आमहैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनभाशीः ।
परस्येष्टार्थसंसर्गं । प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र तुवादयः ॥ एषा संज्ञा लोट् ॥ २१ ॥

(सु०) भाशोःप्रेरणयोः तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप्
अमप् । ताम् आताम् अन्ताम्, स्वं अधाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् ॥
धातोस्तुवादयः स्यु आशीःप्रेरणयोर्वाच्ययोः । आशीःप्रेरणयोर्वर्तमानाद्धातोःरिति
द्योतकतापक्षः आशासनमाशीः । 'आडः शासु इच्छायाम्' ततः क्तिप् । आत इत्त्वं
निपातितं पत्वम् । प्रपूर्वादीर्गतावित्यस्मात्प्रेरणार्थञ्च्यन्ताद्भावे युट् । प्रेरणा प्रवर्तना
विधिशब्दार्थ एव । आशीश्च प्रेरणा च आशीःप्रेरणे तयोः । आशासनं चाप्राप्तस्यैव
भवतीत्यप्राप्तप्रार्थनमाशीः । सा च स्वस्य परस्य च संभवतीति परस्येष्टार्थसंसर्गं वा

आशीरिदम्प्यप्रासविषयमेव । यद्यपि यादादितुबादयो न कालविशेषे विहिताः तथापि भविष्यत्कालोऽत्र गम्यते, अतीतवर्तमानयोर्विध्याद्यसंभवात् ॥ २१ ॥

(त०) आशीः प्रेरणयोरिति ॥ आशासनमाशीः । “आङः शासु इच्छायाम्” अस्मात् “संज्ञायामकर्तरी”त्यनुवर्तमाने “स्त्रियां क्तिरि”त्यधिकारे “संपदाद्देः क्विप्”ति क्विप् । अस्मादेन्न निपातनात्क्विप् आत इः । शासेरित्यनेनेत्वं तु परस्मैपदिनो ग्रहणात्, आशिपीति निर्देशात् । क्लृप्तात्परस्य धातोः सस्य पः । प्रेर्यत इति प्रेरणा । प्रपूर्वादीर्गतावित्यस्मादन्तर्भावितञ्चयार्थाद्भावे युट् । प्रेरणा विधिरेव । आशीश्च प्रेरणा च आशीःप्रेरणे, तयोः । तयोरर्थमाह—अप्राप्तेत्यादिना ॥ २१ ॥

(तुह्योस्तातड्डाशिषि वा) भवतु-भवतात्, भवताम्, भवन्तु ॥

(सु०) तुह्योस्तातड्डाशिषि वा ॥ तुश्च हिश्च तुहो तयोः । अनन्यार्थं हि डित्त्वमन्त्यादेशं प्रयोजयति । अत्र तु गुणवृद्धिप्रतिषेधे संप्रसारणे चरितार्थत्वात् डित्त्वस्य नान्त्यादेशता । वृतात् । मृष्टात् । उष्टादित्यादि ॥ २२ ॥

(त०) तुह्योरित्यादि ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः । अत्र तातड्डो डित्त्वं गुणप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतयासंभवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेशं प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव डित्त्वमन्त्यादेशं प्रयोजयति ॥ २२ ॥

अतः ॥ अतः परस्य (क) हेर्लुक् स्यात् ॥ भव-भवतात्, भवतम्, भवत । भवानि, भवाव, भवाम । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । आयुष्मान् भवतु भवान् ॥ २३ ॥

(सु०) अतः स्थानिवद्भावेन तातड्डो हित्वेऽपि लोपो न । (ख) ‘ओर्वाहेरि’त्यतो वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् ॥ २३ ॥

(त०) अतः इति ॥ अत्र ओर्वाहेरित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात्स्थानिवद्भावेन तातड्डो हित्वेऽपि न लोपः ॥ आयुष्मानिति ॥ अतिशयितायुः प्राप्त्यनुकूलैकभवदर्थश्रया याऽऽत्मधारणाऽनुकूला क्रिया तद्विषया शुभाशंसाविषयीभूता । दीर्घायुः प्राप्त्यनुकूलैकभवदर्थश्रयात्मधारणानुकूला क्रियेति वाऽर्थः । यायादितुवादीनां कालविशेषोपाकथनेऽपि भविष्यत्कालो बोध्यः, शब्दं कृत्राणे नरं विरामासाङ्गायां शब्दं कुर्वित्युक्तावपि भाविशब्दविषयत्वात् । विधेर्न वर्तमानशब्दविषयता ॥ २३ ॥

(क) ‘ओर्वाहेरि’ति सूत्राद्धेरित्यनुकूल्य ‘लोपो हस्वा’दित्यतो लोप इत्यनुकूल्य चाह—हेर्लोप इति हेर्लुगित्यर्थः । अतः किम्, युहि । तपरः किम्, याहि । हेः किम्, भवतः ।

(ख) ननु ‘अतः’ इति सूत्रं वेति ग्रहणं कर्त्तव्यम्, ‘ओर्वाहेः’ इति सूत्रे इतस्तदनुवृत्तिकरणेनासंयोगपूर्वादिति लाभः, वैपरीत्यकल्पनायां विधानगौरवप्रसङ्ग इति चेत्, ‘ओर्वाहेरिति सूत्रे वापदोपादानेन कार्यद्वयप्राप्तिसत्त्वात्तदग्रहणम् अत्र तु कार्यैकत्वात्तदध्याहारः ।

अत्र च लघुभाष्यम्—तातड्डोपि स्थानिवद्भावेन हित्वात् प्राप्तेवेत्यनुकृत्या व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् लोपः । यद्वा—

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाचितमेवेति न तातड्डो लोपः । यद्वा । तद्भावो न्यायसिद्धो शापकसिद्धो वा उभयथा तातड्डि हित्वं नायातीति ।

अनद्यतनेऽतीते-दिप् ताम् अन् । सिप् तम् त । अमिप्
व म । तन् आताम् अन्त । थास् आथाम् ध्वम् । ई वहि महि ॥
अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं दिवसः सकलः
सोऽद्यतनः नास्त्यद्यतनो यस्मिन्नतीते काले तत्र दिवदशः ॥ एषां संज्ञा लङ् ॥
दिसिमीनामिकार उच्चारणार्थः ॥ २४ ॥

(सु०) अनद्यतनेऽतीते-दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अमिप् व म, तन्
आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, ई वहि महि ॥ अनद्यतनेऽतीते काले द्योत्ये
वाच्ये वा धातोर्दिवाद्यो भवन्ति ॥ अस्मिन्नहनीत्यद्यशब्दवाच्यः कियान् कालः ।
अतीतरात्रेरन्तिसं यामद्वयमागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं मध्यवर्ती दिवसः स कालोऽद्यश-
ब्दवाच्यः । अद्य भवोऽद्यतनः । त्यतनाविति तनः । अद्यतनकालस्त्रिविधः, अतीतोऽना-
गतो वर्तमानश्च । तत्राद्यतने अतीते भूते सिः । अद्यतने वर्तमाने तिवादिः । अद्यतने
ऽनागते लृट् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वा । अद्यतनादन्याऽनद्यतन इति
नञीति नञत्पुरुषः । 'अन्श्चरे' इत्यन् । नाम्नो नो लोपश्चि नलोपस्तु न विधान-
सामर्थ्यात् । तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिरर्थादपरोक्षे, परोक्षे णादिविधानात् ॥ २४ ॥

(त०) अनद्यतने इति ॥ अस्मिन्नहनित्यद्य । सद्य आदित्वादिदमद्यप्रत्ययश्चा-
हनीत्यर्थे निपात्यते । तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा । अद्यशब्दवाच्यः कियान् काल इत्याह-
अतीताया इत्यादि ॥ अतीता गता या रात्रिश्चातुर्यामात्मिका तस्या यद्यामद्वयं ततोऽ-
र्वाक् आगामिन्या रात्रेः प्रथमयामद्वयं यावद्भवति तावानष्टयामात्मकः कालोऽद्यशब्दवा-
च्यः । कंचित्तु-अरणोद्यादारभ्य अरणोद्यपर्यन्तः काल इत्याहुः । अन्ये तु-सूर्योद्यादा-
रभ्य सूर्योद्यापर्यन्तमित्याहुः । लौकिकानां ह्योऽद्य एव इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् ।
अद्यभवोऽद्यतनः । "त्यतनावि"ति तनः । अद्यतनश्च कालस्त्रिविधः, अतीतवर्तमानानाग-
तभेदात् । अतीते सिः । वर्तमाने तिवादिः । अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति
बहुव्रीहिः तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिरर्थादपरोक्षे । नन्वेवं ह्यस्तन इत्येवास्तु अनाग-
तकालशङ्काऽपि नेति चेत्, ? सत्यम् नजोक्तमनित्यमित्यद्यतनेऽपि परोक्षेऽपरोक्षे णादिवि-
ध्यर्थमिदम् । (क) तेन 'बहु जगदपुरस्तात्तस्य मत्ता किशाहम्, इत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः ॥
बहुव्रीहिपक्षेऽद्यतनेऽद्यतनाभावादद्यतने दिवादिप्रसङ्गाशङ्का तु न, अद्यतनेऽव्यापकेऽद्यतनस्य
व्याप्यस्य सत्त्वात् ॥ २४ ॥

दिवादावट् ॥ धातोः ॥ अभवत्, अभवताम्, अभवन् । अभवः,
अभवत्, अभवत । अभवम्, अभवाव, अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः ॥२५॥

(सु०) दिवादावट् ॥ दिवादाविति सप्तमीनिर्देशाद्वादिव्यवधानेऽप्रासावादावहेव-
पश्चाद्वादिः ॥ २५ ॥

(क) बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं, चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्धस्य ।

विदितमिति सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य, व्यपगतमदयाहि व्रीडितं मुग्धवधा ॥

इति भाषे० ११-३६ श्लोकः ।

(त०) द्विश्चेति ॥ द्वौ वाराविति द्विः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति क्रियावृत्तौ छः । क्रियावृत्तिश्च क्रियावाचकं विना न संभवतीति वचनपदयोगः । अत्र द्विवचनं द्विः प्रयोग एव न त्वादेशः । तेन तुतोसेत्यादौ कृतस्य सस्याभावात्षत्वं न अनन्तरस्येति न्यायादुक्त-णादिरेव गृह्यते, न तु विदो नवानामित्यादिविहितोऽपि । तेन वेदेत्यादौ द्वित्वं न ॥२७॥

सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ अनेकस्वरस्य धातोः सस्वराद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ २८ ॥

(सु०) सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ अद्विरुक्तः किम् । बोभूयिषते ॥ २८ ॥

णादिः कित् ॥ अपिष्णादिः कित् ॥ २९ ॥

(छ०) णादिः कित् ॥ “अपिष्णादिर्द्विः”दित्यतोऽपिदित्यनुवृत्तम् । ण आ-दिर्यस्याष्टादशात्मकस्य समुदायस्य स णादिः । कित् किङ्क्त् । कार्यातिदेशोऽयम् । ईज-तुः । जुहुवतुः ॥ २९ ॥

(त०) णादिः किदिति ॥ ण आदिर्यस्य स णादिः । “अपिष्णादिर्द्विः”दिति सूत्रादिपिदित्यनुवर्तते ॥ नन्वत्र किदिति किमर्थं पूर्वसूत्रात् डिदित्यस्यानुवृत्तेर्गव सत्त्वादिति चेत्, सत्यम्, ईजतुरित्यादौ संप्रसारणं न सिद्ध्येत् । चक्रतुरित्यादौ “डित्यदुरि”त्युत्व-प्रसङ्गापत्तेश्च । अथ णादिरित्यत्र “ज्वलादेर्ण” इति विहितः कुतो न गृह्यते इति चेत्, सत्यम्, क्यप् क्विपोः कित्त्वेन तदग्रहणस्य सिद्धत्वात् । यत्तु वाछेदेवेन क्रमयोगान्नेत्यनन्तरं क्त्वासेटः किद्वेत्यतोऽनन्तरतो वाऽनुकर्षणात्कचित्संयोगाद्वा कित्त्वम्, तेन ममन्थतुः ममथ-तुरिति रूपद्वयमपि स्वीकृतं तदपाणिनीयत्वादुपेक्षितम् । ममन्थतुरित्यस्यैवोचितत्वात् ॥२९॥

आभ्वोर्णादौ ॥ पूर्वस्याकारस्य भृशब्दस्य चाकारो णादौ परे ॥३०॥

(सु०) आभ्वोर्णादौ । अश्र्व भृश्च अभ्वौ तयोः पूर्वस्य हसादिरित्यतः पूर्वस्य-त्यनुवृत्तम् ॥ ३० ॥

(त०) आभ्वोर्णादाविति ॥ आभ्वोरिति छेदः । अश्र्व भृश्च अभ्वौ तयोः । “पूर्वस्य हसादिरि”ति सूत्रात् पूर्वस्येत्यनुवर्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वाद् भुव ऊकारस्य । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इत्यत्र अभ्यासविकारस्त्वान्त्यस्य निषेधः । यत्तु नो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया भावकर्मणोर्भुवो नात्वम् । तेन बुभूवे सुखमनुबुभूवे इत्युक्तं वासुदेवेन, तन्न, बभूवे अनुबभूवे इति रूपस्यैव न्याय्यत्वात् । (क) तस्यातपत्रं विभरां-बभूवे । (ख) विभावरीभिर्विभरांबभूविर्ग’ इत्यादौ च तथा दर्शनात् । यद्यपि भूकारस्य दीर्घाकारकरणं निरर्थकं तथाऽऽयानचेंत्याद्यर्थम् ॥ ३० ॥

ह्रस्वः ॥ पूर्वसम्बन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वः ॥ ३१ ॥

(छ०) ह्रस्वः ॥ पूर्वस्य स्वरस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ बभूवेत्यत्र तु आभ्वोरिति कृतस्य दीर्घस्य ह्रस्व इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क) जगत्पवित्रैराप तत्र पादैः स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतामकः ।

यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु तस्यातपत्रं विभरांबभूवे ॥ इति माधे० ॥ ३-२ ॥

(ख) अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां स्मरादिताम् ।

तपत्तुपूतावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरां बभूविरे ॥ इति नैषधे १-४१ श्लोकः ॥

झपानां जश्चपाः ॥ पूर्वस्य झपानां जवाश्चपाः स्युः ॥ झढघष-
मानां जडदग्वाः खफळठथानां चटतकपाः स्युः ॥ ३२ ॥

(सु०) झपानां जश्चपाः ॥ वर्ग्यां वर्ग्येणेति स्थानैक्याद् आदेशा भवन्ति । ३२ ।

भुवो बुक् ॥ भुवो वुगागमो णादौ स्वरे ॥ बभूव, बभूवतुः, बभूवुः । ३३ ॥

(सु०) भुवो बुक् ॥ (क) कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्प्रथमं बुक्, ततो बुको धात्ववयवत्वाद्गुणवृद्धी न ॥ ३३ ॥

(त०) भुव इति । बुको धात्ववयवत्वाद् गुणवृद्धी न । न च प्रथमं गुणवृद्धिप्र-
सङ्ग इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्प्रथमं तस्यैव प्रवृत्तेः ॥ ३३ ॥

क्रादेर्णादेः ॥ कृ सृ भृ वृ द्रु स्तु श्रु स्तु इत्येतेभ्यः परस्य वसादे-
र्णादेरिण् न भवति, अन्यस्मात् भवतीति नियमादिद् स्यात् ॥ (ख) बभूवथि,
बभूवथुः, बभूव । बभूव, बभूविव, बभूविसि । बलिर्वलवान् बभूव ॥ ३४ ॥

(सु०) क्रादेर्णादेः ॥ 'डुकृञ् करणे' 'कृञ् हिंसाशाम्' इत्युभौ गृह्येते । सु गतौ । भृभरणे
डुभृञ् धारणपोषणयोरित्युभौ । वृञ् सम्भक्तौ वृञ् वरणे इत्युभौ । द्रु गतौ । ध्रुञ् स्तुतौ ।
श्रु श्रवणे । स्तु गतौ । एते क्रादयः । कृ सृ भृ इति त्रयागामनुदात्तत्वान्नेक स्वरादिति
प्रकृत्याश्रये इणिनपेधे प्राप्ते वृङ् वृजोस्तूदात्तत्वात् कित इति प्रत्ययाश्रये इणिनपेधे प्राप्ते
वृङ् वृजोस्तूदात्तत्वात् कित इति प्रत्ययाश्रये इणनिपेधे प्राप्ते हुस्त्वादीनां चतुर्णां स्वरान्त-
त्वात् स्वरान्तादत्वतश्चेतीड्विकल्पे प्राप्ते च निय(ग)मः ॥ ३४ ॥

(त०) क्रादेरिति । डुकृञ् करणे । सुगतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् वर-
णे । द्रु गतौ । ध्रुञ् स्तुतौ । श्रु श्रवणे । स्तु गतौ एते क्रादयः ॥ नियमादिनि । वि-
ध्यभावादिडभावं सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवतीति नियमः ॥ ३४ ॥

आशिषि-यात्, यास्ताम्, यासुस् । यास्, यास्तम्,
यास्त । यासम्, यास्व, यास्म । सीष्ट, सीयास्ताम्, सीरन् ।
सीष्टास्, सीयास्थाम्, सीध्वम् । सीय, सीवहि, सीमहि ॥
धातोराशिषि यादादयः एषां सज्ञा लिङ् ॥ ३५ ॥

(सु०) आशिषि ॥ यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासम् यास्व
यास्म, सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्टास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ॥
धातोर्यादादय आशीर्वादे वाच्ये । यद्वा । प्राथम्यमानक्रियावृत्तेर्धांतोरिति वा ॥ ३५ ॥

(त०) आशिषीति । स्वस्य परस्य चेटार्थस्याऽऽसंजनमात्रीः । तस्यां वाच्यायां

(क) तदेवाह—कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः, नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्वलवान् ।
गुणवृद्धयोः कृतयोरकृतयोरपि बुगागमलाभादस्य नित्यता । बुगिति—किंस्वादन्ते । उकारउच्चारणार्थः ।

(ख) यदागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायादिद्येऽपि खवाचन्तत्वेन यपि बुक् ।

(ग) यती निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीत्यत आह—एभ्यो धातुभ्य इडनिषेधे ऽन्यस्माद्धातोर्निडभवती-
ति नियम इति ।

यादादयः । यद्वा प्रार्थनप्रक्रियावृत्तेर्द्धातोर्यादादयः ॥ ३५ ॥

आशीर्यादादेः पं कित् ॥ भूयात् , भूयास्ताम् , भूयासुः । भूयाः,

भूयास्तम् , भूयास्त । भूयासम् , भूयास्व, भूयास्म । स श्रीमान् भूयात् ॥३६॥

(सु०) आशीर्यादादेः पं कित् ॥ ननु ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिनिषेधः सिद्ध इति चेन्न ।

इज्यात्मुप्यादित्यादौ सम्प्रसारणार्थं जागर्यादित्यादौ जागर्तेरिति गुणार्थं च किङ्चनम् ॥ ३६ ॥

(त०) स श्रीमानिति । एकतदभिन्नाश्रया श्रीमदनुकूला भावनाशंसना । आशंसा-
विषया भवनक्रिया वेति बोधः ॥ ३६ ॥

**श्वस्तने-ता तारौ तारस् । तासि तास्थस् तास्थ । तास्मि
तास्वस् तास्मस् । ता तारौ तारस् । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे
तास्वहे तास्महे ॥ श्वोभाविन्यर्थे तादयः ॥ एषां संज्ञा लृट् ॥ ३७ ॥**

(सु०) श्वस्तने ॥ ता तारौ तारस् , तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस्
तास्मस् । ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे ॥ आगामिनि
दिने श्वोऽव्ययम् । श्वोभवः श्वस्तनः काऽस्तस्मिन्वाच्ये धातोस्तादयः । यद्वा । श्वस्तने
व्यापारं वर्तमानाद्धातोरिति वा ॥ ३७ ॥

(त०) श्वस्तने इति ॥ अद्यतनार्दनातिरिक्तागामिनि दिने श्वःशब्दो वर्तते । तत्र
भवः श्वस्तनः काऽस्तस्मिन्वाच्ये धातोस्तादयः ॥ ३७ ॥

**सिसतासीस्यपामिट् ॥ भविता, भवितारौ, भवितारः । भवि-
तासि, भवितास्थः, भवितास्थ । भवितास्मि, भवितास्वः, भवितास्मः । श्वो
भविता राज्यभारः कुमारस्य ॥ ३८ ॥**

(सु०) सिसतासीस्यपामिट् । धातोरित्यनुवृत्तम् ॥ ३८ ॥

(त०) श्वो भवितेति ॥ चिरागामिदिनाधारा एका राज्यभाराभिन्नाश्रयकाऽऽमा-
मिकालभाविनी आत्मधारणानुकूला क्रियेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

**त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप्प्रत्ययो
भवति तिबाद्यष्टादशसु परतः ॥ एषां संज्ञा लृट् ॥ भविष्यति, भविष्यतः,
भविष्यन्ति । भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ । भविष्यामि, भविष्यावः,
भविष्यामः । कल्की धर्मपालको भविष्यति ॥ ३९ ॥**

(सु०) त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ तिरादिर्यस्य तस्मिन् भविष्यत्यर्थं वर्त्तमा-
नाद्धातोः स्यप्प्रत्ययो भवति त्यादौ परे । इति भविष्यत्त्वं द्योत्यम् । यद्वा धातोः स्य-
दभविष्यति काले वाच्ये तिबादौ परे । भविष्यतीति शत्रन्तात्सप्तमी ॥ ३९ ॥

(त०) त्यादौ भविष्यतीति ॥ तिप् आदिर्यस्य स त्यादिस्तस्मिन् । स्यविशिष्टे
त्यादिवाच्यं भविष्यत्वमिति द्योतयन्नाह-धातोरित्यादि ॥ शत्रुज्ञानयोरपि तित्सेवदतिदे-
शात्स्यप् । तेन वक्ष्यमाण इत्यादि सिद्धम् ॥ ३९ ॥

स्यप् क्रियाऽतिक्रमे ॥ क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां स्यप्प्रत्ययो भवति दिवादिषु परतः ॥ एषां संज्ञा लृङ् ॥ यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् । अभविष्यत् , अभविष्यताम् , अभविष्यन् । अभविष्यः, अभविष्यतम् , अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव, अभविष्य म ॥ ४० ॥

(सु०) स्यप् क्रियाऽतिक्रमे ॥ क्रियाया अतिक्रमः अनिष्पत्तिः असिद्धिरित्यर्थः । भविष्यतीत्यनुवृत्तम् । उत्तरसूत्राद्भूते इति च । भूते भविष्यति चाथं वर्तमानाद्घातोर्दिवादिर्भवति । क्रियाऽनिष्पत्तौ गम्यायां दिवांदौ च परे स्यप् भवति । यद्वा-घातोर्भूते-भविष्यति चाथं वाच्ये दिवादिर्भवति तस्मिँश्च परं स्यप् क्रियाऽतिक्रमे गम्ये ॥ ४० ॥

(त०) स्यप् क्रियाऽतिक्रम इति ॥ क्रियाया अतिक्रमः अनिष्पत्तिः असिद्धिरिति यावत् । भूतत्वं भविष्यत्त्व चानुक्तमपि परिशेषाल्लब्धम् ॥ यदि सुवृष्टिरिति ॥ सुवृष्ट्याश्रयान्मधारणानुकूला भूता भविष्यन्ती वा या क्रिया तद्भावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः क्रियाया असिद्धिः ॥ क्रियाऽतिक्रमे किम् ? सुवृष्टिर्भूत् , सुवृष्टिर्भविष्यति, सुभिक्षमभूत् , सुभिक्षं भविष्यति ॥ दिवादिषु किम् । कृष्णं नमेच्छेत्सुदं यायात् । कर्त्रादिकमा(क)ख्यातवाच्यम् । कालन्तु घातोराख्यातस्य वाऽर्थः । स्यपस्तुविकरणत्वादनर्थन्त्वमेव । एवं त्यादावपि मिरपि । अत्र त्यादौ भविष्यतीत्यतः स्यबनुवृत्तिसम्भवे स्यवृषहणं कर्त्रादावपि विधानार्थम् । तेन करिष्यन् करिष्यमाण इत्यादिसिद्धम् ॥ ४० ॥

(ख) भूते सिः ॥ घातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिवादिषु परतः एषां संज्ञा लृङ् ॥ ४१ ॥

(सु०) भूते सिः ॥ अभूत् इति भूत । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । भूतसामान्याथं वर्तमानाद्घातोर्दिवादिर्भवति । यद्वा घातोः परः भूतसामान्ये वाच्ये दिवादिर्भवति । तस्मिँश्च परं सिप्रत्ययो भवति । मिसहितस्य दिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः अवादिमहितस्य तु भूतविशेषोऽनद्यतनोऽपरोक्षोऽर्थः ॥ ४१ ॥

(त०) भूते सिरिति ॥ अभूदिति भूतः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । भूतसामान्ये सिरित्याह-भूत मात्र इति । तथा च विशिष्टदिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः । अवादिविशिष्टस्य तु भूतविशेषानद्यतनोऽपरोक्षः भूतानद्यतनपरोक्षे णवादिः ॥ ४१ ॥

(ग) दादेः पे ॥ पे परे अपिद्वा धा स्था इण् भू पिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपः ॥ ४२ ॥

(क) प्रसङ्गप्राप्तावाख्यातलक्षणमाह शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशः—

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्द अख्यातमिति तत्र विशदीकृतं तेनैव । लकारस्थानीयतिङामाख्यातपदवाच्यत्वमिति सारमञ्जरीकारः ।

(ख) भूते किम् अत्ति । दिवादिषु किम् । आगच्छामि ।

(ग) दादेः किम्, अगामीत् । पे किम्, अदिन । मेः किम्, दास्यति, अदास्यत् । आदिशब्दोऽत्र व्यवस्थार्थस्तेन धास्थादीनां ग्रहणम् ।

(सु०) दादेः पे ॥ दा आदिर्यस्य स दादिस्तस्मात्सेल्लोपः पे परे ॥ डुदाञ् दाने, दाण् दाने, दो अवखण्डने, इत्येतेषां दाशब्देन ग्रहणम् । दाप् लवने, दैप् शोधने, देङ् पाळने, एषां तु लक्ष्यानुसारात् ग्रहणम् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः, छा गतिनिवृत्तौ । इण् गतौ । भूसत्तायाम् । पा पाने ॥ ४२ ॥

(त०) दादेः पे इति ॥ दा आदिर्यस्य दादिस्तस्य । अग्निदिति दाप् लवने, दैप् शोधने, एतौ विहाय । एतयोस्त्यागस्तु लक्ष्यानुसारादेव । डुधाञ् धारणपोषणयोः, छागति निवृत्तौ, इण् गतौ, भू सत्तायाम्, पा पाने, एभ्यः सेल्लोपः । “लोप ह्रस्वादि”त्यतो लोपोऽनुवर्त्तते ॥ ४२ ॥

(शाछासाघ्राघेटां वा) 'एभ्यः सर्वा लोपः स्यात् ॥४३॥

(स०) शाछासाघ्राघेटां वा ॥ एभ्यः सर्वा लोपः ॥ शो तनूकरणे । छो छेदने । पो अन्तकर्मणि । घ्रा गन्धोपादाने । घेट् पाने ॥ ४३ ॥

(त०) नो वेत्यतो व्यवस्थितत्वानुवृत्तेशशादीनां वा । शो तनूकरणे, छो छेदने, पो अन्तकर्मणि, घ्रा गन्धोपादाने, घेट् पाने, एषां सर्वा लोपः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(क) (भुवः सिलोपेऽयङ्लुकि गुणो न) अभूत्, अभूताम् ॥४४॥

(सु०) भुवः सिलोपेऽयङ्लुकि गुणो न ॥ भुवो गुणो न सिलोपे सति ॥ यङि लुकि तु भुवो गुणो भवति सिलोपे ॥ प्रकृतिग्रहणे यङ् लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया गुणनिषेधे प्राप्ते विधिः । अभूत्, अबोभोत् ॥ ४४ ॥

(त०) भुव इति ॥ नानिटि से' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेराह—भुव इति । अयङ् लुकीति ॥ यङ् लुकि तु अबोभोदित्यत्र सिलोपेऽपि गुणो भवत्येव ॥ ४४ ॥

(भुवः सिलोपे स्वरं वुक्) अभूवन् । अभूः अभूतम्, अभूत । अभूवम्, अभूव, अभूम ॥४५॥

(सु०) भुवः सिलोपे स्वरे वुक् ॥ भुवो वुगागमः स्वरं परे सिलोपे सति ॥४५॥

(माङि सिरिव) (स्मसहिते दिवादिर्वा) ॥४६॥४७॥

(सु०) माङि सिरिव ॥ माङ्शब्दे प्रयुज्यमाने धातोर्दिवादिपरः सिरिव भवति सर्वे. पामाख्यातानां विषये । स्मसहिते दिवादिर्वा ॥ स्मोत्तरं माङि प्रयुज्यमाने धातोर्दिवादिर्वा पक्षे भूते सिः । सर्वलकारविषये लङ्लुङावित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

(त०) माङि सिरिति ॥ मेऽट इत्यत्र मे इति योगं विगज्य सिरिति आवृत्त्याह माङीति । सिरिव सिसहितो दिवादिरित्यर्थः । स्मयुक्ते माङि तु विकल्पेन दिवादिः केवलः । सिसहितश्च पक्षे । ननु भूते सिरित्येनेनैव सिर्विहितः पुनः किमनेनेति चत्सत्यम् । कालान्तरेऽपि विधानार्थमेतत् । तेन माङ्योगे सर्वलकारविषये लुहोवभवति ४६-४७

मेऽटः ॥ (ख) माङ्योगेऽटो लोपः ॥ मा भवान् भूत् । मा स्म भूत् ।

(क) अत्र केचित्प्रत्ययवतिष्ठन्ते—‘नानिटिसे’ इत्यत्र नेति योगविभागात्संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा अभूदित्यादौ गुणो नेति ।

(ख) योगशब्दोत्रार्थेन योगः, न तु अव्ययवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वम्, तेन ‘मा हृद्यंभक्तो भवान्

मास्म भवत् ॥४८॥

(सु०) मेऽटः ॥ लोपः इत्यनुवृत्तम् । माङ्शब्दे प्रयुज्यमाने सत्यदो लोपः ॥ ४८ ॥

(त०) मेऽट इति ॥ मे अट इति छेदः । लोप इत्यनुवर्तते ॥ मे किम् । नाभवत् ॥ अट इति किम् । मा प्र भूत् । प्रस्य लोपो न ॥ ४८ ॥

(भू प्राप्तावात्वान् (क)) भवते ॥४९॥

(सु०) भू प्राप्तावात्वान् ॥ आद्विद्यते यस्य स आत्वान् । आत्मनेपदीत्यर्थः ॥४९॥

(त०) भू प्राप्तावात्वानिति ॥ आत् विद्यते यस्य स आत्वान् ॥ ४९ ॥

आदाथ इः ॥ अतः परस्यात् आथश्चात् इर्भवति ॥ (ख) भवते, (ग) भवन्ते । भवसे, (घ) भवेथे, भवध्वे । (ङ) भवे, (च) भवावहे, भवामहे ॥ भवेत्, भवेयाताम्, भवेरन् । भवेथाः, भवेयाथाम्, भवेध्वम्, भवेय, भवेवहि, भवेमहि ॥ भवताम्, (छ) भवेताम्, भवन्ताम् । भवस्व, (ज) भवेथाम्, भवध्वम् । भवै, भवावहै, भवामहै ॥ (झ) अभवत्, (ञ) अभवेताम्, (ट) अभवन्त । (ठ) अभवथाः, (ड) अभवेथाम्, अभवध्वम् । अभवे, (ढ) अभवावहि, अभवामहि । (ण) बभूवे बभूवाते, बभूविरै । (त) बभूविषे, बभूवाथे ॥ ५० ॥

(सु०) आदाथ इः ॥ अतः इत्यनुवृत्तम् । आच्च आथ्च आदाथ् तस्य । आते

भूत्' इत्यादिप्रयोगः सिध्यति । केचित्तु—माङ्योगेऽपि अटो लोपो न स्यात्, तेन “मा निपाद् प्रतिष्ठा-
न्त्वमगमः शाश्वतीः समा” इत्यादि सिद्धमित्याहुः । डकारस्य प्रयोगेऽश्रवणादपि माङ्गित्यत्र सिद्धाव-
लोकनन्यायेन “ङित्यद्” इत्युत्तरोक्त मन्त्राद्वयाकरणात्तराजोर्धेन । डकारः संबध्यते । इति चिन्त्यम् ।

(क) भूः प्राप्तावात्मनेपदीति केचित्तदातशोभनम् । (ख) लटि भू—आते, इति स्थिते “अपकर्त्तरीत्यप्” “आदाथहरि”ति—आकारस्येकारः “अहृप्” इति—अकारेकारयोरेकारे, भवते ।

(ग) भू—अन्ते, इति स्थिते, “गुणः”—इत्युकारस्य गुणे ओकारः, “ओ अच्”—इति ओकारस्याव् “अदे”—इति अप्रत्ययगताकारस्य लोपः । भवन्ते ।

(घ) भू—आथे इति, “अपकर्त्तरि” “गुणः” “ओ अच्” “आदाथइः” सूत्रैरतैः भवेथे, इति रूपम् । (ङ) भू—ए, इत्यवस्थायाम् “अपकर्त्तरीत्यप् प्रत्यये, “गुण”रिति गुणे “ओ अविति” अत्रि “अदे” इत्युकारस्य लोपे भवे, (च) “व्योरा” इति भवावहे । (छ) भू—प्रातामिति दशायाम् “अपकर्त्तरी”ति सूत्रेणाप, “गुणः” इति सूत्रेण गुणः, “ओ अवि”, ति सूत्रेणोकारस्याव्, “आदाथ हरि” ति आकारस्येकारे भवेतामिति सिध्यति ।

(ज) “आदाथ हरि”ति भवेथाम् । (झ) लङि भू—तन् इति स्थिते, “अपकर्त्तरि”, गुणः” “ओ अच्” “दिवादावट्” तनो नकारस्येत्, अभवत् । (ञ) भू—प्रातामिति “दिवादावट्”, “आदाथ इः” अभवेताम् । (ट) भू अन्तेति “दिवादावट्” “अदे” अभवन्त । (ठ) भू—यासिति “दिवादावट्” “स्रोविसर्गः” अभवथाः । (ड) अत्र “आदाथ हरि”ति ध्येयम् । (ढ) “ओरिति” आकारः । (ए) भू—पिति स्थिते यकारो वृद्धर्थः, पकारः पित्कार्यार्थः, “द्विक्षे”ति धातोर्द्वित्वम्, “आस्वोर्थादावि”ति पूर्वभूस्वंध्युकारस्याकारः, “इस्व” इति पूर्वस्थाऽऽकारस्याऽकारः “झपानां जवच पा” इति पूर्वभका-
रस्य वकारः “भुबो वुगि”ति वुक्, वुक् उकारककारी कार्थ्याय लोपो “स्वरादीनिमि” त्यादिना संयोगे, बभूवे । (त) अत्र क्रादेणदिरितीट्, क्लित्वात्पः स’ इत्यादिना पकारः ।

आताम् आथे आथाम् इत्येतेषां विहायानुकरणम् । अतः परस्य आत आथश्चाकार इर्भवति ॥ एथेते । एथेथे । एथेताम् । ऐथेथाम् ॥ १० ॥

(त०) अदाथ इरिति ॥ आदाथ इरिति छेदः । आच्च आथूच्च अच्च आदाथ् तस्य । आते, आताम् , आथे, आथाम् एषाम् आतोऽतः परस्य इर्भवति । आ किम् अन्त्यस्य मा भूत् । तपरः किम् । गाते । अन्तरङ्गत्वादपः सवर्णदीर्घं कृते पुनः सवर्णदीर्घः ॥ १० ॥

नामिनोऽचतुर्णां धो ढः । नाम्यन्ताद्घातोः परस्य सीध्वंलुङ्-
छितां घस्य ढः ॥ ५१ ॥

(सु०) नामिनोऽचतुर्णां धो ढः ॥ नामिन इति घातोर्विक्रमणत्वेन तदन्तविधिः ॥

(सेटो हलाद्वा) (क) वुभूविर्द्वे वभूविध्वे । वभूवे, (ख) वभूविवहे, वभूविमहे ॥ (ग) भविषीष्ट, भविषीयास्ताम् , भविषीरन् । भविषीष्ठाः, भविषीयास्थाम् , भविषीद्वम्—भविषीध्वम् । भविषीय, भविषीवहि, भविषीमहि ॥ (घ) भविता, भवितारौ, भवितारः । भवितासे, भवितासाथे, भविताध्वे । भविताहे, भवितास्वहे, भविताम्महे ॥ (ङ) भविष्यते, भविष्येते, भविष्यन्ते । भविष्यसे, भविष्येथे, भविष्यध्वे । भविष्ये, भविष्यावहे, भविष्यामहे ॥ अभविष्यत्, अभविष्येताम् , अभविष्यन्त । अभविष्यथाः, अभविष्येथाम् , अभविष्यध्वम् । अभविष्ये, अभविष्यावहि, अभविष्यामहि ॥ (च) अभविष्ट, अभविषाताम् ॥ ५२ ॥

(सु०) सेटो हलाद्वा ॥ सेटो ह्यवरलात्परेषां सीध्वंलुङ्छितां घस्य वा ढः ॥ १२ ॥

आतोऽन्तोऽदनतः ॥ आतोऽन्तोऽद्भवत्यकारादुत्तरस्य न ॥ अभविषत । अभविष्ठाः, अभविषाथाम् ॥ ५३ ॥

(सु०) आतोऽन्तोऽदनतः ॥ अन्ते, अन्तु, अन्ताम् एषां वचनानां टि विहाय प्रारम्भवास्यानुकरणम् । आदिति तु अन्त्यानां संज्ञेयुक्तम् । आत्सर्वविधनोऽनकारात् परस्यान्तोऽद्भवति ॥ आतः किम् । युवन्ति ॥ अनत इति किम् । एध्रन्ते ॥ तपरः किम् । गाते । १३

(त०) आतोऽन्तोऽदनत इति ॥ आत इत्यात्मनेपदस्य न त्वादान्तशङ्का, अनत इति प्रतिषेधात् । तपरः किम् । गाते । गा अन्ते इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादपः सवर्णदीर्घो पश्चात् अत् । अनत इति पर्युदासो लाघवात् । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनन्वितसमासो वाक्यभेदश्चाश्रितः स्यात् ॥ १३ ॥

(छ) ध्वे सेलोपेः) अभविद्वम्—अभविध्वम् । अभविषि, अभ-

(क) अत्र ऋदेणादेरिति सूत्रेण इडागमः, सर्वमन्यद्भववत् । (ख) इडागमस्तु “ऋदेरि” त्यादिनात्र विभाव्यताम् । (ग) “सि स तासी स्यपामि”त्यादिनात्रेडागमो भवेत् । (घ) “सि सता सी स्यं पामि”त्यादिनाप्यत्र त्विडागमः । (ङ) क्लिलात्षः स इत्यादिना मूर्द्धन्यषकारः ।

(च) लुङि भू—तनिति, तनो नकारस्येत्, दिवादावदित्यद्, “सि स तेत्यादिनेडागमः, क्लिलादित्यादिना षकारः, षुभिःषुरिति टकारः । (छ) सस्य वा द इति केचित् तेनाभविद्वमिति ।

विष्वाहि, अभविष्महि ॥ चिती संज्ञाने ॥ ५४ ॥

(सु०) ध्वे सेलोपः ॥ ध्वे प्रत्यये परे सिप्रत्ययस्य लोपः ॥ चिती संज्ञाने । सम्यग्-
ज्ञानं संज्ञानम् (क) ॥ ५४ ॥

उपधाया लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणः ॥ चेतति ॥ ५५ ॥

(सु०) उपधाया लघोः ॥ गुण इत्यनुवृत्तम् । ह्रस्वं लघु ॥ ५५ ॥

(त०) उपधाया लघोरिति ॥ गुण इत्यनुवृत्तेर्नामिन इति (ख) लभ्यते । उपधायाः
किम् । भिनत्ति ॥ लघोः किम् । ऊहते ॥ ५५ ॥

पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिह्रसः शिष्यते अन्ये ह्रसा
लुप्यन्ते ॥ चिचेत् चिचेतिथ ॥ ५६ ॥

(सु०) पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः ॥ आदिश्चासौ ह्रसश्चेति विष्णुपगव्याप्यनेन पर-
निपातो ज्ञाप्यते ॥ ५६ ॥

(त०) पूर्वस्य ह्रसादिरिति ॥ ह्रस आदिरिति छेदः । ह्रस इति लुप्तप्रथमान्तम् ॥ ५६ ॥

से ॥ विद्यमानात् सिशब्दात्परयोदिप्सिपेरीट् ॥ ५८ ॥

(सु०) से ॥ अस्तेरीट् इत्येतदनुवृत्तम् । अस्तेरिति सेर्विशेषणम् । विद्यमानात्
सिप्रत्ययात् परयोर्दिस्योरीडागमः ॥ विद्यमानात्किम् ? अदात्, अत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः
परत्वमस्ति । विद्यमानादिति विशेषणान्नेट् ॥ ५७ ॥

(त०) सेरिति ॥ अत्रास्तेरिडिति सूत्रात् पदद्वयमप्यनुवर्तते । पूर्वपदं तु सेर्विशे-
षणम् । तेन विद्यमानात्सेरिति लब्धम् । अन्यथा अदादित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेरीट्प्र-
सङ्गः स्यात् ॥ ५७ ॥

इट ईटि ॥ इटः परस्य सेलोप ईटि ॥ अचेतीत्, अचेतिष्टाम् ॥ ५८ ॥

(सु०) इट ईटि ॥ सेरिति लोप इति चानुवृत्तम् । लुडि अचंतिस् ईडिति स्थिते ।
सेलोपः । सिलोपो दीर्घं सिद्धो वक्तव्यः, दीर्घं कर्तव्यं सिलोपः सिद्धो वाच्यो न त्वसिद्धः ।
अचेतीत् ॥ इटः किम् । अहापीत् ॥ ईटि किम् । अचंतिष्टाम् ॥ ५८ ॥

(ग)स्याविदः ॥ विद्यमानात् सेरातो विदश्च परस्यान उस् भवति ॥
अचेतिपुः ॥ **च्युतिर् आसंचने** ॥ (घ) च्योतति । च्योतेत् । च्योततु,
च्योतताद्वा । अच्योतत् । (ङ) चुच्योत । च्युत्यात् । (च) च्योति-
प्यति । अच्योतिष्यत् ॥ ५९ ॥

(क) चैतन्यामित्यर्थः । (ख) गुणस्तु नामिनः स्थाने भवतीत्याक्षयेनाह—लभ्यत इति ।

(ग) स्याविदः । अत्र पञ्चम्यमस्ति । सेरिस्थाद्यम् । आ इति द्वितीयम् । विद इति तृतीयम् ।
प्रथमपक्षे—से किम्, अतन्वन् । अनः किम्, अचेतिष्टाम् । द्वितीयपक्षे—आतः किम्, अदुहन् । अनः
किम्, अदात् । तृतीयपक्षे—विदेः किम्, अदिहन् । अनः किम्, अदात् ।

(घ) अत्रोपधाया लघोरिति गुणः । (ङ) चुच्योत इति—“द्विश्च” “पूर्वस्य ह्रसादि शेषः
“उपधायालघो” रेतैः सूत्रैः सिध्यति । (च) सि सता सी स्वपामितीट् ।

(सु०) स्याविद् ॥ सिश्च आश्च विद् च एषां समाहारः स्याविद् । तस्माद् । एभ्यः परस्यान उस् स्यात् ॥ अत्राप्यस्तेरित्यनुवृत्त्य विद्यमानात् सेः परस्यान इति व्याख्यानात्नेह । अभूवन् । अदुः । अविदुः ॥ च्युतिर् आसेचने । आसेचनम् आर्द्रांकरणम् । इरितीरितो वेति विशेषणार्थः ॥ ५९ ॥

(त०) स्याविद् इति ॥ सिश्च आश्च विद् च एतेषां समाहारः स्याविद् तस्मात् अत्र वाक्यत्रयं बोध्यम्, सेरित्याद्यम्, तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्यायेन प्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातोः परस्यानोऽसंभवात् । अत्राप्यस्तेरित्यनुवृत्त्यं विद्यमानात्सेरिति व्याख्येयम् । तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परस्याप्यनोऽविद्यमानत्वान्नो सादेशः । आ इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्र सिग्रहणं नानुवर्तते । यद्यनुवर्तते तर्हि प्रत्ययलक्षणेन आदन्तादेव सेरन उस् स्यात्, नान्यस्मादिति नियमः स्यात् । तथा च—अनद्यतने न स्यात् । तेन—विकल्पः फलितः । अयुः, अयान् । विद् इति तृतीयम् । अत्राप्यद्यतने विकल्पेन । भूतभात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम् । अत्राहुः—अत्र सिविद् इति सूत्रणीयम्, तत आत इति सूत्रणीयम्, ततो णड्ढावितिः इत्थं चाकारग्रहणं न कर्तव्यम् इति लाघवम् । एवं कुतो न कृतमिति चिन्त्यमिति ॥ अत्रेदमवधेयम्—एकमात्रालाघवाय योगविभागस्थानिप्रमाणत्वेन उपेक्षणीयत्वात् । अतो न तथा कृतमिति विभाव्यम् ॥ आसेचने इति ॥ आसेचनमार्द्रांकरणम् । आडीपदर्थेऽभिध्यासौ च ॥ ५९ ॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वा ङप्रत्ययो भवति पे । सेरपवादः ॥ अच्युतत्—(क)अच्योतीत् ॥ (ख)श्च्युतिर् क्षरणे ॥ (ग)श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु—श्च्योतताद्वा । अश्च्योतत् ॥ ६० ॥

(सु०) इरितो वा ॥ इरित् यस्य स तस्मात् इरितो धातोर्वा ङः । भूतमात्रार्थे दिवादौ पे । सेरपवादः ॥ “लित्पुषादेरि” त्यतो ङ इत्यनुवृत्तम् ॥ ६० ॥

(त०) इरितो वेति ॥ इरित् यस्य स इरित् तस्मात् । सेरपवाद इति । भूतमात्रार्थे दिवादौ पे इत्यपि बोध्यम् । तेन अत्रेके भूतार्थत्वेऽपि न, रणद्धोत्यत्र दिवादिपरत्वाभावात् । न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम्, वर्त्तमानसमीप इत्यनेन भूतेऽपि तिवादिविधानात्, अरुद्धेत्यत्र विवक्षितत्वाभावात् ॥ ६० ॥

शसात्स्वपाः ॥ पूर्वशसात्पराः स्वपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ चुश्च्योत । श्च्युत्यात् । श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । (यकाररहितोऽप्ययम्) श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु—श्च्योततात् । अश्च्योतत् । चुश्च्योत । श्च्युत्यात् । श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् अश्चुतत् । अश्च्योतीत् । मन्थ विलोडने । मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु—मन्थताद्वा । अमन्थत् । नो लोप इति नलोपे प्राप्ते ॥ ६१ ॥

(क) अत्र ङप्रत्ययपक्षे—“क्वित्थिद्व्युसि” अनेन गुणाभावः, ङाभावपक्षे—तु “भूते सि” “सि स ता सीस्थयामिट् “सेः” “हृट् ईटि” उपधाया लघोरितानि विशेषतश्चिन्त्यानि ।

(ख) ङरणं प्रसवणम् । (ग) “उपधाया लघोरिति” गुणविधानावसरे भाव्यम् ।

(सु०) शसाखपाः ॥ शसः प्रत्याहारः ॥ मन्थ विलोडने । क्रयादावपि ॥ ६१ ॥

(त०) शसादिति । शसः प्रत्याहारः । खपानां शेषत्वोक्तेः । शसानां निषेध इत्याह—न शसा इति(क) ॥ यकाररहित इति ॥ ‘मधु इक्षुतं घृतमिव सुपूतम्’ इति प्रयोगश्चातुकुलः ॥ मन्थ विलोडने, ‘मन्थ हिंसासंक्लेशनयोर’ पीत्येके ॥ ६१ ॥

ऋसंयोगान्न ॥ ऋसंयोगाणादिरक्ति(ख) ॥ ममन्थ । ममन्थतुः ॥ ६२ ॥

(सु०) ऋसंयोगान्नेति ॥ इह ऋसंयोगान्नेति मूलसूत्रम् । तत्र “णादिः क्तिदि” त्यनुवृत्तम् । ऋश्च संयोगश्चानयोः समाहारः ऋसंयोगं, तस्मात् णादिः क्तिन्न ॥ जजरतुः । यादादौ क्तिवात् “नोलोपः” इति नलोपः । मथ्यात् ॥ ६२ ॥

(त०) ऋसंयोगादिति ॥ ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् । णादिः क्तिदिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । क्तिवाभावात्संप्रसारणाभावोऽपि । क्तिवाविधानात् डित्त्वमपि न । अत्र केचित्—अर्ति प्रश्लिष्य आरतुरित्यादि सिद्धमित्याहुः, अन्ये तु ऋऋ अनुस् इति स्थिते ‘र’ इत्यत्वे अरिति च कृते पूर्ववद्ग्रहणेन “आश्चोरि”त्यात्वे आरतुरिति । अत्रादिग्रहणमनुवर्त्य तन्त्रेण द्वितीयवाक्यार्थः । ऋदन्तात्संयोगादेर्णादिरक्ति तेन सस्मरतुरित्यादि । अथ कथं सखतुरिति चेत् ? नञोक्तस्यानित्यत्वात् । अत्र ऋहसादित्येव सुवचम् । ऋश्च हसश्च ऋहसं तस्मात् । एवं ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्यत्र ‘हसान्तस्य लोपः’ इत्यस्यैव न्यायत्वम् । हसावन्ते यस्येति विग्रहः ॥ ६२ ॥

नो लोपः ॥ धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः किति परे ॥ (पूजार्थाश्चतेर्न । निरुपपदात् क्रुञ्चेः क्विपि न ॥) मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६३ ॥

(सु०) नो लोपः ॥ मथ्यात् ॥ ६३ ॥

इदितो नुम् ॥ इदितो धातोर्नुम् ॥ कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु—कुन्थताद्वा । अकुन्थत् ॥ ६४ ॥

(सु०) इदितो नुम् ॥ इत् इद्यस्य स इदित् तस्य नुम् स्यात् ॥ ६४ ॥

कुहोश्चुः ॥ पूर्वस्य कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति(ग) । (हस्य वर्गचतुर्थः ॥) चुकुन्थ ॥ ६५ ॥

(सु०) कुहोश्चुः ॥ “पूर्वस्ये” त्यनुवृत्तम् । कुश्च हश्च कुहौ तयौः संवारनाद्घोषमहाप्राणप्रयत्नस्य हस्य तादृश एव वर्गचतुर्थो भवति ॥ ६५ ॥

(क) । अत्र माधवः—“पूर्वस्य हसादिति” ति शसानां शेषे प्राप्ते खपशेषोऽयमारभ्यमाणो “धेननाप्राप्ति” न्यायेनोभयशेषस्यैकत्रासम्भवादादिशेषस्य वाधको भवतीत्यत आह—न शसा इति । शसात्किम्, पपाच । खपा किम्, सत्नौ । इति ।

(ख) । अत्र संयोगाद्घातोर्णादिः क्तिव्वं वा भवतीति केचित् । तेन ममथतुः ममथुः ।

(ग) कुहोश्चुः—इति सूत्रे उकारग्रहणादुकारः पञ्चवर्षपरिग्रहणार्थ इति नियमेनाह कवर्गस्येति ।

(त०) इत्थ वगंचतुर्थ इति ॥ स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन घोषत्वादिगुणवतो हस्य तादृशो घर्गंचतुर्थ एव ॥ ६५ ॥

(इदितो नलोपो न) कुन्थ्यात् । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् ॥ चुबि वक्त्रसंयोगे ॥ चुम्बति ॥ बिधु गत्याम् ॥ ६६ ॥

(छ०) इदितो नलोपो न ॥ इदितो धातोर्मस्य लोपो न भवति । नो लोप इत्यस्यापवादः । बिधु गत्याम् । अयमुदिदित्येके ॥ ६६ ॥

(त०) इदितो नलोपो नेति ॥ इदं च "नो लोप" "इत्यत्र नो वे" त्यतो वेत्यस्यापकृष्टस्य व्यवस्थितत्वाल्लभ्यते । न चेदितो नुम्बिन्धिसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम् । नदन्तीत्यादावकिति तस्य चरितार्थत्वात् ॥ बिधु गत्यामिति ॥ काश्यपादिभिरयमुदिदुक्तः, माधवादिभिस्तु वृत्तिस्वरसादनुदिदेव स्वीकृतः ॥ ६६ ॥

आदेः षणः स्नः ॥ धात्वाद्योः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । सेधति । सेधेत् । सेधतु—सेधताद्वा । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् । सेधिता ६७

(छ०) आदेः षणः स्नः ः । प् च ण् च ण् तस्य षणः । स् च नश्च स्नः ॥ धातोः किम् । पट् ॥ आदेः किम् । लपति । अगति । पोपदेशानाह—

“सेक् सृप् सृ स्तृञ् सृज् स्त स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः पोपदेशाः स्युः प्वक् स्विद् स्वद् स्वञ्ज स्वप् स्मिडः” ॥ १ ॥

दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितौ यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः दन्त्याजन्तस आद्रियेषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाचः एकस्वरा धातवः पोपदेशाः । कथम्भूताः । सेकृ गतौ, सृप्लृ गतौ, सृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, सृज् विसर्गं, सृञ् आच्छादने, स्तृयै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमिदं विशेषणम् । पुनः कथंभूताः । ष्वष्क गतौ, जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, ष्वद् आस्वादाने, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, जिष्वप शये, स्मिड् ईपद्धसने, एतैः सहिताः ॥ १ ॥

एकाचः किम् । सोसूच्ये । चुरादावदन्तोऽयम् ॥ दन्त्याजन्तेति किम् । चुस्कुन्दे । दन्त्यः, केवलदन्त्यो न तु दन्तोऽपि प्वष्कादीनां पृथग्रहणात् । तेन—स्वाद आस्वादाने इत्यस्यासिस्वददित्यादौ पत्वं न ॥

णोपदेशानाह—नर्द नाटि नाथ नाथ नन्द नक् नृ नृतः । नर्द शब्दे, नट अवस्पन्दने, चुरादिः । नट नृत्ताविति घटादिस्तु नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाथ नाथृ याच्ञादौ, टुणदि समृद्धौ, नक् नाशने, नृ नये, नृतौ गात्रविक्षेपे एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना णोपदेशाः (क) । नाथृ नन्द नृ इति त्रयाणां केचिणोपदेशतामाहुः ॥ ६७ ॥

(त०) आदेरिति ॥ प् च ण् च ण् तस्य । स् च नश्च स्नः ॥ ६७ ॥

(क) ननु प्रयोगावस्थायाम् सर्वत्र नकारस्यैव दशेनाद् दुर्गो घोपोपदेशाणोपदेशत्वव्यवहार इत्यभिप्रेत्याह—एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना षोपदेशा इति । नदादयस्तु नोपदेशा इत्यर्थः । फणिभाष्ये तु—“सर्वे षादयो षोपदेशा नृति नन्दि नर्दि नक्कि नाटि नाथृ नाथृ नृ वर्जमिति प्रतिपादितम् । इतदत्र विचार्यम् ।

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादेः परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोः षकारणकारौ भवतः, षत्वणत्वनिमित्ते सति । निषेधति ६८

(सु०) प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादिसम्बन्धिनः क्लिलात् परंपां स्वादीनां सस्य पः, नमादीनां नस्य णश्च । पत्वनिमित्तं क्लिलम् । णत्व निमित्तं पकाररंफक्वर्णाः ॥ स्वादीनाह—

उपसर्गस्थनिमित्तात् सुनोनिमुवतिस्त्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसंधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । प्रतिभिन्नात् सदेश्वावादात्मबनाविद्वययोः स्तम्भेश्च व्यवभ्यां भोजने स्वनश्च

प्ररिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुत्स्तुस्वञ्जादेः स्वभ्नोतेश्च सस्य पः । व्याख्या—

पुञ् अभिपवे, षू प्रेरणे, षो अन्तकर्मणि, ष्टुञ् स्तुतौ, ष्टुभ स्तम्भे, एपां तिपा निदंशाद्यङ्लुकि पत्वं न । तेनाभिसोपवाति । अभिसोपोतीत्यादि । ष्टा गतिनिवृत्तौ ।

सेनयेति ज्यन्तो नामधातुः । सेनया अभियातीति अभिपेणयति । षिधु गत्याम् ।

षिच क्षरणे । षञ् सङ्गे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । स्तम्भु इति सौत्रो रोधनार्थः । ष्टभि

प्रतिबन्धे इति तु न गृह्यते । “लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेन” सौत्रो हि नोपश्च इति प्रति

पदोक्तः । इदित्वाञ्जुमि कृते ष्टभिर्लक्षणिकस्तेन विस्तम्भते इत्यादौ पत्वं न । षट्त्

विशरणादौ । प्रतिभिन्नात्किम् । प्रतिभोदति । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूर एवावि-

दूर्यम्, सामीप्यम् । ण्यः । अवष्टब्धा गौः, निरुद्धा, समीपे आस्ते इत्यर्थः ॥ एभ्योः

किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ॥ स्वन शब्दे । विप्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

भोजने किम् । विस्वनति वीणा ॥ पेषु सेवायाम् । परिपेवनम् ॥ षिञ् बन्धने ।

क्लान्तः सितशब्दः ॥ सयशब्दस्तु “स्वरादेः” इति पचाद्देर्वा अप्रत्ययान्तः, विषयः ॥

षिबु तन्तुसन्ताने । परिपीव्यति ॥ षह मर्षणे । परिपहतं ॥ सुडागमः ॥ परिष्करोति ।

स्तुस्वञ्जाः पुनर्वचनं सिवादीनामङ्गव्यवायेऽपीति विकल्पार्थम् । स्तम्भु रोधनं । विष्ट-

भ्नाति । एते श्लादयः । णोपदेश एव नमादय इति ॥ ६८ ॥

(त०) प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ यद्यपि क्लिलादित्यस्यैवा “नन्तरस्ये” ति

न्यायेनानुवृत्तिस्तथापि चकारण “षरणां ण” इत्यनुवर्तते । तदेवानुवृत्तौ किं चकारण ।

तथा तावित्यस्य तेन प्रकारेण तौ स्तः ॥ षत्वणत्वनिमित्ते सतीति ॥ पत्वनिमित्तं

क्लिलम् । णत्वनिमित्तं पकाररंफक्वर्णाः । तत्र श्लादयः । सप्रत्ययस्यपप्रत्ययान्तेषु । पुञ्

अभिपवे । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टुभ स्तम्भे । षोऽन्तकर्मणि । षू प्रेरणे । ष्टा गतिनिवृत्तौ ।

ज्यन्तसेनाशब्दः । षञ् संगे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । षिधु गत्याम् । आतप्रतिपूर्वः पट्त्

विशरणगत्योः । अयङन्तः षिच क्षरणे । अवपूर्वः ष्टम्भ निरोध ॥ व्यवपूर्वको भोज-

नार्थः । स्वन शब्दे । परिनिविपूर्वकः । पेषु सेचने । सुट् प्रत्ययः । अङ्बजितः षिबु

तन्तुसन्ताने । अङ् वजितः षह मर्षणे ॥ ६८ ॥

(सेधतेर्गतौ न षः) गङ्गां विसेधति(क) ॥ ६९ ॥

(क) गङ्गां विसेधतीति । “विप्रतिषेधे” इत्यत्र “सेधतेर्गता” विति निषेधो न भवितुमर्हति, विरो-
धार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात् । पाणिनीये हि—सिषेध इत्यत्र ‘आदेशप्रत्यययो’रिति पत्वं भवत्येव ‘अन-
न्तरस्ये’र्गति न्यायेन ‘सेधतेर्गता’ वित्यनेन ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यस्यानिषेधादिति केचित् ।

(सु०)—वेधतेर्गतौ न षः ॥ उपसर्गस्थनिमित्ताद्गत्यर्थंसेधतेः सस्य षत्वं न । शितपा निर्देशाद्यल्लुकि गत्यर्थंसेधतेः षत्वम् । निषेधधीति ॥ ६९ ॥

(अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि षः) न्यषेधत् । निषेधेधः ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ॥ ७० ॥

(सु०) अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि षः ॥ सितशब्दात्प्राक् पञ्चदशानां सुनोत्यादीनामड्द्वित्वव्यवधानेऽपि षवत् । अभ्युणोत् । सितशब्दात्प्राग्दशानां स्थादीनां द्वित्वव्यवधाने षत्वमित्यर्थः । निषेधेध । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । मङ्गलमेव माङ्गल्यम् । ण्यः । मङ्गलक्रियेत्यर्थः ॥ ७० ॥

(त०) अत्रान्तरेऽपीत्यनुवर्तते । तेनाड्द्वित्वव्यवहितेऽपीत्याह—अड्द्वित्वेत्यादि । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया ॥ ७० ॥

ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादेरनपीड्वा ॥ ७१ ॥

(सु०)—ऊदितो वा ॥ ऊत् इद्यस्य स ऊदित् तस्मात् । अनपीति षण्णां लिट्-लिङ्गल्लुङ्गल्लुङां लकाराणामन्येषामपीत्यादिप्रत्ययानां च संज्ञा । अपप्रत्ययविषयताऽभावात् ॥ ७१ ॥

(त०)—ऊदितो वा ॥ ऊत् इद्यस्य स ऊदित् तस्मात् ॥ ७१ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् रध नश् तृप् हृप् द्रुह मुह स्नुह स्निहां च ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञां किद्वसादेर्णादेर्नित्यमिट् स्यात् । सेधति । सेधेत् । सेधतु—सेधताद्वा । असेधत् । सिषेध । सिषेधिय ॥ ७२ ॥

(सु०)—स्वरतिसूतिसूयतिधूञ् रध नश् तृप् हृप् द्रुह मुह स्नुह स्निहां च एभ्योऽपि परस्य वसादेरनपीड्वा ॥ स्नु शब्दं।पतापयोः भ्वादिगुह्यतेऽब्विकरणत्वात् ॥ धूञ् प्राणिगर्भविमोचने आदादिको दैवादिकश्च गृह्यते, न तु धूः प्रेरणे तौदादिकः ॥ धूञ् कम्पने स्वादिस्थः क्रयादिस्थश्च न तु धू विधूनने सानुबन्धनिर्देशात् ॥ रध हिसासंराद्धयोः ॥ नश् अदर्शने ॥ तृप् प्रीणने ॥ हृप् हर्षमोहनयोः ॥ द्रुह जिवांसायाम् ॥ मुह वैचित्ये ॥ एगुह उद्विरणे ॥ षिणह प्रीतौ ॥ स्वरतिसूतिधूयतिधूञां किद्वसादेर्णादेर्नित्यमिट् । एभ्यः परस्य कितो वसादेर्णादेर्नित्यमिड् भवति । स्वस्त्यादिविकल्पं बाधित्वा कित इतीग्निषेधे प्राप्ते क्रादिर्नियमादिर्द्विविधः ॥ ७२ ॥

(त०)—वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादाह—स्वरतीत्यादि ॥ ७२ ॥

तथोर्धः ॥ क्षभान्ताद्धातोस्तकारथकारयोर्धकारो भवति, दधातेर्न ॥ “क्षभे जषाः” सिषेद्ध । सेधिता—सेद्धा । सेधिष्यति—सेत्स्यति । असेधिष्यत्—असेत्स्यत् असेधीत् । ॥ ७३ ॥

(सु०)—तथोर्धः ॥ तश्च थ् च तथौ तयोः । ‘आदिजषानामि’ त्यतो क्षभान्तस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते ॥ क्षभान्तात् किम् । भूतः ॥ दधातेर्न । दुधाञ् धारणादावस्मात् परयोस्तथोर्धो न । धत्तः ॥ ७३ ॥

(त०)—तथोर्धं इति ॥ तश्च थ् च तथौ तयोः ॥ वेत्यनुवृत्तेर्दधातेर्निषेधः । यद्वा-

तथोऽथ इति । तत्र तश्च थ् च एतयोः समाहारः तथ् तस्य तथः । अथ इति दधातेन-
त्यर्थः । “आदिजबानामि”त्यतो झभानुवृत्तिः ॥ ७३ ॥

अनिटोऽनामिवतः ॥ अनिटोऽनामिवतश्च धातोर्वृद्धिः स्यात्पे परे
सौ ॥ असैत्सीत् ॥ ७४ ॥

(सु०) अनिटोऽनामिवतः ॥ द्वयमिदं धातोर्विशेषणम् । यद्यपि धातुः सर्वोऽप्य-
निडेव, तस्य इड्विधानाभावात् । तथाऽपि न इट् यस्मात् परस्य तादिप्रत्ययस्येति
व्याख्येयम् । अनिटो धातोरुपधाभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति पे सौ ।

नाम्यन्तस्य तु धातोर्नामिन इति सूत्रेणैव वृद्धिः । कार्यातिदेशोऽयम् । नामि
विद्यतेऽस्येति नामिवान् तस्य । तडिदादित्वाङ्गतुः ॥ ७४ ॥

(त०) अनिटोऽनामिवत इति । अनिटः अनामिवत इति छेदः ।

नन्वनिट्त्वं धातुमात्रस्यैव । न हि कस्यापि धातोरिड्विधीयते, किंतु प्रत्ययस्यैव ।
तस्मादनिट इति व्यर्थमिति चेत्सत्यम्, न इट् यस्मात् परस्य प्रत्ययस्येति व्याख्यानात् ।
तथापीडभावः कस्य प्रत्ययस्य ग्राह्यः ? तादेरिति गृहाण, णादेस्तु क्राद्यष्टादशातिरिक्तात्पर-
स्य सेट्त्वात् ।

अत्र नामी च अनामिनौ तौ स्तोऽस्यानामिवान् तस्य । द्वन्द्वान्ते श्रूयमागस्य वतोः
प्रत्येकमन्वय इत्याशयेनाह—अवतो नामिवतः । यद्यपि पूर्वेणाकारनामिनोः प्राप्तिः,
तथाऽप्यनुपधाभूताकारस्योपधाभूतनामिनश्चाप्राप्तावारम्भः ।

नन्वत्र मान्तोपधत्वाभावात्कथं वतुरिति चेत्सत्यम् । अन्यतोऽपि वतुर्भवतीत्यनेनैव
ज्ञाप्यते । तेन तडित्वानित्यादि सिद्धमिति ।

अथ तथाऽप्यनामिन इत्येवास्तु किं वतुना इति चेन्न, नञ्समासभ्रमप्रसङ्गात् । मत्व-
र्थायाद्विरूपो मत्वर्थीयो भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन हस्तिमती शाब्देत्यादि सिद्धम् ।

अथानिट इत्येवास्तु स्वरदेरित्यतः स्वरस्यानुवृत्तेस्तस्य च मत्वर्थीयाकारान्तन्त्वेन
ग्रहणात्स्वरवतोऽनिटो धातोः सिर्णित्कार्यकृदित्यर्थलाभात् । यद्वा—णित्कार्यं वृद्धिर्ग्व,
सा च स्वरस्यैवेति स्वरलाभात् ।

पूर्वेणाप्राप्तस्यैव स्वरस्य भविष्यतीत्यर्थादनुपधाभूताकारस्योपधाभूतनामिनश्च वृद्धिर्भ-
विष्यतीत्यर्था उभयपत्रेति चेत्सत्यम् । नामिवद्ग्रहणस्योत्तरार्थत्वादिन्यलं गृह्यतिनेन ॥ ७४ ॥

झसात् ॥ झसादुत्तरस्य सेलोपो झसे ॥ (क) असैद्दाम्, असैत्सुः ।
असैत्स्व, असैत्स्म ॥ खद स्थैर्ये हिंसायां च ॥ खदति । खदेत् ।
खदतु—खदताद्वा । अखदत् ॥ ७५ ॥

(सु०) झसात् ॥ लोपो ह्रस्वादित्यतो लोपो झसे इत्यनुवृत्तं सेरिति सूत्रं च ॥
झसात्किम् । अचेष्ट ॥ झसे किम् असैत्सीत् ॥ इट्पत्रे असेषीत् ॥ खद स्थैर्ये हिंसायां
च । चाङ्गक्षणे । स्थिरस्य भावः स्थैर्यम् । ण्यः ॥ ७५ ॥

(क) असैद्दाम्—इत्यत्र “झसादिति” सेलोपे सत्यपि “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति निय-
मेन वृद्धिर्भवति ।

(त०) भ्रसादिति ॥ सेरित्यस्यानुवृत्तिः । 'लोपो ह्रस्वादि' त्यतो लोपस्य ॥ झसात्किम्, अचेष्ट । झसे किम्, अरोत्सुः ॥ सेः किम्, अरुवतामित्यत्र उल्य मा भूत् । अत्र 'लोपो ह्रस्वभ्रसाज्भ्रसे' इति पठितुं युक्तम् (क) ॥ ७५ ॥

अत उपधायाः ॥ धातोरुपधाया अतो वृद्धिः ङिति ॥ चखादा ॥ ७६ ॥

(सु०) अत उपधायाः ॥ आदिस्वरस्येभ्यतो ङितीति वृद्धिरिति चानुवृत्तम् ॥ अतः किम् । तुतोद ॥ उपधायाः किम् । गणयति ॥ ७६ ॥

(त०) अन उपधाया इति ॥ आदिस्वरस्य ङिति चेति वृद्धेरनुवृत्तिः । अत्रात इति योगं विभज्यादन्तस्य धातोर्वृद्धिः, तेन अङ्गापयति इत्यादि सिद्धमिति । पुनरुपधाया इत्यत्र नाम्न इति योजनीयम् । तेन नाम्न उपधाया वृद्धिरिति व्याख्येय-मिति त्वादयतीत्यादिसिद्धिरिति । पुनरुभयोर्मेलनात् धातोरुपधाया अतो वृद्धिरिति ॥

ङिति किम्, पक्ता । उपधायाः किम्, ततश्च । धातोः किम्, जगतोऽयम् जा-गतः । अत्र परत्वादादिवृद्धिं बाधित्वा उपधावृद्धिः प्रसज्येत । गार्ग्यो जगादेत्यादावादि-वृद्ध्युपधावृद्धयोरवकाशः ॥ ७६ ॥

(णवुत्तमो वा णित्) चखाद—चखद ॥ गित्पे ॥ पे सिर्णित् । ७७।७८।

(४०) णवुत्तमो वा णित् ॥ उत्तमपुरुषसंबन्धी णब् वा णित् ॥ पे सिरित्यनु-कृष्यते । पे परे सिर्णिङ्भवति, ण् इत् यस्य स णित् अणितं णिदित्याह कार्यातिदेशोऽ-यम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

(त०) णित्पे इति ॥ ण् इद्यस्य स णित् । अणितो णित्करणाणिङ्दिति गम्यते । अन्यशब्दोऽन्यत्र प्रयुज्यमानोऽपि विनाऽपि वर्ति [व] गत्यर्थं गमयति । प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोऽयम् ।

तथाच-णितां यत्कार्यमत उपधाया इत्यादिना ऋद्ध्युत्तमो तदितिदिश्यते । यद्यपि णितां णवादीनामातो णड्ढावित्यादिना विहितम्, अत्राद्यपि णित्कार्यं, तथाऽपि तन्नात्रा-तिदिश्यते, कार्यविशेषत्वात् । सामान्यातिदेशोऽयम् । णविणादयस्तु णिद्विशेषाः । यथा ब्राह्मणवद्स्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्र यद्वसिष्ठे गौतमे च तन्नातिदिश्यते, किं तु ब्राह्म-णसामान्यत्वस्य । तथाऽत्रापि णिति यद् दृष्टं कार्यं तदितिदिश्यते ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

(अतो ह्रसादेर्लघोर्वा वृद्धिः सेटि सौ) अखरीत्—अखादीत् ॥

गद व्यक्तायां वाचि ॥ ७९ ॥

(सु०) अतो ह्रसादेर्लघोर्वा वृद्धिः सेटि सौ ॥ ह्रसादेर्लघोरकारस्य वा वृद्धिः स्यात् सेटि परस्मैपदे सौ ॥ अतः किम् । अदेवीत् ॥ ह्रसादेः किम् । मा अतीत् ॥ लघोः किम् । अगदीत् ॥ सेटि किम् । अपाक्षीत् ॥ पे किम् । अयतिष्ट ॥ बद् स्थैर्यं । पवर्गीयादिः ॥ ७९ ॥

(त०) अतो ह्रसादेरिति । अत इत्यस्यैव विशेषणद्वयम् । ह्रस आदिर्यस्य स

(क) अत्र तत्त्वदीपिकाकारस्यायमाशयः—'झसात्' 'लोपो ह्रस्वाज्भ्रसाज्भ्रसे' इति पृथक् सूत्रद्वयं द्वित्वा तत्र लोपो ह्रस्वाज्भ्रसाज्भ्रसे इत्युपादानेऽतीव लाघवमिति ॥

हंसादिस्तस्य ॥ हसादेः किम् । मा भवानतीत् ॥ लघोः किम् । अनन्दीत् ।

यद्यच्काशीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय “येन नाव्यवधानमि”ति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधानमाश्रीयते तदा त्वरक्षोदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावाल्लघोरिति न कर्तव्यमिति केचित् । एतच्च अत उपधाया इत्यत्र “नो वे” त्यतो वानुवृत्त्या लभ्यते । एवमन्यत्रापि वृद्धिनिषेधविकल्पयोरिदमेव मूर्खमूढम् ॥ ७९ ॥

(प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्य णो गद् नद् पद् पत् अपिहा
धा स्था माङ्मेङ् स्याति हन्ति याति षाति द्राति प्साति वपति
वहति शाम्यति चिनोति देग्धिषु) ॥ ८० ॥

(सु०) प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्य णो गद् नद् पद् पत् अपिहाधा स्था-
माङ्मेङ् स्यातिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदे-
ग्धिषु ॥ प्रादिषु तिष्ठतीति प्रादिस्थः तस्मात् निमित्तात् पकारेफक्त्वर्णरूपात् परस्य नेर्ण-
त्वं गदादिषु षंगेषु ॥ गद् व्यक्तायां वाचि । णद् अव्यक्ते शब्दे । पद् गतौ ।
पत्ल पतने । षां चतुर्णामपा निदेशाद्यङ्लुकिणत्वं न । प्रनिजागदीति प्रनियानदीति ॥
अपिहेति चत्वारः । दुदाञ् दाने प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ्
प्रणिद्यते ॥ धारुषौ द्वौ । धेट् प्रणिधयति । दुधाञ् प्रणिदधाति । घ्रा गतिनिवृत्तौ ।
माङ्माने । मेङ् प्रणिदाने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा
गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायाम् । प्सा भक्षणे । ट्वप् बीजतन्तुसन्ताने । वह
प्रापणे । शमु उपशमे । चिञ् चयने । दिह उपचये । स्यत्यादीनामेकादशानां श्रितपा
निदेशाद्यङ्लुकिणत्वं न । प्रनिजघनीतीति ॥ ८० ॥

(त०) प्रादिस्थादिति ॥ प्रादिषु तिष्ठतीति प्रादिस्थं तस्मात् निमित्तात्
णत्वनिमित्तात् पकारेफक्त्वर्णरूपात् नेरूपसर्गस्य नस्य णत्वमित्यर्थः । गदादिषु घातुषु
षंगेषु ॥ यत्तु नेर्णत्वमित्येतावन्मात्रं वासुदेवेनोक्तम् , तन्नः निगदतीत्यदावतिव्याप्तेः ।
विनिगदतीत्यत्र च ॥ ८० ॥

(अन्यत्राकखादावषान्ते आद्योच्चारणे वा) अकखादौ किम् ।
प्रनिकरोति । प्रनिखादति ॥ अषान्ते किम् । प्रनिदुष्यति ॥ वेति किम् । प्र-
णिभवति प्रनिभवति ॥ आद्योच्चारणे किम् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रणि-
गदति । अगदीत्-अगादीत् ॥ (फक्क नीचैर्गतौ) फक्कति । पफक्क । कख ह-
सने । प्रनिकखति(क)) रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् ।
रराद ॥ ८१ ॥

(सु०) अन्यत्राकखादावषान्ते अद्योच्चारणे वा ॥ आदौ भवा आद्याः ।
आद्यानां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनामुच्चारणमाद्योच्चारणं तस्मिन् । कादिखादिषान्त-
वर्जे गद्नदादेरन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा । कश्च खश्च

कखौ तावादी यस्य स कखादिः कखादेरन्योऽकखादिस्तस्मिन् । पोऽन्तो यस्य सः पान्त-
स्तस्मादन्योऽषान्तस्तस्मिन् । अकखादौ किम् , प्रनिचकार प्रणिचखाद् ॥ अपान्ते किम्,
प्रनिपेक्षयति ॥ रद् विलेखने, विलेखनं भेदनम् ॥ ८१ ॥

(त०) अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र वा अन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थनिमित्त पूर्वकस्य
नेर्णत्वं वेत्यर्थः । आद्योच्चारणे प्रथमोच्चारणसमये अकखादौ अपान्ते च । कश्च खश्च कखौ
तावादी यस्य स कखादिः कखादेरन्योऽकखादिस्तस्मिन् । षः अन्ते यस्य स पान्तस्त-
स्मिन् । अद्योच्चारणे इत्युभयत्रान्वेति । तथा चायमर्थः,—आद्योच्चारणे कादिखादिपा-
न्तवर्जगदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा भवति ।
प्रणिभवन्ति, प्रनिभवन्ति ॥ अकखादौ किम् , प्रनिकरोति । प्रनिखादति ॥ अपान्ते
किम् , प्रनिपिनष्टि । विलेखने इति विलेखनं भेदनम् ॥ ८१ ॥

लोपः पचां कित्ये चास्य ॥ पचादीनां लिट्यनादेशादीनां पूर्वस्य
लोपो भवत्यकारस्य एकहसमध्यस्थस्य चकारः, किति णादौ सेटि थपि च ॥
रेदतुः । रेदित्थ ॥ णद् अस्यक्ते शब्दे । प्रणिनेदुः । नेदित्थ ॥ अर्द
गतौ याचने च । आभ्वोर्णादौ ॥ ८२ ॥

(सु०) लोपः पचां कित्ये चास्य ॥ पचामिति बहुवचनेन पचप्रकारा धातवो
गृह्यन्ते । यथा पचधातुरेकहसमध्यस्थाकारवान् लिटि अनादेशादिश्च तथाऽन्येऽपि धातवः ॥
अस्य किम् । दिदिवतुः । ररासे ॥ अनादेशादीति किम् । चकगतुः ॥ एकशब्दोऽत्रासहाय-
वचनः । एकौ च तौ हसौ च एकहसौ तयोर्मध्यस्थः एकहसमध्यस्थस्तस्य ॥ एकहसेति
किम् । तत्सरतुः । त्सर छग्रगतौ ॥ आभ्वोर्णादौ ॥ ८२ ॥

(त०) लोपः पचामिति ॥ पचामिति बहुवचनेन पचप्रकारा धातवो गृह्यन्ते ।
तथा पचधातुरेकहसमध्यस्थाकारवान् लिटि अनादेशादिश्च । तथाऽन्येऽपि धातुरिति ।
तथा च पप्रच्छतु रित्यत्र एकहसमध्यस्थत्वाभावाच्चैत्वलोपो ॥ अनादेशादिः किम् ।
चस्नतुः । लिट्यनादेशविशेषणात् नेमिथ, सेहे ॥ अस्य किम् , दिदिवतुः ॥ ८२ ॥

नुगशाम् ॥ अश्नेतिर्ऋकारादेर्हसान्तस्य संयोगान्ताकारादेश्च पूर्वस्य
नुग्भवति णादौ ॥ आनर्द । आर्दीत् ॥ नर्द गर्द शब्दे । (णोपदेशत्वाभा-
वान्न णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । (क)) नर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥
पर्द कर्द कुत्सिते शब्दे । पर्दति । कर्दति ॥ खर्द दन्दशूके ।
खर्दति ॥ क्रदि चेष्टायाम् ॥ क्लिदि परिदेवने । क्लिन्दति ॥ अत
सान्त्यगमने । आतिथ । खाह भक्षणगे । अखादीत् । क्रदि
आह्वाने रोदने च ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति । अन्तेत् ।
अन्ततु । आन्तत् । आनन्त । आनन्द । अन्धात् । अन्दिता । अन्दिष्य-

ति । आन्दिष्यत् । आन्दीत् ॥ टुणदि समृद्धौ । ननन्द ॥ चदि आ-
ह्लादने दीप्तौ च । इदितो नुम् । चन्दति । चन्देत् । चन्दतु । अचन्दत् ।
चचन्द । चन्द्यात् । चन्दिता । चन्दिष्यति । अचन्दिष्यत् । अचन्दीत् ।
शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुन्धेत् । शुन्धतु । अशुन्धत् । शुशुन्ध । शु-
ध्यात् । शुन्धिता । शुन्धिष्यति । अशुन्धिष्यत् । अशुन्धीत् ॥ तक्क कक्क
हसने ॥ तकि कृच्छ्रजीवने । तक्कति । ततक्क । अतक्कीत् । शुक गतौ ।
शोकति । अशोकीत ॥ बुक्क भवणे । बुक्कति । कष हसने कषति
युगि जुगि वर्जने । युक्कति । इदि परमैश्वर्ये ॥ इन्दति ॥ ८३ ॥

(६०) नुगशाम् ॥ अशूङ् व्याप्तौ । अशामिति बहुवचनमाद्यर्थम् । संयोगोऽन्तो
यस्य स संयोगान्तः स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिः संयोगान्तश्चासौ स्वरादिश्च सयोगा-
न्तस्वरादिस्तस्य ॥ अत सातत्यगमने । सततस्य भावः सातत्यम् । सातत्येन गमनं
सातत्यगमनं तस्मिन् ॥ खाद् भक्षणे । ऋदित्वान्न रित इत्यङ्कार्ये न । अचखादत् ॥
टुणदि समृद्धौ । टु इति द्वितोऽधुरित्यधुप्रत्ययार्थः । नन्दधुः ॥ इदित्वान्नस्य लोपो
न । नन्द्यात् ॥ चदि आह्लादने दीप्तौ च । हपं तेजसि चेत्यर्थः ॥ क्लिदि परिदे-
वने । परिदेवनं शोकः ॥ इदि परमैश्वर्ये । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । ण्यः । परा
उत्कृष्टा मा लक्ष्मार्थस्य तत् परमं, परमं च तदैश्वर्यं च परमैश्वर्यं तस्मिन् ॥ ८३ ॥

(त०) नुगशामिति । अशामिति बहुवचनेनैतत्सर्वं लब्धमित्याह—ऋकारादे-
रित्यादि ॥ ८३ ॥

स्वरादेः ॥ स्वरोर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिबादौ परे ॥ अ इ
ए । ए ऐ ऐ । ऐन्दत् ॥ ८४ ॥

(सु०) स्वरादेः ॥ “दिवादावडि”त्यनुवृत्तम् । स्वर आदिर्यस्य सः स्वरादिस्त-
स्य । आरम्भसामर्थ्यात् द्वितीयोऽडित्यर्थः । अटं विना स्वरादित्वमिह विवाक्षितम् , अ-
न्यथा ‘दिवादावडि’ त्यग्रे ‘अटि चे’ ति सुरुयताम् ॥ ८४ ॥

(त०) स्वरादेरिति अत्राटं विना स्वरादित्वं बोध्यम्, विधानसामर्थ्यात् ।
अन्यथा दिवादावडित्यस्याग्रे अट्चेति सूत्रिते न द्वितीयाटः संभवात् ।

यत्तु—वासुदेवेन आद्योच्चारणे स्वरादेः, अन्यथा सर्वस्यैव प्रथमाटा स्वरादित्वाद्ब्या-
वृत्तेरित्युक्तम् । तन्न । औष्ट्रं ऐज्यत इत्यादावप्रसङ्गात् ॥ द्वितीय इति । विधानसामर्थ्यात्
प्रथमाभावेन भवतीत्याशयः । कारणसामर्थ्यादेकेनाटा धातुकार्यानन्तरं द्वितीयेन कार्य-
मित्याह ॥ ए ऐ ऐ ॥ ८४ ॥

कासादिप्रत्ययादाम् क्रस्भूपरः ॥ कास् आस् दय अय
गुरुनाम्याद्यनेकस्वरेभ्यो णबादौ परे आम् प्रत्ययो भवति । स च कृ अस्
भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ ८५ ॥

(सु०) कासादिप्रत्ययादाम् ऋसभूपरः ॥ कास् शब्दकुत्सायाम् । आस उपवेशने । दय दाने । अय गतौ । गुरुश्चासौ नामी च गुरुनामी स आदिर्यस्य स गुरुनाम्यादिर्धातुः । प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरूपलक्षकम् । एभ्य आम् प्रत्ययः स्यात् । कीदृशः—कसभुवः परं यस्मात्स ऋसभूपर इत्यर्थकथनेन विपर्यासव्यवहितयोर्निवृत्तिः कथिताः । कथं तर्हि—‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्’ ‘प्रअशयां यो नहुषं चकार’ इत्यादि-प्रयोगः । प्रमादत एव(क) । ऋसभुवां क्रियासामान्यवाचित्वादात्मप्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकतः सिद्धोऽस्ति । एवं च इन्दांश्चकार । इन्दांबभूवेत्यादौ एककर्तृकाभूतानद्यतनपरोक्षा परमैश्वर्याभिन्नक्रियेति तुल्यो बोधः ।

(ख) ननु करोतिः सकर्मकः, भवतिः त्वकर्मकः, कथं द्वयोस्तुल्यबोध इति चेदत्राहुः, यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते तदा तस्य नियमेन सकर्मकत्वं भवति घटं चक्रे राज्यं चकारेत्यादौ । यदा तु क्रियाऽन्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते, तदा यत्सामानाधिकरणः करोतिस्तत्सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्मकाकर्मभावो भजते । उहवांचकारेति । एवं भवस्त्योरप्याम् । प्रकृतिमानाधिकरणत्वेन कचित्सकर्मकत्वं बोध्यम् । तथा च—‘तस्यातपत्रं विभरांबभूवे’ इति माघः ॥ तपत्पुत्रांचपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविं’ इति श्रीहर्षश्च ॥

इत्यत्र क्रियान्तरसमानाधिकरणाद्भवतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि ङिट् । एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविज्ञेपाभिन्नक्रियेणुप्रयोगस्य फलमिति ॥ गुरुनाम्यादि किम्, इयेष ॥ अनेकस्वरैति किम्, अ इवाचचारंति औ इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वेऽप्यनेकस्वरत्वाभावादात् न ॥ ८५ ॥

(त०) कासादिति । गुरुर्यो नामी स आदिर्यस्य स गुरुनाम्यादिः । प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरूपलक्षकम् । तेत अ इवाचचार औ इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वेऽप्यनेकस्वरत्वाभावान्नाम् ॥ ८५ ॥

(विददरिद्राजाग्रुषां वा) रः ॥ पूर्वस्य ऋवर्णस्याकारः ॥ ८६-८७ ॥

(सु०) विददरिद्राजाग्रुषां वा ॥ एभ्यो वाऽऽम् दरिद्राजागत्योरनेकस्वरत्वाच्चित्य-प्राप्तौ वेत्योपत्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः । विदुज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । जागृ निद्राक्षये । उष दाहे । आमो मस्य नेत्वम् । आस्कासोराम्बिधानात् ज्ञापकान् । ‘रः’ ॥ ऋ अः इति छेदः । ‘पूर्वस्य हसादिः शेषः’ इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

(त०) अत्रोदितो वेत्यतो वाऽनुवृत्तेराह—विददरिद्राजाग्रुषां वेति ॥ दरिद्राजागत्योरनेकस्वरत्वाच्चित्यप्राप्तौ वेत्योपत्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः ॥ ‘र’ इति ॥ ऋ अः इति

(क) केषांचमते—क्रियाविशेषणोपसर्गादिव्यवधानेऽपि ग्राम्प्रत्ययो भवति, तेन ‘तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्’ “उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्” इत्यादिप्रयोगाः साधुत्वं लभन्ते । यत्तु—कामादीश्वरेण “सप्रसादि कृत्वस्तिभिश्च” इति सूत्रं निम्माय “उक्षां—प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्” इति निर्दिशितम्, तत्र सर्वत्र लक्ष्यम्, उपसर्गाभिन्नक्रियाविशेषणादिव्यवधानदशायां (स्थले) तस्य गत्यन्तराभावात् ।

(ख) विजातीययोः सकर्मकाकर्मकयोः परस्परं विरोधमाशङ्क्याह—नन्विति ।

छेदः 'पूर्वस्य ह्लादि शेषः' इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तते, यत्तु बासुदेवेन गवादौ पूर्वस्येत्यनुवर्तत इत्युक्तम्, तन्न । र इत्यत्राख्यातगदस्थे गवादाविति असमात्क्रुःपादस्थानुवृत्यसम्भवात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

(क) धातोर्नामिनः ॥ नाम्यन्तस्यादन्तस्य च धातोर्वृद्धिः ङिणिति परे ॥ इन्दांचकार, इन्दांचक्रतुः, इन्दांचक्रुः । इन्दांचकर्थ । इन्दामास, इन्दामासतुः, इन्दामासुः । इन्दांबभूव । इन्धात् । ऐन्दीत् ॥ (विदि अवयवे । विन्दति । भिदीति केचित् । गडि वदनैकदेशे । गण्डति । (ख)] णिदि कुत्सायाम् । इदितो नुम् । प्रपूर्वः (निसनिक्षनिन्दां णत्वं वा । (ग) प्रणिन्दति । प्रनिन्दति) । प्रनिन्देत् । प्रणिन्दतु । प्राणिन्दत् । निनिन्द । निन्धात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥ दाघि पालने । ददङ् ॥ उखगतौ (घ) । अप् कर्तरि । उपधालघोर्गुणः । ओखति । ओखेत् । आखतु । औखत् ॥ ८८ ॥

(उ८) धातोर्नामिन ॥ आदिस्वरस्येत्यतो वृद्धिरिति ङिणीति चानुवृत्तम् । अत्र हि स्वरस्येति पद्मनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन स्वरान्तस्य धातोर्वृद्धिः ङिणिति । तेन श्वानमाचष्टे शावयति । विद्वांसं विदावयतीत्यादि सिद्धम् । अदन्तस्येति अत उपधाया इत्यत्रात इति योगविभागात्तस्येहाकर्षणाद्वा लब्धम् । तेन—च अङ्कापयतीत्यादि सिद्धम् ॥ ८८ ॥

(त०) धातोर्नामिन इति । आदिस्वरस्येत्यतोवृद्धिरिति ङिणीति चानुवर्तते ॥ धातोः किम् । आत्रेयः । नात्रादिवृद्धिर्वाधिका नापि यस्य लोपः, उभयोरन्यत्र सावकाशत्वाद्त्र परत्वादन्त्यवृद्धिरेव स्यात् । तथाहि—आदिवृद्धेरवकाशः आश्रयुज इत्यत्र, अन्त्यवृद्धेः निनाय । इहोभयप्रसङ्गे परत्वादन्त्यवृद्धिरेव, अतो धातोरित्युक्तम् । अथैवमग्निभुवोऽपत्यमामिभव इत्यत्रान्त्यवृद्धिः प्राप्नोति भुवो धातुत्वादिति चेत्, शृणु, धातोरित्येवंशब्देन विहिते णिति वृद्धिरिति व्याख्येयम् । अत्र तु नाम्नो विहितोऽण, न तु धातोः । एवं चाग्निभुवमिच्छीति वाक्ये नाम्नो य ईचास्येति यः । ततः क्तिप् । अल्लोपयलोपो । तस्यापत्यमग्निभव इत्यत्रापि न भवति । नामशब्देनात्राणो विधानात् । अथात्रादिस्वरस्येत्यतः स्वरस्येत्यनुवर्त्य स्वरान्तस्य धातोरिति व्याख्येयम् । मैवम् । स्वरसहचरितादिशब्दस्याप्यनुवृत्तिप्रसङ्गात् । दरिद्रावित्यादावतिव्याप्तेः । स्वरमात्रा [नु] वृत्तौ तु गणयतीत्यादावन्त्यवृद्धेदुर्वात्त्वात् । न चात्र यत इति लोपो बाधकः, तस्यानपि

(क) धातोरिति किम्, त्रुष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः । नामिनः किम्, उभयांत, भकारस्य माभूदिति माधवविवरणे । (ख) अत्रायमधिकोऽस्ति । प्राचीनपुस्तकमनुसन्धेयम् ।

(ग) उत्कलदेशस्थितातिजीर्णं इतल्लिखितपुस्तकेऽयम् पाठः ।

(घ) तरिमन्त्रेव पुस्तके— उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईख ईखि वलग रगि लगि भ्रगि वगि मगि त्रगि तगि श्रगि श्रगि इगि गत्यर्थाः इत्यधिकम्, पतद्वयप्रयोजनत्वान्मूले नोऽलिखितम् ॥

सामान्ये विहितत्वेनास्यानपि विशेषे ष्णिति विहितत्वादपवादत्वात् । इन्द्रामासेति ॥
 क्रसभूपर इत्यत्र पृथग्रहणादस्तेर्भूभावो न, अन्यथा हि कृभूपर इत्येवोच्येत । आमो
 मस्येत्वमास्कासोर्विधानान्न, अन्यथा मित्त्वादन्त्यस्वरात्परत्र विधानादास्कासोः । सका-
 रात्पूर्वविधाने सवर्णदीर्घत्वे वैलक्षण्याभावात् ॥ ८८ ॥

(असवर्णे स्वरे पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ) उवोख(क) ।
 ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । औखीत् ॥ लुञ्च अपनयने ॥ (ख) अ
 ञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । अञ्चेत् । अञ्चतु । अञ्चत् । आनञ्च ।
 अच्यात् । पूजायां अञ्च्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥
 आञ्छि आयामे । आञ्छति । आञ्छेत् । आञ्छत् ॥ ८९ ॥

(सु०) असवर्णे स्वरे पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ ॥ धातोः पूर्वस्येवर्णोवर्णयो
 रियुवौ भवतः, असवर्णे स्वरे । पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्योपधाया लघोरिति गुणे कृते
 पूर्वस्योव् । उवोख । कित्वाद्गुणाभावे ऊखतुः । अत्र उ उख् अतुस् इति स्थिते 'पञ्जन्य
 वल्लक्षणप्रवृत्तिरिति न्यायात् पूर्वस्य ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घः (ग) । ततो
 'ह्रस्वः' इति पुनर्ह्रस्वो न, लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इत्युक्तत्वात् । नुगशा
 मिति नुक् । आनञ्च । गतौ "नो लोप" इति नोबोपः । अच्यात् । आञ्छि आयामे ।
 आयामो दैर्घ्यम् ॥ ८९ ॥

(आञ्छेर्नुग्वा णादौ) आञ्छ । आनाञ्छ । ह्रृच्छा कौटि-
 ल्ये (घ) ॥ ९० ॥

(सु०) आञ्छेर्नुग्वा णादौ ॥ आञ्छेः पूर्वस्य नुग् वा णादौ परे । 'नुगशामि'ति
 नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ ९० ॥

र्योर्विहसे ॥ ह्रृच्छति । ह्रृच्छतु । जुहृच्छ । ह्रृच्छात् । ह्रृच्छिता ।
 ह्रृच्छिष्यति । अह्रृच्छिष्यत् । अह्रृच्छीत् । युच्छ प्रमादे(ङ) । युच्छति ॥

(क) उवोखेति । पूर्वं द्वित्वे कृते 'वर्णादाङ्गं वलीय' इति न्यायात्सवर्णदीर्घे बाधित्वोपधाया गुणः ।
 (ख) केचिदत्राशङ्कन्ते ।—“अञ्चु गतिपूजनयोः” रित्यत्र “अञ्चु गतौ” अचि पूजायामित्येव
 सिद्धे “पूजार्थाञ्छतेने” ति व्यर्थमापतितमिति । तदशोभनम्, अय्याकुलं गच्छतीत्यर्थं 'अञ्चितं गच्छती-
 त्यादौ तस्यावश्यकत्वात् । अय्याकुलगमनेन तत्र पूजा गम्यते न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चः कितस्त-
 स्य नत्वं नस्वपादाने, सि० च० सूत्रम्' ('अञ्चोऽनपादाने' पा० पा१४८) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः
 स्पष्टत्वात् । सि० सा० टि० द्रष्टव्यम् ।

(ग) ननु 'अकृतकारिखरवपि शास्त्रमसिबत्' इति न्यायेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो न भवितुमर्हति, इत्यत
 आह—पञ्चन्येति । तदुक्तं भाष्ये—“कृतकारिखरवपि शास्त्रं पञ्चन्यवत्” इति । यथा शब्दायमानो मेघः
 स्थले जले कानने च सर्वत्र वर्षति, तद्वल्लक्षणानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । पञ्चन्यौ रसदब्देन्द्रावित्यमरः ।

(घ) कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः ।

(ङ) 'प्रमादोऽनवधानते'त्यमरः । बाहुलकाद्भावे घञ् । यद्वा मञ्चतेऽनेनेति मदः, “मदाम” इत्य-
 प्रत्ययस्ततो मद एव माद इति स्वार्थिकष्यान्तस्य प्रशब्देन समास इति ।

वज गतौ ॥ ९१ ॥

(शसद्दवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो) ववाज ।

ववजतुः । अवाजीत् ॥ व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । अव्रजत् । वव्राज
व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ॥ ९२ ॥

(सु०) शसद्दवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो ॥ एषामेत्वपूर्वलोपो
न । शसु हिंसायाम् । दन्त्यान्तः । दद् दाने । वकारो दन्त्यौष्ण्यः आदौ यस्य स
वादिः । गुणशब्देन भूतः उत्पादितः गुणभूतश्चासौ अकारश्च गुणभूताकारः शशरतुरित्यादौ
गुणशब्देन क्रियमाणोऽर् तद्वयवोऽकारः । लुलुविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य
ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकारस्तस्यैत्वपूर्वलोपो न ॥ ९२ ॥

(त०) शसद्देति ॥ 'शशप्ञुतगतावि' ति तारुव्यान्तस्य ग्रहणमिति कश्चिद्-
बभ्राम, तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ गुणभूतेति ॥ गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो
योऽकारस्तस्यैत्यर्थः । तथा च शशरतुरत्रापि गुणे कृतेऽवयवस्यास्य न । लुलुविथेत्यत्र
ओकारं गुणे तस्यापि तद्वयवस्यास्य न । गुणभूतत्वं साक्षात्परम्परासाधारणम् । तेनो-
क्तप्रयोगद्वयनिर्वाहः । एतच्च लोपः पचामिति सूत्रे चकाराधिकाराल्लभ्यते ॥ ९२ ॥

(वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः) अवाजीत् । अज गतौ
क्षेपणे च ॥ अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ ९३ ॥

(सु०) वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः ॥ एतयोर्नित्यं वृद्धिः सौ परे ॥ अतो
हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यविधानम् ॥ ९३ ॥

(त०) वदिव्रज्योरिति ॥ अतो हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यम् ॥ ९३ ॥

(अजेरचतुर्षु वीषसादौ वा) विवाय ॥ ९४ ॥

(सु०) अजेरचतुर्षुवेति ॥ अजर्षीत्यादेशोऽनपि वसादानपि तु वा ॥ गुरुत्वात्
सर्वादेशः ॥ ९४ ॥

नुधातोः ॥ विकरणस्य नोर्धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोरियुवौ स्वरे । अनेक
स्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ ॥ ९५ ॥

(सु०) नुधातोः ॥ य्वोर्धातेरिति सूत्रं य्वौ वेति चानुवृत्तम् । क्नुप्रत्ययसम्ब-
न्धिर्नो नु इत्यस्य न ग्रहणं निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्युक्तत्वात् । गुस्तुताविति
धातोरपि न "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति" परिभाषितत्वात् ।
परिशेषात् नु इत्यस्य विकरणस्य ग्रहणम् । नुप्रत्ययान्तस्य धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोरियुवौ ।
अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु नोर्धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोर्य्वौ धातोर्विहिते स्वरदौ परे । श-
क्नुवन्ति । शिश्रियतुः । सुवन्ति । असंयोगपूर्वस्यानेकस्वरस्य तु सुन्वन्ति । निन्यतुः ।
जुह्वति ॥ अनेकस्वरस्येति किम् । श्रियति । पियति । रि पि गतौ । स्वन्ति ।
नुप्रत्ययान्तस्यानेकस्वरत्वाव्यभिचारात् प्रत्युदाहरणं न ॥ धातोर्विहिते इति किम् ।
सधीशौ ॥ ९५ ॥

४ सि० ख०

शकिस्तु कान्तेष्वानिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
 रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
 यमिर्जमान्तेष्वानिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
 नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
 दिहिर्दुहिर्भेहतिरोहती बहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतित्स्तथा लिहिः ।
 इमेऽनितोऽष्टादिह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥
 दिशिं दशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
 लिशि च शान्ताननितः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
 रुषिः सराधिर्युषिबन्धिसाधयः क्रुषिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
 इमे तु धान्ता दश चाऽनितो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
 शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
 इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
 तपिं तपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृष्यतिदृष्यती सृपिम् ।
 स्वरेण नीचेन शपिं लुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् गणितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥
 अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीञ्शदिं सिदिं स्वियतिपद्यती खिदिम् ।
 नुदिं तुदिं विद्यविनत्तिक्वपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानितः ॥ १० ॥
 पार्चिं वार्चिं विचिरिचिरञ्चिपृच्छतीन्निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
 त्यार्जिं यार्जिं युजिरुजिसञ्जिभृज्जतीन् भुर्जिं स्वार्जिं सृजि-विजिविद्व्यनित्स्वरान् ॥ ११ ॥
 इत्यनित्कारिकाः ॥

(६०) अथानुदात्ताः ॥ स्वरान्तो धातुरनित् भवति । न इत् यस्मात्सोऽनित्
 इति भवद्भिर्दृश्यतां ज्ञायताम् । तु पुनः स्वरान्तेष्विमान् धातून् सेटः प्रवदन्ति । तान्
 विदन्तीति तद्विदः । तानाह—अदन्तं धातुं कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादिकम् ॥ ऋदन्तं
 कृ विक्षेपे इत्यादिकम् ॥ ऋतां मध्ये वृह्वृजौ सेटौ । वृड् सम्भक्तौ । वृञ् वरणे ॥
 अथेवर्णेषु हवर्णान्तेषु शिवडीङ् सेट् कथ्यते । शिवश्च डीङ् चानयोः समाहारः शिवडीङ् ।
 टु ओश्च इर् गतिदृष्टयोः । डाङ् विहायसा गतौ । पुनस्तेषु शीङ्श्रिजावपि
 सेटौ कथ्यते । शीङ् स्वप्ने । श्रिञ् सेवायामिति ॥ १ ॥

गणे तिष्ठतीति गणस्थस्तं गणस्थम् । उदन्तं धातुं भूलूप्रभृतिम् । किं च पुनः उ-
 ताम् उकारान्तानां मध्ये रुन्नुवौ सेटौ । रू शब्दे । रूञ् गतिरेषणयोरित्युभयम् ।
 स्नु प्रस्त्रवणे । तथा क्षुवं दुक्षुशब्दे । उर्णोति । उर्णुञ् आच्छादने । अथो युणु-
 क्षुवः धातून् सेटः । यु मिश्रणादौ । अयं सेट् । युञ् बन्धने । क्रैयादिकस्त्वनित् ।
 एण इतुतौ । इणु तेजने । प्रवदन्तीत्यनेनान्वय इति । अमुना प्रकारेण निपुणैः चिच-

क्षणैः एवरान्ता धात्वः समुच्चिताः एकीकृताः । ततोऽनन्तरं हसान्तान् धातून् अनिट् सकाशात् यूयं निबोधत जानीत । लोटो मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् ॥ २ ॥

अथ हसान्तान् धातूनाह । कान्तेषु शक्तिः एकः अनिट् । शक्लु शक्तौ । शक मर्षणे दैवादिकस्तु सेट् ॥ सान्तेषु घसिः । घस्लु अदने । अदादेशो घसिश्च ॥ तु पुनः वसिः प्रसारणी । वस निवासे । प्रसारणं सम्प्रसारणमस्यास्तीति प्रसारणी एतेन । वसू आच्छादने । आदादिकः सेट् । तस्य सम्प्रसारणाभावात् ॥ भान्तेषु रभिः । रभ राभस्ये ॥ अथ मैथुने यभिः । यभ मैथुने ॥ ततस्तृतीयो लभिः । अनिट् । डुलभप प्राप्तौ । अनिट् इष्यते इत्यन्वयः । इतरे धातवोऽनितो न ॥ ३ ॥

जमान्तेषु जमप्रत्याहारान्तेषु धातुषु प्रतिपंधवाचिनामिण्निपंधकानां मध्ये एकः अनिट् यभिः । यम उपरमे । रमिश्चरमुक्तीडायामपि । दिवाद्यौ दिवादिगणे यः मनिः विचक्षणैः पठ्यते । स मनिः । मन् ज्ञाने दैवादिकः । मनु अवबोधने । तानादिकः सेट् ॥ चतुर्थो नभिः । णम् प्रहृत्वं शब्दे च ॥ षञ्जमो हनिः । हन् हिंसागत्याः । ततस्तु षष्ठो गभिः । गम्लु गतौ । मयंप्यते इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

इहानिट्कारिकायामिमेऽनितोऽष्टौ धातवो हान्ता मया कीर्तिताः कथिताः । कीदृशाः ।-मुक्तः संशयो येषु ते मुक्तसंशयाः । किं कृत्वा । गणेषु हान्तान् प्रविभज्यभिर्नाकृत्य । ते के । दिहिः दिह उपचये । दुहिः दुह प्रपूरणे । दुहिरिति दुहिर् अदने भौवादिको न रृष्टते सानुबन्धकत्वात् । आदादिक एवानिडिति प्राञ्जः । मेहतिरोहती । मिह सेचने । रुह षीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । वहिः वह प्रापणे । तु पुनः षष्ठो नहिः । णह बन्धने । दहतिः दह भस्मीकरणे । तथा लिहिः लिह भास्वादने ॥ ५ ॥

पुराणगाः प्राचीना विद्वांसः गणपाठेषु शान्तान् अनिकट्कान् दृशैव पठन्ति । इतरान् न । तान् कान् । दिशि दिश अतिसर्जनं । दृशि दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दशि दंश दशने । अथो मृशि मृश आमर्शने ॥ स्पृशि स्पृश संस्पर्शने ॥ रिशि रुशि रिश रुश हिंसायाम् ॥ अष्टमं क्रोशति । ऋश आह्वानं रोदने च ॥ विशि विशि प्रवेशने ॥ लिशि लिश अलपोभावे । दिवादिस्थौ लिश गतौ तुदादिस्थ इत्युभयम् ॥ ६ ॥

तथा धान्ता धात्व इमे दशानिपो मताः कथिता । ते के । रुधिः रूधिर् आवरणे, अनो रुध कामे इति दैवादिक इत्युभयम् ॥ सराधिः राध संसिद्धौ ॥ युधिबन्धिसाधयः । युध सम्प्रहारे । बन्ध बन्धने । साध संसिद्धौ । कृधिक्लुधी क्रुध कोपे । क्षुध बुभुक्षायाम् ॥ शुध्यतिबुध्यती । शुध शौचे । बुध अवगमने दैवादिकौ । बुधिर् बाधने इति बुध अवगमने इत्येतौ भौवादिकौ तु सेटौ ॥ व्याधिः व्यध ताडने ॥ ततः परं सिध्यतिरेव । विधु संराद्धौ । अनिट् । विधु गत्याम् । विधू शास्त्रे माङ्गल्ये चैतौ भौवादिकौ सेटौ ॥ ७ ॥

गणेषु गणपाठेषु अनिट्विधौ अनिट्प्रकरणे पान्तान् इमान् दृशैवाचार्या उपदिशन्ति । तान् कान् ? शिषिं शिषल विशेषणे । पिषिं पिषल सञ्चूर्णने ॥ शुष्यति । पुष्यति । शुष शोषणे । पुष पुष्टौ दैवादिकावनितौ । भौवादिकः सेट् ॥ त्विषिं त्विष दीप्तौ ॥

त्रिषि विष्लु व्याप्तौ । जौहोत्यादिकः ॥ द्विलिषि द्विलष आलिङ्गने द्विलष दाहे भौवा-
दिकः सेट् ॥ तुष्यति । दुष्यति । तुष तुष्टौ । दुष वैकृत्ये । दैवादिकौ । द्विषि द्विष
अप्रौतौ तथा कृषिकर्षती । कृष विलेखने भौवादिकतौदादिकौ ॥ ८ ॥

स्वरेण नीचेन अनुदात्तस्वरंण गणितान् पान्तान् अनिटस्त्रयोदश त्वं प्रतीहि जानीहि ।
तानाह—तपि तप सन्तापे । तप पेश्चर्यं । दैवादिकः । तप दाह इति चौरादिकोऽपि ।
अप्रत्ययाभावपक्षेऽनिट् ॥ त्रिषि त्रिषु क्षरणे ॥ च पुनः आपि आप्लु व्याप्तौ ॥
अथा वपि दुवप् बीजतन्तुसन्ताने ॥ स्वपि अिष्वप् शये ॥ लिपि लिप उप-
देहे ॥ लुपि लुप्लु छेदने ॥ तृप्यतिटप्यती । तृप् प्रीणने । दृप् हर्षमोहनयोः ।
एतौ दैवादिकावन्तौ । तृप् तृप्तौ । दृप् उदक्केशे । एतौ तौदादिकौ सेटौ । तृप्
तृप्तौ दृप् सन्दीपने । एतौ चौरादिकौ च सेटौ । सर्पि सृप्लु गतौ ॥ शपि शप आ-
क्रोशे । शप उपालम्भे च ॥ छुपि छुप स्पर्श ॥ क्षिपि क्षिप प्रेरणे । दैवादिकस्तौ-
दादिकश्चानिट् ॥ ९ ॥

दान्तान् धातून् अनिटः पञ्चदश त्वं प्रतीहि अवेहि । तानाह—अदि अद् भक्षणे ।
हृद् हृद् पुराणोत्सर्गे ॥ स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।
भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधाकरणे । क्षुदिर् सञ्चरणे ॥ शदि शदुल्लु शातने
सदि षदुल्लु विशरणादां । स्वद्यति । पद्यति । विष्विदा गात्रप्रक्षरणे, पद् गतौ ।
दैवादिकौ । अिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । भौवादिकः सेट् । पद् गतौ । चौरादिकः
सेट् । खिदि खिद् दैन्ये । खिद् परिप्राप्ते रोगादिको दैवादिकस्तौदादिकश्चानिट् ॥
नुदि नुद् प्रेरणे । तुदि तुद् व्यथने । विद्यविनत्तिकावपि । विद् सत्तापाम् । दैवादिः ।
विद् विचारणे रोगादिकः । विद् ज्ञाने । विदुल्लु लाभे । एतौ सेटौ ॥ विद्यविन-
त्ती नुव विद्यविनत्तिको स्वार्थं कप्रत्ययः ॥ १० ॥

न विद्यते इट् स्वरो येभ्यस्तेऽनिट्स्वराः तान् धातून् त्वं विद्धि जानीहि । तानाह—
पचि दुपचप् पाके ॥ पचि व्यक्तीकरणे च सेट् ॥ वचि वच् परिभाषणे । वृवो
वचिरपि । विचिरिचिःस्त्रिपृच्छतीन् । विचिर् पृथग्भावे । रिचिर् विरेचने । रिच्
वियोजनसम्पर्चनयोरिति च । रञ्ज रागे । पृच्छु ज्ञोपलायाम् ॥ निजि णिजिर् शौ
चपोषणयोः । णिजि शुद्धौ । आदादिकः सेट् । सिचि पिच् क्षरणे ॥ मुचि-भजि-भ-
ञ्जि-भृज्जतीन् । मुचल्लु मोक्षणे । भज सेवायाम् । भजो आमर्दने भ्रस्ज पाके ॥
त्यजि त्यज हानौ ॥ यजि यज देवपुजादौ ॥ युजिरुजिस्त्रिमज्जतीन् । युजिर्
योगे । युज समाधौ इति च । भाष्यमते युज समाधौ सेट् । रुज रागे । पञ्ज सङ्गे
टुमस्जो शुद्धौ । भुजि भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुजो कौटिल्ये इति च ॥
स्वजि स्वज परिप्लवङ्गे । सृजिविजि । समाहारे एकत्रचनम् । सृज विसर्गे । दैवा-
दिकस्तौदादिकश्चानिट् । विजिर् पृथग्भावे । ओविजो भयचलनयोः । तौदादिकः
सेट् ॥ चान्ताः पट् । छान्त एकः । जान्ताः पञ्चदश ॥ ११ ॥

(त०) अनुदात्तस्वरान् सङ्गृह्णाति ॥ अनिट्स्वरान्त इत्यादिना ॥ न इट् यस्मात्
सोऽनिट् स्वरोऽन्तो यस्य स स्वरान्तः स्वरान्तो धातुरनिट् भवति इति दृश्यतामित्य-

न्वयः ॥ इमानिति ॥ स्वरान्तेषु इमान् वक्ष्यमाणान् सेटः प्रवदन्ति । तानाह—अदन्त-
मिति ॥ अदन्ताः कथ इत्यादयः । ऋदन्ताः स्तप्रभृतयः ऋतामिति ॥ ऋदन्तानां
मध्ये वृङ् सम्भक्तौ वृञ् वरणे । टुभोद्विव इर् गतिवृद्धयोः । डीङ् विहायसा गतौ । शीङ्
स्वप्ने । श्रिञ् सेवायाम् । ऊन्दता भूप्रभृतयः । रु शब्दे । रुङ् गतौ रेषणे च । ष्णु
प्रस्रवणे । टुक्ष् शब्दे । ऊर्णञ् आच्छादने । न चोर्णोतेर्द्विस्वरत्वात्प्राप्तिरेव न सम्भवति
कारिकायां ग्रहणं किमर्थमिति वाच्यम्, ऊर्णोतेर्नडिति निषेधाद्ग्र ग्रहणम् । एतद्बीजं तु
वाच्यम् । ऊर्णोतेर्णवद्भाव इत्यादिशेषोक्तिरेवेति दिक् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । णु स्तुतौ ।
क्षु तेजने ॥ स्वरान्तानुक्त्वेदानीं हसान्तान् कान्तादिक्रमेणाह—शकलृ शक्तौ । एक एव
कान्तेषु नान्य इत्यर्थः । खगघडान्तानां न सन्त्येव । घस्लृ अदने । वस निवासे ।
द्वावेव सान्तेषु नान्य इत्यर्थः । अशदेशस्य घसेस्तु स्थान्यनिट्वेनैव सिद्धम् । रभ
राभस्ये । यभ मैथुने । डुलभष् प्राप्ता । भान्तेषु त्रय एव नापरे इत्यर्थः । यमु उ-
रमे । रमु क्रीडायाम् । मन ज्ञाने । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । गम्लृ गतौ । मान्ते चत्वार
एव । मन ज्ञाने । दिवादिः । हन हिंसागत्योः । तान्तेषु द्वावेव । प्रतिषेधवाचिनाम् ।
अनिटामित्यर्थः । दिह उपचये । दुह प्रपूरणे । मिह सेचने । रुह बीजजन्मनि प्रादु-
भावे । वह प्रापणे । णह बन्धने । दह भस्मीकरणे । लिह आस्वादाने । हान्तेषु अष्टा-
वनिटः प्रकीर्तिताः कथिता इत्यर्थः ॥ मुक्तः संशयो येषु ते तथा । गणेषु प्रविभज्य गण-
विभागेनेत्यर्थः । दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दंश दशने । मृश आमर्शने । स्पृश
संस्पर्शे । रिश रुश हिंसायाम् । क्रुश आह्वाने । विश प्रवेशने । लिश गतौ । लिश
अल्पीभावे । शान्तेषु दश ॥ रुधिर आवरणे । अनो रुध कामे इति दिवादिश्च ।
सराधिः राधः संसिद्धावेतत्सहितः । गुध सम्प्रहारं । वन्ध बन्धने । साध संसिद्धौ ।
क्रुध क्रोधे । क्षुध बुभुक्षायाम् । शुध शौचे । बुध अवगमने । दिवादयः ॥ व्यध
ताडने । षिध संराद्धौ । धान्तेष्वेकादश इतरे नेत्यर्थः । शिष्लृ विशोपणे । पिष्लृ
सञ्चूर्णने । शुष शोपणे । पुष पुष्टौ । दिवादी । त्विष दीप्तौ । विष्लृ व्यासौ । श्रिष
आलिङ्गने । तुष तुष्टौ । दुष वैकृत्ये । दिवादौ [दी] । द्विष अप्रीतौ । कृषि विवेखने ।
भोवादिकतौदादिकौ । पान्तेष्वेकादश ॥ तप सन्ताते । तप् ऐश्वर्यं । दिवादिः । तप
दाहे इत्यपि ष्यभावपक्षे । तिपृ क्षरणे । आप्लृ व्यासौ । टुवपृ बीजतन्तुसन्ताने ।
त्रिष्वपृ शये । लिपृ उपदेहे । लुप्लृ छेदने । तृप प्रीगने । दृप हर्षविमोहनयोः । दिवा-
दी । सुप्लृ गतौ । स्वरण नीचन अनुदात्तेनेत्यर्थः । शप उयालम्भे । कुप स्वर्शं । क्षिप
प्रेरणे । दिवादिस्तुदादिश्च । पान्तान् त्रयोदश प्रतीहि जनीहि ॥ अद् भक्षणे । हद् पुरी-
पोत्सगं । स्कदिर् गतिशोपगयोः । भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे । क्षुदिर्
सम्पेपणे । शट्लृ शातने । षट्लृ विशरणादिषु । अष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद् गतौ ।
दिवादी । खिद् दैन्ये । खिद्यति । खिन्दति । खिन त्तिश्च । नुद् प्रेरणे । तुद् व्यथने ।
विद् सत्तायाम् । विद् विचारणे । दान्तेषु पञ्चदश ॥ डुपचष् पाके । पचि व्यक्तीक-
रणे द्वावपि । वच्च परिभाषणे । वृचो वविरपि । विचिर् पृथग्भावे । रिचिर् विरेके ।
विच्च विवोजनसम्पर्चनयोरिति । षिच्च क्षरणे । मुच्लृ मोचने । चान्तेषु षट् ॥ प्रच्छ

शीप्सायाम् । छान्तेष्वेकः ॥ त्यज हानौ । णिजिर् शौचगोषगयोः । भज सेवायाम् । भजो आमर्दने । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुजो कौटिल्ये इति च । भ्रृज पाके । टुमस्जो शुद्धौ । यज पूजायौ । युजिर् यागे । रुजो भङ्गे । रज्ज रागे । विजिर् पृथग्भावे । स्वज परिष्वङ्गे षज सङ्गे । सृज विसर्गं । जान्तेषु पञ्चदश । अनिद्वस्वरान् अनुदात्तानित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेता । अवैषीत् ॥ क्षि क्षये । चिक्षयिथ—चिक्षेथ ॥

(सु०) स्वरान्तादत्वतश्चेति वेट् । वित्रयिथ—वित्रेथ । आजिथ । विवियव । विवियम । वीयात् । लुटि वेता—अजिता । वेव्यति—अजिभ्यति । अवेव्यत्—आजिभ्यत् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अवैषीत्—आसीत् ॥ क्षि क्षये अकर्मकः । अन्तर्भावित-प्यर्थस्तु सकर्मकः(क) । “नुधातेरि”तीय् चिक्षियतुः ।

ये ॥ अनपि यकारे परे पूर्वस्वरस्य दीर्घः स्यात् ॥ क्षीयात् । अक्षेयीत् (ख) ॥ तुम्प हिंसायाम् ॥ (तुम्पति । तुम्प । तुम्पतुः (ग) । तुप्यात् (घ)) ॥ ११ ॥

(सु०) ये—अनपि यकारं परं पे ॥ से दीर्घइत्यतो दीर्घ इति अनपीति चानुवर्तते । अनपि ये किम् । चिनुयात् । संज्ञापूर्वकस्य विवेरनित्यत्वाद्वात्र न दीर्घः ॥ क्षि निवासगत्योरिति तौदादिकः ॥ ११ ॥

(त०) ये इति ॥ दीर्घस्तु से दीर्घ इत्यतोऽनुवर्तते । सप्तमीनिर्देशात्पूर्वस्येति लभ्यते । यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकण्ठत्वात् तेनेयाजत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया वा ॥ ११ ॥

(प्रात्तुम्पतेः सुट् गवि कर्तरि) प्रस्तुम्पति गौः । अङ्घ्रित्व-व्यवधानेऽपि सुट् । प्रास्तुम्पत् । प्रतुस्तुम्प ॥ ओण् अपनयने । ओणाञ्चकार । वन षन सम्भक्तौ । वनतुः । अवानीत्—अवनीत् । सेनतुः ॥

(सु०) प्रात्तुम्पतेः सुट् गवि कर्तरि ॥ प्रादुपसर्गात् परस्य तुम्पतेः सुट् स्यात् गौः कर्ता चेत् । ऋतंयोगान्नेति लिटः कित्वाभावात् नस्य लोपो न । तुनुम्पतुः । आशिपि नो ल्लोप इति नलोपः । तुप्यात् । शितपा निर्देशात् यङ्कुकि सुट् न । प्रतोतुम्पीति ॥ ओण् अपनयने । अपनयनं दूरीकरणम् ॥ वन षन सम्भक्तौ । वन शब्दे च । संभक्तिर्भजनम् ॥ १०० ॥

(जनसनखनामात्वमनिटि से क्ङिति झसे यादौ क्ङिति वा) सायात्—सन्यात् । असनीत्—असानीत् ॥ (ङ) चमु अदने ॥

(क) सकर्मक इति । न क्षीयते इत्यङ्गरमिति भाष्ये श्रवणात् । (ख) “धातोर्नामिन” इति वृद्धिः । (ग) संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावात् लोपो न । (घ) “आशौर्वांशदेः पमि”ति कित्वात् लोपः । (ङ) अदनं भक्षणम् ।

जिर्मिं कोचित्पठन्ति (क) ॥ १०१ ॥

(सु०) जनसनखनामात्वमनिटि से क्ङिति भ्रसे यादौ क्ङिति वा ॥ जन जनने जुहोत्यादिः, जनी प्रादुर्भावे दिवादिः । उभयोर्ग्रहणम् । एषामात्वं स्यात् अनिति सप्रत्यये किति ङिति झसे च यकारादौ ङिति वा से परे । सिषोसति ॥ १०१ ॥

(छिबुक्लम्वाचमां दीर्घोऽपि) आचामति । आङ् किम् । च-मति । विचमति । चेमतुः । अचमीत् । छिबु निरसने ॥ १०२ ॥

(सु०) छिबुक्लम्वाचमां दीर्घोऽपि ॥ एषां दीर्घः स्यात् अप्रत्यये ॥ छिबु निरसने । निरसनं थूत्करणम् ॥ १०२ ॥

(नामधातुष्वप्कृष्टिवां सत्वं न) ष्ठीवति ॥ १०३ ॥

(सु०) नामधातुष्वप्कृष्टिवां सत्वं न ॥ ष्वप्क गतौ । नामधातोर्दाहरणानि । षट् इन्ता अस्येति षोडश तमाचष्टे नाम्नो ञिर्ङित्करणे इति ञिप्रत्यये टिलोपे च षोडशति षण्डमाचष्टे करोति वा षण्डयति । नाम्नो य इति यप्रत्यये षण्डमिच्छतीति षण्डीयति ॥ १०३ ॥

(त०) नामधातुष्विति ॥ एतच्च विज्ञे नवानामिति सूत्रयैवानुवृत्तेर्दर्थवस्थया बोध्यम् । षण्डमाचष्टे षण्डयतीत्यादौ ॥ १०३ ॥

(छिवेः पूर्वस्य थस्य ठो वा) तिष्ठेव—टिष्ठेव । ऋोर्विहसे । षोव्यात् । अष्टेवीत् ॥ कटे वर्षावरणयोः(म्) ॥ [चटे(ग)इत्येके] ॥ १०४ ॥

((घ) ह्यन्तक्षणश्चसृजागृह्येदित्तां सेटि सौ न वृद्धिः) अकटीत् ॥ अचटीत् ॥ ह्य गतौ । अहयीत् ॥ नटनृत्तौ (ङ) । चिट परप्रत्यये । इट किट कटी गतौ । केटति । ईकार आदीदित इती-णिनेषधार्थः ॥ (च)केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृने कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्रश्लिष्य । अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ इयेथ । दीर्घस्य अयाञ्चकारेत्युदाहरन्ति] ॥ जु रहंसि ॥ १०५ ॥

(सु०) ह्यन्तक्षणश्चसृजागृह्येदित्तां सेटि सौ न वृद्धिः ॥ ह च म् च य् च ह्यः ते अन्ते येषां ते ह्यन्ताः । एत् इत् यस्य स एदित् । ह्यन्तस्य क्षणादेरदितश्च वृद्धिर्न सेटि सौ ॥ ग्रह उपादाने । अग्रहीत् । दुवमु उद्गिरणे । अवमीत् ॥ ह्य गतौ ।

(क) अत एव जेमनं ब्राह्मणानामित्यादिसिद्धम् । क्वचिद् भाषायामध्यस्य प्रयोगोऽस्ति ॥

(ख) वर्षो वृष्टिः, आवरणमाच्छादनामित्यर्थः ।

(ग) षट्ः षाट्ः षटुलः “चटकादेरण्” इत्यादिसिद्धये आह—चटे इत्येके इति । एतन्मयो-त्कलदेशस्थितप्राचीनपुस्तकगतपाठमबलोक्याऽत्र संयोजितम् ।

(घ) अतो हसादेलेषोर्वेति—वृद्धौ प्राप्तया विधिरयमारभ्यते—ह्यन्तक्षणेत्यादिः ।

(ङ) नोपदेशोयम् । नोपदेशपठ्युदासनायै दीर्घोपषपाठारस्यैव घटादिभिन्नत्वेन दीर्घोपधत्वादिति बोध्यम् ॥

(च) ‘उदयति दिननाथे याति शीर्ताशुरस्तम्’ इत्यादिप्रयोगसिद्धये—आह—केचिदिति ।

अहयीत् ॥ क्षणु हिंसयाम् । अक्षणीत् ॥ इवस् प्राणने । अस्वसीत् ॥ जागृ निद्रा-
क्षये । अजागरीत् ॥ दुःश्रीश्चिद् इर् गतिवृद्धयोः । अस्वयीत् ॥ सेति सौ किम् । दह
भस्मीकरणे । अधाक्षीत् ॥ जु रहंसि । रहो वेगः ॥ १०५ ॥

(त०) ह्यथन्तेति ॥ ह् च म् च य् च ह्यः, ते अन्ते येषां ते ह्यथन्ताः हकारम-
कारयकारान्ता इत्यर्थः । क्षणु हिंसादौ । इवस् प्राणने । जागृ निद्राक्षये । दुःश्रीश्चिद्
इर् गतिवृद्धयोः । एत् इद्येषां ते तथा तेषामित्यर्थः ॥ १०५ ॥

जुजुवतुः । जुजुविथ—जुजोथ । अजौषीत् ॥ गुपू रक्षणे ॥

(सु०) गुपू रक्षणे । रक्षणं पालनम् ॥

(क) आयः ॥ गुपू धूप विच्छि पणि पनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययः ।

अनपि तु वा ॥ १०६ ॥

(सु०) आयः ॥ गुब्भ्यः इत्यनुवृत्तं पणिपन्योरनुदात्ते च आयाभावे चरितार्थमा-
त्मनेपदमित्याथान्ताच्चाहवति ॥ गुपू रक्षणे । धूप सन्तापे । विच्छि गतौ । पण
यघहारे स्तुतौ च । पन च ॥ १०६ ॥

(त०) आय इति ॥ इह गुब्भ्य इत्यनुवर्तत इत्याह—गुपूधूपेत्यादि ॥ स्वार्थे
इति अपरस्यानिर्दिष्टत्वात् स्वार्थे एव लभ्यते ॥ १०६ ॥

स धातुः (स्व) ॥ यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञका भवति ॥

गोपायति-गोपायाञ्चकार । जुगोप ॥ १०७ ॥

(सु०) स धातुः ॥ तच्छब्देन यडादिः परामृश्यते । यडादिना च प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्तं गृह्यते । तेषां केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा ।

(क) अत्र केन न गुरवः—आय इहाकारान्तः, तत् फलं तु “गोपयतम्” इत्यस्य धातुस्वरणा-
न्तोदात्तत्वे शवकारेणैकादेशःस्यापि “एकदेश उदात्तेनोदात्त” इत्यन्तोदात्तत्वे “तम् इत्यस्यादुपदेशात्
परलसार्वधातुत्वेन “तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशा”—इत्यनुदात्तत्वे “उदात्तादनुदात्तस्यस्वरित”
इति स्वरितस्वम्—इत्याहुः ॥

(ख) स धातुः । याद्वि पाणिनीये “सनाद्यन्ता धातवः” इति सूत्रितम्, तत्र “स धातुः” इत्यु-
चितं लोघवात् । तच्छब्देन सनाद्यः परामृश्यन्ते, पूर्वं विहितत्वेन प्राधान्यात्, सर्वादिस्तर्गतः प्रधानप-
रामशित्वात् ॥ ननु—सनादिपरामर्शेऽपि तदन्तस्य संज्ञा न स्यात्, “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
प्रहणाभावादि” इति चेत्, न, “सुप्तिङन्तमि” इति ज्ञापकसिद्धस्य तस्यासार्वत्रिकत्वेनात्रानाश्रयणात्,
केवलानां धातुसंज्ञाप्रयोजनाभावाच्च । न च “सन्त्यञ्जोरि” इति द्वित्वं प्रयोजनमस्ति, क्यजादेस्तदभावात्,
स्तौतिप्योरेव षण्यभ्यासात्, “सः षिविदि स्वदि सहीनां च गुणो यद् लुक्” इत्यादिसूत्रवैयर्थ्यप्र-
सङ्गाच्च । यद्वा “भूवादयो धातवः” इत्यस्यानन्तरं “सङ्” इति सूत्रणीयम्, सनेः सकारादारभ्य णिञो
ङकारेण प्रत्याहारः ।

यत्तु—चडडोर्ङकारेणापि प्रत्याहारः सम्भाव्यत इत्युक्तम्, तत्र, व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिस-
म्भवात् । अन्यथा “रोः सुपी”त्यादौ ङापश्चापो वा पकारेण सुप्प्रत्याहारः स्यात् ।

यद्वा “सणिङ्” इति सूत्रमस्तु अद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां संदेशन्यायेनाङ्गितस्तदन्तः समुदायो धातुसंज्ञ
इति तस्यार्थः, इति लघुभाष्यम् ॥

“यद् सकाम्या इयद् चेति यगायजिजिहस्तथा ।

आचारे क्विबथो यश्च ज्ञेया दश यडादयः ॥ १ ॥”

प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वात्तिबादिः ॥ १०७ ॥

(त०) स धातुरिति ॥ तच्छब्दस्य तदादित्वेन तेषां च प्रधानपरामर्शित्वेन यडा-
दिर्हीतः । वेबलयडादेश्च संज्ञाप्रयोजनाभावात्तदन्तलाभः । अनन्तरोक्तस्य डेरपि ग्रहणं
सग्रहणेन निर्वाहते । अन्यथानुवृत्त्यैव तद्ग्रहणे सिद्धे सग्रहणं व्यर्थं स्यात् । आदेशादिवि-
धायकप्रकरणेन विच्छेदाद्ग्रहणवहिततिबादेरपि न ग्रहणमतः परिशेषाद्यडादिरेव गृह्येत इत्या-
शयेनाह- यडादिप्रत्ययान्त इति ॥ १०७ ॥

यतः ॥ यस्यातश्चानपि लोपः ॥ गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता-गो-
पिता-गोसा । अगोपार्यात्-अगौप्सीत् ॥ १०८ ॥

(स०) यतः ॥ य च अच्ञानयोः समाहारो यत् तस्य ॥ धातोर्विशेषणत्वात्तदन्त-
विधिः । यान्तस्य अदन्तस्य च लोपः अनपि । अदन्तस्य किम्, अय पय गता,
आभ्यां क्विपि यवयोदंसे हकारे चेति यलोपे कृते य इत्यलोपो माभूत् । अतपत् । ऊदि-
त्वाद्देत् । गोपिता । गोसा । इडभावपक्षे अनियो नामित्त इति वृद्धिः । अगौप्सीत् ॥ १०८ ॥

(त०) यत इति ॥ य च अच्ञ अनयोः समाहारः यत तस्य ॥ १०८ ॥

झसात् ॥ अगौप्सात् ॥ एवं धूप सन्तापे । तप सन्तापे तेपि-
थ-तत्पथ । (क) अताप्सीत् ॥ जप जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि(ख) ।
जेपिथ । जपिता । अजापीत् ॥ [चुप मन्दायां गतौ ॥ चोपति । चुचोप ।
चोपिता । षप समवाये । समवायः सम्बन्धः (ग) सम्यगवबोधो वा ॥]
क्रमुपादविक्षेपे ॥ १०९ ॥

(स०) क्रमु—पादविक्षेपे । पादविक्षेपः । पादविहरणम् ॥ १०९ ॥

(भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिञ्चुटिलषां यो वा कर्त्र-
र्थेषु चतुर्षु) ॥ ११० ॥

(स०) भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिञ्चुटिलषां यो वा कर्त्रर्थेषु चतुर्षु ॥
प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्लमिः त्रसिश्च दिवाद्यस्तेभ्यो नित्ये
प्राप्ते इतरेषामप्राप्तेश्चारम्भः । भ्राश्ट भ्लाश्ट दं ता फणादावेतौ । भ्रमुचलने । भ्रा-
दिर्ज्वलादिश्च । भ्रमु अनवरथाने । दिवादिः पुषादिः शमादिः । तत्र भ्वादेः—भ्रमति,
भ्रम्यति । शमादेस्तु शमादीनामिति दीर्घं भ्राम्यति । इति त्रैरूप्यम् । क्लमु ग्लानौ ।
त्रसो उद्वेगे । ष्ट छेदने । लष कान्तौ ॥ ११० ॥

(क) “स्वरान्ताद्वत्तश्चे” त्यादिना वेत् । लुङि “अत उपधायाः” अनेन वृद्धिः ।

(ख) जप-जपमानसेच । मानसं स्वान्तस्वरसोः इति कोषः । चेन व्यक्तवचनार्थोऽपि इति केचिदत्राहुः ।

(ग) नित्यत्वे सति द्रव्ययाप्रतियोगिसम्बन्धत्वं समवायत्वमिति अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुण-
गुणिनोः क्रियाक्रियावतोनित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः सः समवायश्चेति ।

(क्रमः पे दीर्घोऽब्बिषये) क्राम्यति—क्रामति । अकमीत् (क) ॥

यम उपरमे ॥ १११ ॥

(सु०) क्रमः पे दीर्घोऽब्बिषये ॥ क्रमो दीर्घः स्यात् पे षतुर्षु ॥ पे किम् । उपक्रमते । प्रांपाभ्यामित्यात् । स्तुक्रमेरिति नेट् । स्तुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धनियमार्थोऽयम् । आभ्यां परस्म परस्मैपदस्यैवेट् स्यान्नात । स्तु प्रस्रवणे । उपस्नोष्यते जलेन । उक्कंस्यते । यमु उपरमे । उपरमो निवृत्तिः ॥ १११ ॥

गमां छः ॥ गमयमदृषूणां छः स्याद्विषये ॥ यच्छति । येमिथ—
ययंथ ॥ ११२ ॥

(सु०) गमां छः ॥ गम्लृ गतौ । यत् उपरमे । इषु ह्छाथाम् । एते गमा-
द्यः । बहुवचनमाद्यर्थम् (ख) ॥ ११२ ॥

(त०) गमामिति ॥ बहुवचननिर्देशस्य फटनाह—गमाद्य इत्यादि ॥ १२२ ॥

(यमिरमिनमातां सकसेरिट् पे) (ग) अयंसीत् , अयंसि-
ष्टाम् ॥ गम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ—ननन्थ । अनंसीत् ॥ ईर्ष्य
ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । ईर्ष्यति । ऐर्ष्यति । ऐर्ष्यात् ॥ गम्लृ गतौ ।
गच्छति ॥ ११३ ॥

(सु०) यमिरमिनमातां सकसेरिट् पे ॥ एषां सक स्यात् एभ्यः सेरिट् पे
पे ॥ अयंसीत् , अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् , व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् , अनंसिष्टाम् । पे
किम् । उदायत । अरंसाताम् ॥ ११३ ॥

गमां स्वरे ॥ गमहृन्जनूत्तनूत्तसामुधाया लोपः स्यात्स्वरे विडति
न तु डे ॥ जगमतुः । जगमिथ—जगन्थ ॥ ११४ ॥

(सु०) गम्लृ गतौ । हृन् हिंसागःयोः । जनु भवदारणे । घस्लृ अङ्गे ।
(घ) एषामुधाया लोपः स्यात् स्वरादौ विडति प्रत्ययेः न तु डे, “नो वे” त्यतो व्यवस्थि-
तार्थकस्य वेत्यनुवर्त्तनात् । जगमतुः । जग्नतुः । चञ्जतुः । जञ्जतुः ॥ डे किम् , अगमत् ११४

(त०) गमां स्वर इति ॥ बहुवचनस्य बहुलक्षकत्वमभिप्रेत्य गणयति गमहने-

(क) ‘अत उपधाया’ अनेन वृद्धौ प्रासायां ह्यन्तर्गणेत्यादिना वृद्धेरभावः ।

(ख) बहुवचनान्तास्तद्गणयन् का इति न्यायात् गम् यम् इषूणां प्रथम् । षष्ठानिर्देशादादेशोऽन्त-
स्य न समुदायस्य ।

(ग) यमिरमिनमाताम् । आदन्तानां यमिरमिनमोर्नां च धातूनां सेरिट् सगागमश्च परस्मैपदे
इत्यर्थः । अनेन यच्छनेर्लुं डे—अथम् सि ईट् दिप् इत्यवस्थायां सगिटी । तदा अथम् सकृ इट् सि ईट्
दिपिति, ककारप्रकारश्चेती । ‘इट ईटि’, ‘सवर्षे’ । ‘दिसिमि’ । ‘सांकार इत् । ‘स्वरहीनम् ‘वावसाने’
‘ह्यन्तर्नः’ अनेन वृद्धभावः, ‘नश्चापदान्ते’ मकारस्यानुस्वार—अयंतीदिति ।

(घ) उपधाया इति ‘उपधायालघो’रित्यतोऽनुवर्त्तते, ‘नो लोः’ इत्यतो लोप इति, ‘विडत्यद्वयुक्ति’
इत्यतः विडति, अनुवर्त्तति आह—एषामुधाया लोप इति, क्वितीति ॥

त्यादि । नो वेत्यतोऽवानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्नेत्यभिप्रेत्याह—न तु ऊ इति ॥ तेन अग-
मदित्यत्र लोपो न ॥ ११४ ॥

हन्वृतः स्यपः (क) ॥ हन्तेऋदन्ताच्च परस्य स्यप इड् भवति,
गमेस्तु पे । गमिष्यति ॥ ११५ ॥

(सु०) हन्वृतः स्यपः ॥ अनुदात्तत्वादिग्निपेये प्राप्ते विधिः । हन् च ऋच्चा-
नयोः सामाहारो हन्वृत् । तस्मात् हन्वृतः । गमेः परस्मैपदस्यैवेत् नातः । तेन सङ्गस्यते
इत्यादौ न ॥ ११५ ॥

(त०) हन्वृतः ॥ हन् च ऋच्च हन्वृत् तस्मात् । 'ऊदितो वेत्यतो वेत्यनुवृत्ते-
र्व्यवस्थया गमेः परस्मैपदमेवेत्याह—गमेस्त्विति ॥ तेन सङ्गस्यते इत्यादौ न ॥ हन्तेः
ऋदन्ताच्चोभयपदेऽपि । आहनिष्यते, करिष्यते ॥ ११५ ॥

लित्पुषादेर्ङः ॥ लितो धातोः पुषादेश्च ङः प्रत्ययः स्यात् पे ।
सेरपवादः ॥ अगमत् (ख) म्रुचु म्लुचु गतौ । भ्रोचति ॥ ११६ ॥

(सु०) लित्पुषादेर्ङः ॥ ल इत् यस्य स लिट् । पुषः आदिर्यस्य स, पुषादिः ।
लिच्च पुषादिश्चानयोः समाहारो लित्पुषादिः तस्मात् । सौत्रत्वात्पुंस्त्वम् । संज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यत्वात् ननु । जेरङ् द्विश्चेत्यतोऽडित्यनुवृत्त्येव सिद्धे ङ इति योगविभागेन
तु द्युतादिभ्योऽस्यतिवर्त्तनी च लब्धम् । पुषादिश्च दिवाद्यन्तर्गणो ग्राह्यः लित्साहचर्यात् ।
लितो हि प्रायेणानिटः सत्साहचर्यात्पुषोऽग्रनिङ् ग्राह्यः स च दिवादिः न भ्रवादिः सेट्-
त्वात् न चुरादिर्भिना व्यवधानाच्च ॥ ११६ ॥

(त०) लित्पुषादेरिति ॥ ल इत् यस्य स लिट् । पुष् आदिर्यस्य स पुषादिः
लिच्च पुषादिश्चानयोः समाहारः लित्पुषादिस्तस्य । नुमांसनित्यत्वात्क्रीवत्वस्यैव वा
पुंस्त्वम् ॥ ननु जेरङ् द्विश्चेत्यनन्तरोक्तसूत्रादडनुवृत्तेः किं ङग्रहणेनेति चेत्सत्यम् । ङग्रहणं
योगविभागेनान्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन द्युतादिभ्योऽपि अस्यतिवक्तिरुच्यतिभ्यश्च
भवति । अथैकयोगनिर्दिष्टन्यायेनाङि द्वित्वं भवेदिति वाच्यम् । जेरिति ग्रहणात् । ज्य-
न्तादेवाङि द्वित्वविधानात् । न त्वन्यत्स्मात् । अङि लघोर्ह्रस्व उग्रधाया इति ह्रस्वस्तु
लित्पुषादेर्दीर्घोपधत्वाभावादेव न द्वित्वाभावेन पूर्वपदत्वात्प्रसङ्गाच्च ॥ ११६ ॥

(म्रुचादेर्वा ङः) अम्रुचत्—अम्रोचीत् । अम्लुचत्—अम्लोचीत् ॥
म्रुषु ग्लुचु चौर्ये । अम्रुचत्—अम्रोचीत् । अग्लुचत्—अग्लोचीत् ॥ **ग्लु-
ञ्चु गतौ** । अग्लुचत्—अग्लुञ्चीत् ॥ **त्रिफला विशरणे ॥ ११७ ॥**

(सु०) म्रुचादेर्वा ङः ॥ म्रुचु म्लुचु म्रुषु ग्लुचु ग्लुञ्चु इति म्रुचादयः ॥ त्रिफला
विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः ॥ ११७ ॥

(तृफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्व-

(क) 'ऋत्' इत्यत्र सामर्थ्याद्दन्तो ग्रहणम्, न तु ऋमात्रम्, अन्यथा तपरकरणस्यानर्थक्यं स्यात् ।

(ख) अगमदित्यत्राभ्रगम् ङ दिपिति जाते, 'गमा स्वरे' अनेनोपधाया अङ् इति विशेषणाल्लोपो न ।

लोपौ) फेलतुः । फेलिथ ॥ ११८ ॥

(सु०) तृफलभजत्रयां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ । तरेतरकास्य गुणशब्देन भावितत्वात् फलभजोस्तु वैरूप्यसम्पादकादेशत्वात् त्रपतेश्च एकहसमध्यस्थत्वाभावाद्वाप्राप्ते विधिः । तेरतुः । तेरुः । फेलतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः । त्रेपे । त्रेपाते ॥ ११८ ॥

ल्लान्तस्य लसमीपाकारस्य सौ नित्यं वृद्धिः ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । अफालीत् ॥ [मील निमेषणे ॥ मीलति । शील समाधौ ॥ शीलति । कील बन्धने ॥ शूल रुजायाम् ॥ दल विशरणे ॥ गल अदने ॥ गलति । अगालीत् । खल सञ्चलने । चखाल । अखालीत् । श्वल श्वल आशुगमने । शश्वल । अश्वालीत् । शश्वल । अश्वलीत्] चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् । अभ्र गतौ ॥ अभ्रति । आनभ्र । माभवानभ्रीत् । जि जये ॥ ११९ ॥

(सु०) ल्लान्तस्य लसमीपाकारस्य सौ नित्यं वृद्धिः ॥ अतो हसादेरिति विकल्पस्यापवादः ॥ ल्लान्तस्य किम् । अलपीत्, अरणीत् । अत्र लसमीपत्वेऽपि ल्लान्तत्वाभावात् नित्यं वृद्धिः । लसमीपाकारस्य किम् । श्वल आशुगमने । अश्वलीत् । अत्र अस्य लसमीपत्वेऽपि अन्त्यलसमीपत्वाभावात् वृद्धिः । जि जये । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ॥ ११९ ॥

(त०) ल्लान्तस्येति ॥ ल्लान्तस्य किम् । अलपीत् । अरणीत् । अत्र लसमीपत्वेऽपि ल्लान्तत्वाभावात् ॥ लसमीपाकारस्य किम् । श्वल आशुगमने इत्यस्य अश्वलीत् । अत्र लसमीपत्वेऽपि अन्त्यलसमीपत्वाभावात् । अतो हसादेरिति प्राप्तविकल्पस्यापवादः । जि जये इति ॥ जय उत्कर्षप्राप्तिः ॥ ११९ ॥

(सपरोक्षयोजेगिः (क)) जिगाय, जिग्यतुः, जिग्युः । जिगयिथ—जिगेथ । जीयात् । अजैषीत् ॥ कृष विलेखने । कर्षति । चकर्ष । चकर्षिथ ॥ १२० ॥

(सु०) सपरोक्षयोजेगिः ॥ जेगिः स्यात् सप्रत्यये णबादौ च । द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । तेन यद्बल्लुगन्ताज्जेग्यादेशो न जेजयाञ्कारेत्यत्र ॥ कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् ॥ १२० ॥

(त०) सपरोक्षयोरिति ॥ परोक्षशब्देन तदर्थकणबादिग्रहः । द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । यथा श्रुतव्याख्याने तु यद्बल्लुगन्ताज्जेग्यादेशः स्यात् ॥ १२० ॥

रारो भस्से हशाम् (ख) ॥ दशसृजकृषमृषतृपदपसृपां श्सेऽरो रो

(क) सपरोक्षयोरिति । इच्छायामात्मन इति सप्रत्ययो गृह्यते । स इति अकारस्तन्त्रम् । जिगाय इत्यादौ अनेन गिरादेशः 'द्विश्र' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारः । जिग्यतुः—इति नुधातोरिति यः, थपि स्वरान्तादित्यादिना वेद ।

(ख) रारो भस्से । रार इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा भ्रारः, र भ्ररः । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् ।

भवत्यारो रश्च ॥१२१॥

(सु०) रारो भ्रसे दृशाम् ॥ अश्च आश्च तयोः समाहारः अं तेन सहितो र् अर् तस्य अरः । अरः स्थाने आरः स्थाने च रो भवति । तेन द्रक्ष्यति अद्राक्षीदित्युभयत्रापि गुण-
वृद्धिस्थाने र आदेशः सिध्यति । बहुवचनं त्वाद्यर्थम् । दृशिर् प्रेक्षणे । सृजविसर्गं । कृप विले-
खने । मृश आमर्शने । स्पश स्पृशने । तृष प्रीणने । दृष हर्षमोहनयोः । सृप् लृ गतौ ॥१२१॥

(कृषादीनां वा) कृष्ठा-कृष्टा ॥१२२॥

(सु०) कृषादीनां वा ॥ कृषादीनां पण्णां तु वाऽरः स्थाने रः ॥ १२२ ॥

षढोः कः से ॥ धातोः षढयोः कत्वं स्यात्से परे ॥ क्रक्षयति-कक्ष्य-
ति । अक्राक्षीत्-अकाक्षीत् ॥ १२३ ॥

(सु०) षढोः कः से धातोरित्यनुवृत्तम् ॥ से किम् । क्रश ॥ षढोः किम् । व्रप्स्य-
ति ॥ धातोः किम् । लिट्सु ॥ १२३ ॥

(त०) षढोः कः से ॥ इति ॥ धातोरिति । अत्र धातुग्रहणद्वयानुवर्तनं वि-
धेयम् । तेन धातोरेव धातोर्न तु नामत्वविशिष्टस्यापि । अतो लिङ् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः ।
न चात्र कप्रस्य बाधकत्वं तद्व्यादकत्वादस्य । न चात्र नामत्वेन धातुत्वमिति अमित-
व्यम् । तेन तदनुवायात् ॥ १२३ ॥

(कृषमृषस्पृशमृशतृपट्टपां वा सिः) ह्रशषान्तात्सक्
(क) । हान्ताच्छान्तात्षान्तात्त्राम्युपधादनिटः सक्रप्रत्ययः स्याद्विवादिपरो न तु
दृशेः ॥ सेरपवादः । अकृक्षत् ॥ सृप्लृ गतौ । सर्षति । सप्ता-सर्प्ता ।
असृपत् ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । अक्रुक्षत् ॥
रुष रिष शिष हिंसायाम् ॥ १२४ ॥

(सु०) कृषमृषस्पृशमृशतृपट्टपां वा सिः ॥ एभ्यो वा सिः स्यात् । पक्षे
ह्रशषान्तात्सक् ॥ तृपट्टपृभ्यां पादित्वात्तु ङः ह्रशषान्तात्सक् । अनिटोऽनामिवत् इत्य-
नुवृत्तम् ॥ ह्रशषान्तात्सिक् । अतिस । नाम्युपधात्सिक् । अगाढ । अनिटः किम् ।
औहिष्ट । दृशेस्तु अद्राक्षीत् (ख) । ह्रश्च शश्च पश्च ह्रशषाः ते अन्ते यस्य स तस्मात् ।
अत्रान्तग्रहणं चिन्त्यम् । ह्रशषादिति पाठ्यम् । तेन च धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥१२४॥

(त०) ह्रशषान्तात्सगिति ॥ ह्रश्च शश्च पश्च ते अन्ते यस्य स तस्मात् । अत्र
चानिटोऽनामिवत् इति पूर्वसूत्रानामिवत् इत्यनुवर्त्य तस्य च विशेषार्थतया विवक्षणा-
न्नाम्युपधात्वलाभ इत्यभिप्रेत्याह-नाम्युपधादिति ॥ तेन स्तृहेरस्ताक्षीदित्येव रूपमिति
बोध्यम् । ह्रशषादित्येव युक्तं, धातोर्विशेषणत्वेनान्तलाभात् ॥१२४॥

(क) ह्रशषान्तात्—इत्यत्र सगिति ककारो गुणनिषेधार्थस्थाननियमार्थक्षेति । दिवादावित्यनुकृष्यं
निर्देशात् सक् परस्मै० आत्मने च भवति ।

(ख) इरितो वा इति ध्ववस्थितविकल्पार्थो वा शब्दः सिद्धान्तोक्तन्यायेन वेति योगविभागेन च
'ह्रशषान्तात्सक्' 'जिरङ् द्विश्च' लिट्पुषादिर्ङः' इत्येतैः 'सम्बध्यते । तेन दृशेः सक् न स्यादित्यत आह—
नतु दृश इति । एवं च दृशस्त्वद्राक्षीदिति रूपम् ।

(इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा) रेषिता-रेष्टा ।
रोष्टा-रेषिता । अशिक्षत् ॥ उष गतौ, ओषति । ओषाञ्चकार-उवोष ॥
मिह सेचने ॥ १२५ ॥

(सु०) इषुसहलुभरिषरुषामगपि तस्येड्वा ॥ इषु इच्छायाम् । षह मर्प-
णे । लुभ गाध्यै । ह्य षिष हिंसायामेभ्यः परस्य तकारस्य इड्वा भवति अनपि परे ॥
विददरिद्रेत्याम् । उपधाया लघोरिति गुणः । ओषाञ्चकार । असवर्णे स्वरे इत्युक् । उवो-
ष । मिह सेचने । सेचनमाद्रीकरणम् ॥ १२५ ॥

ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ ढे परे ढस्य लोपो पूर्वस्य चानृतो दीर्घः ।
मेढा । षढोः कः से । अमिक्षत् ॥ दह भस्मीकरणे । देहित-ददग्ध ।
धक्षयति । अधाक्षीत् । झसात्, अदाग्धाम् ॥ ह्रिवि व्याप्तौ ॥ इन्वति । इन्वा-
ञ्चकार । ऐन्वीत् ॥ ह्रिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणने । हिन्वति १२६

(सु०) ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ अनृतः किम् जर्गुढात् ॥ हो ढ इति ढत्वम् ।
तथोर्ध्व इति तस्य धः । ष्टुभिः ष्टुः इति ढः । ढलोपे मेढा (क) । ह्रशपान्तात् इति
सेक् । अमिक्षत् ॥ ह्रिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणने । प्रीणनं तर्पणम् इदितो नुमिति
नुम्, हिन्वति ॥ १२६ ॥

(त०) ढि ढो लोप इति ॥ वान्यत्रेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थयाऽनृतः पूर्वस्येति
बोधयम् । ढि ढोलोपो दीर्घश्चेति सुवचम् । एवं च रिलोपो दीर्घश्चेति न सूत्रणीयम् ॥
प्रीणन इति ॥ प्रीणनं वृत्तिस्तर्पणं च ॥ १२६ ॥

(धिन्विकृण्वयोर्वस्य लोपो गुणाभाव उपप्रत्ययश्चा-
न्विषये ॥ विकरणस्य नुप्रत्ययस्योऽप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे
(ख) धिनोति ॥ १२७ ॥

(सु०) धिन्विकृण्वयोर्वस्य लोपो गुणाभावः उपप्रत्ययश्चाङ्विषये ॥
आभ्यामुपप्रत्ययः स्यात् घातोर्वकारस्य लोपो गुणाभावश्च चतुर्षु । अपोऽपवादः ॥ धिवि
प्रीणते । कृषि हिंसायाम् । नूप इति गुणे धिनोति ॥ १२७ ॥

ओढ्मोर्वा लोपः ॥ असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा वमयोः ॥
धिन्वः-धिनुवः, धिन्मः-धिनुमः । मिपि तु गुणो वाधकः । धिनोमि ॥ १२८ ॥

(सु०) ओढ्मोर्वा लोपः ॥ उकारः प्रत्ययावयवः प्रत्ययरूपश्च गृह्यते । ओढ्मि-
रित्यतो वेत्यनुवृत्तम् । तस्यासंयोगपूर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । प्रत्ययोकारस्य किम् । युवः ।

(क) मेढा—इति । ढलोपे ष्टुत्वसिद्धं न, लोपविधानसामर्थ्यात् ।

(ख) 'गुण' इत्यनेन गुणप्राप्तौ विधिरयमारभ्यते-नूप इति । पितिपि चानुवृत्तम् । उपप्रत्ययसाह-
चर्यात् नुप्रत्यय एव गृह्यते न तु स्तुत्यर्थो नुधातुः, इत्यत आह—विकरणस्येति धिनोतीत्यत्र उपप्रत्य-
यसम्बन्धुकारस्य पित्परत्वाद्गुणः ।

युमः । असंयोगपूर्वस्य किम् । शक्नुवः, तक्षुणमः । (क) धिनोमीत्यत्र पषत्वाद्गुणः ॥ १२८ ॥

(त०) ओर्वा लोप इति । ओर्वाहेरित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थया संयोगपूर्व-
प्रत्ययोकारलाभः । उकारश्च प्रत्ययस्तदवयवश्च ॥ १२८ ॥

ओर्वा हेः ॥ असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोकाराद्धेर्लोपो (ख) वा भवति ॥
धिनु-धिनुतात् । कृवि हिंसाकरणगतिषु । कृणोति । कृण्वन्ति । चकृ-
ण्व । अक्षु व्याप्तौ । (अक्षेर्वा नुप्रत्ययोऽब्विषये) अक्षणोति ।
अक्षणुवन्ति । अक्षति । आनक्षिथ-अनिष्ठ । अक्षिता-अष्टा । आक्षिष्यति—
अक्षयति । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । तक्ष
त्वक्षू तनूकरणे ॥ १२९ ॥

(सु०) ओर्वा हेः ॥ वेति न विकल्पार्थः किन्तु प्रत्ययसंबन्धिनोऽसंयोगपूर्वादि-
त्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थम् (ग) ॥ उः प्रत्ययरूपः प्रत्ययावयवश्च गृह्यते ॥ प्रत्ययसंबन्धिनः
किम् । युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात्किम् । शक्नुहि ॥ अक्षू व्याप्तौ । व्याप्तिः कात्स्न्य-
म् । अक्षेर्वा नुप्रत्ययोऽब्विषये । अक्षेर्नुप्रत्ययो वा स्यात् चतुर्षु । अपोऽपवादः ।
लटि स्कोरिति वलोपः । पढोः वः से इति कः । पत्वम् । अक्षयति । लुङि ऊदिच्चाद्धेत् ।
आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । इडभावपक्षे तु आक्षीत् । झसादिति सिलोपे आष्टाम्, आक्षुः ॥ १२९ ॥

(त०) ओर्वाहेरिति ॥ वाशब्दोऽत्र न विकल्पार्थः किन्तु व्यवस्थार्थः । तत्फलं
तुक्तमेव ॥ १२९ ॥

(तक्षेस्तनूकरणे नुर्वाऽब्विषये) तक्षणोति-तक्षति वा काष्टम् ।
ततक्षिथ-ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे
।कम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ क्षिण चुम्बने । प्रणिक्षति ।
निक्षति । [अव रक्षण गतिकान्तिप्रीति तृप्त्यवगम प्रवेशश्रवण स्वाम्यर्थयाच-
नक्रियेच्छादीप्यलिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ।
(घ) ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥ १३० ॥

(सु०) तक्षेस्तनूकरणे नुर्वाऽब्विषये ॥ तनूकरणेऽर्थे तक्षेर्नुप्रत्ययो चतुर्षु ।
अपोऽपवादः ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः ॥ १३० ॥

संध्यक्षराणामा ॥ अनपि ॥ १३१ ॥

(क) मः० [वमोः किम्, सुनुत । ओः किम्, अकृष्महि] धि०, अत्रायं पाठो निवेशनीयः ।

(ख) 'अवयवधिमतोः साजात्यात्' 'असंयोगपूर्वात्' इति उपत्यय एव विशिष्यते इत्यभिप्रेत्याह-
प्रत्ययोकार इति ।

(ग) वा शब्दस्य निपातत्वात् अनेकार्थत्वमतोऽसंयोगपूर्वादिति लाभः ।

(घ) अत्र इति । कान्तिरत्र शोभा इच्छा वा, दीप्तेः पृथग् ग्रहणात् । दीप्तिरतेनः, तुप्तिरिच्छानाशः,
स्वाम्यर्थः स्वादि. धर्मः स्वामित्वरूपः, हिंसा प्राणविद्योगानुकूलव्यापारः, आदानं ग्रहणम् ।

(ङ०) सन्ध्यक्षराणामा ॥ सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनामा अनपि ॥ धातोः किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ १३१ ॥

आतो णब् डौ (क) ॥ आदन्ताद्धातोः परो णब् डौ ॥ जग्लौ ॥ १३२ ॥

(सु०) आतो णब् डौ । आत इति धातोर्विशेषणान्तदन्तविधिः । आदन्तादाकाररूपाच्च धातोः परो णब् डौ स्यात् अह्वाचचरेति औ ॥ १३२ ॥

(त०) आतो णब् डाविति ॥ धातोर्विशेषणत्वात्तदन्तलाभ इत्यभिप्रेत्याह— आदन्तादिति ॥ आदन्तादाकाररूपाच्चेति बोध्यम् । णवित्यत्रानुबन्धद्वयग्रहणम् । प्रथमपुरुषबहुवचने गाते इत्यादाविति प्रसंगवारणाय डित्करणम् । आतो युग्वारणाय णित्त्वं वा स्थानिवत्त्वात् । तज्जापकं चात्र डग्रहणमेव । नित्यत्वात्प्रथमप्राप्तोऽपि युक् सावकाशान्यायेन वारितः ॥ १३२ ॥

आतोऽनपि ॥ धातोरतो लोपोऽनपि विडति स्वरे इटि च ॥ जग्लतुः । जग्लिथ । जग्लथ (ख) ॥ १३३ ॥

(सु०) आतोऽनपि ॥ आत इति योगविभागात् सेटि थपि चेति लब्धम् ॥ १३३ ॥

(त०) आतोऽनपि ॥ आत इति योगविभागात्सेटि थपि चेत्यस्य लाभः ॥ १३३ ॥

(संयोगादेरादन्तस्य किति लिङ्येकारो वा) ग्लयात्— ग्लेयात् (ग) । अग्लासीत् ॥ कै गै रै शब्दे । जगौ ॥ १३४ ॥

(ङ०) संयोगादेरादन्तस्य किति डिङ्येकारो वा ॥ संयोगादेरादन्तस्य धातोरेत्वं वा किति लिङि ॥ १३४ ॥

दादेरे (घ) ॥ अपिद्वाधामागैहाक्पिबतिसोस्थामात एकारो भवत्याशीर्यादादौ पे ॥ गेयात् । अगासीत् (ङ) । [ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायति] ।

(क) आतः किम्, निनाय । तपरः किम्, क इवाचचार चक आदित्युक्ते तु स्यात् । अत्र पञ्चमीनिर्देशे युक्तो व्यर्थस्तः । चक्रेत्यादौ यदि परत्वालोपस्तदादिति निर्देशोऽपि न क्षतिः । णप् किम्, ददाथ अडाविति किञ्च, मध्यमपुरुषबहुवचने एव स्यात् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति न्यायात् । तर्हि ए इत्येवास्तु । तर्हि उवलादेशप्रत्यये दोषः । अवश्यायः, अत्रसाय इत्यादावेव स्यात् । एकाणुबन्धग्रहणे नह्यनुबन्धकस्येति नियमात् । तर्हि अबित्येवास्तु, न च गाते इत्यादावेव स्यात् । गा अन्ते इति स्थिते अपः सवर्णदीर्घो जायते । एकाणुबन्धकन्यायात् । अतो णवित्युक्तम् । न च पकारादन्त्येन द्वितीयानुबन्धेन सिद्धिः, उक्तमपुरुषे णित्त्वाभावे कित्कार्यप्रसङ्गात् । चक्रेत्यादौ चक्रेत्यादिः स्यात् । ननु कर्षङ्कारः, औरेव विधीयताम् । आबि कृते आनो युक् प्रसङ्गः । न च णित्त्वाभावान्न सः । स्थानिवद्भावात् स्थानिवत्त्वे चेदं डग्रहणमपि ज्ञापकम् । इत्थं 'आतो युग्' इति सूत्रेण कृत्तोरिति व्यर्थं तस्मिन्नेत्र सूत्रे डौ पतस्य डित्त्वेनैव सिद्धत्वात् । इति लघुभाष्यम् । (ख) स्वरान्तादस्वतश्चेत्यादिना थपि वेट् ।

(ग) 'षष्ठीनिर्दिष्ट' इति नियमेन विधिरयमन्तस्यैव भवति ।

(घ) ननु दादेरित्यनुवर्त्तनलाभसत्त्वात्पुनः किमर्थं दादेरिति शङ्कायां समाधत्ते विवरणकारः— यद्यपि दादेरित्यस्माद्दिरेरित्यनुवर्त्तते तथापि अत्र तदन्वेषामपि संयोगादीनामादन्तानां पाक्षिकः पाठोऽस्तीति पुनर्दादिग्रहणम् । एतेन संयोगादेरादन्तस्येत्यादि० सि० चि० शास्त्रस्य वैयर्थ्यमापद्येतेति विचिन्त्यम् ।

(ङ) यमिरमिनमातामित्यादिना सक् प्रत्ययः ।

स्त्ये छ्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । तस्यौ । स्त्यायात्—स्त्येयात्
अस्त्यासीत् ॥ दैप् शोधने । ददौ । दायात् (क) । अदासीत् ॥ धेट् पाने
(ख) । दधौ धेयात् । अघासीत् । सिलोपपक्षे । अघात् । अघाताम् ॥ १३५ ॥

(सु०) दादेरे । इह दारुणास्त्रयः । हुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने ।
न देह् रक्षणे गृह्यते, लिङि कित्वासम्भवात् ॥ धारुपौ द्वौ । हुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट्
पाने । दाश्च दाश्च दाश्च दाः धाश्च धाश्च धौ दाश्च धौ च दाधा इति विग्रहः । दाप्-
लवने । दैप् शोधने । एतौ पित्वात् न ग्राह्यौ ॥ मा माने ॥ माहमेडौ नेह गृह्येते लिङि
कत्वासम्भवात् ॥ गै शब्दे । गाङ् गताविति तु न गृह्यते क्षिङि कित्वासम्भवात् ॥
ओहाक् त्यागे । पा पाने षोऽन्तकर्मणि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । एषामेत्वं किति लिङि ।
देयात् । धेयात् । मेघात् । हेयात् । पेयात् । अवसेयात् । स्थेयात् ॥ किति किम् ।
दासीष्ट ॥ १३५ ॥

(त०) दादेरित्यत्र दादेरित्यतो दादेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र दादेरितिग्रहणसा-
मर्थ्यादितल्लामः ॥ तादादौ पे इति ॥ एतदत्युक्त्युक्तेर्लभ्यते । छ्यै स्त्यै इति । अत्र वा-
सुदेवः नामधातुष्वक्छ्यैष्टिवां सत्त्वं नेत्युक्तवान् तद्भाष्यविरुद्धम् । पृथक्पाठस्तु तिष्ठया-
सति अतिष्ठयासदित्यत्र षत्वार्थः ॥ १३५ ॥

(उस्यालोपः) अधुः ॥ १३६ ॥

(सु०) उस्यालोपः ॥ आदन्तस्य धातोरातो लोप उदि परे ॥ १३६ ॥

(धेटो भूतमात्रे दिवादिपरो डो वा द्वित्वं च) अतोऽनपि ॥
अदधत् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे (ग) ॥ १३७ ॥

(सु०) धेटो भूतमात्रे दिवादिपरो डो वा द्वित्वं च ॥ धेटो डप्रत्ययो वा
स्यात्, द्वित्वं च लुङि । सेरपत्रादेः ॥ पक्षे यमिरमिनमालामिति सक् । अघासीत् ॥
शाळंति सिलोपे अघात् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । प्रेक्षणं दर्शनम् ॥ १३७ ॥

दृशादेः पश्यादिः ॥ चतुर्ष्वपि दृशत्सृशदशदपाम्राध्माम्रादाण्-
स्थां पश्यत्सृच्छ्यौशीयसीदपिबजिग्रधममनयच्छतिष्ठाः । पश्यति । ददर्श,
ददृशतुः (घ) ॥ १३८ ॥

(सु०) दृशादेः पश्यादिः ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । ऋ गतौ । स्र गतौ । शड्लृ शा-
तने । पद्लृ विशारणादौ । पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् ।

(क) पित्वादेकाराभावः, किञ्च—दपित्यत्र पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः ।

(ख) धेट्पाने । इति । टकार इवर्थः, लिटि 'संध्यन्तराणाम्' 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' • 'ज्ञपानाम्' • 'आ-
तोणव्दौ' •, दधौ । दाते रे, धेयात्, लुङि अघासीत्, पक्षे 'शाच्छा' • अनेन वा सिलोपः, अघात् ।

(ग) दृशिर् इति । इर् अनुबन्धः इरितो वा इति सूत्रविशेषणार्थः ।

(घ) लिटि—'उपधाया लवोः' अनेन गुणः, द्वित्रचनबहुवचने कित्वादगुणो न, तेन ददर्श ददृ-
शतुरित्यादिः ।

प्रागन्धोपादाने । धमा शब्दामिसंयोगयोः । म्ना अभ्यासे । दाण् दाने । छा गतिनिवृत्तौ ।
पुषामेकादशानां यथासंख्यमेकादशः पश्यादय आदेशा भवन्ति अप् प्रत्यये परे ॥ १३८ ॥

(त०) दृशादेः पश्यादिरिति ॥ पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु पा रक्षणे इत्य-
स्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति केचित् । तन्न । न्यायेन
सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ॥ १३८ ॥

(सृजिदृशोस्थपो वेद्) ददर्शित्-दद्रष्ट (क) । द्रष्टा । अद्राक्षीत् ,
अद्राष्टाम् (ख) ॥ १३९ ॥

(सु०) सृजिदृशोस्थपो वेट् ॥ क्रादेणदिरिति नियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ।
लुङि हरि तो वेति ङः ॥ १३९ ॥

(ऋवर्णदृशोर्ङे गुणः (ग)) अदर्शत् । ऋ गतौ । ऋच्छति ।
आच्छेत् ॥ १४० ॥

(सु०) ऋवर्णदृशोर्ङे गुणः ॥ ऋवर्णान्तस्य धातोर्दृशेश्च गुणः स्यात् उप्रत्यये ॥
डाभावे अनित्येऽनामिबत इति वृद्धिः । ततो रारो झसे दृशामित्यारो रः । अठ उपधाया
इति पुनर्वृद्धौ अद्राक्षीत् ॥ १४० ॥

(गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥) अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो
यकि यङि किति णादावाशीर्वादादौ च पे । आर, आरतुः, आरुः(घ) ॥ १४१ ॥

(छ) गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । अर्तीति भ्वादिह्यद्योर्ग्रहणम् । लुका निदंशस्तु
सौत्रस्तिन्नदंशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । व्याख्यानात् ऋत् इति लभ्यते । तच्च संयोगादि-
त्वेन विशिष्यते । तेन अर्तेः संयोगादेः ऋदन्तस्य च धातोर्गुणः यग्यङोः परयोः कितो-
र्लिङ्लिङोश्च ॥ संयोगादेरिति किम् । क्रियात् ॥ १४१ ॥

(त०) गुणोऽर्ति संयोगाद्योरिति ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च तौ तयोः ॥ ऋद-
न्तस्य चेति ॥ अर्तिसाहचर्यादेवैतल्लभ्यते ॥ १४१ ॥

(अत्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिद्) आरिथ । अर्यात् ।
अर्ता । अरिष्यति (ङ) । आरिष्यत् ॥ १४२ ॥

(सु०) अत्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिद् ॥ अद् भक्षणे । ऋ गतौ । व्यञ्
संवरणे । स्वरान्तादत्त्वत्तश्चेति विकल्पे प्राप्तं विधिः ॥ १४२ ॥

(सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि सेरपवादः) स्वरादेः ।

(क) ददर्शित् । इत्यत्र दृढभावपक्षे-ददृश् थप् इति जाते 'उपधाया लघोः' इति गुणः, 'रारो ऋ-
ने' अनेन अरोरः जातः 'छशष' ० ष्टुत्वम् । दद्रष्ट ।

(ख) दृशेर्लुङि—'अतोपधाया' 'ऋसात्' अद्राष्टाम् ।

(ग) ङिच्वाद्गुणाप्राप्तौ विध्यर्थमिदम् ।

(घ) ऋच्छतेर्लिङि-ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः', अ ऋ णप् इति जाते, 'ऋ अर्' अर् णप्
इति जाते 'अत उपधाया' अनेन वृद्धिः, आर । 'गुणोर्ति०' 'सवर्ये०', आरतुः आरुः ।

(ङ) अरिष्यति । इति-'हनृतः स्यपः' अनेनास्येट्, गुणः ।

आरत्, आरताम् । अर्तेर्हादेरिति केचित् । आर्षीत्, आर्षाम् । सृ गतौ ।
धावति । अधावत् । (शीघ्रगतावेवायम्) । अन्यत्र—सरति । ससार ।
सस्रतुः । ससर्थ । ससृव । ससृम ॥१४३॥

(सु०) सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि ॥ इह लुका निर्देशात् सत्यर्तीं जौहीत्या-
दिकावेव गृह्यते । तेन भ्वाद्योर्न ङ इति केचित् ॥ शासु अनुशिष्टौ । अस्यैव ग्रहणं न तु
आङः शासु इच्छायामित्यस्य । परस्मैपदिसत्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेर्ग्रह-
णात् क्रादेरिति नेट् । ससर्थ । ससृव ॥ १४३ ॥

(त०) शीघ्रगतावेवेति ॥ एतच्च विदो नवानामित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया
बोध्यम् ॥ १४३ ॥

यादादौ (क) ॥ ये यादौ धातोः ऋतो रिङ् भवति । ङो व्यवधाना-
र्थस्तेन ये इति न दीर्घः ॥ स्त्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरत्, असरताम् ।
स्रु गतौ (ख) ॥ स्रवति । अस्रवत् । सुस्राव । सुस्रवतुः । सुस्रोथ ।
स्रूयात् स्रोता ॥ १४४ ॥

(सु०) यादादौ ॥ ये धातोर्ऋतो रिङ् स्यात् किति लिङि ॥ ङकारोऽन्त्यादे-
शार्थो न, किंतु मध्यव्यवधानार्थः ॥ १४४ ॥

(त०) ङो व्यवधानार्थं इति ॥ न त्वन्त्यादेशार्थः धातोरधिकारात्पक्षीनिर्दिष्ट-
त्वेनैतल्लाभात् । व्यवधानफलमाह—तेनेति ॥ १४४ ॥

(अश्रुश्रुद्भ्यो ङो धातोश्च द्वित्वं लुङि सेरपवादः)
असुस्रवत् । दु द्रु गतौ । दुद्विथ—दुदोथ (ग) । दोता । अदौषीत् ॥
द्रवति । दुद्रोथ । दुद्रुव । अदुद्रुवत् ॥ श्रु श्रवणे ॥१४५॥

(सु०) अश्रुश्रुद्भ्यो ङो धातोश्च द्वित्वं लुङि ॥ एभ्यो ङप्रत्ययः स्यादेषां
द्वित्वं च लुङि न तु सिः ॥ १४५ ॥

(श्रुवः शृभादेशो नुप्रत्ययश्चाब्बिषये) नृपः । शृणोति ।
शृणोमि । ओर्भोर्वा लोपः । शृणुवः—शृण्वः, शृणुमः—शृण्मः । शृणुयात् ।
शुश्राव । श्रूयात् । अश्रौषीत् । (पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञाम् ।)
शद्लृ शातने ॥ १४६ ॥

(सु०) श्रुवः शृभादेशो नुप्रत्ययश्चाब्बिषये ॥ श्रुवो नुप्रत्ययः स्यात् धातोः

(क) यादादाविति । अत्रानव्विषयाधिकाराद्वाशिषि यादादयो गृह्यन्ते नतु पूर्वोपीति तु सारस्व-
तविषयकम्, तत्र भवनपोः पृथगधिकारत्वात् । अत्रैतद्विचार्यम् ।

(ख) 'सु' । अत्र द्रवद्रव्यगतिविवक्षिता ।

(ग) दुद्विथ—दुदोथ इति । 'स्वरान्ताद०' इत्यादिना वेट् ।

शृ इत्यादेशश्च चतुर्षु । अपोऽपवादः । शद्लृ शातने । शातनं विशीर्णता ॥१४६॥

(त०) शातन इति । विशीर्णतायामित्यर्थः ॥ १४६ ॥

(शीयदेशे आत्) शीयते । अशीयत । शशाद । शेदिथ—शशत्थ ।

शत्ता । अशदत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सदति ॥१४७॥

(सु०) शीयदेशे आत् ॥ शदेरात्मनेपदं भवति शीयदेशे कृते सति । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । विशरणमवयवानां विभागः । अवसादो नाशः ॥१४७॥

(सदिस्वञ्जोर्लिटि परस्य न षः) निषसाद । सत्ता । सत्स्यति ।

असदत् ॥ पा पाने (क) । पिबति । पपौ । पेयात् । पाता । पास्यति । दादेः

पे । अपात् ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । जघ्रौ । भ्रेयात्—प्रायात् ।

प्रास्यति । अप्रासीत् ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । दध्मौ ।

ध्मेयात्—ध्मायात् (ख) । अध्मासीत् ॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । तस्थौ ।

दादेरे । स्थायात् ॥ म्ना अभ्यासे । मनति । मन्त्रौ । म्नायात्—भेयात् ।

अम्नासीत् । दाण् दाने । यच्छति । ददौ । देयात् । अदात् । हृष्ट कौ-

टिल्ये । हरति । जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । जह्वारतुः ॥

(सु०) सदिस्वञ्जोर्लिटि परस्य न षः ॥ द्वित्वात्परस्यैतयोः सस्य पो न लिटि । अद्द्वित्वव्यवधानेऽपीति प्राप्तौ निषेधः ॥ लिटि किम् । निषिषत्सति । पिबतीत्यत्र पिबदेशोऽदन्तः (ग) अद् इत्यलोपः । अल्लोपस्यासिद्धत्वाद्बुधधाया लघोरिति गुणो न । अकारयुक्तोच्चारणसामर्थ्याद्वा ॥ घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । शाच्छासेति वा सिलुक् । यमिरमीतीट्सकौ । अघ्रात्—अप्रासीत् ॥ ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीति वत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो न । अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति, धग्निना संयुनक्तीत्यर्थः ॥ म्ना अभ्यासे । मनति विद्याम् अभ्यस्यतीत्यर्थः ॥ अदादित्यत्र दादेः प इति सिलुक् । गुणोऽर्ताति गुणः । जह्वारतुः ॥ १४८ ॥

(त०) सदिस्वञ्जोरिति । लिटि परे परस्य सस्येति शेषः । स्वञ्जेर्ग्रहणं तु भाष्याननुगुणमपि वृत्त्यादिसंमतत्वात्कृतम् ॥ १४८ ॥

(ऋदन्तात्थपो नेट्) जह्वर्थ । ह्वर्यात् । ह्वर्ता । हरिष्यति । अह-
रिष्यत् । अह्वर्षीत् ॥ शृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । सस्वरिथ—सस्वर्थ
सस्वरिव । स्वरिता—स्वर्ता । स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । अस्वारीत् ।

(क) पा पाने । द्रवद्रव्यस्य गलविलासः संयोगानुकूलो व्यापारः पानम् ।

(ख) ध्मेयात् । इति । संयोगादेशदन्तस्येत्यादिनैकारः स च पाक्षिकस्तेन ध्मायात् ।

(ग) अङ्गवृत्तपरिभाषा न लज्जसंस्कारिकेत्यभिप्रेत्याह—पिबादेशोऽदन्त इति । अदन्त इत्युप-
लक्षणमाद्युदात्तस्यापि ।

अस्वार्षीत्, अस्वार्षीम्, अस्वार्षुः ॥ बुध अवगमने । बोधति ।
 बोधिता । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोदा । रोक्ष्यति । अरु-
 क्षत् ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति । चस्कन्दिथ—चस्कन्थ ।
 स्कधात् । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । अस्कान्सीत्—अस्कदत् ॥ यभ मैथुने ।
 यमति । ययाभ, येभतुः, येभुः । योमिथ—ययब्ध । यभ्यात् । यब्धा ।
 अयाप्सीत्, अयाब्धाम्, अयाप्सुः ॥ तृ प्लवनतरणयोः । तरति ।
 ततार । तेरतुः । तरिथ ॥ १४९ ॥

(सु०) ऋदन्तात् थपो नेट् ॥ ऋदन्तात् धातोः परस्य थप हणन भवति ॥
 स्वरान्तादिति पाक्षिके प्राप्ते निषेधः । हन्वृत् इतीट् । ह्वरिष्यति ॥ स्त्रु शब्दोपतापयोः ।
 उपतापो रोगः । स्वरतिसूतीति वेट् । सस्वरिथ—सस्वरथ 'गुणोऽस्ति' इति गुणः । स्व-
 र्यात्, लृटि हन्वृत् इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । लुङि अस्वारीत्, अस्वारिष्टाम् । इड-
 भावे अस्वार्षीत्, अस्वार्षीम् ॥ स्वरान्तादृत्वत् इति वेट् । चस्कन्दिथ—चस्कन्थ । आ-
 शिपि नो लोप इति नलोपः । स्कधात् । लुङि 'इरितो वेति' वा डः । अस्कदत् । डा-
 भावे सावनितो नित्यं वृद्धिः । अनितो धातोरनुपधाभूतस्यातो वृद्धिः स्यात् सिप्रत्यये ।
 अस्कान्त्सीत् ॥ तृफलेत्येत्वपूर्वलोपौ । तेरतुः ॥ १४९ ॥

ऋद इर् ॥ ऋकारस्य इर् भवत्यगुणवृद्धिविषये तीर्यात् ॥ १५० ॥

(सु०) ऋद इर् ॥ धातोर्ऋकारस्य इर् भवति गुणवृद्धिनिमित्ताभावे ॥ र्वो-
 वीति दीर्घः । तीर्यात् ॥ १५० ॥

ईटो ग्रहाम् ग्रहादीनामिड ईकारो न तु णादौ ॥ १५१ ॥

(सु०) ईटो ग्रहाम् ॥ ग्रहादेः परस्येदो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहामिति बहु-
 वचनेन वक्ष्यमाणव्यवस्था ॥ १५१ ॥

(त०) न तु णादाविति । उदितो वेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया लाभः ॥ १५२ ॥

(वृड्वृञ्ऋदन्तानां वा) तरिता—तरीता ॥ १५२ ॥

(सु०) वृड्वृञ्ऋदन्तानां वा ॥ एभ्यः परस्येदो वा दीर्घः न तु लिटि ॥ लिटि
 किम् । तेरिथ ॥ १५२ ॥

(पे सेरिटो न दीर्घः सीष्टादेश्च) अतारीत्, अतारिष्टाम्,
 अतारिषुः । दंश दशने ॥ १५३ ॥

(उ०) पे सेरिटो न दीर्घः सीष्टादेश्च ॥ वृड्वृञ्ऋदन्तात्परस्येदो न दीर्घः ।
 पे सौ सीष्टादौ च परे ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः ॥ निपातनान्नस्य लोपः ॥ १५३ ॥

(त०) दशन इति । इहैव निपातनान्नलोपः ॥ १५३ ॥

(अपिरञ्जदंशसञ्जस्वञ्जां नस्य लोपो वाच्यः)
 दशति । दंष्ट्रा । अदाङ्क्षीत् ॥ षञ्ज संगे । ससञ्जिथ—ससञ्जथ ।

व्यषाङ्क्षीत् ॥ कित रोगापनयने संशये च ॥ १५४ ॥

(सु०) अपि रज्जदंशसञ्जस्वञ्जाम् ॥ रज्ज रागे । दंश दशने । सञ्ज संगे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । एषामुपधाभूतस्य नस्य लोपो भवति अप्प्रत्यये । लुङि सावनिट इति वृद्धिः । ङशपेति पत्वम् । पढोरिति कत्वम् । यमा यपेत्येति परसवर्णः । अदाङ्क्षीत् । अङ्द्वित्वव्यवधानेऽपीति पत्वम् । द्यषाङ्क्षीत् । कित रोगापनयने संशये च । रोगापनयनं न्याधिप्रतीकारः । संशये प्रायेण त्रिपूर्वः । “विचिकित्सा तु संशयः”, इत्यमरः ॥ १५४ ॥

गुब्भ्यः ॥ गुप्तिज्ज्जित्मान्बध्दान्शान्भ्यः स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोश्च द्वित्वम् ॥ चिकित्सति । चिकित्सांचकार । चिकित्सिता । अचिकित्सीत् ॥ पत्वृ पतने पपात । पेततुः ॥ १५५ ॥

(पातेर्डे पुम् ॥) अपसत् ॥ भ्रमु चलने । योवा । भ्राम्यति । भ्रमति । भ्राम्यतीति तु दिवादौ वक्ष्यते ॥ १५६ ॥

(सु०) गुब्भ्यः ॥ गुप् गोपने । तिज निशाने । मान पूजयाम् । बंध बन्धने । दान आर्जवे । शान तेजने । बहुवचनमाद्यर्थम् । गुपंनिन्दायाम् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारं निघृष्ट अपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधे श्रित्चिकारे । दानेराजवे । शानेर्निशाने वाच्ये नित्यं स्वार्थं सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च । गुपिप्रभृतयः किङ्किन्ना अनुदात्ततः । दानशानौ स्वरितेतौ । अत्र सप्रत्ययस्य सिप्ततयनेनेण न भवति । आगमजमनित्यमित्युक्तत्वान् । ‘नानिदि से’ इत्युपधाया गुणो न । स धातुरिति धातुत्वात्तिवादिः । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव स इत्युक्तम् । तदुदाहरति—चिकित्सति, रोगमपनयतीत्यर्थः ॥ शत्रुं चिकित्सति, निघृह्णातीत्यर्थः ॥ क्षेत्रे तृणानि चिकित्सति, अपनयति नाशयति वेत्यर्थः ॥ कासादिप्रत्ययादाम् इत्याम् । यत् इत्यलोपः । चिकित्सांचकार । भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न कितु चलनमात्रम् । भ्राशम्भ्राशिति वा यः । भ्रम्यति-भ्रमति ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

(तः) गुब्भ्य इति ॥ बहुवचनमाद्यर्थमतो गणयति-गुप्तिज् इत्यादि ॥ स्वार्थ इति ॥ अन्यार्थानुक्तेरिति भावः । चिकित्सतीति ॥ आगमजस्यानित्यत्वादिडभावस्ततो ‘नानिदि से’ इति गुणाभावः । भ्रमु इति ॥ उदित्वं क्त्वाप्रत्यये भ्रमित्वा भ्रान्त्वेतीड्विकल्पार्थम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

फणराजृभ्राजृभ्राशृभ्लाशृस्वनस्यमुजृषृभ्रमुभ्रसामेत्वपूर्वलोपो वा ॥ भ्रमतुः-वभ्रमतुः । अभ्रमीत् । टुवम् उद्विरगे । (वम एत्वपूर्वलोपो वेति केचित्) वेमतुः-ववमतुः । अवमीत् ॥ फणगतौ फेणतुः-पफणतुः । अफाणीत्-अफाणीत् ॥ स्वनस्यमु शब्दे । स्वनतुः-सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । स्यमतुः-सस्यमतुः । अस्यमीत् ॥ शसु हिंसायाम् । शशसतुः । शशसिथ ॥ तुहिर् दुहिर्

देवपूजादौ । टुवप् बीजतन्तुसंताने । वह प्रापणे । वेञ्ज् तन्तुसन्ताने । ब्येञ् संवरणे ।
हेञ् स्पर्द्धायाम् । शिष्वपशये । वद् व्यक्तायां वाचि । वस् निवासे । टुभोश्चिद् इर्
गतिवृद्धयोः । वच् परिभाषणे । एते एकादश धातवो यजादयो ज्ञेयाः ॥१६१॥

घसादेः षः ॥ घसिशासिवसीनां सस्य षो निमित्ते सति ॥

ऊषतुः । उवसिथ्—उवस्थ । उस्यात् । वस्ता ॥१६२॥

(सु०) घसादेः षः ॥ सस्याकृतत्वादप्राप्ते विधिरयम् । घस्य अदने । शास्त्र
अनुशिष्टौ । (क) वस निवासे । क्लृतात्परस्येषां शस्य षः । स्वरान्तादत्वत् इति वेद् ।
उवसिथ-उवस्थ ॥ १६० ॥

(त०) निमित्त इति । क्लृतात्परस्येत्यर्थः ॥ १६२ ॥

सस्तोऽनपि ॥ सस्य तोऽनपि से ॥ वत्स्यति । अवात्सीत्, अवा-
त्ताम् ॥ वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । उवदित् । उद्यात् । वदिन्न-
ज्योः सौ नित्यं वृद्धिः । अवादीत् । टुभोश्चिद् इर् गतिवृद्धयोः ॥ १६३ ॥

(सु०) सस्तोऽनपि । धातोः सस्य तोऽनपि सकारे परे ॥ से किम् । वस्ता ॥
सस्येति किम्, रस्यने ॥ धातोः किम्, वेधः ॥ से लुङि—‘गिण्टे’ इति सेर्णित्वादत्-
उपाध्याया इति वृद्धिः । अवात्सीत् । सस्य ते कृते ह्यसादिति सि शेषः । अवात्ताम् । (ख)
वदिन्नज्योरिति वृद्धिः । अवादीत् ॥ टुभोश्चिद् इर् गतिवृद्धयोः । टु इतीत्संज्ञकः । द्वितो
धुरित्येतदर्थः । अथशुः । ओरिति ल्वाद्योदितश्चैतदर्थः (ग) । इरितोरितो वेति ङप्र-
त्ययार्थः ॥ १६३ ॥

(श्वयतेर्णादौ षड् च संप्रसारणं वा) ततो द्वित्वम् ।
शुशाव, शुशुवतुः, शुशुविथ । शिश्वाय, शिश्वियतुः, शिश्वयिथ । शूयात् ।
श्वयिता । अश्वयीत् ॥ १६४ ॥

(सु०) श्वयतेर्णादौ षड् च संप्रसारणं वा । ततो द्वित्वम् । श्वयतेः पूर्वं
संप्रसारणं स्याद्वा पश्चाद् द्वित्वं लिटि । नुधातोर्लित्युक् । शुशुवतुः । आशिषि यजामिति
संप्रसारणे कृते ये इति दीर्घः । शूयात् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अश्वयीत् (घ) षष्ठे इरितो
वेति ङप्रत्यये ॥ १६४ ॥

(श्वयतेरितो लोपो ङे) अश्वत् ॥ १६५ ॥

(सु०) श्वयतेरितोलोपो ङे ॥ श्वयतेरिकारस्य लोपः स्यात् ङप्रत्यये । अश्वत् १६५

(क) अत्र केचित्—शासु अनुशिष्टौ, आङः शासु इच्छायामेतद्वयमभ्याहुः ।

(ख) अवात्तामिति—सिलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वं धातोः सस्य तकारे जाते वर्णसमाम्नाय एत-
दर्थमेवाकृतिग्रहणस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन द्वयोरपि तयोस्तकारयोर्भस्त्वात् ह्यसादिति सिलोपः ।

(ग) ओदित्वेन—उञ्चून् इति रूपम् ।

(घ) अश्वयीदिति । नन्वत्र परस्मैपदसिनिमित्तकत्वेन वृद्धेर्वहिरङ्गत्वात् सिमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गे
गुणे कृते इकारान्तत्वाभावाद् वृद्धग्राम्प्राप्त्याऽयादेशे यान्तत्वादेव ह्यसादिलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे सिद्धे कि
‘हृम्यन्त’ इत्यत्र द्विग्रहणेनेति चेन्न, सौ वृद्धेर्न नाम्रासिन्यायेनान्तरङ्गत्वादिति ।

(श्वयतेर्डे द्वित्वं वा एरलोपः) अशिश्चियत् ॥ घस्लृअदने
(क) ॥ घसति । घसेत् । घस्ता । घत्स्यति । अघत्स्यत् ॥ १६६ ॥

इति पंप्रक्रिया ॥

(सु०) श्वयतेर्डे द्वित्वं वा एरलोपः । श्वयतेर्वा द्वित्वं भवति इकारस्य
लोपाभावश्च डे परं । नुधातोरितीय् । अशिश्चियत् ।

इति सुबोधिन्यां पंप्रक्रिया ॥

(त०) श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा । कृतायां दीपिकायां हि परस्मैपदपूरणम् ॥
इति तत्त्वदीपिकायां पंप्रक्रिया ॥

एध वृद्धौ ॥ एधते । एधांचक्रे ।

(सु०) एध वृद्धौ ॥

(त०) एध वृद्धाविति ॥ अकारोऽनुदात्त आत्मनेपदार्थः ॥

(आमो भवसोर्नात्कर्तरि) एधामास -एधांबभूव । ऐधिष्ट । ईक्ष
दर्शनाङ्गनयोः (ख) । ईक्षांचक्रे । ऐक्षिष्ट । ष्वष्कगती । ष्वष्कते ।
ष्वष्किषीष्ट । अष्वष्किष्ट । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट चेष्टायाम् ।
अचेष्टिष्ट । ऋज गतौ स्थैर्ये च । अर्जते । आनृजे । आर्जिष्ट । ष्वञ्ज
परिष्वङ्गे । स्वजते ॥ १ ॥

(सु०) आमो भवसोर्नात्कर्तरि । आमप्रत्ययान्तात्परयोर्भ्वसोः कर्तर्यर्थं
आत्मनेपदं न भवति भावकर्मणोस्त्वात्मनेपदमेव । नामधानुष्वप्कष्टिवामिति सत्त्वाभावः ।
ष्वष्कते ॥ आनृजे इत्यत्र द्वित्वम् । हसादिः शेषः, र इत्यत्वं । आभ्वां रित्यात्वम् । नुग-
शामिति नुक् ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । परिष्वङ्ग आलिङ्गनम् । अपि रञ्जेति नलोपः ॥ १ ॥

(त०) नात्कर्तरीति ॥ आत् आत्मनेपदम् । कर्तरीत्युक्तेर्भावादात्मनेपदमेव ॥
ष्वष्कतेति ॥ नामधानुष्वप्कष्टिवामिति सत्त्वनिषेधः ॥ आनृजे इति ॥ द्वित्वं हसादिः
शेषः र इत्यत्वम् । आभ्वांरित्यात्वम् । नुगशामिति नुक् ॥ १ ॥

(स्वजतेर्णादेर्वा किञ्चम्) सदिस्वञ्जौर्लिटि परस्य न षः ।
परिष्वञ्जे-परिष्वञ्जे । स्वङ्क्षीष्ट । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्त,
अस्वङ्क्षाताम् । पर्यष्वङ्क्त-पर्यष्वङ्क्त । त्रपुष् लज्जायाम् । त्रपते ।
त्रेपे । ऊदितो वा । त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट-अत्रप्त ॥ तिपृ तेपृ
ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे । तेपते । तितिपे । तिप्सीष्ट । अतिप्त ॥ तेपृ । तेपते ।

(क) सर्वत्र नायांमिति तु लक्ष्यानुसारिणी व्यवस्था, यत्र लिङ्गं वचनं चास्ति तत्रैवास्ति प्रयोगः ।
इति श्री नवकिशोर-काव्यव्याकरणटीर्थवेदान्तशास्त्रिविरचितायां सारदशिन्यनुसारिण्यां चक्रधराख्य-
टिप्पण्यां भ्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

(ख) अङ्गं परीक्षणम् ।

तितेपे । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट ॥ छिष्टृ । स्तेपते । तिष्टिषे । स्तेपिषीष्ट ॥ छेष्टृ ।
स्तेपते । तिष्टेपे । स्तेपिषीष्ट ॥ **जभीजू भीगात्रविनामे ॥ २ ॥**

(रधिजभोः स्वरे नुम्) जम्भते । अजम्भिष्ट ॥ जृम्भते । जजृ-
म्भे ॥ ष्टुभ स्तम्भे । विष्टोभते । तुष्टुभे । स्तोभिषीष्ट ॥ स्तोभिता ।
क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षंसे ॥ ३ ॥

मो नो धातोः ॥ मान्तस्य धातोर्मकारस्य नः स्यात् झसे पदान्ते
वमयोश्च ॥ चक्षमिवहे-चक्षण्वहे । चक्षमिमहे-चक्षण्महे । अक्षमिष्ट-अक्ष-
स्त ॥ **कनूयी शब्दे उन्दे च ।** कनूयते । अकनूयिष्ट ॥ **क्षमायी विधू-
नने ।** क्षमायते । चक्षमाये । अक्षमायिष्ट ॥ **स्फायी आप्यायी वृद्धौ ।**
स्फायते । पस्फाये । अस्फायिष्ट । प्यायते ॥ ४ ॥

(सु०) स्वजतेर्णादेर्वा कित्त्वम् ॥ स्वजते परस्य लियो वा कित्त्वं भवति ।
सदिस्वञ्जोरिति परस्य न पः । परिपस्वजे । झमादिति सिलोपः । अस्वड्क् ॥ तृफलमजत्र-
पामित्येत्वपूर्वलोपौ । त्रेपे । उदितो वेति वेट् । त्रप्सीष्ट-त्रपिपीष्ट । लुङि झसादिति सि-
लोपः । अत्रस ॥ तिपृ तेपृ छिष्टृ छेष्टृ क्षरणे । आद्योऽनिट् । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति
बभ्राम । क्रादेर्णांदरिति नित्यमिट् । तित्तिपिपे । सिस्योः । उपधाभूतस्य नामिनो गुणो
नानिति । सिप्रत्यये सीष्टादौ च परे । लुङि सादिति सिलोपः । अतिस ॥ जभी जृभी
गात्रविनामे । गात्रस्वदे इत्यर्थः । ईदित्वात् आदीदित इति क्तक्त्वोर्नेट् (क) । रधि-
जभोः स्वरे नुम् । एतयोर्नुमागमः स्यात् स्वरं ॥ रध्र हिंसायाम् । जिप्रत्यये तु रन्ध-
यतोत्यत्र जिनिमित्ता परापि वृद्धिनित्येन नुमा बाध्यते । स्वरे किम् । रध्वा । जध्वा ॥
ष्टुभ स्तम्भे । स्तम्भो निरोधः ॥ क्षमूष् सहने । पकारः पिङ्गिदामङ् इत्यङ्प्रत्ययार्थः (ख) ।
**मो नो धातोरिति मस्य नः । अवकुण्ठ्यन्तरेऽपीति णत्वम् ? चक्षण्वहे ॥ कनूयी शब्दे
उन्दे च । उन्दः क्लेदनमार्दीभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥**

(त०) परिपस्वजे इति । कित्वाञ्जलोपः । सदिस्वञ्जोरिति परस्य पत्वनिषेधः ॥
त्रप्सीष्टेति ॥ उदितो वेति वेट् ॥ चक्षण्महे इति ॥ इडभावपक्षे वमयोश्चेति मस्य न-
त्वम् ॥ **कनूयी शब्दे उन्दे चेति ।** ईदित्वं क्तक्त्वोरिडभावार्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

(लिङ्यङोः प्यायः पी) पिप्ये ॥ ५ ॥

(छ०) लिङ्यङोः प्यायः पी ॥ लिटि यङि च प्यायः पी । आदौ परत्वात्
पीभावे पश्चात् पीशब्दस्य द्वित्वे कृते नुधातोरिति यः । पिप्ये । यङि पेपायत् ॥ ५ ॥

(त०) पिप्ये इति ॥ आदौ परत्वात्पीभावे (ग) पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य

(क) तेन जब्धं जृम्भमित्यादिसिद्धिः । (ख) तेन क्षमेत्यादिरूपसिद्धिः ।

(ग) ननु प्याय ष इत्यवस्थायां परत्वाद् 'द्विश्व' इति द्वित्वं बाधित्वा पीभावे कृते गतो पूर्वपरयो-
र्युगपत्प्राप्तौ यो विप्रतिषेधः परेण पूर्वबाधः=तस्मिन् सति यत् सकृद् एकवारं बाधितं तद्बाधितमेव इत्यर्थ-

द्वित्वम् । ततोऽनेकस्वरपूर्वकत्वाद्यत्वम् ॥ ५ ॥

(दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा इण् तनि कर्तरि
सेरपवादः) ॥ ६ ॥

(सु०) दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा इण् तनि कर्तरि सेरपवा-
दः ॥ दीपी दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे । बुध् अवगमने । पूरी अप्यायने । एते दिवादयः ॥
तायु संतानपालनयोः । ओप्यायी वृद्धौ । एतौ भौवादिकौ ॥ एभ्य इण् प्रत्ययो वा स्यात्
कत्रर्थे तनि परे । सेरपवादः ॥ ६ ॥

(त०) दीपजनेति ॥ अत्र पण्डिताः । दीपपूरादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात्
बुध बोधने, बुध जनने, इति परस्मैपदिना न ग्रहणम् । तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे
तनि न भवति ॥ ६ ॥

लुक् ॥ इणः परस्य तनो लुक् ॥ अप्यायि-अप्यायिष्ट ॥ तायु
संतानपालनयोः । तताये । अतायिष्ट ॥ वल वल्ल संवरणे ।
वल्लते । वल्लते ॥ [मल मल्ल धारणे ॥ मेल्ले-ममल्ले । मल मल्ल परिभाषणार्हिसा-
दानेषु ॥ बमल्ले । वमल्ले । कल शब्दसंख्यानयोः । कल्लते । चकले । कल्ल
अध्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूपणीभावः ।] टु-
भ्राजृ टुभ्राश्च टुभ्लाश्च दीप्तौ । भ्रजे-बभ्राजे । भ्राश्यते-भ्राशते ।
भ्रेशे-बभ्राशे । भ्लाश्यते-भ्लाशते । भ्लेशे-बभ्लाशे ॥ तिज निशाने
क्षमायां च । गुभ्यः । तितिक्षते । तितिक्षाचक्रे ॥ गुप गोपनकुत्स-
नयोः । जुगुप्सते ॥ मान विचारणे ॥ ७ ॥

(सु०) लुक् ॥ इण् तनीत्यत इणिति तनीति चानुवृत्तम् । इणिति पञ्चम्या विप-
रिणमनीयं तनीति पठ्या च । अप्यायि-अप्यायिष्ट ॥ तायु संतानपालनयोः । संतानः
प्रबन्धः ॥ टुभ्राजृ टुभ्राश्च टुभ्लाश्च दीप्तौ । दीप्तिभ्योः । फणिराजभ्राज इत्येत्व-
पूर्वलोपौ । भ्रजे—बभ्राजे । भ्राशभ्लाशिति वा यप्रत्ययः । भ्राश्यते ॥ तिज निशाने ।
निशानं तीक्ष्णीकरणम् । गुभ्य इति तिजेः क्षमायां सः । तितिक्षने क्षमं करोतीत्य-
र्थः ॥ गुप गोपनकुत्सनयोः । गोपनं रक्षणम् । गुपनिन्द्यायां सः । जुगुप्सते । निन्दां
करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(त०) लुक् ॥ अत्रेण तन्यकर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तं तनीति पठ्या विपरिणमनी-
यमिणिति पञ्चम्या । तत्र पठ्यनिर्देशान्त्यलोपः । आदेरित्यस्यानुवृत्त्या आदेरपि लोप
इति सूत्रपाठश्चे । क्वचित् लुगिति पाठः । तत्र सर्वस्य तनो लुग्भवतीति । अत्रेदं वक्त-

क.तया 'सहृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्बाधितमेव' इति परिभाषया पुनर्दित्वं न स्यादिति शंकमानं
प्रत्याह—पुनः प्रसङ्गेति ।

'पिप्ये' इत्यादौ 'पी', इति दीर्घाचारणस्य फलाभावेऽपि 'प्यायः पी' इत्यादिसूत्रे फलमस्त्येव, पीनं
मुखं पीनो बाहू पीनमूर इति ।

व्यम् । अत्र तनीति नानुवर्त्यम् । इणः परस्य लुक् स्यात् इत्येव व्याख्येयम् । तथा चेणः परस्यान्यस्यासंभवात्तन एव लुग्भविष्यति न चाकारितरामित्यत्रातिप्रसङ्गः । तत्रासिद्ध-
त्वेन तनः इण्परत्वाभावात् ॥ निशाने इति ॥ निशानं तीक्ष्णीकरणम् ॥ ७ ॥

यः से ॥ पूर्वस्यात् इत्से ॥८॥

(सु०) यः से ॥ इ अः से इति पदच्छेदः । पूर्वस्येत्यनुवृत्तम् ॥ तपरः किम् । पापचिपति । यङन्तात्सः ॥ ८ ॥

(त०) यः से इति ॥ इ अः से इति छेदः ॥ ८ ॥

(मानादीनां पूर्वस्येतो दीर्घः) मीमांसते । बध निन्दायाम् । आदिजबानामिति भः । बीभत्सते ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च (क) पन च । पणायति । स्तुतावेवायः । पगायांचक्रे । पेणे ॥ एवं पन ॥ कमु कान्तौ ॥६॥

(सु०) मानादीनां पूर्वस्येतो दीर्घः ॥ एषां पूर्वव्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मान विचारेण । बध निन्दायाम् । दान अर्जवे । शान तेजने । इत्यादि । मानेर्जिज्ञासायां सः । मीमांसते । जिज्ञासां करोतीत्यर्थः । बध निन्दायाम् । निन्दा परापवादः । वधेश्चित्तविकारे सः । आदिजबानामिति भः । खसे चया इ ते तः । बीभत्सते । ग्लानिं करोतीत्यर्थः ॥ पण व्यवहारं स्तुतौ च । पन च । क्रयविक्रयरूपो व्यवहारः । पनेति स्तुतावित्यनेन संबध्यते । पृथग् निर्देशात् । पनिसाहवर्थात् पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः (ख) । स्तुतावनुबन्धस्य केवलं चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति । पणायति । यतइत्यल्लोपे पणयांचकार । भट्टिस्तु व्यवहारंऽप्यायप्रत्ययं कृतवान् । ‘न चापेभे वणिजा पणायाम्’ इति । व्यवहारमित्यर्थः । आयान्तादङ्प्रत्यये आप् ॥ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥ जिडभावे उदित्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः । कमित्वा—कान्त्वा क्तकवत्तोस्तु क्वचिद्वेट् इति निषेधात् । कान्तः । कान्तवान् ॥ ९ ॥

(त०) पन चेति ॥ व्यवहारं स्तुताविति चार्थः । पणायतीति । व्यवहारं पणते इत्यत्र चरितार्थत्वादनुबन्धस्यायप्रत्ययान्न त्वात् ॥ ९ ॥

(कमेः स्वार्थं जिडनपि तु वा) कामयते । कामयांचक्रे । चक्रमे ॥

(सु०) कमेः स्वार्थं जिडनपि तु वा । कमेर्जिड् स्याच्चतुर्षु नित्यमनपि वा धात्वर्थं ॥

जेरङ् द्विश्च ॥ व्यन्ताद्धातोः कर्तरि अङ् लुङि ॥ सेरपवादः । धा-
तोश्च द्वित्वम् ॥११॥

(सु०) जेरङ् द्विश्च ॥ जेरित्यस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः । अप् कर्तरीत्यतो मण्डू-
कप्लुत्या कर्तरीत्यनुवृत्तम् । ङकारोऽङि लघाविति विशेषार्थः । अङि परे चकारात्

(क) 'पण' । व्यवहारः कुसीदादिः । 'वि नानार्थेऽत्र सन्देहे हरणं हार उच्यते, नानार्थेदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृत' इति कात्यायनः ।

(ख) पनेति—स्तुतावित्यनेन सम्बध्यते । यद्यपि पृथग् निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यते, तथापि सम्प्रदायानुरोधेनैदमाह ।

व्यन्तस्य धातोर्द्वित्वम् । तच्च नित्यत्वात् जिलोपे कृते प्रवर्तते ॥ कर्तरि किम् । अकार विघातां घटौ कुलालेन ॥ ११ ॥

(त०) जेरङ् द्विश्च ॥ अस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः । अप् कर्तरीत्यतो मण्डूकण्डु त्या कर्तरीत्यनुवर्तते ॥ कर्तरि किम् । अकारविघातां घटौ कुलालेन । अत्राहुः । उकारोऽङि लघाविति विशेषणार्थः । चकारस्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् शिश्रुद्भ्यो ङः क्वचिद्विकल्पे-नेत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । अशिश्नयदित्यादौ उकारस्य गणप्रतिषेधार्थतयादृष्टत्वेनान्या-र्थताया अन्याय्यत्वात् । अचूचुरदित्यादौ तु ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव न ॥ ११ ॥

जेः ॥ अनपि जेलोपो न त्विडामन्ताल्वाद्येत्विष्णुषु ॥ १२ ॥

(सु०) जेः ॥ जेरिति जिजिङोः सामान्येन ग्रहणम् । इडादिपु प्रत्ययेषु परेषु जेलोपां ना-न्यत्र । अनपि जेलोपः स्यात् । इटि-कामयिता । आमि-कामयामाम् । विशादेरन्त इत्यौणा-दिकेऽन्ते मण्डयन्तः । आलुप्रत्यये स्पृहयालुः । आदेराय्य इत्यौणादिके आय्येस्पृहयाय्यः । इत्नुप्रत्यये औणादिके स्तनयित्नुः । इष्णुप्रत्यये छान्दसिके वीरुधः पारयिष्णवः ॥ १२ ॥

(त०) जेरिति ॥ जिजिङोः सामान्येन ग्रहणम् । त्विडित्यादि । इद् । कारयिता । आम् । कारयामास । अन्तः । मण्डयन्तः । औणादिकोऽन्तः । आलुः । स्पृहयालुः । स्पृहीत्यादिनोक्त आलुः । आय्यः-स्पृहयाय्यः । औणादिक आय्यः । इत्नुः-स्तन-यित्नुः । इष्णुः । पारयिष्णवः । एषु जेलोपो नेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः (क) ॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वस्यातो लघुनि धात्वक्षरे इकारः ॥ १३ ॥

(सु०) अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीति वचनसामर्थ्यात् धात्वक्षरस्थककारं व्यवधानेऽपि पूर्यस्यातोऽञ्जत्वम् । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वाच्चेत्वम् ॥ उपधायाः किम् । अचकाङ्क्षत् ॥ १३ ॥

(त०) अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ धात्वक्षरस्थ ककारेण व्यवधानेऽपि येन नाव्यवधानं संभवति तेन व्यवहितेऽपीति वचनसामर्थ्याद्भवति । अजजागरदित्यत्र त्वनेक-वर्णव्यवधानत्वाच्च भवति । न चाचिक्षणदित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वाच्च भविष्यतीति वाच्यम् । अत्स्मृदृत्वरेतीत्ववाधनार्थमत्वेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेन स्वरहससमुदाय एव न भविष्यतीति बोध्यम् ॥ १३ ॥

लघोर्दीर्घः (ख) ॥ अङि सति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति लघुनि धा-त्वक्षरे परे ॥ अर्चीकमत (ग) । जेरभावे ॥ १४ ॥

(क) लघावित्यस्य नर्पुसकत्वेऽपि उक्तपुंस्कत्वेन पुंस्त्वान्न नुम् । अङि सतीत्यत्र जेरङि, सति पूर-णीयम्, अन्यथा अचकमतैत्यत्र अर्चीकमत स्यात् जेरिति किम्, अचकमत । लघुनीति किम् । अतत-त् । हसादेरिति किम् । औजढत् । (ख) अत्रापि जेरिति पूरणीयम् । लघुनीति किम् ; अचकमत ।

(ग) लुङ् लकारे—अकामि तन् इति स्थिते जेरङ् द्विश्च अनेनाङ् प्रत्ययः सेरपवादो धातोश्च द्वि-त्वम् । जेः, इति निप्रत्ययस्य लोपः तदा अका काम अङ् तन् इति । 'ह्रस्वः' 'कुहोश्च' तदा अचकाम् अङ् तन् इति । 'अङि लघौ ह्रस्वोपधायाः' अनेनाऽकारस्य इकारो भवति । उपधाया ह्रस्वः । तदा अचि कम् अङ् तन् इति 'लघोः दीर्घः' अनेनेकारस्य दीर्घः, अङ् तनो ङकारनकारलोपः । 'स्वरहीन',

(सु०) लघोर्दीर्घः ॥ अङि लघावित्यतो लघावित्यनुवृत्तम् ॥ लघोः किम् । अचि-
क्षणत् । जेरभावे ॥ १४ ॥

(त०) लघो दीर्घः ॥ अत्राङि लघावित्यनुवर्तते इत्याह-लघुनीत्यादि ॥ अत्र
प्राञ्चः हसादेशातोः पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति । तेनारिरदित्यादावप्रसङ्ग इति । वस्तुतस्तु
अत्र दीर्घाप्रसिरेव लघुधात्वक्षरपरत्वाभावात् ॥ १४ ॥

(कमेरङ्घ्रित्वे) अचक्रमत(क) । अय गतौ । अयते ॥ १५ ॥

(सु०) कमेरङ्घ्रित्वे ॥ अज्यन्तात्कमेरङ्घ्रित्वात्धातोर्द्वित्वं लुङि सेरपवादः ॥ १५ ॥

अयतौ प्रादेरेफस्य लत्वम्) प्लायते । अयांचके । आयिष्ट ॥
दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । दयांचके ॥ घट चे-
ष्टायाम् । घटते । जघटे । अघटिष्ट ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहांचके ॥
ऊह चितर्के । ऊहांचके ॥ कास् शब्दकुत्सायाम् । कासांचके ॥
षेवृ [गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ] सेवने । सिषेवे । असेविष्ट [अयं सोप
देश इति न्यासकारादयः,(ख) तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे ।
पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥ शेवृ खेवृ केवृ इत्यप्येके । रेवृप्लुतग-
तौ । रेवते] प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ । अप्रोष्ट । अष्टोष्ट । अच्योष्ट ॥
गाङ् गतौ । गाते । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णे दीर्घः सह । गाते, गाते । गै,
गावहे, गामहे । जगे । अगास्त ॥ रुङ् गतौ भाषणे च । रूवते । रुवे ।
अरविष्ट । अनिडयमित्येके ॥ मुङ् वन्धने । मविता । अमविष्ट ॥ पूङ् पवने
अपविष्ट ॥ देङ् त्रेङ् पालने (ग) । दयते ॥ १६ ॥

(सु०) अयतौ प्रादे रेफस्य लत्वम् ॥ प्रादिस्थरेफस्य लत्वमयतौ । अयता-
विति रेफस्य विशेषणं न तु प्रादेः । येन नाव्यवधानमिति वचनादेकव्यवधाने लत्वम् ।
पलायते । प्रत्यय इत्यादौ त्वनेकव्यवधानान्न (घ) । कासादिप्रत्ययादाम् । अयांचके ।
आशिपि सेदो हलाद्वेति वा ङः । अयिपीद्वम्-अयिपीध्वम् । लुङि आयिष्ट । आयि-

अनीकमत । (क) अचक्रमत, इति । व्यन्तत्वाभावात् दीर्घकारौ ।

(ख) अयमिति । पेवृ धातुः । तद्भाष्येति । सोपदेशत्वं भाष्यविरुद्धम् । षोपदेशलक्षणवाक्ये
स्त्यायतिरिवार्यं न पथ्युं दस्त इत्ययं दन्त्याजन्तसादिस्वात् षोपदेश एव, अन्यथा भाष्यस्य न्यूनस्वापत्ति-
रिति, सोपदेशत्ववादिनो भाष्यविरोध इति भावः ।

(ग) 'देङ्-पालने अत्र 'दौङ्पालने' दायेत, दायेत, दायताम्, अदायत, इति सारस्वते ।
दृश्यते किन्तु पाणिनीये नोपलभ्यते ।

(घ) अत्र केचित् पाणिनीयाः स्वमतमवलम्ब्याहुः, श्रुतत्वाद् अयताविति प्राद्युपसर्गविमर्षणे तेन
'निलयते' 'प्लायते' पलायते इत्यादौ सर्वत्र लत्वसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे तु 'निलयते इत्यत्र श्रुतिकृता-
व्यवधान एव स्यादिति ।

द्वम्-आयिध्वम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरञ्जौ' इति भावः ॥ अत्र शान प्रत्ययेन भाव्यमिति शाङ्कतुराशयः । उच्यते । अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिणो ङित्करणज्ज्ञापितम् (क) ॥ द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । हिंसा हननम् । 'आदानं' ग्रहणम् । कासादिप्रत्ययादित्याम् । दयां चक्रे ॥ ऊह वितकं । वितकौ विचारः ॥ गाते इत्यत्र पूर्वमपप्रत्ययेन सह सर्वर्णदीर्घं कृते पश्चादादाथ इरिति न आतो-न्तोदनत इति तु प्रवर्तते एव । ते अन्ते परतः तुल्यं रूपमिति भावः । गातेऽत्र आदा-दिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । रुड् गतौ रेपणे च । रेवणं हिंसा । देङ् श्रेङ् पालने । पालनं रक्षणम् ॥ १६ ॥

(त०) अयनाविति रेफस्य विशेषणं न तु प्रादेरित्यभिप्रेत्याह-प्रादेरेफस्येति ॥ तेन रेफस्याव्यवधानेनायतौ परे लत्वं नान्यत्र । प्रत्ययत इत्यादौ तिशब्देनव्यवधानात् । न च प्लायत इत्यत्राप्यकारेण व्यवधानमेवास्तीति वाच्यम् । येन नाव्यवधानमिति वचनादेकव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिसंभवात् । अथ निर्दुरोर्व्यवधानसम्भवः । तदर्थं निर्दुरोरित्येव ब्रूयात् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति गा अ आते इति स्थिते प्रकृत्याश्रयत्वे सर्वर्ण दीर्घं आदाथ इरिति न भविष्यतीति भावः ॥ गौ इति 'ए ऐ एं' इति वृद्धिरेव । यत्तु कैश्चिदाक्षेपे गे इत्युक्तम्, तद्रभसात् ॥ १६ ॥

(देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च) दिग्ये । दासीष्ट ॥ १७ ॥

(सु०) देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ देङः स्थाने दिगिः स्याद् दिगेद्वित्वाभावश्च । लिटि नुघातोरिति यत्वम् । दिग्ये ॥ १७ ॥

(अपिदाधास्थामित्संङित्त्वमाति न तु दीङः) ॥ १८ ॥

(सु०) अपिदाधास्थामित्संङित्त्वमाति न तु दीङः ॥ एभ्यः परस्य से ङित्त्वं भवति । एषामात् इच्च आत्मनेपदे लुङि ॥ १८ ॥

लोपो ह्रस्वाञ्जसे ॥ ह्रस्वात्परस्य सेर्लोपो ज्ञसे ॥ अदित, अदि-पाताम् । त्रायते । तत्रे । अत्रास्त । ङिम्ङ् ईषद्दसने । स्मयते । सि-प्मिये । स्मेषीष्ट । स्मेता । अस्मेष्ट । डीङ् विहायसा गतौ ॥ डयते । डिङ्ये । अडयिष्ट ॥ द्युत दीप्तौ । द्योतते ॥ १९ ॥

(सु०) लोपो ह्रस्वाञ्जसे ॥ सेः इति सूत्रमनुवृत्तम् ॥ ह्रस्वात्किम् । अनेष्टाम् ॥ ज्ञसे किम् । अङ्गपाताम् ॥ डीङ् विहायसा गतौ । आकाशेन गमने ॥ १९ ॥

(त०) लोपो ह्रस्वाञ्जसे ॥ लोपो ह्रस्वज्ञसात्सेरित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पृथक्-रणस्य व्यर्थत्वात् । डीङ् विहायसा गतौ । विहायसा आकाशेनेत्यर्थः । 'वा तु दुःस्याकाशविहायसी' इत्यमरोक्तेः ॥ विहायसमिति त्रपपाठः ॥ १९ ॥

(क) उदयति विततोर्ध्वरश्मिरञ्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् । बहति गिरिरथं विल-म्बिषण्टद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् । अस्मिन्दिशुपालवधोक्तश्लोके उदयतीति इट किट कटी गतावि-त्यत्र इ इति प्रश्लिष्य अयतीतिरूपे जाते सिद्धमितिकेचिदाहुः । इ इति प्रश्लेषे मानाभाववादिनां मत-मवलम्ब्याह-अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिणो ङित्करणज्ज्ञापितमिति ।

(द्युतेः पूर्वस्य सम्प्रसारणं स्वापेश्च) दिद्युते ॥२०॥

(सु०) द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं स्वापेश्च ॥ द्युतेः पूर्वरूपस्य स्वापेश्च संप्रसारणं भवति । सस्वरयकारस्य द्वः ॥ २० ॥

(द्युतादिभ्यो लुङि वा पं पे ङः) अद्युतत्—अद्योतिष्ठ ॥
 द्विवताषर्णे । अश्वितत्—अश्वेतिष्ठ ॥ त्रिष्विदा स्नेहन-मोचनयोः ।
 अश्वितत्—अश्वेदिष्ठ ॥ त्रिद्विदा च । अश्वितत्—अश्वेदिष्ठ ॥ त्रि-
 मिदा स्नेहने । अमितत्—अमेदिष्ठ ॥ रुचदीप्तावभिप्रीतौ च । अ-
 रुचत्—अरोचिष्ठ ॥ घुट परिवर्तने । अघुटत्—अघोतिष्ठ ॥ रुट लुट लुठ
 प्रतिघाते । अरुटत्—अरोतिष्ठ । अलुटत्—अलोतिष्ठ ॥ अलुठत् अलोठिष्ठ ॥
 शुभ दीप्तौ । अशुभत्—अशोभिष्ठ ॥ क्षुभ संचलने । अक्षुभत्—अ-
 क्षोभिष्ठ ॥ णभतुभ हिंसायाम् । नेभे । अनभत्—अनभिष्ठ ॥ संसु
 ध्वंसु अंसु अवसंसने । अससत्—असंसिष्ठ ॥ ध्वंसु गतौ च ।
 अध्वंसत्—अध्वंसिष्ठ ॥ सम्भु विश्वासे । असम्भत्—असम्भिष्ठ ॥ वृत
 वर्तने । वर्तते ॥ २१ ॥

(सु०) द्युतादिभ्यो लुङि वा पं पे ङः ॥ द्युतादयः कृपिपर्यन्तास्त्रयोविंशतिधात-
 वस्तेभ्यः परस्मैपदं वा भवति । पक्षे आत्मनेपदं च लुङि पे । पक्षे लित्पुपादेरि-
 ति डप्रत्ययः । अनिट्कारिकायां म्विद्यतिरिति निदंशादयं सेट् । स्वेदिता ॥ घुट प-
 रिवर्तने । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् । णादिः क्तिदिति क्तिच्चात् गुणाभावः ।
 जुष्टे ॥ क्षुभ संचलने । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च । क्षोभते । देवादिकः
 क्रयादिश्च ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽर्थेऽपि । ‘नभन्तामन्यके समे । मा
 भृवन्नन्यके सर्वे’ इति निरुक्तम् । इमौ दिवादी क्रयादी च (क) ॥ संसु, ध्वंसु अंसु
 अवसंसने । अवसंसनमथः पतनम् । परस्मैपदपक्षे ङः । नो लोप इति नलोपः । अस-
 सत् । ‘नाससत् करिणां प्रैवम्’ इति रघुकाव्ये ॥ नासंसदित्यपपाठ एव । न चैवं लङो
 रूपं तत्र परस्मैपदासम्भवादिति भावः ॥ असु अंसु अधः पतने इति देवादिकौ च । ऋजी
 भृजी भर्जने । भर्जनं जलं विना तण्डुलादः सन्तापविशेषः । ईदिच्चादादीदित इति क्त-
 क्तवत्वोनेट् । भृक्तः । भृक्तवान् ॥ २१ ॥

(त०) क्षुभ संचलने । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च ॥ २१ ॥

(वृतादिभ्यः स्यसयोर्वा पं पेऽनिदत्वं च) वर्त्यति—वर्तिष्यते ।

अवृतत्—अवर्तिष्ठ ॥ वृधु वृद्धौ । वर्त्यति—वर्धिष्यते । अवर्त्यत्—अवर्धि-

(क) णभ तुभ हिंसायाम् । हिंसा प्राणवियोगानुकूलो व्यापारः अर्थान्तरं प्रकटयति—आद्य
 इति, णभधातुरित्यर्थः । तरयैवार्थान्तरं प्रमाणयति—नभन्तामन्यक इत्यादिना । ‘इमावि’ति—णभ
 तुभावित्यर्थः ।

प्यत । अवृधत्—अवर्धिष्ट ॥ शृधु शब्दकुत्सायाम् । शर्धते ॥ स्यन्दू
प्रस्त्रवणे । स्यन्दते । स्यन्त्यति—स्यन्दिप्यते—स्यन्त्यते । अस्यदत्—अस्य-
न्दिष्ट—अस्यन्त ॥ कृपू सामर्थे ॥ २२ ॥

(सु०) वृतादिभ्यः स्यसयोर्वा पं पेऽनिट्त्वं च ॥ वृत् वृधु शृधु स्यन्दू कृपू
इति वृतादयः । स्यन्दिक्त्वोरुदित्वादिङ्ङिक्त्वेषु प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधः ।
वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् । परस्मैपदे इडभावश्च । त्यपि सप्रत्यये च गणकार्यत्वा-
दुभयोर्यङ्लुक्प्रवृत्तिः । वर्तिष्यति । विवर्तिषते ॥ शृधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा
पर्देनम् । शर्द्धेजहा मापाः । अपानशब्दं त्यजन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

कृपो रो लः (क) ॥ कृपो रेफस्य लः ऋकारस्य लृकारः । कल्पते ।
चकल्पे । कल्पिषीष्ट ॥ २३ ॥

(सु०) कृपो रो लः ॥ कृपः उः रः लः इति छेदः । कृपेति लुसपष्ठीकम् पदम् ।
आवृत्त्याऽत्र वाक्यद्वयं बोध्यम् । उः ऋकारस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

(त०) कृपो रो लः इति ॥ कृपः उः रः ल इति छेदः । कृपेति लुसपष्ठीकम् ।
आवृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह ऋकारस्येति ॥ तत्फलं तु अकल्पदित्यादिसिद्धिः ।
यद्यपि कल्पू सामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्राकरणलाघवं च । कुपगादिसिद्धिस्तु कृप
कृपायामित्यस्योणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात्संप्रसारणे तथापि अचीकल्पदिति सिद्धयर्थः
तथा पाठः । तथाहि । ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यादुपधाभूतलृकारस्य ऋदांशे अचीकल्पदिति
स्यात् । लत्वविधौ ल सिद्धम् । कृपेत्यादौ कृपः सम्प्रसारणं चेत्यादि कृपेर्बोध्यम् ॥ २३ ॥

सिस्थोः ॥ उपधाया गुणो न सिस्थोरनिटोः परतः । कलृप्सीष्ट (ख) ॥ २४ ॥

(कृपेस्तादौ पं वा पेऽनिट्त्वं च) कल्पता । आति (ग) ।
कल्पिता—कल्पता । कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते । अवलृपत्—अकल्पिष्ट
अकल्पत् ॥ एते द्युतादयो वृतादयश्च । व्यथ दुःखसंचलनयोः । व्यथते २५

(सु०) कृपेस्तादौ पं वा पेऽनिट्त्वं च ॥ कृपेः परस्मैपदं वा भवति । परस्मे-
पदे इडभावश्च । लुटि कल्सा—कल्पिता । लुङि परस्मैपदे 'लित्पुषादेरिति' डः अकल्-
पत् । ऊदितो वेति वेत् । अकल्पिष्ट । इडभावे झसादिति सिलोपे अकल्पत् ॥ व्यथ
दुःखसंचलनयोः । संचलनं प्रकृतिविपर्यायो मथनं च ॥ २५ ॥

व्यथेर्णादौ पूर्वस्य यस्य हः । विव्यथे । अव्यथिष्ट । ज्युङ् गतौ ।
ज्यवते । जुज्युवे । अज्योष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते ॥ २६ ॥

(क) कृप इति । कृपधातो रेफस्य लो भवति अगुणस्थाने तु ऋकारस्य लृकारो भवतीति वैशिष्ट्यं
व्याख्यानतो ज्ञेयम् ।

(ख) अत्र—'उपधाया लघो' रिति गुणप्राप्तौ 'सिस्थोः' इति निषेधः । 'कलृप्सीष्ट' इति 'उदितो
वा' इति इडभावपक्षे रूपम् । इट्पक्षे तु गुणः, रकारस्य लकारः, अतः कल्पिषीष्टेति रूपम् । अनिट्-
ग्रहणमत्र 'नानिटिसे' इत्यतोऽनुवर्त्तते । (ग) आति—आत्मनैपदपक्ष इत्यर्थः ।

(सु०) व्यथेर्णादौ पूर्वस्य यस्य इः । व्यथतेः पूर्वरूपस्य यकारस्येत्वं भवति लिटि । 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' इत्यस्यापवादः इतस्ततः थस्य हसादिशेषेण निवृत्तिः । विद्यथे ॥ रमु क्रीडायाम् । माधवस्तूदितमाह (क) । पचाद्यप्रत्यये आप् । रमा । घञि तु रामः ॥ २६ ॥

व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम् ॥ विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । रेमे (ख) । अरंसीत्—अरंस्त ॥ लोकू दर्शने । लुलोके ॥ श्लोकू संघाते । अश्लोकिष्ट ॥ शकि शङ्कायाम् । शशङ्के । अशङ्किष्ट ॥ अकि लक्षणे । आनङ्के ॥ दौकू त्रौकू रधिगतौ । डुदौके । तुत्रौके । अत्रौकिष्ट ॥ लधि भोजननिवृत्तौ । ललङ्के । अलङ्किष्ट ॥ बाधू विलोडने । बाधते । बबाधे । अबाधिष्ट । नाथू नाथू याश्चोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ २७ ॥

(सु०) व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः ॥ एभ्यः परस्माद्गमतेः परस्मैपदं भवति ॥ श्लोकू संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थिनुर्वा । आद्येऽकर्मकः द्वितीये सकर्मकः ॥ अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । नुगशामिति नुक् । आनङ्के ॥ बाधू विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । नाथू नाथू याश्चोपतापैश्वर्याशीःषु । याञ्जा भिक्षा । उपतापो रोगः ॥ २७ ॥

(नाथ आशिष्येवात्मनेपदम्(ग)) नाथते । अन्यत्र नाथति । ननाथे । अनाधिष्ट ॥ दध धारणे । देधे । अदधिष्ट ॥ स्कुदि आप्लवने । चुस्कुन्दे । अस्कुन्दिष्ट ॥ वदि अभिवादनस्तुभ्योः । वन्दते । ववन्दे । अवन्दिष्ट । भदि कल्याणे सुखे च । बभन्दे ॥ मदि स्तुतिमोदमदभ्वमकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । अमन्दिष्ट ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । पस्पन्दे ॥ मुद हर्षे । मुमुदे ॥ दद दाने । दददे । यती प्रयत्ने । येते ॥ जित्वरा संभ्रमे(घ) । त्वरते । तत्वरै ।

(क) अत्रायमाशयः—अमुं रमधातुमुदितं मत्वा 'उदितः क्तवोवेट्' इति सूत्रेण 'रन्त्वा—राम् त्वा' इति केचिदुदाहजुः । तदन्ये न सहन्ते । तथा च क्लवायां रन्वैवेति साधु वदन्ति । कौमुद्यां तु 'रम क्रीडायामि'ति कस्याचित् पाठः ।

(ख) 'रेमे' । 'लोपपचा' मित्यादिना पूर्वस्य लोपोऽकारस्य रेफगतस्य चकारः ।

(ग) इष्टशंसनाशीः । तदर्थे विद्यमानान्नाथतेरात्मनेपदं भवति । तथाच—भक्ति नाथते देवदत्तः, भक्तिरूपेष्टविषयकाशंसनानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति शाब्दबोधः । अन्यत्र आशीभिन्नार्थे तु नाथति—याचते इत्यर्थः ।

(घ) जित्वरा । आदिस्वमिह व्यर्थम्, ह्रस्वोच्चारणेनैवात्मनेपदविधानात् । न च निष्ठायां 'आदीदितः' इतीट्प्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम्, 'दान्तादयो वा निपात्यन्ते' इति निपातेन इद्विकल्पविधानात् । तेन 'तूर्यः—त्वरितः, इत्युभयपक्षरूपम् ।

अत्वरिष्ट । षह मर्षणे । सहते । सेहे । सहिता । इषुसहलुभरुषारिषामन-
पि तस्येड्वा ॥ २८ ॥

(सु०) नाथ आशिस्येवात्मनेपद्म् ॥ नाथनेरान् स्यादाशीर्वादेऽर्थे एवान्यत्र तु
पम् ॥ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । इदितो नुमिति नुम् । स्कुन्दते ।
वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिवादनं नमस्कारः ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-
कान्तिगतिषु । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्न आलस्यम् । कान्तिः शोभा ।
गतिः प्रसिद्धा ॥ यतो प्रयत्ने । प्रयत्न उद्यमः । षह मर्षणे । मर्षणम् अपराधे
सत्यपि कोपाद्यनाविष्करणम् ॥ २८ ॥

(त०) भदि कल्याणे सुखे च ॥ कल्याणं मङ्गलम् । सुखमात्मगुणः ॥ मदीति ।
मोदो हर्षः । मदो गर्वः । स्वप्न आलस्यम् ॥ द्ददेइति ॥ न शशददेत्येत्वपूर्वलोपाभा-
वः ॥ षहमर्षणे ॥ मर्षणं क्षमा । सहिता । इषुसहेति वेद् ॥ २८ ॥

(सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे सति) (क) सोष्टा । असहिष्ट ॥
गाहू विलोडने । गाहते । जगाहिषे—जघाक्षे । जगाहिद्वे—जगाहिध्वे—
जगाद्वे । गाहिषीष्ट—घाक्षीष्ट । गाहिता—गाढा । गाहिष्यते—घाक्ष्यते ।
अगाहिष्ट—अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाद्वम् ॥ गृहू ग्रहणे । जगृहिषे—
जघृक्षे । जगृहिद्वे—जगृहिध्वे—जघृद्वे । गर्हिषीष्ट—घृक्षीष्ट । गर्हा । गर्हि-
ष्यते । घक्ष्यते । अगर्हिष्ट—अघृक्षत ॥ २९ ॥

(सु०) सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे सति ॥ सहिवहोरवर्णस्यौत्वं भवति ढस्य
लोपे सति । इषुसहेति वेद् । सहिता । इडभावे हो ढ इति ढत्वम् । तथोर्द्ध इति धत्व-
म् । घृभिः घुरिति घृत्वम् । ढि ढो लोपः इति ढलोपः । ततोऽनेन ओत्वे सोढा ॥ गाहू
विलोडने । ऊदित्वादिड्वा । जगाहिषे । इडभावे तु हो ढ इति ढत्वम् । आदिजबा-
नामिति घः । षढोः कः से इति कः । कात्परस्य सस्य पत्वम् । जघाक्षे । सेतो हलादिति
वा ढः । जगाहिद्वे—जगाहिध्वे । इडभावे तु आदिजबानामिति घः । ढि ढो लोप
इति ढलोपः । जघाद्वे । लुङि अगाहिष्ट । इडभावे तु ढत्वे कृते झसादिति सिलोपः ।
ततो धत्वधृत्वढलोपाः । अगाढ ॥ गृहू ग्रहणे । ऊदितो वेति वेद् । इडभावे हो ढ इति
ढत्वम् । आदिजबानामिति घः । षढोरिति कत्वम् । पत्वं च । जिघृक्षे । सेतो हलादिति
वा ढः । जगृहिद्वे—जगृहिध्वे । इडभावे जघृद्वे । आशिपि गर्हिषीष्ट । सिल्योरिति गु-
णाभावे घृक्षीष्ट । लुटि गर्हिता—गर्हा । लुटि गर्हिष्यते—घक्ष्यते । लुङि अगर्हिष्यत—अघ-
क्ष्यत । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे हशपान्तादिति सक् । हो ढ इति ढत्वम् । आदिजबा-
नामिति घः । षढोरिति कः । पत्वं च । अघृक्षत ॥ २९ ॥

(त०) सोढेति इडभावपक्षे ॥ २९ ॥

(क) ढलोपे किम्, सहते वहते ।

इति चक्रधराख्यटिप्पण्यामात्मप्रक्रिया ।

(आति सको लोपः स्वरे) अघृक्षाताम्, अघृक्षन्त । अघृक्ष-
ध्वम् । इत्यात्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

(सु०) आति सको लोपः स्वरे ॥ स्वरादावात्मनेपदे परे सको लोपः । षष्ठीनि-
र्दिष्टस्येत्यन्त्यलोपः । अघृक्षाताम् ॥ ३० ॥ इति सुबोधिन्यामात्प्रक्रिया ।

(त०) आति सक इति ॥ षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य ॥ ३० ॥

लोकेशकरसंज्ञेन विद्यानगरवासिना । कृतायामिह टीकायामगादातो निरूपणम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायामात्प्रक्रिया ॥

राजृ दीप्तौ । रेजतुः—रराजतुः । रेजे-रराजे । अराजीत् , अराजि-
ष्टाम् । अराजिष्ट ॥ खनु खनने । चखान, चरन्नतुः, चरुनुः । खायात्-
खन्यात् । अखानीत्—अखनीत् ॥ ह्रञ् हरणे । जहार । ऋदन्तात्थपो
नेट् । जहर्थ । जहे । ह्रियात् ॥ *

(घ०) राजृ दीप्तौ ॥ दीप्तिस्तेजः । फणराजृ इत्येत्वपूर्वलोपौ । रेजतुः, रराजतुः ॥
खनु खनने । खननमवधारणम् । उदित्वात् क्त्वायां वेट् । खनित्वा । गमां स्वरे इत्यु-
पधालोपः । चखनतुः । जनसनखनामित्यात्यं वा । खायात् , खन्यात् । अतो हसादेरिति
वा वृद्धिः । अखानीत्—अखनीत् ॥ ह्रञ् हरणे । हरणं—प्रापणं, स्वीकारः स्तेयं, नाशनं
चेति चत्वारोऽर्थाः । भारं हरति—प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं
हरति—चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति—नाशयतीत्यर्थः । ऋदन्तात्थप इति नेट् । जहर्थ ।
क्रादेर्णादेरितीट् जहिव । यादाविति रिट् । ह्रियात् ॥ *

(त०) राजृ ॥ ऋदित्वमङ् युक्तोपधाहस्वादिनिवृत्त्यर्थम् । ह्रञ् हरणे । हरणं प्रा-
पणं, स्वीकारः, स्तेयं, नाशनं च । ग्रामं हरति । अंशं हरति । स्वर्णं हरति । पापं हरति ॥ *

उः ॥ ऋवर्णस्य सिस्योरनिटोर्न गुणः(क) ॥ ह्रषीष्ट । अहर्षीत् । अ-
हृत ॥ दान आर्जवे । गुब्भ्यः । दीदांसति । दीदांसाञ्चकार ॥ शान
तेजने । शीशांसाञ्चके । गुह्र संवरणे ॥ १ ॥

(सु०) उः ॥ षष्ठ्येकवचनान्तमिदम् । ऋवर्णान्तस्य धातोर्गुणो न स्यात् अनिटि
सिप्रत्यये सीष्टादौ च । हन्तुतः स्यप इतीट् हरिष्यति । लोके स्वदिति सिलोपः । अहृत ॥
दान आर्जवे । ऋजोर्भाव आर्जवम् । तस्मिन्नर्थं । अस्मात् गुब्भ्यः इति सः । यः से
इति पूर्वस्येत्वम् । मानादीनामिति पूर्वस्य दीर्घः ॥ दीदांसति । शानतेजने । तेजनं
तीक्ष्णीकरणम् । शानेर्निशाने सः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकौ चौरादिकाविमौ । दानयति ।
शानयति ॥ १ ॥

(क) उः । अत्र 'नानिटिसे' इत्यस्मादनिट्निषेधे 'सिस्यो'रिति सूत्रात् (सिी चानुवर्तते । अनि-
डिति च सिस्योर्विशेषणम् । अतएव—ऋगताविति धातुर्न गृह्यते तद्ग्रहणे हि तस्यानिट्त्वान्निविशादेरि-
त्यात्मनेपदेऽपि सिस्योरवश्यमनिट्त्वान्नास्ति अनिड्ग्रहणस्य व्यावर्तनमिति सर्वमालोच्यह—ऋवर्ण-
स्येत्यादि । इति—माधवविचरणम् ।

(त०) उः ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । सिस्वोरिति ॥ भूते सिः सीष्ठादिःसी तयोड्ङिस्वा-
देव गुणाप्राप्तौ नियमार्थमिदम् । ऋवर्णस्यैवानयोः परतो गुणो न । तेन वेवेष्टीत्यादौ भव-
त्येव । विशेषाप्रतिपादकलिङ्गाभावाद्द्ववर्णमात्रं गृह्यते न तु ऋगताविति । आरम्भसाम-
र्थ्यादुपधाया न । अन्यथा सिस्वोरित्येव सिद्धे किमनेन ॥ १ ॥

(गुहेरुपधाया ऊद् गुणहेतौ स्वरे) (क) जुगूहतुः । जुगू-
हित्थ-जुगोढ । जुगूहिषे-जुघुक्षे । जुगुहिध्वे-जुगुहिद्वे-जुघूद्वे । गूहिषीष्ट-
घुक्षीष्ट । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति, घोक्ष्यति ॥ २ ॥

(सु०) गुहेरुपधाया ऊद्गुणहेतौ स्वरे ॥ गुह उपधाया ऊत्स्यात् गुणविधायके
स्वरादौ प्रत्यये परे । गूहति । ऊदिनो वेति वृत् । जुगूहित्थ । इडभावे ङा ङ इति ढत्वम् ।
तथोर्द्ध इति थस्य घः घृत्वं च । जुगोढ । हो ङ इति ढत्वम् । आदिजबानामिति घः ।
पदोरिति कः पत्वं च । जुघुक्षे । जुगुहिध्वे । सेटो हलादिति वा ङः । जुगुहिद्वे ।
इडभावे होढ इति ढत्वम् । आदिजबानामिति घत्वं ष्टुभिः ष्टुरिति ङः । ङि ङो लोप
इति ढलोपदीर्घो जुघद्वे । लुङि अगूहीत् । इडभावे ह्रस्वान्तादिति सक् । आदिजबा-
नामिति घः । अघुक्षत् । आति अगूहिष्ट । इडभावे तु सक् ॥ २ ॥

(दुहदिहलिहगुह्भ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोरिति)
(ख) अगूढ-अघुक्षत्, अघुक्षाताम्, अघुक्षन्त । अगूढाः-अघुक्षथाः, अघुक्षा-
थाम्, अघूद्वम्-अघुक्षध्वम् । अघुक्षावहि-अगूहहि । अघुक्षामहि । अगूहिष्ट ।
अघुक्षत्-अगूहीत् । भज सेवायाम् । भेजिथ-बभक्थ । भेजे । भक्षीष्ट ।
अभाक्षीत् । अभक्त ॥ श्रिञ् सेवायाम् । शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्री-
यात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अशिश्रियत् । अशिश्रियत ॥ त्विष दीप्तौ ।
तित्विषे । त्विषीष्ट । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यते । अत्विक्षत् ॥ स्पश बाधनस्पर्श-
नयोः । पस्पाश । पस्पशे । अस्पशीत्-अस्पाशीत् । अस्पशिष्ट ॥ लष
कान्तौ । लष्यति-लषति । लष्यते-लषते । लषिता ॥ रञ्ज रागे ।
रजति । ररञ्जिथ-ररङ्थ । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । अरङ्क्षीत् । अ-
रङ्क्त ॥ भृञ् भरणे । भरति । बभर्थ । बभृथ । बभृद्वे । भर्ता ॥
घृञ् धारणे । दधर्थ । दध्रिध्वे-दध्रिद्वे । अधार्षीत् । अधृत ॥ णीञ्
प्रापणे । निनयिथ-निनेथ । निन्ये । अनैषीत् । अनेष्ट ॥ टुयाच् या-
च्ञायाम् । याचति । ययाचे । अयाचीत् । अयाचिष्ट ॥ यज देव-

(क) गुणस्य हेतुरिति गुणहेतुस्तस्मिन्-गुणहेतौ ।

(ख) दुहदिहलिहगुह्भ्य इति । अत्र लघुभाष्यम्—एतन्वानुवृत्त्या बोध्यम् , द्वितीयं चमनुवर्त्यं
ऋमृशसृशृत्पृ दृशां वा सक् विधेयः, को गुणप्रतिषेधार्थ इति ।

पूजासंगतिकरणदानेषु । इयजिथ-इयष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । अ-
यड्द्वम् ॥ **डुवप् बीजसन्ताने** । उवपिथ-उवपथ । ऊरे । उप्यात् ।
वप्सीष्ट । अवाप्सीत्, अवाप्ताम् । अवप्त ॥ **वह प्रापणे** । वहति । उव-
हिथ-उवोढ । ऊहे । उह्यात् । वक्षीष्ट । वोढा । अवाक्षीत्, अवोढाम् ।
अवोढ, अवक्षाताम् ॥ **वेञ्ज तन्तुसन्ताने** ॥ ३ ॥

(सु०) दुहदिहलिहगुहूभ्यः सका लुग्वा चकारतवर्गयोरिति ॥ लोप
इत्यनुवर्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । दुह प्रपूर्णे । दिह उचये लिह आस्वादाने ।
गुहू संवरणे । एभ्यः सको लुग्वा आत्मनेपदस्थवकारे तवर्गं च परे । अदुग्ध-अधुक्षत् । अ-
द्विग्ध-अधिक्षत् । अलीड-अलिक्षतेत्यादि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः, अगूढ । पक्षे अधु-
क्षत् । आति सका लोप इत्यल्लोपे अधुक्षाताम्-अधुक्षन्त । तृफरुभजेत्येत्वपूर्वलोपौ । भे-
जतुः । स्वरान्तादत्वत् इति वेट् । भेजिथ-बभक्थ । कुत्वपत्वे भक्षयति । झसादिति
सिलोपः । अभक्त । शिश्रुद्भुभ्यो ड इति डो द्वित्वं च । अशिथ्रियत् । अशिथ्रियत् । त्विप
दीर्घो । दीसिन्तेजः । हसपान्तादिति सक् । कन्वपत्वे । अत्विक्षत् । आति सको लोप
इत्यल्लोपः । अत्विक्षाताम् । रूपश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् ॥ लप कान्तौ ।
कान्तिरिच्छा । आशभ्लाशिति वा यः । लप्यति-लपति । लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ ।
लेपतुः ॥ अपि रञ्जति नलोपः । रजति । कुत्वपत्वे । अराङ्गीत् । सावनिटोन्वित्यमिति
वृद्धिः । अरङ्ग । स्याविद् इत्यन उम् । अराङ्क्षुः ॥ क्रादेर्णादिरितीणं न । बभर्थ । आ-
शिपि यादादाविति रिङ् । श्रियात् । उरिति न गुणः । भृपीष्ट । लृटि हन्नतः स्यप इट् ।
भरिप्यति । लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अभृत ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । देव-
पूजा त्विह देवतोद्देशेन विधिबोधितद्रव्यत्यागः । सङ्गतिकरणं मौत्रीकरणम् । णवादौ पूर्व-
स्येति पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । अत उपधाया इति वृद्धिः । इयाज । यजामिति सम्प्रसा-
रणम् । ईजतुः । छसपेति पः । पढोरिति कः । यक्षीष्ट । लुङि । अयाक्षीत् । अयष्ट ।
ध्वे चेति सलोपः । अयड्द्वम् ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं, गर्भा-
धानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान् वपति । इवितस्त्रिममिति त्रिमक् प्रत्ययः । उप्त्रिमम् ॥
वहतेर्लिङि हो ढ इति ढः । पढोरिति कन्वम् । वक्षीष्ट । लुटि ढत्वं तथोर्द्ध इति धत्वं
ष्टुत्वं ढि ढो लोप इति ढलोपः । सहिवहोरोदित्यात्वम् । वोढा । लुङि पूर्वं वृद्धिस्ततो
ढत्वे कृते झसादिति सिलोपः । धत्वष्टुत्वढलोपाः । ओत्वं च अवोढाम् । ध्वे चेति स-
लोपः । अवोढ्वम् ॥ ३ ॥

(त०) डुवप् बीजसन्ताने ॥ बीजसन्तानं-क्षेत्रे विस्तारणं गर्भाधानं च । केशान्-
वपतीति प्रयोगाच्छेदनेऽपि । त्रिमगर्थं इवित्वम् । तेनोप्त्रिममिति । सिद्धयति ॥ ३ ॥

(वेञ्जो णादौ न सम्प्रसारणम्) ववौ । ववे ॥ ४ ॥

(सु०) वेञ्जो णादौ न सम्प्रसारणम् ॥ वेजः संप्रसारणं न स्यात् णादौ ॥
णादौ किम् । उतः । उतवान् । सन्ध्यक्षराणामित्यात्वम् । आतो णञ् डौ इति णञो
डौत्वम् । ववौ ॥ ४ ॥

(वेञो वय् वा णादौ) उवाय ॥ ५ ॥

(सु०) वेञो वय् वा णादौ ॥ वेञो वय् वा स्यात् णादौ । अत उपधाया इति वृद्धिः । उवाय ॥ ५ ॥

(क) ग्रहां कृडिति च ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिविवाष्टिवृश्चतिपृच्छतिविचति-
भृज्जतीनां सम्प्रसारणं किति डिति च ॥ वयो यस्य नेत्वम् । ऊयतुः, ऊयुः ।
ऊवायिथ । ऊये ॥ ६ ॥

(सु०) ग्रहां कृडिति च ॥ यजामित्यतः कित्ति सम्प्रसारणमिति चानुवृत्तम् ।
एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् ॥ ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेञ् तन्तु-
सन्ताने । व्यध ताडने । वश् कान्तौ । ओवश्चू छेदने । प्रच्छ जीप्सायाम् । व्यच व्या-
जीकरणे । अस्ज पाके । डिति गृह्णाति । जिनाति । किति गृहीतः । जीनः । डिति
वयेरुदाहरणं न । किति तु यजामिति सम्प्रसारणं सिद्धं यजादिषु वेजः पाठात् । अत एव
णबादाविति पूर्वसम्प्रसारणमिति सिद्धम् । वेञो णादाविति सम्प्रसारणनिषेधस्तु वयो
यस्येति निषेधारम्भान्न प्रवर्तते । तस्मात् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टार्थम् । वयो यस्य
नेत्वम् । ग्रहामिति यकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते निषेधः । लिटि वयो यस्य सम्प्रसारणं
नेत्यर्थः । वयेस्तादावभावात् थपि नित्यमिद् (ख) । उवायिथ । स्थानिवद्भावेन जित्वादा-
त्मनेपदम् । ऊये ॥ ६ ॥

(वयो यस्य किति लिटि वो वा) ऊवतुः(ग) । ऊवे । ऊयात् ।
वासीष्ट । अवासीत् । अवास्त ॥ व्येञ् संवरणे ॥ ७ ॥

(सु०) वयो यस्य किति लिटि वो वा ॥ वयो यकारस्य वत्त्वं वा भवति किति
लिटि ॥ ऊवे । वयादेशाभावे । ववे । आशिपि संप्रसारणे कृते । ऊयात् । संध्यक्षरा-
णामित्यात्वे । वासीष्ट ॥ ७ ॥

(व्येञो लिटि नास्वम्) विव्याय । विव्ययिथ । वीयात् । व्यासीष्ट ।
अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च । द्विरुक्तस्य ह्यतेः
सम्प्रसारणम् । जुहाव । जुहविथ—जुहोथ । जुहुवे । ह्यात् । ह्यासीष्ट ॥८॥

(सु०) व्येञो लिटि नात्वम् ॥ व्येज आत्वं न भवति लिटि ॥ संध्यक्षराणांमि-
त्यस्यापवादः । लिटि किम् । व्याता । व्यास्यति । व्येव्ये णप् इति स्थिते परत्वात्
हसादिः शेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । यजादीनां ग्रहादीनामित्युभयेषां ग्रहणसाम-
र्थ्याच्च (घ) । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । विव्याय । नुधातोरिति यः । विव्यतुः ।

(क) ग्रहामिति । बहुवचनमन्येषामपि ग्रहणार्थमित्याह—ग्रहिज्यावयीत्यादि ।

(ख) आदेशस्यादन्तत्वात् थपि नियममाशङ्क्याह—वयेस्तादाविति ।

(ग) ऊवतुरिति । नन्वत्र वकारे कृते वकारस्य संप्रसारणपत्तिरिति चेन्न वादेशविधानसामर्थ्येन
वस्य संप्रसारणाप्रवृत्तेः ।

(घ) सामर्थ्यादिति । तस्मात्सामर्थ्यापुननियमः, एतेन उभयेषां ग्रहणेन पूर्वावयवस्य पूर्वस्य
'हसादिशेष' इत्यनेन प्राप्ताया निवृत्तेर्बाध इत्युक्तं तल्लामोऽक्षरमयादया न संभवति इत्यपास्तम् ।

अत्यतिव्ययतीनामिति नित्यमिट् (क) । विव्ययिथ । यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अव्यासीत् । अव्यासिष्टाम् ॥ द्वेज् स्फुद्धायां शब्दे च शब्दे इति सामान्योक्तावपि संबोधनरूपः शब्द एवात्र गृह्यते । तथा च माघे—‘यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः’ इति कर्मणि प्रयोगः ॥ द्विरुक्तस्य ह्यतेः संप्रसारणम् । द्वेजः पूर्वं द्वित्वम् । तेन उभयत्र संप्रसारणं स्यात् ॥ ८ ॥

(लिपिसिचिहयतीनां ङो लुङि वा आति) अहत् । अह्वास्त—अह्वत् ॥ डूपचष् पाके । पचति । पेचिथ—पपक्थ । पेचे । अपाक्षीत्, अपाक्ताम्, अपाक्षुः ॥ षच् समवाये । सेचे । असाचीत् । असाचिष्ट ॥ शप आक्रोशे । शेषे । शप्ता । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । जिहिक । अहिक्कीत् ॥ अञ्चु गतौ याचने च आनञ्चे । आञ्चीत् ॥ रेट् परिभाषणे । रिरैटे । अरेटीत् ॥ चते चदे याचने च । चेते । अचतीत् । चेदे । अचदीत् । अचदिष्ट ॥ प्रोथृपर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । अप्रोथीत् । अप्रोथिष्ट ॥ मिट् मेह मेधाहिंसनयोः । मिमिदे । अमेदीत् । अमेदिष्ट । मिमेदे । अमेदीत् । अमेदिष्ट ॥ मेधृ सङ्गमे च । मिमेधे । मेधिता ॥ णिट् णेह कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेदे । नेदिता ॥ शृधु मृधु क्लेदने । शर्द्धति । शशर्द्ध । शशृधतुः । शशृधे । मर्द्धति । ममृधे । अमर्द्धीत् । अमर्द्धिष्ट ॥ बुधिर् बोधे । बोधति । बोधते । अबुधत्—अबोधीत् । अबोधिष्ट । उबुन्दिर निशामने । बुन्दति । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ अबुन्दिष्ट । वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणते । विवेण । अवेणीत् । अवेणिष्ट । नान्तोऽप्ययम् । वेनति ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः । चीवति । चिचीव । चिचीवे । अचीवीत् । अचीविष्ट ॥ चायृपूजानिशामनयोः । चायति ॥ चचाय । चचाये । अयाचीत् । अचायिष्ट ॥ व्यय गतौ । व्ययति । वव्याय । वव्यये । अव्ययीत् । अव्ययिष्ट ॥ दाशृ दाने । दाशति । दाशते । ददाश । ददाशे । अदाशीत् । अदाशिष्ट ॥ भ्रेशृ भ्लेशृ गतौ । भ्रेशति । भ्लेशति । भेषृ भ्लेषृ गतौ भये च । भेषति । बिभेषे । बिभेषे । बिभ्लेष । अभेषीत् । अभेषिष्ट । अस गतिदीप्यादानेषु । असति । आस । आसे । आसीत् । आसिष्ट । अयं षान्तोऽपि !

(क) अस्यति—इति । नोचेत् ‘हरान्ता’ इति विकल्पः स्यादिति भावः ।

अषति ॥ चष भक्षणे । चचाष । चेषतुः । चेषे । अचासीत्—अचषीत् ।
अचषिष्ट । छष हिंसायाम् । छषति । छषते । चच्छाष । चच्छेषे । अच्छा-
षीत्—अच्छषीत् । अच्छषिष्ट ॥ झष आदानसंवरणयोः । झषति ।
जझाष । जझषे । अझाषीत्—अझषीत् । अझषिष्ट ॥ ब्रक्ष भ्लक्ष अदने ।
वभ्रक्षे । अभ्रक्षीत् । अभ्रक्षिष्ट ॥ दासृ दाने । दासते । ददासे ॥ माह
माने । ममाह । ममाहिषे । अमाहीत् । अमाहिष्ट ॥ इत्युभयपदप्रक्रिया ॥९॥

(सु०) लिपिसिचिद्वयतीनां डो लुङि वा आति ॥ एभ्यो ङप्रत्ययो नित्यं
स्यात्परस्मैपदे लुङि । आत्मनेपदे लुङि तु वा ॥ लिपि उपदेहे । पिच क्षरणे । अलिपत् ।
असिचत् ॥ आतोऽनपीत्यालोपः अहत् ॥ षच समवाये । समवायः संबन्धः । शप आक्रो-
शे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । अञ्चु गतौ याचने च । जुगशामिति नुक् । आनञ्चे
नो लोप इति नलोपः । अच्यात् । अथमिदिति मते तु इदितो नलोपो नेति निषेधात् ।
अञ्च्यात् ॥ रेट् परिभाषणे । 'यः सनिन्द्र उपाळम्भस्तत्र स्यात्परि भाषणम्' इत्यमरः ।
ऋदित्वात् नरित इत्युपधाया ह्रस्वो न । आरिरेट् ॥ प्रोथ पर्याप्तौ । पर्याप्तिः समाप्तिः ।
मेट् मिट्मेधाहिंसनयोः । थान्ताविभाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ मेथृ संगमे
च । चात्पूर्वोक्तेऽर्थं । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इत्यत्र गृहैर्दारैर्मंधते संगच्छन्ते इति विग्रहः ।
णिन्प्रत्ययान्तः ॥ णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः । संनिकर्षः सम्बन्धः ॥ श्रधु मृधु उन्दने
ञ्न्दनं क्लेदनम् । आद्रीभाव इत्यर्थः । उदित्वात् क्त्वायां वेट् । शद्धित्वा । श्रद्धा ॥
बुधिर् बोधने । बुध्यतेग्वानिट्कारिकाम् पाठादयं सेट् । ईरितो वेति वा डः । अबुधत्—
अबोधत् । दीपजनेतीणु न पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव सूत्रे ग्रहणात् । उबुन्दिर्
निशामने । निशामनं चाक्षुषं ज्ञानमित्यर्थः ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेणु
गत्यादयः पदार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः वेणी वेणुरि-
त्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः ॥ चीवृ आदानादौ । चीवते । औणादिके रप्रत्यये चीवरं
वक्ष्म । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अव्ययीत् ॥ भेष भये च । चाद्रतौ ॥ ९ ॥

इति सुबोधिन्ध्यामुभयपदप्रक्रिया ॥ ९ ॥

(त०) शप आक्रोश इति । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् ॥ अचदीदिति ॥ एदि-
च्वाच्च वृद्धिः । प्रोथ इत्यादीनाम् ऋदित्त्वमङ्युक्ताभावार्थम् ॥ अबोधीदिति ॥ दीपजन
इत्यात्मनेपदिभिः साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणात् ॥ उबुन्दिर् उदित्वाद्धेत् । बुन्दित्वा
बुत्वा । तिशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वेणु । वाद्यभाण्डस्य वादनापादनं वादित्रग्रहणम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायामुभयपदप्रक्रिया ॥ ९ ॥

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च(क) ॥३॥

(सु०) ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ॥ 'अर्तनं न ऋतीया च वृणीया च घृणा-
र्थकाः' इति ॥ 'जुगुप्सा करणे गृणे' इति चामरः ॥ ३ ॥

(क) ऋतजुगुप्सायामिति । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः कृपायां केत्येके । केचित्—इम-
मिदन्तं पठन्ति, इदन्तत्वे हि सर्वार्थदीर्घैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

(ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा) ऋतीयते । ऋतीयेत । ऋती-
यताम् । आर्तीयत । ऋतीयाञ्चक्रे । ऋतीयिषीष्ट । ऋतीयिता । ऋतीयिष्य-
ते । आर्तीयिष्यत । आनर्त । ऋन्यात् । अर्तिता । अर्तिष्यति । आर्तिष्यत् ।
आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ १० ॥ इति भ्वादिप्रक्रिया ॥

(सु०) ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा ॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्
स्वार्थे अनपि तु वा । सधातुरिति धातुत्वम् । आदनुदात्तञ्चिद् इत्यात्मनेपदम् । ऋतीयते ।
ईयङ्भावे परतोऽन्यदिति परस्मैपदम् ॥ नुगशामिति नुक् । आनर्त ॥ १० ॥

इति सुबोधिन्यां भ्वादिप्रक्रिया ॥ १ ॥

(त०) रामाश्रमेण विहिता याहि सिद्धान्तचन्द्रिका । तट्टीकायामगादेतद्गन्धं
भ्वादिनिरूपणम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायां भ्वादिप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथाऽदादयः ॥ २ ॥

अद भक्षणे ॥ अदादेर्लुक् (क) ॥ अदादेः परस्यापो लुक् ॥ अत्ति,
अत्तः, अदन्ति । अत्ति, अत्थः, अत्थ । अत्ति, अद्वः, अद्वः । अद्यात् ॥ १ ॥

(सु०) अद भक्षणे ॥ भक्षणं खादनम् ॥ अदादेर्लुक् ॥ अप् कर्तरीत्यतः अबि-
त्यनुवृत्तम् । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । अद आदिर्यस्य सोऽदादिस्तस्माददादेः ॥ १ ॥

(त०) अदादेर्लुक् ॥ अद आदिर्यस्य सोऽदादिस्तस्मात् । अप् कर्तरीत्यतोऽनुवृत्त-
मविति षष्ठ्या विपरिणम्यते । चतुर्थी तु न तत्रापोऽभावात् । तद्गुणसंविज्ञानबहुधा-
हेरदरूप्यपो लुक् ॥ १ ॥

असाद्धिर्हेः (ख) ॥ असाद्धकाराच्च परस्य हेर्धिर्भवति ॥ अद्धि-
अत्तात् । अत्तम् । अत्त ॥ २ ॥

(सु०) असाद्धिर्हेः ॥ असात् ह् धिः हेरिति पदच्छेदः । हस्य हो अभा इति
धत्वे झवे जवा इति दत्वे हसात्परस्य असास्येति दलोपः । अत्तादित्यत्र स्थानिवद्भावेन
तातडो हित्वेऽपि सकृद्गताविति न्यायेन धिरादेशो न (ग) ॥ २ ॥

(त०) असाद्धिर्हेः ॥ असात् ह् धिः हेरिति छेदः । हस्य हो अभा इति धत्वे झवे
जवा इति दत्वे हसात्परस्य असास्येति लोपेन सिद्धेः । इह लुसपञ्चमीकं पदमित्यभिप्रेत्याह
हकाराच्चेति ॥ अत्र स्थानिवद्भावेन तातडो हित्वेऽपि सकृद्गतावितिन्यायेन न धिरादेशः ॥ २ ॥

(क) अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्माददादेरर्थाददभक्षण इत्यारभ्यैतद्गुणप्राग्वत्तिधातुसमुदायोऽदा-
दिपदेन गृह्यते । तस्य चानुद्भूतात्रयवभेदस्यान्यपदार्थत्वेन विवक्षणाददादेरित्येकवचनम् ।

(ख) असाद्धिर्हे इति । असास्ये हकाराच्च परस्य निर्दिश्यमानस्य हेर्धिः स्यादिति सूत्रार्थः ।
तेन 'हृदिहि' इत्यादौ न दोषः ।

(ग) केचित्तु—हेधिरित्यत्र स्थान्यादेशयोरपीकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकारादेश इति वद-
न्ति । सकृद्गताविति । सकृद्गता विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति समुदायः ।

अद्भुदादेरट् ॥ अत्तेरुदादेश्च परयोर्दिप्सिपोरडागमः ॥ आदत् । आदः ॥ ३ ॥

(सु०) अद्भुदादेरट् ॥ अत्तेरुदादेश्च परयोर्दिप्सिपोरडागमः स्यात् ॥ ३ ॥

(सिसयोरदेर्घस्त्व लिटि तु वा) जघास । गमां स्वरे । घसा-
देरिति षः । जक्षतुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । आद, आदतुः, आदुः ।
आदिथ । अत्ता । लट्दित्वात् ङः । अधसत् ॥ **प्सा भक्षणे** । प्साति ।
प्सायात् । प्सातु । अप्सात् ॥ ४ ॥

(सु०) सिसयोरदेर्घस्त्व लिटि तु वा ॥ अद्भो घस्त्व इत्यादेशः स्यात् । सिप्र-
त्यये सप्रत्यये च लिटि तु वा ॥ सप्रत्यये जिघत्सति । जघास । गमामित्युपधालोपः ।
खसे चपा इति घस्य कः । घसादेरिति पत्वं कत्वं च । जक्षतुः । घसस्तादावभावात् थपि
नित्यमिट् जघसिथ । पक्षे अत्यर्त्तित्वययतीनामिति नित्यमिट् । आदिथ ॥ ४ ॥

(आदन्ताद्विषोऽन उस् वा) अप्सु-अप्सान् । पप्सौ । आतो-
ऽनपि पप्सुः । प्सायात्-प्सेयात् । अप्सासीत् ॥ **मा माने** । माति । प्रा-
दिस्थादित्यत्र न ग्रहणम्, प्रनिमाति-प्रणिमाति ॥ अमात् । अमुः, अमान् ।
ममौ ॥ मेयात् । अमासीत् । **या प्रापणे** । याति । ययौ । अयासीत् ॥ **वा**
गतिगन्धनयोः ॥ वाति । **रा दाने** । राति । **ला दानग्रहणयोः**
(क) । लाति । ललौ । अलासीत् ॥ **प्रा पूरणे** । प्राति ॥ **श्रा पाके** ॥
श्राति । श्रायात्, श्रेयात् ॥ **दाप् लवने** । दाति । ददौ । दायात् । आ-
दासीत् ॥ **ख्या प्रकथने (ख)** । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् ।
द्रा कुत्सायाम् । द्राति । द्रेयात् । द्रायात् । अद्रासीत् ॥ **पा रक्षणे** ।
पाति । पपौ । पायात् । अपासीत् । **भा दीप्तौ** । भाति । बभौ ॥ **ष्णा-**
शौचे । श्राति । श्रायात्, श्रेयात् ॥ **वश कान्तौ** । वष्टि, उष्टः, उशन्ति ।
वक्षि, उष्टः, उष्ट । वश्मि, उश्वः, उश्मः । उश्यात् । वष्टु, उष्टात्,
उष्टाम्, उशन्तु । उष्टि, उष्टम्, उष्ट । वशानि, वशात्र, वशाम् ॥ ५ ॥

(सु०) आदन्ताद्विषोऽन उस् वा ॥ आदन्ताद्घातोर्द्विषश्च परस्थानो वा उस्
स्यात् ॥ उस्यालोप इत्यालोपः । अप्सुः । लिटि आतो ण्व् डावित्यौ । पप्सौ । संयोगा-
देरादन्तस्थैकारो वा । प्सेयात्-प्सायात् । यमिरमिनमातामितीट्यकौ । अप्सासीत् ॥

(क) लादान ग्रहणयोः । दाने इति चन्द्रः । अन्ये आदाने ।

(ख) अत्र सिद्धान्तकौमुदी । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्त्तिकं
तद्भार्थं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्मामूलीयः । स नेति ख्यात्वादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः ।
संपूर्वस्य ख्यातिः प्रयोगो नेति न्यासकारादयः, इति ।

मा माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघे (क) । उपसर्गवशे-
नार्थान्तरे सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' इति नैषधे (ख) ॥ या प्रापणे ।
प्रापणमिह गतिः ॥ रा दाने ॥ ला आदाने । आदानं ग्रहणम् । द्वावपि दाने इति
चन्द्रः । ख्या प्रकथने । चतुर्व्वेवास्य प्रयोग इति भाष्यम् ॥ द्रा कुत्सायाम् । पा
रक्षणे । भा दीप्तौ । णा शौचे । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । छशपेति
षत्वम् । वष्टि । ग्रहामिति संप्रसारणम् । उष्टः । उश्यात् । वष्टु-उष्टात् । उष्टाम्, उश-
न्तु । हौ संप्रसारणम् । छशपेति षत्वम् । झसाद्धिर्हरिति धः । पो ड इति डत्वम्,
ष्टुभिः ष्टुरिति ढत्वम् । उड्ढि ॥ ५ ॥

दिस्योर्हसात् (ग) ॥ हसात्परयोर्दिप्सिलोर्लोपः ॥ अवट्-अवड्,
औष्टाम्, औशन् । अवट्-अवड्, औष्टम्, औष्ट । अवशम्, औश्व, औ-
श्म । उवाश, ऊशतुः । उवशित् । उप्यात् । वशिता । अवाशीत् । अवशीत् ॥
हन हिंसागत्योः । हन्ति ॥ ६ ॥

(सु०) दिस्योर्हसात् ॥ दिप्सहचरितस्य सेर्ग्रहणाच्चेह । अत्सि (घ) ननु संयोगा-
न्तलोपेनैव गतार्थमिदम् । सत्यम् । सभिन्नस्य राज्ञेति सूत्रमनेन ज्ञाप्यते । तेन अविभ-
र्भवानित्यादौ संयोगान्तलोपाभावादस्यारम्भः (ङ) । अवट्, औष्टाम्, औशन् । उवाश,
ऊशतुः । उश्यात् । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अतो हसादेरिति वा वृद्धिः ।
अवाशीत्-अवशीत् ॥ ६ ॥

(त०) दिस्योर्हसात् ॥ दिश्च सिश्च दिसी तयोः । अत्र दिप्साहचर्याल्लड एव
सिप् गृह्यते न त्वन्यः । तेनात्सीत्यादौ नातिप्रसंगः । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे सभि-
न्नस्य राज्ञेति ज्ञापयितुमस्यारम्भः ॥ सिग्रहणं तूत्तरार्थम् ॥ ननु अरोदीदरोददित्यत्राति-
प्रसङ्गः । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्यायादिति चेन्न । तेन विभ-
क्तिव्यत्ययत्वयोरैव ग्रहणाच्च तु दिव्वसित्वयोः (च) ॥ ६ ॥

(क) युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्नि यस्यां सविकाशमासतः ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवासुदः । इति । माघे० १-२३ श्लोकः

(ख) उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

धृततच्चतुरङ्गनीव यत् बलिभिर्भाति सद्देमकाञ्चभिः ॥ इति । निषेध० स० २-३५ श्लोकः

(ग) दिस्योर्हसादिति । हसादिति किम्, अभवत् । दिस्योरिति किम्, अस्ति । अत्र "लोप-
स्त्वनुदात्ततनाम्" इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते । अत आह—लोप इति ॥

(घ) असीत्यादौ सिपः।प्रत्ययस्य हसात्परस्वाल्लोपमाशङ्क्य)वारयति—दिप्सहचरितस्य सेरिति ।

(ङ) अवट्-अवड् इत्यत्र दिप्सिलोः प्रत्यययोः संयोगान्तत्वेन 'संयोगान्तस्य लोप' इति
लोपे सिद्धे सूत्रारम्भस्य वैयर्थ्यं स्यादिति शङ्कते—नन्वित्यादिना । रास्त्वयेति सूत्रेण अविभभवान्
इत्यादौ संयोगान्तलोपाभावादस्यारम्भ इति समाधत्ते—सभिन्नस्य राज्ञेत्यादिना । केचित्तु—संयो-
गान्तस्य लोप इति नामसम्बन्धित्वाद् अवट्-अवड् इत्यादौ न लोप इत्यतो दिस्योर्हसादिति सूत्र-
स्यारम्भः इति समाधत्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(च) रुदिर् अश्रुविमोचने इति धातोर्लङि अरोदत्-अरोदीदित्यत्रादीटोर्व्यवधानत्वेन सतोरपि
'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन दिसित्वानपायाद् दिस्योर्हसादिति सूत्रेण

लोपस्त्वनुदात्तनाम् ॥ अनुदात्तानां तनादीनां वनतेश्च जमस्य लोपो भवति झसे किङ्कति हकारे च (क) ॥ हतः, घ्नन्ति । हन्यात् । हन्तु-हतात्, हताम्, घ्नन्तु ॥ ७ ॥

(सु०) लोपस्त्वनुदात्तनाम् । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्ताः (ख) पद् । तनु षण्य क्षण्य क्षिण्य ऋण्य तृण्य घृण्य वण्य मनु इति तनोत्यादयो नव । अनुदात्तेति लुसपष्टीकं पदम् । तुशब्देन अमान्तानां ग्रहणम् । वन संभक्तौ वनति । इह हवत्योने-ङिति इङ्निषेधात् किति झसे नस्य लोपः ॥ झसे किम् । गम्यते । किङ्कतीति किम्, गन्ता । 'गमां स्वंग' इत्युपधालोपः । 'हनो घ्ने' इति घः । घ्नन्ति ॥ ७ ॥

(त०) लोपस्त्वनुदात्तनाम् ॥ यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्ताः । तनु षण्य क्षण्य क्षिण्य ऋण्य तृण्य वण्य मनु इति तनोत्यादयः ॥ अनुदात्तेति लुसपष्टीकं ग्रथक्प-दम् । तु शब्दोऽपरलार्थ इत्याह—तनादीनामिति ॥ लुसपष्टीनिर्दिष्टन्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह—जमस्येति ॥ अन्यथा जम्यादिप्वनन्त्यस्यापि जमस्य संभ्राललोपः स्यात् ॥

जह्येधिशधि (ग) ॥ हन्तेर्जहिरस्तेरेधि शास्तेः शाधिर्निपात्यते हिवि-षये ॥ जहि । हनानि । अहन्, अहताम्, अधनन् ॥ ८ ॥

(सु०) जह्येधिशधि ॥ हिसहितानां हनासशासीनां यथासंख्यमेते स्युः ॥ ८ ॥

(पूर्वाद्धन्तेर्हस्य घः) जघान, जघ्नतुः । जघ्नः । चघनिथ—जघन्थ ॥ ९ ॥

(सु०) पूर्वाद्धन्तेर्हस्य घः ॥ द्वित्वे सति पूर्वरूपात् परस्य हन्तेर्हस्य घत्वं भवति । जघनिथ ॥ ९ ॥

(हनो लुङ्लिङोर्वधो लुङ्याति वा) वध्यात्, हनिष्यति ॥ १० ॥

(सु०) हनो लुङ्लिङोर्वधो लुङ्याति वा ॥ लुङ्लिङोः परतो हन्तेर्वधः स्यात् आत्मनेपदे लुङि तु वा ॥ वध्यात् । हन्त इतीट् । हनिष्यति ॥ १० ॥

(त०) हन इति ॥ लुङ्साहचर्यादनञ्चिपय एव लिङ् गृह्यते । तं विधौ नाति-प्रसङ्गः (घ) । यत्तु विधावतिप्रसंगवारणाय किदिति लिङो विशेषणमुपन्यस्तं तद्रभसात् ।

हसात्परत्वाच्च दिस्थोर्लोपः स्यादिति शङ्कायामुत्तरयात—तेन विभक्तिव्यप्रत्ययत्वयोरिति ॥

अयमाशयः—तेन यदागमा इति न्यायेन विभक्तिवत् प्रत्ययत्वञ्च गृह्यते, न तु दिवत् सित्वम् । तथाच दिस्थोर्हसपरत्वाभावात् लोपातिप्रसङ्ग इति ।

यद्वा—अर्थवत्त्वाभावात् कर्तुंसंख्यार्थयोर्दिस्थोर्भ्रंश्यात्, अङितोः सतोः समुदायस्यार्थवत्त्वेन दि-स्थोरानर्थक्यान्नातिप्रसङ्ग इति ।

(क) लोपस्त्वनुदात्तनामिति । अत्र 'जमे जमा वा' इति सूत्रात् जम इति पदमनुवर्त्य षष्ठ्याविपरिणम्य चाह—जमस्येति । एवमपि ग्रहां कृङिति चेति सूत्रात् किति ङिति चेत्यनुवर्त्याह—कृङ्कतीति । झसाद्धिर्हेरित्यतो झसादिति हेरिति चानुवर्त्य सप्तम्या विपरिणम्य चाह—झसे हकारे चेति । अनुदात्तानामिति धातुपाठोक्तानां ग्रहणम् ।

(ख) यमिरमिनमि...इति । नुदादीनामपि अनुदात्तत्वान्मूनमिदमित्यपास्तम् ।

(ग) जह्येधिशधि—इति । जहिश्च एधिश्च शाधिश्चैषां समाहारः समाहारदन्तत्वादेकवचनं नपुंसकत्वञ्च । (घ) नातिप्रसङ्ग इति । तथा च—हन्तेर्वधो हन्यादिति रूपम् ।

वृश्चिकभियेति न्यायेन कर्मणि पक्षे वधिषीष्टेत्यत्रातिव्याप्तेरनिवारणात् ॥ १० ॥

(जनिवध्योर्न वृद्धिः) अवधीत् (क) ॥ यु मिश्रणे अमिश्रणे च (ख) ॥ ११ ॥

(सु०) जनिवध्योर्न वृद्धिः ॥ अन्वयोर्द्विर्न भवति । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे च । वध हिंसायाम् । वधादेशोऽङ्गन्तः । तेनाद्योच्चारणेऽनेकस्वरत्वात् नैकस्वरादितीण् निषेधो न प्रवर्तते । यत् इत्यल्लोपः । अवधीत् ॥ ११ ॥

ओरौ ॥ उकारस्याऽद्विरुक्तस्यौकारो भवत्यवादी पिति (ग) ॥ यौति, युतः, युवन्ति । यौषि । यौमि, युवः । युयात् । यौतु । युहि । अयौत् । अैयाः । युयाव । युयविथ । यूयात् । यविता । अयावीत् ॥ तु गतिवृद्धिर्हिंसासु ॥ १२ ॥

(सु०) ओरौ ॥ अद्विरुक्तस्य धातोर्न औः स्यात् पिति तकारसकारदकारादौ लुग्विपये । उतः किम् । एति । एपि । लुकि किम् । सुनोति । पिति किम्, स्तः । अद्विरुक्तस्य किम् । थोथोति । नुधातोर्नित्युव् । युवन्ति । ये दीर्घः स्यात् । यूयात् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अयावीत् ॥ तु इति सौत्रो धातुः गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्विपकरण इति स्मरन्ति (घ) ॥ १२ ॥

(त०) ओरौ इति ॥ विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येति बोध्यम् । तेन जुहोतीत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ १२ ॥

(त०) औरौ इति ॥ विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येति बोध्यम् । तेन जुहोतीत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ १२ ॥

(तुरुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीद्वा) तौ-ति-तवीति, तुतः-तुवीतः, तुवन्ति । तौषि-तवीषि, तुथः-तुवीथः, तुथ, तुवीथ । तौमि-तवीमि । तुयात्-तुवीयात्- (ङ) । तौतु-तवीतु । तुवीतात्-तुवीताद्, तुतात्-तुताद् । तुहि-तुवीहि । अतौत्- अतवीत् । तुताव । तो-ता । तोप्यति । अतौषीत् ॥ रु शब्दे । रौति-रवीति । रुरविथ । अरावीत् ॥ णु स्तुतौ । नौति, नुतः । नुनाव । नुनविथ । अनावीत् ॥ दुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षात् । चुक्षविथ ॥ क्षविता । अक्षावीत् ॥

(क) अतो हसादेरिति वृद्धौ प्राप्तायामाह—जनिवध्योर्न वृद्धिरिति ॥ अवधीदिति—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ‘अतो हसादे’ रिति न वृद्धिरिति केचित् । (ख) मिश्रणं सम्पर्कः ।

(ग) ओराभिति । गुणस्यापवादकामिदम् । ओरिति षष्ठ्यन्तम् । आविति लुप्तप्रथमान्तम् ।

(घ) स्मरन्तीति । न्यासकारादयः ।

(ङ) तुवीयादिति । अत्रेऽः परत्वाद् गुणः स्यादिति चेदुच्यते, यादादिप्रत्ययस्य क्त्वाद् यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेन ईशेऽपि क्त्वाद्गुणाभाव इति ।

क्षुण् तेजने । क्षणौति । क्षुण्विथ । अक्षणावीत् । षण् प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णविथ । अस्नावीत् ॥ द्यु अभिगमने । द्यौति । दुद्यविथ—दुद्योथ । अद्यौषीत् ॥ घु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सुषाव । सुषविथ—सुषाथ । असौषीत् ॥ कु शब्दे । कौति । कुक्विथ—कुक्थ अकौषीत् ॥ वी गति-व्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । वेति, वीतः, वियन्ति । वेषि । वेतु । वीहि । अवेत्, अवियन् । विवयिथ—विवेथ । अवैषीत् ॥ एति, ईतः । ईयात् । एत्, ऐयन् । आयम् । अयांचकार । एता । ऐषीत् ॥ इण् गतौ । एति, इतः ॥ १३ ॥

(सु०) तुरुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादानां चतुर्णामीड् वा ॥ अद्विरुक्तेभ्य एभ्यः परंपां हसादिचतुर्णामीडागमो वा भवति । क्षुण् तेजने । तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । षण् प्रस्रवणे । प्रस्रवणमुत्कण्ठा । पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् (क) । वीगति-व्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । प्रजननं—गर्भग्रहणम् । असनं—क्षेपणम् । अडागमात्प्राग्नुधातोरिनीय् । अवियन् । नित्यत्वादडागमे कृते सत्यनेकस्वरत्वाद्य इति केषित् (ख) अव्यन् । अत्र इकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । तथा च प्रयुञ्जते । 'नहि तरणि रुद्रीते दिक्पराधीनवृत्तिः' इति । व्याख्यातं च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहारे आत् (ग) । न च गतिहिंसाथंत्यान्निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति । इण् गतौ ॥ १३ ॥

(त०) तुरुस्तुभ्य इति ॥ यत्तु प्राचा युरुणुस्तुभ्य इत्युक्तं यच्च वासुदेवेन व्याख्यातम् । यु मिश्रणे । रु शब्दे । णु स्तुतौ । एञ् स्तुतौ । एभ्यः पितित्स्मि ईकारो वक्तव्य इति तत्सर्वं प्रामादिकम् । युण् एतयोरत्राग्रहणस्य सर्वसंमतत्वात् । पितित्स्मीति निमित्तोपादानमप्ययुक्तम् । स्वीत इत्यादावव्याप्तेः ॥ १३ ॥

(इणः क्ङिति स्वरे यः) (घ) यन्ति । एषि । इयात् एतु, यन्तु । इहि । आयम्, ऐव, ऐम, इयाय ॥ १४ ॥

(सु०) इणः क्ङिति स्वरे यः ॥ इणो यत्त्वं भवति किति ङिति च स्वरे । यन्ति । लिटि वृद्धौ च कृतायाम् असवणं स्वरे इतीय् इयाय (ङ) ॥ १४ ॥

(इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घः) ईयतुः (च), ईयुः ।

(क) प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव' इत्यादौ अभ्यनुज्ञानार्थनर्शनात् ।

(ख) नित्यत्वादडागम इति । कृताकृतप्रसङ्गिकत्वमात्रेण ऋटो नित्यत्वादिति भावः ।

(ग) कर्मव्यतिहारे आदिति । अत्र वदन्ति—व्यति यिना कर्मव्यतिहारकल्पनं कुंशपहमिति परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्षेत । तच्चान्न नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न सम्भवत्येव । 'ततश्चोदीते इति भावे क्तप्रत्ययो बोध्यः । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तर्पिर्नैत्यर्थः सुगम इति ।

(घ) इणः क्ङितीति । यन्तीत्यत्र येन नाम्नाप्तिन्यायेन इयोऽपवादः । गुणवृद्धौ तु परस्वादाधिको

(ङ) इयायेति । अत्र इशब्दस्य द्वित्वे 'वर्णादाङ् वलीय' इति न्यायेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा परस्य वृद्धौ 'असवर्णो स्वरे पूर्वस्य' इतीयादेश इति भावः ।

(च) ईयतुरिति । ननु 'इ इ अतुस्' इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घं यकारोऽपि स्थानिवरनेन सवर्णदी-

इययिथ—इयेथ । ईयात् । एता । दादेः पे । इणः सिलोपे गा । अगात्, अगाताम्, अगुः ॥ इक् स्मरणे । इङ्ङिकावधुपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति, अर्धीतः, अधियन्ति । अध्यैत्—अध्यैद् ॥१५॥

(सु०) इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घः ॥ इणः पूर्वरूपस्य दीर्घो भवति किति ङिति । आशिपि ये इति दीर्घः । ईयात् । इक् स्मरणे । ककार इहेण्वदिक इति विशेषणार्थः । अयमधिपूर्वः । तथा च भट्टिः ‘ससीतयो राघवयोरधीयन् (क) स्मरञ्जित्यर्थः । राघवयोरित्यत्र कर्मणि षष्ठी । इङ्ङि काविति । इङ्ङिकावधुपसर्गं विना प्रयोगं नाहृत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(इण्वदिकः) अर्धीयाय । अधीयतुः । अधीययिथ—अधीयेथ । अधीयिव । अधीयात् । अध्येता । अध्यगात् ॥ विद् ज्ञाने । वेत्ति, वित्तः, विदन्ति । वेत्सि, वित्थः, वित्थ, वेत्सि ॥ १६ ॥

(सु०) इण्वदिकः ॥ इणो यत् कार्यमुक्तं तदिकोऽपि भवति । कार्यातिदेशोऽयम् (ख) ॥ विद् ज्ञाने । जसिर्ज्ञानम् ॥ १६ ॥

विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्नवको वा (ग) ॥ विदः परेषां त्यादीनां नवानां णवादिर्नवको वा ॥ वेद, विदतुः, विदुः । वेत्थ, विदथुः, विद । वेद, विद्म, विद्म । विद्यात् । वेत्तु । विद्धि ॥१७॥

(सु०) विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्नवको वा ॥ वर्तमानार्थकणादियोगे धातोर्द्वित्वं न उक्तार्थणादियोगे इत्युक्तत्वात् (घ) । ज्ञसादिति धिः । विद्धि ॥१७॥

(त०) वेदेति ॥ अनन्तरस्येति न्यायादुक्तार्थणादियोग एव द्वित्वं नान्यत्र ॥१७॥

(वेत्तेर्लोड्याम्गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा) ॥१८॥

(सु०) वेत्तेर्लोड्याम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा ॥ वेत्तेराम् प्रत्ययो गुणनिषेधः करोतेरनुप्रयोगश्च वा स्याल्लोडि ॥ १८ ॥

तनादेरूप ॥ विदां करोतु ॥ १९ ॥

घे पूर्वस्य दीर्घविधानसामर्थ्यात्पुनर्यकाराप्राप्तौ ‘ई अतुः’ इति प्राप्नोति “अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति” न्यायेन तत्सामर्थ्येन यकारस्य एव बाधो न तु दीर्घस्येति चेन्न, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवच्चेन यकारे दीर्घाप्रवृत्तेरिति नागेशभट्टः ।

(क) सूतोऽपि गङ्गासिलैः पवित्वा सहाश्रमात्मानमनरमन्युः । ससीतयोराघवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ भट्टिः—३-१५ ॥

(ख) कार्यातिदेशोऽयम् इति । आर्षधातुकाधिकारे वार्तिकपाठात्तदधिकरोक्तानामेव कार्याणामुपदेशत्वादतिदेश इति भावः ।

(ग) विदोनवानामिति । अत्र विद इति पञ्चमी न तु षष्ठी तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरतिवाचभावाच्चेति आदेशाः ।

(घ) इत्युक्तत्वादिति । द्विश्चेति सूत्रस्य वृत्तौ उक्तार्थणादियोगे धातोर्द्विवचनमित्युक्तत्वाद् ‘वेद’ इत्यादौ णवादीनां परोक्षार्थत्वाभावाच्च द्वित्वमिति भावः ।

(सु०) तनादेरूप ॥ तन् आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मात्तनादेरूप् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि चतुर्थु । नृप इति गुणे कृते विदां करोतु ॥ १९ ॥

डित्यदुः (क) ॥ कृजोऽत उत् डिति ॥ विदांकुरुतात् । विदांकुर्वन्तु (ख) । अवेत्—अवेद् । स्याविदः । अविदुः ॥ २० ॥

(सु०) डित्यदुः । कृजो ये इत्यतः कृञ् इत्यनुवृत्तम् । लङि दिस्वोरिति दिप्-सिगोलोपः स्यात् । अवेत् । स्याविद इत्थन उम् अविदुः ॥ २० ॥

(त०) डित्यदुः ॥ डिति अत् उरिति च्छेदः । कृजो ये इत्यतः कृञ् इत्यनुव-
र्तते । विदांकुरुतादित्यत्र तपरत्वाद्दुप्रत्ययनिमित्तो गुणो न । कुर्वन्त्वित्यत्र तु संज्ञापृथक्-
त्वेनानित्यत्वात् य्वोर्विहस इति दीर्घो न । तपरः किम् । अकारि । तपरकरणं सुखमु-
खोच्चारणार्थमिति वासुदेवः । तन्न । डित्य उरिति षाठेऽपि सुखोच्चारणस्याव्याहृतत्वात् ॥ २० ॥

दः ॥ पदान्ते दस्य रो वा स्यात् सिपि ॥ अवेः—अवेद्—अवेत् ॥ २१ ॥

(सु०) दः ॥ पदान्ते धातोर्दस्य रो वा स्यात् सिपि ॥ सिपि किम् । अवेद् । पदान्ते किम् । वेत्सि ॥ २१ ॥

(त०) दः इति ॥ अत्र रोऽशात्रिष्वित्यनो मण्डूकप्लुत्या र इत्यनुवर्तते अजघा
इत्यादिसिद्धयर्थम् । स इति त्वव्यवहितमपि न । दोषादिकल्पने च गौरवम् । यदि
दोषादिकल्पने व्यवहितानुवृत्त्या गौरवं समानं तदा सानुवृत्तिरप्यस्तु ॥ २१ ॥

(आमि विदेर्न गुणः) विदांचकार । अवेदीत् ॥ अस-
भुवि । अस्ति ॥ २२ ॥

(सु०) आमि विदेर्न गुणः ॥ वेत्तेर्गुणो न स्यात् आमि । विददरिद्वैत्याम् ।
विदांचकार । अस भुवि सत्तायामित्यर्थः ॥ २२ ॥

नमसोऽस्य ॥ प्रत्ययस्य नमोऽस्तेश्चाकारस्य लोपो डिति (ग) । स्तः,
सन्ति ॥ २३ ॥

(सु०) नमसोऽस्य ॥ नम् च अस् चानयोः समाहारो नमस् तस्य । नमिति प्र-
त्ययो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न धातुः लाक्षणिकत्वात् । (घ) तस्य हि आदेः षणः
स्न इति कृते नमिति रूपम् । अस्तेरीडित्यतोऽस्तेरित्यनुवृत्त्याऽस्तेरित्यस्य योऽस् तस्ये-

(क) डित्यदुरिति । डिति सप्तम्यन्तम् । अदिति लुप्तपष्ठम्यन्तम् । उरिति प्रथमान्तम् । अदि-
ति तपरकरणमुकारस्योपधागुणभावार्थमसन्देहार्थं चेति ।

(ख) कुर्वन्त्वित्यत्र उवमिति वत्त्वस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गदीर्घं प्रत्यसिद्धत्वाद् 'य्वोर्वि हसे' इति न दीर्घः ।

(ग) नमसोऽस्य । इत्यत्र कस्यांचिद् वृत्तौ अब्-विषये डित्तांति लभ्यते, तन्निष्फलम्, अस्धातो-
रनब्-विषये भूभावात् । नमश्चाब्-विषये एव सत्त्वात् । नम उदाहरणं 'रुन्धः—रुन्धन्ति' इत्यादि । डिति
किम्, रूपद्धि—अस्ति ।

(घ) प्रतिपदोक्तत्वादिति । प्रतिपदोक्तं शीघ्रं बुद्धयारूढं भवति । अतो नमिति प्रत्ययो गृह्यते ।
लाक्षणिकत्वादिति । लाक्षणिकं तु लक्ष्यानुस्मरणद्वारेण । अतो विलम्बोपस्थतिकत्वाच्च नमिति
धातु गृह्यत इति भावः ।

ति व्याख्यानात् असप्रत्ययस्य अस दीप्तौ, असु क्षेपणे इत्यादीनां च ग्रहणं न भवति (क) । डित्यदुरित्यतो डित्तीति ओर्म्मोरित्यतो लोप इति चानुवृत्तम् ॥ २३ ॥

(त०) नमसोऽस्य ॥ नम् च असु चानयोः समाहारः नमस् तस्य । नमधातो-
रादेः ष्ण स्न इति सूत्रेण नत्वकरणाललाक्षणकृत्वेनाग्रहात् । अस्तेरीडित्यतोऽस्तेरित्यनु-
वृत्तेरस्तेरिति रूपस्य प्रकृतिभूतो योऽस् तस्येति व्याख्येयम् । तेनासप्रत्ययः । अस् दीप्तौ,
असु क्षेपणे, इत्यादीनां न ग्रहणम् । यत्तु वासुदेवेन नन्वसा धातुना साहचर्यान्नमपि धातुरेव
गृह्यताम्, इत्युक्तम् तन्न असप्रत्ययस्यापि संभवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात् ॥ २३ ॥

सि सः ॥ अस्तेः सस्य लोपो भवति सादौ (ख) ॥ असि, स्थः स्थ ।

अस्मि, स्वः, स्मः । स्यात् । अन्तु-स्तात्, सन्तु । जह्वेधिश्राधि । एधि ।
असानि ॥ २४ ॥

(ख०) सि सः । नमसोऽभ्येत्यतोऽसुप्रहणमप्यनुवृत्तम् । जह्वेर्धाति एध्यादेशः । एधि २४

(त०) सि सः ॥ अत्र वमः मकारासंभवादस एवानुवृत्तिः (ग) ॥ २४ ॥

(क) असप्रत्ययस्य असदीप्तौ, असुक्षेपणे, इत्यादीनां च ग्रहणं न भवतीति । अत्र लघुमाप्यम् ।
प्रत्ययाप्रत्ययार्थयोः सम्भवति मति प्रत्ययग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तस्य प्राधान्यात् अमिति प्रत्यय आ-
गादिको गृह्यते । उणादीनां तु कचिद् व्युत्पत्तिकार्याभावात् । अत्र एव कंसंन पय इति न भवति । धा-
तुरपि 'असुदीप्तौ' अमु क्षेपणे न गृह्यते । विकरणस्य व्यवधानेन डित्परत्वाभावात् । नमो विकरणस्य
डितोऽसम्भवात् यथा निवादडितः ग्रहणं तथा अस्धातोर्ऽप्येनादृशोऽसमुभवेव । नन्वस्तेरपि कथं ग्रहणं
नुर्विकरणालुर्विकरणयोर्ऽलुर्विकरणस्यैव स्वीकारादिति चेन्न । एतद् वचनस्य न्यायस्य वात्राभावात् ।
अस्यैव साक्षात् डित्परत्वसम्भवाच्च । यद्वा । अस्तेरिडित्यत अस्तेरित्यनुवृत्त्यं अस्तेरिति रूपस्य प्रकृ-
तिभूतो योऽस्ति व्याख्यानात् । माधवस्तु । ननु किमर्थं नमिति नत्यर्थो धातुर्गृह्यते विकरणो वा । युक्तं
तत्रास्ति धातुसाहचर्याद्धातुग्रहणमिति । तन्न । अमुधातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात् । असप्रत्ययग्रह-
णस्यापि सम्भवात् । यदापि सत्यं अस्तेस्त्वनापि स्वादेशेन प्रयोगाभावाद्विषयो विभक्तिचतुष्टयमस्य
मृत्रस्य निमित्तमनुभीयत इत्युक्तम् । तदपि न । भविता, भविष्यति इत्यादौ स्थानिवद्भावेनास्तित्वा-
दकारस्य च श्रूयमाणत्वात् डित्परत्वाभावादिति तु वक्तुं युक्तत्वात् एवादिवादाद्योः कित्त्वं न डित्त्वम् ।
सिस्थोस्तु तादिपर्युदासान्न डित्त्वं स्यपस्तु पित्त्वात्तदपि न चात्र डित्यनन्तरो नमतिः सम्भवति आभा-
व्यवधानात् । नमंतोत्यादावप्यल्लोपरस्य यद्द्वं भावात्तदवश्यमेव व्यवधानमित्युक्तम् । एवमेवास्तेरपि
वक्तुमुचितम् । यदापि नापि येन नाव्यवधानमिति न्यायस्याप्यर्थं विषयः, वचनस्य विकरणग्रहणेनापि
चरितार्थत्वादित्युक्तम् । तदपि न । धातुग्रहणे हेतुत्वेनोक्तस्य साहचर्यस्यादूषितत्वात् । प्रत्ययग्रहणे
हेतोरप्रतिपादनाच्च । यदापि न चात्रापि धात्वक्षरेण व्यवय इत्याशङ्क्य विधिकाले एवमस्यैतसंज्ञातः
प्रागलोपात् । पश्चाच्च मित्त्वेनान्त्यस्वरात्परत्वमित्युक्तम् । तदपि न । विधिकान्न इत्यस्य सूत्रे इत्यर्थः
प्रयोगे वा । नाद्यः सूत्रे डित्परत्वासंभवात् मस्यैतस्यसंज्ञातः प्रागल्लोपविधानात् । मकारव्यवधानस्यापरि-
हरणीयत्वाच्च । नान्त्यः । मस्यैतसंज्ञाभावे नान्त्यस्वरात्परत्वासंभवात् धातोः परत्वप्रसंगात् । अक्षरेणेत्य-
प्यसंगतम् । हससहितस्वरस्याक्षरत्वाङ्गीकारात् । द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुबिति व्यवहारात् धातुवर्णेनैति वक्तुं
युक्तत्वाच्च यदापि सूत्रेष्वेवं नमस इति मकारनिर्देश उपपद्यते । अन्यथा नास इत्येवं वाच्यं स्यादित्युक्तम् ।
तदपि न नास धातोर्ग्रहणप्रसंगात् । किं च धानायै इत्यादौ नाप्रत्ययाकारस्यापि लोपप्रसंगात् । न
आस इति छेदेन आसेः परस्य नस्य नस्यासीनायेत्यादौ अल्लोपस्य संभवात् ।

(ख) अस्तेरिति । अस्तेः किम्, वस्ति । सि किम्, अस्ति ॥ सः किम्, अस्य माभूत् ।

(ग) अत्रायमर्थः 'सिस' इति सूत्रे नमसोऽभ्येति सूत्रादसुग्रहणं कथमनुवृत्तं ? नमग्रहणमनु-

कः । स्रवे जवा इति गः । वग्धि ॥ द्विस्योरिति दिप्सिपोर्लोः । अवक् । णवादौ पूर्व-
स्येति संप्रसारणम् । अत उपधाया इति वृद्धिः । उवाच । अस्य तिवक्तिख्यातिभ्य इति ङः ॥

(त०) नहि वच्चिरिति ॥ बहुवचनपर इत्येके । अन्तमात्रपर इत्यन्ये ॥२७॥

(डे वचेरुम्) अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन्, ॥ रुदिर् अ-
श्रुविमोचने (क) ॥२८॥

(सु०) डे वचेरुम् ॥ वचेरुमागमः स्यात् इप्रत्यये । अवोचत् ॥ रुदिर् अश्रु-
विमोचने । अश्रुविमोचनं रोदनम् ॥ २८ ॥

रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः ॥ रुदादेः परस्य तिबादिचतुर्णां मध्ये
हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् ॥ रोदिति, रुदितः, रुदन्ति । रोदिषि, रुदिथः,
रुदिथ । रुधात् । रोदितु । रुदिहि । अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम्, अरु-
दन् । इरितो वा अरुदत् ॥ जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वप्यात् ।
स्वपितु । अस्वपीत्—अस्वपत् । सुष्वाप । स्वप्ता । अस्वाप्सीत् ॥

इवस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसत् । अश्व-
सीत् । शश्वास ॥ **अन प्राणने** अनिति ॥ २९ ॥

(स०) रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेः ॥ ह् च वसश्च ह्रसौ तौ आदी यस्य ह्रसादिस्तस्य ॥

“रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥”

ह्रसादेः किम् । रुदन्ति ॥ चतुर्णां किम् । स्वप्ता । हौ परत्वादिति कृते धिरादेशो
न(३) । रुदिहि । लुङि इरित इति वा ङः । अरुदन् । णवादौ पूर्वस्येति संप्रसारणम् ।
यजामिति संप्रसारणम् । सुपुपतुः । अत उपधाया इति वृद्धौ अस्वाप्सात् । ह्रम्यन्तेति
न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ २९ ॥

(त०) रुदादेरिति ॥ ह् च वसश्च ह्रसौ तौ आदी यस्य स तथा । रोदितिः स्व-
पितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥
अरोदादिति । अरुदादेरडित्यट् । अस्तेरीडिति पक्षे ईट् ॥ २९ ॥

(प्रादेरेफादनितेर्नस्य णत्वम्) प्राणिति । प्राणिङि । आनीत् ।
आनत् । आन, आनतुः । अन्यात् । अनिता । आनीत् ॥ **जक्ष भक्ष-**
हसनयोः । जक्षित, जक्षितः ॥ ३० ॥

(सु०) प्रादे रेफादनितेर्नस्य णत्वम् ॥ प्रादिस्थरकारात्परम्यादेर्नस्य णत्वं स्यात् ३०

धवः । बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे । वक्थः । उत्तमे तु । वचमः । लिटि । ऊचः ।
मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु ऊचिम । लुटि । वक्तारः । लिङि । वच्यासुः । उच्चासुरित्यादयोऽसाधवः ।

(क) रुदिरिति । अश्रुमोचनमात्रेऽर्थे रुदिरकर्मकः । शब्दयुक्तकन्दनेऽर्थे तु सकर्मकः । तथा च
भट्टिकाव्ये—रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रदितस्त्वयेति साधु ।

(ख) धिरादेशो नेति । सकृद्रताविति न्यायात् ।

(जक्षादेरन्तोऽदन उस्) जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्या-
न्तोऽत् अन उस् च ॥ जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु । जक्षिहि । अजक्षीत् ।
अजक्षत् । जक्षिता ॥ इति रुदादयः । जागृ निद्राक्षये । जागर्ति, जागृतः,
जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु । अजागः । अजागृताम् ॥ ३१ ॥

(सु०) जक्षादेरन्तोऽदन इस् ॥ जक्षप्रभृतयः सप्त । उक्तं च—

“जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तयस्तथा ।

दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥ १ ॥

दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । अजागः ॥ ३१ ॥

(उस्ि गुणः) अजागरुः । जजागार ॥ ३२ ॥

(सु०) उस्ि गुणः ॥ नाम्यन्तस्य धातोर्युणः स्यादनादेशे उस्ि परे । विददद्-
रिद्रेति वाम् । जागरांचकार ॥ ३२ ॥

(जागर्तेर्वीण्णब्डिङ्गिन्नेषु गुणः) जजागरुः, जजागरुः ।
जजागरिथ । जागराञ्चकार । जागर्यात् । जागरिता । जगारिष्यति । अजा-
गरिष्यत् । अजागरीत् ॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ ३३ ॥

(सु०) जागर्तेर्वीण्णब्डिङ्गिन्नेषु गुणः ॥ जागर्तेर्विङ्ण्णब्डिभिन्नप्रत्यये गुणः
स्यात् । विङ्ण्णब्डिङ्गयोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । विशब्देन वादिः प्रत्य-
यो गृह्यते । इकारस्तु उच्चारणार्थः । ऋणुप्रत्यये जजागृवान्, जजागृवांसौ इति । इणि
अजागारि । णपि जजागार । डिति जागृतः । वृद्धिविषये बुणि जागरकः । घञि जागरः ।
ङिप्रत्यये जागरयति न चैतेषु गुणे कृतेऽप्यत उपधाया इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् ।
गुणविधेरिण्णप्प्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः । लुङि जागृ इ स् ईदित्यत्र रत्वं प्राप्तं तद्गुणो
बाधते । तं गित्ये इति सेर्णित्वाद्घातानामिन इति वृद्धिर्बाधते । तां जागर्तेरिति गुणो
बाधते । तत्र गुणे कृते अतो हसादेरिति विकल्पं बाधित्वा लान्तस्येति वृद्धिः प्राप्ता
ह्म्यन्तेति सूत्रेण निषिध्यते(क) अजागरीत् ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ॥ ३३ ॥

दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति ॥ दरिद्रातेरातो लोपो डिति स्वर
इकारश्च डितिहसे ॥ दरिद्रितः, दरिद्रति । दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अद-
रिद्रात्, अदरिद्रिताम्, अदरिद्रुः ॥ ३४ ॥

(सु०) दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति । हसे इति स्वरे इति चानुवृत्तम् ॥ ३४ ॥

(त०) अदरिद्रुरिति । जक्षादेरिन्यन उम्दरिद्रादेरिदालोप इत्यनेन परत्वादालोप
आदन्तत्वाभावादादन्ताद्द्विष इत्यादिलक्षणविकल्पाप्रवृत्तिः ॥ ३४ ॥

(क) तत्र गुणे कृते इति । हसादिलक्षणाया वृद्धेर्जागृतिगुणेन बाधस्तेन गुणेन हसान्तस्वसम्पाद-
नात् । या हि गुणप्रवृत्तिसभ्ये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः । तदाहुः—गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः
प्रतिषेधो विकल्पनम्, पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यण् (१) पूर्वाः प्राप्तयो नवा । इति ।

(१) यण्पूर्वा इति । यण् इति पाणिनीयानां संज्ञा तत्र यवरलाः ज्ञेयाः ।

(दरिद्रातेरनप्यालोपः सौ वा णब्वुणनिट्सयुट्सु न)
ददरिद्रौ, ददरिद्रतुः । दरिद्राञ्चकार । दरिद्रियात् । दरिद्रिता । अदरिद्रित् ,
अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रासीत् ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥३५॥

(सु०) दरिद्रातेरनप्यालोपः सौ वा णब्वुणनिट्सयुट्सु न । दरिद्राते-
रातो लोपः स्यात् अचतुर्षु सिप्रत्यये तु वा णबादिषु परंपु न । बुणि दरिद्रायकः ॥ अ-
निटि सप्रत्यये दिद्रिद्रासति ॥ युटि दरिद्राणः लुङि आलोपाभावे यमिरमीतीट्सकौ ।
अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् । शासु अनुशिष्टौ अनुशिष्टिरनुशासनम् ॥ ३५ ॥

शासेरिः ॥ शासेरातो हसे विडति डे च इद्भवति । घासादेः षः ।
शिष्टः, शासति । शास्ति, शिष्टः, शिष्ट । शास्मि । शिष्यात् । शास्तु ।
जह्येधिशधि । शाधि ॥ ३६ ॥

दिपि । धातोः सस्य तः स्यादिपि ॥ अशाद्—शशात्, अशिष्टाम् अशासुः॥

सिपि वा । धातोः सस्य वा तः स्यात्सिपि ॥ अशाः—अशात्—
अशाद् । शशास । शिष्यात् । शासिता । अशासिष्यत् । अशिषत् ॥ च-
कासु दीप्तौ ॥ चकास्ति, चकास्तः, चकासति । झसाद्धिः । घे सलोपः
चकाधि । अचकात् । अचकासुः । अचकाः—अचकात्—अचकाद् । चकासां-
चकार । अचकासीत् । इति परस्मैपदम् ॥ ३८ ॥

(सु०) शासेरिः ॥ शास उपधाया इत् स्यात् उप्रत्यये हसादौ विडति च । डस्या-
नुवर्तनात् आडः शासु इच्छायामित्यस्य तु न ग्रहणम् । अतिसर्तिसाहचर्यात्परस्मैपदिन एव
शामेर्धविधानात् । तेन पं एवत्वम् । नेह आशास्ते । अन्ये तु व्यतिशिष्टे । व्यतिशिष्ट्वं ।
इत्यात्मनेपदेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति । हौ जह्येधिशधाधीति शाधिरादेशः । शाधि । सतिशा-
स्तीति डः । अशिषत् ॥ चकासु दीप्तौ । दीप्तिस्तजः चक्षादेरित्यन्तोऽत् । चकासति । घे च
सलोपः । धातोः सकारस्य लोपः स्यात् धकारं परं । द्विस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । दिपि
सस्येति तः । अचकात् । सिपि तु वा तः । अचकाः—अचकात् । कासादिप्रत्ययादित्याम् ।
चकासांचकार । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । देवनं शोकः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वीगत्यतीत्यनेन तुल्ये-
ऽर्थं वर्तत इत्यर्थः । छान्दसाचिमौ । अत एव न व्याख्या तौ(क) ॥ इति सुबोधिन्यां परस्मैपदम् ॥

(क) तथापि स्मर्यमाणत्वादनयोर्व्याख्यानं प्रसौमि—दीधीङ्दिधिदेवनयोरिति ङित्वादात्
दीधीते । अनेकस्वरत्वाद्यः । दीध्याते । दीध्ये । दीध्यांचके । दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् वेतनानुल्ये
वेवीते । वेव्याते इत्यादि दीधीवद्रूपम् । षससस्ति स्वप्ने । श्मावपि छान्दसौ धात् परस्मैपदिनी । सस्ति ।
सस्तः । ससन्ति । लोटि—सस्तु । सधि । लङि—असत् । असस्ताम् । असः । लिटि—ससास । सेसतुः ।
लुङि—असासीत्—अससीत् । सन्ति । इदित्वाङ्गुमि कृते सस्त इति स्थिते 'स्कोराद्योश्च' इति सलोपे 'इसा-
त्वरस्य झसस्य लोपो वा सर्वर्षे झसे' इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये
द्वयोः । संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्को' इति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः इत्येके ।

इति चक्रभराख्यटिप्पण्यामदादिपरस्मैपदप्रक्रिया समाप्ता ।

(त०) शाशेरिः । डे चेति ङानुवृत्तेराङ् शासु इच्छायामित्यस्य नेत्वम् । अर्ति-
साहचर्यात्परस्मैपदिन एव शास्तेर्ङविधानात् भाष्यमतमाह—धे सलोप इति ॥ ६८ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । आगाद्दादिमध्यस्थं परस्मैपदसाधनम् ॥
इति तत्त्वदीपिकायां परस्मैपदम् ॥

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । स्काराद्योश्च । चष्टे, चक्षते । आतो-
ऽन्तोऽदनतः । शक्षते । चक्षे, चक्षथे, चङ्ङ्वे । चक्षे, चक्षवहे, चक्षमहे ।
चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट ॥ * ॥

(सु०) चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ॥ अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तः । इदितो
नुमिति नुम् तु न अन्ते इदित इति व्याख्यानात् । झारस्तु अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मने-
पदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । स्कोरिति कलोपः घृन्वम् । चष्टे । आतोऽन्तोऽदनत इत्यत् ।
चक्षते । मध्यमे तु स्कोरिति कलोपः । पठोरिति कः । पत्वम् । चक्षे । कलोपे घृत्वे झवे
जवा इति डः । चङ्ङ्वे । लङि अचष्ट ॥ * ॥

(त०) चक्षिङ् ॥ अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थो डकारः ।
तेन 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यादि सिद्धम् । इदित इति नुम् तु न भवति अन्ते
इदिति व्याख्यानात् । अकारस्तु वक्तुमुचितः ॥ * ॥

चक्षिङोऽनपि ख्याञ्कृशाञौ णादौ तु वा) चख्यौ,
चख्यतुः । चख्ये, चख्याते । चक्षौ । चक्षे । चचक्षे । ख्येयात्—ख्या-
यात् । ख्यासीष्ट । क्शयात्—क्षेयात् ॥ १ ॥

(अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ङो लृङि सरपवादः) अस्यत्-
अस्यत—अक्शास्त ॥ इर् गतौ कम्पने च । ईर्ते, ईराते । ईर्ताम्,
ईराताम् । ऐर्त । ईराञ्चके ॥ ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । आङः शामु इच्छा-
याम् । आशास्ते । आशशासे । आशासिष्ट ॥ कसि गतिशासनयोः ।
कंष्टे, कंसाते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे,
कशाते । कक्षे, कङ्ङ्वे । अकशिष्ट ॥ णिसि चुम्बने । निस्ते, निंसाते ।
निंसिता ॥ णिजि शुद्धौ । चोः कुः । निङ्ङे । निङ्ङ्वे । निङ्ङिता ॥ शि-
जि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्ङे । शिङ्ङे । शिङ्ङिता ॥ पिजि वर्णे सं-
पर्चने च । पिङ्ङे । पिपिङ्ङे । पिङ्ङिता ॥ पृचि संपर्चने । पृङ्ङे । पपृञ्चे ।
पृञ्चिता ॥ पृची संपर्चने पृक्ते । पपृचे । अपर्चिष्ट ॥ वृजी वर्जने ।
ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदिदित्यन्ये ॥ वृङ्ङे । ईड् स्तुनौ । ईष्टे ॥ २ ॥

(सु०) चक्षिङोऽनपि ख्याञ्कृशाञौ णादौ तु वा ॥ चक्षिङः ख्याञ्कृ-
शाञावादेशौ भवतः अचतुर्षु । लिटि परे तु वा ॥ डित्वात्पदद्वयम् ॥ (अस्यतिवक्ति-

ख्यातिभ्यो डो लुङि सेरपवादः) असुक्षेपणे । ब्रूवो वचिः । वच परिभाषणे । इत्यु-
भयोर्ग्रहणम् । एभ्यो डप्रत्ययः स्यात्लुङि सेरपवादः ॥ आतो णबडाविति डौ । चख्यौ ।
आतोऽनपीत्यालोपः । चख्ये । चकशौ । चकक्षे । चचक्षे । संयोगादेरादन्तस्यैकारो वा ।
ख्यायात्-ख्येयात्-कशायात्-कशेयात् । ख्यासीष्ट । कशासीष्ट । ख्याता । कशाता ।
ख्याख्यति-ख्यास्यते । कशास्यति-कशास्यते । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशा-
स्यत् । अकशास्यत । अस्यतिवक्तीति डः । आतोऽनपीत्यालोपः । अख्यत्-अख्यद् ।
अकशासीत् । अकशास्त । वर्जने ख्याजकशाजौ नेष्टौ । समचक्षिष्ट । आडः शासु इच्छा-
याम् । आङ्पूर्वकत्वं प्राथिकम् । तेन 'नमो वाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् (क) । वचेर्घञ् ।
चजोरिति कः । कसि गतिशासनयोः । शासनमाज्ञा । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । छश-
षेति पत्वम् । पटुत्वम् । कष्टे पठोरिति कः पत्वं च । कश्चे । पत्वध्रुत्वे । श्वे जवा इति
डः । कड्द्वे । णजि शुद्धौ । अनिट्केषु णजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणाद्यं सेट् ।
चोः कुरिति जस्य गः खसे चपा इति कः । निङ्क्ते । गत्वकत्वपत्वानि । निङ्क्ते शिजि
अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्जितम् । णिन्यन्तादीपि कृते शिञ्जिनी 'भूपणानां तु शिञ्जि-
तम्' इत्यमरः । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इति चामरः ॥ चोः कुरिति जस्य गः ।
खसे चपा इति कः । शिङ्क्ते (ख) ॥ पिजि वणं । संपर्चनं मिश्रीभावः ॥ १ ॥ २ ॥

(ईडीशिभ्यां सध्वयोरिट् ॥) ईडिषे । ईडिध्वे ॥ ३ ॥

(सु०) ईडीशिभ्यां सध्वयोरिट् ॥ आभ्यां परयोसध्वशब्दयोरिट् स्यात् ॥ ३ ॥

(लङो ध्वस्य नेट्) ऐड्द्वम् । ईडांचक्रे । ऐडिष्ट ॥ ईश ऐश्व-
र्ये । ईष्टे । ईशिष । ईशिध्वे । ईशांचक्रे । ईशितासे ॥ आस उप वेस
ने । आस्ते आध्वे । आसांचक्रे ॥ वस आच्छादने । वस्ते । ववसे ।
अवसिष्ट ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । नुधातोः । सुवाते । सूताम् ॥

(सु०) लङो ध्वस्य नेट् । ईडीशिभ्यां परस्य लङो ध्वशब्दस्य इणन स्यात् ॥
आस उपवेशने । उपवेशनं स्थितिः । धे चेति सलोपे आध्वम् । कासादिप्रत्ययादित्याम् ।
आसांचक्रे ॥ वस आच्छादने । धे चेति सलोपे । वध्वे । शमद्वेत्पेत्वपूर्वलोपो न ववसे ।
पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । प्राणिगर्भविमोचनं प्रसवः ॥ ४ ॥

(सुवो न गुणश्चतुर्षु) सुवावहै ॥ सुषुवे । सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविता-
सोता । शीङ् स्वप्ने ॥ ५ ॥

(सु०) सुवो न गुणश्चतुर्षु ॥ सुवो गुणो न स्यात् त्यादिषु चतुर्षु । स्वरतिसूतीति
विकल्पं बाधित्वा कित इति निषेधे प्राप्ते ऋादेणदिरिति नित्यमिट् ॥ नुधातो रित्युव् ।
सुषुविषे ॥ स्वरतिसूतीति वेट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट ॥ शीङ् स्वप्ने । स्वप्नमालस्यं निद्राच ॥ ५ ॥

(क) नमो वाकमिति । 'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इत्यादि नमो वचनम् । नमस्कारमित्यर्थः ।
प्रशास्महे—कुर्महे । वाक इत्यत्र बचोभावे । धञ् । 'चजोः कर्गौ इति' कत्वम् ।

(ख) 'शिङ्क्ते' इति । अथ कथं "तालेः शिञ्जलयत्तुमगै" रिति, उच्यते, अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यामने-
पदस्यानित्यत्वात् शतृप्रत्ययो बोध्य इति ।

(शीङो गुणश्चतुर्षु) (क) ॥ शेते, शयाते ॥ ६ ॥

(सु०) शीङो गुणश्चतुर्षु ॥ किङ्कल्यद्युसीत्यस्यापवादः ॥ ६ ॥

(शीङोऽनो रुट् ॥) शीङः परस्यातो रुडागमः ॥ शेरेते । शे-
ताम् ॥ अशेत, अशेरत । शिश्ये (ख) । अशयिष्ट ॥ इङ् अध्ययने ।
अधिपूर्वः । अधीते, अधीयाते, अधीयते । अधीयीत, अधीयीयाताम् । अ-
ध्यैयै । अध्यैत (ग), अध्यैयाताम् ॥ ७ ॥

(सु०) शीङोऽनो रुट् ॥ शीङः परस्यातः प्रत्ययस्य रुडागमः स्यात् । नुधातो-
रिति यः । शिश्ये ॥ इङ् अध्ययने । अध्ययनं पठनम् । नुधातोःरितीय् । अधीयाते ।
आतोऽन्तोऽदनत इत्यत् । अधीयते । लोटि उत्तमपुरुषे गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य
इयं स्वरे इति यत्वम् । अध्यैयै । लङि । अध्यैत । प्रथममिभ्य् ततोऽटौ अध्यैयाताम् ।
अध्यैयत । उत्तमे तु । अध्यैयि, अध्यैवहि ॥ ७ ॥

(त०) अध्यैयातामिति ॥ परत्वादिषादेशे पुनरडागमद्वयेन सिद्धिः ॥ ७ ॥

(इङो णादौ गाङ्) (घ) अधिजगे । अध्येषीष्ट ॥ ८ ॥

(सु०) इङो णादौ गाङ् ॥ इङो गाडादेशः स्याल्लिटि ॥ आतोऽनपोऽन्यालोपे अधिजगे ८

(इङो वा गीर्लुङ्लृङोर्गुणाभावश्च) अध्यगीप्यत—अध्यै-
प्यत । अध्यगीष्ट—अध्यैष्ट (ङ) ॥ ह्नुङ् अपनये । ह्नुते । ह्नुवीत ।
जुहुवे । होषीष्ट । अहोष्ट ॥ ९ ॥

(छ०) इङो वा गीर्लुङ्लृङोर्गुणाभावश्च ॥ इङो गी रित्वादेशो वा स्यात्
गुणनिषेधश्च लुङ्लृङोः परयोः ॥ इति सुबोधिन्यामात्मनेपदम् ॥ ९ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगाहृदादिमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम् ॥
इति तत्त्वदीपिकायामात्मनेपदम् ।

द्विष अप्रीतौ (च) । द्वेष्टि, द्विष्टः । द्वेष्टु । द्विड्ढि । अद्वेट्—अद्वेड्,

(क) शीङ् इति । ङिति प्रत्ययेऽपि गुणविधानार्थं वचनमिदमाह । एवञ्च—शीङ्धातोर्गुणो
भवति पिति ङिति च प्रत्ययेऽन्विषय इत्यर्थः ।

(ख) 'शिश्ये' इति । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'नुधातोः' अनेन यकारो भवति ।

(ग) अध्यैयातामिति । पूर्वमियादेशे पश्चादडागमद्वयम् ।

(घ) इङोणादाविति । इह गाङ्गिति सर्वादेशः । लिटि 'अधि गा णप्' इति जाते 'द्विश्च' 'ह्रस्वः'
'कुहोश्चुः' 'आतोऽनपि अनेनाकारलोपे' 'अधिजगे' इति रूपम् ।

(ङ) अधीतेर्लुङि 'ईङो वा' इति गुणाभावः । 'भूते सि' 'किलात्' ष्टुत्वम् । अध्यगीष्ट । गीरादेशा
भावेऽडागमद्वयम् । 'गुणः' 'परेष्टे' 'इयं स्वरे' अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । इत्यादिरूपम् ।

इति चक्रधराख्यटिप्पण्यामदादेरात्मनेपदं समाप्तम् ।

(च) द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । लट् लकारे—तिबादयस्तत्रादयश्च प्रत्यया भवन्ति ।
'अपृ-कर्त्तरि' अनेन चतुर्षु लकारेषु अप्प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लुङ्' अनेन तस्य लुग् भवति । द्विष-
तिप्—इति जाते 'गुणः' ष्टुभिः ष्टुः, द्वेष्टि, द्विष्टः, द्विषन्ति । द्विष-सिप् इति स्थिते, 'गुणः', 'षडोः कः से,

अद्विष्टाम्, अद्विषुः-अद्विषन् । दिद्वेषिथ । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ दुह प्रपूरणे । दादेर्धः । तथोर्धः । दोग्धि, दुग्धः, दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । अधोक्-अधोग् । दुदोह । धुक्षीष्ट । अधुक्षत् । अदुग्ध-अधुक्षत, अधुक्षाताम् । अदुग्धाः-अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम्-अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि-अधुक्षावहि ॥ दिह उपचये । देग्धि ॥ लिह आस्वादाने । लेढि, लीडः ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति-स्तवीति, स्तुतः-स्तुवीतः, स्तुवन्ति । स्तौषि-स्तवीषि । स्तुते-स्तुवीते । स्तुवीष्व । अस्तौत् । तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । स्तोषीष्ट ॥३॥

(सु०) द्विष अप्रीतौ ॥ अप्रीतिः अत्रुता । ष्टुत्वम् । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विष्टाम् । हौ ष्टुत्वम् । झभे जबा इति ढत्वम् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषे । दिस्थोरिति दिप्सिपोर्लोपः । वावसाने इति वा टः । अद्वेट्-अद्वेड् । आदन्ताद्विष इत्यन उम् वा । अद्विषुः-अद्विषन् । आति तु अद्विष्ट । दिद्वेष । दिद्वेषे । द्विष्यात् । षठोरिति कः पत्वं च । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् । अद्वेक्ष्यत । हशपान्तादिति सक् । अद्विक्षत् । अद्विक्षत । आति सको लोप इत्यल्लोपे अद्विक्षाताम् । दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं त्यजनम् । दादेर्धं इति घः । तथोरिति तस्य धः । झभे जबा इति गः । दोग्धि । सिपि तु घत्वम् । आदिजबानामिति धः । खसे चपा इति कः पत्वं च । धोक्षि । लङ् दिस्थोरिति दिप्सिपोर्लोपः । घत्वधत्वकत्वानि । अधोक् । लुङ् हशपान्तादिति सक् । घत्वधत्वकत्वपत्वानि । अधुक्षत् । आति तु अधुक्षन् । दुहदिदं इति सको लुक्, पक्षे तन्धासुध्वंवाहपु लङ्त्वत् । घत्वं तथोर्धं इति घत्वम् । झभे जबा इति गः । अदुग्ध । अदुग्धाः । घत्वे अदुग्धम् । अदुह्वहि ॥ दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः ॥ लिह आस्वादाने । हो ढ इति ढः । तथोर्द्धं इति धः । ष्टुत्वम् । ढि ढो लोप इति ढलोपः । लेढि । सिपि अनेन षस्य कः । 'किलात्' द्वेष्ट, दिष्टः, द्विष्ट, द्वेषि, दिव्यः, द्विभ्यः । आत्मनेपदपक्षे—द्वेष्टे, द्विषते द्विषते इत्यादिरूपम् ।

विधौ लिङ्—द्विष्यात् द्विष्याताम्, द्विष्युः । आत्मनेपदपक्षे—द्विषीत, द्विषीयाताम्, द्विषीरन् । इत्यादिरूपम् ।

लोटि—द्वेष्ट—द्विष्टात्, द्विष्टाम्, द्विषन्तु । द्विष् हि इति जाते 'झसाद्धिर्द्धेः' 'षो ङः ष्टुत्वम् । द्विड्ढि द्विष्टात्, दिष्टम्, द्विष्ट, द्वेषाण्य, द्वेषाव, द्वेषाम । आत्मनेपदपक्षे—द्विष्टाम्, द्विषाताम्, द्विषताम् । इत्यादिरूपम् ।

लङ्—द्विष् दिप् इति जाते 'गुणः' 'षो ङः' 'दिस्थोर्द्धसात्' 'वावसाने' 'दिवादावट्', अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेट्—अद्वेड्, अद्विष्टाम्, 'आदन्ताद्विषोऽन उस' अनेन वा अन उस् भवति, अद्विषुः—अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे—अद्विष्ट, अद्विषाताम्, अद्विषत । इत्यादिरूपम् ।

लिटि—द्विष् ण्य इति स्थिते 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः, दिद्वेष, दिद्विषतुः, दिद्विषुः, दिद्वेषिथ । आत्मनेपदे—दिद्विषे, दिद्विषाते, दिद्विषिरे । इत्यादिरूपम् ।

आशीलिङ्—परस्मैपदपक्षे, द्विष्यात् । आत्मनेपदपक्षे, 'सिस्थोः' अनेन गुणाभावः 'षढोः' 'कः से' 'किलात्' द्विषीष्ट ।

ढत्वम् । षढोरिति कः । षत्वम् । लेक्षि । हौ ढत्वं झसादिति हेर्धिः । ष्टुत्वम् । षि ढ इति ढलोपपूर्वदीर्घौ । लीढि । लुङि हशपान्तादिति सक् । अलिक्षत् । आति तु अलि-
क्षत् । दुहदिहेति सको लुक्पक्षे ढत्वधत्वषटुत्वढलोपपूर्वदीर्घाः । अलीढ । आति सक् इत्य-
होपे । अलिक्षाताम् , अलिक्षन्त । अलीढाः—अलिक्षथाः । अलोपः । अलिक्षाथाम् । अ-
लीढ्वम्—अलीक्षध्वम् । अलिक्षि, अलिहहि—अलिक्षावहि, अलिक्षामहि । ओरौ इत्यौ ।
स्तौति । तुरुस्तुभ्य इतीड् वा । स्तवीति । नुधातोरित्युव् । स्तुवन्ति ॥ * ॥

**स्तुसुधूञां पे सेरिट्) अस्तावीत् । अस्तोष्ट ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि ॥ १ ॥**

(सु०) स्तुसुधूञां पे सेरिट् ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टुञ् अभिषवे । धूञ् कम्पने । एषां
परस्मैपदस्य सेरिट् आति तु न । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अस्तावीत् । आति तु
गुणः । पत्वषटुत्वे । अस्तोष्ट ॥ १ ॥

**अबादावीप्पिति ऋस्मि (क) ॥ ब्रुव ईप्प्रत्ययोऽबादौ पिति
ऋस्मि । ब्रवीति, ब्रूतः, (ख) ब्रुवन्ति ॥ २ ॥**

(सु०) अबादावीप्पिति ऋस्मि । ब्रुवः परेषां पितां तिबादीनां चतुर्णां तकार-
सकारमकारादिप्रत्ययानामीबागमः स्यात् ॥ २ ॥

(त०) अबादाविति ॥ अप् आदिः स्थानी यस्य स तथा अब्लुक् तेन लुग्विषय
इत्यर्थः । ऋस्मीत्यत्र हि सतकारको निर्देशः । दस्य खसे चपा इति तः । तेनाब्रवीदिति
सिद्धयति ॥ २ ॥

**ब्रुव आहश्च पञ्चानाम् ॥ ब्रुवः परेषां तिबादीनां पञ्चानां णवादयः
पञ्चादेशा वा स्युः ब्रुव आहश्च ॥ आह, आहतुः, आहुः ॥ ३ ॥**

(सु०) ब्रुव आहश्च पञ्चानाम् ॥ ब्रुवः धातोरआहदेशः । अकार उच्चारणार्थः ।
तिबादीनां पञ्चानां क्रमेण णवादयः पञ्चादेशाश्च ॥ अत्र द्विश्रिति द्वित्वं न (ग) उक्तार्थं
इत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(त०) पञ्चानामिति ॥ आदेशादेशिनोः संख्यासाम्यादादेशा अपि पञ्चैव ग्राह्याः ।
द्विश्रैत्यत्र परोक्षार्थणादियोगे द्वित्वविधानादेतद्योगे द्वित्वं न ॥ ३ ॥

लुटि—‘उपधाया लवोः’ अनेन गुणः, द्वेषा । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ।

लुङ्लकारे—‘हशपान्तात्सक्’ अनेन सक्, किन्त्वाद् गुणाभावः, ‘षढोः कः से’ ‘किलात्’ अद्विचत्
अद्विचताम्, अद्विचन् । आत्मनेपदेऽपि—सकप्रत्ययः, अद्विचत्, आति सको लोप इत्यल्लोते अद्विचताम्
अद्विचत्, अद्विचथाः, अद्विचथाम् । अन्यानि सुगमानि ।

(क) अबादाविति अत्र ‘ब्रुव आह’ इत्यतो ब्रुव इत्यनुवर्त्तते । अपि इत्येव सिद्धे आदिशब्द
उत्तरार्थः । तेन जायते जानासि इत्यत्र यनाप्रत्ययेऽपि जादेशो भवति । अत्र विषयसप्तमी । पिति किम्,
ब्रूतः । अबादाविति किम्, वक्ता ।

(ख) ब्रूत इति । अत्र प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायेन गुणप्राप्तौ लुकि न तन्निमित्त-
मिति गुणाभावः ।

(ग) अत्र द्विश्रैति । यदादेशस्तद्भवतीति न्यायेनोक्तार्थत्वाभावात् द्वित्वं नापि परोक्षेति भावः ।

तस्थे ॥ आहो हस्य तस्थे परे ॥ आत्थ, आहतुः । ब्रूते । ब्रवीतु ।
अब्रवीत् ॥ ४ ॥

(सु०) तस्थे ॥ आह इत्यनुवर्तते तच्च पष्ठ्या विपरिणम्यते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्य-
स्य हस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(त०) तस्थ इति ॥ आह इत्यनुवर्त्यं तच्च पष्ठ्या विपरिणम्य पष्ठीनिर्दिष्टत्वेना-
न्त्यस्येत्याह—हस्येति ॥ ४ ॥

(ब्रुवोऽनपि वच्) (क) उवाच । ऊचे । अवोचत् । अवोचत ।
आदाथ इः ॥ अवोचेताम्, अवोचन्त । अवोचेथाः । अवोचेथाम्, अवोच-
ध्वम् । अवोचे । अवोचावहि ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ ५ ॥

(सु०) ब्रुवोऽनपि वच् ॥ ब्रुवो ववादेशः स्यादचतुर्षु ॥ णवादेशो पूर्वस्येति पूर्वस्य
संप्रसारणम् । उवाच । यजामिति संप्रसारणम् । ऊचतुः । अस्यतिवन्की इः वचरित्युम् ।
अवोचत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादनमावरणम् ॥ ५ ॥

(ऊर्णोर्निर्वा वृद्धिर्हसादौ पिति चतुर्षु) ऊर्णोति, ऊर्णोति,
ऊर्णतः, ऊर्णवन्ति । ऊर्णते (ख) । ऊर्ण्यात् । ऊर्णवीत (ग) । ऊर्णोतु ।
ऊर्णोतु । ऊर्णोहि (घ) ॥ ६ ॥

(सु०) ऊर्णोर्निर्वा वृद्धिर्हसादौ पिति चतुर्षु ॥ ओरौ इति नित्ये औन्वे प्राप्ते
इति विभाषा ॥ हसादौ । किम् ऊर्णवानि । पिति किम् । ऊर्णतः । वृद्धभावे गुणः ।
ऊर्णोति । नुधातोरित्युव् ऊर्णवन्ति ॥ ६ ॥

(त०) ऊर्णोतिरिति । चितपा निर्देशो यङ्लुग्व्यावृत्तयर्थः ॥ ६ ॥

(ऊर्णोर्निर्गुणो दिस्योवृद्धेरपवादः) और्णोत् । और्णो (ङ) ॥ ७ ॥

(क) ब्रुवोऽनपीति । एतत्सुत्रारम्भसामर्थ्याद् 'वच परिभाषणे' इति धातोरनाम्बषयप्रयोगाभावः ।
अन्यथा 'वच्चा' इत्यादिरूपं स्वतन्त्रस्यैव धातोर्भविष्यति, किमनेन । एवमपि—'अस्तेरनपि भूः' इति
सुत्रारम्भसामर्थ्यात् भूधातोर्नानापि स्वतन्त्रस्य प्रयोग इति केचित् ।

(ख) लटलकारे—ऊर्णोति, ऊर्णोति, ऊर्णुतः, ऊर्णुवन्ति । ऊर्णोपि, ऊर्णोपि, ऊर्णुधः, ऊर्णुध ।
ऊर्णोमि, ऊर्णोमि, ऊर्णुवः, ऊर्णुमः । आरमनेपदपक्षे—ऊर्णते, ऊर्णुवाते, ऊर्णुवते, ऊर्णुपे, ऊर्णुवाथे,
ऊर्णुध्वे । ऊर्णुवे ऊर्णुवहे, ऊर्णुमहे ।

(ग) विधौ लिङ्—ऊर्ण्यात्, ऊर्ण्याताम्, ऊर्णुयुः, ऊर्ण्याः, ऊर्ण्यातम्, ऊर्ण्यात, ऊर्ण्याम्,
ऊर्ण्याव, ऊर्ण्याम, ऊर्णुवीत, ऊर्णुवीयाताम्, ऊर्णुवीरन्, ऊर्णुवीथाः, ऊर्णुवीयाथाम्, ऊर्णुवीध्वम्,
ऊर्णुवीथ, ऊर्णुवीवहि, ऊर्णुवीमहि ।

(घ) ऊर्णोत्, ऊर्णोतु, ऊर्णुनात् ऊर्णुताम्, ऊर्णुवन्तु, ऊर्णुहि, ऊर्णुतात्, ऊर्णुतम्, ऊर्णुत,
ऊर्णवानि, ऊर्णवाव, ऊर्णवाम । ऊर्णुताम्, ऊर्णुवाताम्, ऊर्णुवताम्, ऊर्णुस्व, ऊर्णुवाथाम्, ऊर्णुध्वम्,
ऊर्णुवै, ऊर्णुवावहे, ऊर्णुवामहे ।

(ङ) लङ्लकारे—और्णोत्, और्णुताम्, और्णुवन्, और्णोः, और्णुतम्, और्णुत, और्णवम्, औ-
र्णुव, और्णुम । और्णुत, और्णुवाताम्, और्णुवत । और्णुथाः, और्णुवाथाम्, और्णुध्वम् । और्णुवी, औ-
र्णुवहि, और्णुमहि ।

(मु०) ऊर्णोतेर्गुणो दिश्योर्बृद्धेरपवादः ॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यात् दिपि सिपि च ऊर्णोतेर्वा इत्यस्यापवादः ॥ ७ ॥

ऊर्णोतेराम्न ॥ ८ ॥

(मु०) ऊर्णोतेराम्न ॥ अनेकस्वरत्वात्प्राप्त आम् अनेन निषिञ्च्यते ॥ ८ ॥

स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्द्धातोर्द्वितीयेऽवयवोऽद्विरुक्तः । सस्वरोद्धिर्भवति

(मु०) स्वरादेः परः ॥ सस्वर आदिरित्यस्यापवादः । अद्विरुक्तेत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

(त०) स्वरादेरिति ॥ सस्वर आदिरित्यस्यापवादः ॥ अद्विरुक्त इति ॥ तेन इयाजत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ ९ ॥

(स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न) ऊर्णुनाव, ऊर्णुनुवतुः १०

(मु०) स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥ संयोगस्यादयः संयोगादयो नकारदकारकारास्तेषां द्वित्वं नेत्यर्थः ॥ यथा उन्दी । उन्दिदिपति । इन्दि । इन्दिदिपति । अद्दु । अद्दुडिपति । अर्च । अर्चिचिपति ॥ इयायेत्यादौ नातिप्रसंगः ॥ १० ॥

(त०) आद्योच्चारणनकार एव णत्वं तु प्सर्न इत्यनेन विधीयते तेन नुराब्दस्य द्वित्वम् १०

(ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा ङित्) ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ

(क) ऊर्णुविता—ऊर्णाविता । ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ पे । पक्षे वा गुणः । और्णावीत्, और्णाविष्टाम् । और्णवीत्—और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णविष्ट—और्णुविष्ट (ख) ॥ इत्यदादयः ॥ ११ ॥

(ख०) ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वा ङित् ॥ ङित्त्वपक्षे तु नुधातोर्नित्युव । ऊर्णुनुविथ । पक्षे गुणः । ऊर्णुनविथ । और्णावीत्—और्णुवीत्—और्णुवीत् ॥ इत्यात्पे ॥ ११ ॥

इति सुबोधिन्यामदादयः ॥

(त०) कृतायामिह टीकार्यालोकेशकरशर्मणा । गणोऽदादिरगादेशेपभाषितपृष्ठगः ११ इति तत्त्वदीपिकायामदादयः ॥ २ ॥

अथ ह्रादयः ॥ ३ ॥

**हु दानादनयोः । ह्राद्वेर्दिश्च ॥ हु इत्यादेरुत्पन्नस्यापो लुक् धा-
ताश्च द्वित्वम् ॥ जुहोति, जुहुतः ॥ १॥**

(क) लिट्लकारे—ऊर्णुनाव, ऊर्णुनुवतुः, ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ, ऊर्णुनुवथुः, ऊर्णुनुव । ऊर्णुनाव, ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनुविम । ऊर्णुनुवे, ऊर्णुनुवाते, ऊर्णुनुविरे । अन्यानि सुगमानि ।

आशालिङि—‘धे’ अनेन दीर्घः । ऊर्णुयात्, ऊर्णुयास्ताम्, ऊर्णुयासुः । आत्मनेपदपक्षे—ङित्त्वाद् विकल्पेन गुणः, ऊर्णुविषोष्ट, ऊर्णुविषोष्ट । अन्येषां रूपाणि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयाद् लिख्यन्ते ।

(ख) लुक्लकारे—ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः । और्णावीत्, पक्षे गुणो भवति, और्णुवीत्, पक्षे ङित्वात् वा उवभवति, और्णुवीत् । आत्मनेपद—और्णाविष्ट, और्णाविषाताम् । पक्षे—और्णुविष्ट, और्णुविष्ट, और्णुविषाताम्, और्णुविषत, इति ।

इति चक्रधराख्यटिप्पण्यामदादिप्रक्रिया समाप्ता ।

(सु०) हुदानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः (क) ॥ ह्यादेर्द्विश्र ॥ हु आदिर्यस्य स ह्यादिर तस्य ह्यादः । अदादेरित्यतो लुगित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते ह्यादेरिति कर्मणि षष्ठी । उच्चारणक्रियायाः कर्मत्वात् । तथा च लृकसति ह्यादिर्द्विवारमुच्चारणीय इति फालतम् । द्विः प्रयोगो द्विवचनमिति सिद्धान्तः १

(त०) हु दानादनयोः ॥ दानमिह प्रक्षेपमात्रम् । अग्नौ हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते (ख) । अस्य च नित्यपरस्मैपदित्वात् कुत्रचिद्धोप्यत इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव । 'स्मारान्नो जुहाना' इत्यत्र न शानः किन्तु आनशप्रत्ययान्तम् ॥ ह्यादेः ॥ हु आदिर्यस्य स तथा तस्य । द्वौ वारविति द्विः । योग्यतयोहोच्चारणक्रिया लभ्यते । तदावृत्तौ द्विरुद्दात्तः । लुगित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते । तस्मिन्सतीत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वेः ॥ द्विरुक्तात्परस्यान्तोऽत् ॥ जुहति । जुहोपि, जुहुथः, जुहुथ । जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः । जुहुयात् ॥२॥

(सु०) द्वेः ॥ द्वेः किम् । युवन्ति । हुन्वोरिति वः जुहति ॥ २ ॥

(त०) द्वेः ॥ द्विवचनमस्यास्तीति विग्रहे मत्वर्थीयः इप्रत्ययोऽव्ययस्य तद्धिते यस्यस्योऽष्टलोपश्चास्मादेव लिङ्गात् द्विरुत्तमात् । अन्तोऽत् इति द्वयमप्यनुवृत्तम् ॥ २ ॥

(जुहोतेर्हेधिः) जुहुधि । अजुहोव ॥३॥

(सु०) जुहोतेर्हेधिः ॥ जुहोतेः परस्य हेधिः स्यात् ॥ लोडुत्तमे तु परत्वादू गुणः (ग) जुहवानि ॥ ३ ॥

अन उस् ॥ द्विरुक्तादन उस् ॥ असि गुणः ॥ अजुहवुः । जुहाव ॥४॥

(सु०) अन उस् ॥ द्वेरित्यनुवृत्तम् । परत्वादुसि चेति गुणः । अजुहवुः ॥ ४ ॥

(त०) अन उस् ॥ द्वेरित्यनुवृत्तेराह—द्विरुक्तादिति ॥ ४ ॥

(भीहीभृहुवामाम्वा स च लुगवत्) जुहवांचकार । ये । ह्यात् । होता । होप्यति । अहोषीत् ॥ जिभीभये । विभेति ॥ ५ ॥

(सु०) भीह्वाभृहुवामाम्वा स च लुगवत् ॥ एभ्यश्चतुभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति लिटि स चाम् लुगवत् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् । तेन लुकि सति यत्कार्यं द्वित्वादि तदामि परेऽपि भवतीत्यर्थः । जुहवांचकार । पक्षे जुहाव । ये इति दीर्घः । ह्यात् । होता । होप्यति । अहोष्यत् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अहोषीत् ॥ ५ ॥

(ङिति हसे भीहाकोरिद्वा) विभीतः—विभितः, विभ्यति । विभीयात्—विभियात् । विभेतु—विभीतात्—विभितात् । अविभयुः । विभयांचकार—

(क) दानमिति । यद्यपि स्वत्वानुवृत्तपूर्वकं परस्वत्वापादानमेव दानं तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे—प्रक्षेप इति ।

(ख) अगनाविति । आहवनीयादावित्यर्थः । हविष इति । विधिबोधितद्रव्यस्येत्यर्थः । स्वभावोदिति । तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्त्तादीं स तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम् ।

(ग) परत्वादिति । उवर्णान्तेषु हुन्वोरिति वत्वापेक्षया परत्वादित्यर्थः ।

विभाय । अभैरीत् ॥ हा लज्जायाम् । जिहेति । अजिह्युः । जिह्याव-
कार—जिहाय । ह्रियात् । हता । अह्रैरीत् ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥६॥

(सु०) डितिहसे भोहाकारिवा ॥ अन्येः स्वरस्य वेकारा भवति डिति हसे परं ६
ऋपोरिः पूर्वस्य ॥ ऋपोः पूर्वस्यात् इत् लुकि ॥ पिपति ॥ ७ ॥

(सु०) ऋपोरिः पूर्वस्य ॥ ऋ गतौ । पृ पाठनादौ गुणे कृते । पिपति ॥ ७ ॥

पोरुर् ॥ पवर्गात् वकाराच्च ऋत् उर् ऋगुणवृद्धिविषये । व्योर्वि हसे ।
पिपूर्तः, पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु—पिपूर्तात्, पिपूर्ताम्, पिपुरतु । दिभ्यो-
र्हसात् । अपिवः । पपार, पपरतुः । पपरिथ । पूर्यात् । परिता—परीता । परि-
ष्यति—परीष्यति । अपारीत् ॥ पृ पालनपूरणयोः । पिपति, पिपृतः, पि-
प्रति । पिपृयात् । पिपर्तु । पिपृतात्, पिपृताम्, पिपृतु । पिपृहि—पिपृतात् ।
पिपृतम्, पिपृत । पिपराणि, पिपराव, पिपराम । अपिवः, अपिपृताम् । पपार,
पपरतुः, पप्रुः । पपर्य । प्रियात् । पर्ता । परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत्,
अपार्षाम् ॥ ओहाक् त्यागे । जहाति ॥ ८ ॥

(सु०) पोरुर् ॥ पवर्गात् वकारादुत्तस्य ऋत् उर् अगुणवृद्धिविषये ॥ यथा वुन्-
पति । व्योर्वि हसे इति दीर्घः । पिपूर्तः । द्वेरित्यन्तोऽत् । पिपुरति । दिभ्योरिति दिप्
सिबालुक् । अपिवः । उमि तु गुणः अपिवरुः । ऋसंयोगादित्यकित्वाद्गुणः पपरतुः ।
वृङ्वृजिति वेदो दीर्घः । परिता—परीता ॥ ८ ॥

(त०) पोरुर् ॥ धात्ववयवात्पवर्गादिति बोध्यम् । तेन समीगमित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥

द्वेस्तौ ॥ द्विरुक्तस्य धातोरातो लोपो डिति स्वरे ईकारश्च डिति हसे ॥
जहितः—जहीतः । जहति ॥ ९ ॥

(हाको यादादावालोपः) जह्यात् ॥ १० ॥

(सु०) द्वेस्तौ ॥ द्वौ वाराविति द्विरुच्चारणे सुप्रत्ययः । द्विरकारि इति जिडित्करणे
इति जिः । औ स्वन्तस्य टिलोपः । औणादिके इप्रत्यये जिलोपः । अत्रानुवृत्त्यैव ईलोप-
योर्लोभेऽपि अनन्तरत्वादीकारस्यैव ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं तावित्युक्तम् ॥ ननु तर्हि द्वेस्वे-
ति पाठ्यम्, अनन्तरत्वादीश्रालोपोऽनुवर्तताम् । एवं डिति हसे लोपः । डिति स्वरे ईरिति
विपर्ययस्यापि संभवात् । तावित्युक्ते तु नातः ईहसे अनयोर्थादृशौ दृष्टौ तावेवाऽत्र स्त
इति न दोषः । पक्षे भोहाकारिति इत्वम् । जहितः । हाको यादादावालोपः ॥ १० ॥

(त०) द्वे स्तौ ॥ द्वेरित्यस्य पूर्ववत्प्रक्रिया । अनुवृत्त्यैव ईलोपयोर्लोभेऽपि अन्तर-
त्वादीकारस्यैव ग्रहणे मा भूदित्येतदर्थं तावित्युक्तम् ॥ ओर्भोरितो लोपः । ई हसे इत्यत
ईकारस्तस्य हसे इत्यनेन योगाद्धसे ईकारः । परिशेषात्स्वरे लोपः ॥ १० ॥

ईर्वाहौ ॥ जहातेर्हौ परे इकार ईकारश्च वा । जहिहि—जहीहि—जहाहि ।

अजहात्, अजहिताम्—अजहीताम् । अजहुः । जहौ । दादेरे । हेयात् । अहासीत् ॥ ऋ गतौ । असवर्णे स्वेरे इय् ॥ इयति, इयृतः, इयति । इ-यूयात् । इयर्तु । ऐयः, ऐयृताम्, ऐयरुः । आर, आरतुः आरुः । अत्य-तिव्ययतीनामितीट् ॥ आरिथ । आरत् ॥ सृ गतौ । ससति । ससर्थ । स्रियात् । असरत् ॥ इति पम् (क) ॥ ११ ॥

(स०) ईर्वा हौ ॥ जहातेहौ परे इत्वमीत्वमात्वं च भवति ॥ अत एव भट्टिः प्रायुष्क । 'जहिहि जहीहि जहाहि रामभाष्याम्' इति ॥ दादेरित्येत्यम् । हेयात् । यमिरमिनमाता-मितीट्सकौ । अहासीत् । ऋप्रोरिति पूर्वस्येत्वम् । असवर्णं स्वरं इतीय् । इयात् । लङि अडागमो द्विस्योरिति द्विसिबोलोपः । ऐयः । उसि तु गुणः । ऐयरुः । अत्यतिव्यय-तीनामिति थपि नित्यमिट् । आरिथ । आशिपि गुणोऽतीति गुणः । अर्यात् । हन्न्त इतीट् । अरिप्यति । सतिशास्त्र्यतिभ्य इति डः । ऋवर्णदृशोरिति गुणः । आरत्, आरताम्, आरन् ११ इति सुबोधिन्यां परस्मैपदम् ॥

(त०) ईर्वा हौ ॥ ई इरोति छेदः, तयोरभावपक्षे आकारः स्थित एव ॥ ११ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगमदृग्वादिमध्यस्थपरस्मैपदसाधनम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायां परस्मैपदम् ॥

ओहाङ् गतौ । भृञां लुकि ॥ डुभृञ्हाङ्माडां पूर्वस्यात् इत् लुकि ॥ जिहीते, जिहाते, जिहते । जहे । अहास्त ॥ **माङ् माने ।** मि-मीते । ममे । अमास्त ॥ इत्यात् ॥ १॥

(स०) भृञां लुकि ॥ बहुवचनेन डुभृञ्हाङ्माडामिति त्रयाणां ग्रहणम् । द्वे रि-त्यन्तोऽत् । जिहते । आतोऽनपीत्यालोपः । जहे, जहाते ॥ १ ॥

इति सुबोधिन्यामात्मनेपदम् ॥

(त०) भृञामिति ॥ कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन घातुत्रयमेव लभ्यत इत्याह डुभृञ्हाङ्माडामिति ॥ १ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगमदृग्वादिमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायामात्मनेपदम् ॥

डुभृञ् धारणपोषणयोः । विभर्ति, विभृतः, विभ्रति । विभृयात् । वि-भर्तु । विभः । विभरांचकार । वभर्थ । वभृव । वभ्र । वभृम । वभृद्वे ।

(क) अस्मिन् ह्वादिपरस्मैपदे एते घातव उपलभ्यन्ते वैदिकास्तथथा—घृ क्षरणदीप्तयोः । जिघत्ति । जिघर्म्यसि हविषा घृतेन । ह प्रसङ्गकरणे । जिहत्ति । अर्थं सुबो अभिजिहति होमान् । भस भर्त्स-नदीप्तयोः । वभस्ति । कि ज्ञाने । चिकेति । तुर् त्वरणे । तुतोति । तुतूर्तः तुतरति । धिपशब्दे । दिधेति । धन धान्ये । दधन्ति, दधन्तः, दधनति । जन जनने । जजान्ति, जजातः, जजति । जर्जसि । जजान । गास्तुतौ । देवाजिगाति सुम्नयुः । जिगीतः । जिगति ।

इति चक्रधराख्यटिप्पण्यां ह्वादिपरस्मैपदम् ।

भृषीष्ट । अभाषति । अभृत ॥ **डुधाञ् दाने । ददाति ॥३॥**

(सु०) डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ ड्वितस्त्रिमक् इति त्रिमक् (क) भृञ्मिम् । भृञ् लुकि इति पूर्वस्यत्वम् । विभर्ति । विभृते । विभृयात् । बीभ्रीत । विभर्तुं, विभृताम् । द्विस्थोरिति द्विप्सिलोर्लोपः । अविभः । उसि तु गुणः । अविभरुः । अविभृत । भीहीभृद्वामामिति वाम् । विभरांचकार । विभरांचक्रे । पक्षे वभार । बभ्रे । यादादौ इति रिङ् । भ्रियात् । उरिति न गुणः । भृषीष्ट । भर्त्ता । हन्वृत् इतीट् । भरिष्यते । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अभाषात् । लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अभृत ॥३॥

(त०) डुभृञिति । ड्वितस्त्रिमगर्थो डुः ॥३॥

दादेः ॥ द्विरुक्तानामपिद्वाधामातो लोपो ङिति ॥ दत्तः, ददति । दत्ते । ददातु ।

(सु०) दादेः ॥ द्वेरित्यनुवृत्तम् । द्वेस्तौ इत्यस्यापवादो येन नाप्राप्तिन्यायात् ॥१॥

(त०) दादेरिति ॥ द्वेस्तावित्यस्यापवादो येन नाप्राप्तिन्यायात् ॥ १ ॥

दां हौ ॥ अपिद्वाधामेत्वं पूर्वस्य च लोपो हौ ॥ देहि । अददात् । ददौ । ददित्—ददात् । देयात् । अदात् । अदित, अदिषाताम् ॥ **डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधाति ॥ २ ॥**

(सु०) दां हौ ॥ बहुवचनेन धाजो ग्रहणम् । लिटि आतो णवित्यौकारः । ददौ । आतोऽनपीत्यालोपः । ददे । दांदरित्येत्वम् । देयात् । दादेः पे इति सेलुक् । अदात् । आति तु अपिद्वाधास्थामितीत्वम् । लोपो ह्रस्वादीति सिलोपः । अदिति ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके ॥ २ ॥

(त०) दामिति बहुवचनेन दारूपाणां ग्रहणं धाग्रहणं च ॥ २ ॥

पूर्वस्य ङिति झसे धः ॥ धाजः पूर्वस्य दकारस्य घो भवति ङिति झसे परे ॥ धत्तः, दधति । धत्ते । धेहि । अधात् । धेयात् । अधित, अधिषाताम् ॥ **णिजिर् शौचपोषणयोः ॥३॥**

(सु०) पूर्वस्य ङिति झसे धः ॥ धाञ् धातोरेवेत्यर्थः ॥ ङिति झसे किम् । दधाति । दधति । दांदरित्यालोपे तथोर्ध्व इति धत्वं न दधातेनेत्युक्तत्वात् । धत्तः । धत्ते । दांदरित्यालोपः । दध्यात् । दधीत । दधातु । धत्ताम् । अदधात् । अधत्त । दधौ । दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता । धास्यति । धास्यते । अधास्यत् । अधास्यत । दादेः पे इति सिलोपः । अधात् । अपिद्वास्थामितीत्वम् । अधित ॥ ३ ॥

(त०) धत्त इति ॥ तथोर्ध्व इत्यत्र वावसान इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया तस्य धत्वाभावः ३

निजां गुणः ॥ णिजिविजिविषां पूर्वस्य गुणो लुकि (ख) ॥ नेनेक्ति, नेनक्तिः, नेनिजति । नेनोक्षि । नेनिके । नेनिज्यात् । नेनेकतु । नेनिग्धि ॥४॥

(सु०) निजां गुणः ॥ बहुवचनमाद्यर्थम् । बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणम् । णिजिर्

शौचपोषणयोः । विजिर् पृथग्भावे । विश्ल व्याप्तौ । एषां पूर्वस्य गुणो लुकि ॥४॥

द्वेः स्वरेपि नोपधागुणः ॥ द्विरुक्तस्य घातोरव्विषये स्वरे परे उपधाया गुणो न ॥ नेनिजानि । अनेनेक्—अनेनेग् । निनेज । निनिजे । नि-निजिषे । निक्षीष्ट । अनिजत्—अनैक्षीत्, अनैक्ताम् । अनिक्त ॥ **विजिर् पृथग्भावे ।** वेवेक्ति । विवेजिथ । विक्षीष्ट । अविजत्—अवैक्षीत् । अविक्त ॥ **विप्ल व्याप्तौ ॥** वेवेष्टि । विविषीध्वे । विक्षीष्ट । अविषत् । तनि-हशपान्तात्सक् । अविक्षत, अविक्षाताम्, अविक्षन्त ॥५॥ इत्युभयदप्रक्रिया ॥ इति ह्यादयः ॥

(सु०) **द्वेः स्वरेऽपि नापधागुणः ॥** द्विरुक्तस्य घातोरुपधाया गुणो न चतुर्षुपिति स्वरे ॥ द्विरुक्तस्य किम् । द्वेषाणि । स्वरे किम् । वेवेष्टि ॥ चतुर्षु किम् । निनिजे ॥ नेनेक्ति । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत । नेनेक्तु । नेनिक्ताम् । द्विस्योरिति द्विपसिपोल्लोपः । अनेनेक् । अन ऊरिस् अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज । निनिजे । निज्यात् । द्विस्योरिति न गुणः । निक्षीष्ट । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । इरितो वेति वा डः । अनिजत् । अनियोनामीति वृद्धिः । अनैक्षीत् । आति तु । झसादिति सिलोपः । अनिक्त, अनिक्षाताम् ॥ विजिर् पृथग्भावे । विवेजिथ । अत्र विजिरेडादिप्रत्यय इति डित्त्वं न । ओविजी भयचलनधारित्यस्यैव तत्र प्रहणात्(क) । णिजिविजी रुधादावपि (ख) ॥ विप्ल व्याप्तौ । व्याप्तिः कात्स्न्यम् । लित्पुषादेरिति डः । अविषत् । आति तु । हशपान्तादिति सक् । पठोरिति कः । अविक्षत । आति सको लोपः स्वरे इति अल्लोपः । अविक्षाताम्, अविक्षन्त ॥ इत्यात्पे ॥ ५ ॥

इति सुबोधिन्यां ह्यादयः ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । सङ्घिसा बालबोधार्थं जुहोत्यादिगणोऽगमत् ॥ ५ ॥ इति तत्त्वदीपिकायां ह्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ (ग)

दिवादर्यः (घ) ॥ कर्तरि चतुर्षु । अपोऽपवादः ॥ खोर्वि हसे ॥

(क) ओविजीति । श्रूयमाणविकरणकस्य तौदादिकस्य रौधादिकस्य चैव ग्रहणमित्यत्र व्याख्या-नमेव शरणमित्याशयः ।

(ख) णिजिविजी रुधादावपिति । रुधादौ णिजधातोः पाठभावेन 'णिजि' इत्यस्यानन्तर पठि-तो विज्धातुस्तत्रापि बोध्यः । इति चक्रधराख्यटिप्पण्यां ह्यादयः ।

(ग) दिवु क्रीडेति । क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः सुगमाः ।

(घ) दिवादर्यः । अत्र केचिदनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्त्तते, तेन 'आशम्नाशभ्रमुजसिन्नु टिलसां योवा' 'अनुपसर्गाद्वयसः सम्पूर्वाच्चे' ति बोध्यमिति वदन्ति, तत्र, आशादीनां दिवादिभ्योऽन्यत्र पाठ-सत्त्वात् यस्यैव पसर्गविशेष्य विकल्पविधानाच्च ।

दीव्यति । दीव्येत् । दिदेव । दीव्यात् । अदेवीत् ॥ **षिवु तन्तुसंताने ।**
सीव्यति ॥ १ ॥

(सिवादेरङ्घ्र्यवाये वा षः) न्यषेवीत् ॥ न्यसेवीत् ॥ **स्त्रिवु**
गतिशोषणयोः । स्त्रीव्यति । सिलेव ॥ **ष्ठिवु निरसने(क) ।** ष्ठीव्यति ॥
ष्णुसु अदनादानदर्शनेषु । सुष्णोस ॥ **ष्णमु निरसने ।** ष्णस्यति ॥
षनसु कौटिल्ये दीप्तौ च । चक्रसिथ । अक्कासीत् । अक्कसीत् । **व्युषु**
प्लुषु दाहे(ख) । व्युष्योस । **नृती गात्रप्रक्षेपे ।** नृत्यति । ननर्त ॥ २ ॥

(सु०) दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्ति-
गतिषु ॥ उदित्करणं क्त्वाप्रत्यये इङ्ङिकल्पार्थं क्तक्त्वोरनिङर्थं च । ङिति झसे कौ
अमे चेत्यूः । द्यूत्वा-देवित्वा । द्यूतेन दीव्यन्ति माणवकाः कीडन्तीत्यर्थः । शत्रुं दीव्यति
विजिगीषतीत्यर्थः । कान्तिरिच्छा, द्युतेः पृथग्रहणान् । दिवादेर्यः । दिव् आदिर्यस्य स
दिवादिः तस्माद्यप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परतः । द्योरिति दीर्घः । दीव्यति ॥ पिवु
तन्तुसंताने । आदेः ष्णः स्न इति सः । सीव्यति । सिवादेरङ्घ्र्यवाये वा षः । उपसर्ग-
स्थान्निमित्तात्परस्य सिवादेः सस्याङ्घ्र्यवधाने वा षः स्यात् ॥ प्रादेश्चेत्यत्र सिवादिङ्ङः
(ग) ॥ नृती गात्रप्रक्षेपे । नर्तने इत्यर्थः । ईदित्करणप्रादीदित इत्यनेन क्तक्त्वोरिण्-
निषेधार्थम् । यद्यपि नृतनदेतीदो विकल्पितत्वात् क्विद्वेद् इत्यनेनैवेष्टं सिद्धयति तथापि
क्विद्वेद् इति सूत्रस्य नित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम् । तेन धातु गतिशुद्धयोरित्यस्मात्
क्तप्रत्यये इति च 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥

(त०) दिवु ॥ व्यवहारः क्रयादिः । उकारः क्तप्रत्यये इङ्ङिकल्पार्थः ॥ दिवा-
देर्यः दिव आदिर्यस्य स तथा तस्मात् ॥ **अपोऽपवाद्** इति ॥ अपो गणविशेषाका-
ह्लाभावात्प्राप्तेः ॥ दीव्यतीति ॥ यप्रत्ययस्य ङित्त्वाद् गुणो न ॥ २ ॥

(नृतत्तृदृष्टदृत्तकृद्भयोऽसेः सादेरिङ्वा) नर्तिष्यति—
नत्स्यति । अनर्तात् ॥ **त्रसी उद्वेगे ।** भ्राशम्लशेति वा यः । त्रस्यति—
त्रसति । तत्रास, तत्रसतुः ॥ **कुथ पूतीभावे ।** कुथ्यति । चुकोथ—चु-
कोथिथ ॥ **पुथ हिंसायाम् ।** पुथ्यति । अपोथीत् ॥ **गुध परिवेष्ट-**
ने । गुध्यति । अगोधीत् ॥ **क्षिप प्रेरणे ।** क्षिप्यति । क्षेसा । अक्षैप्सी-
त् ॥ **पुष्प विकसने ।** पुष्प्यति ॥ पुपुष्प ॥ **तिम् तीम् ष्टिम् ष्टीम्**
आर्द्राभावे । तिष्यति । तीष्यति । तितेम । तिष्टीम ॥ **ब्रीड लज्जा-**
याम् । ब्रीड्यति । विव्रीड ॥ **इष गतौ ।** इष्यति । इयेष । ईषतुः ।

(क) ष्टिवु निरसन इति । केचिदिहेमं न पठन्ति ।

(ख) व्युषुदाह इति । अर्थं दन्तोष्ठादिर्मूर्द्धन्यान्तः । तथा च—वद्यके त्रिकदुकपर्याये व्योषशब्दः पठ्यते

(ग) सिद्धसहस्रद्वस्तुस्वञ इति सिवादयः ।

एषिता । ऐषीत् ॥ **पह पुह तृसौ (क)** । सद्यति । ससाह, सेइतुः, सेहुः । असहीत् । सुद्यति ॥ **जृषिर् अष्व वयोहानौ** । जीर्यति । ज-जरतुः—जेरतुः । जीर्यात् । जरिता—जरीता । ऋवर्णदृशोरित्यनेन गुणः । अजरत्—अजारीत् । शीर्यति । जझरतुः । अजारीत् ॥ **शो तनूरुरणे ॥ ३ ॥**

(७०) नृत्तदृष्टदृष्टनृत्तदृष्टयोऽसंः सादेरिड्वा ॥ पुंभ्यः परस्य सिभिन्नस्य-मादेः प्रत्ययस्येड्वा स्यात् ॥ उत्रुर् हिंसाना इरयोः । उड्दृर् द्वीसिदेवनयोः । कृती छेदने । अमेरित्युक्तत्वाद्दिह नित्यमिड् । अनतीत् । सप्रत्यये निनर्निपति-नित्यवति । प्रागभ्याशेति वा यः । त्रस्यति—त्रनति । फगराजू इत्येत्वपूर्वलोपो । त्रपतुः । अतो ह्यमादेरिति वा वृद्धिः । अत्राभ्यात्—अत्रायात् ॥ कुप पूर्वाभावे । पूर्वाभावः पवित्रमवनम् । कुप्यति भूमिः पवित्री भयनीत्यर्थः । पुष्प विक्रमे । पान्तोऽप्यम् । अतप्रत्यये पुष्प्यन् । पचाद्यप्रत्यये पुष्पम् । संज्ञायां कप्रत्यये पुष्पाकम् ॥ व्रीड चादने लज्जायां च । चोदनं ट्रेरणम् । गुणहंसादित्यत्र प्रत्यये आत्रत इत्याप् । व्रीडा । वञ्चि नु व्रीडः । अत एव 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये' इति मायः ॥ 'व्रीडभावदति मे न संप्रति' इति कार्लि-शायः ॥ पह पुह तृसौ । नृत्तिस्त्वर्षणम् । इयुभेहीड्विकल्पस्त्वभ्य न भवति सहेत्यपा निदंशान् । ननुभूक भावे कप्रत्यये सुहितं नृत्तिः (ख) ॥ जृषिर् अष्व वयोहानौ । पित्वात् षिद्धिश्चामित्यत्र प्रत्यये जरा । अत इर र्जीर । अशोरिति दीर्घः । जीर्यति । कर्मयोगा-ग्नादिरित्यक्त्वाद्गुणे कृते शशदेति गुणशब्देन साधितस्य निषेवाहोपः पचामित्य-स्याप्रवृत्तौ फगराजू इत्येत्वपूर्वलोपवि ह्यपः । जरतुः—जरतरतुः । वृष्टुर् वृष्टन्नानामिति वा दीर्घः । जरिता—जरीता । इरितो वेति वा छः । ऋवर्णदृशोरिति गुणः । अजरत् पक्षे णित्प इति गित्वाद्वातोर्नामिन इति वृद्धिः । अजारीत् ॥ ३ ॥

(त०) नृत्ति ॥ उत्रुर् हिंसाना इरयोः । उड्दृर् द्वीसिदेवनयोः । त्रस्यति । प्राशेति वा यः । पक्षेऽप । पुष्प विक्रमे । पान्तः । 'तथा नमः पुष्पपतु कोरकेण' इति व्रीहपः (ग) । व्रीड ॥ 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये' (व) इत्यत्र वञ् । 'मन्दाक्षं ही-स्वपा व्रीडा' इत्यत्र नुराश्रेत्यत्र ॥ पह ! अत्रनुपश्र्तीड्विकल्पः कल्पचित्तमते न भवति, अयन्तनिदंशाद्भौत्रादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । महास्तसु वि हल्पं मन्पन्ते, अकारस्योच्चार-णात्त्वात् । **जृषिर् ॥ पकारो जगन्त्यत्राड्यर्थः । अजरत् । ऋवर्णदृशोरिति गुणः ॥ ३ ॥**

(क) पहतृसाविति । अत्र सहेः पाठोर्नामिनः कर्षांचादिति कश्चित् । तत्रापाततः । पुंशकादिति नृत्ते शकादिना सहमपण इत्युपादाय ननु पहपुह नृत्त्यथ इत्यस्यैव परस्मैपदिनाऽनुबन्धकस्य अदणं प्रागमित्याशङ्क्यानुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वाद्बुभयोरपीह अग्रणमिति तेषामुक्तेः ।

(ख) सुहितं नृत्तिरिति । अतएव 'पूरणगुणसुहितार्थैः सह पठयं न समस्यते' इत्यत्र सुहितार्थस्य नृत्त्यर्थविधानात् ।

(ग) सव्यापसव्यत्यजनादहिरुक्तैः पञ्चेपुत्रायैः पृथगजितासु ।

दशासु शेषा खलु तदशा या तया नमः पुष्पपतु कोरकेण इति ॥ नै० स० ३-११४श्लोकः ॥

(घ) यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।

महोभिभिव्याहृतवाञ्छितार्थैर्व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये ॥ इति मा० स० ३-४० श्लोकः ।

द्योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरातो लोपः ॥ श्यति । शशौ (क) ॥ शाता । अशात्—अशासीत् ॥ छो छेदने । छयति । अच्छात्—अच्छासीत् ॥ षो अन्तकर्मणि । स्यति । सेयात् । असात्—असासीत् ॥ दो अवखण्डने (ख) । घति । देयात् । अदात् ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ ४ ॥

(सु०) द्योः ॥ यि ओरिति च्छेदः । धातोरोतो लोपः स्यात् दिवादिविकरणे ये परे ॥ तेन लव्यमित्यादौ न । शच्छेति वा सेर्लुक् । अशात् । लुगभावे यमिरमीती-ट्सकौ । अशासीत् ॥ पोऽन्तकर्मणि । अन्तकर्म नाशः । दादेरे इत्येत्वम् । सेयात् । 'राधवस्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे इत्यत्र राधवेति सम्बोधनम् (ग) । स्येति लोटो मध्यमस्यैकवचनान्तम् । दादेरित्येत्वम् । देयात् । उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेति णत्वम् । प्रणिदाता । 'दादेः प' इति सिलुक् । अदात् ॥ ४ ॥

(त०) द्योः ॥ यि ओरिति च्छेदः । विकरणप्रकरणत्वाद् दिवादर्थे इति विहित एव गृह्यते न त्वन्यः । तेन लव्यमित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ षो ॥ अन्तकर्म नाशः ॥ ४ ॥

(राधोऽकर्मकादेव घः) राध्यति । रराधिय । राद्धा । रात्स्यति । अरात्सीत् । व्यध ताडने । ग्रहां विडति च । विध्यति । विव्याध । विवि-धतुः । विव्यधिय-विव्यद्ध । व्यद्धा । अव्यात्सीत् ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोषिय । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादित्वात् ङः । अपुषत् ॥ शुष शोषणे । शोष्टा । शोक्ष्यति । अशुषत् ॥ तुष तुष्टौ । तोष्टा । तोक्ष्यति । अतुषत् ॥ दुष वैकृत्ये । दोष्टा । अदुषत् ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लेष्टा(घ) ॥ ५ ॥

(सु०) राधोऽकर्मकादेव यः ॥ अकर्मकाद्राधेयप्रत्ययः स्यात् सकर्मकात्तु न । 'यन्मह्यमपराध्यति' द्रुह्यतीत्यर्थः (ङ) । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' द्रुह्यन्तमित्यर्थः (च) । राद्धयत्योदनः सिध्यतीत्यर्थः ॥ अकर्मकात् किम् । शत्रुमपराधनोति हिनस्तीत्यर्थः । 'अध संसिद्धौ हिंसायां च स्वादिश्चुरादिश्रायम् । राधो हिंसायामित्यनेनैत्वपूर्वलोपाविह न हिंसार्थकस्य सकर्मकतया द्वाकित्वाऽयोगान् ॥ ग्रहामिति संप्रसारणम् । विध्यति । लिप्पुपादेरिति ङः । अपुषत् ॥ पढोरिति कन्वं पत्वं च । शोक्ष्यति ॥ ५ ॥

(आलिङ्गने श्लिषेः सकृं ङाऽपवादः) अश्लिषत्कन्यां चैत्रः ।

(क) शशाविति । 'संयत्तराणाम्.....'श्रातो एव्रडौ' अनेन सिद्धम् ।

(ख) दो अवखण्डने । अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः । खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धेः ।

(ग) राधवस्येति । श्लोकोयं भट्टिकाव्यस्य ।

(घ) श्लिषआलिङ्गने । अनिट्कोऽयम्, न तु भौवादिकवत् सेट्क इति दर्शयति—इत्थेऽप्येति ॥

(ङ) उदाहरणमुखेनाह—यदिति ।

न दूये सात्वतीसुतुर्थमह्यमपराध्यति ।

यत्तु दन्दश्चते लोकमतोदुःखाकरोति माम् ॥ इति माधकाव्ये स० २-११, श्लोकः ।

(च) मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः । इति मा० स० २-४३ श्लोकः ।

अनालिङ्गिते तु समश्लिषज्जतु काष्ठम् ॥ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वेत्ता ।
अस्विदत् ॥ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । अक्रुधत् ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् ।
क्षोद्धा । अक्षुधत् ॥ शुध शौचे । शोद्धा । अशुधत् ॥ विधु संराद्धौ ।
सेद्धा । असिधत् । रभ हिंसायां च । रध्यति । ररन्ध, ररन्धतुः । ररन्धि-
थ—ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व । ररन्धिम—रेध्म ॥ ६ ॥

(स०) आलिङ्गने श्लिषेः सक् डाऽपवादः ॥ अनिटः शिः ऋपेः सक् प्रत्ययः स्यात्
आलिङ्गनेऽर्थं । नान्यत्र । प्राणिकर्तृकमुपगृह्णन्मालिङ्गनम् । लिट्पुपादेरित्यस्यापवादः ॥
अनिटः किम् । श्लिष दाहे इति सेटो भौवादिकस्यमा भूत् । अश्लपीत् । हशपान्तादिति
सार्क सिद्धे पुनः सको विधानं नियमार्थम् (क) । तेन कर्मणि आतां प्रभृतिषु परतोऽनालिङ्गने
सिन्वेव न तु सक् । यथा हणन्तनीतीण् । अश्लेपि, अश्लिक्षाताम्, अश्लिक्षन । अश्लिष्टाः,
अश्लिक्षायाम्, अश्लिष्टह्वम् । अश्लिक्षि, अश्लिष्वहि, अश्लिक्षमहि ॥ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ।
गात्रप्रक्षरणं घर्मस्तुतिः । जीदिति न्यासकारः । नेति हरदत्तः । जीतां तक् वर्तमानेऽपीति
तक् (ख) आदीदित इति नेट् । स्विन्नः । त्वे कर्तरि चादित इठीड् वा ॥ स्विन्नम्—
रवेदितम् ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् । भोक्तुमिच्छा सुक्षा । अनिडयम् । कथं तर्हि क्षुधित
इति (ग) । क्विबन्तादितो जातार्थं इतीतप्रत्यय इति माधवः ॥ वस्तुतस्तु वसिष्णु-
ध्योरिडिति वक्ष्यते ॥ पिधु संराद्धौ । संराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितः क्त्वो वात क्त्वा-
प्रत्यये इडिवकल्पः । सिद्ध्वा । इट्पक्षे इवर्णावर्णापन्धाद्धसादेरिति वा कित्त्वम् । सेधि-
त्वा—सिधित्वा ॥ रधिजभाः स्वर इति नुम् । ररन्ध । नुमि कृते संयोगात् परत्वेना-
कित्त्वात् नलोपो न । ररन्धतुः । स्वरति सूतीति सूत्रे रधाद्यत्कोऽन्तर्गणो ज्ञेयः । तेन
गणनिदिष्टत्वाद्गड्लुकि न वेट् । राराधिता । स्वरतीति वेट् । ररन्धिथ—ररद्ध । लोपः
पचामित्येत्वपूर्वलोपो । रेध्व । इट्पक्षे ररन्धिथ ॥ ६ ॥

(त) अनालिङ्गने त्विति ॥ आलिङ्गनं प्राणिकर्तृकमुपगृह्णन्म् ॥ षिभु ॥ उदितो
वेति वेट्कत्वार्थ उः । संराद्धिर्निष्पत्तिः ॥ रध हिंसायां चेति । चात्संराद्धावित्यर्थः ॥
ररन्धिथेति ॥ नित्यत्वाच्चुमि संयोगात् कित्त्वाभावे नलोपो न ॥ ६ ॥

(लिड्वर्जिते इटि रधेर्नुम्न) रधिता—रद्धा । रधिष्यति—रत्स्यति ।

अरधत्(धं) ॥ णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥ ७ ॥

(सु०) लिड्वर्जिते इटि रधेर्नुम्न ॥ रधेर्नुम्न स्यात् इटि परे । लिट् सम्बंधि-

(क) नियमार्थमिति । आलिङ्गनेऽर्थे एव सांगति नियमः ।

(ख) जीत्करणस्य फलं दर्शयति—जीतां तगिति ।

(ग) क्षुधित इति । प्रयोगोऽयं रघुकाव्ये दृश्यते । यथा—

तस्यालमेवा लुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोषितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुषेव । इति ।

(घ) अरधदिति यणु—प्राचो ग्रन्थे अरन्धदिति नुमनुवक्तं पठ्यते, तरामादिकम्, न लोपस्था-
वयकत्वात् ।

नीटि तु नुम् स्यादेव ॥ इटि किम् । रन्धकः ॥ लिट्पुषादेरिति डः । नुम् । 'नो लोपः' इति नस्य लोपः अरधत् ॥ ७ ॥

(मस्जिनशोर्भसे नुम्) ननंष्ट (क) । नेशिव—नेश्व, नेशिम—नेश्म, नशिता—नंष्टा । नशिष्यति—नङ्क्ष्यति । अनशत् ॥ तृप् प्रीणने । तृप्यति । ततर्पिथ-तत्रपथ-ततर्पथ । तर्पिता-त्रसा तर्सा । तर्पिष्यति-त्रप्स्यति-तप्स्यति । अतृपत्-अतर्पीत्—अत्राप्सीत्—अताप्सीत् ॥ हृप् हर्षगर्वयोः । हृप्यति । अद्राप्सीत्—अहृपत् ॥ द्रुह जिघांमायाम् । द्रोहोहिथ—द्रोहोढ—द्रोहोग्ध । द्रुहिव-द्रुहह, द्रुहिम-द्रुहह । द्रोहिता-द्रोधा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-द्रोक्ष्यति । अद्रुहत् । मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोहिथ—मुमोढ—मुमोग्ध ॥ षणुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोहिथ—सुष्णोढ—सुष्णोग्ध ॥ सिह प्रीतौ । सिष्णोहिथ—सिष्णोढ—सिष्णोग्ध ॥ शमु उपशमे ॥ ८ ॥

(स०) मस्जिनशोर्भसे नुम् ॥ अनयोर्नुम् स्यात् झमे परे ॥ टुमस्जो शुद्धौ । णश अदर्शने । लशषेति षत्वम् । पटुत्वम् । ननंष्ट । नशेरिति कत्वमिह कर्तुं न शक्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्यति ॥ तृप् प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्' । करणस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी (ख) । पितृन् अताप्सीत् इत्युभयत्र दर्शनात् (ग) । स्वरतीति वेट् । ततर्पिथ । कृशादीनामिति वा रः । ततर्पथ—तत्रपथ । कृप्स्फृशमृशत्पृष्णामिति वा सिः । अतर्पीत् । इडभावे अनिटो नामिवत् इति वृद्धिः । अताप्सीत् । रत्वे अत उपधाया इति पुनर्वृद्धिः । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ हृप् हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । द्रुहादेरिति घत्वदत्वे । तथोर्द्धे इति थस्य घत्वम् । झवे इति गः । मुमोग्ध । षटुत्वे ङि ङ इति ढलोपः । मुमोढ-मुमोहिथ । लटि घत्वदत्वयोस्तुल्यं रूपम् । खसे इति षडोरिति च कत्वविधानात् । मोक्ष्यते ॥ शमु उपशमे । उदित्वात् क्त्वाप्रत्यये वेट् । शमित्वा । शान्त्वा । क्वचिद्वेट् इति क्तत्वत्वोरनिट् । शान्तः ॥ ८ ॥

(त०) नष्टेति ॥ अत्र नशोः को वेति पक्षे ककारोऽस्त्विति न भ्रमितव्यं तस्य(घ) पदान्त एव विधानात् । स्याद्यधिकाराच्च (ङ) ॥ ७ ॥

शमां दीर्घः(च) ॥ शमादीनामष्टानां दीर्घः कर्तरि ये ॥ शाम्यति ।

(क) ननंष्टेति । यत्तु प्राचा ननङ्गथेत्युदाहृतम्, तदपाणिनीयमित्युपेक्षितम् ।

(ख) विवक्षाभावे नाग्निस्तृप्यति काष्ठैरिति स्यात् ।

(ग) दर्शनादिति । पितृन्ताप्सोत्सममंस्त वन्धूनिति भट्टिकाव्ये दृश्यते ।

(घ) तस्येति । कस्येत्यर्थः । पदान्ते एव विधानम्, न त्वपदान्ते । 'न शोः' इति सूत्रस्य वृत्तौ यञ्भस इति पठितम् तद्धि स्यादिपरकम्, न तु तिबादिपरकम् ।

(ङ) स्याद्यधिकाराच्चेति । नशः ककारविधानं स्यादौविभक्तावेवेति भावः ।

(च) समाप्ति । शम्तम्दम्शम्भ्रम्क्षम्क्षम्दामिति समादयः ।

शमिता । अशमत् ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तताम । तेमतुः ।
 अतमत ॥ दमु शमनायाम् । दाम्यति । देमतुः । अदमत ॥ अमु
 तपसि खेदे च । श्राम्यति । शश्राम, शश्रमतुः । अश्रमत ॥ अमु अन-
 वस्थाने । आम्यति—अमति । बभ्राम । भ्रेमतुः—वभ्रमतुः । अब्रमत ॥ क्षमू
 सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ—चक्षन्थ । अक्षमत् ॥ क्लमु ग्लानौ । आ-
 श्भ्लाशेति यो वा । क्लास्यति । छिवुक्लम्वाचमां दीर्घोऽपि । क्लामति ॥ मदी
 हर्षे । माद्यति ॥ मेदिथ । अमदत् ॥ शमादयोऽष्टौ (क) ॥ असु क्षेपणे ।
 अस्यति । अस्येत । आस, आसतुः, आसिथ ॥ ९ ॥

(सु०) शमां दीर्घः ॥ शमादीनामष्टानां दीर्घः स्यात् ये परे ॥ लोपः पचामित्ये-
 त्वपूर्वलोपौ । शोमतुः ॥ दमु शमनायां सकर्मकः । आशभ्लाशिति यो वा । भ्राम्यति-
 अमति । फणराज् इत्येत्वपूर्वलोपौ वा । भ्रेमतुः ॥ क्षमू सहने । नायं पित् । भ्वादिस्तु
 पित् । ‘अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूपः क्षमतेः क्षमा ।’ ऊदित इति वेट् । चक्षमिथ-
 चक्षन्थ । मोनो धातोरिति मस्य नत्वणत्वे । चक्षण्व ॥ क्लमु ग्लानौ । अत्रापि मप्रत्य-
 येऽपि छिवुक्लम्वाचमामित्येव दीर्घं सिद्धे शमादिपाठः शमादिभ्य इति त्रिगुणर्थः ॥ ९ ॥

(अस्यतेस्थुक् डे) आस्थत् ॥ यसु प्रयत्ने ॥ १० ॥

(सु०) अस्यतेस्थुक् डे ॥ असेः धुगागमः स्यात् डे परे । असेः पुषादित्वात्
 डप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यृहोरित्यात्मनेपदं
 वक्ष्यते । पर्यास्थत् ॥ १० ॥

(अनुपसर्गाद्यसः सम्पूर्वाच्च यो वा) (ख) यस्यति—यस-
 ति । संयस्यति । संयसति । ययास । येसिथ । अयसत् । उपसर्गे तु प्रय-
 स्यति ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति । जजास । जेसिथ । अजसत् ॥ तसु
 दसु उपक्षये । तस्यति । दस्यति । ददास । देसिथ । अदसत् ॥ वसु
 स्तम्भे । वस्यति । ववास, ववसतुः । अवसत् ॥ व्युष विभागे ॥
 अव्युषत् (ग) । विसू प्रेरणे । विस्यति । विवेस । अबिसत् ॥ कुष
 संदलेषणे । कुस्यति । चुकोश । कोशिता । अकुशत् ॥ वुस उत्सर्गे ।
 बुस्यति । बुबोस । बोसिता । अबुसत् ॥ मुस खण्डने । मुस्यति । मोसिता ।

(क) अष्टाविति । पूर्वोक्ताष्टावित्यर्थः ।

(ख) अनुपसर्गादिति । अत्र यसुपाठेनैव सिद्धौ संपूर्वपाठस्तु नियमार्थः । संपूर्वादेव यो नोप-
 सर्गान्तरपूर्वात् । अप् तु भ्रादिपाठाद्भवति, येन नाप्राप्तिन्यायेनापोपवादोयम् । य इति चतुर्षु बोध्यम् ।
 चतुर्धिति किम्, ययास ।

(ग) व्युष विभाग इति । अयं दाहे पठित् अर्थभेदेन तु डप्रत्ययार्थमिह पुनः पठ्यते । ओष्ठवा-
 दिदन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्ये ।

अमुसत् ॥ मसी समी परिणामे । मस्यति । मेसिथ । अमसत् ॥
 लुट् विलोडने । लुठ्यति । लोठिता । अलुठत् । उच समवाये ।
 उच्यति । उवोच, ऊचेतुः । औचत् ॥ भृशु भ्रंशु अधःपतने । भृश्य-
 ति । बभर्शिथ । अभृशत् । भ्रश्यति । बभ्रंश । अभ्रशत् ॥ वृश वरणे
 वृश्यति । ववर्शिथ । अवृशत् ॥ कृश् तनूकरणे । कृश्यति । चकर्शिथ ।
 अकृशत् ॥ जितृष् पिपासायाम् । तृष्यति । ततर्षिथ । अतृषत् ॥ हृष्
 तुष्टौ । हृष्यति । जहर्षिथ । अहृषत् ॥ रुष् रिष् हिंसायाम् । रुष्य-
 ति । रोषिता—रोष्टा । अरुषत् ॥ रिष्यति । रेषिता—रेष्टा । अरिषत् ॥ डिप्
 क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् ॥ क्रुप् क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् ॥ गुप्
 व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् ॥ युप् रुप् लुप् विमोहने ।
 युप्यति । युयोपिथ । अयुपत् ॥ रुप्यति । रुरोपिथ । अरुपत् ॥ लुप्यति ।
 लुलोपिथ । अलुपत् ॥ लुभ आकाङ्क्षायाम् । लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता—
 लोब्धा । अलुभत् ॥ क्षुभ् संचलने । क्षुभ्यति । चुक्षोभ । अक्षुभत् ॥
 णभ तुभ हिंसायाम् ॥ णभ्यति । तुभ्यति । (क) । क्लिद् आर्द्रा-
 भावे । क्लिद्यति । चिक्लेद । क्लेता । अक्लिदत् ॥ जिमिदा स्नेहने ॥११॥

(सु०) अनुपसर्गाद्यसः संपूर्वाच्च यो वा ॥ अनुपसर्गात् संपूर्वाच्च यसेयंप्र-
 त्यथो वा स्यात् ॥ वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपो (ख) । ववसतुः । बुस उत्सर्गं । उत्सर्गस्त्या-
 गः ॥ मसी समी परिणामे । परिणामो विकारः (ग) ॥ इषु सहेति वेद् । रोषिता—रो-
 ष्टा ॥ लुप्यति । सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात् तौदादिकस्थैव ग्रहणात् ।
 इषुसहेति वेद् । लोभिता—लोब्धा ॥ ११ ॥

(मिदेर्गुणो ये) मेद्यति मिमेद । मिद्यात् । अमिदत् (घ) ॥ जि-
 क्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः क्ष्वेदिता । अक्ष्विदत् ॥ ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति ।
 आर्ध्यत् । आनर्ध । ऋध्यात् । आर्धत् ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ।

(क) क्षुभिण्यभितुभयो घृतादौ कन्यादौ च पठ्यन्ते । घृतादित्वात् उप्रत्यये सिद्धेऽपि इह पाठस्तु
 यप्रत्ययार्थः ।

(ख) ववसतुरित्यत्र लोपपञ्चामिति पत्वपूर्वलोपप्राप्तावाह—वादित्वादिति । शशददवादिगुणभू-
 ताकाराणामिति सूत्रेण नैत्वपूर्वलोपाविति भावः ।

(ग) विकारो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः । यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तदुपादानकारणम् ,
 तेन समासत्ता यस्य कार्यस्य तथाभूतकार्यस्यापत्तिरित्यर्थः । यथा—न्यावहारिकसत्ताकदुग्धे तत्समस-
 ताकदधिरूपकार्यापत्तिरिति । तदुक्तम् , सतत्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृतं इति ।

(घ) अमिददिति । भातोरस्य घृतादिपाठादेवर्तमददमेदिष्टेति सिद्धे पुनरिह पाठोऽमेदीदिति मामू-
 दिति । घृतादिभ्यो बहिरैवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः ।

गृध्यति । जगर्धिय । अगृधत । इति पुषादयः ॥ इति परस्मैपदम् ॥१२॥

(सु०) मिदेर्गुणो ये ॥ मिदेर्गुणः स्यात् दिवादिकरणे ये परे ॥ गुणशामिति
नुक् । आनर्द्ध ॥ इति सुबोधिन्यां परस्मैपदम् ॥ १२ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगाद्दिवादिमध्यस्थपरस्मैपद-
साधनम् ॥ इति तत्त्वदीपिकायां परस्मैपदम् ॥

षुङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । सुषुविषे । सविता—सोता ।
असविष्ट ॥ दूङ् परितापे । दूयते । दुदुविद्भवे—तुदुविध्वे । अदविष्ट ॥
दीङ् क्षये । दीयते ॥*॥

(सु०) सुङ् प्राणिप्रसवे ॥ प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घटं सूयते इत्यादि प्रयो-
गाभावात् प्राणीत्युक्तम् ॥ स्वादय ओदितः । वक्ष्यमाणत्वात् ल्वाद्योदितश्चेति नत्वम् ।
प्रसूनम् ॥ नुधातोस्त्युक् । सुषुवे । स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा कित इतीणुनिषेधे
प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिद् सुषुविषे (क) ॥

(त०) सवितेति ॥ स्वरतिसूतीति वेद् ओदित इति फलं तु ककवत्वोस्तस्य नत्वम्*

(दीङो युट् किङतः स्वरस्य) दिदीये ॥१॥

(सु०) दीङो युट् किङतः स्वरस्य ॥ दीङः परस्य स्वरदेः किङतः प्रत्ययस्य
युट् स्यात् । स्वरदेः किम् । देदीयते । किङतः किम् ॥ उपादानम् ॥ १ ॥

(मिनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि चात्व-
म्) दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्त ॥ डीङ् विहायसा गतौ ।
डीयते । डयिष्यते । अडयिष्ट ॥ धीङ् धारणे । धीयते । दिधियद्भवे—दि-
धियध्वे । अधेष्ट ॥ मीङ् प्राणविधोगे । मीयते । मेता ॥ रीङ् स्त्र-
वणे । रीयते । रिश्ये । अरेष्ट ॥ लीङ् श्लेषणे । लीयते । लिल्ये ॥२॥

(सु०) मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि चात्वम् ॥ एपा-
मात्वं स्यात् गुणवृद्धिविधायके प्रत्यये क्यपि च । मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे ।
दीङ् क्षये ॥ घञि उपादायः । तत्र्यप्रत्यये प्रमातव्यम् । लुङि आदास्तेत्यत्रापि द्वाधास्था-
मितीत्वं न दीङोऽनुकरणे दारूपासम्भवात् । डीङ् विहायसा गतौ । आकाशेन गमने ।
डीनः । डीनवान् । डीङः स्वादिपु पाठसामर्थ्यात् ककवत्वोरिति इट् । इटि सति व्यवत्रानात्
ल्वाद्योदितश्चेति नत्वं न स्यादित्यर्थः । मीङ् प्राणविधोगे । मीयते । प्राणैर्वियुज्यते इत्यर्थः ॥२॥

(लीलीङोरात्वं वा गुणवृद्धिविषये क्यपि च) लाता-
लेता । अलास्त—अलेष्ट ॥ व्रीङ् वरणे । व्रियते । विव्रिये । व्रेष्यते । अत्रेष्ट ॥
स्वादय ओदितः(ख) ॥ पीङ् पाने । पीयते । अपेष्ट ॥ माङ् माने ।

(क) विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्ते इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसाम-
र्थ्यादिति भावः । (ख) स्वादय इति । 'युङ् इत्यारभ्य त्रीढन्ता इत्यर्थः ।

मीयते । ममे । अमास्त, अमासाताम् ॥ ईङ् गतौ । इयते । अयांचक्रे ॥
प्रीङ् प्रीतौ । प्रीयते । पिप्रिये । अप्रेष्ट ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ ३ ॥

(सु०) लीलीङोरात्वं वा गुणवृद्धिविषये क्यपि च ॥ अनयोरात्वं वा स्यात्
गुणवृद्धिविधायके प्रत्यये क्यपि च परे । ली श्लेषणे । क्रयादिः । लीङ् श्लेषणे । दिवा
दिः ॥ क्यपि विलाय-विलीय ॥ वीङ् वरणे । वरणमङ्गीकारः ॥ व्री वरणे । क्रयादिः ।
स्वादयः ओदित इति ॥ तत्फलं तु क्तक्तवत्वोस्तस्य नत्वम्, ल्वाद्योदित इत्यनेन वक्ष्य-
ते ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः (क) ॥३॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ कर्तरि चतुर्षु ॥ जायते । गमां स्वरे । जज्ञे । जनिता
दीपजनेति इण् वा । जनिवधोर्न वृद्धिः । अजनि-अजनिष्ट ॥ तूरीगति-
त्वरणहिंसनयोः । तूर्यते-तुतूरिषे । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । अदीपि-
अदीपिष्ट । पूरी आप्याने । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ तप ऐश्वर्ये । तप्यते ।
तेपे । तप्ता । अतप्त ॥ वावृत वरणे (ख) । वावृत्येते । वावर्तांचक्रे ॥ पद
गतौ ॥ पेदे । पत्ता ॥ ४ ॥

(सु०) ज्ञा जनोर्जा ॥ अनयोर्जदिशः स्याच्चतुर्षु । ज्ञा अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे ।
चतुर्षु किम् । ज्ञाता । दीपजनेतीण् वा । अजनि ॥ वावृतु वरणे । 'ततो वावृत्यमाना
सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः ॥ ४ ॥

(त०) अजनि ॥ दीपजनेति वा इण् ॥ ४ ॥

(पदेरिण्तिनि) अपादि, अपत्साताम् ॥ खिद दैन्ये । खेत्ता ॥
विद सत्तायाम् । विद्यते । वित्सीष्ट । वेत्ता । अविक्त ॥ बुध अव-
गमने । बुध्यते । भुत्सीष्ट । दीपजनेति इण् वा । अबोधि-अबुद्ध ॥
युध संप्रहारे । युध्यते (ग) । युयुधे । युत्सीष्ट । अयुद्ध ॥५॥

(सु०) पदेरिण्तिनि ॥ परेरिण् प्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थं तनि परे । अपादि ॥ दीप-
जनेताण् वा । लुगिति तनो लुक् । अबोधि । झवादिति सिलोपः । अबुद्ध । आदिजवा-
नामिति भः । अभुत्साताम् ॥ ५ ॥

(अनो रुध कामे) अनुरुध्यते । अनुरुधे । अनुरुत्सीष्ट । अनु-
रोद्धा । अन्वरुद्ध ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मेनिषे । मन्ता । अमंस्त ।

(क) सकर्मक इति । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति निर्देशस्य दर्शनेन सकर्मक इत्युक्तम् । 'अत्र मानं
तु चिन्त्यम्' इति शेखरकृतम् ।

(ख) अत्र 'वृत्तुवरणे' वृत्त्यते, इति पाठः सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

(ग) युध्यते इति । ननु कथं युध्यतीति, युधधातोर्नुदात्तेस्त्वात्परस्मैपदानुपपत्तिरिति चेदुच्यते,
युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेस्त्वलक्षणमारमनेपदमनित्यमिति वेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभा-
ष्ये तु 'प्रतीपमन्तुर्बुध्यति' इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्युक्तम् । व्यत्ययेन परस्मैपदप्रतिपादनभाष्य-
विरोधादनुदात्तेस्त्वप्रयुक्तामनेपदानित्यत्वमपि चिन्त्यमेवेति शेखरकृतम् ।

युज् समाधौ । युज्यते । योक्ता । अयुक्त ॥ सृज विसर्गे ।
सृज्यते । रारो झसे दृशाम् । सृष्टा । असृष्ट, असृशस्ताम् ॥ लिश अल्पी-
भावे । लिश्यते । लिक्षीष्ट । लेष्टा । अलिक्षत, अलिक्षाताम् ॥ इत्यात् ॥ ६ ॥

(सु०) अनौ रुध कामे ॥ अनृपसर्गात् परो रुध् धातु रिच्छायामस्ति । दिवा-
दिपाठसामर्थ्यात् रुधादेरिति नमं बाधित्वा यः ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
अकर्मकः । सृज विसर्गे । अकर्मकः (क) । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः' इति कालि-
दासः । सिन्धोरिति न गुणः । सुक्षीष्ट । क्षशपेति पत्वं ष्टुत्वं झसादिति सिलोपः ।
असृष्ट ॥ लिश अल्पीभावे । अनल्पस्याल्पत्वेन भवनमल्पीभावः । सिन्धोरिति न गुणः ।
छशपेति पत्त्वम् । पढोरिति कत्वम् । लिक्षीष्ट । लुङि हसपान्तादिति सक् । अलिक्षत ।

इति सुबोधिन्यामात् ॥ ६ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगाध्वादिमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायामात् ॥ ६ ॥

मृष् तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे । अम-
र्षीत् । अमर्षिष्ट ॥ ईशुचिर् क्लेदने (ख) । शुच्यति । शुच्यते । अशु-
चत्—अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ रञ्ज रागे । अपि रञ्जदंशेति नलोपः ।
रज्यति । रज्यते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क् ॥ शप् आक्रोशे । शप्यति ।
शप्यते । शेषतुः । शेषे । शप्ता । अशाप्सीत् अशप्त ॥ शक् मर्षणे ।
शेकिथ—शशक्थ । पुषादित्वात् डः । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके ।
शकिता ॥ णह् बन्धने ॥ नह्यति । नह्यते । नेहिथ—ननद्ध । नत्सीष्ट ।
नद्धा । अनात्सीत् । अनद्ध । इत्युभयपदम् ॥ इति दिवाद्यः (ग) ॥ * ॥

(सु०) ईशुचिर् क्लेदने । आदीदित इति नेट् । शुक्म—क्लिन्नम् । इरित इति वा
डः ॥ अशुचत् ॥ स्वरान्तादत्वतश्चेति । नेहिथ । नह इति घः । तथोरिति थस्य घः ।
ननद्ध । अत उपधाया इति वृद्धिः । अनात्सीत् ॥ इति दिवादिगणः ॥ * ॥

(त०) ननद्धेति ॥ नहो थ इति धत्वं तथोर्द्ध इति धत्वमित्यर्थः ॥ * ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगात्समासि संक्षिप्तं दिवादिगणसाधनम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायां दिवाद्यः ॥ ४ ॥

(क) अकर्मक इति । 'अकर्मकोऽपि' इत्यर्थः । तेन "(सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि वा) सकर्मक-
स्य सृजेः कर्त्ता कर्मवद्भा भवति श्रद्धायुक्तेऽर्थे । (युजेर्वा) सकर्मकस्य युजेः कर्त्ता कर्मवद्भा भवति"
इति न विरोधः । (ख) ईशुचिर्क्लेदने । क्लेदनं पूतीभावः ।

(ग) दिवादिस्तु आकृतिगणो भादिगणवत् । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति टिप्पण्यां दिवाद्यः ॥ ४ ॥

अथ स्वादयः ॥ ५ ॥

षुञ् अभिषवे ॥ स्वादेर्नुः ॥ कर्तरि चतुर्षु ॥ नृपः ॥ नृप्रत्य-
यस्य उप्प्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति ॥ सुनोति । सुनुते । ओऽर्भोर्वा
लोपः । सुन्वः—सुनुवः । सुनोतु । ओर्वा हेः । सुनु । सुनवानि सुनवै ।
असुनोत् , असुनुताम् । सुषाव, सुषुवतुः । सोषीष्ट । असावीत् । स्तुसुधूजां
पे सेरिट् । असोष्ट ॥ षिञ् बन्धने । सिनोति । सिनुते । सिष्ये, सिष्या-
ते । असैषीत् , असेष्ट ॥ शिञ् निशाने । शेता । अशैषीत् , अशेष्ट ॥
डुमिञ् प्रक्षेपे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ, मिम्यतुः, ममिथ-ममाथ ।
मिम्ये । अमासीत् । अमास्त ॥ चिञ् चयने । चिनोति ॥ १ ॥

(ष०) षुञ् अभिषवे ॥ स्नपनं स्नानं पीडनं सुरासंधानं(क) चाभिषवः । स्नानेऽक-
र्मकः । स्वादेर्नुः ॥ सुभादिर्यस्य स स्वादिस्तस्मान्नुप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु परेषु नृपः ॥ उप्सा-
हचर्याः नुः प्रत्यय एव गृह्यते न धातुः । हुन्वोरिति वः । सुन्वन्ति । ओऽर्भोर्रित्युकारलोपो
वा । सुन्वः, सुनुवः । ओर्वाद्दिरिति हेर्लृक् सुनु । नुधातोरित्युव् । सुषुवे । स्तुसुधूजामितीट् ।
असावीत् ॥ मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । आतो णबित्यौकारः । ममौ । नुधातोरिति यः ।
मिम्यतुः । यमिरमीतीट्सकौ । अमासीत् । चिञ् चयने चयनं रचनाविशेषः ॥ १ ॥

(त०) षुञ् ॥ अभिषवः स्नपनं स्नानं पीडनं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ।
स्वादेर्नुः । सुः आदिर्यस्य स तस्मात् ॥ नृपः ॥ उपा साहचर्यान्नुः प्रत्यय एव गृह्यत
इत्याह ॥ नृप्रत्ययेति ॥ १ ॥

(चिनोतेः सणादौ किर्वा) चिकाय—चिचाय । चिच्यतुः ।
अचैषीत् । अचेष्ट ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति, स्तृणुतः, स्तृण्वन्ति ।
तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । तस्तरतुः । ऋदन्तात्थपो नेट् । तस्तर्थ ।
तस्तेरे । स्तर्यात् ॥ २ ॥

(सु०) चिनोतेः सणादौ किर्वा ॥ चिनोतेः किरादेशः स्याद्धिटि सप्रत्यये च
से परे । चिकीर्षति—चिचीषति । णादौ तु चिकाय—चिचाय । गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति
गुणः । तस्तरतुः स्तर्यात् ॥ २ ॥

(ऋदन्तात्संयोगादेः सिस्योरिड्वानि) स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट ।
अस्तार्षीत् । अस्तरिष्ट—अस्तृत । लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ कृञ् हिंसायाम् ।
कृणोति । कृणुते । चकर्थ । चकृवहे । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् वरणे ।
ववार । वव्रतुः ॥ ३ ॥

(सु०) ऋदन्तात्संयोगादेः सिस्थोरिड्वाति ॥ ऋदन्तात्संयोगादेर्धातोः परथोः सिस्थोरिड्वा स्यादात्मनेपदे परे । स्तरिपीष्ट । उरिति न गुणः । स्तृपीष्ट ॥ ऋदन्तात्थपो नेट् । चकर्थ । यादादौ इति रिड् । क्रियात् । उरिति न गुणः । कृपीष्ट ॥३॥

(वृञ्स्थप इट्) (क) ववरिथि ॥ ४ ॥

(सु०) वृञ्स्थप इट् ॥ वृञः परस्य थप इट् स्यात् । ववरिथि ॥ ४ ॥

(वृङ् वृञ् ऋदन्तात्सिस्थोरिड्वाति) वरिषीष्ट-वृषीष्ट । वरिता-वरीता । वरिष्यति-वरीष्यति । अवारीत् , अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । दुधाव, दुधुवतुः । धोष्यति । अधौषीत् । अधोष्ट । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । स्तुमुधूजामितीट् ॥ अधावीत् । स्वरतिसूतीति वेट् । अधविष्ट-अधोष्ट ॥ इत्युभयपदिनः ॥

दुदु उपतापे । दुनोति । दुदाव, दुदुवतुः । अदौषीत् । हि गतौ बृद्धौ च । हिनोति ॥५॥

(सु०) वृङ् वृञ् ऋदन्तात्सिस्थोरिड्वाति ॥ वृङ् वृञ् भ्यामृदन्ताच्च परस्य सिप्रत्ययस्य सीष्टादेश्चेड् वा स्यादात्मनेपदे परे । पे सेरियो न दीर्घः । सीष्टादेरिति न दीर्घः । वरिपीष्ट । वृङ् वृञ्जिति वा दीर्घः । वरिता, वरीता । स्वरतिसूतीति वेट् । दुध-विथ-दुधोथ । किति लिटि तु कित इतीण्निपेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । नाः नप्योरित्युव् । दुधुविव । स्तुमुधूजामितीट् । अधावीत् ॥ इत्यात्पे ॥ ५ ॥

(त०) धुञ् ॥ दीर्घान्तोऽप्ययमिति ॥ तथा च कविरहस्ये—

“धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥” इति ॥

हि गतौ बृद्धौ च ॥ ५ ॥

(पूर्वाद्धिनोतेर्हस्य घो न त्वडि) जिघाय, जिध्यतुः । अहैषीत् ॥ आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति, आप्नुवन्ति । आप्नुहि । आप, आप्तुः । आप्ता । आपत् ॥ शक्कृ शक्तौ । शक्नोति । शशाक, शेकतुः । शक्ता । अशक्त । राध साध संसिद्धौ । राधोति, राध्नुवन्ति ॥६॥

(सु०) पूर्वाद्धिनोतेर्हस्य घो न त्वडि ॥ द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य हिनोतेर्हस्य घः स्यादडि तु न । अडि किम् । अजीहयत् । संयोगपूर्वकत्वादोर्वा हेरिति न हेर्लुक् । आप्नुहि ॥ ६ ॥

(त०) नत्वड्ङीति ॥ अङीति किम् ॥ अजीहयत् । ज्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन हि-

(क) क्रादेणिरिति सूत्रेणोन्निकषे इङ्विधानायाह—वृञ्स्थप इति । ‘वभूयाततन्थजगृम्भववर्धेति निगमे’ एषां वेदे इडभावो निपात्यते । इत्यादिना ‘विज्ञातमुत्सयितं आभभूथ’ येनान्तरिङ्गमुर्वाततन्थ, ‘जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्’ यस्य मदे अपगोत्रा ववर्यं, इत्यादि सिध्यति ।

ग्रहणादग्रहणसपि जिघाययिषतीत्यत्र अ्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यम् ॥६॥

(राधो हिंसायामेत्वपूर्वलोपो किति लिटि सेटि थपि च) रराध, रेधतुः । रेधिथ । अरात्सीत् ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । अधर्षात् ॥ दम्भु दम्भे । दम्भोति ॥ ७ ॥

(सु०) राधो हिंसायामेत्वपूर्वलोपो किति लिटि सेटि थपि च ॥ हिंसार्थकस्य राध एत्वपूर्वलोपो स्तः नान्यार्थकस्य ॥ सभ्भु दम्भे । लोकवञ्चनाय विहित-कमानुष्ठानं दम्भः ॥ ७ ॥

(श्रन्तिग्रन्थिदम्भिभ्यो लिटः कित्त्वं वा) (दम्भेर्लि-
ट्येत्वपूर्वलोपो) । ददम्भ, दैभतुः—ददम्भतुः । देमिथ—ददम्भिथ ।
अदम्भीत् । ऋधु वृद्धौ । अनाद्ध । नुगशाम् । आनृधतुः । अर्द्धिता ॥
क्षि हिंसायाम् । क्षिणोति, क्षिण्वंति । क्षेता ॥

तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिकनोति । तिग्नोति ।
षघ हिंसायाम् । सध्नोति । इति पम् (क) ॥ ८ ॥ ९ ॥

(सु०) श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभ्यो लिटः कित्त्वं वा ॥ एभ्यः परस्य लिटः कित्त्वं
स्याद्वा । श्रन्थ ग्रन्थ संदभे । दम्भु दम्भे । स्वङ्ग परिष्वङ्गे । दम्भेः किति लिट्येत्वपूर्व-
लोपो । श्रन्थीति कित्संज्ञायां नो लोप इति नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वपूर्वलोपयोरप्राप्तौ
सत्यामासम्भः इति सुबोधिन्यां पम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अशुङ् व्याप्तौ संघाते च । अशनुते । नुगशाम् । आनशे अशि-
षीष्टं—अक्षीष्ट । अशिता—अष्टा । आशिष्ट । आक्षाताम् ॥ ष्टिघ आस्क-
न्दने । स्तिघनुते, स्तिघनुवाते । तिष्टिधिघ्वे । अस्तेधिष्ट ॥ इति स्वादयः ॥ १० ॥

(सु०) नुगशामिति नुक् । आनशे ॥ ष्टिघ आस्कन्दने । आस्कन्दनं संग्रामः ।
स्तिघनुते ॥ इत्यात् ॥ इति सुबोधिन्यां स्वादयः ॥ * ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । वाधनं दुष्टबुद्धीनामगमत्स्वादि
साधनम् ॥ इति तत्त्वदीपिकायां स्वादयः ॥ ९ ॥

अथ रुधादयः ॥ ६ ॥

रुधिर् आवरणे (ख) ॥ रुधादेनम् ॥ कतरि चटुर्षु ॥ रुणद्धि ।

(क) अस्य स्वादिगणस्य परस्मैपदे वैदिका इमे धातवः पठ्यन्ते—तथथा—पृ प्रीतौ । पृथोति । पर्ता ।
स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्वये । स्पृणोति । पस्पार । स्पृ इत्येके । स्पृणोति । तृप प्रीणने ।
तृणोति । अह व्याप्तौ । अहोति । दघ धातने पालने च । दध्नोति । चमु भक्षणे । चम्नोति ।
रिक्षिचिरिजिरि दाशह हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्र-
भृतां क्षिणोति । इति रघुवंशे । अत एव मूले पाठोऽस्य प्रदत्तः । ऋक्षीत्येके । ऋक्षिणोति । चिरिणोति ।
जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । इति श्रीनवकिशोरशास्त्रिविरचितायां टिप्पण्यां स्वादिप्रक्रिया ।

(ख) आवरणं प्रवृत्तिविधातकमाच्छादनम् ।

नमसोऽस्य । रुद्धः, रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धे, रुन्धाते । अरुधत्—अरौ-
त्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् विदारणे । अभिदत्—अभैत्सीत् । अभिचत् ॥
छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत्—अच्छैत्सीत् । अच्छिचत् ॥ रिचिर्
विरेचने (क) रिणक्ति । अरिणक्—अरिणग् । अरिचत्—अरैक्षीत् । अरि-
क्त ॥ विचिर् पृथग्भावे । विङ्क्ते । अविचत्—अवैक्षीत् । अविक्त ॥
क्षुदिर् संपेषणे । अक्षुदत्—अक्षौत्सीत् । अक्षुचत् ॥ युजिर् योगे ।
अयुजत्—अयौक्षीत् । अयुक्त ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । कृणत्ति ।
कृन्ते । नृतनृद इति वेद् । कृत्सीष्ट—क्षदिषीष्ट । अच्छृदत्—अच्छदीत् ।
अच्छर्दिष्ट ॥ उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । अतृदत्—अतदीत् । अतर्दिष्ट ॥
इत्युभयपदप्रक्रिया ॥ १ ॥

(सु०) रुधिर् आवरणे ॥ रुधादेर्नम् ॥ रुध् आदिर्यस्य स रुधादिस्तस्मा-
द्गुधादेर्नम् प्रत्ययः स्यात् कर्त्रथेषु चतुर्षु ॥ मित्त्वादन्यात्स्वरात्परः । नित्यत्वाद्गुणं
वाधते । तथोरिति धत्वम् । णत्वम् । रुणद्धि । नमसोऽस्य इत्यल्लोपः । रुद्धः ।
दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । 'वावसाने' इति धस्य ढकारतकारौ । सिपि 'दः' इति दंस्य
वा सः । अरुणत्—अरुणः । नृतनृदेति वेद् । नृच्छृदिषे चच्छृत्से ॥ इति सुबोधिन्यामात्पे ॥ १ ॥

(त०) रुधिर् ॥ रुधादेर्नम् ॥ रुध् आदिर्यस्य स तथा तस्मात् । न च रुधादे-
रिति भविष्यति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वादिति वाच्यम् । असंदेहार्थमिदम् । अन्यथा
रुध् आदिः रुद् आदिरिति वा संदेहः स्यात् । यद्यपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति
न्यायाद्गुधादिरेव गृह्यते तथापि क्वचिदान्तरं पदकार्यं नेति ज्ञापनार्थमिदम् । नमः प्रत्य-
यत्वेऽपि मित्त्वसामर्थ्यादन्यत्स्वरस्य परत्वम्, अन्यथा मित्त्वं व्यर्थं स्यात् । न च नम इति
विशेषणार्थं तदिति वाच्यम् । अनुबन्धान्तरस्यैव सुवचत्वान् । अथ नमि मध्येऽपि तिवा-
दिपरत्वस्यावाधनादपि भाव्यमिति वाच्यम् । न, दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयनां तक्रं कौण्डि-
न्यायंति तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तक्रदानेन दधिदानस्यैव नमापो बाधनात् । नमानित्यत्वा-
द्गुणो बाध्यते । उच्छृदिर् । उः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । कृत्वा—कृदित्वा ॥ इत्यात्पे ॥ १ ॥

शिष्टलृ विशेषणे (ख) शिनष्टि, शिष्टः, शिषन्ति ॥ शिण्ठि ।
शेष्टा । शेक्ष्यति । आशिषत् ॥ पिष्टलृ संचूर्णने । पिनष्टि । पेक्ष्यति ।
अपिषत् ॥ भज्जो आमर्दने । भनाक्ति । बभञ्जिथ—बभङ्क्थ । भङ्क्ता ।
अभाङ्क्षीत् ॥ भुज् पालनाभ्यवहारयोः । भुनाक्ति, भुङ्क्तः । अभु-
नक् अभुनग् ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ ❀ ॥

(क) विरचेर्न मलादेर्निःसारणम्, अशोदेशसंयोगानुकूला व्यापारः इति यावत् ।

(ख) कार्यान्वयित्वे सति वर्त्तमानत्वे सति व्यावर्त्तकत्वं विशेषणत्वम् । यथा । रूपविशिष्टो घटो-
ऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणम् ।

(६०) झसादिति हेर्धि । झवे इति षस्य डत्वम् । हुत्वम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्ड्ढि । हसात्परस्य झसस्येति ढलोपे शिण्डि । ङित्पुषादेरिति ङः । अशिषत् ॥ भञ्जो आमर्दने । ओदित्करणं ल्वाद्योदिति इति नत्वार्थम् । भग्नः ॥ भुज पालनाभ्य-
वहारयोः । भुजोऽपालने इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते ॥ * ॥

(तृहो नमि कृते इमागमः पिति हसे) तृणेढि । अतृणेट् । अतर्हीत् । इंदितो नुम् ॥ २ ॥

नमः ॥ नम्प्रत्ययात् परस्य नस्य लोपः ॥ हिनस्ति, हिंस्तः(क) हिंसन्ति । धे सलोपः । हिन्धि(ख) अहिनः । जिहिंस । अहिंसीत् ॥ उन्दी क्लेदने । उनत्ति, उन्तः, उन्दन्ति, औनत् । औन्दन् । उन्दांचकार । औन्दीत् ॥ अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । नुगशाम् । ऊदितो वा । आनञ्जिथ—आनङ्कथ । अञ्जिता—अङ्क्ता ॥ ३ ॥

(सु०) तृहो नमि कृते इमागमः पिति हसे ॥ तृहेः पूर्वं नम् । ततः इम् स्यात् पिति हसे परे ॥ नमः प्रकाणात्प्रत्ययस्य ग्रहणम् । उन्दी क्लेदने । क्लेदनकादौ-
भावः । नम इति नलोपः । उनत्ति । उन्धात् । उनत्तु । औनत् । उन्दांचकार । उधात् । उन्दिष्यति । औन्दिष्यत् । औन्दीत् ॥ अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु । व्यक्तिर्वि-
चनम् । भ्रक्षणं स्निग्धता । नुगशामिति नुक् आनञ्ज ॥ २ ॥ ३ ॥

(त०) तृहो नमि कृते इति ॥ यद्येवं न स्यात्तर्हि येन नाप्राप्तन्यायेन मा नम् बाध्यते अबाधने वा पूर्वमिमेव स्यादिति शंकानिवृत्तये नमि कृते इति । नमः प्रकरण-
त्वात्प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ ३ ॥

(अञ्जेः सेर्नित्यमिट्) आञ्जीत् ॥ तच्चू संकोचने । तनक्ति । अतश्चीत् । अताङ्शीत् ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति ॥ ४ ॥

(सु०) अञ्जे सेर्नित्यमिट् ॥ अञ्जेः परस्य सिप्रत्ययस्य इडागमाः, ऊदित्वा द्विकल्पे प्राप्ते इदम् ॥ ४ ॥

(विजेरिडादिप्रत्ययो ङित्) विविजिथ । विजितां । अवि-
जीत् ॥ वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवर्जीत् ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । अपर्चीत् ॥ ५ ॥ इति पम् ॥

(६०) विजेरिडादिप्रत्ययो ङित् ॥ विजेः परस्य इट्सहितस्य प्रत्ययस्य ङित्वं स्यात् ॥ इति सुबोधिन्यां पम् ॥ ५ ॥

जिहन्धी दीप्तौ । इन्धे (ग) । इन्धीत् । ऐन्द्र । इन्धांचक्रे ।

(क) 'नमसोऽस्य' 'नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः ।

(ख) 'हिन्धि' इति । 'झसाद्धिहे' तदा हिंस् धि इति जाते, 'धे सलोप' इति संकारस्य लोपे रूपम् ॥ किञ्च "धौ सलोपो वा सस्य द" इति केचित् । तेन यदा संकारस्य दकारः, तदा 'हिद्धि' इति रूपम् ।

(ग) 'इन्धे' इति । अत्र 'हसात् परस्य...' अनेन पक्षे 'इन्धे' इति रूपम् । इति रूपादयः ।

ऐन्धिष्ट । खिद द्वैन्ये । खिन्ते । खिस्तीष्ट । अखित्त । विद विचारणे ।
विन्ते । विस्तीष्ट । अवित्त ॥ * ॥ इति रुदादयः ॥

(सु०) जिहन्धी दीसौ । तथोर्द्ध इति घत्वम् । झवे जबा इति दत्वम् । हन्धेर्नमो
नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ नो लोप इति नलोपस्तु न भवत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात् स्थानि-
वत्वाद्वा ॥ इत्यात् ॥ * ॥ इति सुबोधिन्यां रुधादयः ॥

(त०) अिहन्धीति ॥ जीतां तगित्येतदर्थं जिः । इह इत्यत्रेणनिषेधार्थः ।
इन्धी इति नम इति नलोपः । नमसोस्येति सलोपः ॥ * ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । मता भाष्यकृतो भव्या रुधादिप्रक्रिया गता ॥
इति तत्त्वदीपिकायां रुधादयः ॥ ६ ॥

अथ तनादयः ॥ ७ ॥

तनु विस्तारे ॥ तनादेरूप् ॥ कर्त्तरि चतुर्षु (क) ॥ नूपः । तनोति,
तनुतः, तन्वान्ति । ओर्म्मोर्वा लोपः । तनुवः-तन्वः । तनुते । तेनतुः ।
तेने । अतानीत्-अतनीत् ॥ १ ॥

(सु०) तनुविस्तारे । तनादेरूप् । तन् आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मादुपकर्त्रर्थं
अपोपवादः ॥ तनोति । तनुते । तनुयात् । तन्वीत । तनोतु । तनुताम् । अतनोत् ।
अतनुत । ततान । तेने । तन्यात् । तनिपीष्ट । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । अत-
निष्यत् । अतनिष्यत । अतो हसादेर्लघोरिति वा वृद्धिः । अतनीत्-अतानीत् ॥ १ ॥

(त०) तनु ॥ उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । तनादेरूप् । तन् आदिर्यस्य स-
तनादिस्तस्मात् । नलोपाभावस्त्वसंदेहार्थः (ख) । यदि व्याख्यानत इति न्यायाद-
संदेहस्तदा क्वचिन्नलोपो नेति ज्ञापनार्थः (ग) । तेन सन् आदिर्येषां ते सनादय इत्यादि
सिद्धम् । उपः पित्त्वं कुरुत इत्यादौ गुणार्थम् । यदि कित्यदुरिति सामर्थ्याद्गुणः । अन्य-
थाऽकारस्यासंभ इति विभाष्यते तदाघर्णोतीत्यत्र गुणार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

(तनादेस्तथासोर्वा सेर्लुक्) लोपस्त्वनुदात्तनाम् ॥ अतत अतनिष्ट ।
अतथाः-अतनिष्ठाः ॥ षणु दाने । सनोति । सनुते । सेनतुः । सेने । जनस-
नखनामात्वमिति आत्वम् । सायात्-सन्यात् । असात-असनिष्ट । असाथाः-

(क) कर्त्तरि षतुष्विति । चतुर्षु विम्, ततान कर्त्तरि किम्, तन्यते ।

(ख) तनादिर्यस्य तस्मादित्यत्र नलोपश्च आदेरितिवत्तादेरिति भाष्यमिति शङ्क्योत्तरयति-
नलोपाभावस्त्वसंदेहार्थं इति । स्पष्टार्थं नलोपाकारणमित्यर्थः । अन्यथा तादेरित्युक्ते तनादेर्वा तका-
रादेर्वा सन्देहः स्यात् ।

(ग) व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति वचनादथाख्यानेन सन्देहनिराशो भव-
तीत्याह-यदीति ॥ सन् आदिर्यस्य सनादिः । षष् वर्षकं वसुधैर्यस्य षष्ण्वसुः । वृषाश्वेयस्य स वृषण्यश्च
इत्यादौ न लोपो नेत्याह-तदा क्वचिदिति ॥ यद्वा । तन आदिर्यस्य सस्तनादिः । उच्चारणार्थोऽकार इति ।

असनिष्ठाः ॥ क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः ।
अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट । अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः ॥२॥

(सु०) तनादेस्तथासोर्वा सेर्लुक् ॥ तनादेः परस्य सेर्लुग् वा भवति तनि थासि
च परे ॥ अतत-अतनिष्ट ॥ पणु दाने । नान्तोऽयम् । नकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यद्भुक्ति
संसन्ति, संसन्तः । इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ स्तः । जनसनेत्यात्वम् । सायात्-सन्यात् ।
असात-असनिष्ट । असाथाः—असनिष्ठाः ॥ क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । इमावपि लाक्षणिकौ नका-
रौ । तेन यद्भुक्ति-चक्षन्ति । इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् ।
तनादेस्तथासोरिति वा सेर्लुक् । लोपस्त्वनुदात्तनामिति न लोपः । अक्षत-अक्षणिष्ट ॥२॥

(त०) क्षणु । द्वावपि दन्त्यान्तौ । गत्वं नु सूत्रबलात् अन्यथा यद्भुक्ति चक्ष-
न्तीत्यत्रानुस्वारो न स्यात् ॥ २ ॥

('तनादेरुपधाया गुणो वोपि) (क) क्षिणोति-क्षेणोति । अक्षे-
णीत् ॥ अक्षित । अक्षेणिष्ट । अक्षिथाः—अक्षेणिष्ठाः ॥ ऋणु गतौ । ऋ-
णोति-ऋणोति । ऋणुतः । आनर्ण । आनृणे । आर्णोत् । आर्त-आर्णिष्ट ।
आर्थाः—आर्णिष्ठाः ॥ तृणु अदने । तृणोति-तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ।
अतर्णति-अतृत-अतर्णिष्ट । अतृथाः—अतर्णिष्ठाः ॥ घृणु दीप्तौ । घृणो-
ति । घर्णोति । जघर्ण । अघर्णोत् । अघृत-अघर्णिष्ट । अघृथाः—अघर्णिष्ठाः ॥
डुकृञ् करणे । करोति । डित्यदुः । कुरुतः ॥ ३ ॥

(सु०) तनादेरुपधाया गुणो वोपि ॥ तनुपणुक्षणुधातूनां गुणासंभवात् क्षेणवा-
दिष्वस्य प्रवृत्तिर्बोध्या । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । उवमिति वः । कुर्वन्ति ॥३॥

(कुरुक्षुरोर्न दीर्घः) कुर्वन्ति (ख) ॥४॥

(सु०) कुरुक्षुरोर्न दीर्घः ॥ कृजः कुरुरूपस्य कुरुरेदने इत्यस्य च दीर्घो न भवति ।
कुर शब्दे इत्यस्य तु न निषेधः ॥ ४ ॥

(कृजो नित्यं वमोरुलोपः) (ग) कुर्वः, कुर्मः ॥५॥

(सु०) कृजो नित्यमिति ॥ कृजः परस्य उपप्रत्ययस्य लोपः स्यात् वमयोः परयोः ॥६॥

(त०) कृजो नित्यमिति । कृजो ये इत्यत्र वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम् ॥ ६ ॥

कृजो ये ॥ कृज उपप्रत्ययस्य लोपो यि ॥ कुर्यात् । चकर्थ, क्रादे-
नेट् । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । अकृथाः ॥६॥

(क) तनादेरुपधाया गुणोवोपीति । अत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवतीति श्रात्रे या-
दयः । अत्रारचिस्तु संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वे भाष्यानुक्तमिति ।

(ख) 'कुर्वन्ति' इति । अत्र- 'द्योर्विहसे' इति दीर्घविधेर्दीर्घसंज्ञापूर्वं क्त्वेनानित्यत्वादीर्घविधेरलोपा-
पेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वत्वस्यासिद्धत्वाद्वा दीर्घाभाव इति केचित् ।

(ग) कृजो नित्यम् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे नित्यवचनं स्पष्टार्थम् ।

(सु०) कृञो ये ॥ लोप इत्यनुवृत्तम् । आशिषि यादादौ इति रिङ् । क्रियात् । उरिति न गुणः । कृषीष्ट । तनादेरिति हेर्लुगभावो लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः अकृत ॥६॥

(संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट्) संस्करोति । अङ्द्वित्वव्यवधानेऽपि कात् पूर्वः सुट् । समस्करोत् । संचस्कार ॥ ७ ॥

(सु०) संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् ॥ संपर्युपपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् । भूषणे संघे चार्थे संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अङ्द्वित्वव्यवधानेऽपि कात् पूर्वः सुट् । संपर्युपेभ्यः परस्य कृञोऽङ्द्वयवधाने द्वित्वव्यवधाने च कात् पूर्वः सुट् भवति ॥७॥

(त०) संपर्युपेभ्य इति ॥ वृत्तिकारमतेनायं पाठः भाष्यवात्तिककारादिमते तु संपरिभ्यामित्येव ॥

(समुटः कृञो लिट् इट्) संचस्करिथ । संचस्करिव । संस्क्रियात् । संस्कृषीष्ट । एवं परिष्कुरुते । उपस्कुरुते । परिष्करिष्यते । पर्यस्कार्षीत्—पर्यष्कार्षीत् इत्यात्पे ॥ ८ ॥

(सु०) समुटः कृञो लिट् इट् । सुट्सहितात् कृञो लिट् इट् भवति । इत्यात्पे ॥८॥

वनु याचने । वनुते । ववने । परस्मैपद्यमित्येके (क) । वनोति । शस दद इति । ववान । ववनिथ । अवानीत् ॥ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मनिषीष्ट । अमत—अमनिष्ट ॥ इति तनादयः ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । मता भाष्यकृतो भव्या तनादि-प्रक्रिया गता ॥ * ॥ इति तच्चवदीपिकायां तनादयः ॥ ७ ॥

अथ तुदादयः ॥ ८ ॥

तुद व्यथने (ख) । तुदादेरः ॥ कर्तरि चतुर्षु ॥ तुदति । तुदते । तुत्सीष्ट । अतौत्सीत् । अतुत् ॥ णुद प्रेरणे । नुदति । नुत्सीष्ट । अनौत्सीत् अनुत् ॥ दिश अतिसर्जने । दिशति । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् ॥ अस्ज पाके । प्रहांकुडिति च । ज्ञवे जबाः । भृज्जते ॥ १ ॥

(सु०) तुद व्यथने । तुदादेरः । तुद आदिर्यस्य स तुदादिः तस्मादप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु ॥ अपोऽपवादः ॥ तुदति । तुदते । तुदेत् । तुदेत । तुदतु । तुदताम् । अतुदत् । अतुदत, अतुदेताम्, अतुदन्त । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । सिस्योरिति न गुणः । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । अतोत्स्यत् । अतोत्स्यत । अतौत्सीत् । असादिति सिलोपः । अतुत् ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । हशपान्तात् सगिति सक् । छशपेति षत्वम् । पढोरिति क्त्वं च । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ अस्ज पाके । अर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावात् । ग्रहामिति संप्र-

(क) चान्द्रमते परस्मैपदी । इति तनादयः ।

(ख) 'तुद' । व्यथनं पीडा ।

सारणम् । सस्य इचुत्वेन शः । शस्य झवे जवा इति जः । भृज्जति । भृज्जते । भृज्जैत् । भृज्जतु । भृज्जतुम् । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत ॥ १ ॥

(त०) तुदादेर इति ॥ तुद आदिर्धस्य स तथा तस्मात् । अप्रत्ययस्यापित्त्वा-
दा पत्तादिर्ङिदिति ङित्त्वं तेन गुणो न (क) । भ्रस्ज इत्ययं पाठः । भ्रस्जो इति पाठे तु
भृष्टः भृष्टवानित्यत्र ल्वाद्योदित इति नत्वं स्यात् ॥ १ ॥

(भ्रस्जो रसो रमनपि वा) बभर्ज-बभ्रज्ज, बभर्जतुः-बभ्रज्जतुः ।
बभर्जिथ-बभ्रज्जिथ-बभर्ष्ट-बभ्रष्ट । स्वरान्तादत्त्वतश्चेति वेट् । ङिति संप्रसारणं
बाधकम् भृज्जयात् । अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत् । अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥ क्षिप प्रेरणे ।
क्षिप्सोष्ट । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त ॥ कृष विलेखने । कृक्षीष्ट । कृष्टा-कृष्टा ।
अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत् । अकृक्षत, अकृक्षाताम्, अकृक्षन्त ॥ मिल संगमे ।
मिलति । मिमिले । अमेलीत् । अमेलिष्ट ॥ मुच्लृ मोचने ।

मुचादेर्मुम् ॥ मुच्लृपविद्लिप्विचृत्पिश्चिदामप्रत्यये मुम् ॥ मुञ्चति ।
मुक्षीष्ट । लितपुषादेर्ङः । अमुचत् । अमुक्त । लृप्लृ छेदने । लुम्पति ।
लुलोप । लुप्सीष्ट । अलुपत् । अलप्त ॥ विद्लृ लाभे । विन्दति । अवि-
दत् । अवेदिष्ट । अनिडयमित्येके । वेत्ता ॥ लिप उपदेहे । लिम्पति ।
लिपिसिचीति ङः । अलिपत् । अलिपत-अलिप्त ॥ पिच क्षरणे । सिञ्च-
ति । सिषिचिषे । असिचत्-असिचत,—असिक्त ॥ इत्यात्ये ॥ ३ ॥

(सु०) भ्रज्जो रसो रमनपि वा ॥ भृज्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो
वा स्यात् अनपि ॥ मित्त्वाद्दन्त्यात् स्वरात्परो भवति ॥ स्थानपट्टीनिर्देशात् रकारोपध-
योर्निवृत्तिः । बभर्ज-बभ्रज्ज, बभर्जतुः-बभ्रज्जतुः । थपि बभर्जिथ । स्वरान्तादत्त्वतश्चेति
वेट् । बभ्रज्जिथ । स्कारिति सलोपः । लृशपति पः । बभर्ष्ट-बभ्रष्ट । आति । बभर्जं ।
बभ्रज्जे । ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणम् । भृज्जयात् । भर्क्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट । भर्ष्टा—
भ्रष्टा । भर्क्षति-भ्रक्षयति, भ्रक्षयते । अभर्क्षयत-अभ्रक्षयत् । अभर्क्षयत-अभ्रक्षयत । अभा-
र्क्षीत्-अभ्रार्क्षीत् । अभर्ष्ट-अभ्रष्ट ॥ कृष विलेखने । कृषादीनां वेति वा रः । कृष्टा-कृष्टा ।
सिस्वोरिति न गुणः । कृक्षीष्ट । कृपस्पृशेति वा सिः । अनिटो नामिवत् इति वृद्धिः ।
अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत् । पक्षे ह्यपान्तादिति सक् । अकृक्षत् । सिस्वोरिति न गुणः ।
अकृष्ट । सकि अकृक्षत । आति सको लोपः स्वरे इत्यलोपः अकृक्षाताम् ॥ मिल संग-
मे । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु मिल संश्लेषणे इति धातुपाठे पठ्यते, इह तस्य पुनः
पाठः कर्तव्यात्मनेपदार्थः । मिलति । मिलते । मुचादेर्मुम् मुच्लृ मोचने । लुप्लृ छेदने ।
विद्लृ लाभे । लिप उपदेहे । पिच क्षरणे । कृती छेदने । पिश अवयवे । खिद परिघाते ।

(क) किञ्च भ्रप्रत्यये सति वादीपोः शतुरिति नुम् विकल्पः; तेन-तुदती-तुदन्ती, अपि तु नित्यं नुम्
तेन पचन्तीति ।

विदुः व्याघ्नभूतिमते सेट्कः । वेदिता । भाष्यमते त्वनिट्कः । वेत्ता ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिपिसिञीति डः । अलिगत् । आति तु वा डः । अलिपत् । झसादिति सिलोपः । अलिप्त ॥ इत्यात्वे ॥ ३ ॥

(त०) रसोरिति ॥ रश्चस् च रसौ तयोः । रेफप्रकारयोरदेशो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋषी गतौ । ऋषति । आनर्ष ॥ ओब्रश्चू छेदने । वृश्चति ।
वव्रश्च, वव्रश्चतुः, वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ—वव्रष्ट । व्रश्चिता—व्रष्टा । व्रश्चिष्यति—व्र-
क्ष्यति । अव्रश्चीत्—अव्राक्षीत्, अव्राष्टाम् ॥ व्यच् व्याजीकरणे । विचति ।
विव्याच, विविचतुः । विच्यात् । व्यचिता । व्यचिष्यति । अवयचित्—
अव्यचीत् । उच्छि उच्छे । उच्छति । उच्छांचकार । औच्छीत् ॥ उ-
च्छी विवासे । उच्छति । उच्छांचकार । औच्छीत् ॥ ऋच्छ गतीन्द्रि-
यप्रलयमूर्तिभावेषु । ऋच्छति ॥ * ॥

(सु०) नुगशामिति नुक् । आनर्श । ओब्रश्चू छेदने । ग्रहामिति संप्रसारणम् ।
वृश्चति ॥ लिटि णवादौ पूर्वस्येत्येनेन पूर्वरेफस्य ऋकारः । ततो न संप्रसारणे संप्रसारण-
मिति परिभाषया निषेधात्सकृत्सूत्रं प्रवर्तते इति न्यायाद्वा पुनर्वस्य संप्रसारणं न वव्रश्च ।
ऊदितो वेति वेट् । वव्रश्चिथ । स्कारिति सलोपः । छशपेति पत्वं घृत्वम् । वव्रष्ट । ऊदि-
तो वेतीटि अव्रश्चीत् ॥ इडभावे स्कोरिति सलोपः । छशपेति पत्वं षडोरिति कः । ततः
सस्य षत्वम् । अव्राक्षीत् ॥ नन्वत्र शकारस्य कथं लोपः । उच्यते । 'नकारजावनुस्वार-
पञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेपांष्ट्वगंस्तवर्गजः' ॥ १ ॥' इति । व्यच् व्या-
जीकरणे । व्याजांकरणं छञ्चकरणम् । ग्रहामिति संप्रसारणं णवादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्र-
सारणं च । विविचतुः । अतो हसादरिति वा वृद्धिः । अव्याचीत्—अव्यचीत् ॥ उच्छि
उच्छे । उच्छी विवासे । स्वदेशं परित्यज्य देशान्तरं गमनं विवासः । संप्रति धातुपाठे
इमौ भ्वादिगणे पठितौ । इह पुनः पाठस्तु उच्छन्तीत्यत्र वादीपोः शतुरिति नुम्बिक-
ल्पार्थः । अप्रत्यये तु अप्ययोरान्नित्यमिति नित्यं नुम् उच्छन्ती ॥ * ॥

(ऋच्छेर्नाम्)

(ऋच्छेर्लिटि गुणः) नुगराम् । आनर्च्छ, अनार्च्छतुः । ऋच्छि-
ता । उञ्ज आर्जवे । उञ्जांचकार । उञ्ज त्यागे । उञ्जांचकार ॥ लुभ
विमोहने । लुभति—लोभिता—लोब्धा । अलोभीत् ॥ तृप तृप्प तृफ
तृप्फ तृप्पौ । तृपति । अतर्पीत् ।

(तृफादीनामप्रत्यये मुम्) तुम्फति ॥ तुप तुम्प तुफ तुम्फ
हिंसायाम् । तुपति । तुतोप । अतोपीत् । तुम्पति । अतुम्पीत् । तुफति ।
तुतोफ । अतोफीत् । तुम्फति । तुतुम्फ । अतुम्फीत् ॥ हप हम्फ उत्क्लेशे ।

द्वपति । दम्फति । ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । ऋम्फति । ऋम्फा-
चकार ॥ गुफ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति—गुम्फति । अगुम्फीत् ॥ उभ
उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ । औभीत् । उम्भति । उम्भांचकार । औ-
म्भीत् । शुभ शुम्भ शोभार्थे । शुभति । अशोभीत् । शुम्भति । अशु-
म्भीत् ॥ हभी ग्रन्थे । हभति । अदर्भीत् ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ।
चृतति । नृततृदचृतेतीष्ठा । चर्तिष्यति—चत्स्यति । अचर्तीत् ॥ विध वि-
धाने । विधति । वेधिता ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । लेखिं-
ता ॥ कुट कौटिल्ये । कुटति । चुकोट ॥ ६ ॥

(सु०) ऋच्छेर्नाम् ॥ ऋच्छेतेराम् प्रत्ययो न लिटि ॥ गुरुनामित्वादाम्प्राप्ते
निषेधः ॥ ऋच्छेर्लिटिगुणः ॥ ऋच्छेतेर्गुणः स्याल्लिटि ॥ लुभ विमोहने । विमोहनमा-
कुलीकरणम् । इपुसहेति वेद् । लोभिता—लोब्धा ॥ तृप तृम्फ तृसौ । कृपस्पृशमृशेति
सिविकल्पस्तु पौपादिकस्यैव ङस्यापवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिः । अतर्पीत् ॥ तृम्फादी-
नामप्रत्यये नुम् । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते तृम्फादयः । अप्रत्ययस्य
ङित्वाच्चा लोपः इति नलोपे कृते नुम् । तृम्फति । दफ दम्फ उत्कलेशे । उत्कलेशः पीडा ।
चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईदित्करणमादीदित इतीणनिषेधार्थम् । यद्यप्यस्य वेदकत्वादि-
णनिषेधः सिद्ध्यति, तथापि क्वचिद्देद् इत्यव्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन, धावि-
तमिभराजधिया इत्यादि सिद्धमिति ॥ नृततृदेति वेद् । चत्स्यति ॥ विध—विधाने ।
विधानं करणम् ॥ कुट कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन् ॥ ६ ॥

(त०) गुरुनामित्वादाम्प्राप्त इत्याह—ऋच्छेरिति ॥ ह्रस्वच्छकारस्य द्वित्वे संयो-
गपरत्वाल्लघूपधत्वाभावाद् गुणाप्राप्तौ लिटि गुण इति ॥ ६ ॥

(कुटादेर्ङिणद्वर्जः प्रत्ययो ङित्) चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत्
पुट संश्लेषणे । पुटति । पुपोट । अपुटीत् ॥ कुच संकोचने । कुचति ।
चुकोच । अकुचीत् ॥ गुज शब्दे । गुजति । गुजिता । अगुजीत् गुड
रक्षायाम् । गुडति । गुडिता । अगुडीत् ॥ कुड शब्दे । कुडति । कु-
डिता ॥ डिप क्षेपे । डिपिता । छुर छेदे । कुरुछुरोर्न दीर्घः । छुर्यात् ।
छुरिता । स्फुट विकसने । स्फुटति ॥ मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः । मुटति ।
मुमोट । मुटिता । त्रुट छेदे । त्रुट्यति—त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । तुट कल-
हकर्मणि । तुटिता । तुटिष्यति ॥ चुट छुट छेदे । चुटिता । छुटति ।
छुटिता ॥ जुट बन्धने । जुटति । जुटिता ॥ कड मदे । कडति । अक-
डीत् । लुठ संश्लेषणे । लुठति । लुठिता । कूड घनत्वे । कूडिता ॥

कुड बाल्ये । कुडति । पुड उत्सर्गे । पुडिता । घुट प्रतीघाते । घुटि-
ता ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुरिता । स्फुल संचलने । स्फुलिता ॥ ७ ॥

(सु०) कुटादेर्भिणद्धर्जः । प्रत्ययो डित् ॥ कुटादेर्गणात्परः प्रत्ययो डित् स्यात्
भितं णितं च वर्जयित्वा ॥ डित्त्वान्न गुणः चुकुटिथ ॥ छुर छेदने । ध्वोर्वि हसे इत्यनेन
दीधं प्राप्ते कुरुद्धोरिति निषेधः । छुर्यात् ॥ न्रुट छेदे । आशभ्लाशिति वा यः । न्रुव्य
ति-न्रुटति ॥ कठेधांतुपाठे भ्वाद्गौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शत्रुप्रत्यये वाद्गौपोरिति नुम्वि-
कल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु कडन्तीति नित्यनुमर्थः ॥ कूड घनत्वे घनत्वं सान्द्रता ॥ ७ ॥

(निर्निविभ्यः स्फुरतिस्फुलत्योः सस्य षो वा) निष्फुरति-
निस्फुरति-निःस्फुरति । निष्फुरति-निस्फुरति । निष्फुलति-निस्फुलति-
निःस्फुलति । निष्फुलति-निस्फुलति ॥ णू स्तवने । अनुवात् ॥ धू विधू-
नने । अधुवीत् ॥ गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गूयात् । गुता ॥
धु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुता । अध्रुवीत् ॥ इति कुटादयः ॥ कृती छेदने ।
मुचादेर्मुम् । कृन्तति । नृतवृदचृतछृदकृद्धयोऽसेः सादेरिड्वा । कर्तिष्यति-
कत्स्यति । अकर्तीत् ॥ गृ निगरणे ॥ ८ ॥

(सु०) निर्निविभ्यः स्फुरतिस्फुलत्योः सस्य षो वा ॥ एभ्यः परस्थानयोः
सस्य वा पत्वं भवति ॥ णू दीर्घान्तः । परिणृतगुणोदयः इत्यत्र कित इतीग्नियेधः ।
कुटादेरिति डित्त्वान्न वृद्धिः । नुधातोस्तियुक् अनुवीत् लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अगुताम् ।
वृत्ताः कुटादयः ॥ कृती ॥ मुचादेरिति मुम् । कृन्तति । नृतवृदेति वेट् । कर्तिष्यति-कत्स्यति ८

(गिरनेः स्वरे रस्य लो वा) ऋत इर् । गिरति- गिलति ।
गरिता-गरीता-गलिता-गलीता । अगारीत्-अगालीत् ॥ स्पृश स्पर्शने ।
स्पष्टा-स्पर्ष्टा । अस्पाक्षीत् अस्पाक्षीत्-अस्पृक्षत् ॥ प्रच्छ झीप्सायाम् ।
ग्रहां विडति च । पृच्छति । पप्रच्छिथ-पप्रष्ट । अप्राक्षीत् ॥ सृज विसर्गे ।
सृजति । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ससर्जिथ-सस्रष्ट । स्रष्टा । अस्नाक्षीत् ॥ डुम-
स्जो शुद्धौ । मज्जति । मस्जिनशोईसे नुम् । ममज्जिथ-ममङ्क्थ । मङ्-
क्ता । अमाङ्क्षीत् ॥ विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायांच-
कार-विविच्छ ॥ इषु इच्छायाम् । गर्मा छः । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु ॥
ऐच्छत् । इयेष । इयेषिथ । एषिता-एष्टा । ऐषीत् ॥ विश प्रवेशने ।
वेष्टा । अविक्षत् । मृश आमर्शने । अम्रक्षीत्-आमाक्षीत्-अमृक्षत् ।
रि पि गतौ । रियति । पियति । रेता । पेता ॥ धि धारणे । धियति ॥
क्षि निवासगत्योः । क्षियति । धु प्ररणे । सुवति । सविता । कृ

विक्षेपे ॥ किरति । चकार, चकरतुः, चकरः ॥ ९ ॥

(सु०) गिर० ॥ गिरतेः रेफस्य लृत्वं वा स्यात् स्वरे परे ॥ वृङ्क्वृङ्क्वदन्तानां वेति वा इदो दीर्घः । गरिता-गरीता ॥ स्पृशकृपादीनां वेति वा रकारः । छशपेति षत्वं ष्टुत्वम् । स्पृष्टा-स्पृष्टा । कृपस्पृशेति वा सिः । अनिटो नामिवत् इति वृद्धिः । अस्प्रा शीत्-अस्पा-क्षीत् । पक्षे हशपान्तादिति सक् । अस्पृक्षत् । प्रच्छ शीपसायाम् । ज्ञातुमिच्छा शीप्सा । वुण्प्रत्यये प्रच्छकः । षिद्धिदामडिति भिदादित्वादङ्प्रत्यये संप्रसारणे च पृच्छा । ततो डिडित्करणे इति ज्यन्तात् वुण्प्रत्यये तु पृच्छकः । ग्रहामिति संप्रसारणम् । पृच्छति । ऋसंयोगादित्यकित्वाच्च संप्रसारणम् ॥ पप्रच्छतुः । स्वरान्तादत्वत् इति वेट् । पप्रच्छि-थ-पप्रष्ट । सृजिहृशोस्थशो वेति थपि वेट् । सर्पजिथ । शरोक्षसे दृशामिति रः । सस्रष्ट ॥ दुमस्जो शुद्धौ । दिवतोऽथुः । मज्जथुः । इच्छुत्वेन सस्य शः । झवे जवा इति शस्य जः । मज्जति । मस्जिनशोरिति नुम् । स्कारिति सलोपः ॥ मङ्क्ता ॥ विच्छ ॥ तुदादिपाठ-सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि अः न त्वप् । तेन विच्छायन्तीति विच्छायतीत्यत्र वादीपो-रिति नुम्विकल्पः । आय इत्यायप्रत्ययः । विच्छायति । आयादयोऽनपि वेति वा आयः । कासादिप्रत्ययादित्याम् । यत् इत्यलोपः विच्छायां चकार ॥ इषु ॥ भाष्यवार्तिकमतेऽनुदित् । गमां छ इति छः । इच्छति । इषुसेदिति वेट् । एषिता-एष्टा ॥ विश प्रवेशने ॥ हश-पान्तादिति सक् । अविक्षत् ॥ मृश आमशने । आमशनं स्पर्शः । कृपस्पृशामृशेति वा सिः । कृषादीनां वेति वा रः । अत्राक्षीत्-अमाक्षीत् । हशपान्तादिति सक् । अमृक्षत् ॥ रि-पि । नुधातोरनीय । रियति । पियति । क ॥ ऋत इतीर् । किरति । ऋसंयोगादि-त्यकित्वाद्गुणः । चकरतुः । वृङ्क्वृङ्क्वदन्तानामिति वेदो दीर्घः । करिता-करीता ॥ ९ ॥

(त०) गिरतेरिति व्यवस्थितविकल्पोऽयम् । तेन गल इति कण्ठे नित्यं विपे तु गर इत्यत्र न ॥ प्रच्छ ॥ अथ कथं 'वकारं पृच्छकं श्रोतृन्' इति । प्रच्छकमित्येव पाठ इति बहवः । पृच्छकमिति पाठे तु भिदादेराकृतिगणत्वादङिः पृच्छा तत्करोतीति ज्य-न्ताद्गुणि बोध्यम् ॥ विच्छ ॥ तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि अ एव न त्वप् । तेन विच्छायती विच्छायन्तीत्यत्र वादीपोरिति नुम्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठादिद-मेवविकल्पयन्ति, तन्मते तुदादिपाठस्य केवले विच्छती विच्छन्तीत्यत्र चरितार्थत्वादाय-प्रत्ययान्तादवेव न त्वः । तेन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव नुम् ॥ इषु ॥ अनुदिपाठस्तु भा-ष्यवार्तिकसंमतः ॥ रियतीति ॥ रि अ ति इति स्थिते उपधाया लघोरिति गुणः प्राप्नो बहिरङ्क्त्वाच्चिवारितः । तथा हि । इय अकारापेक्षत्वेन अन्तरङ्गः अल्पाश्रितत्वात् गुणस्तु अकारतिबपेक्षत्वेन वहिरङ्गः बह्वपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥

(उपात्किरतेः सुट् छेदेऽर्थे) ॥ १० ॥

(सु०) उपात्किरतेः सुट् छेदेऽर्थे ॥ उपोपसर्गात् परस्य किरतेः सुडागमः स्यात् छेदे वाच्ये नान्यत्र ॥ १० ॥

(हिंसायां प्रतेश्च) उपस्किरति । प्रत्यस्किरत् ॥ रुजो भङ्गे । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥ मुजो कौटिल्ये । भोक्ता । अभौक्षीत् , अभौ-

काम् ॥ छुप स्पर्शे । छोसा । अच्छौप्सीत् ॥ रुश रिश हिंसायाम् ।
रोष्टा, रोष्टारौ । अरुक्षत् ॥ रेष्टा । अरिक्षत् ॥ लिश गतौ । लेष्टा । अ-
लिक्षत् ॥ ग्विद परिघाते । मुचादेर्मुम् । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥
पिश अवयवे । पिशति । पेशिता ॥ इति पम् ॥ ११ ॥ जुषी प्रीति-
सेवनयोः । जुषते ॥ ओविजी भयचलनयोः । विजते ॥

(स०) हिंसायां प्रनेश्च ॥ उपात् प्रनेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् अङ्घ्रि-
त्वव्यवधानेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् ॥ उपस्किरत् । उपचस्कार 'उरोविदारं
प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः (क) । कर्मणि लिट् ॥ लिश गतौ । हशपान्तादिति सक् ।
अलिक्षत् ॥ मुचादेरिति मुम् । खिन्दति । अयं दैन्येऽपि । दिवादौ रुधादौ च वर्तते ॥ पिश-
अवयवे ॥ मुचादेरिति मुम् । पिशति । अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रुगाणि पिशतु' । दीप-
यत्विबन्धार्थः । इति सुबोधिन्यां पम् ॥ ओविजो ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ ११ ॥

(विजेरिडादिप्रत्ययो डित् (ख)) विजिता ॥ ओलजी
ओलस्जी व्रीडे । लेजे ॥ ललज्जे । पृङ् व्यायामे ॥ १२ ॥

(स०) विजेरिडादिप्रत्ययो डित् ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो डित् । इह
ओविजी तुदादिः रुधादिश्च गुह्यते न तु विजिर् भृष्टभावे इति जुहोत्यादिः(ग) व्याख्या-
नान् ॥ पृङ् व्यायामे । प्रायेणायं व्याहृपूर्वः ॥ १२ ॥

अयकि ॥ ऋतो रिङ्भवत्यकारे प्रत्यये यकि च (घ) ॥ नुधातोः ।
व्याप्रियते । व्यापरिष्यते ! व्यापृत, व्यापृशताम् ॥ मृङ् प्राणत्यागे १३

(स०) अयकि ॥ निर्दिष्टत्वाट्टकारस्यैव रिङि सिद्धे डकारग्रहणं व्यवधानार्थम् ।
तेन ये इति न दीर्घः(ङ) ॥ १३ ॥

(म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चतुर्वेवात्) म्रियते । ममार । ममर्थ । मृषी-
ष्ट । अमृत ॥ टङ् आदरे । आद्रियते । आद्रे । आद्रीष्ट । आदर्ता ।

(क) सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता नृसिंह ! सैहीमननुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ इति ।

शिशुपालवधे० स० १. ४७. श्लोकः ।

(ख) विजेरिति । अनेन विजितेत्यादौ गुणवृद्धिनिषेधः ।

(ग) न तु विजिरिति तस्यानित्कत्वादिति हरदत्तादयः । न च क्रादिनीयमाल्लिटोट् सम्भवत्येवेति
वाच्यम् । तत्र किञ्चन गतार्थत्वादिति भावः । बस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । विवेजियेति थपीट सम्भवात् ।
तत्र च पिच्येन किरवाभावात् । न च पूर्वसुत्रे कुटादीनां प्रक्रान्तत्वात्कथञ्चित्साहचर्यात्तदादेरेव ग्रहणं
न जुहोत्यादेरिति वाच्यम् , रुधादानपि डित्त्वादुद्विजितेत्युदाहरद्धिः सह विरोधापत्तेः । तस्मादिह तुदा-
दिरुधाद्योर्ग्रहणे जुहोत्यादेश्चाग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ।

(घ) अयकीति । अश्व यक् चायक तस्मिन् । अत्र ऋतोरिङित्यनुवर्तत इत्याह—ऋत इति ॥

(ङ) न दीर्घ इति । प्रियत इत्यत्र ये इति यकारे पूर्वस्याव्यवहितस्य विधीयमानो दीर्घो न भव-
तीति भावः । पवञ्च क्रियत इत्यत्र यकि दीर्घो न ।

आहत ॥ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते । अध्रियत । लोपो ह्रस्वाङ्गसे
अघृत ॥१४॥ इति तुदादयः ॥

(सु०) ध्रियते लुङ् ल्लिङोश्चतुर्वेधात् ॥ मृङ्श्चतुर्षु लुङ् ल्लिङोश्च परत आत्मने-
पदं स्यादन्यत्र पम् । अयकोति रिङ् । नुधातोः रितोय् । उरिति न गुणः । मृयीष्टः ।
हन्तः स्यप इतीट् । मरिष्यति । लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अमृत । शानप्रत्यये
ध्रियमाणः ॥ हङ् प्रायेणाङ्पूर्वः । 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः (क) ॥
इत्यात् ॥ १४ ॥ इति सुबोधिन्यां तुदादयः ॥ ८ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेऽकरशर्मणा । मता भाष्यकृतो भव्या तुदादिप्रक्रियागता
इति तत्त्वदीपिकायां तुदादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रयादयः ॥ ९ ॥

डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्रथादेः (ख) ॥ कर्त्तरि चतुर्षु ॥ क्रीणाति ॥

(सु०) डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये ॥ विनिमयो व्यतिहारः ॥ ना क्रथादेः ॥ क्रीरा-
दिर्यस्य स क्रथादिस्तस्मात् ना प्रत्ययः स्यात् कर्त्त्रथेषु चतुर्षु ॥ १ ॥

(त०) डुक्तीञ् ॥ विनिमयः परिवर्त ॥ न क्रथादेः ॥ क्रीरादिर्यस्य स तथा
तस्मात् ॥ १ ॥

ई हसे ॥ ना इत्यस्याकारस्य ई ङिति हसे ॥ क्रीणीतः ॥ २ ॥

(सु०) ई हसे ॥ इत्यदुरित्यतो ङितोऽत्यनुवृत्तं नात इति च ॥ २ ॥

(त०) ई हसे ॥ नात इत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो ङिति स्वरे (ग) ॥ क्रीणन्ति ।
क्रीणीते । चिक्रायिथ । चिक्रेथ—अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ
च । पिप्रिये ॥ श्रीञ् पाके । अश्रैषीत् ॥ मीञ् हिंसायाम् । मीना-
तिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ—ममाथ । मासीष्ट । माता—
अमासीत् ॥ षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥
स्कुञ् आप्रवणे ॥ ३ ॥

(क) निपीय यस्य क्षितिर्क्षिणः कथास्तथा द्वियन्ते न बुधाः सुधामपि

नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः स राशिंरासीन् महसां महोज्ज्वलः । इति नैष० स० १-१ श्लोकः ।
इति टिप्पण्यां तुदादयः ।

(ख) नेति । प्रत्ययस्यादाबुच्चारणं योगविभागाथम् । ना इति योगो विभज्यते । 'स्वादेर्नुः' इत्यतो
नुरित्यनुवर्तते । धातोर्नाप्रत्ययो भवति नुश्च कर्त्तरि चतुर्षु । अत्र च स्तम्भु स्तुम्भु स्कुम्भु स्कुञ् पते
धातवो गृह्यन्ते । लक्ष्यानुसारात् । स्तम्भनाति स्तम्भोतीत्यादि । पते सौत्राश्रित्वारः पठयते क्रथादिषु ।
पठयैरस्तदापि नुविधानार्थं योगविभागः कर्त्तव्यः क्रथादेर्नेति पठित्वा । तत्र नोरनुवर्तते । सर्वेभ्यः क्रथा-
दिभ्यः स्यात् । इति लघुभाष्यम् ।

(ग) ना किम्, यान्ति । ङिति किम् अक्रीणम् । आतः किम्, येतीकारवत्सर्वस्य माभूत् ।

(सु०) नातः ॥ ना आत इति छेदः । इत्यदुरित्यतो ङितीत्यनुवृत्तम् । ओठ्मो-
रित्यतो लोप इति च । ङिति हसे ईविधानात्परिशेषात्स्वरे इति लब्धम् । ना इत्यविभ-
क्तिकम् । आतोऽन्तोऽदनत इत्यति नात इत्यालोपे क्रीणते । नुधातोरितीय् । चिक्रिये ।
वृद्धिः । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामना ॥ मीञ् ॥ मी-
नातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । नुधातोरिति यः । मिम्ये । मीयात् । मासीष्ट । माता ।
मास्यते । अमास्यत् । अमास्यत । यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अमासीत् । अमास्त ॥ ३ ॥

(त०) नातः ॥ ना आत इति छेदः । नेत्यविभक्तिकम् ॥ पष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्य-
स्यैव स्यादात इत्युत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । हसे ईविधानात्परिशेषात्स्वर इति लभ्यत
इत्याह ॥ स्वरे परे इति ॥ स्कुञ् ॥ आप्रवणमुद्धरणम् ॥ ३ ॥

(स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यो नुर्ना च) स्कुनोति,
स्कुन्वन्ति । स्कुन्वीत् । स्कुनुताम् । स्कुनाति । अस्कुनीत् । चुस्कुविषे । अ-
स्कौषीत् । अस्कोष्ट ॥ स्तम्भुर् स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने ।
एते पवन्तः ॥ ४ ॥

(वे स्तम्भादीनां सस्य षः स्यात् । विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति
व्यष्टभ्नात् । वितष्टम्भ, वितष्टम्भुः । विष्कभ्नोति ॥ ५ ॥

(हु०) स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यो नुर्ना च ॥ स्तम्भादयश्चत्वारः
सौत्राः सर्वे रोदनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमवृत्तीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोपणार्थः
चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । एते पवन्तः । नो लोप इति नलोपः । स्तम्भनोति, स्तम्भनाति ॥ ४ ॥

(त०) स्तम्भु पवन्त इति ॥ पं परस्मैपदमस्त्येषामिति पवन्तः ॥ ४-६ ॥

(हसादान हौ) हसान्ताधातोर्नास्थाने आनः स्याद्धौ परे ॥ स्तु-
भान । स्कभान । अस्तभत्-अस्तम्भीत् ॥ युञ् बन्धने । युनाति । यो-
ता ॥ [कनूञ् शब्दे । कनूनाति । कनूनीते । कनविता । द्रूञ् हिंसा-
याम् । द्रूणोति ।] पूञ् पवने ॥ ६ ॥

(सु०) हसादान हा ॥ हसादिति धातोर्विशेषणम् । तेन तदन्तलाभः । अत
इत्यारम्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हल्लुक् । स्तभान । इरितो वेति वा डः ।
अस्तभत्-अस्तम्भीत् ॥ ६ ॥

(त०) हसादान हौ ॥ हसादिति धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह—
हसान्तादिति ॥ येन नाप्राप्तन्यायेन नाप्रत्ययं बाधित्वा एवायं न तु नुमपि । तेन पक्षे
स्तम्भुहीत्येव ॥ ६ ॥

प्वादेर्ह्रस्वः ॥ कर्त्तरि चतुर्षु ॥ पुनाति । अपावीत् ॥ त्रूञ् छेद-
ने । लुनाति । अलावीत् ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति । तस्तार, तस्त-
रतुः । स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट-स्तीर्षीष्ट । अस्तारीत् । अस्तरिष्ट-अस्तीर्ष्ट ॥

कृञ् हिंसायाम् ॥ कृणाति । चकरे । करिषीष्ट-कीर्षीष्ट । अकरिष्ट-अक-
रीष्ट-अकीर्षीष्ट । पेसेरिटो न दीर्घः सीष्टादेश्च ॥ वृञ् वरणे । वृणाति ।
वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवरीष्ट-अवूर्ष्ट ॥ धूञ् कम्पने । धुनाति ।
दुधविथ-दुधोथ । धविता-धोता । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ॥ ग्रह
उपादाने । गृह्णाति । गृहाण । जग्राह, जगृहत् । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता ।
अग्रहीष्ट ॥ इत्यात्पे ॥ ङृ हिंसायाम् ॥ शृणोति ॥ ७ ॥

(सु) प्वादेश्चस्वः । प्वादेश्चस्वो भवति चतुर्षु पंगु ॥ ऋसंयोगादित्यकित्वाद्-
गुणः । तन्तरतुः । ऋत इरितीर । य्वोर्वि हसे इति दीर्घः । स्तीर्यात् । सीष्टादेश्चेतीटो
न दीर्घः । स्तरिषीष्ट । वृञ् वृञ्कृदन्तात्सिन्धोरिड् वा इति वेदपक्षे उरिति गुणो न ऋत
इरितीर् । य्वोर्वि हसे इति दीर्घः स्तीर्यात् । वृञ् वृञ्जिति वेदो दीर्घः स्तरिता । स्तरिता ।
पेसेरिटो न दीर्घः । अस्तरिष्टाम् ॥ वृञ् पोरुरित्युर् य्वोर्वि हसे इति दीर्घः । वूर्यात् ।
लुङि अवारीत् । पे सेरिति न दीर्घः । अवारिष्टाम् ॥ आति तु वृञ् वृञ्कृदन्तात् सिन्ध्या-
रिति वेद् । अवरिष्ट-अवरीष्ट । उरितो गुणेन । पोरुरित्युर् । य्वोरिति दीर्घः । अवूर्ष्ट ॥
धूञ् ॥ स्वरतीसूतीति वेद् । दुधविथ-दुधोथ । स्तुसुधूजामितोद् आधावीत् । ग्रहामिति
संप्रसारणम् । गृह्णाति-गृह्णोते । ईटोग्रहामितीटो दीर्घः । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः ।
अग्रहीत् । ईटो ग्रहामस्तिन्सूत्रे एकस्वराद्ग्रहेर्विहितम्येदो दीर्घ इति वक्तव्यम् । एकस्व-
रादिति किम् । जाग्रहिता, जाग्रहिष्यतीत्यादौ यङ्लुकि मा भूत् । ग्रहेर्विहितस्य किम् ।
ग्राहितः अत्र जेर्विहितत्वाच्च दीर्घः । प्रकृतस्येदो ग्रहणात् ग्राहिष्यते इत्यादाविण्वदितो न
दीर्घः ॥ इत्यात्पे ॥ ७ ॥

(ञृदृप्रां ह्रस्वो वा लिटि किति) शशरतुः-शश्रतुः । शीर्यात् ।
शरिता-शरीता ॥ पृ पालनपूरणयोः । पृणाति । पपरतुः । पूर्यात् ॥
वृ वरणे । वृणाति । ववरतुः । वूर्यात् ॥ भृ भर्त्सनभरणयोः । भृणा-
ति । मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥ ट विदारणे । टणाति । ददरतुः-दद्रतुः ।
जृ वयोहानौ । (क) । जृणाति ॥ नृ नये । नृणाति ॥ कृ हिंसाया-
म् । कृणाति । ऋ गतौ । ऋणाति । अरांचकार । ईर्यात् । अरिता-अरी-
ता । आरीत् ॥ गृ शब्दे । गृणाति । ज्या वयोहानौ । प्रहां विडति च ।
जिनाति । जिड्यौ, जिज्यतुः । जीयात् । अज्यासीत् ॥ री गतिरेषण-
योः । रिणाति । रिर्यतुः ॥ ली इलेषणे । लिनाति । ललौ-ल्लिाय, लि-
र्यतुः । ललिथ-ललाथ-ल्लियिथ-ल्लिथ । लाता-लेता । अलैषीत्-अला-
सीत् ॥ ळी वरणे ळिनाति ॥ प्ली गतौ । प्लिनाति ॥ इति प्वादयः ॥

व्री वरणे । व्रीणाति ॥ व्री भयभरणयोः । व्रीणाति ॥ क्षीष् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां वा ह्रस्वः । ज्ञा अवबोधने । ज्ञानजोर्जा । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात्-ज्ञेयात् । अज्ञासीत् । बन्ध बन्धने । बध्नाति । अबन्धिथ-बबन्द्ध । बन्द्धा । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् । सकारलोप आदेश इति न तु मात्रविधौ । तेन अबान्धाम् ॥ मन्थ विलोडने । मथ्नाति । मथान ॥ श्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे । श्रथ्नाति । शश्रन्थ । जग्रन्थ । श्रन्थिग्रन्थीत्यादीनां वा लिटः कित्त्वम् । शश्राथ । जग्राथ ॥ कुथ कुन्थ संश्लेषणसंक्लेशनयोः । चुकोथ । चुकुन्थ ॥ मृद मृड क्षोदे । मृदान । मृडान । गुथ रोषे । गुध्नाति । कुष निष्कर्षे । कुषाण ॥ १ ॥

(मु०) शृद्प्रां ह्रस्वा वा लिटि ॥ एषां वा ह्रस्वो लिट्येव । शश्रतुः । अन्यत्र ऋसंयोगादित्यकित्त्वाद् गुणः । शशरतुः । कित इति निषेधस्य ऋादिनियमेन वाधः । शशरिव-शश्रिव । ऋत इरितारि कृते व्योर्वि हसे इति दीर्घः । शीयात् । वृड्वृज् इति चेटो दीर्घः । शरिता-शरीता । ऋ ॥ ऋणानि । ऋणीयात् । ऋणातु । आणीत् । अराञ्चकार । ईयात् । अरिता-अरीता । अशिष्यति-अरीष्यति । आरिष्यत् । आरीत्-ज्या । ग्रहामिति संप्रमाणम् । दीर्घस्य दीर्घ इति दीर्घं कृते त्वादेर्ह्रस्व इति ह्रस्वः । जिनाति ॥ री गतिर्गणयोः । रेपणं वृकशब्दः । लीलीङोरित्यात्वं वा, ललौ-लिलाय । नेता इति ल्वाद्यः । द्वाद्यथोऽपि । क्षीप् । पित्त्वाद्ङ् । क्षिया । ज्ञानजोर्जाति जादेशः । जानाति ॥ बन्धः । नोलोप इति नलोपः । बध्नाति । हसादान् हावित्यानः । अत इति हर्लुक् । बधान । आद्रिजवानामिति भत्वम् । भन्त्स्यति । सावनिद्यो नित्यमिति वृद्धिः । अभान्त्सीत् । तथोर्ध्व इति तस्य धत्वम् । झयादिति सिलोपः । अबान्धाम् ॥ अधान्तुः ॥ श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे इत्यर्थभेदात् श्रन्थः पुनः पाठः ॥ श्रन्थग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वपूर्वलोपावप्यत्र वक्तव्याविति हरदत्ताद्यः ॥ श्रेथतुः, श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णिष् शश्राथ ॥ उत्तमे तु शश्राथ, शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ मृद मृड क्षोदे । षट्त्वम् । मृद्नाति ॥ कुष निष्कर्षं । अन्तर्गतस्य बहिर्निष्कासनं निष्कर्षः ॥ १ ॥

(निरः कुषो वसादेरनपीड्वा) निष्कोषिता-निष्कोषा । निरकोषीत्-निरकुक्षत् । क्षुभ संचलने ॥ २ ॥

(क्षुभ्नादिषु न णत्वम्) क्षुभाण ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । नभान । तुभान ॥ क्लिश चिवाधने । क्लिश्नाति । अक्लेशीत् । अक्लिशत् । अश भोजने । अश्नाति । आशीत् ॥ उध्रस् उड्छे । प्रश्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । औधासीत्-औध्रसीत् ॥

विषविप्रयोगे । विषाण । वेष्टा । अविक्षत् ॥ पुष् पुष्टौ । पोषिता ॥
मुषस्तेये ॥ खच् खच् हिट् भूतप्रादुर्भावे खच्जाति ॥ ३ ॥

(सु०) निरः कुषे वसादेरनपीड्वा ॥ निरपूर्वात् कुषेः परस्य वसादिप्रत्यय-
यस्य इड्वा स्यात् अनपि ॥ इड्भावे हशपान्तादिति सक् । निरकुक्षत् । क्षुभ्नादिषु न
णत्वम् । क्षुभ्नादिराकृतिगणः ॥ गभ तुभ भ्वाद्गौ दिवाद्गौ च ॥ क्लिशू विवाधने ॥ न
शादिति श्चुत्वनिषेधः(क) । क्लिशनाति । ऊदितो वेति वेट् । अक्लेशीत् ॥ इडभावे ह-
शपान्ताविति सक् । अक्लिषत् ॥ पुष पुष्टौ ॥ अनिट्केषु पुष्यतीति यप्रत्ययेन निर्देशा-
दयं सेडिति भावः । पोषिता । खच् खच् हिट् भूतप्रादुर्भाव । भूतप्रादुर्भावः अतिक्रा-
न्तोत्पत्तिः । श्चुत्वम् ॥ खच्जाति ॥ २-३ ॥

(त०) खच् इति ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः ॥ खच्जातीति ॥ स्तोः
श्चुभिश्चुरिति जः ॥ २-३ ॥

(खवौ वस्य औ ने) खौनाति । हिट्णाति ॥ इति पम् ॥
वृङ्सम्भक्तौ । वृणीते । वत्रे । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । अवरिष्ट-अवृत ॥
इति क्रयादयः ॥ ४ ॥

(सु०) खवो वस्य औ ने । खवेर्द्धातोर्वकारस्य औत्वं भवति नप्रत्यये परे ॥
परत्वादौत्वे हसान्तत्वाभावात् हसादान हाविति न । खौनीहि (ख) । ष्टुत्वम् । हिट्
णाति ॥ इति परम् ॥ वृङ् सम्भक्तौ ॥ सम्भक्तिर्भजनम् । कादेरिति नेट् । ववृषे ॥ वृङ्-
वृङ्कदन्तात्सिस्वोरीड् वा । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । वृङ्कदन्तानामिति वेदो दीर्घः । वरि-
ता-वरीता । इडभावे लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अवृत । इत्यात् ॥

इति सुबोधिन्यां क्रयादयः ॥ ३ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । बाधनं दुष्टबुद्धीनामगमत्क्र्या-
दिसाधनम् ॥ इति तत्त्वदीपिकायां क्रयादयः ॥ ९ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ स्वार्थे ञिः ॥ चोरयति । चोरयते ।
चोर्याचकार (ग) । चोर्यात् । अचूचुरत् (ध) ॥ चिति स्मृत्याम् ।

(क) स्तोश्चुभिरिति प्राप्तावाह—न शादिति ।

(ख) खौनीहीति । 'खवो वस्य औ ने' इति सूत्रस्य 'हसादानहौ' इति सूत्रापेक्षया परत्वात् प्रथम-
मौत्वे कृते हसान्तत्वाभावान्नास्थाने श्रानाभाव इति भावः । इति चक्रधरासमाख्यायां टिप्पण्यां क्रयादयः ।

(ग) चोर्याचकारेति । अत्र 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेने आम् प्रत्ययः ।

(घ) लुङ्लकारे चुर् ञि दिप् इति जाते 'जेरङ्क्षिश्' अनेन अङ्प्रत्ययो धातोर्दित्वं च भवति ।
पूर्वस्य'...चुचूर् अङ् दिप् इति जाते 'लघोर्दीर्घ' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । दिवादावट्, स्वर०, वावसाने,
अचूचुरत्—अचूचुरत् ॥ अथ वा चोरि इति सिद्धस्यैव अङ्प्रत्यये कृते 'जेः' अनेन जेलोपे कृते, निमि-

चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चुरादेर्जिर्वेति केचित् ॥ चिन्तति ॥ यत्रि
सङ्कोचने । यन्त्रयति । अययन्त्रत । ओलडि उत्क्षेपणे । ओलण्ड-
यति । ओलण्डति । ओलण्डाचकार । औललण्डत् । ओकार इदित्येके ।
लण्डयति । अललण्डत् । लण्डति । अलण्डीत् ॥ पीड अवगाहे । पीड-
यति । पीडयते । पीडयाचक्रे ॥ १ ॥

(सु०) चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ स्वार्थं जिः ॥ चुर आदिर्यस्य स चुरादिस्तस्मात्
चुरादेर्गणात् स्वार्थं जिः स्यात् ॥ उपधाया लघोरिति गुणः । धातुत्वात् तिप् । गुणाया-
देशौ । 'जित्स्वरितेत उभे' इत्युभयपदम् । चोरयति । चोरयते । चोरयेत् । चोरयतु ।
चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयामास । चोरयाचक्रे । जेरिति जिलोपः ।
चोयात् । चोरयिषोष्ट । चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । अचोरयिष्यत् । अचो-
रयिष्यत । लुङि अचूचुरत् । अचूचुरत ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्तेति पठितव्ये । इदि-
त्करणं जिप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वे ज्ञापकम् । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन जिप्रत्ययं लभन्ते
इत्यर्थः । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ 'न लोपः' इत्यनेन लोपो न ॥ यत्रिसंको-
चने । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माध्वेनोक्तं तच्चिन्त्यम(क) ।
यन्त्र इत्यत्र नकारे पठितेऽपि नो लोप इति नलोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् ।
चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारोपधपाठे नस्य लोपः स्यादेवेति तद्वारणाय
क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः ॥ ओलडि उत्क्षेपणे । ओदित्करणं लवाद्योदितश्चे-
ति धातोर्न्यवहितस्य तकारस्य नत्वार्थमिति तद्वलात् नेडित्येके । आदिद्वबलादिद्व्यव-
धानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डनः ॥ १ ॥

(त०) चुरादेः ॥ चुर आदिर्यस्य स तस्मात् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अनु-
दूभूतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादेकवचनम् । ननु धातोः प्रेरणे इत्यनेनैव
चुरादेरपि स्यात्किमनेनेत्यत आह-स्वार्थे इति ॥ अर्वेति ॥ अयं भावः । चिन्तेति
पठितव्ये इदित्करणं ज्ञेः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादौ नलोपो न यत्रि ॥
यन्त्रेति पठितुं युक्तम् । इदित्त्वाभावेऽपि उभधाभूतनकाराभावे नलोपाभावात् ॥१॥

(भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वो-
ऽङ्परं ज्ञो) अपीपिडत्-अपीपीडत् ॥ प्रथ प्रख्याने । प्राथयति ॥२॥

(सु०) भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वोऽङ्परं ज्ञो ॥
एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यात् अङ्परं यस्मात् सोऽङ्परस्तस्मिन् जिप्रत्यये परं भ्राजृ
आसृ दीप्तौ । भाष व्यक्तायां वाचि । दीपी दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमीलने ।
पीड अवगाहे । ह्रस्वपक्षे लघोर्दीर्घ इति पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् । ह्रस्वाभावे अपीपी-
डत् ॥ प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं कथनम् । स्वार्थे औ ज्ञपादिभ्य इति वक्ष्यमाणेन मित्त्वा-
भावाच्च ह्रस्वः । प्राथयति ॥ २ ॥

ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य नुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति ॥ तथा च माध्वे-अचूचुर-
चन्द्रमसोऽभिरामतामिति । (क) तच्चिन्त्यमिति । यत्रितत्रिमश्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः ।

(स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशां पूर्वस्याऽदृपरे औ इत्वा-
पवादः) अपपथत् ॥ पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति ॥ ३ ॥

(सु०) स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशां पूर्वस्यादृपरे औ इत्वापवादः ॥
एषां दित्त्वे पूर्वस्य अत्वं स्यात् अदृपरे औ अङि लघावित्यस्यापवादः ॥ स्मृ चिन्ता-
याम् । दृ भये । जित्वरा संभ्रमे । प्रथ प्रख्याने । अद मर्दने । स्तृञ् आच्छादने । स्पञ्
बाधनग्रन्थनयोः ॥ ३ ॥

(उपधाया ऋवर्णस्य ऋद्वाङ्परे औ इररारामपवादः)
अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ भक्ष अदने ॥ अवभक्षत् ॥ श्रण दाने ।
विश्राणयति । अशिश्रणत्—अशश्राणत् ॥ तड आघाते । अतीतडत् ॥ ४ ॥

(सु०) उपधाया ऋवर्णस्य ऋत् वाङ्परे औ इररारामपवादः ॥ ऋव-
र्णोपधस्य धातोरुपधाया ऋद्वा स्यात् अदृपरे औ इररारामववादः ॥ धातोरुपधाया ऋत्
इरिति । अचोक्तदित्यादौ इर्प्रासः, अमीमृजदित्यत्र मृजेवृद्धिरित्यार् प्रासः, इतरेषामृ-
दुपधानामुपधाया लघोरिति अपीपृथदित्यादावर् प्रास इति विवेकः ॥ श्रण दाने ॥ प्राये-
णायं विपूर्वः (क) । विश्राणनं वितरणम् ॥ ४ ॥

(त०) इररारामिति ॥ दीर्घोपधे उपधाया ऋत् इति इर् प्रासः । मृजेवृद्धिरि-
त्यार् प्रासः । लघूपधत्वे त्वर् प्रासः ॥ ४ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ ५ ॥

(सु०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ ज्ञप धातुज्ञाने ज्ञापने च जिप्रत्ययं लभते
मित्संज्ञकश्च । 'प्रतिपञ्जसिचेतनाः' (ख) ॥ ५ ॥

**मितां ह्रस्वः ॥ मितां धातूनामुपधाया ह्रस्वे औ ॥ ज्ञपयति ।
अजिज्ञपत् ॥ ६ ॥**

(सु०) मितां ह्रस्वः ॥ म् इत् येषां ते मितः तेषाम् । घटादयो मित इत्यादि
मित्संज्ञकानां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

(त०) मितां ह्रस्वः ॥ म् इत् येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६ ॥

यम वेष्टने मित् । यमयति । अयीयम् ॥ ७ ॥

(सु०) यम वेष्टने मित् ॥ चुरादौ यमधातुवेष्टने मित् न तु भोजने । यमयति
चन्द्रम् । परिवेष्टते परिवेषं करोतीत्यर्थः । यमधातुश्चुरादौ घटादौ तु यच्छतिर्भोजनतोऽ-
न्यत्र । मिन्नेति भोजने एव मित्संज्ञकः । यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । अन्यत्र
आयामयति द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । जनीजृपित्यमन्तत्वादेव सर्वाथेषु मित्त्वे सिद्धे
विशेषार्थं वचनम् ॥ ७ ॥

(त०) यमयति ॥ परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(क) प्रायेणेति । तथा च श्रीहर्षः—'मत्प्राणविश्राणनर्जं च पुण्यमिति ॥

(ख) ज्ञाने ज्ञापने चेति । प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यत्र ज्ञाने 'इलाव ह्नुङ्'—इति पाणिनीयसूत्रे
ज्ञीप्समानो बोधयितुमिष्यमाण इति व्याख्याया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनाद् इति भावः ।

चह चप परिकल्कने मित् । चहयति । अचीचहत् । चपयति ।
अचीचपत् ॥ ८ ॥

(सु०) चह चप परिकल्कने मित् । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । अदन्तेषु
कथादिषु वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाय्वृल्लोपित्वान्नाड्क.र्यम् । अचचहत् ॥ ८ ॥

(त०) परिकल्कने ॥ परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये ८ ॥

रह त्यागे मित् । रहयति । अरीरहत् ॥ ९ ॥

(सु०) रह त्यागे मित् ॥ कथादेस्तु अररहत् ॥ ९ ॥

बल प्राणने मित् । बलयति । अबीबलत् ॥ १० ॥

चिञ् चयने मित् ॥ ११ ॥

(सु०) चिञ् चयने मित् ॥ रचनायां मिदयम् ॥ ११ ॥

(चिस्फुरोर्जावात्वं वा) ॥ १२ ॥

(सु०) चिस्फुरोर्जावात्वं वा ॥ अनथोरात्वं वा स्यात् जिप्रत्यये परे ॥ १२ ॥

रातो औ पुक् ॥ ऋधातोरादन्तस्य च पुक् औ ॥ चपयति । अचीचपत् ।
चययति । अचीचयत् ॥ स्वार्थे औ ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न ॥ कृत संशब्दने १३

(सु०) रातो औ पुक् ॥ आ च आच्चानयोः समाहारो रात् तस्य आत्वे पुक्
ह्रस्वे चपयति । आत्वाभावे चययति । स्वार्थे औ ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न । तेन शमादी-
नाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः मतान्तरे सप्त । कृत संशब्दने ॥ १३ ॥

(त०) रापो औ-॥ आ च आञ् रात् तस्य रातः । ऋ इत्यनेनोभयोरपि प्रह-
णम् । तेन ऋच्छन्तम् इयत् वा प्रेरयतीति विग्रहे अप्रयतीति भवति ॥ ज्ञपादिभ्य इति ॥
सप्तभ्य इति मतान्तरं बोध्यम् । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न ॥ १३ ॥

(धातोरुपधाया ऋत इर्) कीर्तयति । अचीकृतत् । अचीकीर्तत् १४

(सु०) धातोरुपधाया ऋत इर् ॥ ननु ऋत इर् इति सूत्रे धातोर्ऋत इर् इति
व्याख्याने सिद्धमिष्टं किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवम् । तथाहि सति ऋकारीयति इत्य-
त्रापि इर्प्रसंगः स्यात् । उपधाया ऋवर्णस्य ऋद्धेति पक्षे अङि लघौ ह्रस्व इति इत्वे कृते
घलोर्दीर्घ इति दीर्घः । अचीकृतत् । पक्षे अचिकीर्तत् ॥ १४ ॥

(आकुस्मादात्मनेपदिनः) चित संचेतने । चेतयते । अचीचि-
तत् ॥ दशि दंशने । दंशयते । अददंशत् । आकुस्मीयमात्मनेपदं जिसन्नियो-
गेनैव ॥ दंशति । नलोपो न सञ्जिसाहचर्यात् भ्वादेरेव तत्र ग्रहणात् ॥ तञ्चि
कुटुम्ब धारणे । तन्त्रयते । कुटुम्बयते । अततन्त्रत् । अचुकुटुम्बत् ॥ मञ्चि
गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । शम् लक्ष्ण आलोचने । शामयते । लक्षयते, अशी-
शमत । अललक्षत् ॥ दिव्नु परिकूजने । देवयते ॥ गृ विज्ञाने । गारयते ।

अजीगरत ॥ विद् चेतना ख्याननिवासेषु । वेदयते । अवीविदत ॥ १५ ॥

(सु०) आकुस्माद् त्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिध्याप्येत्यर्थः । परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदम् । चित संचेतने ॥ संचेतनं मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् । शम् लक्ष आलोचने । ननु 'निशामय तदुत्पत्तिम्, (क) इति कथं संगच्छते । आकुस्मीयत्वाद्वात्मनेपदे निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसम्मतत्वादिति । यदि शमु उपशमने हृत्यस्मात् जिप्रत्ययस्तर्ह्यमन्तत्तन्मिन्मित्वे सति ह्रस्वेन भाव्यम् । अत्राहुः । स्वार्थं व्यन्ता-दस्माद्वातोः प्रेरणे इति डिप्रत्यये निशामयेति रूपं जानीहि । न चार्थासंगतिरिति वाच्यम् । 'निवृत्तप्रेरणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति सिद्धान्तात् । स्वार्थं औ ज्ञपादिभ्य इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ विद् चेतनाख्याननिवासेषु । "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विन्दति प्राप्तौ याब्लुग्नमेष्विदं क्रमात् (ख) ॥ ११" १५ ॥

(त०) शामयत इति ॥ आकुस्मीयत्वादात् । निशामय तदुत्पत्तिमिति तु निवृत्तप्रेरणात् 'धातोः प्रेरणे' इति प्रेरणे औ बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः ॥ १५ ॥

कुस्मनाम्नो वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने ॥ अथवा कुस्मेति नाम ततो ङिः । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ कण निमीलने । काणयति । अचीकणत्—अचकाणत् ॥ १६ ॥

(सु०) कुस्मनाम्नो वा ॥ कृपूर्वात्स्मयतेऽप्रत्यये ङिलोपे समासे च कृते निष्पन्नं कुस्मेति नाम ॥ कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलने एवायं शब्दस्वभावात् । काण्यादीनां कणरणभणोति सूत्रेण 'अङि लघौ ह्रस्वः' इति ह्रस्वो विकल्प्यते । अचीकणत्—अचकाणत् १६

(त०) निमीलने ॥ स्वभावादेकनेत्रस्यैव ॥ १६ ॥

(नवगण्यामुक्तेभ्यो हिंसार्थेभ्यः स्वार्थं जिः) हिंसि हिंसायाम् । हिंसयति ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । अजिज्ञपत् ॥ भू मिश्रीकरणचिन्तनयोः । भावयति । अवीभवत् । लोकू लोचृ परिभाषणे ॥ १७ ॥

(सु०) नवगण्यामुक्तेभ्यो हिंसार्थेभ्यः स्वार्थं जिः ॥ नवगण्यामुक्ता हिंसार्थाः स्वार्थं जिप्रत्ययं लभन्ते । घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ ॥ भू मिश्रीकरणचिन्तनयोः । भावयति मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

न रितः ॥ ऋदितः शासेश्चाङ्युपधाया ह्रस्वो न ॥ अल्लोकत् । अल्लोचत् ॥ धूञ् कम्पने ॥ १८ ॥

(सु०) न रितः ॥ ऋ इद्यस्य रित् तस्य । शासु अनुशिष्यौ ॥ १८ ॥

(धूञ्प्रीञ्जोर्नुक् औ) धूनयति । अदुधूनत् ॥ प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । अपिप्रीणत् ॥ १९ ॥

(क) निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति मार्कण्डेयपुराणोक्तं सप्तसती ।

(ख) प्रकारान्तरेण केचिदिममाहुः—वेत्तिरूपं विदज्ञाने विन्दे विदविचारणे, विद्यते विद सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते, इति ।

(सु०) धुञ्प्रीञोर्नुक् औ ॥ अनयोर्नुगागमः स्यात् णिप्रत्यये ॥ धुञ् कम्पने । प्रीञ् तर्पणे । धुञ् धातुः स्वादौ क्रयादौ तुदादौ चुरादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये कान्ये । ‘धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूर्तं धुनानि धुवति स्फुटिता-
तिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १९ ॥

अथादन्ताः ॥ कथ वावयप्रबन्धे । यत् इत्यल्लोपस्य स्थानिवस्वेन न वृद्धिः । कथयति ॥ ❀ ॥

(ष०) अथादन्ताः ॥ वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोऽकारोऽविवक्षितो न तृष्कारणार्थं इत्यर्थः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ यत् इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति ॥ ❀ ॥

(त०) कथ ॥ अदन्तप्रयोजनमाह-अल्लोपेति ॥ ❀ ॥

(अखृलोपिनो नाङ्कार्यम्) अचकथत् ॥ वर ईप्सायाम् । वर-
यति । अववर्त् । गण संख्याने । गणयति । गणेः पूर्वस्य इद्वाङ्परे जौ ।
अर्जगणत् ॥ स्तन गद्दी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अतस्तनत् ।
अजगदत् ॥ पत्त गतौ । वा ज्यन्तः । पतयति । पतति । पतांचकार ।
पतयांचकार । अपपतत् । अपतीत् । वादन्त इत्येके । पातयति । अपपीपतत् ॥
रच प्रतियत्ने । रचयति ॥ सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ मूत्र
प्रस्रवणे । मूत्रयति ॥ कल गतौ संख्याने च । कलयति ॥ स्पृह ईप्सायां च ।
स्पृहयति । अपस्पृहत् ॥ भाम क्रोधे । भामयति । अबभामत् ॥ सूच पैशुन्ये ।
सूचयति ॥ ऊन परिहाणे । ऊनयति । अनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्था-
निवत् । औननत् ॥ अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तथत् ॥ संग्राम युद्धे ।
अससंग्रामत् ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते । अन्धयते । अन्धयति । आन्दधत् ॥ अङ्क
अङ्क पदे लक्षणे च । आज्ञकत् । आज्ञगत् । इति चुरादयः(क) ॥ २० ॥

(क) स्फुटि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फुण्डति । स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ।
कुट्टि अग्नत् भाषणे । कुन्दयति । लड उपसेवायाम् । लाडयति । मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति ।
जल अपवारणे । लज इत्येके । नट अवस्कन्दने । श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके । बध संयमने ।
वाधयति । बन्धेति चान्द्रः । पू पूरणे । पारयति । ऊर्ज बलप्राणयोः । पत्त परिग्रहे । वर्ण चूर्ण प्रेरणे ।
वर्ण वर्णन इत्येके । षम्ब सम्बन्धे । संबयति । अससम्बत् । शम्ब च । अशशम्बत् । साम्ब इत्येके । कुट्ट
छेदनभर्त्सनयोः । कुट्टयति । पुट्ट पुट्ट अल्पीभावे । अट्ट पुट्ट अनादरे । लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति
'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । शठ शठ असंस्कारगत्योः । शठि इत्येके । तुजि पिजि द्विसावलादान-
निकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदित्करणात् तुजति । पिजति । तुज पिजेति केचित् । लजि लुजि
इत्येके । पिस गतौ । पिसयति । स्वादौ पिसतीति । पान्त्व सामप्रयोगे ॥ अस्वक वक्त् परिभाषणे । णिण्ड
स्नेहने । स्फिण्ड इत्येके । स्मिण्ड अनादरे । अषोपदेशत्वात् षः । असिस्मिण्डत् ॥ सिमिण्ड अनादर इत्येके ।
स्मापद्यते । त्रिलष श्लेषणे ॥ पथि गतौ । पन्धयति । पन्धति । पिच्छ कृष्टने । छडि संवरणे । छन्दयति ।
छन्दति । खड खडि कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति । कुडि रक्षणे ।
गुडि वेष्टने । रक्षय इत्येके । कुडि इत्यन्ये । अवकुण्डयति । अवकुण्डति । गुडि इत्यपरे । खुडि खण्डने ।

(सु०) अचट्टलोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ अश्च इश्च उश्च आ च तेषां समाहारोऽयम् अचट्टणो लोपो अस्यास्तीति अचट्टलोपी तस्य अहउक्त्रलोपिनो धातोर्हनिमित्तं कार्यं न स्यात् । तत्किम् । अङ्गि लघौ ह्रस्व इत्युपधाह्रस्वत्वं पूर्वस्येत्वं च । लघोर्दीर्घ इति दीर्घः अङ्कार्यम् ॥ पत गतौ इति ॥ वा ड्यन्तः ॥ वादन्त इत्येके । आद्ये पतयति पतति ।

बठि विभाजने । वडि इत्येके । मडि भूषायां हर्षे च । भडि कल्याणे । छर्दै वमने । पुस्त बुस्त आद-
रानादरयोः । सुद संचोदने । नक् धक् नाशने । खोपदेशलक्षणे पथ्युंदासोयम् । प्रनक्कयति ॥ चक्क चुक्क
व्यथने । क्षल शौचकर्मणि । तल प्रतिष्ठायाम् । तुल उन्मादे । तोलयति । तोलयामास । अतुतुलत् ।
कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो विः ।
दुल उलक्षेपे । दोलयति । दोलयामास । अदुदुलत् । पुल मश्चवे । चु नसमुच्छ्रये । मूल रोहये । मूलय-
ति । मूलयामास । कल विल क्षेपे । कालयति । बिलभेदने । तिल स्नेहने । चल भृतौ । पाल रक्षणे ।
लूष हिंसायाम् । शुलष माने । शूर्प च । चुट छेदने । मुट संचूर्णने । पडि, पसि नाशने । पण्डयति ।
पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ब्रजमार्गं संस्कारगत्योः । शुल्क अतिस्पर्शने । चपि गत्याम् । चम्पयति ।
चम्पति । क्षपि चान्त्याम् । क्षम्पयति । क्षम्पति । क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षर्तं गत्याम् । क्षश्चू च । घट्ट
चलने । मुस्त संघाते । खट्ट संवरणे । षट्ट स्फिष्ट चुवि हिंसायाम् । पूल संघाते । पूर्ण इत्येके । पुणे
त्यन्ये । पुस अभिवर्द्धने । टकि वन्धने । टक्कयति । टक्कति । धूस कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः ।
मूर्द्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे । कीट वर्णे । चूर्णं सङ्कोचने । पूज पूजायाम् । अर्क स्तवने ।
तपन इत्येके । शुठ आलस्ये । शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठति । जुड प्रेरणे । गज मार्जं शब्दार्थौ
गाजयति । मार्जयति । मर्च च । मर्चयति । घृ प्रस्रवणे । स्रावण इत्येके । पचि विस्तारवचने । पचयति ।
पचति । तिज निशाने । तेजयति । बधं छेदनपूरणयोः । कुवि आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति ।
कुभि इत्येके । लुवि लुवि अदर्शने । अर्दने इत्येके । ह्लप व्यक्तायां वाचि । क्लप इत्येके । सुटि छेदने ।
ह्ल प्रेरणे । पलयति । पेलिलत् । अश्ले म्लेच्छने । म्लेछ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस बह्वं हिंसायाम् । केचिदिह
गर्जगर्दं शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति । गुर्दं पुर्बं निःशने । जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचि-
त् । जंसयति । जंसति । ईड स्तुतौ । जसु हिंसायाम् । पिडि संघाते । रुष रोषे । रुठ इत्येके । डिप
क्षेपे । ष्टुप समुच्छ्रये । दसि दर्शनदर्शनयोः । दंसयते । दंसति । इत आरभ्य युधातु पर्थ्यन्तानामाकुस्मी-
यान्तर्गतत्वादात्मनेपदं बोध्यम् । डप डिप । संघाते । स्पर्शं ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्जं भर्त्सं तर्जने । बस्त
गन्ध अर्दने । बस्तयते ॥ गन्धयते । विष्क हिंसायाम् । हिस्केत्येके । निष्क परिणामे । लल ईप्सायाम् । कृण
संकोचने । तूण पूरणे । अण आशाविशङ्कयोः । शठ श्लाघायाम् । यक्ष पूजायाम् । स्यम बितर्के । गूर उद्यमने ।
कुत्स अवक्षेपणे ॥ त्रुटि छेदने । कुट इत्येके । गल स्रवणे । भल आभण्डने ॥ कूट आप्रदाने । अव-
सादने इत्येके । कुट्ट प्रनापे । वञ्चु प्रलम्भने । वृष शक्तिवन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिव-
न्धश्च । वर्षयते । मद तृप्तियोगे । मादयते । मान स्तम्भे । मानयते । यु जुगुप्सायाम् । यावयते । चर्च
अध्ययने । वुक्क भषणे । शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्गषणे । प्रतिशब्दयति । अनुपसर्गाच्च आवि-
ष्कारे इत्येव । शब्दयति । जभि नाशने । जम्भयति । जम्भति । पूइ क्षरणे । सूदयति । असुपुदत् ।
जसु ताडने । जासयति । जसति । पश बन्धने । पाशयति । भम रोगे । आमयति । चट स्फुट भेदने । घट
संघाते । घाटयति । दिषु मर्दने । उदिष्वाहं वतीत्यपि । अजं प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति ।
पुषिर् विशब्दने । षोषयति । 'पुष्टोऽविशब्दने' इति सूत्रेऽविशब्दने इति निषेधात्तिलङ्गादनित्योऽस्य विः ।
षोषति । इरिस्वादङ्गा । अषुषत् । अषोषीत् । न्यन्तस्य तु अजुषुषत् । आङ्ः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः
क्रन्दधातुराहानार्थोऽक्तः स एवाङ्पूर्वो लि लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो धुसिः क्रन्द-
सातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । लस शिल्पयोगे ॥ तसि भूष अलङ्कारे । अवर्तंसयति । अवर्तंसति ।
भूषयति । मोक्ष असने । मोक्षयति । अहं पूजायाम् । शा नियोगे । भाज्ञापयति । भज विश्रायने । श्रु

अनेकस्वरत्वास्कासादिप्रत्ययादित्याम् । पतांषकार । यत् इत्यल्लोपः । अपतीत् । द्वी-
तीये तु पातयति । अपीपतत् ॥ स्तन गद्दी देवशब्दे ॥ स्तनादेर्यन्तादित्त्वरितीत्तुः ।
'स्तनयित्नुर्बलाहकः' । सप्रत्यये तु तिस्तनयिषति ॥ रश्च प्रतियत्ने ॥ प्रतियत्नो गुणा-
धानम् ॥ इपृह ईप्सायाम् ॥ आप्तुमिच्छा ईप्सा ॥ भाम क्रोधे ॥ अबभामदित्यत्रा-
ल्लोपस्य स्थानिवक्त्वात् औ अडि लघौ ह्रस्व इति ह्रस्वो न ॥ सूच पैशुन्ये ॥ पिशुनो
दुर्जनस्तत्कर्म पैशुन्यम् । लुडि असुसूचत् ॥ ऊन परिहाणे ॥ जि निमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे

ग्रहसने । अशशर्षत् । अशीश्र्षत् । यत् निकारोपस्कारयोः । रक लग आस्वादाने । रश्च इत्येके । रगेत्यन्ये ।
अञ्चु विशेष्ये । अञ्चयति । उदित्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो जिः । अञ्चति । एवं श्रुज-
सुप्रश्रुतीनामपि बोध्यम् । लिग्नि चित्रीकरणे । लिङ्गयति । लिङ्गति । मुद संसर्गे । मोदयति सक्तून्
घृतेन । अस धारणे ॥ ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये । उअस उच्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये ।
आसयति । असति । उभासयति । मुच प्रमोचने मोदने च । वस स्नेहच्छेदापहरणेपु । चर संशये । च्यु-
सहने । हसने चेत्येके । च्यावयति च्युसेत्के । च्योसयति । कृप अवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणम् ।
चिन्तनं वा । कल्पयति । आस्वदः सवर्माकात् । स्वदिमभिव्याप्य संभवकर्मभ्य एव जिः । अस ग्रहणे ।
आसयति फलम् । पुष धारणे । पोषयत्याभरणम् । दलविदारणे । दालयति ॥ पट पुट लुट तुजि मिजि
पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि वृहि बर्ह वरहगुप धूप विच्छ
चीव णद कुप तर्क वृत्त वृधु भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञयति । तुञति । एवं
परेषाम् । घाटयति । पण्टयति । वर्चयति । वर्धयति । उदित्त्वाद्दर्शति । वर्धति । रुट लजि आज दंसि
भृशि पुशि शीक नट पुटि जिबि रधि लधि अहि रहि महि लडि तडानल च । पूरी आप्यायने ।
ईदित्त्वं क्तवत्त्वोरिड्भावाथम् । अत एव जिप्रत्ययो वा । पूरयति । पूरति । रुज हिसायाम् । प्वद
आस्वादाने । स्वादि इत्येके । आसिध्वद्त् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् । असिस्वदत् । इत्यास्वदीयाः । आश्र-
षाद्वा । इत् उर्ध्वं घृषधातुमभिव्याप्य जिर्वा भवति । युज पृच संयमने । योजयति । योजति ।
अयोचीत् । पचयति । पचति । पचिता । अपचीत् । अर्च पूजयाम् । पश्च मर्षणे । साहयति । स एवार्य
नागः सहति कलमेभ्यः परिभवम् । ईर क्षेपे । ली द्रवीकरणे । लाययति । लयति । लेता । वृजी वर्जने ।
वर्जयति । वर्जति । वृञ आवरणे । बारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता । जू वयोहानी । जार-
यति । जरति । जरिता । जरीता । जि च । ज्राययति । ज्रयति । ज्रोता । रिच विधेयोजनसंपर्चनयोः ।
रेचयति । रेचति । रेक्ता । शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेषा । अशिचत् । अयंविपूर्वोऽतिश-
ये । तष दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । तृप तृप्ता । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ।
दृदी सन्दीपने । दृदयति । दृदति । दृदिता । दृदिभ्यति । चृप छृप दृप सन्दीपन इत्येके । चर्पयति ।
द्वर्पयति । दृभी भये । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता । दृभ संदर्भे । अय तुद्रादावोदित् । अथ मोक्षणे । डिनाया-
मित्येके । मी गतौ । माययति । मयति । मेता । ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति । ग्रन्थति । शीक आमर्षणे ।
चीक च । अर्द हिसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते । अर्दं पूजयाम् । आङः पदपद्यर्थे ।
आसादयति । आसीदति । 'दृशादेः पदयादिः' इति सीदादेशः । आसत्ता । आमासीत् । शुन्ध शीककर्म-
णि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ छद अपवारणे । स्वरितेत् । जुष परितर्कणे । परितर्कणमुहो
हिंसा वा । परितर्षण इत्यन्ये । परितर्षणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । अन्थग्रन्थ सन्दर्भे ।
आप्ल्ट लम्बने । आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु
अडोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घे । नानयति । वितानयति । तनति । वितनति । चन अडोपहननयो-
रित्येके । चानयति । चनति । वद सन्देशवचने । बादयति । स्वरितेत् । वदति-वदते । अनुदात्तेदित्येके ।
ववदतुः । ववदित् । ववदे । वषात् । वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाचीत् । मान पूजा-
याम् । मानयति । मानति । मानिता । भूपासावात्मनेपदी । भावयते । भवते । जिसत्रियोगेनैवात्मनेपदमि-
त्येके । भवति । गर्ह विनिन्दने । मार्ग अन्वेषणे । कठि शोके । उत्पूर्वोयमुक्तायाम् । मृजू शीचालका-

कर्तव्ये स्थानिवत् । अिप्रत्ययो निमित्तं यस्य ईदृशः स्वरस्थाने आदेशः स स्थानिना तुल्यः स्थानिवद्भवति द्विवे कर्तव्ये । स्वरादेः पर इत्यनेन नशब्दस्य द्वित्वम् । उत्तरखण्डे यत् इति अल्लोपः । औननत् । अर्थञ्च याचने । कथादिषु उपधावृद्धिदीर्घपूर्वत्वविरहेण-भामप्रभृतीनामुपधाह्रस्वस्य निषेधेन गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादन्तत्वं सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावात्किमर्थमदन्तत्वमुच्यते । वोपदेवस्तु धातोर्नामिन इति वृद्धौ कृतायां रातो जौ पुकि अर्थापयते इति रूपमाह । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ इति सुशोधिर्न्यां चुरादयः ॥

(त०) प्रयोजनान्तरमाह—अन्वृत्तलोपिन इति ॥ अश्व इश्र अश्र आ च ते तथा तान् लोपयतीति स तथा तस्य अङ्कार्थं न । द्विवे सतीकारदीर्घत्वादि न ॥ गण संख्याने । संख्यानिमित्तो ज्ञानविशेषः संख्यानमेकत्वादि तेन च तन्निष्ठः क्रियाविशेषो लक्ष्यते ॥ अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । लक्षणं चिह्नकरणम् ॥ इति तत्त्वदीपिकायां चुरादयः ॥ २० ॥
कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । इयं दशगणी पूर्णा माननीया मनीषिभिः ॥

रयोः । मार्जयति । मार्जति । माजिता । माष्टां । मृष तितित्वायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । घष प्रसहने । धर्षयति ॥ धर्षति । इत्याधृषीयाः । श्वशशठ सम्यगवभाषणे । पठ वठ ग्रन्थे । पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । स्वर आक्षेपे । स्वरयति । मह पूजयाम् । महयति । सार कृपश्रथ दौर्वल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । खेट भक्षणे । खोट इत्यन्ये । क्षोट क्ष्ये । गोम उपलेपने । अजुगंगम् । कुमार क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । बेल कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । पलपूल लवनपत्रनयोः । पल्पूल इति , ओष्ठयद्वयवान् । पल्पूलनं शोधनद्रव्यम् । वात मुखसेवनयोः । गति सेवनयोरित्येकं । वातर्यति । श्रववातत् । गत्रेष मार्गणे । अजगवेत् । वास उपसेवायाम् । निवास आच्छादने । अनिनिवासत् । आज पृथक्कर्मणि । सभाज प्रीति दर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति । ध्वन ङङ् । अदध्वनत् । कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । संकेत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे । चात्कूटोप । कूटयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । केत श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् । अपपादात्मनेपदिनः । गृह ग्रहणे । गृहयते । मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृग्यतीति कण्ठवादिः । कुह विस्मापने । शरवीर विक्रान्ती । स्थूल परिचुंहणे । स्थूलयते । सन्न सन्तानक्रियायाम् । अससन्नत् । गर्व माने । गर्वयते । पद गतौ । पदयते । गृहारभ्य पदान्तमात्मनेपदमतीतम् । रक्ष पारुध्ये । पारतीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । पुट संसर्गे । पुटयति । धेक दर्शन इत्येके । अदिधेकत् । क शैथिल्ये । कत्रयति । कत्रति । कर्तयत्येके । कर्त्तयति । वर्तति । वष्क दर्शने । चित्र चित्रोकरणे । अलेख्यकरण इत्यर्थः । अंस समाघाते । वट विभाजने । लज प्रकाशने । वटि लज इत्येके । वण्टयति । लजयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । ल आपयति । मिश्र सम्पर्के । स्तोम श्लाघायाम् । अतुस्तोमत् । छिद्र कर्णभेदेने । करणभेदेन इत्यन्ये । कर्णोति धात्वन्तरामत्यन्ये । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । रस आस्वादनस्नेहनयोः । व्ययवित्तसमुसर्गे । अवव्ययत् । रूप रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद् द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । छद् अपवारणे इत्येके । छदयति । लाभ प्रेरणे । लण गात्रविचूर्णने । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्ण वर्णयति । कर्था वर्णयति । विस्तृण्यति इत्यर्थः । हरि वर्णयति स्तीनीत्यर्थः । पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । विषक दर्शने । क्षप प्रेरणे । वस निवासे । तुत्थ आवरणे । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । एवम्—आन्दोलयति । प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अरिमन् चुरादिगणे यथायथं लैकिका वैदिकाश्चैते पूर्वोक्ता धातवः पाठ्याः । एते च सिद्धान्तकौमुद्यां वृश्यन्ते ।

इति श्रीनवकिशोरकरशास्त्रिप्रणीतटिप्पण्यां चुरादिगणप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ व्यन्तप्रक्रिया ॥११॥

धातोः प्रेरणे ॥ धातोः प्रयोजकव्यापारेऽर्थे निप्रत्ययः (क) ॥ भवन्तं प्रेरयति । भावयति । भावयते । भावयांचकार ॥ १॥

(सु०) धातोः प्रेरणे ॥ प्रयोजकः प्रेरकः स च चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः क्वचित् फररूपः, देवदत्तः पाचयति, गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति, संप्रमो वासयतीत्यादौ तु फररूपः । तस्य व्यापारः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेरणमाज्ञेत्यर्थः । धातोर्जिः प्रत्ययः स्यात् प्रेरणेऽर्थं (ख) । ननु यदि धातोः प्रेरणे जिर्भवति लोट् च तदा जेर्लोत्श्च पर्यायता स्यात् । ततश्चदानां पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति जिप्रत्ययेनापि प्रयुज्येतेति चेन्मेवम् । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा जिप्रत्ययस्यार्थः । प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च । “द्वयमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य यदि-प्रेषस्तदा स विषयो णिचः ॥” भवन्तं प्रेरयति भावयति । जिप्स्वरिते उभे इत्युभयादम् । भावयते भावयेत् । भावयतु । भावयताम् । अभावयत् । अभावयत । कासादिप्रत्ययादित्याम् । भावयांचभूव । भावयांचक्रे । जेरिति जिलोपः । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिता । भावयिष्यति । भावयिष्यते । अभावयिष्यत् । अभावयिष्यत ॥ १ ॥

(त०) दशगणीं निरूप्य स्वार्थजिप्रसंगात्प्रेरणार्थं जि दर्शयति—धातोः प्रेरणे ॥ प्रेरणं चानेकविधम् प्रेषणाध्येपणतत्समर्थान्चरणभेदात् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणमाज्ञेति यावत् । गुर्वादेः प्रवर्तनाध्येपणं प्रार्थनेति यावत् । तत्समर्थान्चरणं तदनुकूलव्यापारकरणम् । तच्चानुमत्युपदेशानुग्रहान्न दानादिरूपम् । तत्र यस्यानुमतिं विनाथं निवर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वम् । वैद्यादेस्तूपदेशेन पलायमानं निरोधेनानुग्रहेण चौरस्यान्नदानेन सर्वश्रायं प्रकरणादिलभ्यः सर्वत्रानुगतप्रेरणामात्रं इत्यर्थः । अथ पृच्छतु मां भवानित्यत्रास्त्विति चेदुच्यते । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्यर्थः । केवला तु लोडर्थ

(क) धातोः प्रेरणे । ननु प्रेरणे इति धातोर्विशेषणमस्तु । तदा प्रेरणे वर्तमानाद्धातोर्जिप्रत्ययः । अथ पचति पाचयतीत्युक्ते व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तत्कथमर्थं स्वार्थिकः । अत्रोच्यते । कः पचैर्यः । प्रधानार्थः । यासी तण्डुलानां विक्रित्तरधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन च पच्यर्थता । न तु यो हि पानार्थं जलमाहरति, विक्रियार्थं चेन्धनमाहरति, शीतं चापनेतुं वह्निं सर्पिण, पैष्टुं च तण्डुलान् प्रक्षालयति, अग्नौ पचतीत्युच्यते, तत्कस्य हेतोर्विक्रित्तिं प्रति साधनत्वाभावात्तदवच्छेदाभावाच्च । अतस्तादर्थ्यादिवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता । तद्वत्प्रेरकव्यापारोपि तादर्थ्यादिषु पचयादिवाच्यो भविष्यतीति ।

(ख) जिप्रत्ययः । जिप्रत्ययस्तु द्योतकः । तथाच—योप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तवीजव-लीवहैः प्रतिविधत्ते, स उच्यते पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति, तदेवं द्योतकतापक्षेऽपि सम्भवति । न च यथा प्रकृत्याभिहिते जिर्भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि स्यात्, उक्तः करोति प्रेषिनः करोति, इत्यत्र प्रेरणविषयार्थत्वात्करोत्यर्थस्य प्रत्ययार्थपक्षे तूक्तार्थत्वात्, जेरभाव इति वाच्यम् । उक्तार्थत्वात् प्रेरकव्यापारद्योतनार्थं जिः प्रयुज्यते । तस्य स्वशब्देनैव द्योतितत्वात् इह तद्विपाचयत्योदनं चैत्रो । मैत्रेण । द्वयोः कर्षोः प्रत्ययेनाभिधानं प्राप्नोति पाचयतश्चैत्रो मैत्र इति । प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य अर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्षीर प्रत्यय इति दोषान्न द्योतकतापक्षो ग्राह्यः ।

इति । उक्तं च-(क)“द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोङ् विधीयते । सक्रियस्य यता प्रैषस्तदा स विषयो णिचः” इति । अथ कथं भिक्षा वासयति, कारापोऽग्निरध्यापयतीत्यत्र जिः, भिक्षादेश्चाचेतनतया प्रेरणस्य च चेतनधर्मत्वात् इति चेत् शृणु । अत्राप्यानुकूल्याचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते । यतो भिक्षा अपि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वासं प्रनुञ्जते । तथा कारीपोऽग्निरेकान्ते निर्वाति प्रज्वलितः शीतकृतमुपद्रवमध्ययनविरोधिनमपनीयाध्यायनेऽनुकूलो भवतीति । जित्वाद्बुभयपदमाह—भावयतीत्यादि ॥ १ ॥

(अङ्सयो पूर्वस्योकारस्येत्वम् पवर्गयलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः) (स्) अवीभवत् ॥ मूङ् बन्धने । मावयति । अमीमवत् ॥ यावयति । अयीयवत् ॥ अरीरवत् । लावयति । अलीलवत् ॥ अजीजवत् ॥ २ ॥

(सु०) अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ द्वित्वपूर्वरूपस्य उत इत्वं भवति अवर्णः परो येभ्यस्तेवऽर्णपरास्तेषु पवर्गयलजेषु परेषु ॥ अवर्णपरेषु किम् । बुभुपति ॥ पवर्गयलजेषु किम् । ऊर्णुनिविपति ॥ भू सत्तायाम् । एरङ् द्विरचेति अङि कृते द्वित्वे च भूम् इति जातं तत उत्तरस्य वृद्धयावादेशौ ततोऽङि लघौ ह्रस्वे कृते अङ्सयोरिति पूर्वस्येत्वं ततो दीर्घः अवीभवत् । अवीभवत् ॥ मुङ् बन्धने । अमीमवत् ॥ यु मिश्रणे । अयीयवत् । रु शब्दे । अरीरवत् ॥ लुङ् छेदने । अलीलवत् । जु गतौ । सौत्रोऽर्थं धातुः । अजीजवत् ॥ २ ॥

(श्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनामङ्सयोः पूर्वस्येत्वं चावर्णपरे धात्वक्षरे परे) अस्सिवत्—असुसवत् । अशि-श्रवत्—अशुश्रवत् । अदिद्रवत्—अदुद्रवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् अपिप्लवत्—अपुप्लवत् । अचिच्यवत्—अचुच्यवत् । न रितः । अशशासत् । अडुडौकत् ॥ ३ ॥

(सु०) स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनामङ्सयोः पूर्वस्येत्वं चावर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ स्र गतौ । श्रु श्रवणे । द्रु गतौ । प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ । अक्षरशब्दोऽत्रावर्णपरः ॥ अवर्णपरे किम् । शुशुपति ॥ अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिप्लवत्—अपुप्लवत् । अचिच्यवत्—अचुच्यवत् ॥ ३ ॥

(उन्तात् जिः) चोरयति अचूचुरत् ॥ ४ ॥

(सु०) उन्तात् जिः ॥ स्वार्थज्यन्ताद्धातोर्जिः स्यात् प्रेरणे ॥ अपवाद्त्वाद्द्विद्धि बाधित्वा ञेरिति जिलोपः । चोरयति । अङि लघोर्ह्रस्व इति ह्रस्वः लघोर्दीर्घ इति

(क) द्रव्यमात्रस्येति । अस्यार्थः— कर्तृत्वेनानवधारितस्य देव इत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छन्नोप्सायामित्यादेर्लोङ् भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदास्याण्यचो (जेः) विषय इति । किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोड्यः प्रयोज्यप्रयोक्तृकर्तृका तु णिजर्थः (ष्यर्थः) । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तैति दिक् ॥

(ख) पूर्वस्योकारस्येत्वमिति । नन्वत्र सूत्रे उकारस्येति व्यर्थमिति चेन्न, ‘पापचिषते’ ‘वावचिषते’ इत्यादौ यङन्तात्सप्रत्यये दीर्घे कृतेऽपि ञनेनेकारः स्यादिति तदव्यावृत्त्यर्थत्वात् । इति केचित् तद्विवेच्यम् ।

दीर्घः । नन्वग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसंभवः । ततश्च अचुचोरदित्येव रूपं स्यात् । उच्यते । अङ्गाक्षिसस्य जेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात्नासंभवः ॥ ४ ॥

(त०) अचूचुरदिति ॥ अत्र जेरिकारस्य लोपेऽपि अचुचुरलोपिनो नाङ्कार्यमिति निषेधो न शङ्क्यः, अङ्गाक्षिसस्य जेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् । तथाहि । जिजातिरेकानिमित्तत्वेनाश्रिता । तथा च तस्या एकत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन ज्याकृतेरन्यस्य लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः यत्तु कैश्चिदुक्तं परत्वादादौ वृद्धौ सत्यामैकारस्य लोपेऽय्वृलोपित्वाभावादेवाङ्कार्यमिति तन्न । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयांस्तस्य सर्वसंमतत्वात् ॥ ४ ॥

हनो घत् ॥ हन्तेर्घदादेश इण्वर्जिते ङिति (क) ॥ घातयति ॥ अर्जीघतत् ॥ ५ ॥

(सु०) हनो घत् ॥ ङिति ङिति च प्रत्यये हन्तेर्घदादेशः स्यात् इण्प्रत्यये णप्प्रत्यये च परे न ॥ घातः । घञ् ॥ घातकः । हुण् । ङिति किम् । हन्ता ॥ ५ ॥

(त०) हनो घत् इति ॥ हनो घदादेश इत्यादिव्याख्यानं तु प्राचामनुरोधेन । व्याख्यानं त्वीदृशम् । हश्च न् चानयोः समाहारो हन् तस्य । घश्च त् चानयोः समाहारो घत् । हनो ङन इत्यतो हन इत्यनुवृत्तेः हन्तेर्हस्य घो ङिति तस्य न् च तो भवति ङिति । न चेति निषेधाद्दिण्वर्जनम् । एतेन हनो ङन इत्यतो हनोऽनुवृत्तेर्घत्वभिन्नेश्चोभयं व्यर्थमित्युक्तिरपि परास्ता ॥ ५ ॥

(शदेरगतो तो औ) शातयति । अशीशतत् । गतौ तु शादयति (ख) । अशशिदत् । रातो औ पुक् ॥ ६ ॥

(सु०) शदेरगतौ तो औ ॥ अदेऽै तोऽन्तादेशः स्यात् न तु गतौ । शातयति गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः ऋ गतौ । अस्य रातो औ पुगित्यन्तरङ्गत्वादादौ पुक् पश्चाद् गुणः ॥ ६ ॥

पुकि गुणः । अर्पयति (ग) । आर्पिपत् ॥ दापयति । अदीदपत् ॥ धापयति । अदीघपत् ॥ स्थापयति ॥ ७ ॥

(सु०) पुकि गुणः ॥ पुगागमे परे गुणो भवति । अर्पयति । लुङि स्वरदेः पर इति पि इत्यस्य द्वित्वे जेरिति जिलोपे च आर्पिपत् ॥ डुदाञ् दाने । अङि लघाविति इत्वे ह्रस्वे च कृते लघोर्दीर्घ इति दीर्घत्वम् । अदीदपत् ॥ डुधाञ् धारणादौ । अदीघपत् ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । रातौ जाविति पुकि स्थापयति ॥ ७ ॥

(तिष्ठतेरङ्युपधाया इत्) (घ) अतिष्ठिपत् ॥ ८ ॥

(सु०) तिष्ठतेरङ्युपधाया इत् ॥ तिष्ठतेरुपधाया इत्वं स्यात् अङ् प्रत्यये । स्थापीत्यत्रात् इत्वं ततो द्वित्वादि । अतिष्ठिपत् । तिष्ठतेरिति श्लिषा निर्देशो यद्भुङ्-

(क) ङिति । अत्र नामभिन्नचित्परकं चित्पदम्, नामञी तु ब्रह्म घयतीति दर्शनात् । एव-
मपि चित्पदमुपदिष्टचित्परम्, नत्वादिष्टचित्परम्, आदिष्टचित्प्रत्यये घानिषोष्ट्यादिदर्शनात् ।

(ख) गतौत्विति । धातूनामनेकार्थात्वात् शदेरपि गत्यर्थत्वमस्ति ॥

(ग) अर्पयतीति । वृद्धि बाधित्वा नित्यत्वात्पुकि 'उपधाया लघोः' इति गुणः ।

(घ) तिष्ठते...इदिति । तकारो मन्दप्रयोजनः ।

निवृत्त्यर्थः । तेन यद्भुक्ति लुङि अस्तास्थपप ॥ ८ ॥

पादेयुक् ॥ पाशोछोसोहेऽभ्येज्जेर्जा युक् औ ॥ पाययति ॥ ९ ॥

(सु०) पादेयुक् ॥ एपां युक् औ परे ॥ पा पाने । लुग्विकरणालुग्विकरणेति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपम् ॥ शो तनूकरणे । छो छेदने । षो अन्तकर्मणि । ह्येज् स्पृहायाम् । व्येज् संवरणे । वेज् तन्तुसंताने ॥ पाययति ॥ ९ ॥

(**पिबतेरङि पूर्वस्येकार उपधालोपश्च**) अपीप्यत् (क) ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ छाययति । अचिच्छयत् ॥ साययति । असीषयत् ॥ ह्याययति ॥ १० ॥

(सु०) पिबतेरङि पूर्वस्येकार उपधालोपश्च ॥ पिबतेः पूर्वरूपस्य इत्वमुत्तर-रूपस्योपधाया लोपश्च स्यात् अङि परे ॥ पायीत्यत्र पायशब्दस्य द्वित्वे हसादिः शेषे चे-त्वमुत्तरत्राकारलोपः इहाऽऽवृत्तोपित्वाद्लघुत्वाच्च इत्वदीर्घयोपप्राप्तावोत्वम् । अपीप्यत् ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ छाययति । ह्रस्वाभावान्न दीर्घः । अचिच्छयत् ॥ शाययति । अशीशयत् ॥ साययति । असीपयत् ॥ ह्याययति ॥ १० ॥

(**ह्यतेऽर्च्यन्तस्याङ्सयोः संप्रसारणं युगभावश्च**) अजू-हवत्—अजुहावत् ॥ व्याययति । अविव्ययत् ॥ वाययति । अवीवयत् ॥ ११ ॥

(सु०) ह्यतेऽर्च्यन्तस्याङ्सयोः संप्रसारणं युगभावश्च ॥ ह्येज् संप्रसारणं युगभावश्च स्यात् अङ्सयोः परः ॥ ह्यायीत्यत्र पूर्वं संप्रसारणे युगभावे च कृते ह्य इत्य-स्य द्वित्वादि उत्तरत्र उ वृद्धौ आवादेशे च कृते कणरणेति ह्रस्वे लघोरिति दीर्घं च अजू-हवत् । ह्रस्वाभवे अजुहावत् ॥ ११ ॥

(**पातेर्औ लुक्**) पालयति । अपीपलत् ॥ (ख) ॥ १२ ॥

(छ०) पातेर्औ लुक् ॥ लुगागमः स्यात् । रातो औ पुगिति पुकोऽपवादः ॥ लुगा-गमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पावयतीति रूपस्य 'पाल लक्षणे, इति धातुनापि सिद्धेः ॥ १० ॥

(त०) पातेर्औ लुक् ॥ कित्वादन्ते । पुकोऽपवादः ॥ १२ ॥

(**प्रयोजकात्मये औ स्मयतेरात्वम्**) ॥ १३ ॥

(सु०) प्रयोजकात्मये औ स्मयतेरात्वम् ॥ स्मयजनकः प्रयोजकश्चेत्तस्मिन् आत्वं औ परे ॥ १३ ॥

(त०) स्मयतेरात्वम् ॥ ष्मिङ् ह्रस्वसने । एवं "विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ" इत्यपपाठः (ग) । मनुष्यवाचेति करणादेव विस्मयात् । अन्यथा शानोऽपि स्यात् ।

(क) अपीप्यदिति । पूर्वकारसंयोगशिष्टत्वाद्द्वित्वे कृते उपधालोपः ।

(ख) अत्रार्थ विशेषः पाठः—“बो विभूने लुक्” वातेर्नुक् स्यात् कम्पनेऽर्थे औ । वाजयति । कम्पे किम् ? केशान् वापयति सुगन्धो करोतीत्यर्थः ।

(ग) तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्भुववाचा मनुवंशकेतुम् । विस्मापयन् । विस्मितमारमवृत्तौ सिद्धो-सत्त्वं दिजगाद सिंहः ॥ श्लोकोयं रघुवंशमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गायत्रयत्रिंशत्संख्यकः ।

व्यन्तात् औ शता वा (क) विस्मापयते मनुष्यवाक् तथा सिंहो विस्मापयन्निति ॥१३॥

(भीस्मिभ्यां व्यन्ताभ्यामात् प्रयोजकाच्चेद्भ्यस्मयौ)

जटिलो विस्मापयते । व्यसिष्मयत ॥१४॥

(भियः स्वरस्यात्वं वा तदभावे षुक् औ हेतोश्चेद्भ्यम्)

मुण्डो भापयते । भाषयते अबीभपत । अबीभिषत ॥ १५ ॥

(सु०) भीस्मिभ्यां व्यन्ताभ्यामात् प्रयोजकाच्चेद्भ्यस्मयौ ॥ भयस्मययो-
र्जनकः प्रयोजकश्चेत् व्यन्ताभ्यां भीस्मिभ्यामात्मनेपदं स्यात् ॥ भियः स्वरस्यात्वं वा
तदभावे षुक् औ हेतोश्चेद्भ्यम् ॥ भयजनकः प्रयोजकश्चेद्भियो वाकारः आत्वा-
भावे पुगागमश्च स्यात् औ ॥ 'जिमी भये' इत्यस्यानेनात्वे रातोञाविति षुकि च मुण्डो,
भापयते । भापयते ॥ जटिलो विस्मापयते प्रयोजकाद्भ्यस्मयावित्युक्तेर्नह । कुञ्चिकयेन
भाययति । विस्माययति ॥ १४ ॥ १५ ॥

(रुहर्जौ पो वा) रोपयति । अरुरुपत् । रोहयति । अरुरुहत् ॥

करूपयति । अचीकलृपत्—अचकरूपत् । वर्तयति । अवीवृतत्—अववर्तत् ॥

मार्जयति । अमीमृजत्—अममार्जत् ॥१६॥

(ख०) रुहर्जौ पो वा ॥ रुहर्हस्य वा पकारः स्यात् औ परे ॥ रुह बीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च । 'रूप विमोहने' इति दैवादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाज्जन्मनि वृत्तौ सूत्रं
स्पष्टार्थम् (ख) ॥ कृप् सामर्थ्यं । उपधाक्वर्णास्येति ऋद्धावे अडि लघौ ह्रस्व इति पूर्व-
स्येकारः लघोदीर्घ इति दीर्घत्वे कृपो रोल इति लत्वे च अचीकलृपत्—अचकरूपत् ॥ वृत्तु
वर्तने अवीवृतत्—अववर्त्तात् ॥ मृजूप् शुद्धौ । अमीमृजत् । पक्षे मृजेवृद्धिरिति वृद्धौ
अममार्जत् ॥ १६ ॥

(त०) रुहेः ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रूप विमोहन इति दैवादिकस्यापि
रोपयतीति सिद्धम् , धातूनामनेकार्थत्वाज्जन्मनि वृत्तिः । सूत्रं तु स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥

(इङ्क्रीजीनामात्वं औ) अध्यापयति । अध्यापिपत् ॥१७॥

(अङ्सपरे औ इङो गा वा) अध्यजीगपत् ॥ क्रापयति ।

अचिक्रपत् ॥ जापयति । अजीजपत् ॥१८॥

(क) अत्रपाठ इत्युक्त्वा बहुपुस्तकसम्मतपाठादरेणाह—व्यन्तात् औ शता वेति । एवं च व्य-
न्तात् औ आत्मनेपदं दुर्लभम् , भीस्मिप्रकृतिकव्यन्तादेव तद्विधानात् । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक्
प्रेरयते । इति मनुष्यवाक् राजानं विस्मापयते । प्रथमञ्जावास्वपुक्तौ तां सिंहः प्रेरयतीति । द्वितीये औ
तु स्मिप्रकृतिकव्यन्तत्वाभावेनात्मनेपदाभावे "सिंहो मनुष्यवाचा विस्मापयति राजानमिति रूपं जायते,
ततः शत्रुप्रत्ययो बोध्यः । इति ।

(ख) इयमत्राशङ्क । ननु दिवादिगण्ये रूपधातोः सत्त्वाद् भ्रवादौ च रुहधातोर्विद्यमानत्वात्कथं 'रु-
हेर्जौ पो वा' इति सूत्रारम्भः । न च रूपधातोर्विमोहनार्थत्वात् प्रादुर्भावात्वं दुर्घटमिति वाच्यम् ,
धातोरनेकार्थत्वादिति चेन्न, अत्र सूत्रारम्भस्य स्पष्टार्थत्वादिति समाधानम् ।

(४०) इङ्क्रीजीनामात्वं औ ॥ इङ् अच्ययने । इङ्क्रीञ् द्रव्यविनिमये । जि जये ॥
अङ्सपरे औ इङो गा घा ॥ अच्यजीगपत् । पक्षे स्वरादेः पर इति पिशब्दस्य द्वित्वे
अध्यापित् ॥ अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

(त०) इङ्क्रीजीनाम् ॥ इङ् अच्ययने । इङ्क्रीञ् द्रव्यविनिमये । जि जये ॥ १७ ॥

(ह्रीब्लीरीकन्यूयीक्ष्मायीणां औ पुक्) ह्रेपयति । अजिह्रिपत् ॥
ब्लेपयति । अबिब्लिपत् ॥ रेपयति । अरीरिपत् ॥ १९ ॥

(सु० ह्रीब्लीरीकन्यूयीक्ष्मायीणां औ पुक् ॥ एषां पुक् औ । ही लज्जायाम् ।
ब्ली वरणे । रीङ् क्षये । कन्यूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूतने ॥ १६ ॥

(त०) ह्रेपयतीति ॥ उपधाया लघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागाद्वातो-
रुपधाया नामिनो गुणो भवति । तेन गुरोरपि भवति (क) ॥ १९ ॥

(यवयोर्वसे हकारे च लोपः) क्नोपयति (ख) । अचुकनुपत् ॥
क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् ॥ २० ॥

(सु०) यवयोर्वसे हकारे च लोपः ॥ यकारवकारयोर्लोपः स्यात् वसप्रत्या-
हारे हकारे च परे ॥ २० ॥

(दुषेर्जो दीर्घो वा चित्तविरागे) चित्तं दूषयति—दोषयति
वा कामः । अदूदुषत् ॥ २१ ॥

(सु०) दुषेर्जो दीर्घः ॥ दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात् औ । दूषयति । दुष वैकृत्ये-
दिवादिः । औ किम् दोषः । वा चित्तविरागे (ग) । चित्ति संज्ञाने इत्यस्मात् क्तः ।
चित्तम् । विरागोऽप्रीतता । दूषयति—दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दूष्यति । स्नान-
संख्यादौ विरक्तं भवति । तत् प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(त०) दुषेर्जो दीर्घः ॥ वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । दुषेर्दीर्घो औ । दूषयति ।
तत्तश्चित्तविरागे वा । चित्तविरागोऽप्रीतता ॥ २१ ॥

(स्फायो वः) औ ॥ स्फाययति । अपिस्फवत् ॥ अङ् उद्यमे ।
अङ्गयति । आङ्ङिडत् ॥ अर्चं पूजायाम् । अर्चयति । आर्चिचत् ॥ उन्दी
क्लेदने । उन्दयति । औन्दिदत् ॥ उञ्ज आर्जवे । उञ्जयति । औञ्जि-
जत् ॥ द्रा कुम्सायाम् । द्रापयति । अदिद्रपत् ॥ २२ ॥

(सु०) स्फायो वः ॥ स्फायो वत्त्वं स्यात् औ परे ॥ अङ् उद्यमे । स्वरादेः पर
इति डिशब्दस्य द्वित्वे आङ्ङिडत् । अर्चं पूजायाम् । आर्चिचत् ॥ एष वृद्धौ । उपधा-
ह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव भवति ततो धिशब्दस्य द्वित्वे मा भवानिद्विधत् ॥ उन्दी क्लेदने ।

(क) गुरोरपि भवतीति । दीर्घस्यापि गुणो भवतीत्यर्थः, तेन ह्रेपयतीति सिद्धम् ।

(ख) क्नोपयतीति । कन्यूयीति धातोरीकार इत्, औ परे पुगागमः, 'यवयोः' अनेन यकारस्य
लोपः, गुणश्च । (ग) वेति । चित्तविरागे दीर्घो वा भवतीत्यर्थः, वाक्यभेदेन व्याख्यानं प्रस्तौति ।

दिशब्दस्य द्वित्वे औन्दिदत् ॥ उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधोऽयम्(क) ॥ द्वित्वविषये स्वरात्पर इति निषेधात् जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो निरातनादस्य वः ॥ द्रा कुत्सायाम् । पूर्वमुपधाहस्वः ततो द्वित्वे इत्वे च अदिद्रपत् ॥ २२ ॥

(रभिलभोः स्वरे नुम् न त्वब्लिटोः) रम्भयति । अरम्भत् ॥ डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । लम्भयते । अललम्भत् । हाययति । हाययते । अजीहयत् ॥ स्मारयति । स्मारयते । असस्मरत् ॥ दारयति । दारयते । अददरत् ॥ २३ ॥

(सु०) रभिलभोः स्वरे नुम् न त्वब्लिटोः ॥ स्वरे किप् । आरब्धम् । अब्लिटोः किम् । रभते । रेभे । रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । आरम्भत् । अललम्भत् ॥ हि गतौ वृद्धौ च । पूर्वाद्धिनोतेरिति सूत्रे न त्वङीत्युक्ते घत्वं न । अजीहयत् ॥ स्मृचिन्तायाम् । अङ्घि लघाविति ह्रस्वः । स्मृदृत्स्वरेति पूर्वस्यात् । अस्मरत् ॥ दृ विज्ञारणे । अत्रापि पूर्वस्यात् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः (ख) ॥ २३ ॥

(वेष्टिचेष्टयोः पूर्वस्यात्वं वाङि) अविचेष्टत् ॥ अववेष्टत् ॥ अचिचेष्टत्—अचचेष्टत् । आजृ दीप्तौ । आजयति । आजयते । अविभ्रजत्—अबभ्राजत् ॥ २४ ॥

(सु०) वेष्टिचेष्टयोः पूर्वस्यात्वं वाङि ॥ अनयोः पूर्वस्यात्वं वा स्यादङ्प्रत्यये परे । वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । आजृ दीप्तौ । आजनासेत्यादिना वा उपधाहस्वः । अविभ्रजत्—अबभ्राजत् ॥ २४ ॥

(कणरणभणश्रणलुपहेठिह्वेञ्वाणिलोटिलोटिलोपीनां वा ह्रस्वोऽङ्घि) (ग) अचीकणत्—अचकाणत् ॥ व्यशिश्रणत्—व्यशश्राणत् ॥ अल्लुपत्—अल्लुलोपत् ॥ अजीहिठत्—अजिहेठत् ॥ अजूडवत्—अजुहावत् ॥ अबीबणत्—अबबाणत् ॥ अल्लुटत्—अल्लुलोटत् ॥ अल्लुठत्—अल्लुलोठत् ॥ २५ ॥

(सु०) कणरणभणश्रणलुपहेठिह्वेञ्वाणिलोटिलोटिलोपीनां वा ह्रस्वोऽङ्घि ॥ कण निमीकने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लु छेदने । हेठ विबाधायाम् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । बाणिर्यन्तः शब्दे । लुट प्रातिघाते । लुठ छेदने । लोपीतिभ्यन्तनिर्देशः । लापोति पाठान्तरम् । लउ व्यक्तायां वाचि । अचीकणत्—अचकाणत् । अरीरणत्—अरराणत् । अबीभणत्—अबभाणत् । अशिश्रणत्—अशश्राणत् । अल्लुपत्—अल्लुलोपत् । अजीहिठत्—अजिहेठत् ॥ २५ ॥

(क) उपदेशे इति । धातूपदेशे इत्यर्थः ।

(ख) तपरत्वसामर्थ्यादिति । स्मृदृत्स्वरेति सूत्रेण अदिति तपरकरणादित्यर्थः ।

(ग) कण रण भण श्रण लुप हेठाः षडैते भाष्ये उक्ताः । ह्वेञ् वाणि लोटि लोवयश्चत्वारोऽङ्घिका न्यासे । वाणि लोपि अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादशः । सर्वमालोच्यान्नाह—कणरेत्यादि ।

(स्वापेः संप्रसारणमङ्गि) अशूषुपत् ॥ २६ ॥

(उ०) स्वापेः संप्रसारणमङ्गि ॥ जिष्वप् शये । अन्तस्थास्य संप्रसारणं स्यादङ्गि । इह संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् । असूषुपत् ॥ २६ ॥

(इवयतेर्ज्यन्तस्य संप्रसारणं वाङ्सयोः) अशिश्वयत्—अशूशवत् ॥

(सु०) इवयतेर्ज्यन्तस्य संप्रसारणं वाङ्सयोः ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बल-
दिति वचनाद्बुद्धेः पूर्वं संप्रसारणम् (क) । अलघुत्वान्नदीर्घः । अशिश्वयत् अशूशवत् ॥ २७ ॥

(जिघ्रतेरुपधाया इद्वाङ्गि) अजिघ्रिपत्—अजिघ्रयत् ॥ २८ ॥

(सु०) जिघ्रतेरुपधाया इद्वाङ्गि ॥ प्रापीत्यस्यात् इत्वं वा स्यादङ्गि परे । ततो द्वित्वादि ॥ २८ ॥

(सिध्यतेरैहलौकिकेऽर्थे स्वरस्यात्वं औ) अन्नं साधयति ।

असीषधत् । अन्यत्र तपः सेधयति । असीषिधत् ॥ २९ ॥

(सु०) सिध्यतेरैहलौकिकेऽर्थे स्वरस्यात्वं औ ॥ इहलोके भवः ऐहलौकिकः तस्मिन् ऐहलौकिकेऽर्थे सिध्यतेः स्वरस्यात्वं औ । अन्नं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः । सिध्यतेरिति यनिर्देशाद्भौवादिकस्याग्रहणम् (ख) । ऐहलौकिके किम् । तापसः सिध्यति तत्त्वं निश्चिनोति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः स च परलोके उपयुज्यते । तं प्रेरयति तापसं तपः लुङि असीषधत् । आत्वाभावे असीषिधत् ॥ २९ ॥

(त०) सिध्यतेरैहलौकिके इति ॥ इह लोके भव ऐहलौकिकस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ अन्नं साधयतीति ॥ निष्पादयतीत्यर्थः अन्यत्र । पारलौकिके इत्यर्थः । सेधयति । तापसः सिध्यति । हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्तते । तमपरः प्रयुक्तं ज्ञानविशेषवन्तं करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

(प्रजने वीथतेरात्वं वा औ) वापयति—वाययति वा गाः पुरो वातः गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

(सु०) प्रजने वीथतेरात्वं वा औ ॥ वी गतिप्रजनादौ । आदादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वेत्तेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्द्वयेऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरुत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे अत्वं वा स्यात् । तत्रात्वे तदभावे च यद्यपि व्येजो व्याययतीति रूपं तुल्यम् । पादेर्युगिति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् । तथापि अन्तात् क्विपि—व्याः, व्यौ, व्याः । आत्वाभावपक्षे—व्यैः, व्यायौ, व्यायः । इत्यस्ति विशेषः । सूत्रे विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि संध्यक्षराणामित्यात्वं न प्रवर्तते । रातो औ पुगिति पुक् वापयति । आत्वाभावे वापयति गाः तुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

(त०) प्रजने वीथतेरिति ॥ वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्य यकानिर्देशः । अन्यथादादिकत्वेन यकारासंभवः । प्रजनो गर्भग्रहणं तत्रेत्यर्थः वापयतीति ।

(क) नन्वन्तरङ्गत्वाद् वृद्धौ कृतार्था सत्यां पश्चात्सम्प्रसारणेऽपि अशूशवत् स्यादत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रयं चेति । (ख) अग्रहणमिति । किन्तु दैवादिकस्य ग्रहणमिति भावः ।

गर्भे ग्राहयतीत्यर्थः । वातेरनेकार्थत्वाद्यदि प्रजनोऽप्यर्थ उच्यते तदा वापयति वेतेस्तु वाययतीति सिद्धौ कृतमेतेन ॥ ३० ॥

(इणो औ वा गमिरबोधने) (क) गमयति । अजीगमत् । आय-
यति । आयियत् ॥ घटादयो मितः । घट चेष्टायाम् । मितां ह्रस्वः घटय-
ति ॥ व्यथयति । अविव्यथत् ॥ प्रथयति । अपप्रथत् । प्रस बिस्तारे । प्रस-
यति ॥ म्रद मर्दने । म्रदयति । अमम्रदत् ॥ स्वद विद्रावणे । स्वद-
यति । अचिस्वदत् ॥ त्वरयति । अतत्वरत् ॥ ज्वर रोगे । ज्वरयति ॥ नट
नृत्तौ । नटयति । अनीनटत् । चक तृप्तौ । चकयति । लगे संगे । लग-
यति ॥ ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति । स्मृ आध्याने । स्मरयति । अस-
स्मरत् ॥ दृ भये । दरयति । अददरत् ॥ नृ नये । नरयति । अनी-
नरत् । आ पाके । श्रपयति । अशिश्रपत् ॥ ३१ ॥

(सु०) इणो औ वा गमिरबोधने ॥ इणो गमिः स्याद्वा औ अबोधनेऽर्थे ॥ अ-
जीगमत् । बोधने तु प्रत्याययति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता । स्वरादेः पर इति जिस-
हितस्य द्वित्वम् । प्रत्यायियत् ॥ घटादयो मितः । घट चेष्टायाम् । तत्फलं तु मितां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वम् । मितां अन्यन्तानामिति णमि च वा दीर्घ इति च । त्वरत्यन्ता घटादयः
पितश्च । पित्प्रयोजनं तु (पद्भिर्दामडित्यङ् । आवतः स्त्रियामित्याप् । तेन घटा व्यथेत्या-
दिरूपसिद्धिः । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादि । शृणु । घट-
संघात इति चौरादिकस्येदम् ॥ व्यथ दुःखसंचलनयोः । अविव्यथत् ॥ प्रथ प्रख्याने ।
अपप्रथत् । स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात् ॥ प्रस विस्तारे । अपिप्रसत् । अलघुत्वात् दीर्घः ॥
म्रद मर्दने । अमम्रदत् । स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात् ॥ स्वद विद्रावणे अचिस्वदत् ॥
जित्वरा संभ्रमे । अतत्वरत् । स्मृदृत्वरेपि पूर्वस्यात् ॥ घटादयः पितः पित्वाद्ङ् ।
त्वरा ॥ ज्वर रोगे । अजिज्वरत् । इण्प्रत्यये—अज्वरि—अज्वारि । णम्प्रत्यये—ज्वरं
ज्वरं—ज्वारंज्वारम् ॥ नट नृत्तौ । गात्रविक्षेपमात्रं वृत्तिः । अनीनटत् ॥ चक तृप्तौ ।
अस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वम् परस्मैपदं च । अचीचकत् ॥ लगे संगे । अलीलगत् ॥
ज्वल दीप्तौ । अजिज्वलत् । ज्वलादर्ण इति णप्रत्यये—ज्वालः ॥ स्मृ आध्याने
उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् ॥ दृ भये । दृगान्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दार-
यति । केचित्तु घटादौ स्मृदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति तन्नैति माध-
वः । यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि शृदृप्रां ह्रस्वो वेति सूत्रे ह्रस्वविकल्पविधायके दृग्रहणम-
नर्थकं स्यात् । नृ नये । नयादन्यत्र नारयति । आ पाके । श्रपयति । विकटेदयतीत्यर्थः ।
पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(त०) मितः ॥ के के पुनर्मित इत्याह—घटादयः इति ॥ ३१ ॥

(मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा) ज्ञपयति ॥ ३२ ॥

(क) इणौ औ वा गमिरबोधने । आविति विषये सप्तमी । बोधनं शब्दानम् ।

(कम्पने चलिः) चलयति शाखां वायुः । अन्यत्र शीलं चालयति ॥ ३३ ॥

(मदी हर्षदैत्ययोः) मदयति । हर्षदैत्ययोः किम् । मादयति ॥ ३४ ॥

(ध्वन शब्दे) ध्वनयति । अदिध्वनत् ॥ ३५ ॥

(सु०) मारणतोषणनिशामनेषु क्त्वा ॥ एष्वेवायंषु जानातिर्मित् । शम आलो-
चन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वान्निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशा-
नेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णकरणम् । पशुं संज्ञयति मारयतीत्यर्थः । विष्णुं
विज्ञयति । संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञयति रूपम् । माधवमते दर्शयतीत्यर्थः मत्तान्तरे तु
बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञयति शरम् । तीक्ष्णं करोतीत्यर्थः । कथं तर्हि 'विज्ञापना भर्तृषु
सिद्धिमेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । अत्र ज्ञाधातोर्ज्ञौ मित्त्वाद्धस्वेन भवित-
व्यमिति । शृणु । माधवमतेसाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते
तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्बोधयम् ॥ कम्पने चलिः । चलयति
शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः ॥ हरतीत्यर्थ इति
स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ मदी हर्षदैत्ययोः ॥ मदयति हर्षयति,
ग्लेषयति वा । दैन्यं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ध्वन
शब्दे ॥ ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ३२-३५ ॥

(त०) मारणेति ॥ मारणं आहननम् । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । 'तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः' 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादौ ज्ञापनसामान्ये मित्त्वाभावात् ह्रस्वः ॥
कम्पने चलिः ॥ चलयतीति शाखामिति शेषः अन्यत्र शीलं चालयति । अन्यथा
करोतीत्यर्थः ॥ मदयतीति ॥ अन्यत्र मादयति चित्तविरागमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ध्वनय-
तीति ॥ घण्टामिति शेषः । अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ३२-३५ ॥

(जनीजृषृक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च) जनयति । जरयति क्वनसु
कौटिल्ये दीप्तौ च क्रसयति ॥ ३६ ॥

(सु०) जनीजृषृक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥ जनी प्रादुभावे । जृषृ वयोहानौ । क्वनसु
हरणदीप्तयोः । त्रयोऽपि दिवादयः । रञ्ज रागे । देवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः
कमिगम्यादयः । जपिति विभिर्दिशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति ॥ ३६ ॥

(त०) अमन्ताश्च अम् अन्ते येषां ते । शमादय इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(रञ्जेर्ज्ञौ मृगरमणे नलोपः) रजयति मृगान् । अरीरजत् । अ-
न्यत्र वस्त्रं रञ्जयति । अररञ्जत् ॥ शमयति ॥ दमयति ॥ ३७ ॥

(सु०) रञ्जेर्ज्ञौ मृगरमणे नलोपः ॥ रञ्जेर्देस्य लोपः स्यात् औ परे आखेटे-
ऽयं । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति
मृगान् तृणदानेन ॥ शसु दसु उपशमे । देवादिकौ । अशीशमत् ॥ अदीदमत् ॥ ३७ ॥

(त०) रञ्जेर्ज्ञौ वित्यादि ॥ मृगरमणामाखेटः । (क) मृगेति किम् । रञ्जयति

(क) आखेट इति । 'मृगरमण इति किमर्थम् ? रजयति वस्त्राणि' इति भाष्यालोचने तु यथा-
श्रुतमेव मृगरमणम् । तथाच 'रजयांचकार बिरजाः स मृगान्' इति भारविप्रयोगः साधुत्वमायाति ।

पक्षिणः । रमणे किम् । रञ्जयति मृगान् वृणदानेन ॥ ३७ ॥

(ज्वलहलह्यलनमामनुपसर्गाद्वा) ज्वलयति—ज्वालयति । ह्यल ह्यल चलने । ह्यलयति—ह्वालयति । ह्यलयति—ह्वालयति । नमयति—नामयति । उपसर्गे तु । प्रह्वलयति ॥ ३८ ॥

(सु०) ज्वलहलह्यलनमामनुपसर्गाद्वा ॥ ज्वल दीप्तौ, ह्यल ह्यल संचलने इति त्रायाणां पूर्वं घटादौ पठितत्वात्तमेरमन्तत्वाच्चित्ते प्राप्ते विभाषेयम् । उपसर्गं तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वलयति, उन्नामयतीति । घञन्तात् ‘नाम्नो जि-डित्करणे’ इति औ बोध्यम् । कथं संक्रामयति, विश्रामयतीति च मान्तस्य सेटो न वृद्धि-रिति वृद्धिनिषेधात् । घञि क्रमः श्रम इत्येव भवति न तु क्रामः श्राम इति । पूर्वोक्तस-माधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः । शृणु । घञन्ताभ्यां क्रमश्रमाभ्यां स्वार्थेऽणि क्राम-श्रामशब्दौ स्वीकृत्य ताभ्यां जिर्ङिदिति जिप्रत्यये संक्रामयति विश्रामयतीति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

(त०) अनुपसर्गाद्वेति ॥ तेनोपसृष्टानां मित्वमेव । प्रज्वालयत्युन्नामयतीति तु घञन्तात्तत्करोतीति औ । संक्रामयतीति तु वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम् ॥ ३८ ॥

(ग्लास्नावनुवमां च) ग्लापयति—गल्पयति । स्नापयति—स्नप-यति ॥ वानयति—वनयति । वामयति—वमयति ॥ ३९ ॥

(सु०) ग्लास्नावनुवमां च ॥ अनुपसर्गादिषां मित्त्वं वा आद्ययोरप्राप्ते वनेर्घटा-दित्वात्प्राप्ते वमेरमन्तत्वाच्च प्राप्ते विभाषा । ग्लापयति-गल्पयति । स्नापयति-स्नपयति । वानयति-वनयति । वामयति-वमयति ॥ ३९ ॥

(न कम्पमिचमाम्) कामयति ॥ अम गत्याम् । आमयति । आमिमत् ॥ चामयति ॥ ४० ॥

(सु०) न कम्पमिचमाम् ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् ॥ ४० ॥

(शाम्यनिर्दशने मिन्न) निशामयति रूपम् ॥ ४१ ॥

(सु०) शाम्यतिर्दशने मिन्न । निशामयति रूपम् । अन्यत्र ‘प्रणथिनो निशमय्य वधूः कथाः कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भूतो मम’ इति । शृणु । शम आ-लोचने इति चौरादिकस्यैव । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । यथा शाम्यति निशाम-यतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा सुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीति ॥ ४१ ॥

(त०) दर्शने मिन्नेति ॥ निशामय तदुत्पत्तिमित्यादि तु शम (लक्ष) आलोचन इत्यस्य, धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणार्थतापि ॥ ४१ ॥

(यच्छतिभोजनतोऽन्यत्र मिन्न) आयामयति । भोजने तु यमयति विप्रान् ॥ ४२ ॥

(सु०) यच्छतिभोजनतोऽन्यत्र मिन्न । यम उपरमे इत्यर्थं धातुर्भोजने मित् ।

अन्यत्र तु न । आयामयति द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । भोजने तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(त०) आयामयतीति ॥ द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । भोजने तु यमयति विप्रं भोजयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(स्वदिरवपरिभ्यां मिन्न) अवस्वाद्यति परिस्वाद्यति ॥
ईर्ष्य अक्षान्तौ । ईर्ष्ययति ॥ ४३ ॥

(छ०) स्वदिरवपरिभ्यां मिन्न ॥ घटादिवात्प्राप्तं मित्रं न । अवाचिस्वदत् ॥ ४३ ॥

(ईर्ष्यतेस्तृतीयो द्विस्तृतीयो हस एकस्वरो वा) ऐर्ष्य-
यत् । आङ् तु । स्वरादेः परः । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयपक्षे सान्ते । ईर्ष्यपिषति ।
तृतीय एकस्वरपक्षे सान्ते प्रवर्तते । ज्यन्ते तु तृतीय एकस्वराभावादित्यर्थः ॥

इति ज्यन्तप्रक्रिया ॥ ४४ ॥

(सु०) ईर्ष्यतेस्तृतीयो द्विरिति ॥ तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे सस्वरस्य यकारस्य
द्वित्वम् । ऐर्ष्ययत् । तृतीयैकस्वरस्येति पक्षे तृतीयाभावेन प्रकृतिवार्तिकाप्रवृत्तोः (क) ।
स्वरादेः पर इति द्वित्वे पकार एव पूर्वं श्रूयते ह्नादिः शेषात् । ऐर्ष्ययत् । तृतीयहसपक्षे
षस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । तृतीयैकस्वरस्येति पक्षे तु स्वरादेः पर इत्यस्यापवादात्त्वेन-
सान्ते प्रवर्तते ॥ इति सुबोधिन्यां ज्यन्तप्रक्रिया ॥ ४४ ॥

(त०) ईर्ष्यतेरिति ॥ तृतीयः क इत्याकाङ्क्षायां मतभेदेन व्याचष्टे—तृतीयो ह-
स इति ॥ हसापेक्षया तृतीयो हसः । स्वरसहित इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे षस्य न द्वित्व-
म् । मतान्तरमाह—एकस्वरो वेति ॥ तृतीय इत्येव । ईर्ष्यतेर्यस्तृतीय एकस्वरः स द्वि-
वाच्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे सान्ते ईर्ष्यपिपतीति सस्य द्वित्वम् । आद्यपक्षे ईर्ष्यपिपती-
ति सान्तेऽपि रूपद्वयम् । ईर्ष्यतेः सेऽपि सपोर्वा द्वित्वमिति । द्वितीयव्याख्यायां ज्यन्ता-
दङ् द्वितीयस्य द्वित्वे हसादिशेषेण पूर्वत्र षस्यैव श्रवणात्तृतीयाभावेनैतद्वार्तिकाप्राप्तौ ऐर्ष्य-
यदिति प्रथमपक्षे । ऐर्ष्ययदिति तु द्वितीयपक्षे । एतद्वीजं तूक्तमेव । अत्र पण्डिताः । क-
चित्तु ऐर्ष्ययदिति पकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रियते । तद्भ्रान्तप्रक्षिसत्त्वाद्दुपेक्ष्यम् । तस्मा-
दैर्ष्ययदित्येकमेवात्र रूपं साधनीयं न त्वैर्ष्ययदिति, ज्यन्ते तृतीयस्यैकाचोऽसंभवादित्या-
हुः । तत्स्वमतिभ्रमोद्भावनायेति मन्यामहे । तथाहि । ज्यन्ते द्वितीयव्याख्यायां तृतीय-
स्यैकाचोऽसंभवात् द्वितीयद्वित्वं केन निवार्यमिति स्वयमेवोहनीयमिति दिक् । निवृत्तप्रेर-
णात् धातोर्जा केवलेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितम्' इत्यादि सिद्धम् ॥ ४४ ॥
छतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । बाधनं दुष्ट बुद्धीनामगमज्ज्यन्तसाधनम् ॥ १ ॥

इति तत्त्वदीपिकायां ज्यन्तप्रक्रिया ॥ ११ ॥

(क) तृतीयाभावेनेति । इहोपन्यासस्तु भाष्यव्याख्यानमादाय प्रकृतोपयोगात्, इति भावः ।

इति टिप्पण्यां ज्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ सान्तप्रक्रिया ॥ १२ ॥

इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोरात्मन इच्छायामर्थे सप्रत्ययो भवति ॥१॥

(द्विश्च) आत्मनः भवितुमिच्छति बुभूषति(क) । बुभूषांचकार । अबुभूषीत् ॥२॥

(सु०) इच्छायामात्मनः सः ॥ इच्छायाः क्रियारूपत्वेन कर्तरि विनाऽनुपपन्नत्वात् कर्तुराक्षेपात् इच्छा कर्ता इष्यमाणं वस्तु यदि स्वसंबन्धित्वेनैव इच्छति तदा धातोः सप्रत्यय इत्यर्थः । तेन शिष्याणां पठनमिच्छतीति गुरुरित्यादौ सो न ॥ द्विश्च ॥ सप्रत्ययान्तस्य धातोर्द्वित्वं स्यात् ॥ भवितुमिच्छतीति कर्मनियतत्वादिषु कर्मणि लब्धम् । धातोः प्रत्ययविधानात् तदर्थत्वं लब्धम् । तेन इपिकर्मार्थवाचकाद्धातोर्लिच्छायां सप्रत्ययः स्यात् । तुम् तु स्वार्थिकः । साध्यावस्थां क्रियामाह । स च लौकिके वाक्ये प्रयुज्यते । केवलस्य धातोः प्रयोगानर्हत्वात् । अलौकिके तु धातुमात्रं प्रयुज्यतेऽतः तुमः कथं लोप इति नो शङ्क्यम् । अत्रात्मशब्दस्तु स्वशब्दस्य पर्यायः । संबन्धप्रामाण्ये षष्ठी । आत्मनः स्वस्येत्यर्थः । स्वशब्देन हि इपिकर्तव्यं गृह्यते ॥ १-२ ॥

(त०) इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोर्लियधिकारात् । इष्टिर्लिच्छा इपेरिच्छेरित्यत एव विपातनादः । आत्मशब्दोऽत्र स्ववाची न तु चेतनद्रव्यवाची आत्मन इत्यस्य व्यर्थतापातात् । इच्छायामात्मकर्तृत्वाव्यभिचारात् । तच्चेदिस्यमाणमिच्छाकर्तृसम्बन्धि भवति । आद्भूवि कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यं पञ्चम्या विपरिणम्य कर्मणो धातोरिति सामानाधिकरण्येन व्याख्येयम् ॥ इच्छायां किम् । कर्तुं याति ॥ आत्मनः किम् । शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुः ॥ स्वसंबन्धित्वं चेच्छायाः साक्षादेव, तेन शिष्याणां स्वसंबन्धित्वेऽपि न ॥ धातोः किम् । प्रतिष्ठासते इत्यत्र प्रसहितस्थाधातोर्मा भूत् । तथा सत्यद्द्वित्वयोर्वैषम्यं स्यात् । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करगान्मा भूत् । यत्तु वासुदेवेन व्याख्यातम्—इच्छा चेतस्वसंबन्धिनीति । तन्न । शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुरित्यत्रातिव्याप्टेरनिवारणात् । तथाहि । अत्र पठनस्य धात्वर्थत्वेन तत्संबन्धिन्या इच्छायाः सत्त्वात् ॥ भवितुमिच्छतीति ॥ साध्यावस्थायाः क्रियाया वाचकस्य तुमः स्वार्थकत्वेन लौकिक एव वाक्यप्रयोगः । केवलस्य धातोः प्रयोगानर्हत्वात् । न त्वलौकिकेऽपि । तेन तुमः कथं लोप इति नाशङ्कनीयम् । द्विशचेत्यतो द्विरित्यनुवृत्तं भिन्नं वाक्यम् । तेन सप्रत्ययप्रकृतिभूतस्य धातोर्न द्वित्वं किंतु सान्तस्य । तथा च प्रतीपिषतीत्यादि सिद्धम् ॥ १-२ ॥

बुः से ॥ (ख) उवर्णान्ताद्वर्णान्तात्ग्रहिगुहिभ्यां च परस्य सस्य नेट् ॥३॥

(सु०) बुः से ॥ उश्च आ चेति वृ तस्मात् बुः । सौत्रं पुस्त्वम् । ऋवर्णोवर्णान्ताभ्यां ग्रहिगुहिभ्यां च परस्य सस्य नेट् ॥ ग्रहेर्नित्यं प्राप्ते गृहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥ भू सत्तायाम् । सप्रत्यये द्वित्वे च ह्रस्वे पत्वे च विभूषति ॥ ३ ॥

(क) बुभूषतीति । सधातुरिति धातुत्वादपतिबादि । 'अदे'इति भ्रूलोपः ।

(ख) बुःसे । अत्र वुरिति उवर्णोवर्णयोर्ग्रहणमित्याह— उवर्णान्ताद्वर्णान्तादिति । वुरिति किम्, शिष्यिषते ।

(त०) वुः से ॥ उन्न आ च वृ तस्मात् । सौत्रं पुस्त्वम् ॥ ३ ॥

नाऽनिटि से ॥ इह्वर्जित सप्रत्यये गुणो न (क) । ऋत इर् । ति-
तीर्षति ॥ जुघुक्षति ॥ ४ ॥

से दीर्घः ॥ स्वरान्तस्य धातोर्दीर्घः स्यात् सप्रत्यये परे (ख) ॥ चिकी-
र्षति ॥ चिचीषति—चिकीषति ॥ जिगीषति ॥ पुपूषति ॥ यः से । पिपक्षति ॥
पिपासति ॥ मुमूर्षति ॥ ५ ॥

(सु०) नाऽनिटि से ॥ न इट् यस्य सोऽनिट् तस्मिन् से इत्यस्य विशेषणम् ॥
बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । कासादिप्रत्ययादित्याम् । बुभूषांचकार । बुभूष्यात् (ग) सि-
सतासीस्यपामितीट् । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । अबुभूषीत् ॥ तृ पञ्च-
नतरणयोः ॥ ऋत इर् इतीर् । य्योर्वि हसे इति दीर्घः । तरितुमिच्छति तितीर्षति ॥ गुहू
संवरणे । सप्रत्यये द्वित्वे च हो ढ इति ढत्वम् । आदिजवानामिति घत्वम् । ‘पढोः कः
से’ इति कत्वम् । क्लिञ्जत्पः स इति पत्वम् । जुघुक्षति ॥ से दीर्घः । स्वरान्तस्य धातो-
र्दीर्घः स्यात् सप्रत्यये ॥ आदौ दीर्घस्तत इर् । चिकीर्षति ॥ चिनातेः पणाद्गौ किंवन्ति
किः किकीषति—चिचीषति ॥ सपरोक्षयोजैर्गिरिति गिः । से दीर्घ इति दीर्घः । जिगी-
षति ॥ पूज् पवने । पुपूषति ॥ वुः से इतीड् न ॥ हुपचप् पाके । पक्तुमिच्छति पिपक्षति ।
यः से इति पूर्वत्येकारः ॥ पा पाने । पातुमिच्छति पिपासति ॥ मृ हिंसायाम् । पोरुरि-
त्युर् । य्योर्विहसे इति दीर्घः । मुमूर्षति ॥ पृ पालनादौ । पुपूर्षति ॥ भृ भर्त्सनभरणयोः ।
बुभूर्षति ॥ ४ ॥ ५ ॥

(त०) नानिटि से ॥ न इट् यस्मिन् स तथा तस्मिन् । से इत्यस्य विशेषणम् ।
अपित्तादिर्ङिदित्यनेन ङित्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । अनिट् एव ङित्वं यथा स्यात् ॥
चिकीर्षतीति ॥ आदौ दीर्घस्तत इर् ॥ ४ ॥

(रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छिभ्यः सः कित्) रुरुदिषति ।

(क) अनिडिति सस्य विशेषणमित्याह—इह्वर्जित इति । अविशेषादन्योपधालक्षणो द्वितीयोपि
निषिध्यते, अतएव बभूषतिविभ्रतसतीत्युभयत्र गुणाभावः । अनिटीति किम्, शिशयिषते । ननु नाप्राप्ते
गुण आरभ्यमाणवाचनेनाप्राप्तिन्यायेन गुणं दीर्घ एव वाधिष्यते, इति किं निषेधेन । कृने तु दीर्घे तद्धि-
सामर्थ्यान्न गुणः प्राप्नोति, दीर्घस्तु दीर्घान्तेष्वपि गुणवाधाय प्रवर्त्तत इति लुलुषतीत्यादौ अपि गुणो न
भविष्यति । सिंहावलोकितन्यायेन, ‘य्योर्विहस’ इति हसप्रहणस्थेहापि संवाधादौर्विधौ द्विसकारनिर्देशाद्वा
हसादौ सकारादौ वा ।

(ख) से दीर्घः । शिशयिषतीत्यादौ न गुणो बाध्यते, दीर्घाश्रयत्वाच्च चिकीर्षति तितीर्षति, इत्यादौ
ऋत इरपि न बाध्यते ॥ तदेवं गुणवञ्जीप्सतीत्यादौ भिलोपे माबाधोति गुणनिषेध आरभ्यते, सप्रत्यय-
परे इति । हसादावित्यर्थः । एतच्च पूर्वपूज् एवोपपादितम् । से इत्यकारस्तत्र तेन चक्रुष इति न दीर्घः ।
सानुबन्धकत्वाच्च हसपान्तासकोप्यग्रहणम् । उयादौ ‘कषेः सः’ कंसः इत्यत्र तु ‘सदोणादयः इति सदा-
शब्दस्य बहुलार्थत्वादग्रहणम्, अथवा इच्छायामित्यनुवृत्तेरनिष्टार्थत्वादिह न भवति । अत एव च जुगु-
प्सत इत्यादौ स्वार्षं सेऽपि न भवति, एवमप्यसादेभ्वादिरित्यदो वसोजिघसति संजिगंसते च वत्सोमात्र
इत्यादौ क्तोवैत्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्न दीर्घः । (ग) बुभूष्यादिति । यत इत्यलोपः ।

विविदिषति । मुमुषिषति । ग्रह उपादाने । हो ढः । आदिजबानामिति ।
षढोः कः से । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ ६ ॥

(सु०) रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छिभ्यः सः कित् ॥ रुदसाहचर्याद्वेत्तेरेव ग्रहणं रुदविदमुपाणां त्रयाणामिवर्णोपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहिस्वपिप्रच्छीनां तु सस्य कित्त्वाप्राप्तौ वचनम् । अत्र गुणाभावः संप्रसारणं च । कित्त्वस्य फलम् । ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥ जिप्वप् शये । यजां यवराणामिति सम्प्रसारणम् । सुषुप्सति ॥ ६ ॥

(कृगृहधूप्रच्छिभ्यः सस्येट्) चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । दिदरिषते । दिधरिषते । पिपृच्छिषति ॥ अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥ ७ ॥

(सु०) कृगृहधूप्रच्छिभ्यः सस्येट् ॥ कृ हिंसायाम् । गृ निगरणे । हृ आदरे । धृ अवस्थाने । एतौ तुद्रादी । प्रच्छ ज्ञीत्सायाम् । एभ्यः सप्रत्ययस्येट् । चिकरिषति । 'बुः से' इति निषेधे प्राप्ते विधानम् । इह वृहवृजक्रदन्तानामितीदो दीर्घो नष्टो भाष्यकारेणानुक्तत्वात् । जिगरिषति । जिगलिषति । गिरतेः स्वर रस्य लो वेति वा लः । आदनुदात्तेत्यात्मनेपदम् । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् , 'उद्दिधीर्षुः' इति भौवादि-कयोर्घृङ्घृङोरि गृहाण । से दीर्घे इति दीर्घे ऋत इरितीट् । य्बोवि हसे इति दीर्घे उद्दिधीर्षुः ॥ ग्रहामिति संप्रसारणम् । रुद्विदेति सस्य कित्त्वात्पिपृच्छिषति ॥ अद भक्षणे । सिसयोर्देर्घस्त्व लिटि तु वेति घस् । नैकस्वरादनुदात्तादिति नेट् । सस्तोऽनपीति सस्य तकारः । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥ • ॥

(हनिङोः से दीर्घः) जिघांसति (क) ॥ ८ ॥

(सु०) हनिङोः से दीर्घः ॥ पूर्वाद्धन्तेर्हस्य घ इति घत्वम् । जिघांसति । सूत्रे स्वरादेशस्य गमेर्दीर्घे इति वक्तव्यम् । तेन गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । समो गम्यृच्छीत्यात् । संजिगंसते । तेन हण्ङ्कृङ्ङां स्थाने थो गमिस्तस्य दीर्घः स्यात् । इणिकोस्तु कर्मोक्तौ जिगंस्यते । अधिजिगंस्यते । इत्यादि । अत इङ्स्थाने इति व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

(इङः से गम्) ॥ ९ ॥

(सु०) इङः से गम् ॥ इङो गमिः स्यात्सप्रत्यये ॥ इङ् अभ्ययने ॥ ९ ॥

(सान्तात्पूर्ववत्) अधिजिगंसते ॥ १० ॥

(सु०) सान्तात्पूर्ववत् ॥ सप्रत्ययात्पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्तादपिस्यात् ॥ तेन ङित्त्वादात्मनेपदम् । हनिङोरिति दीर्घः अधिजिगंसते ॥ १० ॥

(गमेः सस्येड् नाति) जिगमिषति ॥ ११ ॥

(सु०) गमेः सस्येड् नाति ॥ आति किम् । इण् गतौ । जिगंस्यते । कर्मण्यात् । 'यः से' इति पूर्वस्यात् इत् । पत्वम् । जिगमिषति ॥ ११ ॥

(क) जिघांसतीति । इनसर्हिसागत्योः । पूर्वाद्धन्तेर्हस्य घः । यः से । नश्चापदान्ते हसे । अप्कर्त्तरि । अदे । इत्यादिना सिद्धयति ।

इः से ॥ अपिहाधारभलभशकपतपदमिमीमाछेडां स्वरस्येस् अनिटि स परे पूर्वस्य च लोपः ॥ दित्सति । धित्सति । **रभ राभस्ये** । स्कोरा-द्योश्च । खसे चपा झसानाम् । रिप्सते । लिप्सते । शिक्षति । पित्सते ॥ १ ॥

(सु०) **इः से** ॥ अपिहाधारभलभशकपतपदमिमीमाछेडाम् एषां स्वरस्येस् स्यात् पूर्वस्य च लोपः अनिटि से ॥ दैप् शोधने । दाप् लवने । अभ्यां विना दाण् दाने भ्वादौ पम् । देह् पालने भ्वादावात् । हुदाञ् दाने ह्वादावात्पे । दो अवखण्डने दिवादौ पम् । एषां दारूपत्वम् । धेट् पाने भ्वादौ पम् । हुवाञ् धारणे ह्वादावात्पे । अनयोर्धार्-रूपत्वम् । रभ राभस्ये । डुलभप् प्राप्तौ । शकल् शक्तौ स्वादौ पम् । शक मर्षणे । दिवा-दावात्पे । पत्त् पतने । पद् गतौ । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिञ् प्राणवियोगे दिवादावात् । मीञ् हिंसायाम्, क्रयादावात्पे । मा माने अदादौ पम् । माङ् माने ह्वादौ दिवादौ चात् । मेह् प्रणिदाने भ्वादावात् । दोदाणोः सस्तोऽनपीति सस्य तः दित्सति ॥ देह् दित्सते । दाञ् दित्सति-दित्सते । धेट् धित्सति । धाञ् धित्सति-धित्सते । रभ । स्कोरिति स-लोपः । खसे चपा इति भस्य पत्वम् । रिप्सते ॥ शकल् स्कोरिति सलोपः पत्त् शिक्षति । शक् । शिक्षति । पित्सते । पत्त् पतने ॥ १२ ॥

(त०) शिक्षतीति ॥ शक्तुमिच्छतीति वाक्ये स्वरस्येसादेशपूर्वलोपसलोपत्वानि ॥

(**पतनदरिद्राभ्यः सस्येड्वा**) पिपतिषति-पित्सति । **डुमिञ् प्रक्षेपणे** । मित्सति । मित्सते । **मीञ् हिंसायाम्** । मित्सति । मित्स-ते । **मा माने** । मित्सति । **मेह् प्रणिदाने** । माङ्मेडोः मित्सते ॥ १३ ॥

(सु०) **पतनदरिद्राभ्यः सस्येड् वा** ॥ एभ्यः परस्य सप्रत्ययस्य वा इड् भवति ॥ इट्पक्षे 'यः से' इति पूर्वस्येत् । पिपतिषति । स्कोरिति सलोपः । पित्सति ॥ डुमिञ्मीञोः सस्तोऽनपीति सस्य तः । मित्सति । मित्सते ॥ माङ्मेडोर्मित्सते ॥ मा मित्सति ॥ १३ ॥

आप्नोतेराः ॥ आप्नोतेरात् ईस्से पूर्वलोपश्च ॥ इप्सति ॥ १४ ॥

(छ०) **अप्नोतेरात् ईः** ॥ आपेरात् ईत्वं पूर्वलोश्च स्यात् सप्रत्यये ॥ आप्ल्ठ व्याप्तौ । आप्तुमिच्छति ईप्सति ॥ १४ ॥

अशेरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां वानायप्रत्ययः ॥ अशनायति-अशिशिषति ॥ तितनिषति ॥ १५ ॥

(**तनेः सादौ से वा दीर्घः**) तितासति-तितंसति ॥ दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रासति ॥ १६ ॥

(सु०) अश भोजने ॥ **अशेरनायो वा** ॥ सस्यापवादः ॥ पक्षे सस्येट् । स्व-रादेः पर इति शिस् शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सप्रत्ययस्यावयवः । पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः । अशिशिषति ॥ तनु विस्तारे पततनेति सस्य वेद् । तितनिषति । पक्षे तनेः सादौ

से वा दीर्घः । अनिटि से तितांसति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ पततनेति वेट् । दरिद्रातेरनप्या-
लोपः सौ वेत्यालोपे षत्वे च दिदरिद्रिपति ॥ १५ ॥ १६ ॥

(दम्भिज्ञापिभ्यां सस्य वेट्) दम्भु दम्भे । दिदंभिषति । जि-
ज्ञपयिषति ॥ १७ ॥

(ज्ञपेः स्वरस्य सादौ से ईत्पूर्वलोपश्च) ज्ञीप्सति ॥ १८ ॥
(४०) दम्भिज्ञपिभ्यां सस्य वेट् ॥ 'यः से' इति पूर्वस्येत् । दिदम्भिषति ।
इडभावे ॥ १७ ॥ १८ ॥

(दम्भेरिच्च) धिप्सति—धीप्सति ॥ १९ ॥

(सु०) दम्भेरिच्च ॥ स्वरस्य ईम् स्यात् इच्च पूर्वस्य लोपश्च ॥ अनिटि से उपधा-
नस्य लोप इति नलोपः । आदिजवानामिति धत्वम् । धिप्सति—धीप्सति । पुगन्तो मि
त्संज्ञको व्यन्तो जानातेर्ज्ञेपिः पकारान्तश्चौरादिको वा । दम्भिज्ञपिभ्यामिति वेट् । जिज्ञप-
यिषति । इडभावे 'नानिटि से' इति न गुणः । सेदीर्घ इति दीर्घस्तु परत्वात् ञेरिति
जिलोपेन बाध्यते । ज्ञपेः स्वरस्य सादौ से ईत् पूर्वस्य लोपश्च । अनिटि से ज्ञीप्सति ॥ १९ ॥

(इवन्त ऋधभ्रस्जश्रिस्वृयूणुभृसनिभ्यः सस्येड्वा) दिदेविषति २०

(सु०) इवन्त ऋधभ्रस्जश्रिस्वृयूणुभृसनिभ्यः सस्येड्वा ॥ इवन्तेभ्यः ऋ-
धादिभ्यश्च सस्येड् वा स्यात् ॥ दिवु क्रीडादौ । सिसतासिस्यपामितीट् । दिदेविषति ।
इडभावे 'नानिटि से' इति न गुणः ॥ २० ॥

(वस्यानिति से उः) दुद्युषति । अर्दिधिषति ॥ २१ ॥

(सु०) वस्यानिति से उः ॥ धातोर्वस्य उत्त्वं स्यात् अनिटि से ॥ यत्त्वं द्वित्वं
च । दूद्युषति ॥ ऋध वृद्धौ । अधितुमिच्छति स्वरादेः पर इति धिस्रशब्दस्य द्वित्वे अ-
र्दिधिषति । इडभावे ॥ २१ ॥

(ऋधेरनिति से स्वरस्य इद्वित्वलोपश्च) इत्सति । विभ्राजि-
षति—विभर्जिषति—विभ्रक्षति—विभर्क्षति । शिश्रयिषति । शिश्रीषति । सिस्वरि-
षति—सुस्वूर्षति । थियविषति—युयूषति । ऊर्णुनुविषति—ऊर्णुनविषति—ऊर्णु-
नूषति । विभरिषति—बुभूर्षति ॥ २२ ॥

(सु०) ऋधेरनिति से स्वरस्य इद्वित्वलोपश्च ॥ ऋकारस्य इर् 'व्बोर्विहसे'
इति दीर्घः । खसे चपा झ्सासानामिति तः ईत्सति ॥ अस्ज पाके । इट् । पक्षे अस्जोर-
सोरिति अर् । रहाद्यपो द्विरिति द्वित्वम् । विभर्जिषति । अरभावे ङुत्त्वम् । झभे जबा
इति शस्य जः । विभ्रजिषति । इडभावे स्कोरिति सलोपः । छशपेति षत्वम् । 'पढोः कः से'
इति कत्वम् । विभ्रक्षति—विभर्क्षति ॥ श्रिञ् सेवायाम् । शिश्रयिषति । इडभावे से दीर्घः
इति दीर्घः । शिश्रीषति ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । सिस्वरिषति । इडभावे से दीर्घ इति
इति दीर्घे 'पोहर्' इत्युर् । द्वित्वम् । सुस्वूर्षति ॥ यु मिश्रणे । अड्स्योरिति पूर्वोका-
रस्येत् । थियविषति । इडभावे से दीर्घ इति दीर्घे युयूषति ॥ उर्णुञ् आच्छादने । उर्णो-

तेरिडादिप्रत्ययो वा ङिदिति ङित्वाद्गुणाभावे नुधातोःरित्युव् । ऊर्णुनविषति । ङित्वा-
भावे ऊर्णुनविषति । अतः पूर्वं द्वित्वं पश्चाद्गुणावादेशौ । इडभावे से दीर्घ इति दीर्घः
ऊर्णुनृषति ॥ शृ भर्त्सनभरणयोः । बिभरिषति । इडभावे पोरुरित्युव् । 'ध्वोर्वि हसे' इति
दीर्घं द्वित्वे च बुभृषति ॥ २२ ॥

(स्तौतिञ्यन्तयोरेव षे पूर्वात् सस्य षः) तुष्टूषति ॥ साध-
यितुमिच्छति सिषाधयिषति—सिषेधयिषति ॥ सुष्वापयिषति ॥ स्तौतिञ्यन्तयो-
रिति किम् ! सिसनिषति ॥ षे इति किम् । सिषासति । तिष्ठासति ॥ २३ ॥

(सु०) स्तौतिञ्यन्तयोरेव षे पूर्वात्सस्य षः ॥ पूर्वादिलात्परस्य स्तौतिञ्य-
न्तयोरेव सस्य षः स्यात्पभूते से नान्यस्य ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । पत्वे से दीर्घ इति दीर्घं च
तुष्टूपति । 'बुःसे' इति नेट् ॥ साध संसिद्धौ । ञ्यन्तः । द्वित्वे 'यः से' इति पूर्वस्येत्वे
पत्वे च । सिषाधयिषति ॥ स्तौतिञ्यन्तयोः किम् । पिच क्षरणे । सिसिक्षति । उपस-
गांतु प्रादेश्च तथा तौ सुनमामिति अङ्द्वित्वव्यवधानेऽशीति च पत्वम् । परिपिषति ।
वन् षन् संभक्तौ । इडभावे जनसनखनामित्यात्वं वा । सिसनिषति—सिषासति । क्लिा-
दिति पत्वम् ॥ २३ ॥

(त०) स्तौतिञ्यन्तयोरेव षे ॥ षे इति कृतपत्वनिर्देशात्से स्तौतिञ्यन्तस्यापि
पूर्वात्पत्वम् ॥ सिषासतांति ॥ जनसनेत्यात्त्रविकल्पः । षे इति निर्देशाद्द्र न पत्वनिषेधः ॥

(अनिटि से उपधानस्य लोपः) तृहू हिंसायाम् । तितृ-
क्षति । तितृंदिषति ॥ २४ ॥

(सु०) अनिटि से उपधानस्य लोपः ॥ धातोरुपधाभूतस्य नस्य लोपः स्यात्
अनिति सप्रत्यये ॥ तृहू स्तृहू तृहू हिंसार्थास्तुदादौ । ऊदितौ वेति वेट् । इडभावे नलोपः ।
दत्वे कत्वे पत्वे च । तितृक्षति । तितृंदिषति ॥ २४ ॥

(त०) अनिटि से उपधानस्येति ॥ णादिः किदित्यतः किदित्यनुवर्त्य वाक्य-
भेदेन व्याख्येयम् । तेन लक्ष्यानुसारेण सस्य कित्वाकित्वे बोधये । अतो गुणाभावसंप्र-
सारणमलोपाः सिद्धाः । विवृत्सति । वृनादिभ्यः स्यसयोर्वा पमिति परस्मैऽदम् । षेऽ-
निट्त्वं चेति इडभावः ॥ २४ ॥

(इणः से गमबोधने) एतुमिच्छति जिगमिषति । बोधने तु
प्रतीषिषति ॥ इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । बोधने तु अधीषिषति ॥ २५ ॥

(सु०) इणः से गमबोधने ॥ इणेर्गम् स्यात् सप्रत्यये परे बोधनेऽर्थे तु न ॥ एतु-
मिच्छति गमेः सस्येडितौट् । जिगमिषति । बोधने तु 'यः से' इति सरूपस्य पूर्वस्येत्त्वम् ।
प्रतीषिषति ॥ इण्वदिकः । इक् स्मरणे । गमेः सस्येर्तौट् । अधिजिगमिषति ॥ २५ ॥

(इवर्णावर्णापिधाद्दसादेरसान्ताद्धान्ताच्च क्त्वासौ से-
टौ वा कितौ) दिद्युतिषते—दियोतिषते । रुचिषते—रुरोचिषते । लि-
लिषति—लिलेखिषति । सिस्त्रिषति—सिस्त्रिषति—सिस्त्रेहिषति ॥ २६ ॥

(राधोहिंसायामिस् से द्वित्वलोपश्च) रित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् ॥ २७ ॥

(सु०) इवर्णावर्णोपधाद्धसादेरसान्ताद्धान्ताश्च क्त्वासौ सैटौ वा कितौ । द्युत दीप्तौ । द्युतेः पूर्वस्येति संप्रसारणम् । कित्वाद् गुणो न । दिद्युतिषते, दिद्योतिषते ॥ एवं रुच दीप्तौ । लिख अक्षरविन्यासे । क्षिणह प्रीतौ । राधो हिंसायामिस् से द्वित्वलोपश्च । राधस्वरस्येत्यर्थः । राध संसिद्धौ । स्कोरिति सलोपे 'खसे चपा०', इति धस्य तः । रित्सति ॥ हिंसायां किम् । देवमारिरात्सति । 'यः से' इति पूर्वस्येत् । 'खसे चपा' इति धस्य तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

(मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा से द्वित्वलोपश्च) मोक्षते—मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥ विवर्तिषते । विवृत्सति ॥ निनर्तिषति-निनुत्सति ॥ वृङ् वृञ् वृद्धन्तात्सस्येड्वा । तितरिषति-तितरीषति-तितीर्षति । विवरिषते विवरीषते वुवूर्षते । विवरिषति-विवरीषति-वुवूर्षति ॥ ध्वृ कौटिल्ये । दुध्वूर्षति ॥ २८ ॥

(सु०) मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा से द्वित्वलोपश्च ॥ मुच्छ माक्षणे । चोः कुरिति कः । मोक्षते—मुमुक्षते ॥ अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति । 'नानिटि से' इति गुणाभावः ॥ वृत् वर्तने । वृतादिभ्यः स्यसयोरिति वा पम् । पेऽनिट्त्वं च । 'नाऽनिटि से' इति न गुणः । विवृत्सति—विवर्तिषते ॥ नृत्ती मात्राविक्षेपे । नृत्तदेति वेट् । 'नाऽनिटि से' इति न गुणः । निनृत्सति-नर्तिषति । वृङ् वृञ् वृद्धन्तात्सस्येड् वा ॥ ति प्लवनतरणयोः वृङ् वृञ्जिति वेटो दीर्घः । तितरिषति-तितरीषति । इडभावे ऋत इरिनीर् । 'व्योर्विहसे' इति दीर्घः । तितीर्षति ॥ वृङ् वरणे । वृङ् वृञ् इति वेटो दीर्घः । विवरिषति-विवरीषति । इडभावे पोरुरित्युर् । वुवूर्षति ॥ एवं वृङ् संभक्तौ विवरिषतं-विवरीषते-वुवूर्षते ॥ ध्वृ कौटिल्ये । दुध्वूर्षति ॥ २८ ॥

(त०) दुध्वूर्षतीति ॥ प्रचमं दीर्घस्ततः 'पोरुर्' ततो व्योर्वि हसे' इति दीर्घः ॥ २८ ॥

(स्मिङ्पूङ्ग्वश्चिभ्यः सस्येट्) सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिषति । अङ्गिषति । अशिषिषते । उचिच्छिषति । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति—शुशावयिषति । जुहावयिषति । पुस्फारयिषति—पुस्फोरयिषति । पिपावयिषति । बिभावयिषति यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । सिस्त्रावयिषति-सुस्त्रावयिषति ॥ २९ ॥

(सु०) स्मिङ्पूङ्ग्वश्चिभ्यः सस्येट् ॥ स्मिङ् ईषद्भसने । अस्यानित्त्वादिङागमस्याप्राप्तिः । स्तौतिभ्यन्तयोरेवेति नियमान्न पः । सिस्मयिषते ॥ पूङ् पवने । वुः से' इति निषेधे प्राप्ते अङ्सयोरिति पूर्वोवर्णस्येत् । पिपविषते ॥ ऋ गतौ अस्याप्यनित्त्वादिङागमस्याप्राप्तिः । सस्य इटि गुणे च कृते अरि स इति स्थिते स्वरादेः पर इति

रिस्रशब्दस्य द्वित्वे अरिषिषति । अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षगादौ ॥ अशूङ् व्यासौ । अनयोरुदित्वादि-
ङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अश् भोजने इति ऋयादिस्तु नित्यं सेडेव । अञ्जिजिषति ।
अशिषिषते । उछ उच्छे । अत्र छ इति चस्य द्वित्वे खसे चरा झसानामिति चकारे कृते
च्छसहितस्येदो द्वित्वे हस्मादिशेषे च उच्चिच्छिषति ॥ इङ् अध्ययने । अद्यापयितुमिच्छति
अङ्सपरे जौ इङो गा वेति वा गा । रातो जौ पुगिति पुक् । अधिजिगापयिषति । पक्षे
इङ्क्रीजीनामित्यात्वं स्वरादेः पर इति पि शब्दस्य द्वित्वे अध्यापियिषति ॥ टुवोदिवहृद्
गतिवृद्धयोः । श्वयतेर्ज्यन्तस्येति वा संप्रसारणम् । शिश्वाययिषति-शुश्रययिषति ॥ ह्ये-
जस्पदायाम् । ह्यतेरङ्सपरे इति संप्रसारणे युगभावे च कृते जुहावयिषति ॥ स्फुरविकस-
ने जौ चिस्फुरोरित्यात्वं कृते जिनमित्तः स्वरादेश इति वचनेन तस्य स्थानिवद्भावाद्गुकार-
विशिष्टस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति आत्वाभावे पुस्फोरयिषति । टुक्षु शब्दे । चुक्षावयि-
षति ॥ पुङ् पवने अङ्सपोरिति पृंवांर्णस्येत्वम् । पिपावयिषति । भू सत्तायाम् भाव-
यितुमिच्छति । पूर्वस्येत्वम् । विभावयिषति ॥ यु मिश्रणे । अत्रापीत्वम् । यियावयि-
षति ॥ रु शब्दे । पूर्वस्येत्वम् । रिरावयिषति ॥ लुञ् छेऽने लिङ्गावयिषति । सु गतौ ।
स्रवतिश्रुणोतिद्ववतीतीत्वं वा । सिस्त्रावयिषति-पुस्त्रावयिषति ॥ २९ ॥

(त०) स्मिङ्पूङ् ॥ स्मिङ् ईपदसने । पुङ् पवने । ऋ गतौ । ऋ गतिप्रापण-
योश्च । अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु । अशूङ् व्यासौ । रञ्ज रागे । वश कान्तावित्येत-
योर्भ्रमो न कार्यः । स्मिङोऽनित्वात्प्राप्ते ऋपुङोस्तु 'बुःसे' इति निषेधे अञ्ज्यशो स्तु-
दित्वाङ्गिकल्पे प्राप्ते वचनम् । ऋद्वत्यादीनां ग्रहणादकारान्ता न ग्राह्याः । सिस्मयिषत
इति ॥ ज्यन्तयोरेवेति नियमाच्च पः । ज्ञानुबन्धग्रहणात्तु पूजः पुपूर्वनीत्येव ॥ अरिषिषती-
ति ॥ ऋ इ स इति स्थिते गुणे अरि स इति स्थिते । स्वरादेः पर इति रिशब्दस्य द्वित्वम् ॥
पिपावयिषतीत्यादि । ज्यन्तात्से अङ्सयोः पूर्वस्येति इकारः । नदी वृक्षमुन्मुञ्चयिषति ।
वृष्टी राजिमभिषिषिषतीत्याद्ये तु चेतनत्वरोपात्सः । पापाणादीनां संबोधनवत् ॥ २९ ॥

(सान्तात्सो न स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव) जुगुप्सिषते ॥ ३० ॥

इति सान्तप्रक्रिया ॥ १२ ॥

(छ०) सान्तात्सो न स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव ॥ "शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको
मनुबर्धिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्नसनिष्यते (क) ॥ १ ॥" शैषिकाच्छैषिकः सरूपः
प्रत्ययो नेष्टः । शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु ईयान्तात् पुनरीयः ॥ सरूपः किम् ।
आहिच्छन्ने भवः आहिच्छन्नीयः । अण्णन्तादीयः ॥ तथा मत्वर्थीयात् मनुबर्धिकः सरूपः
प्रत्ययो न भवति । धनवानस्यास्ति । वत्सन्तात् न वतुः । विरूपस्तु स्यादेव ।
दृण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुसंबधयते । सरूपः सादृश्यं तत्तु अर्थद्वारा । तेनेच्छा-
सान्तादिच्छा सो न भवति । स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव । गुभ्य इति स्वार्थं सप्रत्ययः ।
तदन्तादिच्छासः । जुगुप्सिषते । 'यः से' इतीत्वे मानादीनामिति दीर्घं च । मीमां-

(क.) शैषिकादिति । एतच्च श्लोकवाचिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः ।

इति टिप्पण्यां सान्तप्रक्रिया ॥ १२ ॥

सिषते । गुप् गोपने ॥ मान विचारणे ॥ ३० ॥ इति सुबोधिन्यां सान्तप्रक्रिया ॥ १२ ॥

(त०) सान्तात्सो नेति ॥ अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च इत्येत्यतश्चकारानुवृत्तैरेतद्बोध्यम् ॥ कृतायामिह टीकायां लोकाशकरशर्मणा । बाधनं दुष्टबुद्धीनामगमत्सान्तसाधनम् ॥ ३० ॥

इति तत्त्वदीपिकायां सान्तप्रक्रिया ॥ १२ ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥ १३ ॥

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥ हसादेरेकस्वराद्धातोर्भृशार्थे पौनः-

पुन्ये च यङ् प्रत्ययो भवति द्वित्वं च ॥ १ ॥

(सु०) अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥ हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्मादेकस्वराद्धातोर्भृशार्थे स्यात् । यङन्तस्य धातोर्द्वित्वं च अतिशयेऽर्थे । अतिपूर्वात् शीङोभावे स्वराद् इत्यः । अतिशयो द्विविधः । पौनः पुन्यम्, भृशार्थश्च ॥ अतिशये किम् । पठति ॥ एकस्वरात्किम् । पुनः पुनर्जागर्ति ॥ हसादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते । भृशं रोचते । इत्यादौ यङ् नेति भाष्यम् ॥ पौनःपुन्ये तु स्यादेव रोरुच्यते शोशुभ्यते ॥ १ ॥

(त०) अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥ अतिशयनमतिशयः । अतिपूर्वात् शीङोभावे स्वराद्य इत्यप्रत्ययः स च द्विविधः पौनः पुन्यं भृशार्थश्च । स चार्थो यङो द्योत्य एव । हस आदिर्यस्य स तथा तस्मात् द्विरित्यपरं वाक्यं धातोर्द्वित्वं च नम् । धातुश्च यङन्त एव न तु यङः प्रकृतिभूतः । अटाटयत इत्याद्यसिद्धेः ॥ १ ॥

यङि ॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणः ॥ सधातुः । डिच्वादात् । भृशं पुनः पुनर्वा भवति बोभूयते (क) । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट ॥ बोभुज्यते (ख) ॥ २ ॥

(सु०) यङि ॥ यङ्प्रत्यये लुकि च पूर्वस्येत्यनुवृत्तम् ॥ भू सत्तायाम् । धातुरिति धातुत्वाल्लडादयः डिङ्न्तत्त्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । कासादिप्रत्ययादित्याम् । यत् इत्यलोपः । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥ भुजपालनादौ । अतिशयेन भुनक्ति बोभुज्यते ॥ २ ॥

(त०) यङीति ॥ यङो डिच्वादात् ॥ अत्र केचित् । कथं यङन्तादात्, डिङ्तो धातोराद्धिधानात् । अत्र च यो डिङ्त् स न धातुः यो धातुः स च न डिङ्त् ॥ किं च

(क) बोभूयते । बोभूयेते । बोभूयन्ते । विधिलिङि । बोभूयेत, बोभूयेताम्, बोभूयेरन् । लोटि । बोभूयताम्, बोभूयेताम् । लङि । अबोभूयत, अबोभूयेताम्, अबोभूयन्त । लिटि । बोभूयांचक्रे, बोभूयांचक्रते, बोभूयाञ्चक्रिरे । लुङि । अबोभूयिष्ट, अबोभूयिषाताम्, अबोभूयिषत । इत्यादिरूपम् ।

(ख) भुजो यङन्तस्य लटि । बोभुज्यते । विधिलिङि । बोभुज्येत । लोटि । बोभुज्यताम् । लङि । अबोभुज्यत । लिटि । बोभुजाञ्चक्रे । भाशीलङि । बोभुजिषीष्ट । लुटि । बोभुजिता । लुटि । बोभुजिष्यते । लङि । अबोभुजिष्यत । लुङि । अबोभुजिष्ट, अबोभुजिषाताम्, अबोभुजिषत । इत्यादि ।

इस्य गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चरितार्थत्वादात्मनेपदप्रयोजकत्वासम्भवः । अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थं समुदायविशेषकं भवतीत्युक्तं । अत्रोच्यते । सञ्जातुरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन घातोर्ङित्वसत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च इकारप्रबलेष्वस्य कर्तव्यत्वात् ॥ बोभूयत इति ॥ भववानुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापारः ॥ २ ॥

अनपि च हसात् ॥ हसादुत्तरस्य यस्य लोपो भवत्यनपि विषये ॥
बोभुजाचक्रे । बोभुजिता ॥ मोमुह्यते (क) । मोमुहांचक्रे ॥ लेलिह्यते ॥ जोहू-
यते (ख) ॥ वेविद्यते (ग) ॥ ३ ॥

(सु०) अनपि च हसात् ॥ हसात्परस्य यशङ्गस्य लोपोऽनपि ॥ हसात्किम् । लोलूयिता ॥ योयूयिता । आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोधयमिति य्लोपः । यत इत्यलोपः । बोभुजाचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः ॥ एवं मुह वैचित्ये । लिह आस्वादाने । हु दानादनयोः । ये इति दीर्घः । जोहूयते । विज्ञानादौ । वेविद्यते । हुपचप् पाके ॥ ३ ॥

आतः ॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्यात आकारः ॥ पापच्यते (घ) ।
पापठ्यते ॥ ४ ॥

(सु०) आतः ॥ आ अत इति च्छेदः । पूर्वस्येत्यनुवृत्तम् । पापच्यते ॥ पठ व्यक्तार्था वाचि पापठ्यते ॥ ४ ॥

(त०) आत इति ॥ आ आ अत इति च्छेदः । द्वितीयाकारस्य वैयर्थ्यानुप-
पत्त्या किञ्चिदिष्टं ज्ञाप्यते किं तदिष्टम् अकित्पूर्वस्याकारस्याकार इति तेन नरीवृत्यत
इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(सिचो यङि न षः) सेसिच्यते ॥ ५ ॥

(सु०) सिचो यङि न षः ॥ सिचिः सस्य षत्वं न स्यात् यङ्प्रत्यये परे ॥ षिच
क्षरणे । सेसिच्यते ॥ ५ ॥

(सूचिसूत्रिमूयत्य्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ्) सोसूच्यते (ङ)
सोसूच्यते । मोमूच्यते ॥ ६ ॥

(सु०) सूचिसूत्रिमूयत्य्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् ॥ सूत्र पैशुन्ये । सूत्र वेष्टने ।
मूत्र प्रस्रवणे । एतं त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोमूच्यते ॥ अटगतौ ।

(क) यङन्तस्य मुहेर्लटि । मोमुह्यत । विधिलिङि । मोमुह्यते । लोटि । मोमुह्यताम् । लङि ।
अमोमुह्यत । लिटि । 'कासादिः' अनेनाम् । 'अनपि च हसात्' अनेन यस्य लोपः । मोमुहाचक्रे । आ-
शीर्लिङि । 'सिसता' अनेनेट्, मोमुहिषीष्ट । लुटि । मोमुहिता । लृटि । मोमुहिष्यते । लृङि ।
अमोमुहिष्यत । लुङि । अमोमुहिष्ट ।

(ख) जुहोतेर्यङि लटि । ये इति दीर्घः, जोहूयते । लिटि । जोहूयाचक्रे । आशीर्लिङि ।
जोहूयिषीष्ट । लुङि । अजाहूयिष्ट ।

(ग) विदेर्लिटि । वेविदाचक्रे । लुङि । अवेविदिष्ट । (घ) लुङि । अपापचिष्ट ।

(ङ) लिटि । सोसूचाचक्रे । लुङि । असोसूचिष्ट ।

गौः कुटिलमटति । इह व्यशब्दस्य द्वित्वम् । आत इत्यात्वम् । अटाञ्चते । ऋ गतौ । कुटिलमृच्छति गुणार्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः ॥ ६ ॥

(त०) सूचिसूत्रि ॥ सूच पैशुन्ये । सूत्र वेष्टने । मूत्र प्रस्रवणे । अट गतौ । ऋ गतौ । अश भोजने । अशूङ् व्यासौ । उर्णुञ् आच्छादने । तत्राद्यानां प्रयागां चुरा-दिभ्यन्तत्वेनानेकस्वरत्वादद्यादीनां च हसादिस्वादप्राप्ते वचनम् ॥ ६ ॥

(यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः) अरार्यते । अरारांचक्रे (क) । अशाश्यते (ख) । ऊर्णानूयते (ग) ॥ ७ ॥

(छ०) यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः ॥ यकारः परो यस्मात् स यकारपरः यकारपरश्चासौ रेफश्च यकारपररेफस्तस्य । ततो यंशब्दस्य द्वित्वे हसादिशेषे आत इति दीर्घे च अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । लिटि अनपि च हसादिति यलोपः । यत इत्य-लोपः । अरारांचक्रे । लुटि । अरारिता ॥ अशूङ् व्यासौ । अशाश्यते ॥ ऊर्णुञ् आच्छा-दने । 'ये' इति दीर्घः । ऊर्णानूयते ॥ ७ ॥

(त० ॥ अरार्यत इति ॥ ऋ य इति स्थिते गुणे कृते यशब्दस्य द्वित्वे हसादिशेषे आत इति दीर्घः ॥ ऊर्णानूयत इति ॥ णत्वस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ७ ॥

(गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ्) कुटिलमटति अटाञ्चते(घ) ॥ कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥ ८ ॥

(सु०) गत्यर्थात्कौटिल्ये एष यङ् ॥ कुटिलस्य भावः कौटिल्यम् ॥ व्रज गतौ । कुटिलं व्रजति आत इति पूर्वस्यात्वम् । वाव्रज्यते ॥ ८ ॥

(त०) अटाञ्चत इति ॥ एकभिन्नाश्रयको वक्रगत्यनुकृतेो वर्तमानकालिको व्यापार इति । कौटिल्यस्य फलविशेषणत्वे व्यापारविशेषणत्वे तु वक्रो गत्यनुकूलो व्यापार इति शेषः ८

(लुपसदचरजपजभदहृदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्) गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते (ङ) ॥ ९ ॥

(सु०) लुपसदचरजपजभदहृदंशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् ॥ लुप्ल छेदने । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । प्लृ विशरणादौ । आत इति पूर्वस्यात्वम् । गर्हितं सीदति सासद्यते ॥ ९ ॥

(त०) धात्वर्थगर्हायामेवेति ॥ गर्हापि फलस्य व्यापारस्य वा विशेषणम् । लोलुप्यते वनं चैत्रः । चैत्राभिन्नाश्रयो वनाभिन्नाश्रिनकुत्सिनच्छेदनानुकृतेो वर्तमानकालि-

(क) लुङि—'स्वरादेः' अरारिष्ट ।

(ख) यञन्तस्याशेलिटि । अतिशयेनाश्नातीति, यङ्, द्वित्वम्, आतः, अशाश्यते । लुङि ॥ अशाशिष्ट ।

(ग) अतिशयेन ऊर्णोतीति यङ् । 'स्वरादेः परः' 'स्वरात्पराः संयोगादयो नदराः' 'गुणः' 'ये' ऊर्णो नूयते । लिटि । ऊर्णानूयाञ्चक्रे । श्रीणानूयिष्ट, अत्र 'स्वरादेः, अनेन द्वितीयोऽडागमः ।

(घ) अटगताविति धातोर्लिटि । कुटिलम् अटतीति विग्रहे सति यञ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' 'आतः' इति पूर्वस्यात्वम् । अटाञ्चते । लिटि । अटाटाञ्चके । लुङि । अटाटिष्ट ।

(ङ) लिटि—सासदाञ्चके । लुङि । असासदिष्ट ।

को व्यापारः । वनाभिन्नाश्रयः छेदनानुकूलः कुत्सितो व्यापार इति वा ॥ ९ ॥

अमजपां नुक् ॥ अमान्तस्य जपजभदहदंशभञ्जपसचरफला च ।
पूर्वस्यादन्तस्य नुग् यङ्लुकोः ॥ १० ॥

(सु०) अमजपां नुक् ॥ जप व्यक्तायां वाचि । जभो गात्रविनामे । दह भस्मीकरणे । दंश दशने । भञ्जो आमर्दने । पस घातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः । तालव्यान्त इति माधवः । चर गत्यादौ । जिफला विशरणे । फलनिष्पत्तौ वा । ष्पां जमप्रत्याहारान्तस्य च नुक् यङ्लुकोः ॥ १० ॥

(चरफलोः पूर्वात्परस्यात् उद्यङ्लुकोः) चञ्चूर्यते-चंचूर्यते ।
चञ्चुराचक्रे(क) ॥ पम्फुल्यते ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवत् ॥
जङ्गप्यते-जंजप्यते (ख) ॥ ११ ॥

(सु०) चरफलोः पूर्वात्परस्यात् उद्यङ्लुकोः ॥ पूर्वाद् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यात् ङत्वमित्यर्थः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवत् ॥ अमजपामिति नुमागमोऽनुस्वारं बोधयति । सोऽनुस्वारः पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः । तेन वा पदान्तस्येत्यनेन वा परसवर्णः । चञ्चूर्यते-चंचूर्यते ॥ ११ ॥

(त०) स च पदान्तवदिति ॥ तेन वेति यथा स्यात् ॥ ११ ॥

(गिरते रेफस्य लत्वं यङि) जेगिल्यते ॥ यय्यंभ्यते-यंयंभ्यते ।
दीङ् क्षये । देदीयते ॥ ओप्यायी वृद्धौ । पेपीयते ॥ चञ्चम्यते-चंचम्यते ॥ चा-
स्वायते-चङ्गन्यते-चंखन्यते ॥ चङ्गण्यते-चंक्रण्यते ॥ तन्तन्यते-तंतन्यते ॥
जङ्गभ्यते-जंजभ्यते ॥ द-यद्यते-दंदद्यते ॥ दन्दइयते-दंदइयते ॥ बम्भज्यते-
बंभज्यते ॥ पस बाधनग्रन्थनयोः ॥ पम्पस्यते-पंपस्यते ॥ १२ ॥

(सु०) गिरते रेफस्य लत्वं यङि ॥ गृ निगरणे इत्यस्यरेफस्य लत्वं स्यात् य-
ङि ॥ गर्हितं गिलति जेगिल्यते ॥ यम उपरमे । कण निमित्तने । तनु विस्तारे । यमान्त-
त्वादेपां पूर्वस्य नुक् । यय्यंभ्यते-यंयंभ्यते ॥ चङ्गण्यते-चंक्रण्यते ॥ तन्तन्यते-तंतन्यते ॥ १२ ॥

(त०) जेगिल्यत इति ॥ गिलनस्य च गर्हितत्वं विवृतास्यचष्टाङ्कितम् ॥ १२ ॥

रीगृदुपधस्य ॥ ऋत्वतो धातोर्याङि परे पूर्वस्य रीक् ॥ नरीनृत्यते(ग) ॥
वरीवृयते ॥ जरीगृह्यते ॥ वरीवृञ्च्यते ॥ परीपृच्छयते ॥ चलीवलृप्यते(घ) ॥ १३ ॥

(सु०) रीगृदुपधस्य ॥ ऋदुपधस्य धातोः पूर्वस्य रीग्यङि ॥ ऋदुपधस्येति किम् ।

(क) लिटि—चञ्चुराञ्चक्रे । लुङि । अचञ्चूरिष्ट । (ख) लिटि—जङ्गपाञ्चक्रे । लुङि—अजङ्गपिष्ट ।

(ग) अतिशयेन नृत्यतीति, यङ् । द्विस्वम् । 'रः' किस्वाभावादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र
सुप्तादिगणपाठसामर्थ्यान्न णत्वम् । लिटि—नरीनृताञ्चक्रे । लुङि—अनरीनृतिष्ट ।

(घ) लिटि—चरीकल्पपाञ्चक्रे । लुङि—अचरीकल्पपिष्ट । चरीकल्प्यते—इति पाठः कुत्रापि दृश्यते ।
सारस्वते त्वेवं प्रतिपन्नम् ।

चेकीत्यन्ते ॥ अेरभावश्चे एकस्वरत्वाद्यन् ॥ वृती गात्रविक्षेपे । धुभनादित्वात्त णत्वम् । नरीनृत्यन्ते ॥ वृत्तु वर्तने । अतिशयेन वर्तन्ते वरीवृत्यन्ते । ग्रह उपादाने । ओव्रश्च छेदने । प्रच्छ शीप्सायाम् । ग्रहामिति संप्रसारणम् । जरीगृह्यते ॥ वरीवृश्चयते । परीवृच्छयते । रीगिति योगविभागादुभयत्र रीक् ॥ कृपू सामर्थ्ये । उभयत्र लत्वम् । चलीकल्पयते ॥ १३ ॥

(वशेर्यङि न संप्रसारणम्) वावश्यते (क) ॥ १४ ॥

(इवयतेर्वा) शोशूयते—शेश्वीयते ॥ सास्मर्यते ॥ १५ ॥

(सु०) वशेर्यङि न संप्रसारणम् ॥ ग्रहामिति प्राप्ते निषेधः । वश कान्तौ । आत इति पूर्वस्यात्वम् ॥ अतिशयेन वष्टि वावश्यते । दुओश्चि इर् गतिबुद्धयोः ॥ इवयतेर्वेति विकल्पेन संप्रसारणम् , यङि । 'ये' इति दीर्घः । शोशूयते—शेश्वीयते ॥ स्मृ चिन्ताया-म् ॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः । आत इति पूर्वस्यात्वम् ॥ सास्मर्यते ॥ १४-१५ ॥

(कवतेः पूर्वस्य न चुत्वं यङि) कोकूयते ॥ १६ ॥

(सु०) कवतेः पूर्वस्य न चुत्वं यङि ॥ कवतेरित्यपा निर्देशात् 'कुङ् शब्दे' इति भ्वादेशेव गृह्यते न तु कुशब्दे इत्यादादिकः । 'कुङ् शब्दे' इति तौदादिकश्च (ख) । 'ये' इति दीर्घः कोकूयते ॥ १६ ॥

(वञ्चुस्रंसुभ्रंसुध्वंसुकसपतपदस्कन्दां यङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नीक्) वनीवच्यते (ग) ॥ सनीस्रस्यते ॥ दनीध्वस्यते ॥ वनीभ्रस्यते (घ) चनीकस्यते ॥ पनीपत्यते ॥ पनीपद्यते ॥ चनीस्कद्यते ॥ १७ ॥

(सु०) वञ्चुस्रंसुभ्रंसुध्वंसुकसपतपदस्कन्दां यङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नीक् ॥ वञ्चु वंचने ॥ संसु ध्वंसु भ्रंसु अत्रःपतने । कस गनौ । पत्स् पतने । पद गतौ । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । आत इत्यस्याववाङ् । नो लोपः इति नलोपः । वनीवच्यते १७

(त०) वञ्चु वनीवच्यत इति । नो लोपः । दीर्घाच्चारण सामर्थ्याद्भ्रस्वगुणौन ॥ १७ ॥

ऋतो रिङ् ॥ येऽपि ॥ चेकीयते (ङ) ॥ जेहीयते ॥ वेत्रीयते ॥ १८ ॥

(सु०) ऋतो रिङ् ॥ यप्रत्ययेऽनपि । 'ये' इति दीर्घः । परत्वाद् रिभादेशे कृते द्वित्वम् । डुकृञ् करणे । चेकीयते ॥ हृञ् हरणे । जेहीयते ॥ वृञ् वृजोः वेत्रीयते ॥ १८ ॥

दादेरिः ॥ अपिद्वाधामगैहाक्पिबतिसोस्थापिकारः किङिति हेस । अन-

(क) लिटि—वावशाब्दके । लुङि—अवावशिष्ट ।

(ख) आदादिकतौदादिकयोः 'कोकूयते' इति । ननु 'कवतेः' इत्यत्र सूत्रे कोरित्युक्तेऽपि कूङ् प्रसङ्गे नास्ति दीर्घान्तत्वात्, लुङिक्वरणपरिभाषया च आदादिककौत्तरपि प्रसङ्गे नास्तीति चेन्न । अत्राहुः—कौरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषाया अपि जागरूकरत्वाद्भयोर्ग्रहणं स्यादिति कौत्तिकावृत्त्यर्थमपा निर्देशः कर्त्तव्यः । कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्त्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङ् इत्येवात्र सुवचम् । कुङ्शब्द इति ह्रस्वान्तपाठो न्यासकारमते । दीर्घान्तपाठः कैयटादिमते ।

(ग) लिटि—वनीवचाब्दके । लुङि—अवनीवचिष्ट ।

(घ) लिटि—वनीभ्रसाब्दके । आशीलिङ्गि—वनीभ्रसिषीष्ट । लुटि—वनीभ्रसिता । लुङि—अवनीभ्रपिष्ट ।

(ङ) लिटि—चेकीयाब्दके । लुङि—अचेकीयिष्ट ।

पि ॥ देदीयते (क) ॥ देधीयते ॥ मेमीयते ॥ जेगीयते ॥ जेहीयते ॥ पेपीय-
ते ॥ सेषीयते ॥ तेष्ठीयते ॥ १९ ॥

(सु०) दादेरिः ॥ दुधाञ् दाने ॥ दो अवखण्डने ॥ देह् पालने । अनयोः संध्यक्ष-
राणामित्यात्वे दारूपम्, दापदैपौ विना ॥ दुधाञ् धारणादौ ॥ मा माने ॥ माह् माने । मेह्
प्रणिदाने ॥ गै शब्दे ॥ ओहाक् त्यागे । पा पाने ॥ पो अन्तकर्मणि ॥ घा गतिनिवृत्तौ ॥
एषामिकारः स्यात् ङिति हसेऽनपि । अनेनेत्वे द्वित्वम् । यङीति गुणः । देदीयते । इत्यादि ॥

(घ्राध्मोर्ग्याङि) जेघ्रीयते ॥ देध्मीयते ॥ २० ॥

(सु०) घ्राध्मोर्ग्याङि ॥ दीर्घाच्चारणं यञ्जुगर्थम् । घ्रा गन्धोपादाने ॥ ध्मा
शब्दाग्निसंयोगयोः । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ २० ॥

(हन्तेर्हिसायां घ्नीभावः) जेघ्नीयते । हिंसायां क्रिम् । जङ्-
घ्न्यते (ख) ॥ २१ ॥

(उ०) हन्तेर्हिसायां घ्नोभावः ॥ यङि घ्नीभावे सति द्वित्वम् । जेघ्नीयते ।
हिंसायां क्रिम् । जङ्घ्न्यते । पूर्वाद्धन्तेरिति घः ॥ २१ ॥

(त०) जेघ्नीयत इति ॥ घ्नीभावेन न द्वित्वबाधः विपयभेदात् । हस्वेन सिद्धेऽ-
पि प्रक्रियालाघवाय घ्नीः । एवमन्यत्रापि ॥ २१ ॥

(स्वपिस्यमिव्येज्ञां यङि संप्रसारणम्) सोषुप्यते ॥ सेसिम्यते ॥
(ग) ॥ वेदीयते ॥ २२ ॥

(सु०) स्वपिस्यमिव्येज्ञां यङि संप्रसारणम् ॥ जिप्वप् शये ॥ स्यमु शब्दे ॥
व्येञ् संवरणे । षत्वम्, सोपुप्यते इत्यादि ॥ २२ ॥

(चायः कीर्यङि) चेकीयते ॥ जाजायते—जञ्जन्त्यते ॥ शीङोऽयङ्
ये विङति ॥ शाशय्यते ॥ डोढौक्यते ॥ तोत्रौक्यते ॥ २३ ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

(सु०) चायः कीर्यङि ॥ यङि परे चायः कीः स्यात् ॥ दीर्घाच्चारणं यञ्जुगर्थ-
म् । चायृ पूजानिशासनयोः । चेकीयते ॥ जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनामित्यात्वम् ।
जाजायते । पक्षे यमजपामिति पूर्वस्य नुक् । जञ्जन्त्यते जंजन्त्यते । शीङोऽयङ् ये विङति ।
ङित्त्वादन्तादेशः परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् । आत इति पूर्वस्यात्वम् ।
यत इत्यल्लोपः । शाशय्यते ॥ डौकृ त्रौकृ गतौ । ह्रस्व इति पूर्वस्य ह्रस्वे ततो यङीति
गुणः । डोढौक्यते ॥ तोत्रौक्यते ॥ २३ ॥ इति सुबोधिण्यां यङन्तप्रक्रिया ॥ १३ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । मता भाष्यकृतो भव्या यङन्त-
प्रक्रिया गता ॥

इति तत्त्वदीपिकायां यङन्तप्रक्रिया ॥ १३ ॥

(क) लिटि-देदीयाञ्चक्रे । लुङि-अदेदीयिष्ट ।

(ख) लिटि-जेघ्रीयाञ्चक्रे । अजेघ्रीयिष्ट । मी अभावपक्षे । लिटि-जङ्घनाञ्चक्रे । लुङि-अजङ्घनिष्ट ।

(ग) सेसिम्यत इति । स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तसादित्वाभावेनापोपदेशत्वात् षः ।

इति टिप्पण्यां यङन्तप्रक्रिया ॥ १३ ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ १४ ॥

वान्यत्र ॥ उकप्रत्ययसंयोगं विना यङो वा लुक् ॥ यङ्लुगन्तात्पम् ।

यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् (क) । अदादित्वादपो लुक् । यङ् लुकि सति ॥१॥

(सु०) वान्यत्र ॥ लुगिति सूत्रमनुवृत्तम् । उकप्रत्यये यङो लुग् विधीयते दंदशुक इत्यादौ । अन्यत्र उकप्रत्ययाभावे यङप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । लुगभावे यङप्रत्ययान्तं भवतीत्यर्थः । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वादि । धानुत्वाल्लडाद्यः । परतोऽन्यदिति परस्मैपदम् । आदनुदात्तञ्जित इत्यनेनात्मनेपदं तु न भवति । येषु स्पर्द्धशीङ्गाद्योऽनुदात्तञ्जितस्तेभ्योऽपि न अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् । उक्तं च “शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाङ्ग्रहणं चैव पञ्चतानि न यङ्लुकि ॥१॥” इति निषेधात् एतानि पञ्च कार्याणि यङ्लुकि न प्रवर्तन्ते । तान्याह । शित्प्रत्ययनिर्दिष्टं कार्यम् इक्स्तिपाविति शितप् । शपा अप्रत्ययेन निर्दिष्टम् अप् कर्त्तरीत्यप् । अनुबन्धनिर्दिष्टं यङो द्वित्वादि । गणनिर्दिष्टं दिवाद्यर्थ इत्यादि । एकस्वरनिर्दिष्टं नैकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा । गदनदेति सूत्रं शितपा शपा च निर्दिष्टत्वाद्यङ्लुकि णत्वं न प्रणिजङ्घन्ति । प्रणिजागदीति ॥ लिट्पुपादेरित्यत्रानुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टत्वाद् डो न । अजङ्गमीत् । अवर्त्तीत् । नैकस्वरादित्यत्रैकस्वरनिर्दिष्टत्वादिण्निषेधो न । वेभेदिता । चेच्छेदितेति ॥ अत एव यादयो न, गणेन निर्दिष्टत्वात् किं तु अत्रेव ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । अदादित्वादपो लुक् । भू सत्तायाम् । यङ् लुकि सति ॥१॥

(त०) वान्यत्र ॥ लुक् इति सूत्रमात्रमनुवर्तते । तेनोक्तप्रत्यये यङो लुग्विधीयते ॥ दंदशुक इत्यादौ ॥ अन्यत्रेति व्याचष्टे उकप्रत्ययसंयोगं विनेति । एवं व्यवस्थायामन्यत्र यङो लुगित्यर्थः ॥ यङ्लुगन्तात्पमिति ॥ अत्र दीक्षिताः । प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वमाश्रित्यात्मनेपदत्वस्य न द्वित्वस्य प्रत्ययाप्रत्यये साधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । इत्याहुः तत्रेति पण्डिताः । तथाहि । तेतिक्ते इति किं निपात्यते । तिजेथङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तञ्जित आत्मनेपदमिति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्यत्रैतदेव ज्ञापकमिति भाष्यकारादिमतोद्भावेन तदाकरविरुद्धमित्युक्तवन्तः । अदादित्वादि ॥ प्राञ्चस्तु ह्यादित्वं मत्वा द्वित्वमाहुस्तदपाणिनीयमित्युपेक्षितम् ॥ द्वः स्वरेपि ॥ अपिशब्दाद्भावन्तस्योप गुणवृद्धी न तं वेभिदिता मरीमृजितेत्यादि सिद्धम् ॥ प्रक्रियाक्रममाह । यङ्लुकि सताति ॥ १ ॥

(पितः त्स्मोवेद्) बोभवीतु—बोभोतु । अबोभवीत्—बोभोत् , अबोभूताम् , अबोभवुः । बोभवांचकार । गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् ॥ अबोभूवीत्—अबोभोत् , अबोभूवुः । अबोभूवीः—अबोभोः । अबोभूवम् (ख) ॥

(क) यङ्लुगन्तं ह्यादिवत्साध्यमिति अनुभूतस्वरूपाचार्याः ।

(ख) भू सत्तायामिति धातोर्थङ्लुकि लटि—भू इत्यस्य अतिशयेऽर्थे विहितस्य यङः ‘वान्यत्र’ अनेन लोपः । अदादित्वाद‘पकर्त्तरि’ अनेन सूत्रेण विहितस्यापो लुक् । धातोः द्वित्वम् । ‘यङि’ अनेन

पापचीति—पापक्ति, पापक्तः, पापचति । अपापचीत्—अपापक्—अपापग् , अपा-
पचुः । पापचांचकार । पापचिता । अपापाचीत्—अपापचीत् (क) । द्वेः स्वरेऽपि
नोपधाया गुणः । बोभुजीति—बोभोक्ति, बोभुक्तः, बोभुजति । अबोभुजीत्—
अबोभोक् । बोभोजिता । अबोभोजीत् (ख) ॥ वावदीति—वावचि । वावदीतु—
वावचु । वावद्धि । वावघात् (ग) ॥ जाघटीति—जाघट्टि । जाघटीषि—ट्टुभिः ट्टुः
जाघट्टिषि । अजाघटीत् । स्पर्ध संघर्षे । पास्पर्द्धीति—पास्पर्द्धि, पास्पर्द्धः, पास्पर्धति ।

गुणः । 'क्षपानां' अनेन भस्य वः । 'पितः रस्मोः' अनेन ईट् । 'गुणः' अनेन न गुणः । 'ओ अक्'बोभ-
वीति । यदा इट् न भवति, तदा गुणो भवति । बोभोति । बोभूतः । 'नु धातोः' अनेनोक्, बोभुवति ।
बोभवोषि—बोभोषि । बोभूथः । बोभूथः । बोभवोमि—बोभोमि । बोभूवः । बोभूवः । विधिलिङि—
बोभूयात्, बोभूयाताम्, बोभूयुः । लोटि—बोभवीतु-बोभोतु, बोभूतात्, बोभूताम्, बोभुवतु । बोभूहि-
बोभूतात्, बोभूतम्, बोभूत । बोभवानि, बोभवान्, बोभवाम् । लङि—अबोभवीत् अबोभोत् । अबोभू-
ताम् । 'अन उम्' उस् परे गुणः अबोभुः । अबोभवोः—अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभ-
वम् । अबोभूव । अबोभूम । लिटि—'कासादि' अनेनाम् । गुणः । बोभवान्चकार । बोभवामास । बोभवान्
वभूव । आशीलिङि—बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । लुटि—बोभविता । लृटि—बोभविष्यति । लृङि—
अबोभविष्यत् । लुङि—'दादेः ऐ' अनेन सेलौपः । गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् वुक् । अबोभूवीत् । इडभावे
गुणः । अबोभोत् । अबोभूताम् । 'अन उस्' अबोभूवुः । अबोभवोः—अबोभोः । अबोभूतम् । अबोभूत ।
अबोभूवम् । अबोभूव । अबोभूम ।

(क) 'च धातोर्यङि लुकि सति साधन तु पूर्ववत् । 'आठः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्याकारस्थाकारः ।
'पितः' अनेन वेट् । पापचीति । इडभावे 'चोःकुः' पापक्ति । पापक्तः । पापचति । अन्यानि सुगमानि ।
विधिलिङि—पापच्यात् । लोटि—पापचीतु—पापकृतु—पापक्तात् । पापक्ताम् । पापचतु । हौ परे
'फसाद्धिर्हे' 'चोःकुः' 'फमे जबाः' पापगिध । अन्यानि सुगमानि । लङि—अपापचीत् । इडभावे 'चोःकुः'
'दिस्योर्हसात्' अपापक् । अपापक्ताम् । अपापचुः । अन्यानि सुगमानि । लिटि—कासा... पापचांच-
कार । आशीलिङि—पापच्यात् । अनिडपि धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेड्भवति । अतो लुटि—पापचिता ।
लृटि पापचिष्यति । लृङि—अपापचिष्यत् । लुङि—द्राविटौ । सेलौपः । अपापचीत् अपापचिष्टम् ।
अपापचिषुः इत्यादीनि ।

(ख) भुज्धातोर्यङि लुकि सति, अन्यत् साधनं पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः—अनेन गुणे प्राप्ते 'द्वेः
स्वरेऽपि' अनेन गुणनिषेधः । बोभूजीति । इडभावे 'चोःकुः' 'खसे' 'उपधाया लघोः' बोभोक्ति । बोभु-
क्तः । बोभुजति । विधिलिङि—बोभुज्यात् । लोटि—बोभुजीत्—बोभोक्तु । हौ परे । 'फसाद्धिर्हेः'
'चोःकुः' 'अवे जबाः' बोभुगिध । अन्यानि सुगमानि । लङि—अबोभुजीत् इडभावे । 'चोःकुः' दिस्यो-
र्हसात्' वावसाने अबोभोक् । अबोभुक्ताम् । अबोभुजुः । लिटि—कासादि...बोभोजांचकार । इत्या-
दीनि । लिङि आशिषि—बोभुज्यात् । लुटि—बोभोजिता । लृटि—बोभोजिष्यति । लृङि—अबोभो-
जिष्यत् । लुङि—अबोभोजीत् ।

(ग) वद् व्यक्त्यां वाचि । लुटि—यञो लुक् । 'आठः' अनेन पूर्वस्याकारः । पितः रस्मोः' अनेन
ईट् । वावदीति । इडभावे । 'खसे'... वावचि । वावचतः । वावदति । इत्यादीनि । विधिलिङि वाव-
घात् । लोटि—वावदीतु—वावचु । हौ परे—फसाद्धिर्हेः' वावद्धि । लङि—अवावदीत्, इडभावे अवावत् ।
अवावत्ताम् । अवावद्दुः । इत्यादीनि । लिटि—वावदांचकार । आशीलिङि—वावघात् । लुटि—वावदिता ।
लृटि—वावदिष्यति । लृङि—अवावदिष्यत् । लुङि—अवावदीत् । अवावदिष्टम् । अवावादिषुः ।

हौ पास्पद्धि । अपास्पद्धीत्-अपास्पर्त्-अपास्पद् । सिपि अपास्पद्धीः-
 अपास्पाः ॥ अपास्पर्त्-अपास्पद् ॥ गाधृ प्रतिष्ठाळिप्सोर्भन्थे च । जागाधीति-
 जागाद्धि, जागाद्धः । आदिजवानामिति घः जाघात्सि । अजागाधीत्-अजा-
 घात् । सिपि अजाघाः । अजाघात् ॥ नाधृ । नानाथीति-नानात्ति, नानात्तः,
 नानाथति ॥ दध । दादधीति-दादद्धि । दाधात्सि । अदादधीत्, अदादद्धाम्
 अदादधुः । अदाधः-अदादधीः । दादधिता । अदादाधीत्-अदादधीत् ॥
 मुद । मोमुदीति-मोमोत्ति ॥ कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुद क्रीडायामेव । चोकूर्दीति-
 चोकूर्ति, चोकूर्त्तः । अचोकूर्त् । सिपि अचोकूर्त् ॥ २ ॥

(ऋदन्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि पूर्वस्य रुक्वरिकरी-
 कः) चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति-, चर्कति-चरिकर्त्ति-चरीकर्त्ति, च-
 क्तृतः-चरिकृतः-चरीकृतः, चर्कति-चरिक्रति-चरीकति । अचर्करीत्-अचरि-
 करीत्-अचरीकरीत् । अचर्कः-अचरिकः-अचरीकः । चर्करिता (क) ॥ वर्ध-
 तीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति । वर्त्तति-वरिवर्त्ति-वरीवर्त्ति । वर्वर्तामास

(क) डुकृष् करणे यङ्लुकि सति, लटि-द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्च' 'ऋदन्तानामृद' कित्वादान्ते । रुक्
 इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः ककारः कित्कार्यार्थः । अतो र् इत्यागमः । रिकरीकौतु यथा स्थितौ । तत्र क-
 कारः कित्कार्यार्थः । 'पितः स्स्मा' अनेनेडागमो वा भवति । रुगागमे कृते ईडागमे कृते । चर्करीति । अत्र-
 गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति । रीगागमे कृते । चरीकरीति । ईडभावेपि त एवागमा भवन्ति ।
 चर्कत्ति-चरिकर्त्ति-चरीकर्त्ति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु रुक्वरिकरीगागमेपु कृतेषु संसु प्रत्येकं त्रीणि रूपाणि भ-
 वन्ति । चर्कृतः-चरिकृतः-चरीकृतः । अन्त अत् । (ऋ रम्) पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति चरिक्र-
 ति-चरीकति । एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवन्ति । मध्यमपुरुषेऽपि द्वादश रूपाणि भवन्ति । चर्क-
 रीषि । अत्र षत्वं च भवति चरिकरीषि-चरीकरीषि । ईडभावे । चर्कषि-चरिकर्षि-चरीकर्षि । चर्कर्थः-
 चरिकृथः-चरीकृथः । चर्कृथ-चरिकृथ-चरीकृथ । उत्तमपुरुषेऽपि द्वादश ईड वा भवति । चर्करीमि-चर्क-
 करीमि-चरीकरीमि । चर्कृवः-चरिकृवः-चरीकृवः । चर्कृमः-चरिकृमः-चरीकृमः । एवं षट्त्रिंशद् रूपाणि
 बर्त्तमाने स्थुः । (विधिसम्भवावनयोः) एत आगमा भवन्ति । चर्कृयात्-चरिकृयात्-चरीकृयात् । चर्कृयाताम्-
 चरिकृयाताम्-चरीकृयाताम् । चर्कृयुः-चरिकृयुः-चरीकृयुः । चर्कृयाः-चरिकृयाः-चरीकृयाः । चर्कृया-
 तम्-चरिकृयातम् । चरीकृयातम् । चर्कृयात्-चरिकृयात्-चरीकृयात् । चर्कृयाम्-चरिकृयाम्-चरीकृयाम् । च-
 कृयाव-चरिकृयाव-चरीकृयाव । चर्कृयाम्-चरिकृयाम्-चरीकृयाम् । लोट्लकारे । ईडागमे । त्रीणि रूपाणि ।
 तदभावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु-चरिकरीतु-चरीकरीतु । इडभावे । चर्कृत्-
 चरिकर्त्-चरीकर्त् । तातडादेशे कृते । चर्कृतात्-चरीकृतात्-चरीकृतात् । एवं तुपि नव रूपाणि । द्विवचनेऽपि
 त्रीणि रूपाणि । चर्कृताम्-चरिकृताम्-चरीकृताम् । बहुवचने त्रीणि रूपाणि (द्वैः) अनेन अन्त अत् । (ऋ-
 रम्) चर्कृतु-चरिकृतु-चरीकृतु । मध्यमपुरुषे । चर्कृहि-चरिकृहि-चरीकृहि । तातडादेशे । चर्कृतात्-च-
 रिकृतात्-चरीकृतात् । चर्कृतम् । चरिकृतम्-चरीकृतम् । चर्कृत-चरिकृत-चरीकृत । उत्तमपुरुषे पित्वात्
 गुणः । एत्वम् । चर्कराणि-चरिकराणि-चरीकराणि ॥ चर्कराव-चरिकराव-चरीकराव । चर्कराम-चरिकराम-
 चरीकराम । एवमाशीःप्रेरणयोः षट्त्रिंशद् रूपाणि । लङ् । त्रिभ्विमागमः । (दिवादावट्) अचर्करीत्-अच-
 रिकरीत्-अचरीकरीत् । इडभावे द्वित्योर्हसात् । (स्राविसर्गः) अचर्कः-अचरिकः-अचरीकः । अचर्कृताम्-

वर्बत्तिता । वर्बत्तिष्यति । अवर्बत्तिष्यत् (क) ॥ वनीवञ्जीषि—वनीवञ्क्षि । वनी-
वच्यात् । वनीवञ्जातु—वनीवञ्कतु, वनीवञ्काम् । अवनीवञ्चीत् । संयोगान्तस्य
लोपः । अवनीवन् (ख) ॥ जङ्गमीति—जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्ग-
तः । गर्मां स्वरे । जङ्गमति । जङ्गमीमि, जङ्गन्वः, जगन्मः जङ्गमीतु—जङ्गन्तु ।
हौ जङ्गहि । अजङ्गमीत्—अजङ्गन्, अजङ्गताम्, गर्मां स्वरे । अजङ्गमुः
जङ्गमिता । अजङ्गमीत् (ग) । हिंसायां तु जेधनीति—जेधेति, जङ्घनीति—

अचरिंकृताम्—अचरींकृताम् । (अन उस) गुणः । अचर्करुः—अचरिंकरुः । अचरींकरुः । अचर्करीः—अच-
रिंकरीः—अचरींकरीः । ईडभावे । (दिस्योर्हंसात् । सात्रिसर्गः) अचर्कः—अचरिंकः—अचरींकः । अचर्कतम्—
अचरिंकृतम्—अचरींकृतम् । अचर्कृतम्—अचरिंकृतम्—अचरींकृतम् । अचर्करम्—अचरिंकरम्—अचरींकरम् । अ-
चर्कृवम्—अचरिंकृवम्—अचरींकृवम् । अचर्कृमम्—अचरिंकृमम्—अचरींकृमम् । लिट् । (कासादि०) चर्कराञ्चकार । च-
रिंकराञ्चकार । चरींकराञ्चकार इत्यादीनि । चर्करामास—चरिंकरामास—चरींकरामास । चर्कराम्बभूव—चरिंकर-
ाम्बभूव—चरींकराम्बभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चर्कियात्—चरिंकियात्—चरींकियात् । (सिस-
ता०) अनेन इट् । चर्करिता—चरिंकरिता चरींकरिता । इत्यादीनि । चर्करिष्यति—चरिंकरिष्यति—चरींकरि-
ष्यति । अचर्करिष्यत्—अचरिंकरिष्यत्—अचरींकरिष्यत् । लुङ् । द्वावटौ । सेलोपः । अचर्करीति—अच-
रिंकारीत् । अचरींकारीत् इत्यादि ।

(क) वृत् वत्तने । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अर्थ धातुर्द्दुपधोऽस्ति तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा
भवन्ति लुकि सति । अनेन ईडागमः । वर्बृतीति—वरिवृतीति—वरीवृतीति । ईडभावे । वर्बृति—वरिवृति ।
वरीवृति । इत्यादीनि । लिङ् । वर्बृत्यात्—वरिवृत्यात्—वरीवृत्यात् । इत्यादीनि । लोट् । वर्बृतीतु—वरिवृती-
तु—वरीवृतीतु । तातत्तादेशे । वर्बृतात्—वरिवृतात्—वरीवृतात् । इत्यादीनि । लुङ् । (द्विःस्वरे) अनेन गुणनि-
षेधः । अवर्बृतीत्—अवरिवृतीत्—अवरीवृतीत् । ईडभावे । (संयोगान्तस्य) अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते ।
(सभिन्नस्य) अनेन तान्नषेधः । अवर्बृत् । अत्र (दिस्यो०) अनेन लोपे । अवरिवर्त्—अवरीवर्त् । अवर्बृताम्—
अवरिवृताम् अवरीवृताम् । इत्यादीनि । लिट् । (कासादि०) वर्बृत्ताञ्चकार—वरिवृत्ताञ्चकार—वरीवृत्ताञ्च-
कार । वर्बृत्तामास—वरिवृत्तामास—वरीवृत्तामास । वर्बृत्ताम्बभूव—वरिवृत्ताम्बभूव । वरीवृत्ताम्बभूव । वर्बृत्यात्—
वरिवृत्यात्—वरीवृत्यात् । (सिसता०) वर्बृत्तिता—वरिवृत्तिता—वरीवृत्तिता । वर्बृत्तिष्यति—वरिवृत्तिष्यति—वरी-
वृत्तिष्यति । अवर्बृत्तिष्यत्—अवरिवृत्तिष्यत्—अवरीवृत्तिष्यत् । लुङ् । अवर्बृत्ति—अवरिवृत्ति—अवरीवृत्ति ।

(ख) वञ्च वञ्चने । यङ्लुकि कृते पूर्ववत् साधनम् । नीगागमः । लुकि सति । अनेन ईट् ।
वनीवञ्जाति । इडभावे । (चोः कुः) वनीवञ्क्षि । (नो लोपः) वनीवक्तः । (द्विः) वनीवचिति । इत्या-
दीनि । वनीवच्यात् । वनीवञ्जातु—वनीवञ्कतु । अवनीवञ्चीत्—अवनीवक् । इत्यादीनि । लिट् । वनी-
वञ्चावकार । वनीवञ्चामास । वनीवञ्चाम्बभूव । (नो लोपः) वनीवच्यात् । (सिसता०) वनीवञ्चिता ।
वनीवञ्चिष्यति । अवनीवञ्चिष्यत् । अवनीवञ्चीत् । अवनीवञ्चिष्टाम् । अवनीवञ्चिषुः ।

(ग) गम्लृ गतौ । यङ्लुकि कृते दिव्वादिकं कार्यम् । (कुहोश्चुः) अनेन गस्य जः । (जमजपां०)
अनेन पूर्वस्य नुक् । (नश्वा०) । लुकि सति अनेन वेट् । जंगमीति । इडभावे (नश्वा०) जंगति (लोप-
स्वनुदात्ततनां०) अनेन नकारस्य लोपः । जंगतः । (गर्मां स्वरे) अनेनोपधालोपः । जंगमति ।
इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः ।
जंगमति । जंगम्यात् । जंगमीतु । जंगंतु । अजंगमीत् । ईडभावे (दिस्योः) (मो नो धातोः) अजंगन् ।
इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लिट् लकारे । (कासादि०) अनेनाम् ।
अङ्गमाञ्चकार । अङ्गमामास । अङ्गमाम्बभूव इत्यादीनि । अङ्गम्यात् । (सिसता०) अङ्गमिता । अङ्गमि-
ष्यति । अजङ्गमिष्यत् । लुङ् लकारे । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । अजङ्गमिषुः ॥

जङ्घन्ति, लोपस्वनुदात्तनाम् ॥ जङ्घतः, जङ्घन्ति । अजङ्घनीत्-अजङ्घन् । आशिषि वध्यात् । अवधिष्ट (क) ॥ चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति, चञ्चूर्तः, चञ्चुरति । चञ्चूर्त्यात् । चञ्चुरीतु-चञ्चूर्तु-चञ्चूर्तात् , अचञ्चूर्ताम् । चञ्चूर्हि । अचञ्चुरीत्, अचञ्चुः ॥ चोस्कुन्दीति-चोस्कुन्ति, चोस्कुन्तः । चोस्कुन्दति । चोस्कुन्द्यात् ॥ चोस्कुन्दीतु-चोस्कुन्तु, चोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दीत्-अचोस्कुन् ॥ अचोस्कुन्ताम् , अचोस्कुन्दुः । सिपि । अचोस्कुन्दीः-अचोस्कुन् ॥ चङ्घनीति-चङ्घन्ति, चङ्घातः, चङ्घरुनति । चङ्घनीषि-चङ्घसि, चङ्घाथः । चङ्घनीमि-चङ्घन्मि, चङ्घन्वः, चङ्घन्मः । चङ्घायात्-चङ्घन्यात् । चङ्घनीतु-चङ्घन्तु-चङ्घतात् , चङ्घाताम् , चङ्घरुनु । चङ्घाहि । अचङ्घनीत्-अचङ्घानीत् , अचङ्घानिष्टाम् ॥ योयवीति-योयोति, योयुतः । योयुयात् । योयवीतु-योयोतु । अयोयवीत् ॥ नोनवीति, नोनोति, नोनुतः । नोनुयात् । नोनवीतु-नोनोतु । अनोनवीत्-अनोनोत् । सिपि । अनोनवीः-अनोनोः ॥ जाहेति-जाहाति । द्वे स्तौ । जाहीतः । जाहीयात् । जाहेतु-जाहातु-जाहीतात् , जाहीताम् । अजाहेत्-अजाहात् , अजाहीताम् , अजाहुः । जाहीयात् । जाहिता । अतोऽनपि । अजाहासीत् , अजाहासिष्टाम् (ख) ॥ दादेति-दादाति, दात्तः, दादति । दादेषि-दादासि, दात्थः । दात्थ । दाद्मः, दाभ्रः । दा हौ, देहि । दादेयात् । अतोऽनपि । दादिता । दादेः पे । अदादेत्-अदादात् , अदादाताम् (ग) ॥ एवं घेट् । दाधेति-दाधाति, दात्तः, दाधति । दाध्यात् । घेहि । दाधेयात् । अदाधासीत्-अदाधेत्-अदाधात्-अदाधत् ,

(क) हन् हिंसागत्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । (कुहोश्चुः । शपानाम्०) (‘द्रुक्तस्य । अमजपाम्० । नश्वा०) लुकि सति । जङ्घनीति । इडभावे । (नञ्वा०) जङ्घति । (लोपस्वनु० गमां स्वरे) जघ्नति । जङ्घन्यात् । जङ्घनीतु । जङ्घतु । इत्यादीनि । अजङ्घनीत् । इडभावे । अजङ्घत् । अजङ्घताम् । अजङ्घन्तुः । जङ्घनासकार । जङ्घनामास । जङ्घनावभूव । वधादेशः । आशिषि । वध्यात् । जङ्घनिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् । वृद्धिनिषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि ॥

(ख) ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । (कुहोश्चुः ह्रस्वः । शपानाम्० । आतः लुकि सति ‘पितः’ अनेन ईट् । (अ इ ए) जाहेति । इडभावे । जाहाति (द्वे स्तौ) अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु-जाहातु । अजाहेत्-अजाहात् । जाहासकार । जाहायात् (सि-स्ता०) जाहिता । जाहियति । अजाहिष्यत् (आदन्तानां०) अजाहासीत् । जदतिर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति । इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते । जाहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ।

(ग) दा दाने । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् (ह्रस्वः । आतः) लुकि सति । दादेति । दादाति । (दादेः) दात्तः दादति । दाधात् । दादितु । अदादेत् । अदादात् । दादासकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् (दादेः पे) अदादात् ।

अदाघताम्, अदाघन् ॥ डुघान् । दाधेति-दाधाति, घात्तः । घात्थः । दादेः । दाघ्वः । दाघ्मः । लङि अदाघात्-अदाघेत् ॥ पितोस्तु दैप् शोधने । दाप् लवने । दादेति-दादाति, दादीतः, दादति । दादीयात् । दादेतु-दादातु दादीतात् । दादीहि । अदादेत्-अदादात्, अदादीताम् । दादायात् । अदा-दासीत् ॥ सास्वपीति-सास्वपि, सास्वप्तः, सास्वपति । हौ सास्वब्धि । असास्वपीत्-असास्वत् । सासुप्यात् । असास्वापीत्-असास्वपीत् ॥ कृ विक्षेपे । चाकरीति--चाकर्ति, चाकीर्तः, चाकिरति । चाकरिता । चाकरीता ॥ तातरीति-तातीति, तातर्ति । तातिरति । तातरीतु-तातर्तु । ऋत् इर् । तातीर्तात् । तातीर्हि । अतातरीत्-अतार्तः । अतातारीत्, अतातारिष्टाम् । अर्तेर्युङ्लुकि द्वित्वे पूर्वस्य र इत्यत्वम् । रुक् । रित्रीकोस्तु पूर्वभ्यासवर्ण इय् । अररीति-अरियरीति-अरियरीति, अरर्ति-अरियर्ति-अरियर्ति, अर्ऋतः-अरियृतः-अरियृतः, रुको रिलोप इति लोपः । आरति-अरियूति-अरियूति । अर्ऋयात्-अरियूयात्-अरियूयात् । अररीतु-अरियरीतु-अरियरीतु, अरर्तु-अरियर्तु-अरियर्तु, आरतु-अरियूतु-अरियूतु । आररीत्-आरियरीत् आरियरीत् । आरः-आरियः-आरियः । आररुः-आरियरुः-आरियरुः । सिपि आररीः-आरियरीः-आरियरीः । आरः-आरियः-आरियः । अरराञ्चकार-अरियराञ्चकार । लिङि यादादाविति रिङ् । आरियात्-आरियूरियात् २ । अररिता-अरियरिता-अरियरीता । लुङि आरारीत्-आरियारीत् । गृह् । जर्गृहीति-जरिगृहति-जरीगृहीति, जर्गृढि, जर्गृढः, जर्गृहति । जर्गृहीतु-जर्गृढु-जर्गृढात् । हौ जर्गृढि । अजर्गृहीत्-अजर्गृढ-अजर्गृढ् ॥ ग्रह । जाग्रहीति-जाग्राढि । तसादौ ङिनिमित्तं संपसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः, जागृहति । जाग्रहीषि-जाग्रक्षि । जागृढि । जाग्रहिता । गृधु । जर्गृधीति-जर्गृधि, जर्गृद्धः, जर्गृधति । जर्गृधीषि-जर्गृधिसि । अजर्गृधीत्-अजर्गृधत् । सिपि अजर्गृधीः-अजर्गृधाः । अजर्गृधीत्, अजर्गृधिष्टाम् । पाप्रच्छीति-पाप्रच्छि । तसादौ न संपसारणम् । शितपा निर्देशात् ॥ ३ ॥

(सु०) पितः त्स्मो वेट् ॥ यङन्तात्परेषां ह्रस्वादीनां पितं तकारसकारमकाराणामाङ्वा स्यात् ॥ यङो लुक्प्रत्ययप्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् (क) । बोभवीति बोभोति, बोभूतः द्वेरित्यतोऽत् हुन्बोरेवापीति नियमात् । जुधातोरित्युक् । बोभुवति । बोभूयात् ।

(क) प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायेनेति भावः ।)

ज्जोटि बभवीतु-बोभोतु-बोभूतात् । लुङि अबोभवीत्-अबोभोत्-अबोभूताम् । अन उर् इत्यन डस् । उसि गुण इति गुणे अबोभुः । कासादिप्रत्ययादित्याम् । बोभवांचकार । बोभूयात् । सिसतासीस्यपामितीद् ॥ बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । लुङि दादेः पे इति सेर्लुक् । यङ्लुकि सतीतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्भुवः सि लोपे स्वरे इति बुक् अबोभूवीत् । भुवः सिलोपेऽयङ्लुकि गुणो नेत्यनिषेधाद्गुणः अबोभोत् , अबोभूताम् , अन उस् इत्यन उस् । नित्यत्वाद्बुक् अबोभूवुः ॥ हुपचष् पाके । आत इति पूर्वस्यात्वम् । पापचीति-त्रापक्ति । पापच्यात् । पापक्तु-पापचीतु-पापक्तात् । अपापचीत-चोःकुरिति कः । दिस्वोर्हसादिति दिप्सिलोर्लोपः । अपापक । पापचांचकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति । अपावचिष्यत् । अतोहसादेरिति वा वृद्धिः । अपापाचीत्-अपापपीत् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । द्वेः स्वरेऽपि नोपधाया इत्यनेन चतुर्धुं गुणो न । यङीति पूर्वस्य गुणः । बोभुजीति-चोःकुरिति गः । खसे चपा इति गस्य कः । बोभोक्ति । बोभुज्यात् । बोभुजीतु-बोक्तोक्तु । अबोभुजीत् । दिस्वोरिति दिप्सिलोर्लोपः अबोभोक् । बोभोजांचकार । बोभुज्यात् । बोभोजिता । बोभोजिष्यति । अबोभोजिष्यत् । अबोभोजीत् । वद व्यक्तायां वाचि । आत इति पूर्वस्यात्वम् । वावदीति-खसे चपा इति तः । वावत्ति । वावद्यात् । वावदीतु-वावसु-वावत्तात् । अवावदीत्-अवावत् । वावदांचकार । वावद्यात् । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् । अवावादीत् ॥ घट चेष्टायाम् । आत इति पूर्वस्यात्वम् । जाघटीति-ष्टुभिः ष्टुरिति टः । जाघट्टि । जाघट्यात् । जाघटीतु-जाघट्ट । जाघट्टात् । अजाघटीत्-दिस्वोरिति दिप्सिलोर्लोपः । अजाघट् । जाघटांचकार । जाघट्यात् । जाघटिता । जाघटिष्यति । अजाघटिष्यत् । अजाघाटीत्-अजाघटीत् । अतो हसादेर्लघोरिति वा वृद्धिः । स्पर्द्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । आत इति पूर्वस्यात्वम् । यङ्लुकीतीट् । पास्पर्द्धीति-ईडभावे तथोर्द्ध इति धत्वम् । हसात्परस्य झसस्येति धलोपे । पास्पर्द्धि-धलोपाभावे झवे जबा इति दत्वम् । पास्पर्द्धि । सिपि दलोपे खसे चपा इति तः । पास्पर्त्सि-पक्षे पास्पर्त्सि । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्द्धीतु-पास्पर्धुं । तुह्योरिति तातङ् । पास्पर्द्धात् । हौ झसाद्धिंरिति धत्वे हसादिति धलोपे पास्पर्द्धि-लोपाभावे दत्वम् । पास्पर्द्धि । लुङि अपास्पर्धीत्-ईडभावे दिस्वोर्हसादिति दिप्सिलोर्लोपः । संयोगान्तस्येति धलोपः । वावसाने इति वा तः । अपास्पर्द्ध-अपास्पर्त् । सिपि तु अपास्पर्द्धी-पक्षे दः इति दस्य रः । रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । अपास्पाः । पास्पर्द्धांचकार । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्द्धिता । पास्पर्द्धिष्यति । अपास्पर्द्धिष्यत् । लुङि सिसतासीस्यपामितीट् । सेरितीट् । इट ईटीति सिलोपः । अपास्पर्धात् । गाघ प्रतिष्ठादौ । तथोर्ध इति धः । झवे जबा इति दः । जागाद्धि-सेट्पक्षे जगाधीति । सिपि आदिजबानामिति घः । खसे चपा इति धस्य तः । जाघास्सि । जागाध्यात् । जागाधीतु-जागात् । हौ झसादिति हेर्धिः । जागाद्धि । अजागाधीत्-आदिजबानामिति घः । अजाघात् । सिपि अजागाधीः । ईडभावे दिस्वोरिति सिलोपः । वावसाने वा दः । द इति दस्य रः । आदिजबानामिति घः । अजाघाः-अजाघात् । लुङि अजागाधीत् , अजागाधिष्टाम् । नाथृ नाथ याञ्जादौ । आत इति पूर्वस्यात्वम् । नानाथीति-खसे चपा इति थस्य तः । नानात्ति-नानाध्यात् ।

नानाथीतु-नानात्तु-नानात्तात् । अनानाथीद् । अनानात् । लुङि अनानाथीत् , अनाना-
थिष्ठाम् ॥ दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति-पक्षे तथोर्ध्व इति धः । झवे जबा इति दः ।
दादद्धि । सिपि आदिजबानामिति धः । दाधत्सि । दादध्यात् । दादधीतु । दादध्वु-
दादद्धात् । हौ झसाद्धिर्हरिति धिः । दादद्धि । लङि अदादधीत् । ईडभावे आदिजबा-
नामिति धः । अदाधत् । सिपि द इति दस्य रः । अदाध-अदाधत्-अदादधीः । लुङि
अतो हसादेर्लोपोरिति वा वृद्धिः । अदादधीत्-अदादधीत् ॥ स्कुदि आप्रवणे । इदितो
तुमिति नुम् । चोस्कुन्दीति-ईडभावे चोस्कुन्ति । चोस्कुन्ध्यात् । चोस्कुन्दीतु-चोस्कुन्तु-
चोस्कुन्तात् । अचोस्कुन्दीत् । द्विस्योर्हसादिति दिप् सिपोर्लोपः संयोगान्तस्येति दलो-
पः अचोस्कुन् । लङि अचोस्कुन्दीत् ॥ मुद हपे । मोमुदीति । द्वेः स्वरऽपि न गुणः ।
मोमोत्ति । मोमुद्यात् । मोमुदीतु-मोमोत्तु-मोमुतात् । अमोमुदीत्-अमोमोत् । सिपि द
इति दस्य रः । अमोमोः-अमोमोत् । लुङि अमोमोदीत् ॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडा-
याम् । य्वोर्विहसे इति दीर्घः । खसे चपा इति दस्य तः । चोर्कृति-इट्पक्षे चोर्कृतीति ।
चोर्कृष्टात् । चोर्कृदीत्-चोर्कृत्-चोर्कृतात् । हौ झसाद्धिर्हरिति धिः । चोर्कृद्धि । अर्चो-
कृदीत्-अर्चोर्कृत् । रात्सस्येति तलोपो न । सिपि द इति दस्य रः । रात्सस्येति स-
लोपः । य्वोर्वि हसे इति दीर्घः । अचोर्कृः-अचोर्कृदीः । लुङि अचोर्कृदीत् । डुकृञ् क-
रणे । ऋदन्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि पूर्वस्य रुक्वरिक्रीकः ॥ अतिशयेन
करोति चर्करीति-ईडभावे चर्कति । द्वेरित्यन्तोऽत् । रत्वम् । चर्कति । विधिलिङि चर्कृ-
यात् । लोटि चर्करीतु-चर्कृत्-चर्कतात् । लङि अचर्करीत् । ईडभावे द्विस्योर्हसादिति
दिप्सिपोर्लोपः । अचर्कः । आशिषि लिङि यादादाविति रिड् । चर्कियात् । लुङि गित्ये
इति णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अचर्करीत् । वृत्तुः वर्त्तने । लटि ईट्पक्षे द्वेः
स्वरऽपीति न गुणः । वर्वृतीति-ईडभावे वर्वति । विधिलिङि वर्वृत्त्यात् । लोटि इटि वर्वृ-
तीतु-ईडभावे वर्वृत्-वर्वृतात् । हौ झसाद्धिर्हरिति धिः । वर्वृद्धि । लङि अवर्वृतीत् ।
ईडभावे रात्सस्येति तलोपो न । अवर्वत् । द्विस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः । सिपि
पक्षे वावसाने इति दः । द इति दस्य रः । रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । अवर्वाः-
अवर्वत् । ईटि अवर्वृतीः लिटि वर्वर्त्तामास । वर्वृत्त्यात् । वर्वर्त्तिता । लटि गणनिर्दिष्ट-
त्वात् वृतादिभ्यः स्यसयोरिति न । वर्वर्त्तियति । अवर्वर्त्तियत् । लुङि गणनिर्दिष्टत्वात्
लित्पुपादेरिति ङो न । अवर्वर्त्तीत् ॥ वञ्चु गतौ । गत्यर्थत्कौटिल्ये इति यङ् । वञ्चु
खंसु इति पूर्वस्य नीगागमः । लुकि न तन्निमित्तमिति यङो लुका लुप्तत्वात्तदाश्रितो
नलोपो न । वनीवञ्चीति-ईडभावे वनीवञ्चक्ति, तसो ङित्वादिह स्यादेव नो लोप
इति नलोपः । वनीवक्तः । द्वेरित्यन्तोऽत् वनीवञ्चति । वनीवञ्च्यात् । वनी-
वञ्चीतु-वनीवञ्चु-वनीवञ्क्तात् । हौ झसादिति द्वेर्धिः । वनीवञ्चि । अवनीवञ्चीत्-
इडभावे संयोगान्तस्येति च लोपः । अवनीवन् लुङि अवनीवञ्चीत् ॥ गम्ल् गतौ ।
अमजपामिति पूर्वस्य लुक् जङ्गमीति-ईडभावे जङ्गन्ति, लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः ।
जङ्गतः गमां स्वरे इत्युपधालोपः । जङ्गममि । मो नो धातोरिति नः । जङ्गन्मि । जङ्ग-
म्यात् । जङ्गमीतु-जङ्गु-जङ्गतात् । हौ लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपश्चादिङ्गत्वा-

दत इति न हेर्लुक् । जङ्गहि । अजङ्गमीत् । ईडभावे द्विस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । मो नो धातोरिति नः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् लिट्पुषादेरिति न डः(क) । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् ॥ हन हिंसागत्योः । पूर्वाटन्तेरिति हस्य घः । यद्यपि हन्तेरिति श्रितपा निर्देशस्तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्रितपा शपेति निषेधस्थानित्यत्वात् । अमजपामिति पूर्वस्य नुक् । जङ्घनीति-इडभावे जङ्घन्ति, तसि लोपस्त्वनुदात्तनामिति नलोपः । जङ्घतः । गमां स्वरे इत्युपश्लोपः । द्वैरित्यन्तोऽत् । जङ्घन्ति । जङ्घन्यात् । जङ्घनीतु-जङ्घन्तु-जङ्घतात् । जङ्घिशाश्रीति सूत्रे अयङ्लुकीति वक्तव्यम् । तेन जङ्घहि । अजङ्घनीत् । ईडभावे अजङ्घन् । जङ्घनांचकार । हनो लुङ्लिङ्गोबंध इति वधादेशः । द्वित्वविशिष्टस्य हनो वधादेशाद्वधादेशस्य पुनर्द्वित्वं न । (ख) वध्यात् । अवधीत् । आङ्पूर्वाच्च आङो यमहन इत्यात्मने पदम् । अजंघते । इत्यादि । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्युक्तत्वात् (ग) ॥ चर गतौ भक्षणे च । लुपस्वेति गर्हायां यङ् । यङो लुक् । अमजपामिति नुक् । चरफलोरित्युत्वम् । उतस्तपरत्वाच्च गुणः । यथोर्वि हसे इति दीर्घस्तु स्यादेव । चञ्चूति-ईट्पक्षे चञ्चुरीति । चञ्चूयात् । चञ्चुरीतु-चञ्चुर्तु-चञ्चूर्तात् । अचञ्चूः । पदान्तविषयत्वात् यथोर्वि हमे इति दीर्घः । अचञ्चुरीत् ॥ खनु अवदारणे । अमजपामिति नुक् । चङ्घनीति-चङ्घन्ति, जनसनेत्यात्वम् । चङ्घातः । जनसनेत्यत्र हकारे चेति वाच्यम् । तेन हावण्यात्वम् । चङ्घाहि । अचङ्घनीत्-अचङ्घ । आशीर्लिङि जनसनेति वात्वम् । चङ्घायात्-चङ्घयात् । लुङि अतो हसादेरिति वा वृद्धिः । अचंखनीत्-अचंखानीत् ॥ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । 'ओरौ' इति सूत्रेऽद्विरुक्तस्येत्युक्तत्वादुत औत्वं न । यडाति पूर्वस्य गुणः योयोति । ईट्पक्षे योयवीति । नुधातोरित्युव । योयुवति । योयुयात् । योयवीतु-योयोतु-अयोयोत्-अयोयवीत् । आशिषि ये इति दीर्घः । योयूयात् । लुङि णित्पे इति णित्त्वाद् धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अयोयावीत् ॥ णुन्तुतौ । नोनवीति-नोनाति । नोनुयात् । नोनवीतु-नोनोतु-नोनुतात् । अनोनवीत्-अनोनोत् । उंसि गुण इति गुणे । अनोनहुः । लुङि अनोनवीत् । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । अनयोस्तुल्यानि रूपाणि । डित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्प्रवृत्तेः (घ) । भृजां लुकीतात्वस्य लुङ्निमित्ते द्वित्व एव विहितत्वाच्च आत इति पूर्वस्यात्वम् । ईट्पक्षे जाहेति-जाहाति, द्वेस्तावितीत्वम् । जाहीतः । इह डितिहसे भीहाको रिद्येतीत्वं न । अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् । द्वैरित्यन्तोऽत् । द्वेस्तावित्यालोपः । जाहति । जाहेषि-जाहासि, जाहीथः, जाहीथ । जाहेमि-जाहीमि, जाहीवः । जाहीमः । द्वेस्तावितीत्वम् । जाहीयात् । इह हाको यादादावालोप इत्यालोपो न अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् । जाहेतु-जाहातु-जाहीतात् । हौ द्वेस्तावितीत्वम् । जाहीहि । इह

(क) अनुबन्धनिर्दिष्टत्वादिति । गल्लगतावित्यत्र लकारानुबन्धः ।

(ख) वध्यात् अवधीत् । इत्यत्र पुनर्द्वित्वं न, तत्र हेतुमाह-द्वित्वविशिष्टस्येति । हनः स्थानिवत्त्वात्, द्विरुक्तस्य न द्विरुक्तिरिति निषेधादिति भावः ।

(ग) इत्युक्तत्वादिति । प्रकृतेस्तु-प्रकृतिग्रहणे 'आङो यमहन' इत्यादिना आङ्-उपसर्गाद्धन्धातोरात्मनेपदग्रहणे यङ्लुगन्तस्य आङ्-उपसर्गाविशिष्टस्य हन आत्मनेपदं ग्रहणमिति फलितोऽर्थः ।

(घ) यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तत्वादात्मनेपदाप्रवृत्तिः ।

ह्र्वा हाविति ह्रस्वदीर्घविकल्पे रूपत्रयं न । जहातेरिति द्वितपा निर्दिष्टत्वात् । अजाहेत्-
ईडभावे अजाहात् । आषिषि जाहायात् । इह दादेरे इत्येवं दादेरिति ह्रस्वं च न । हागि-
त्युभयत्रानुबन्धनिर्दिष्टत्वात् ॥ जोहेता । लुङि यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अजाहासीत्,
अजाहासिष्टाम्, अजाहासिषुः ॥ डुदाब् दाने । आत इति पूर्वस्यात्वम् । दादाति—ईट्पक्षे
दादेति, दादेरित्यालोपः । दात्तः, द्वेरित्यन्तोऽत् । दादति । दादासि—दादेषि । दाधात् ।
दादेतु—दादातु—दात्तात् । ह्रौं दां हावित्येत्वपूर्वलोपौ । देहि—दात्तात् । आदादात्—
अदादेत् । दादाञ्चकार । दादेरे इत्येत्वम् । दादेयात् । दादेता । दादेप्यति । आदादे-
प्यत् । 'दादेः पे' इति सिलोपः । अदादात् ॥ धेट् पाने । दाधाति—दाधेति, दादेरित्या-
लोपः । खसे चपा झसानामिति तः । दात्तः, तथार्थं इति धत्वं न दादेरित्यालोपस्य स्था-
निवत्त्वेन झसानन्तत्वाभावात् । तत्र सूत्रे व्यवस्थितार्थकवानुवृत्तेर्वा । दाधति । दाध्या-
त् । दाधातु—दाधेतु—दात्तात् । दाधतु । ह्रौं दां हावित्येत्वपूर्वलोपौ । धेहि । अदाधा-
त्—अदाधेत् । दाधाञ्चकार । दादेरे इत्येत्वम् । दाधेयात् । दाधेता । दाधेप्यति । अदा-
धेप्यत् । शाळासाम्राधेतामिति वा सिलोः । अदाधात्—पक्षे यमिरमिनमातामितीट्-
सकौ । अदाधासीत्—धेटो भूतमात्रे दिवादिपरो ङो वेति ङः । अदाधात् ॥ डुधाब्
धारणादौ । दाधाति—दाधेति, पूर्वस्य क्विति झसे ध इति धः, खस चपा इति तः ।
धात्तः, दाधति । दाध्यात् । दाधातु—दाधेतु—धात्तात् । ह्रौं दां हावित्येत्वपूर्वलोपौ
धेहि । अदात्—अदाधेत् । दाधाञ्चकार । दादेरे इत्येत्वम् । दाधेयात् । दाधेता । दाधेप्य-
ति । अदाधेप्यत् । 'दादेः पे' इति सिलोपः । अदाधात् ॥ दाप् ख्वने । दैप् शोधने ।
आदादिकभौवादिकथोरनयोर्दादित्वम् । दादाति—दादेति, द्वेस्तावितीत्वम् । दादीतः ।
द्वेरित्यन्तोऽत् । द्वेस्तावित्यालोपः दादति । दादीयात् । दादातु । दादेतु । दादीतात् ।
ह्रौं दादीहि । अदादात्—अदादेत् । दादाञ्चकार । दादायात् । दादेता । दादेप्यति ।
अदादेप्यत् । यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अदादासीत् ॥ जिप्वप शये । सर्वविधिभ्यो
लुग्विधिर्बलीयान् इति यङो लुक् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् स्वपिस्वमिव्येजं
यङोति विधीयमानं यत्संप्रसारणं तत्र भवति (क) । रुदादेश्चतुर्णां ह्रसादेरिति गणनिर्दि-
ष्टत्वादिण । आत इति पूर्वस्यात्वम् । ईट्पक्षे सास्वपीति—ईडभावे सास्वसि, सास्वसः,
सास्वपति । सास्वप्यात् । सास्वपीतु—सास्वपु—सास्वसात् । ह्रौं झसाद्धिरिति
धिः । झवे जवा उति बः । सास्वब्धि । रुधादिगणनिर्दिष्टत्वाद्दिस्योरीडटौ न । असा-
स्वपीत्—असास्वप । सास्वपाञ्चकार । आषिषि यजामिति संप्रसारणम् । सास्वप्यात् ।
सास्वपिता । सास्वपिप्यति । असास्वपिप्यत् । अतो ह्रसादेरिति वा वृद्धिः । असास्वा-
पीत्—असास्वपीत् ॥ कृ विकल्पे । आत इति पूर्वस्यात्वम् । ऋदन्तानामिति तपरत्वाद्
रुक्किरुकीको न भवन्ति ईट् पक्षे चाकरीति—ईडभावे चाकर्ति, ऋत् इरितोर् । ध्वोर्वि ह्रसे
इति दीर्घः । चाक्रीचं, द्वेरित्यन्तोऽत् । चाकिरति । चाकीयात् । चाकरीतु—चाकर्तु—
चाकीतात् । चाकीहि । अचाकरीत्—ईडभावे दिस्योर्हसादिति दिप्सिलोर्लोपः । अचाकः ।

(क) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेऽपि लुकि न तन्निमित्तमित्युक्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाभाव
इति बोध्यम् ।

उसि गुणः । अचाकरुः । चाकरांचकार । चाकीर्यात् । चाकरिता । चाकरिष्यति । अचा-
करिष्यत् । लुङि 'जित्पे' इति णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अचाकारीत् ॥ तृ
प्लवचनतरणयोः । तातरीति—तातर्ति । तातीर्यात् । तातरीतु—तातर्तु—तातीर्त्तात् । अता-
तरीत्—अतातः । तातरांचकार । तातीर्यात् । तातरिता । तातरिष्यति । अतातरिष्यत् ।
अतातारीत् । अतातारिष्टाम् ॥ ऋ गतौ । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । अस्मात्
सूचिसूत्रिमूत्रीति यङ् द्वित्वं च । केचित्तु यङीति पूर्वस्य गुणमाहुः । अन्ये तु र इति
पूर्वस्यात्वमित्याहुः फले तु न विशेषः । ऋदन्तानामिति पूर्वस्य रुग्रिग्रीगागमाः ।
अरर्ति—रिग्रीकोस्तु तुल्यं रूपम् । असवणं स्वरे पूर्वस्येतीत्यु । अरियर्ति २—ईट्पक्षे अर-
रीति—अरियरीति २, तसि अर्कतः—अरियृतः २, द्वेरित्यन्तोऽत् । ऋ रमिति रः ॥ रि लोपो
दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घो । आरति—परत्वात्पूर्वमिय ततो रत्वम् । अरियृति । मध्यमपु-
रुषे तु अरर्पि—अरियर्पि—ईट्पक्षे—अररीपि, अरियरीपि रिग्रीकोस्तुल्यं रूपम् । अर्क्यः—
अरियथः, उत्तमपुरुषे तु अरमि—अरियर्मि, ईट्पक्षे अररीमि—अरियरीमि, अर्कवः—अरि-
यवः । लिङि अर्क्यात्—अरियृतात् । लोटि अरर्तु—अरियर्तु—ईट्पक्षे अररीतु—अरियरीतु ।
अर्कतात्—अरियृतात्, अर्कताम् अरियृताम् । आरतु—अरियतु । अर्कहि—अरियृहि ।
उत्तमे तु अरराणि—अरियराणि । अरराव—अरियराव । लङि दिस्वोर्हसादिति दिप्सिपो-
लोपः । आरः—आरियः । पक्षे आररीः—आरियरीः २ उत्तमे तु आररम्—आरियरम्,
आर्कव—अरियव । लिङि अररांचकार—अरियरांचकार २ । आशिपि लिङि शितपातिर्दि-
ष्टत्वाद्गुणोऽति संयोगाद्योरिति गुणो न । 'यादादौ' इति रिङ् । रि लोपो दोषश्चेति रलो-
पपूर्वदीर्घो । आरियात्—आरियियात् २ । लुटि अररिता—अरियरिता । लुटि अररिष्यति-
अरियरिष्यति । लङि आररिष्यत्—आरियरिष्यत् । लुङि णित्वात् धातोर्नामिन इति
वृद्धिः । आरारीत्—आरियारीत् । गृह् ग्रहणे । द्वेः स्वरेऽपीति गुणनिषेधे ऋदन्ताना-
मृदुपधानां चेति रुग्निग्रीकः । इट्पक्षे जर्गृहीति—ईडभावे हो ढ इति ढत्वं तथोर्ध्व इति
धत्वं घृत्वं ढि हो लोप इति ढलोपः । जर्गृहि । जर्गृह इत्यत्र ढि ढ इति ढलोपे पूर्व-
स्य दीर्घो न अत्रुत इत्युक्तत्वात् । जर्गृक्षि । उत्तमे जर्गृहीमि—जर्गृक्षि । जर्गृह्यात् ।
जर्गृहितु—जर्गृहु—जर्गृहात्, जर्गृहाम्, जर्गृहतु । झसाद्धिर्हरिति धिः । जर्गृढि । उत्तमे
तु द्वेः स्वरेऽपीति गुणो न । जर्गृहाणि । लङि अजर्गृहीत् । इडभावे आदिजबानामिति
घः । अजर्गृह्, अजर्गृहाम्, अजर्गृहुः । अजर्गृहीः—अजर्गृह्, अजर्गृहम्, अजर्गृह । द्वेः स्व-
रेऽपीति न गुणः । अजर्गृहम्, अजर्गृह्, अजर्गृह । जर्गृह्वाकार । जर्गृह्यात् । लुटि अनु-
बन्धनिर्दिष्टत्वाद् ऊदितो वेतीङ्घिकल्पो न । जर्गृहिता । जर्गृहिष्यति । अजर्गृहिष्यत् ।
अजर्गृहीत्, अजर्गृहिष्टाम् ॥ ग्रह उपादाने । यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तं ग्रहां ङिति
चेति संप्रसारणमिह न भवति आत इति पूर्वस्यात्वम् । जाग्रहीति । ईडभावे हो ढ इति
ढत्वम् । तथोर्ध्व इति धत्वं ष्टुत्वं च । ढि हो लोपो दीर्घश्चेति ढलोपपूर्वदीर्घो । जाग्र-
हि । तसादौ प्रत्यये ङित्वाद् ग्रहां ङिति चेति संप्रसारणम् । तस्य संप्रसारणस्यासिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वाद् रुग्निग्रीगागमा न भवन्ति । जाग्रुहः । सिपि जाग्रहीषि ।
ईडभावे हो ढ इति ढत्वम् । षडोः कः से इति कत्वम् । आदिजबानामिति घः । जाग्रहि

जाग्रह्यात् । जाग्रहीतु-जाग्रह्यु-जाग्रह्याद् । अजाग्रहीत्-अजाग्रत् । जाग्रहांचकार । जाग्रु-
ह्यात् । लुटि ईटो प्रहामिति सूत्रे एकस्वरस्य ग्रहेरित्युक्तत्वात् । यद्भुकि दीर्घो न ।
माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यादिविरुद्धम् (क) । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति । अजाग्रहिष्य-
त् । अजाग्रहीत् ॥ ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । द्वेः स्वरेऽपीति गुणनि-
षेधः । ऋदन्तानामृदुपधानां चेति ह्रस्विग्रीगागमाः । जर्गुधीति । ईडभावे तथोर्ध्व इति
घः । झवे जबा इति दः । जर्गद्धि । सिपि जर्गुधीपि । ईडभावे आदिजबानामिति घः ।
खसे चपा इति तः । जर्गत्सि । जर्गुध्यात् । जर्गुधीतु-जर्गुधु-जर्गुद्धात् । अजर्गुधीत् ।
ईडभावे उपधाया लघोरिति गुणः । दिर्योरिति दिप्सिपोलौपः । आदिजबानामिति घः ।
अजर्धत्, अजर्गुद्धाम्, अजर्गुधुः । सिपि द इति दस्य रः । रि लोपोर्दीर्घश्चेति रलोपपूर्व-
दीर्घो । अजर्धाः-अजर्धत् । जर्गुद्धांचकार । जर्गुध्यात् । गर्जधिता जर्गधिष्यति । अज-
र्गधिष्यत् । अजर्गधीत् ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । आत इति पूर्वस्यात्वम् । पाप्रच्छीति ।
ईडभावे छशपेति पत्वं ष्टुत्वम् । पाप्रष्टि । तसादौ प्रत्यये प्रहां कृडिति चेति संप्रसारणं
न शितपा निर्दिष्टत्वात् ॥ २-३ ॥

(त०) पितः रस्मो वेट् ॥ रस्म इत्यत्रापि द्वितकारको निर्देशः । एको दका-
रजः ॥ अपास्पा ॥ इति ॥ द इति रत्वे रिलोप इति दीर्घः । ऋदन्तानामित्यादिरुगा-
दीनां त्रयाणामपि कित्वात्त्रयोऽप्यागमाः पथायेण भवन्ति । रुक उकार उच्चारणार्थः । च-
र्करीति ॥ ईकारे रूपत्रयं तदभावे च रूपत्रयमिति पट् तिपि ॥ जंगत इति ॥ लोपस्त्वनु-
दात्तनामिति मलोपः ॥ जंगन्मीति ॥ च्मोश्चेति मस्य नः । जंगनीति ॥ पूर्ववत् ह-
न्तेरिति घत्वम् । आशिषि वध्यादिति ॥ द्विरुक्तस्य वधादेशात्द्विवं न । एकस्यो
व्यक्तावेकलक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्युक्तेः (ख) ॥ चञ्चूर्तीति ॥ चर गतिभक्षणयोः । चर-
फलोत्त उदिति उत्वे य्वावि हस इति दीर्घः ॥ चंखात इति ॥ जनसनेत्यात्वम् । यो-
योतीति । अद्विरुक्तस्येत्यनुवृत्तोरवित्यौत्वं न । दात्त इति । दादेरित्यकारलोपः ॥
देहीति ॥ दां हावित्येत्वलोपो ॥ चाकर्त्तीति ॥ ऋदन्तानामित्यत्र तपरकरणान्न रुगा-
दयः ॥ अरर्त्तीति ॥ गुणो द्वितीयस्य अरिर्गति । पक्षद्वयेऽपि इयादेशे तु समम् ॥ जा-
ग्रहीतीति ॥ ईकाराभावे ढत्वप्रत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । कैश्चिदत्र संप्रसारणे जर्गुही-
तीत्यादि रूपमुक्तं तदनाकरमित्युपेक्षितम् । बहिरङ्गत्वे इति ॥ प्रत्ययाश्रितं बहिरङ्गमि-
त्युक्तेः ॥ अजर्धा इति ॥ द इति रत्वे रिलोप इति दीर्घः । तसादौ न संप्रसारणमेतद्वाजं
तु शितपा निर्देशः । उक्तं च “शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च । यत्रैकाग्रहणं
चैव पञ्चैतानि न यद्भुकि ॥ इति (ग) ॥ २-३ ॥

(कृति झसे कौ जमे च छस्य सो वस्य ऊः) पाप्रष्टः,
पाप्रच्छति । पाप्रश्मि, पाप्रच्छ्वः, पाप्रश्मः ॥ ह्य गतौ । जाह्यीति । यव-

(क) तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिपदेन कैयटहरदत्तो गृह्यते ।

(ख) लक्षे लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते, सकृच्छास्त्रं प्रवर्तते चेत्याद्युक्तयः ।

(ग) इलोकस्यास्य ग्याख्यानं सुबोधिनीटीकार्या-सम्यक् प्रतिपादितमस्ति, तत्र द्रष्टव्यम् ।
इति टिप्पण्यां यद्भुगन्तप्रक्रिया ।

योर्वसे हकारे च लोपः ॥ जाहति, जाहतः, जाहयति । जाहयिषि- जाहसि । जाहामि, जाहावः, जहामः । अजाहयीत् । अजाहत् । जाहय्यात् ॥ **हर्ष गतिकान्त्योः** । जाहयीति--जाहर्तिः, जाहर्तः, जाहर्षति । जाहर्हि । अजाहयीर्त्- अजाहः, अजाहर्ताम्, अजाहर्षुः ॥ ४ ॥

(६०) **क्विति झसे कौ जमे च लुस्य सो वस्य ऊः** ॥ धातोश्चस्य शकारः स्यात् वकारस्य ऊश्च किति किति झसे परे क्विपि जमे च परे । भाष्ये उक्तं च्छ्वोरित्यनेन ऊभाविनां यकारवकारान्तानां धातूनां यङो लुङ् भवतीति । मध्य बंधने यान्तः तेवृ देवृ देवने इत्यादिवान्तश्च ऊभावी । ज्वरत्वरंति ऊभाविनोः स्त्रियिमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति । लस्य शः लशपेति पः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रच्छीपि—ईडभावे लशपेति पः ॥ पढोः कः से इति कः । पाप्रक्षि । उत्तमे तु पाप्रक्षिम् । पाप्रच्छ्यात् । पाप्रच्छीतु—पाप्रष्टु—पाप्रष्टात् । हौ झसाद्धिर्हंरिति धिः । क्विति झसे इति लस्य शः । लशपेति पः । झप्ते इति पस्य डः ष्टुत्वं च । पाप्रड्धि । अपाप्रच्छीत्—ईडभावे द्विस्योरिति द्विप्सिपोर्लोपः । लशपेति पः । पोड इति डः । अगाप्रट्, अगाप्रष्टाम्, अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः, अपाप्रट्, अपाप्रष्टम्, अपाप्रष्ट । अगाप्रच्छम्, अपाप्रच्छ्व, अगाप्रच्छम् । पाप्रच्छाञ्चकार । पाप्रच्छ्यात् । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । अपाप्रच्छिष्यत् । अपाप्रच्छीत् । ह्य गतौ । जाहयीति—ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः । जाहति । उत्तमे तु जाहयीमि—यवयोरिति यलोपे ङोरित्यात्वम् । जाहामि । जाहय्यात् । जाहयीतु—जाहतु—जाहतात्, जाहताम्, जाहयतु । जाहहि—जाहतात् । उत्तमे तु जाहयानि । लङि अजाहयीत्—अजाहत् । जाहयांचकार । जाहय्यात् । जाहयिता । जाहयिष्यति । अजाहयिष्यत् । हृम्यन्तेति न वृद्धिः । अजाहोयत् । हर्ष गतिकान्त्योः । आत इत्यात्वम् । जाहयीति—ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः । जाहर्ति । जाहय्यात् । जाहयीर्त्—जाहर्तु—जाहर्तात् । अजाहयीर्त् । अजाहयीर्त्—अजाहः । जाहयाञ्चकार । जाहय्यात् । जाहयिता । जाहयिष्यति । अजाहयिष्यत् । अजाहयीर्त् ॥ ४ ॥

(६०) जाहतीति ॥ यवयोरिति यलोपः ॥ ४ ॥

(**ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधावकारयोरुः कौ झसादौ जमादौ हकारे च प्रत्यये**) जाज्वरीति--जाजूर्ति, जाजूर्तः जाज्वरति जाज्वर्वः, जाजूर्मः । अजाज्वरीत्, अजाजूः ॥ तात्वरीति--तातूर्ति । अतात्वरीत्-अतातूः ॥ सेस्त्रिवीति सेस्त्रोता । सेस्त्रीव्यात् । असेस्त्रिवीत्-असेस्त्रोत् ॥ **वम बन्धने** । मामवीति-मामोति, मामूतः, मामवति । मामूवः, मामूतः । मामूहि, मामवानि । अमामवीत्--अमामोत् । सिपि अमामवीः--अमामोः । अमामवम्, अमामाव, अमामूम् ॥ **तुर्वां थुर्वां दुर्वां धुर्वां हिंसायाम्** । तोतूर्वीति ॥ ५ ॥

(६०) **ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधावकारयोरुः कौ झसादौ जमादौ**

हकारे च प्रत्यये ॥ ज्वर रोगे । जित्वरा संभ्रमे । खिबु गतिशोषणयोः । अव पालने । मव बन्धने । ज्वरादेरुदाहरणं क्विबृपि जृः, जुरौ, जुरः । झसादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् ॥ तृः, तुरौ, तुरः । तूर्तिः । तूर्णवान् ॥ झू, झुवौ, झुवः । झूतिः ॥ ऊः उवौ, उवः ॥ ऊतिः ॥ मूः, मुवौ, मुवः । मूर्तिः । मूतः । ज्वर । आत इति पूर्वस्यात्वम् । जाज्वरीति । ईडभावे उपधावकारयोरुः । जाजूर्ति, जाजूर्तः, जाज्वरति । जाज्वर्यात् । जाज्वरीतु—जाजूर्तु—जाजूर्तात् । अजाज्वरीत्—अजाजूः । जाज्वरांचकार । जाज्वर्यात् । जाज्वरिता । जाज्वरिष्यति । अजाज्वरिष्यत् । अतो हसादेरिति वा वृद्धिः । अजाज्वरीत्—अजाज्वरीत् ॥ जित्वरा संभ्रमे । तात्वरीति—तातूर्ति । तात्वर्यात् । तात्वरीतु—तातूर्तु—तातूर्तात् । अतात्वरीत्—अतानुः । तात्वरांचकार । तात्वर्यात् । तात्वरिष्यति । अतात्वरिष्यत् । अतात्वरीत्—अतात्वरीत् ॥ खिबु । सेखिवीति—सेखोति । सेखीव्यात् । सेखिवीतु—सेखोतु—सेखुतात् । असेखिवीत्—असेखोत् । सिपि । असेखोः । सेखवाच्चकार । सेखीव्यात् । सेखेविता । सेखेविष्यति । असेखेविष्यत् । असेखेवीत् । मव । मामवीति । ईडभावे ऊत्वे कृते गुणः । मामोति । उत्त्मे तु मामवीमि—मामोमि । यवयोर्वसे इति वलोपः । ञ्मोरित्यात्वम् । मामावः, मामूमः । मामव्यात् । मामवीतु—मामोतु—मामूतात् । हौ मामूहि । अमामवीत्—अमामोत् । उत्त्मे तु अमामवम्, अमामाव, अमामूम । अमामावीत् ॥ तुर्वी हिंसायाम् । व्योर्वि हसे इति दीर्घः । यङीति पूर्णस्य गुणः । तोतूर्वाति । ईडभावे तोतूर्ति ॥ ५ ॥

(त०) उपधावकारयोरिति । उपधा च वकारश्च उपधावकारौ तयोः द्वयोः स्थाने ऊरित्यर्थः ॥ मामाव इति अत्र झसादित्वाभावेन ऊत्वाभावः । यवयोरिति वलोपे दीर्घः ॥ ५ ॥

(रेफाच्छ्वोर्लोपः कौ झसादौ जमादौ हे च प्रत्यये)

तोतोर्ति, तोतूर्तः, तोतूर्वति । तोतूर्वीषि—तोतोर्षि । तोतूर्वः, तोतूर्मः । सिपि अतोतूर्वीः—अतोतोः ॥ तोथोर्ति, तोथूर्तः ॥ दोदोर्ति ॥ दोधोर्ति ॥ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मोमूच्छीति—मोमोर्ति, मोमूर्तः, मोमूर्च्छति । मोमूर्मः । अमोमूर्च्छात् ॥ ६ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ १४ ॥

(छ०) रेफाच्छ्वोर्लोपः कौ झसादौ जमादौ हे च प्रत्यये ॥ रकारात्प-रयोर्धातोः छकारवकारयोरलोपः स्यात् क्विपि परे झसे ङ्मे हे च । काबुदाहरणम् । तुर्वी । तृः, तुरौ, तुरः ॥ धुर्वी । धूः, धुरौ, धुरः ॥ मुच्छा । मूः, मुरौ, मुरः । झसादौ तु रेफाच्छ्वो-रिति वलोपः । उपधाया लघोरिति गुणः । तोतोर्ति । यद्यप्यत्र यवयोर्वसङ्गत्यनेन वलोपः सिध्यति तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं रेफाच्छ्वोर्लोप इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र यवयोर्वसे इति लोपं वाधित्वा वस्य क्विडति झसे इति ऊः स्यात् । तोतूर्त्यात् । तोतूर्-र्यात्—ततोर्तु—तोतूर्तात् । अतोतूर्वीत्—अततोः । लुङि अतोतूर्वीत् । धुर्वी धुर्वी हिंसा-याम् । तोथूर्वाति—तोथोर्ति । तोथूर्व्यात् । तोथूर्वीत्—तोथोर्तु—तोथूर्तात् । अतोथूर्वा-त्—अतोथोः । लुङि अतोथूर्वात् ॥ धुर्वी । दोधूर्वाति—दोधोर्ति । दोधूर्व्यात् । दोधूर्वीत्—दोधोर्तु—दोधूर्तात् । अदोधूर्वात्—अदोधोः । लुङि अदोधूर्वात् ॥ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः ।

मोमूर्च्छीति । ईडभावे रेफाच्छ्वोरिति छलोपः । उपधाया लञोरिति गुणः । मोमोर्ति । मोमूर्च्छ्यात् । मोमूर्च्छीतु—मोमोर्तु—मोमूर्त्तात् । अमोमूर्च्छीत्—अमोमोः । लुङि । अमोमूर्च्छीत् ॥ अज गत्यादौ । अजेरचतुर्षु वाति यङि विवक्षिते वीआदेशः । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति लुका अपहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ ६ ॥

इति सुबोधिन्यां यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ १४ ॥

(न०) कृतायामिह टीकायां लोके शकरशर्मणा । बाधनं दुष्टबुद्धीनामगाद्यङ्लुङ्प्रसाधनम् ॥

इति तत्त्वदीषिकायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ १४ ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ १५ ॥

नाम्नो य ई चाऽस्य (क) ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यप्रत्ययो भवत्यवर्णस्य च ईकारः ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥ क्वचित्स्वरवद्यकारः ॥ गामिच्छति गव्यति । गव्याञ्चकार ॥ नाव्यति । नाव्याञ्चकार ॥ त्वामिच्छति त्वद्यति ॥१॥

(ह्रसाद्यस्य लोपो वाऽनपि नामधातौ) त्वदांचकार—त्वद्यांचकार ॥ मामिच्छति मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति ॥ २ ॥

(सु०) नाम्नो य ई चाऽस्य ॥ आद्रभुवीत्यतः कर्मणोति इच्छायात्मन इत्यत इच्छायामिति आत्मन इति चानुवृत्तम् । कर्मणि वर्तमानान्नाम्नो यप्रत्ययः स्यात् ॥ आत्मशब्दस्तु परव्यावृत्त्यर्थैवशब्दप्रयोगो गृह्यते । इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्रयः कर्ताक्षिप्तः । स चेद्विष्यमाणां वस्तु स्वसंबन्धित्वेनाऽपेक्षते तदा यप्रत्यय आत्मनः स्वसंबन्धित्वं साक्षाद् ग्राह्यम् । तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छति पुरोधो इत्यत्र न यः । महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न यः । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनात् । य इति सप्तम्या विपरिणम्यते । अवर्णान्तस्य नाम्न ईत्वं च यप्रत्यये परे । समासप्रत्यययोरिति विभक्तलुक् । स धातुरिति धातुत्वात्तिवादिः । पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । कासादिप्रत्ययादित्याम् । यत इत्यलोपः । पुत्रीयाञ्चकार । यत इत्यलोपः । पुत्रीयात् । पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् ॥ गामिच्छति गव्यतीत्यत्र ष्वोर्लोपश्च वा पदान्ते' इति तु न भवत्यपदान्तत्वात् । अनपि संनिपातपरिभाषया यप्र-

(क) ननु "नाम्नो य ई" इति सूत्रे नाम्न इति ग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वैण धातोः सविधानात्परिशेषात्तल्लभात् । न च सिबन्तादपि प्राप्नोतीति वाच्यमिष्टापत्तेः । न च वाच्यति मरुत्यतीत्यादिस्थले कुत्वजवादिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अथयोरदित्यत्र जवाऽकारणेन ये पदकार्याभावस्य ज्ञापितत्वाच्च राजीयतीत्यत्र तु ज्ञापकासिद्धं न सर्वत्रेति न लोपः सिद्धयति, नाम्नो य पक्षे तु कुत्वाद् यद् भावो युक्त एव, न चात्र पक्षे राजीयतीत्यत्र न लोपाप्रसङ्गः श्रोत्रमोरित्यतो लोप इति, कुञ्जो ये इत्यतो ये इति, ऋसंयोगादित्यतो नेति, चानुक्त्यर्थं 'वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । नेति स्वरूपपरं शब्दाधिकारात्पठया विपरिणम्ययितव्यम् । तेन नाम्नो वस्य लोपे ये इति लाभादित्यर्थं व्यर्थं नाम्न इति चेत्, उच्यते एकत्वस्य विवक्षयार्थं नामग्रहणम्, तेन बहुनामपदात् न य प्रत्ययः । महान्तं पुत्रमिच्छति इति । अन्यथा महापुत्रीयति स्यादिति ।

त्ययकारस्यानपि च ह्रसादिति लोपो न । यकारे परे वान्तादेशविधानात् । वकारो यस्य लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः (क) । गव्याञ्चकार । गव्यिता । त्वामिच्छति त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदादेशौ । त्वद्यति । यत् इत्यलोपः । अनपि च ह्रसादिति यलोपः ॥ ह्रसाद्यस्य लोपो वानपीति ॥ ह्रसान्ताज्ञाम्नो यस्य लोपो वा अनपि परे । त्वदाञ्चकार । मामिच्छति मद्यति । युवां युष्मान् वेच्छति युवावाविति सूत्रे विभक्तावित्युक्तं ततो विभक्तिपरत्वाभावात्त युवावौ एकार्थत्वाभावात् त्वन्मदावपि न युष्मद्यति । एवमस्मद्यति १-२

(त०) नाम्नोय ॥ अत्राद्भुवीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मणि वतंमानाज्ञाम्न इति बोध्यम् । तेन पुत्रेणेच्छतीत्यादौ न । आत्मन इत्यनुवर्तते । स च न चेतनद्रव्यवाची किंतु परव्यावृत्त्यर्थस्वशब्दपर्यायः । तेन घटादेश्चेतनत्वेपि घटीयतीत्यादि भवत्येव इच्छत्या कर्ताक्षिप्यते । स चेद्विष्यमाणं वस्तु स्वसंबन्धित्वेनापेक्षते । तेन परस्य पुत्रमिच्छतांत्यत्र न । तच्च साक्षादेव । तेन राजमानस्य पुत्रमिच्छति पुरोधो इत्यत्र न । स्वसंबन्धित्वं चेप्यमाणेन रूपेण विवक्षितं तेन स्वस्य पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यत्र न । अत्र यदिष्यमाणं दासत्वं तच्च न स्वसम्बन्धि । नाम्न इति तूत्तरार्थम् । धातुवारणाय तदिति चेत् धातोः सविधानेन परिशेषान्नाम्नो लाभात् । अथ सिबन्तादपि स्यात् इष्टत्वात् । न च वाच्यतीत्यादौ जबादिप्रसंगः स्यादिति वाच्यम् । अप्ययोरदित्यत्र जबाकरणेन ये पदकार्याभावस्य ज्ञापितत्वात् राजीयतीत्यादौ तज्ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाच्च लोपः ॥ ननु महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्रानेकस्मान्नाम्नो यवाधनार्थं तदिति चञ्च । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थेकदेशेनेति पुत्रस्यैकदेशत्वेनान्वयाभावात् । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनाच्च । एवं च कर्मत्वद्योतकविभक्त्यभावेन कथं तद्वाद्य इति दूषणपरिहाराय यत्रानेकारकसंभवस्तत्र कारकस्य विशेषणार्थं विभक्त्यपेक्षणमिति सिद्धान्तानुसारेण क्लेशोऽपि न कार्यः । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति ॥ पुत्रां मे स्यादितिच्छतीत्यर्थः ॥ गव्यतांति ॥ अवर्णाभावान्नेत्वम् ॥ त्वद्यतीति ॥ त्वामिच्छति ॥ युष्मद्यति ॥ युवां युष्मान्वेच्छतीति वाक्ये त्वदादेशो न एकार्थत्वाभावात् । युवावौद्विवचन इति स्याद्यभावात् ॥ १-२ ॥

(काम्यश्च) पुत्रकाम्याञ्चकार ॥ ३ ॥

(यु०) काम्यश्च । नाम्न इच्छायामर्थे काम्यप्रत्ययः स्यात् ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । यत् इत्यलोपः । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । इहानपि च ह्रसादिति यलोपो न । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमिति परिभाषया (ख) ॥ ३ ॥

(धनस्य नेकारो गाद्ध्ये) धनायति—अन्यत्र धनीयति (ग) ॥४॥

(क) भाव इति । यो यमाश्रित्योत्पद्यते स तं प्रति सन्नपातः सन्नपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । तथा हि—गव्याञ्चकरेत्यादौ यमाश्रित्य गोशब्दौकारस्यावादेश उत्पन्नः । सः विधिः सन्नपातः ॥ अतः सन्नपातोऽवृत्तिः 'अनपि च ह्रसाद्' इति यकारस्य विधातको न भवतीत्यर्थः ।

(ख) इहेति । पुत्रकाम्याञ्चकारेत्यादावित्यर्थः । यलोपमाशङ्क्य वारयति—अर्थवद् ग्रहणे इति । समुदायो हि अर्थवान् तदैकदेशोऽनर्थक इति तदर्थः ।

(ग) केचिदत्र "अज्ञानस्य बुभुक्षायामिति पठन्ति । तेन, अज्ञानायति । बुभुक्षायां किम् ?

(सु०) धनस्य नेकारो गाद्ध्ये ॥ गार्द्धोऽभिष्ठापुकस्तस्य भावे गाद्ध्ये यण् । सत्यपि धने पुनर्धनमिच्छतीति धनायति 'ये' इति दीर्घः यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र धनीयति ॥ ४ ॥

(त०) गाद्ध्ये इति ॥ गार्द्धो लोभातिशयः ॥ धनायतीति ॥ सत्येव धने भूयो धनमिच्छतीत्यर्थः ॥ धनायतीति ॥ दरिद्रः सन् धनमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(उदकस्योदन् पिपासायाम्) उदन्यति - अन्यत्रोदकीयति । गीर्धति । गिराञ्चकार-गिर्याञ्चकार ॥ पूर्यति ॥ दिवमिच्छति । दिव्यति । (क) ॥ अमुमिच्छति अदस्यति । ऋतो रिद्धि ॥ कर्त्रीयति ॥ ५ ॥

(सु०) उदकस्योदन् पिपासायाम् ॥ यश्च सद्य एव पातुमुदकमिच्छति तत्र तु उदन्यति । यश्च कालान्तरोपयोगार्थं पातुमुदकमिच्छति तत्र उदकीयति ॥ गिरमिच्छति गीर्धति 'अत्रोर्वि हसे' इति दीर्घः । पुरमिच्छति पूर्यति । 'अत्रोर्वि हसे' इति मूत्रे धातो-रिकाराकारयोरित्युक्तत्वाद्नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । 'अतुवातोः क्विप् ऋडति झसे क्वाडिति वस्योत्वे चूरिति भवति । यप्रत्यये चूर्यतीति । कर्त्तारमिच्छति ऋतो रिद्धिति रिद्धि । य इति दीर्घः । कर्त्रीयति ॥ ५ ॥

(त०) पिपासायामिति ॥ पातुमिच्छा पिपासा तस्याम् उदन्यतीति । पातुमिच्छतीत्यर्थः । अन्यत्र तदभावं दिव्यतीति ॥ धातुत्वाभावाच्च दीर्घः ॥ ५ ॥

(ह्रसात्तद्धितस्य लोपो ये च्चौ च) गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ कवीयति । समिध्यति । समिधाञ्चकार-समिध्याञ्चकार । समिधिता-समिधियता ॥ ६ ॥

(सु०) ह्रसात्तद्धितस्य लोपो ये च्चौ च ॥ ह्रसादुत्तरस्य प्रत्ययकारस्य लोपो भवति यप्रत्यये चिप्रत्यये च परं ॥ ण्यायनणिति ण्यः । च्चौ गार्गीभवति ! गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ॥ वाचमिच्छति अप्ययोरदित्यत्र चपा अत्रे जवा इत्यकरणेन क्वचित्प्रत्यये पदकार्यं नेति ज्ञापितम् । तेन पदत्वाभावात् चोः कुरिति कुत्वं न (ख) । वाच्यामि ॥ आत्मनः क्विमिच्छति । 'ये' इति दीर्घः । कर्त्रीयति ॥ समिधमिच्छति समिध्यति । ह्रसाद्यन्येति आदेः परस्येति यलोपः । यतः इत्यलोपः । तस्य लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया लघोरिति गुणो न । समिधिता-समिधियता ॥ ६ ॥

(मान्ताव्ययाभ्यां यो न) किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । उच्चैरिच्छति ॥ ७ ॥

अज्ञानीयति । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमज्ञानमिच्छति तत्रैत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-अज्ञनायतीत्यादिषु अविचित्तप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थं इति ।

(क) यत्तु-पुरमिच्छतीति पूर्यतीति माधवेनोक्तम्, तच्चिन्त्यम्, पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव 'दिवोडिव्' इति डिव्प्रत्यये धातुत्वाभावात् । एवञ्च-यत्प्रसादकृतोक्तं दिवेः क्विबन्तस्य धातुत्वमस्त्येवेति, तत्र, क्विबन्तत्वे हि तत्र ऊः स्यात् ॥

(ख) वाच्यतीत्यत्र वाचमिच्छतीति अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण पदान्तत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वं कर्थं नेति शंकायामुत्तरयति-अप्ययोरदिति । अयमर्थः-अप् च यश्च अप्यो तयोः, अप्ययोरिति वक्तव्ये जबाकारणं यकारे परे अन्तर्वर्तिविभक्त्या क्वचित्पदत्वं नैस्यस्य ज्ञापकमिति ।

(सु०) मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ मान्तप्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्च यो न । किमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ ७ ॥

(त०) मान्ताव्ययाभ्यामिति ॥ मान्तमिह नामैव न तु सिबन्तम् । अन्यथा एप्रमिच्छतीत्यत्रापि मान्तत्वान्न स्यात् (क) ॥ ७ ॥

(अश्ववृषयोर्धे सुक् मैथुनेच्छायाम्) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ ८ ॥

(सु०) अश्ववृषयोर्धे सुक् मैथुनेच्छायाम् ॥ अश्वस्यति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । वृषमिच्छति मैथुनार्थे वृषस्यति ॥ ८ ॥

(त०) अश्ववृषयोरित्यादि ॥ अश्ववृषभेच्छा यदा मैथुनार्था न त्वारोहणाद्यर्था तदैव सुमित्यर्थः । अन्ये तु “इति रामो वृषस्यन्तीम् ” इत्यादिप्रयोगदर्शनात्परित्यक्तप्रकृतार्था मैथुनेच्छैवार्थ इत्याहुः (ख) ॥ ८ ॥

(क्षीरलवणयोर्लालसायां सुक्) क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः ॥ ९ ॥

(सु०) क्षीरलवणयोर्लालसायां सुक् ॥ लालसायामुत्कटेच्छायां सुक् ये ॥ क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥ ९ ॥

(त०) लालसायामिति ॥ वृष्णातिरेको लालसा । क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(नाम्नो ये लालसायां सुगसकौ) दधिस्यति, दध्यस्यति । मधुस्यति, मध्वस्यति । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति ॥ १० ॥

(ष०) नाम्नो ये लालसायां सुगसकौ ॥ नाम्नः सुगसकावागमो भवतः यप्रत्यये परे ॥ वृष्णातिरेको लालसा तस्यामर्थे ॥ दधिस्थनीत्यत्र पः स इति विपरीतनिर्देशान्न पत्वम् (ग) ॥ १० ॥

(त०) दधिस्यतीति । पः स इति विपरीतनिर्देशान्न पत्वम् । दधिमधुशब्दावेवागमिनावित्येके । नाम्नो विधानादन्येऽपीत्यन्ये ॥ १० ॥

(मान्ताव्ययाभ्यां काम्यः) किंकाम्यति । स्वःकाम्यति । उच्चैः काम्यति ॥ ११ ॥

(सु०) मान्ताव्ययाभ्यां काम्यः ॥ मान्तप्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्च काम्यः स्यादिच्छायाम् ॥ किमिच्छति किंकाम्यति । स्वः स्वर्गमिच्छति स्वः काम्यति ॥ ११ ॥

(क) न तु सिबन्तामिति । सिबन्तं नाम स्यादिविभक्त्यन्तम्, तन्न ग्राह्यमित्यर्थः ॥ न स्यादिति । यो न स्यादित्यर्थः ।

(ख) इत्याहुरिति । अतएव वृषस्यन्ती तु कामुकीति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते । वृषोऽत्र शुक्रलः पुरुषः । तथा च—शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः इत्यमरः । कामुकी वृषेण जन्धुमिच्छतीत्यर्थः ।

(ग) 'किलात् षः सः कृतस्य' इत्यत्र 'षः स' इति विपरीतनिर्देशात्, दधिस्यतीत्यादौ दन्त्यसकारस्य मूर्धन्यषकारो नेत्यर्थः ।

(त०) स्वः काम्यतीति ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिम-
त्प्राधान्यात्कर्मत्वेन योगः ॥ ११ ॥

करणे च नाम्नः ॥ करणेऽर्थे यः ॥ तपस्यति । तश्च (तीत्यर्थः) (क) ॥ १२ ॥

(नमसः पूजायाम्) नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

(वरिवसः परिचर्यायाम्) वरिवस्यति गुरुम् । शुश्रूषत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(सु०) करणे च नाम्नः ॥ य इत्यनुवृत्तम् । करोत्यर्थे इत्यर्थः । नमस्करोति
नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुम् । शुश्रूषत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(त०) करणे चेति ॥ करणं कृतिः । न तु पारिभाषिकम् । नमस्यति देवान् ।
नमस्करोति । जहृत्स्वार्थायां वृत्तौ नमश्शब्दस्यानर्थकत्वात् । अजहृत्स्वार्थायां तु प्रत्यया-
यं उपसर्जनत्वान्न तद्योगे चतुर्थां ॥ वरिवस्यतीति ॥ वरिवः शुश्रूषां करोतीति विग्रहः १४

(शब्दादिभ्यो यङ्) (ख) शब्दायते । वैरायते । कलहायते ।
आम्रायते । मेघायते ॥ १५ ॥

(सु०) शब्दादिभ्यो यङ् ॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे यङ् ॥ शब्दं करोति
शब्दायते । पक्षे जिडित्करणे इति जिप्रत्ययोऽपि भवति । शब्दयतीति न्यासकारः ॥ १५ ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ (ग) कष्टायते ॥ १६ ॥

(सु०) कष्टाय क्रमणे ॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे यङ् ॥ कष्टाय क्रमत
इति कष्टायते ॥ पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(ऊष्मवाष्पधूमेभ्य उद्धमने) (घ) ऊष्मायते । बाष्पायते । धूमायते ॥ १७ ॥

(सु०) ऊष्मवाष्पधूमेभ्य उद्धमने ॥ एभ्यः कर्मभ्यो यङ् । ऊष्माणमुद्धमति ।
नाम्नो नो लोपशिति नस्य लोपः । ये इति दीर्घः । ऊष्मायते ॥ १७ ॥

(त०) ऊष्मायत इति ॥ ऊष्माणमुद्धमतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

जिडित्करणे ॥ (ङ) नाम्नो जिप्रत्ययः करणेऽर्थे स च डित् ॥ घटं

(क) रोमन्धाच्चर्वणे । रोमन्धाच्चर्वणेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्धायते गीः । उद्गीर्भ्यं चर्वय-
तीत्यर्थः । हनुचलन इति वक्तव्यम् । तेन कीदृशं रोमन्धं चर्वयति इह न । अयान्प्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह
रोमन्धः । तद्भनाति इति कैयटः । वस्तुलं करोतीत्यर्थः, इति न्यासकारहरदत्तौ । अर्थपाठोऽत्र निवेशनीयः ।

(ख) शब्दादिभ्यो यङिति । आदिपदेन—

शब्दवैरप्रीतीपात्रकन्दनीहारदुहिनाः । कलहः सुदिनं मेघः कोटा अष्टा अत्रा तथा ॥

सोका मोटा च पोटा च प्लुष्टा शब्दादिरीरितः । पतद्ग्रहणम् ।

(ग) कष्टाय क्रमणे । अत्र 'सत्र कक्ष कष्ट कुच्छ गहनेभ्यः कण्वचिकीर्पायामिति वक्त-
व्यम्' । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्पायां यङ् । पापं
चिकीर्षति इत्यस्वपदविग्रहः सत्रायते । कक्षायते । इत्यादि ॥ मुग्धबोधे तु—कष्टादेः पारार्थे ॥ इति सूत्रं
कृत्वा आदिपदेन 'कष्टञ्च मन्त्रो गहनञ्च कक्षः कुच्छञ्च जष्टादिपु पञ्च शब्दाः' पठ्यन्ते ।

(घ) केचिदिह धूमं न पठन्ति । किन्तु 'दिशो धूमायन्ते' इति महानाटकम् ।

(ङ) जिडित्करणे इति । अत्र लघुभाष्यम् । जिप्रत्ययो द्विविधे करोत्यर्थे भवति । स च डित् ।

करोति-घटयति । घटयते । अजघटत् ॥ पटयति-पटयते । अपपटत् ॥
अवृल्लोपिनो नाङ्कार्यम् । महान्तं करोति महयति ॥ अममहत् ॥ युवानं
करोति यवयति । अयूयवत् । कनयति । अचीकनत् ॥ १८ ॥

(सु०) अिडित्करणे ॥ तत्करोति तदाचष्टे वेत्यर्थं नाम्नो जिः स च डित् ॥ डिति
रिति डित्त्वाट्टिलोपो भवति । घटमाचष्टे घटयति । लुडि अवृल्लोपित्वाद्जघटत् ॥ पट-
माचष्टे पटयति । लुडि पस्त्वाद्बृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । भाष्ये तु वृद्धेलोपो
बलीयानित्युक्तम् । तेन पूर्वं लोपस्ततोऽवृल्लोपित्वाच्चाङ्कार्यम् । अपपटत् । महान्तमा-
चष्टे महयति ॥ १८ ॥

(त०) अिडित्करणे ॥ ड् इत् यस्यस डित् । अतिदेशोऽयं न तु संज्ञा । तथात्वे-
तु डिति टेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ड् इत् यस्य तस्य । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रि-
मस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वात् । अथ कथं वृत्तिं विनाऽतिदेशबोधनम् इति चञ्छृणु । अडितं
डिदित्याह डिद्वदिति गम्यत इति भाष्योक्तेः ॥ १८ ॥

(आविष्टवत्कार्यम्) स्फिरं करोति-स्फापयति । अपिस्फपत् ॥
उरुम् वरयति । अवीवरत् ॥ बहुलम् बंहयति । अबबंहत् ॥ वृद्धम् वर्षयति ।
अववर्षत् ॥ तृप्त्रम् त्रपयति । अतित्रपत् ॥ दीर्घम् द्राधयति । अदद्राधत् ॥
वृन्दारकम् वृन्दयति । अववृन्दत् ॥ अन्तिकम् नेदयति । अनिनेदत् ॥ स्थू-
लम् स्थवयति । अतुस्थवत् ॥ दूरम् दवयति । अदूदवत् ॥ ह्रस्वं ह्रसयति ।
अजिह्रसत् ॥ क्षिप्रम् क्षेपयति । अचिक्षिपत् । क्षुद्रं करोति । क्षोदयति । अचु-
क्षोदत् ॥ प्रियं करोति प्रापयति ॥ अपिप्रपत् ॥ गुहं करोति गरयति । अजी-
गरत् ॥ स्थिरं करोति स्थापयति । अतिस्थपत् ॥ ऊर्ध्वं करोति ऊढयति ।
जेरङ् द्विश्र । स्वरादेः परः ॥ १९ ॥

(सु०) आविष्टवत्कार्यम् ॥ इष्टप्रत्यये परतो यत्कार्यं दृष्टं संभावितं च तन्नाम्नो
आवप्यतिदिश्यते ॥ इष्टे यथा विम्बवन्तुमत्तूनां लोपो रभावो गुर्वादिर्गाराद्यादेशटिलोपौ तद्वत्
आवपि स्युः ॥ रुग्निवणमाचष्टे स्रगयति । अग्निमन्तमाचष्टे अरनयति । दण्डवन्तमाचष्टे

यदि हित्संज्ञा विधीयेत तर्हि 'डितिः' इत्यादौ ग्रहणमस्यैव स्यात् कृत्रिमत्वात् । ड् इत् यस्य तस्य तु ग्रहणं
न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमित्युक्तेः । अनोऽतिदेशोऽयं परत्र प्रयुज्य-
मानः परशब्दो विनापि वातवत्यर्थं गमयति अडितं डिदित्याह । डिद्वदिति गम्यते । यद्यपि डिदिति सामा-
न्यशब्दस्तथापि लक्ष्यानुसाराद् व्याख्यानाद्विशेषपरो बोध्यः । यद्वा डिदिति वचनसामर्थ्याद्विशेषपरः । अ-
न्यथा 'अिडित्करणे' इत्येवावच्यते । न चैवमुत्तरयोगधारणं डिद्विधाने टिलोप इति वाच्यम् । धातोभिः
प्रेरण इति गौरवाभावात्सुपाठित्वात् । न चैवं जेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यादेकानुबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।
एकानुबन्धग्रहण इति परिभाषाया अर्नित्यत्वात् । तत्र च शसः शिच्र्वं ज्ञापकम् । शसीत्यस्य स्थाने असीति
पाठ्यम् । तत्रानुबन्धकस्यैव ग्रहणं भावित्यति न जसादेः । किं शिच्र्वेन । तद् ज्ञापयति । तेन स्तुरारित्यत्र
रुत्तुनोर्ग्रहणं यथा भवति तथा जेरित्यादौ ञिभिदोर्ग्रहणं भावित्यति । तेन डिद्वदित्यस्येष्टवदित्यर्थः ॥

दण्डयति । लङि असस्त्रजत् । अत्र पूर्वस्येत्वं तु न भाष्यासंमतत्वात् । अङिग्नयत् । अद-
दण्डत् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नलोपो न ॥ स्थूलं करोति । गुवादिरिष्टेऽप्रेयस्सु गरादि-
ष्टयलोपश्चेति । स्थूलस्य स्थवष्टिलोपाभावश्च । स्थवयति । लुङि अतुस्थवत् । आदे-
शावयवत्त्वान्न षः ॥ दूरं करोति । दूरस्य द् । दवयति । लुङि अद्दवत् । कथं तर्हि
'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमततीति दूरात् । क्विबन्तः । तं कुर्वतीत्यर्थः ॥ युवा-
नं करोति । युवन् शद्वस्य युव् । यवयति । युवाल्पयोः कन्वेति कन् । कनयति । लुङि
अयूयवत् । अचीकनत् । जिडिदिति सूत्रे बहुलग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मादिह सर्वत्र वृद्धय-
भावः ॥ ह्रस्वं करोति । ह्रस्वस्य हस् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बहुलग्रहणाद्वा न वृद्धिः ।
माधवेन तु विकल्पेन वृद्धिरुदाहृता । हसयति । अजिहसत् ॥ क्षिप्रं करोति । क्षिप्रस्य
क्षेप् । क्षेपयति । अचिक्षिपत् । क्षुद्रं करोति । क्षुद्रस्य क्षोदः । क्षोदयति । अनुक्षुदत् ॥
प्रियं करोति । प्रियस्य प्रः । धातानामिन इति वृद्धौ रातो जाविति पुक् । प्रापयति ।
अपिप्रपत् ॥ गुरुं करोति । गुरोर्गर् । गरयति । अजीगरत् ॥ स्थिरं करोति । स्थिर-
स्य स्थः । स्थापयति । अतिस्थपत् ॥ वहनमूढिस्तामूढिं करोति ऊढयति । ऊढिमा-
ख्यत् औडिढत् ॥ १९ ॥

(त०) जाविष्टवदिति ॥ इष्टे यत्कार्यं दृष्टं संभावितं तन्नाम्नो जावतिदिश्यते ॥
इष्टे यथा विन्मनुवतूनां लोपो रभावो गुवादिगंराद्यादेशदिलोपौ तथाजावपीति बोध्यम् ॥
दवयतीति ॥ दूरं करोति इति विग्रहवाक्यम् । संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्बहुलग्रहणभावः ।
दिलोपस्यासिद्धत्वाद्वा । 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इत्यत्र तु वेत्यनुवर्त्यया व्यवस्थाऽभावः ।
यद्वा दूरमतति दूरात् । तं कुर्वतीत्यर्थः ॥ प्रापयतीति ॥ प्रियस्य प्रादेशे वृद्धिपुक्तौ ।
आदेशाभावे प्रिययतीत्यपि ॥ १९ ॥

(अङि पूर्वदस्य जो वा) औजिढत्-औडिढत् ॥ ऊढं करोति ।
ऊढयति । औजढत्-औडढत् ॥ २० ॥

(सु०) अङि पूर्वदस्य जो वा ॥ पूर्वरूपस्थस्य ढकारस्य जो वा भवति अङ्प्र-
त्यये परे ॥ औजिढत् ॥ ऊढं करोति ऊढयति । लुङि ढिलोपे च सति जिसहितस्य द्वित्वे
पश्चात्पूर्वाकारो दुर्लभः । अतो जिनिमित्तः स्वरदेश इत्यनेन ढस्य द्वित्वम् । ऊढमाख्यत् ।
औडढत् । जत्वे औजढत् ॥ २० ॥

कर्तुर्यङ् ॥ (क) उपमानात्कर्तुराचारार्थे यङ् ॥ श्येन इवाचरति श्येनाय-
ते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥ एतायते । यङ्मानिनोरिति पुंभत् ॥ २१ ॥

(सु०) कर्तुर्यङ् ॥ आचारे उपमानादित्यत उपमानादित्यनुवृत्तम् , आचारे इति
च । उपमानात्कर्तुरनाम्न आचारे यङ् ॥ आदनुदात्तङित इत्यात् । श्येन इवाचरति । यङ्-
मानिनोरिति पुंभत् । 'ये' इति दीर्घः । श्येनायते ॥ २१ ॥

(यङि वा सलोपः) पयायते-पयस्यते वा तक्रम् ॥ २२ ॥

(सु०) यङि वा सलोपः ॥ सान्तस्य कर्तुः सस्य वा लोपः ॥ २२ ॥

(क) कर्तुः किम्, पुत्रीयति शिष्यम् । उपमानात्किम्, पुत्र आचरति ।

(अप्सरसोजस्सुमनसां नित्यम्) अप्सरायते ॥ ओजायते
दुर्बलः ॥ सुमनायते ॥ २३ ॥

(छ०) अप्सरसोजस्सुमनसां नित्यम् ॥ ओजः शब्दस्तद्वति वृत्तौ । आज-
स्वीवाचरतीति ओजायते ॥ २३ ॥

(त०) अप्सरायते इति अप्सरा इवाचरतीत्यर्थः ॥ ओजायत इति ॥ ओजः
प्रभृतयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते ॥ २३ ॥

(नाम्न आचारे क्विब् वा) (क)कृष्ण इवाचरति कृष्णाति । अकृ-
ष्णत् ॥ अ इवाचरति अति, अतः, अन्ति । एत्, एताम्, एयुः । अतु-अता-
त्, अताम्, अन्तु । अ-अतात् । आत्, आताम्, आन् । आः । लिटि
औ, अतुः, उः । इथ । यात् । इता । आसीत्, आसिष्टाम् ॥ मालेवाचरति ।
मालाति । मालायात् ॥ मालाहि । अमालात् । मालाञ्चकार । मालिता । अमा-
लासीत् ॥ कविरिवाचरति कवयति । अकवयत् ॥ २४ ॥

(छ०) नाम्न आचारे क्विब् वा ॥ कर्तुंरुमानाज्जाम्नः क्विप् वा स्यादाचारेऽर्थे ॥
नाम त्वसिबन्तं ग्राह्यम् । तेन विभक्त्याश्रितं कार्यं न । पक्षे यद् । कृष्ण इवाचरताति स
धातुरिति धातुत्वात्तिवादिः । 'अदे' इत्यलोपः । कृष्णति ॥ अः कृष्णस्तद्वाचरति ।
'अदे' इत्यलोपः । अति । लिटि तु कासादिप्रत्ययादिति सूत्रस्य वृत्तौ प्रत्ययग्रहणमपनी-
यानेकस्वरेत्युक्तेर्नाम् । द्वित्वे 'अदे' इत्यलोपे प्राप्ते परत्वादाभ्योर्णादाविति पूर्वस्यात्वं
तत अतो णड्हाविति डौ । डित्त्वाट्टिलोपः । औ आतोऽनपीत्यालोपे । अतुः । लुङि
यमिरमिनमातामितीदृसकौ । आसीत् ॥ मालेवाचरति मालाति । लिङ्गनेकस्वरत्वादात् ।
मालाञ्चकार । लुङि अमालासीत् ॥ कविरिवाचरति कवयति । कवयाञ्चकार । आशिषि
'ये' इति दीर्घः । कवीयात् ॥ २४ ॥

(त०) नाम्न आचार इति ॥ अत्रासिबन्तं नाम गृह्यते न तु सिबन्तम् । तेन
पदकार्यं न ॥ औ इति ॥ स्वर्णदीर्घेणानेकस्वरत्वाभावादात्मन । अतुसादिषु दीर्घः । आ-
तोऽनपीत्यालोपः । इता ॥ यत इत्यलोपः । गुणस्तु प्रत्ययावयवत्वाच्च । नहि निमित्तं
कार्यत्वेनाश्रीयते ॥ आसीदिति ॥ यमिरमीति सगिदौ । मालातीति ॥ लिङ्गविशि-
ष्टपरिभाषया ॥ २४ ॥

(नामधातोर्धृद्धिर्वा सौ) अकवायीत्-अकवयीत् ॥ विरिवाचर-
ति । वयति । विवाय, विव्यतुः । अवायीत्-अवयीत् ॥ श्रीरिवाचरति ! श्रय-
ति । शिश्राय, शिश्रियतुः । अश्रायीत्-अश्रयीत् ॥ पितेवाचरति पितरति ।

(क) क्विप्प्रयोगो यथा—'बादी मूकति रङ्कति क्षितिपतिर्वैश्वानरः शीतति,
क्रोधो शाम्यति दुर्जनः सुजनति क्षिप्रानुगः खञ्जति ।
गर्वा खर्वति सर्व्वविध्व जडति त्वन्मन्त्रणायन्त्रितः
श्रीनित्ये वगलामुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि ! तुभ्यं नमः' इति ॥

पितराञ्चकार । यादादाविति रिङ् । पित्रियात् ॥ भूरिवाचरति भवति । बुभाव । अभावीत् ॥ दुरिवाचरति द्रवति । अद्रावीत् ॥ २५ ॥

(सु०) नामधातोर्वृद्धिर्वा सौ ॥ सिप्रत्यये परे लुङ्कैयटमते न वृद्धिः । माधवस्तु नामधातोरेपि वृद्धिमिच्छति । विः पक्षी तद्वदाचरति वयति । लिटि नुधातोरेति यः । विन्यतुः । आशिपि यादादाविति रिङ् । पित्रियात् । 'दादेः पे' इति सिलुक् । भुवः सिलोपे इति भूवो वुगिति च वुक । आभ्वोरित्यनेनात्वं चास्य न अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । बुभाव । अभावीत् । श्रिसुद्रुम्य इति ङे न धातुपाठस्थत्वाभावात् । अद्रावीत् ॥ २५ ॥

(त०) बुभावेति ॥ आभ्वोर्णादौ भुवो वुगिति च न तत्र धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणात् ॥ २५ ॥

जमस्य ङिङति झसे ॥ जमान्तस्य धातोर्दीर्घः स्यात्किङति झसे क्वौ हे च । इदमिवाचरति ॥ इदामति ॥ राजेवाचरति राजानति । राजायते ॥ मन्था इवाचरति मथीनति ॥ ऋभुक्षा इवाचरति ऋभुक्षीणति ॥ घौरिवाचरति घवति । दुद्याव । द्यूयात् । द्यविता ॥ क इवाचरति । कति । चकौ । चकेत्यन्ये ॥ स्व इवाचरति स्वति । सस्वौ सस्य इत्यन्ये ॥ २६ ॥

(सु०) जमस्य ङिङति झसे ॥ जमान्तस्य धातोर्दीर्घः स्यात् कौ झसादौ हकारे च ङिङति ॥ झसादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम् । ङिति तु यङ्लुकि तस्प्रत्यये । शंशान्तः दंदान्तः ॥ पन्था इवाचरति पथीनति । अत्रान्तरङ्गत्वादीर्घस्ततो न गुणः ॥ घौरिवाचरति ङिङति झसे क्वाविति वस्य उल्लेखे गुणावादेशौ । घवति ॥ को ब्रह्मातद्वदाचरति कति । लिटि धातोर्नामिन इति वृद्धौ आतो णङ्ङावित्यौ । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु णपि वृद्धिं बाधित्वा यत् इत्यलोपात् चक्र इति रूपमाह ॥ २६ ॥

(त०) घवतीति ॥ ङिङति झसे क्वाविति वस्योत्त्वे गुणावादेशौ । चकाविति ॥ आत् इत्यत्र आ अत् इति च्छित्त्वा अदन्तादपि डौ ॥ २६ ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्मधारये उपमानादाचारार्थे प्रत्ययोऽस्य चेकारः(क) ॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ प्रासाद इवाचरति प्रासादीयति कुख्यां भिक्षुः ॥ २७ ॥

(सु०) आचार उपमानात् ॥ नाम्नो य ईचास्येत्यनुवृत्तम् । आचारणमाचारः । चरेभवि घञ् । ज्ञानं व्यवहारो वा । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । माहः करणे युट् । कर्मण

(क) क्षीरोदीयन्ति सद्यः सकलजलधराः वासुकीयन्ति नागाः

कैलासीयन्ति शैला दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे ।

थौष्माक्षीणे समन्तात् प्रसरति भुवने शुद्धकीर्त्तिप्रदाने

मद्योषायाश्च भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात् ॥

अत्र क्षीरोदीयन्ति श्यादयोऽपप्रयोगा इति । केचित् । वस्तुतस्तु आत्मानं क्षीरोदमिवाचरन्तीति कर्मोपमानाद् ये साध्याः । दर्शयते भवो भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्तृकर्मत्वयोर्विरोधाभावात् ।

उपमानादाधारादुपमानाच्च नाम्नो यः स्यादाचारेऽर्थं तस्मिन् ये परे पूर्वस्यावर्णस्य ईत्वं च ॥ राजानमिवाचरतीत्यत्र नाम्नो न इति नलोपे कृते ईत्वम् । राजीयति ॥ २७ ॥

(त०) आचार उपमानादिति ॥ आचरणमाचारः । चरेर्भावे घञ् व्यवहारो ज्ञानं वा उपभोयतेऽनेनेत्युपमानम् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय इति ॥ पुत्रविपयकयज्ञानव्यवहारो वा तत्सदृशं शिष्याभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूलो वर्तमानकालिक एकगुर्वभिन्नाश्रयको व्यापारः । प्रासादाभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं कुट्यभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल एकाभिन्नाश्रयो वर्तमानकालिको व्यापारः ॥ २७ ॥

(भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङन्त्यहसलोपश्च) अभृशो भृशो भवति भृशायते ॥ अशश्चच्छश्चवति शश्चायते ॥ २८ ॥

(सु०) भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङन्त्यहसलोपश्च ॥ भृशादिभ्यो यङ् स्यात् तस्मिन् परे भृशादीनामन्त्यस्य हसस्य लोपश्चाभूततद्भावेऽर्थं । 'ये' इति दीर्घः । भृशायते ॥

(क्विबपि) भृशति ॥ २९ ॥

(सु०) क्विबपि ॥ भृशादिभ्यः क्विप् स्यादभूततद्भावेऽर्थं ॥ २९ ॥

(च्विरपि) भृशीभवति ॥ भृश्यभूत् ॥ सुमनायते । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसञ्ज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ॥ स्वमनायत । उदमनायत ॥ ३० ॥

(सु०) च्विरपि ॥ भृशादिभ्यश्चिच्रः स्यादभूततद्भावेऽर्थं कृम्वन्तियोगे एव । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते ॥ धातुसंज्ञाविधायके प्रत्यये कर्तुमिष्टे सति उपसर्गतुल्यं पूर्वपदं भिन्नं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ चुरादौ संग्रामयुद्धे इति संविशिष्टपाठोऽस्य ज्ञापकः । तेन मनश्शब्दात्प्रागङ् भवति । स्वमनायत ॥ ३० ॥

(त०) उपसर्गसमानाकारमित्यादि ॥ अत्र ज्ञापकं तु चुरादिषु संग्राम युद्ध इत्यत्र संग्राम इति विशिष्टपदम् । अन्यथा ग्राम युद्ध इत्येवापठिष्यत् ॥ ३० ॥

(सुखादिभ्यो यङ् कर्तुरनुभवे) (क) सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते ॥ ३१ ॥

(सु०) सुखादिभ्यो यङ् कर्तुरनुभवे ॥ सुखादिभ्यः [कर्मभ्योऽनुभवकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः ॥ अनुभवशब्दो ज्ञानवाची(ख) । तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् । कर्ता चेत्सुखादिभिरन्वेति ॥ सुखं वेदयते । 'ये' इति दीर्घः । सुखायते । कर्तुरिति किम् । सुखं वेदयते परस्य । इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्ननिष्ठोऽनुभवः ॥ ३१ ॥

(त०) सुखं वेदयत इति ॥ स्वगतं सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क) सुखादिभ्य इति । सुखं दुःखञ्च तृप्तञ्च कृपणः करुणस्तथा, प्रतापानाकसोडाप्रकृच्छ्रं-शाचाः सुखादयः । सुखं नाम सर्वेषामनुकूलवेदनीयमिति ।

(ख) तथाच—सर्वव्यवहारहेतुर्दुःखिणम्, तद्द्विविधम्, स्मृतिरनुभवश्चेत्यन्तंभट्टः ।

(पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च जिङ्) (क) उत्पुच्छ-
यते । उदपुपुच्छत ॥ विपुच्छयते ॥ परिपुच्छयते ॥ ३२ ॥

(सु०) पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च जिङ् । पुच्छान्नाम्नो जिङ् स्यात् ॥
उत् ऊर्ध्वमसनं क्षेपणं उदसनम् । विविधं विरुद्धं वाऽसनं व्यसनम् । परि समन्तादसनं
पर्यसनम् । तस्मिन्नर्थे । डिच्वादात् । पुच्छमुदस्यति—उत्पुच्छयते । उदपुपुच्छत ॥ ३२ ॥

(त०) पुच्छादुदसन इत्यादि ॥ उदसनमुत्क्षेपणम् । विविधं विरुद्धं वा क्षेपणं
व्यसनम् । परितः क्षेपणं पर्यसनम् ॥ ३२ ॥

(भाण्डात्समाचयने) सम्भाण्डयते (ख) ॥ ३३ ॥

(सु०) भाण्डात्समाचयने ॥ भाण्डात् जिङ् स्याद्भाण्डाक्षेपणस्य ॥ संभाण्ड-
यते । लुङि समवभाण्डत ॥ ३३ ॥

(त) समाचयनं राशीकरणम् ॥ ३३ ॥

(चीवरादर्जने परिधाने च) (ग) चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वा
संचीवरयते भिक्षुः ॥ ३४ ॥

(नाम्नो जिराचष्टे) ॥ ३५ ॥

(सु०) चीवरादर्जने परिधाने च ॥ जिङ् । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा संची-
वरयते । लुङि समचिचीवरत ॥ ३५ ॥

(त०) संचावरयते इति ॥ अर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(अर्थवेदसत्यानामापुग् जौ) अर्थापयति । आर्तीथपत् ॥ वे-
दापयति । सत्यापयति । अससत्यपत् ॥ एतयते ॥ ऐतयत् ॥ पृथुम् । प्रथ-
यति ॥ वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः अपप्रथत्—अपिप्रथत् ॥ मृदुम् म्रदय-
ति । अमम्रदत्—अमिम्रदत् ॥ भृशम् भ्रशयति । अबभ्रशत् ॥ कृशम् क्रश-
यति । अचक्रशत् ॥ दृढम् द्रढयति । अदद्रढत् ॥ परिब्रढयति । पर्यवब्रढत् ॥
त्वादयति । अतित्वदत् ॥ मादयति । अमीमदत् ॥ युष्मयति । अयुष्मत् ।
अस्मयति । आसिस्मत् ॥ विद्वांसम्—विद्वयति । अविविदत् ॥ विदावयतीत्य-
परे । अविविदावत् । विदयति इत्यन्ये । अविविदत् ॥ एवं श्वानमाचष्टे श्व-
यति । अशिश्वत् । शावयतीत्यपरे । अशुशावत् । शुनयतीत्यन्ये । अशूशुनत् ॥
उदञ्चम् उदीचयति । उदैचिचत् ॥ प्रत्यञ्चम् । प्रतीचयति ॥ प्रत्यचिचत् ॥
सम्यञ्चम् समीचयति । सम्यचिचत् ॥ तिर्यञ्चम् तिराययति । अतितिरायत् ॥

(क) जिङित्यत्र ङकारो हि आत्मनेपदार्थः । उत्पुच्छयते इति । पुच्छमुदस्यतीत्यर्थः ।

(ख) सम्भाण्डयत इति । भाण्डानि समाचिनोति, राशीकरोतीत्यर्थः ।

(ग) चीवरादर्जने इति । अर्जनं द्रव्यग्रहोपायो याच्नादिः ।

सध्व्यञ्चम् ॥ सध्राययति । अससध्रायत् ॥ अन्तिकम् नेदयति । अनिनेदत् ॥
बाढम् साधयति ॥ वृद्धम् ज्यापयति । अजिज्यपत् ॥ वृद्धम् वर्षयति ॥ स्फि-
रम् स्फापयति । अपिस्फपत् ॥ उरुम् वरयति ॥ बहुलम् बंहयति ॥ तृपम् त्रपय-
ति ॥ दीर्घम् द्राधयति । अदद्राघत् ॥ वृन्दारकम् वृन्दयति । अववृन्दत् ॥ ३६ ॥
इति नामधातुप्रक्रिया ॥

(सु०) अर्थवेदसत्यानामापुगं औ ॥ एषामापुगागमः स्यात् जिप्रत्यये परे ॥
अर्थमाचष्टे करोति वा अर्थापयति ॥ एनीमाचष्टे जिप्रत्यये टिलोपः । ततो निमित्ताभावे
नैमित्तिकस्याप्यभाव इतीपोऽभावे नस्याप्यभावः । एतयति ॥ पृथुमाचष्ट क्र र इमनीति
रभावे टिलोपं च प्रथयति । लुङि वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अथ्वृलोपित्वाभावादङि लघा-
विति पूर्वस्येत्वम् । अपिप्रथत्—वृद्धेः पूर्वं टिलोपे त्वथ्वृलोपित्वादित्वं न । अपप्रथत् ॥
मृदुमाचष्टे जाविष्टवद्भावात् क्र र इमनीति रभावे टिलोपे च म्रदयति ॥ एवं भृशकृश-
दृढादयः ॥ त्वां मां वाऽऽचष्टे टिलोपे 'त्वन्मदेकत्वे' इति त्वन्मदादेशे च कृते अत उप-
धाया इति वृद्धौ त्वादयति । मादयति ॥ युवामावां युष्मानस्मान् वाऽचष्टे विभक्ति-
परत्वाभावाच्च युवावौ । टिलोपं सति । युष्मयति । अस्मयति ॥ श्वानमाचष्टे जाविष्ट-
वद्भावात् शुनो वस्य उवां च दीर्घ इत्युत्वे टिलोपाभावे च शुनयतीति रूपं केविदाहुः ।
टिलोपे उत्वे च वृद्धौ सत्यां शावयति । लुङि अथ्वृलोपित्वाच्च ह्रस्वः । अशुशावत् ॥
विद्वांसमाचष्टे टिलोपे विद्वयति । टिलोपे कृते वसोर्व उरित्युत्वे वृद्धावावादेशे च विदाव-
यतीत्यन्ये । नित्यत्वात्पूर्वमुत्वं पश्चाट्टिलोपः । विदयतीत्यपरे ॥ उद्भ्रमाचष्टे । जाविष्ट-
वद्भावात् तिरश्चादय इत्युदीच् । उदीचयतीत्यत्रोपसर्गं पृथक्कृत्य अचशब्दादेव जिः ।
बहुलप्रहणाट्टिलोपो न । लुङि उपसर्गसमानाकारमितीकारात्पूर्वमटि चिशब्दस्य द्वित्वे
पश्चात् ञेरिति जिलोपः । उदैचिच्त् ॥ प्रत्यञ्चमाचष्टे अचेर्दीर्घश्चेत्यलोपपूर्वदीर्घौ प्रती-
चयति । लुङि चिशब्दात्प्रागटि कृते पूर्वस्य यत्वम् । प्रत्यचिच्त् । उवणामसवर्णे स्वर
इति प्रकृतिभावपक्षे तु प्रति अचिच्त् ॥ सम्यञ्चमाचष्टे अचेर्दीर्घश्चेत्यलोपपूर्वदीर्घौ ॥ स-
मीचयति । लुङि सम्यचिच्त् । प्रकृतिभावपक्षे समि अचिच्त् ॥ तीर्थञ्चमाचष्टे अञ्जेष्टि-
लोपे नापहारेऽपि तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्चिरीत्यस्य सद्भावः वृद्धौ सत्यां तिराययति ।
उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति । अतितिरायत् । अङि लघा-
विति ह्रस्वस्तु नाथ्वृलोपित्वात् ॥ सध्व्यञ्चमाचष्टे टिलोपेनाञ्चैरपहारे वृद्धौ सत्यां सध्राया-
यति ॥ अन्तिकमाचष्टे गुर्वादिरित्यन्तिकस्य नेदष्ट्यलोपश्च । यस्येत्यलोपः । नेदयति ।
लुङि अनिनेदत् ॥ बाढमाचष्टे बाढस्य साधः साधयति अससाधत् । वृद्धमाचष्टे वृद्धस्य
ज्यादेशः । रातो जाविति पुक् । ज्यापयति । अजिज्यपत् ॥ वृद्धस्य वर्षोऽपि । वर्ष-
यति । अववर्षत् ॥ स्फिरमाचष्टे फिरस्य स्फः । वृद्धौ सत्यां रातो जाविति पुक् ।
स्फापयति अपिस्फत् ॥ उरुमाचष्टे उरुशब्दस्य वर । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुष्-
काद्वा माधवेन वृद्धिरुदाहृता । वरयति—वारयति । अवीवरत् बहुलमाचष्टे बहुलस्य
बंहः । बंहयति । नो लोप इति नलोपो न । टिलोपस्य स्थानिवस्त्वात् । अथ्वृलोपित्वा-

न्नेत्वदीर्घौ । अबबंहत ॥ त्रपमाचष्टे त्रपस्य त्रप् । त्रपयति । अतित्रपत् । दीर्घमाचष्टे दीर्घस्य द्राघः । द्राघयति । अदद्राघत् ॥ वृन्दारकमाचष्टे वृन्दारकस्य वृन्दः । वृन्दयति । अववृन्दत् ॥ ३६ ॥ इति सुबोधिन्यां नामधातुप्रक्रिया ॥ १५ ॥

(त०) अर्थवेदेत्यादि ॥ अत्र करण इत्युनुवृत्तं क्रियाविशेषोपलक्षणम् । (क) तेनार्थमाचष्ट इत्यादिविग्रहः । आत्वेनैव सिद्ध आपुकरणमन्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन लिखापयतीत्यादि सिद्धम् ॥ अपिप्रथदिति ॥ वृद्धावौकारे कृते ततो लोपः । अच्युल्लोपित्वाभावादङ्कार्यम् ॥ त्वादयति मादयतीति ॥ नो वेत्यत्र वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वात्क्वचिन्न टिलोपः ॥ विद्वयतीति ॥ आदौ टिलोपः । पुनरङ्गुत्तपरिभाषया संप्रसारणं न ॥ विदाचयतीति । टिलोपे कृते संप्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ । सकृत्प्रवृत्तत्वात्पुनष्टिलोपासंगः ॥ विदयतीति ॥ संप्रसारणे कृते टिलोप इति पक्षे ॥ उदीचयति ॥ टिलोपो न व्यवस्थितत्वात् ॥ निराययतीति ॥ आदौ टिलोपस्ततस्त्वित्यादेशस्ततो वृद्ध्यावादेशौ । पुनष्टिलोपस्तु सकृत्प्रवृत्तत्वाच्च ॥ अनितिरायदिति ॥ अच्युल्लोपित्वाद्ग्राह्यत्वोऽपि न ॥ ३६ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । समासेनेऽमभवन्नामघातुसमायनम् ॥

इति तत्त्वदीपिकायां नामधातुप्रक्रिया ॥ १५ ॥

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

(कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक् स्वार्थे) कण्डूञ् गात्र-विघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपराधे रोषे च । मन्तूयति । जित्येके । मन्तूयते ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥ असु असूञ् उपतापे । अस्यति । अनपि च हसात् । असाञ्चकार ॥ असूयति । असूयते ॥ लेला दीप्तौ । लेलायति ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखयति । दुःखयति ॥ सपर् पूजायाम् । सर्पयति, सपराञ्चकार ॥ भिषग् चिकित्सायाम् । भिषज्यति ॥ इषुध् शरधारणे । इषुध्यति, ऐषुधीत् ॥ गद्गद वाक्स्वल्पने । गद्गद्यति ॥ एला केला खेला विलासे । एलायति । केलायति । खेलायति ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च । हृणीयते ॥ महीङ् पूजायाम् । महीयते ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ अगद्यति । आगदीत् (ख) ॥१॥

इति कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

(क) उपलक्षणमिति । स्वबोधकत्वे सति स्वैतरबोधकत्वमुपलक्षणम् ।

इति चक्रधराख्यटिप्पण्यां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ॥ १५ ॥

(ख) लेट् लोट् । धीर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे ।

(सु०) कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यक् स्वार्थे ॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे ॥ कण्ड्वादयो द्विधा । धातवः प्रातिपदिकानि च । नाम्नां तु विग्रह एव ॥ सपरं पूजायाम् । यगन्तात् पिङ्गिदामङ् इत्यनेनाङ्प्रत्यये आप् ॥ सपर्या ॥ महीङ् पूजायाम् महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । आकृतिगणोऽयम् ॥ १ ॥

इति सुबोधिन्यां कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

(त०) कण्ड्वादिभ्यो यगिति ॥ कण्ड्वादयो हि द्विविधाः । धातवो नामानि । तत्र धातुभ्यो नित्यं यक् । नाम्नां तु कण्ड्ं करोतीति विग्रह एव ॥ १ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । बाधनं दुष्टबुद्धीनामगात्कण्ड्वादिसाधनम् ॥

इति तत्त्वटीपिकायां कण्ड्वादिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

अथ प्रत्ययमाला ॥ १७ ॥

कण्डूयतेः सप्रत्यये द्विश्रैति प्रथमस्य द्वित्वे प्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्य द्वित्वम् । कण्डूयिथिपति । यप्रत्ययान्तात्सप्रत्यये तु यथेष्टं नामधातुषु द्वित्वमिन्त्याद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वं भवति । स्वराद्वेस्त्वाद्येतरस्य द्वित्वम् । पुत्रीयितुमिच्छति-पुत्रीयिथिपति-पुत्रीयिथिपति । पुत्रीयिथिपति ॥ अशिङ्वीयिथिपति ॥ अश्रीयिथिपति ॥ आत्सन इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सप्रत्यये द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिद्वीयिथिपति । इन्द्रीयिथिपति ॥ ज्यन्तात्सप्रत्यये तु प्रियशब्दात् जाविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य प्रादेशस्ततो द्वित्वादि । प्रियमाख्यानुमाचक्षणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापिथिपति । प्रापिथिपति । प्रापयिथिपति ॥ यङ्मज्ज्यन्तात्सप्रत्यये तु बोभूयिथिपति ॥ यङ्जिसान्तात्त्रिप्रत्यये तु । बोभूयिथिपति ॥ १ ॥ इति प्रत्ययमाला ॥ १७ ॥

अथ पदव्यवस्था ॥ १८ ॥

(निविशादेः) निपूर्वाद्विशादेर्धातोरात् ॥ निविशते ॥ १ ॥

(सु०) निविशादेः ॥ निपूर्वो विशः । नेः परो विश इति वा निविशः स आदिर्यस्य स निविशादिस्तस्मादात्स्यात् । आदिशब्दः प्रकारे । विश इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । 'निविशते यदि शूकशिखा पदे' इति श्रीहर्षः (क) । नि किम् । प्रविशति । अर्थ-

वेद धौत्ये स्वप्ने च । कुपुभ क्षेपे । कुपुभ्यति । मगध पार्वेष्टने । नीचदास्थ इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे । अरर आरकर्मणि । भिष्णञ् उपसेवायाम् । चरणवरण गतौ । सुरण चौर्ध्वे । तुरण स्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । इला विलासे । लेखा स्खलने । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्धौ । उरस् बलार्थः । उरस्यति, बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ । संभूयस् प्रभूतभावे । अम्बर सम्बर संबरणे । एते धातवो व्याकरणान्तरेषु अधिका पठन्ति कण्ड्वादिगणे । अतोत्रास्माभिनिवेशिताः । इति टिप्पण्यां कण्ड्वादिप्रक्रिया समाप्ता ॥ १६ ॥

(क) सम्पूर्णार्थे श्लोकः—यद्यथा—

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कीयतीमिव न व्यथाम् ।

मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ इति । नैष० स० ४, श्लोः ११

चद्रग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधुनि विश-
न्ति अमराः (क) ॥ १ ॥

(त०) निविशादेः ॥ निपूर्वो विशः नेः परो विश इति वा । विशोऽकार उच्चा-
रणार्थः असंदेहार्थं वा । तेन पदकार्यवारणम् । अन्यथा निविडादेरित्युक्ते विश् वा विड्
भेदेन वेति संदेहः स्यात् । निविश आदिर्यस्येति स तथा तस्मात् । अत्रादिशब्दः प्रका-
रः । तेन निविशदृशादिति बोध्यम् । सादृश्यं चोपसर्गपूर्वत्वम् । निविशादिगणाभावाद्ग्रह-
णवस्थावाचिन आदिशब्दस्य ग्रहणं न । तेन नयतीति नि कुलं विपतीत्यत्र न भवति । एवं
वेतीति विकुलं जयतीत्यत्र न । पराजयति । दूरानात्प्रोक्तमाः परा ॥ १ ॥

(परिव्यवेभ्यः क्रियः) परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥२॥

(सु०) परिव्यवेभ्यः क्रियः । परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदम् ॥ २ ॥

(विपराभ्यां जेः) (ख) विजयते । व्यजेष्ट ॥ पराजयते ॥ ३ ॥

(सु०) विपराभ्यां जेः ॥ आभ्यां परो जयतिरात्वान् ॥ ३ ॥

(आडो दाओ न तु विकसने) (ग) विद्यामादत्ते । आदित ।
विकसने तु व्याददाति मुखं कृष्णः । पराङ्गकर्मकाद्भवत्येव(घ) । व्याददते
पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ ४ ॥

(सु०) आडो दाओ न तु विकसने ॥ परगामिफलार्थमिदम् । आड् पूर्वादृशा-
तेमुखविकसनादन्वयार्थं वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ विद्यामादत्ते ॥ ४ ॥

(क्रीड आङनुसम्परिभ्यः) आक्रीडते । अनुक्रीडते । परिक्रीडते ॥

(सु०) क्रीड आङनुसम्परिभ्यः ॥ तृतीयार्थस्थानोर्योगे नात्मनेपदम् ॥ माग-
वकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

(समोऽकृजने) (ङ) संक्रीडते । कृजने तु । संक्रीडति रथचक्रम् ॥६॥

(सु०) समोऽकृजने ॥ समः परः क्रीडतिरात्वानकृजनेर्थं ॥ ६ ॥

(आगमः क्षमायाम्) (च) आगमयस्व तावत् ॥ ७ ॥

(क) कथन्तहि—इत्युक्त्वा मैथिली भतुरकुलानां वशता भयादिति । अत्र तु अज्ञान विशतीति
पाठयम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्केन वशतीति पाठेष्वप्यदोष इति वाच्यम् । युष्मदस्मदोः सामानाधि-
करण्येऽपि त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः । वा लिप्तायामित्यादि-
वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

(ख) विपराभ्यामिति । विशब्देन साहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणम् , तेन 'पराजयति
सेना' इत्यत्र भावन्तेन उत्कृष्ट इत्यर्थकेन पराशब्देन योगे न । पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य सम्भवेऽपि परस्पर-
साहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् । इति कैयटः ।

(ग) आडो दा० । कथं तर्हि—“व्यादत्ते विहगपतिमुखं स्वकीयमि' ति, इदं कर्त्रभिप्राये भवि-
ष्यति । विद्यामादत्ते इति । गृह्णातीत्यर्थः । मुखं व्याददातीति । विस्तारयतीत्यर्थः ।

(घ) अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इत्युक्तम् , तस्य 'स्वाङ्गकर्मकादिष प्रतिषेधः' इत्यर्थः, त-
दभिप्रायेणाह—पराङ्गकर्मकाद्भवत्येषेति । (ङ) समोऽकृजने इति । कृजनमव्यक्तशब्दः ।

(च) आगमेरिति । अत्र भाष्ये “माणवक आगमयस्व तावद्” इति व्यन्तस्यैवोदाहरणात्
व्यन्तस्य ग्रहणम् ।

(सु०) आगमेः क्षमायाम् ॥ आहपूर्वात् व्यन्ताद्गमेरात्स्यात् क्षमामथं । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः (क) ॥ ७ ॥

(त०) आगमेः क्षमायाम् ॥ गमेरिति व्यन्तस्य ग्रहणम् । क्षमा प्रतीक्षा ॥ आगमयस्वेति ॥ मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(शिक्षेर्जिज्ञासायाम्) धनुषि शिक्षते ॥ ८ ॥

(सु०) शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ शिक्ष विद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणम् । अनुदात्तत्वादेवान्मनेपदसिद्धेः । किन्तु शकेः सान्तस्येह ग्रहणम् । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(त०) धनुषि शिक्षत ॥ इति ॥ धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(हरतेर्गतताच्छील्ये) (ख) पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः ॥ ९ ॥

(सु०) हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ गतं प्रकारः सादृश्यमिति यावत् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमांतुश्च सादृश्यं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः ॥ ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति(ग) । इह सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम् ॥ ९ ॥

(त०) गतताच्छील्य इति ॥ गतं प्रकारः ॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्त इति ॥ पितुः प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । गतं गमनं तस्य ताच्छील्य इति व्याख्याने तु “अयं कः संबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम्” इत्यादावव्याप्तिः स्यात् ॥ ९ ॥

(किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु) (घ) ॥ १० ॥

(सु०) किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ किरतेरात्स्यादेपु वाच्येपु हर्षादयो विषयाः(ङ) । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणमितरं फले ॥ १० ॥

(त०) किरतेरिति ॥ कृ विक्षेपे हर्षादयो विषयत्वेनोपादीयन्ते । तत्र हर्षां विक्षेपस्य कारणम् । इतरं फले ॥ १० ॥

(अपात्किरतेः सुट् चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने) अपस्किरते वृषो हृष्टः(च) । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वाऽऽश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् ? अपस्किरति कुसुमं वायुः ॥ ११ ॥

(सु०) अपात्किरतेः सुट् चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने ॥ अपात्किरतेः सुट् स्याद्द्वर्षादिष्वेव । चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने सति ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । हृषेण भूमिं विलिखतीत्यर्थः । हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । इहात्छटौ

(क) मात्वरिष्ठा इति । सहस्व कान्चित्कालमित्यर्थः ।

(ख) प्रकार इति । गुणक्रियादिधर्म इत्यर्थः । ताच्छील्यं नियततत्त्वभावता ।

(ग) मातुरनुहरतीति । अत्र सादृश्यमात्रप्रतीतिर्न तु मातृवृत्तिगुणस्य सततं परिशीलनमिति नामनेपदम् ।

(घ) किरतेर्हर्षेति । यद्यपि ‘कुलायो नीडमस्त्रियाम्’ इति कोशप्रमाणेन नीडवाचो कुलायशब्दस्तथापि “अपस्किरतेः श्वाऽऽश्रयार्थी” इति भाष्योदाहरणदर्शनादत्र कुलायशब्दो वासस्थानमात्रपरः ।

(ङ) विषया इति । समभिध्याहृतपदान्तरगम्या इत्यर्थः ।

(च) आलेखनं खननम् । अपस्किरते इति । अत्र कृधातोः खननरूपे धूल्यादिविक्षेपे वृत्तिः ।

न (क) । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यप्यात्मनेपदं प्राप्तं तथापि सुडभावे नेश्यत इत्याहुः । गजोऽपकिरति (ख) । अत्र हर्षे सत्यालेखनाभावात्सुदोऽप्राप्तिः ॥ ११ ॥

(त०) अपस्किरते वृषो हृष्टेति ॥ हर्षेण भूमिं विलिखतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

(आङो नुप्रच्छोः) आनुते (ग) । आचष्टुच्छत ॥ १२ ॥

(सु०) आङो नुप्रच्छोः ॥ आङः परावेतावात्वन्तौ भवतः । गु स्तुतौ अदादिः । प्रच्छ जीप्सायाम् तुदादिः ॥ १२ ॥

(त०) आङ इति । गु स्तुतौ अदादिः प्रच्छ जीप्सायां तुदादिः ॥ आनुते— इति ॥ उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

(शप उपालम्भे) विप्राय शपते ॥ १३ ॥

(सु०) शप उपालम्भे ॥ आक्रोशार्थं स्वरितेतः शपः परगामिफले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । कृष्णाय शपते । श्लाघहुङ् इति संप्रदानसंज्ञा ॥ १३ ॥

(त०) उपालम्भ इति ॥ शपथ इत्यर्थः (घ) । स च वाचा शरीरस्पर्शनरूपः ॥ विप्राय शपत इति । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येव शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ 'सख्यः शपामि यदि किञ्चिद्दिह स्मरामि' (ङ) इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रं विवक्षितं न तु शपथरूपमपीत्यदोषः ॥ १३ ॥

(समवप्रविभ्यः स्थः) संतिष्ठते । समस्थिते ॥ अवतिष्ठते ॥ प्रतिष्ठते ॥ वितिष्ठते ॥ १४ ॥

(सु०) समवप्रविभ्यः स्थः ॥ लुङि । अपिद्वाधास्थामिदित्तीत्वम् । समस्थिपाताम् ॥ १४ ॥

(आङः प्रतिज्ञायाम्) (च) शब्दं नित्यमातिष्ठते ॥ १५ ॥

(सु०) आङः प्रतिज्ञायाम् ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(क) आत्सुदौ नन्ति । आलेखनाभावात्सुडभावः । (ख) गजोऽपकिरतीति । स्वभावकथनमत्र ।

(ग) आनुते इति । शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थं इति कैयटः ॥ आचष्टुच्छत इति । 'ग्रह्णिज्या' इति संप्रसारणम् ।

(घ) शपथस्तु—त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं वाचा शरीरस्पर्शनमिति ।

(ङ) अर्थं पूरितपूर्वत्रिपादः श्लोकः—

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि विश्रब्धचाङ्कशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति ।

यत्रत्र साहित्यदर्पणटीकाकृता हरिदाससिद्धान्तवागीशेन प्रौढानाथिकायाः स्मरान्धायाः उदाहरणव्याख्यानाऽवसरे "शपामीति" 'शपथे शपः,' इत्यनेनात्मनेपदविषयत्वेऽपि परस्मैपदप्रयोगादपप्रयोग एवेत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम्, अत्र नाथिकाया वाचा शपामीति स्वाभिप्रायप्रकाशनमात्रत्वात् परस्मैपदम् ॥ वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदमिति वृद्धैर्व्याख्यातत्वात् ।

(च) आङः प्रतिज्ञायाम् । प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा । अज्ञीकारः प्रतिज्ञेति तु सुगमोऽन्वा ॥ शब्दं नित्यमिति । नित्यमिति पदं शब्दस्य विशेषणम् । शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः ॥

(स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेत्राख्यायां च) गोपी कृष्णाय तिष्ठते । अस्थित । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' ॥ (क) ॥ १६ ॥

(सु०) स्वाभिप्रायाविष्करणे निर्णेत्राख्यायां च ॥ स्वाशयस्य प्रकाशने विवादस्य निराकरणकर्ता निणंता तस्मिन्नर्थे च तिष्ठतेरात्स्यात् । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्थित्या नेत्रादिविकाराद्वा स्वाभिप्रायं ज्ञापयति । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' संशयं विधाय निणंतृत्वेन कर्णादीनाश्रयत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(त०) निर्णेत्राख्यायामिति ॥ निणंता विवादस्य निराकरणकर्ता लोके प्रसिद्धः । कृष्णाय तिष्ठत इति ॥ स्वस्थित्या नेत्रादिविकारद्वारा स्वाभिप्रायविशेषं ज्ञापयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिष्विति ॥ संशयं निणंतुं कर्णादिषु तिष्ठतीत्यर्थः । अन्ये तु संशयस्य कर्णादय एव निणंतर इत्येवार्थ इति वदन्ति ॥ १६ ॥

(उदोऽनूर्ध्वकर्मणीहायाम्) (ख)मुक्तावुत्तिष्ठते । उदः स्थास्तम्भोः सलोपः । उत्थासीध, उत्थासीयास्ताम् । उदग्थास्यत । उदस्थित । ७ नूर्ध्व-कर्मणि किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ईहायां किम् । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति(ग) ॥ १७ ॥

(सु०) उदोऽनूर्ध्वकर्मणीहायाम् ॥ इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा तस्यामेव नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(त०) उद इति ॥ कर्म क्रिया । ईहा परिस्पन्दः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्त्यर्थं घटत इत्यर्थः ॥ ईहायां किम् । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिः क्रिया न तु परिस्पन्दात्मिकेत्याद्भावः ॥ १७ ॥

(उपान्मन्त्रकरणदेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु) आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥ मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । सुभ्रमुपतिष्ठते पन्थाः ॥ १८ ॥

(सु०) उपान्मन्त्रकरणदेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु ॥ एवथंपूर्वात्तिष्ठतेरात्स्यात् ॥ मन्त्रः करणं यत्र तन्मन्त्रकरणं स्तुतिः । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । अग्निदेवताकया ऋचाऽऽग्नीध्रमग्निविशेषं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्यर्थः । अग्निमन्त्रे इति अग्नीत् क्तिबन्तः । अग्नीध्रः स्थानमाग्नीध्रम् । तत्स्थोऽऽप्याग्नीध्रः । निपातनात्तद्धितो रणप्रत्ययः ॥ मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । आदित्यमुपतिष्ठते । आदित्यं

(क) श्लोकोऽयं किराताजुनीयकान्वयस्य—

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः ? संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ स० ३ , १४ ।

(ख) उदोऽनूर्ध्वकर्मणीति । उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वं परिस्पन्दे वर्त्तमानादित्यर्थः । इह परिस्पन्द-स्यानूर्ध्वत्वं नामोपरिदेशसंयोगफलकत्वाभाषः ॥ यदप्युदोऽनूर्ध्व इत्युक्तेऽपि क्रियावाचकत्वं लभ्यत एव तथापि परिस्पन्दतालाभार्थं कर्मपदम्, तदेतदाह इहायामेवेति ॥ काव्यपरिस्पन्दरूपो व्यापार ईहा ।

(ग) ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । शतस्य कर्तुः चेष्टाया अभावान्नात्मनेपदम् ।

स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थः । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रो करोतीत्यर्थः । पन्थाः सुधनो देशस्तमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(त०) उपान्म० ॥ मन्त्रं करणं कारकम् । देवानां पूजा (क) संगतिः संश्लेषः । मित्रस्य करणम् । पन्था मार्गः । स च कर्तृत्वेन संबध्यते ॥ आदित्यमुपतिष्ठत इति ॥ पूजयतीत्यर्थः । यमुनामिति ॥ उपश्लिष्यतीत्यर्थः ॥ रथिकानिति ॥ मित्रो करोतीत्यर्थः ॥ पन्था इति ॥ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(वा लिप्सायाम्) भिक्षुः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा ॥ १९ ॥

(सु०) वा लिप्सायाम् ॥ प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा । लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(त०) वा लिप्सायामिति ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः ॥ १९ ॥

(अकर्मकाच्च) ज्ञानमुपतिष्ठते (स) उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

(सु०) अकर्मकाच्च ॥ उपात्तिष्ठते अकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

(त०) अकर्मकाच्चेति ॥ कर्म कारकं न तु क्रिया (ग) ॥ ज्ञानमुपतिष्ठत इति ॥ सन्निभत्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

(उद्विभ्यां तपोऽकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च) उत्तपते वितपते पाणिं शिरो वा ॥ स्वाङ्गकर्मकात्किम् । सुवर्णमुत्तपति ॥ २१ ॥

(सु०) उद्विभ्यां तपोऽकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न त्वद्वमिति परिभाषितम् (घ) । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । नेह सुवर्णमुत्तपति । संतापयति विलापयति वेत्यर्थः ॥ चैत्रो मंत्रस्य पाणिमुत्तपति । संतापयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

(त०) उत्तपत इति ॥ दीप्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(क) देवानां पूजेति । पूजा गौरवप्रयुक्तप्रोत्यवच्छिन्नक्रियेत्यर्थः ॥ संगतिरिति । संगतिकरणमुपश्लेषः ॥ मित्रस्य करणमिति । मित्रकरणमनुपश्लिष्यस्यापि मैत्रीसम्बन्धः ॥ अथ कथं स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति संगच्छते, नृपस्य देवतात्वाभावादिति चेन्न, नृपे देवतात्वाभावेऽपि देवतात्वारोपात् नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । स्तुत्यं स्तोत्राहँ तं रघु सरस्वती अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे पूजितवतीति पदार्थः । आरोपस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व—स्वप्रतियोगिनिष्ठत्व—स्वावच्छिन्नत्व—एतत्स्वितयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताशालिज्ञानत्वमिति ॥ अत्र स्वपदार्थस्तु विशेष्य-विशेषणयोर्भासमानः सम्बन्धो ज्ञेयः । आहायंज्ञानमारोप इति वस्तुस्थितिः । बाधसमानकालो न च्छाजन्व-ज्ञानमाहायरीरोप उच्यते ॥ आरोपस्य भ्रमरूपत्वात् 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इत्यत्र पदान्तरे समादधन्ति,— नृपस्य देवतांशत्वाद् उपतस्थ इत्यात्मनेपदं संगच्छते इति बोध्यम् ॥ तथा च मनुः—
“अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा” इति ॥

(ख) 'मूलतश्चदीपिकयोः 'भोजनकाले उपतिष्ठते' इति पाठ इति केचित् ॥

(ग) कर्म कारकमिति । अकर्मकस्तु व्यापारसमानाधिकरणफलवाचकः । व्यापाराधिकरणेताराद्युक्ति यत्फलं तद्वाचक इत्यर्थः । तथा सति गम्यादौ द्विनिष्ठत्वेन फलस्य व्यापाराधिकरणकर्तृनिष्ठत्वेऽपि न दोषः ॥

(घ) परिभाषितमिति । स्वतन्त्रसंकेतः परिभाषा ॥ परिभाषासजातास्येति परिभाषितम् ॥

(आडो यमहनिभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च)
आयच्छते आहते पाणिं शिरो वा । आप्नाते । आहसे । अन्यत्र । शत्रुमा-
यच्छति आहन्ति वा ॥ २२ ॥

(सु०) आडो यमहनिभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च ॥ यम-
हनिभ्यामात् ॥ नेह परस्य शिर आहन्ति । अथ तर्हि 'आजघ्ने विपमविलोचनस्य वक्षः'
इति भारविः(क) ॥ 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति (ख) ।
समीपमेत्येध्याहारो वा बोध्यः । विपमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने । स्वकी-
यमेव वक्षो मल्ल इव संतोपातिशयादास्फोटनं चक्रे इत्यर्थः ॥ २२ ॥

(त०) आड इति ॥ अकर्मकस्वाङ्गकर्मकयोरवृत्तिरत्रापि । आयच्छति इति ॥
दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥ आहत इति ॥ नलोपः आघनाते । 'आजघ्ने विपमविलोचनस्य
वक्षः' इत्यादौ तु प्राप्येत्यध्याहारो बोध्यः (ग) ॥ २२ ॥

(हनः सिः कित्) वधो वाति ॥ आहत । आवधिष्ट, आवधिषा-
ताम्—आहसाताम् ॥ २३ ॥

(सु०) हनः सिः कित् ॥ हन्तेः परः सिः प्रत्ययो वा कित् स्यात् । हनो लुङ्-
लिटोरिति वधादेशः । आवधिष्ट, आवधिषाताम् । पक्षे कित्त्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति
नलोपः । लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः आहत, आहसाताम्, आहसत ॥ २३ ॥

(यमः सूचने सिः कित्) उदायत, उदायसाताम्, उदायसत ॥ २४ ॥

(छ०) यमः सूचने सिः कित् ॥ सूचनं परदोपाविष्करणम् । कित्त्वालोपस्त्व-
नुदात्ततनामिति मलोपः । लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । उदायत । सूचने किम् । उदायं-
स्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

(क) आजघ्ने इति । गाण्डीवी अर्जुनो विपमविलोचनस्य व्यस्वकस्य वक्षः हृदयम्, भुजाभ्या-
म् आजघ्ने ताडितवानिति श्लोकार्थः ॥ सम्पूर्णः श्लोकस्तु—

उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य वाणनथाः ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विपमविलोचनस्य वक्षः ॥ इति ॥

किरातार्जुनीयस्य सप्तदशसर्गः ॥

इह तु 'आजघ्ने' इति पदे च्युतसंस्कारतादोषः । न च कनकशिलानिभं कनकनिकषपाषाणतुल्यं
श्यामवर्णं स्ववक्ष एवाजघ्ने इत्यर्थ इति वाच्यम् । युद्धे प्रवर्तमानानां वीराणां स्ववक्षस आघातादर्श-
नात् तत्पूर्वमेव हि दर्पप्रकाशार्थं तत्करणदर्शनात् ।

(ख) प्रमादत एवेति । पूर्वमकर्त्तव्यतया निश्चिते स्तयपि पुनः कर्त्तव्यताधीः प्रमादः ॥

(ग) ननु "प्राघ्नेति" अथ्याहारे कृते "क्यब्लोपे कर्मण्याधारे च पञ्चमी" इति पञ्चमी प्रसङ्गत-
त्राह—क्यब्लोपे पञ्चमीति तु क्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयकम् इति, क्यबन्तो दृश्यते यत्र क्यब-
न्तं नैव दृश्यते तदेव हि क्यब्लोपित्वं शातव्यञ्ज सदा बुधैः । इति शिष्टोक्तेरिति भावः । "उच्चारितः श-
ब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः" इति भाष्योक्तेः कथं तदर्थावगतिरिति चेन्न, वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेन
अत्र शब्दाध्याहारात् । ननु शब्दाध्याहारेऽपि लोपोऽप्रयोगोऽस्त्येवेति इदमसाधिवति शङ्कया केचिदाहुः—
भेत्तुमित्यादितुमन्ताध्याहारे वेति ॥ तुमन्तवदितवाक्यस्यैकदेशोऽयमित्यर्थः, समीपमेत्येति वेति ।

(त०) सूचन इति ॥ परेणाच्छाद्यमानस्याविष्करण इत्यर्थः उदायत इति ॥
परावद्यं प्रकाशयति स्मेत्यर्थः ॥ २४ ॥

(समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिदृशिभ्योऽकर्म-
केभ्यः) (क) संगच्छते ॥ २५ ॥

(सु०) समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिदृशिभ्योऽकर्मकेभ्यः ॥
समुपसर्गादकर्मकेभ्यो गम्यृच्छ्यर्त्तिश्रुदृशिभ्यः प्रच्छिस्वरतिविदिभ्यः सकर्मकेभ्यश्चात्स्यात् ॥
सङ्गच्छते । सङ्गतं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(त०) समो गम्यृच्छीति ॥ ऋच्छ गत्यादौ । आदेशस्तु न अतः पृथग्रहणात् ।
विदीति वेत्तेव ग्रहणं गम्यादिपरस्मैपदिसाहचर्यात् । संगच्छत इति ॥ युज्यत
इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव 'रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमेह' इति मुरारिप्रयोगस्तु इति कथय-
द्भ्य इत्यध्याहारेण समाधेयः । अर्थान्तरे वृत्तेरकर्मकत्वं सकर्मकाणामपि ॥ २५ ॥

(गमेः सिस्स्यौ कितौ वा) सङ्गसीष्ट—मङ्गसीष्ट । समगत—सम-
गस्त ॥ समृच्छिष्यते । समानुच्छे । समार्च्छिष्ट ॥ संस्वरते । संस्वरे ।
संस्वरिषीष्ट—संस्वृषीष्ट । समस्वरिष्ट—समस्वृत ॥ संपृच्छते । समप्रष्ट, समप्र-
क्षाताम् ॥ संश्रुणुते । संश्रोता । समश्रोष्ट ॥ संवित्ते, संविदाते ॥ २६ ॥

(सु०) गमेः सिस्स्यौ कितौ वा ॥ गमेरनिटौ सिस्स्यौ वा कितौ स्तः ॥ आशिपि
लिङि कित्वाहोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः । सङ्गसीष्ट—पक्षे सङ्गसीष्ट । लुङि कित्वानु-
मलोपे लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । समगत, समगसाताम्, समगसत । कित्वाभावे
समगस्त, समगंसाताम्, समगंसत । तौदादिकस्य ऋच्छेत्त्र ग्रहणम्, न तु ऋच्छदेशस्येति
ध्वननार्थं लटः प्रयोगः । समृच्छिष्यते ॥ ग्रहामिति संप्रसारणम् । संपृच्छते ॥ स्तृ शब्दो-
पतापयोः । संस्वरते ॥ अर्त्तिंति भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । तत्र भ्वादेः समृ-
च्छते । लिटि समारते, समारिरे । लिङि उरिति न गुणः । समृषीष्ट । समर्त्ता । ह्रन्त
इतीट् । समरिष्यते । समरिष्यत । लुङि मेट् इत्यटोऽभावः । उरिति न गुणः । लोपो
ह्रस्वादिति सिलोपे । मा समृत, मा समृपाताम्, मा समृपत । माङभावे समार्त्त,
समार्पाताम्, समार्पत । इयतंस्तु ऋप्रोरिः पूर्वस्येति पूर्वस्येत्वे अत्रवर्णं स्वरे पूर्वस्ये-
तीय् । समीयते । लुङि सर्तिशास्त्यर्त्तिभ्य इति डः । ऋवर्णदृशोरिति गुणः । मेट्
इत्यडभावः । मा समरत, मा समरेताम्, मा समरन्त । माङभावे समारत, समारेताम्,
समारन्त ॥ श्रुवः श्रुआदेशो इति श्रुआदेशो नुप्रत्यश्च । संश्रुणुते । परस्मैपदसाहचर्या-
द्विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु स्वरितेति विद्लृ लाभे इत्यस्य । सत्ताविचारणार्थस्य
विदेस्त्वनुदात्तत्वादात्मनेपदं सिद्धमेव ॥ २६ ॥

(वेत्तेरन्तो वा रुडाति) संविदते—संविदते । संपश्यते । सम-
दृष्ट ॥ समियते, समियते । समारे । ऋप्रो रिः पूर्वस्य । समियरीति ।

(क) अकर्मकेभ्य इति ॥ अथ कथं तर्हि—तच्चैक्यं समगच्छतेति, आर्षत्वात् ।

समिच्छीयाताम् । स्वरादेः । अ इ ए । ए ऐ ऐ । समैयृत, समैयूराताम् ।
अकर्मकात्किम् । ग्रामं सङ्गच्छति ॥२७ ॥

(सु०) वेत्तेरन्तो वा रुट् ॥ विदेः परस्यान्प्रत्ययस्य रुड् वा स्यात् आति ॥
दृशादेरिति पश्यः । संपश्यते । कथं तर्हि सकर्मकस्य 'रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमेह' इति
मुरारिप्रयोगः ? प्रामादिकोऽयम्, इति कथयद्भय इत्यध्याहारो वा । अथास्मिन्नकर्मका-
धिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेच्छृणु । "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थो नोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः, कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" इत्युक्तत्वाद्कर्मकत्वं बोध्यम् ॥ २७ ॥

(उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा) निरस्यते । निरस्यति । निरास्यत ॥
समूहति । समूहते । समूह्यात् ॥ २८ ॥

(सु०) उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् (क) । अमु क्षेपणे ।
ऊहवितकं । बन्धं निरस्यति । दिवादित्वाद्यः ॥ उपसर्गाद्गृहतेर्ह्रस्वो यादौ किङ्कति । ब्रह्म
समूह्यात् । अर्गिन समूह्यति ॥ २८ ॥

(निसमुपविभ्यो ह्रः) निह्वयते ॥ २९ ॥

(सु०) निसमुपविभ्यो ह्रः ॥ एभ्यः परस्मात् ह्रैज् आत् स्यात् ॥ २९ ॥

(स्पर्द्धायामाडः) कृष्णश्चाणूग्माह्वयते (ग) ॥ ३० ॥

(सु०) स्पर्द्धायामाडः ॥ आडः परात् ह्रैजः आत्स्यात् ॥ पराभिभवेच्छा
स्पर्द्धां तस्यामर्थं ॥ ३० ॥

(त०) स्पर्द्धायामिति ॥ पराभिभवेच्छा स्पर्धा ॥ कृष्ण इति ॥ स्पर्धया तस्या-
ह्वानं करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

(अप्रतिबन्धात्साहस्फोततासु क्रमः) ऋचि क्रमते बुद्धिः ।
अध्ययनाय क्रमते । क्रमन्तेऽस्मिञ्छास्त्राणि ॥ ३१ ॥

(सु०) अप्रतिबन्धात्साहस्फोततासु क्रमः ॥ ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रति-
हन्यत इत्यर्थः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः ॥ क्रमन्तेऽस्मिञ्छास्त्राणि । स्फो-
तानि प्रवृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(त०) ऋचि क्रमते इति ॥ न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । अध्ययनाय क्रमते
इति । उत्सहत इत्यर्थः ॥ क्रमन्ते इति स्फोतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(उपपराभ्याम्) उपक्रमते । पराक्रमते ॥ ३२ ॥

(सु०) उपपराभ्याम् ॥ अप्रतिबन्धादिषु वाच्येष्वाम्भ्यां क्रम आत्स्यात् ॥ नेह
संक्रामति ॥ ३२ ॥

(क) निवृत्तमिति । सोपसगास्यत्यूहोः सकर्मकत्वेनाकर्मकादित्येतत्सम्बन्धस्य बन्तुप्रशक्यत्वा-
दिति भावः ।

(ख) निसमुपविभ्यो ह्र इति । अत्र 'ह्र' इत्येकारान्तानुकरणं लक्षणवशसम्पन्नमात्रम् । तेन
"निह्वयते" इत्यत्रात्मनेपदं भवति । कृतात्त्वानुकरणे तु यत्रात्त्वविषयताऽस्ति तत्रैव स्यात् ।

(ग) स्पर्द्धायामाडः इति । स्पर्द्धायां किम्, पुत्रमाह्वयति । अकारयतीत्यर्थः ।

(आङो ज्योतिरुद्गमने) (क) आक्रमते—आक्रम्यते सूर्यः ॥३३॥

(सु०) आङो ज्योतिरुद्गमने । आक्रमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः । नेह । आ-
क्रमति धूमो हर्म्यतलात् ॥ ३३ ॥

(त०) ज्योतिरुद्गमन इति ॥ ज्योतिर्नक्षत्रादिः ॥ आक्रमते सूर्य इति ॥ उद-
यत इत्यर्थः । नभः समाक्रमति चन्द्रमाः क्रमात् इत्यत्र तु प्राप्नोतीत्येवार्थो न तूद्गमनम् ॥ ३३ ॥

(वेः पादविहरणे) (ख) साधु विक्रमते वाजी ॥ ३४ ॥

(सु०) वेः पादविहरणे ॥ क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वा-
देवमुक्तम् ॥ पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(त०) वेः ॥ विहरणं विक्षेपणम् । यद्यापि धातुरयमस्मिन्नेवार्थं प्रसिद्धस्तथापि
धातूनामनेकार्थत्वाद्दिशेपणम् । नेह । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(प्रोपाभ्यां प्रारम्भार्थाभ्याम्) प्रक्रमते । उपक्रमते ॥ ३५ ॥

(स्नुक्रमांरीति नेट्) प्रकंसीष्ट ॥ ३६ ॥

(सु०) प्रोपाभ्यां प्रारम्भार्थाभ्याम् ॥ प्रक्रमते । आरम्भं करोतीत्यर्थः । प्रार-
म्भार्थाभ्यां किम् । प्रकामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामत्यागच्छतीत्यर्थः । उपपराभ्या-
मिति नात्रात्मनेपदं शङ्क्यम् । अप्रतिबन्धादिष्वेवेत्युक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

(अनुपसर्गाद्वा) क्रमते—क्रम्यते । क्राम्यति—क्रामति ॥ ३७ ॥

(सु०) अनुपसर्गाद्वा ॥ अप्रासविभाषेयम् । अप्रतिबन्धादिषु तु नित्यमेव ॥ ३७ ॥

(अपह्ववे ज्ञः) (ग) शतमपजानीते ॥ ३८ ॥

(सु०) अपह्ववे ज्ञः ॥ अपनयनेऽर्थो ज्ञ आत् ॥ ३८ ॥

(त०) शतमपजानीते ॥ अपलपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(अकर्मकाच्च) (घ) सर्पिषो जानीते ॥ ३९ ॥

(सु०) अकर्मकाच्च ॥ सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(त०) सर्पिष इति ॥ सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(अनुपसर्गाज्ज्ञः ।) गां जानीते ॥ ४० ॥

(सु०) अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे एककर्मकार्थमारम्भः ॥ अनुप-
सर्गात् किम् । स्वर्गं लोकं न प्रतिजानामि । कर्थां तर्हि 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोके ततो-
ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति भट्टिः (ङ) । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥ ४० ॥

(क) उद्गमन इति । उध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारः ।

(ख) पादविहरणं पादविक्षेपः । धातूनामनेकार्थं बोधयितुं सूत्रे पादविहरणं श्युक्तम् ।

(ग) अपह्ववे ज्ञ इति । अपह्ववोऽपह्वनुरितरपलापः । अर्वाधतपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादका-
भावप्रतिपादनेच्छा ।

(घ) अकर्मकाच्चेति । 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादि । सोपसर्गार्थ-
भिर्दं सूत्रम् ।

(ङ) उत्कण्ठापूर्वकमिति । इदिति इदित्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मरणमुक्तं ।

(सम्प्रतिभ्यामनाध्याने) शतं संजानीते । शतं प्रतिजानीते ।
अनाध्याने किम् । मातरं संजानाति ॥ ४१ ॥

(सु०) सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् (क) ॥ शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः ॥ शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(त०) शतं संजानीते ॥ अवेक्षत इत्यर्थः ॥ शतं प्रतिजानीते ॥ अङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(अनुपसर्गाद्वा) गां जानाति, जानीते वा ॥ ४२ ॥

(सु०) अनुपसर्गाद्वा ॥ अनुपसर्गात्परस्य ज्ञो वा आत्स्यात् ॥ ४२ ॥

(वेः शब्दकर्मणः कृञः) (ख) शब्दं विकुरुते ॥ ४३ ॥

(सु०) वेः शब्दकर्मणः कृञः ॥ शब्दं विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः (ग) ॥ ४३ ॥

(अकर्मकाच्च) विकुर्वते सौन्धवाः ॥ ४४ ॥

(सु०) अकर्मकाच्च ॥ वेरकर्मकात्कृञ आत्स्यात् ॥ विकुर्वते सैन्धवाः । वाजिनो विकारं लभन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः)
शास्त्रे वदते । भृत्यानुपवदते । शास्त्रे वदते । क्षेत्रे वदते । गेहे विवदन्ते ।
उपवदन्ते ब्राह्मणाः परदारान् (घ) ॥ ४५ ॥

(सु०) भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ वदतेरात्स्या-
देत्वर्थेषु ॥ शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुप-
वदते । सान्त्वयतीत्यर्थः ॥ शास्त्रे वदते । ज्ञानं वदतीत्यर्थः ॥ क्षेत्रे वदते । क्षेत्रप्रयत्नं व-
दतीत्यर्थः । गेहे विवदन्तं । विवादं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपवदन्ते । प्रार्थयन्ते । उपमन्त्रणमु-
पचञ्चन्दनम् । एषु किम् । किञ्चिद्ददति ॥ ४५ ॥

(त०) भासनेत्यादि ॥ भासनं दीप्तिः । उपसंभाषा सान्त्वनम् । शास्त्रे वदत
इति ॥ भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः ॥ भृत्यानिति ॥ सान्त्वयतीत्यर्थः ॥ शास्त्रे वदत
इति ॥ वदितुं सम्यगबुध्यत इत्यर्थः ॥ क्षेत्रे वदत इति ॥ क्षेत्रविषयकमुत्साहमाविष्करोती-
त्यर्थः ॥ गेहे विवदन्त इति ॥ विविधं भाषन्त इत्यर्थः ॥ परदारानुपवदत इति ॥

(क) क्रुध्यन् कुलं धत्तयति विप्रबहिर्यास्यन् सुतस्तप्सयति मां समन्युम् ।

इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोके ततोऽनुजङ्घे गमनं सुतस्य ॥

इत्ययं सम्पूर्णश्लोको भट्टिकाव्यस्य प्रथमसर्गियः ।

(ख) वेरिति । शब्दः कर्म कारकं यस्य ततः कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः ।

(ग) विकरोतीति । अन्यथा करोतीत्यर्थः ।

(घ) शास्त्रे वदते इति । बोधोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वं मनसा बुध्यते इत्यर्थः । क्षेत्रे वदत
इति । क्षेत्रविषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । गेहे विवदन्त इति । वैमत्यहेतुकं नानाविधं भाषन्त
इत्यर्थः ।

भद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामीत्येवं हृदि प्रचोच स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥४६॥

(मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे) (क) संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः ॥४६॥

(सु०) मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे ॥ वदतेरात्स्यान्मनुष्यादीनां सहोच्चारणेऽर्थे ४६

(व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकात्) अनुवदते कठः क-
लापस्य ॥ ४७ ॥

(सु०) व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकात् ॥ एतादृशाद्वदतेरात्स्यात् ॥ व्यक्तः
वाग्विषयो यस्य स व्यक्तवाग्विषयस्तस्मात् ! अनुवदने कठः कलापस्य । वेदशाखावा-
चकावपि कठकलापशब्दावत्र तदध्येतरि वर्तते । अनुसादृश्यम् । कथापस्येति सम्प्रत्ये पृष्टी ।
अकर्मकात् किम् । उक्तमनुवदति ॥ व्यक्तवागिति किम् । अनुवदति वीणा ॥ ४७ ॥

(त०) व्यक्तेति ॥ व्यक्ता परिस्फुटवर्णा अर्थावगतिहेतुश्च वाक् येषां ते व्यक्तवा-
चः । ते च यद्यपि शुका अपि तथापि मनुष्या एवात्र बोध्याः प्रसिद्धतरत्वात् । अत एव
ह्येतदुपात्तम् । अन्यथा वदेः स्वभावादेव तदर्थकत्वात्कृतमनेन ॥ अनुवदत इत्यादि ॥
शाखावचनावपि कठकलापशब्दौ तदध्येतरि वर्तते । कलापेन सदृशं कठोऽधीयानो वदती-
त्यर्थः ॥ अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति ॥ व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥ ४७ ॥

(वा विरुद्धोक्तौ) विप्रवदन्ति विप्रवदन्ते वा वैद्याः ॥ ४८ ॥

(सु०) वा विरुद्धोक्तौ ॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणेऽर्थे वदेवात् ॥
अप्रासविभाषेयम् ॥ ४८ ॥

(त०) विप्रवदन्तीत्यादि ॥ युगपत्परस्परं विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(अवाद्गिरतेः) अवगिरते ॥ ४९ ॥

(सु०) अवाद्गिरतेः ॥ गिरतेरिति तौदादिकस्यैव ग्रहणम् । गृणातेरवपूर्वस्य
प्रयोगो नास्तीति भाष्योक्तेः ॥ ४९ ॥

(त०) अवादिति ॥ गिरतेरिति निर्देशात्तौदादिकस्यैव ग्रहणम् । गृणातेस्त्वव-
पूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्योक्तेः क्रैयादिकस्याग्रहः । अतो गिर इत्युक्तावप्यदोषः ॥४९॥

(समः प्रतिज्ञाने) (ख) शब्दं नित्यं संगिरते ॥ ५० ॥

(सु०) समः प्रतिज्ञाने ॥ समो गिरतेरात्स्यात्प्रतिज्ञानेऽर्थे ॥ संगिरते । प्रति-
जानीत इत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति प्रासम् ॥ ५० ॥

(त०) संगिरत इति ॥ प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

(उदश्चरः सकर्मकात्) धर्ममुच्चरते ॥ ५१ ॥

(सु०) उदश्चरः सकर्मकात् ॥ धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सक-
र्मकात्किम् । वाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(त०) धर्ममुच्चरत इति ॥ उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(क) मनुष्यादीनामिति । तेन शुकसारिकादीनां सहोच्चारणे न ।

(ख) सम इति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः ।

(समस्तृतीयायुक्तात्) रथेन संचरते ॥ ५२ ॥

(सु०) समस्तृतीयायुक्तात् ॥ तृतीयान्तयुक्तात्समश्चरोरात्स्यात् ॥ रथेन संचरते व्यवधानेऽपि रथेन समुच्चरते ॥ ५२ ॥

(दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे) (क) दास्या संयच्छते कामुकः ॥५३॥

(सु०) दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ तृतीयान्तयुक्तात्समो यच्छतेरात्स्यात् सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे भवति ॥ दास्या संयच्छते । दास्यै धनं ददातीत्यर्थः । दास्येति संप्रदाने तृतीया ॥ ५३ ॥

(त०) दास्येत्यादि ॥ कामितया दास्यै ददातीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

(उपाद्यमः स्वीकारे) (ख) भार्यामुपयच्छते ॥ ५४ ॥

(सु०) उपाद्यमः स्वीकारे ॥ उपाद्यमेरात्स्यात् स्वीकारो विवाहस्तस्मिन्नर्थं ॥५४॥

(त०) स्वीकार इति ॥ स्वीकारो विवाहः । अङ्गीकारमात्रमिति तु भाष्यम् ५४

(यमः सिः किद्वा विवाहे) रामः सीतामुपायत—उपायंस्त वा ॥५५॥

(सु०) यमः सिः किद्वा विवाहे ॥ यमः परः सिप्रत्ययो वा कित्तस्याद्विवाहेऽर्थे । लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः । उदायत । पक्षे उदायंस्त ॥ ५५ ॥

(ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सान्तानामात्) जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ॥ ५६ ॥

(सु०) ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तेभ्य आत्स्यात् ॥ अप ह्वे ज्ञ इत्यादिना ज्ञाधातोः समो गम्यच्छांत्यनेन श्रुटिशिभ्यां चात्मनेपदे कृते ततः सप्रत्यये सान्तात्पूर्ववदादित्यनेन तदात्मनेपदं सिद्धमेव । पुनर्ग्रहणं विषयान्तरेऽप्यात्मनेपदार्थम् ॥ ५६ ॥

(अनोर्जानातेर्न) अनुजिज्ञासति पुत्रम् ॥ ५७ ॥

(सु०) अनोर्जानातेर्न ॥ अनोः सान्ताञ्जानातेर्नात्स्यात् ॥ ५७ ॥

(प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः) प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ॥ ५८ ॥

(सु०) प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ आभ्यां सान्ताच्छृणोतेर्नात् ॥ ५८ ॥

(खराद्यन्तोपसर्गाद्युजरेयज्ञे) (ग) प्रयुङ्क्ते । उद्युङ्क्ते ॥ अय-

(क) दाण इति । भाष्ये त्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तथाहि—यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रायं प्रयोग इष्यते ॥ “अशिष्टव्यवहारे दानप्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” इति तृतीया चतुर्थ्यर्थे बोध्यम् । शिष्टव्यवहारे तु ब्राह्मण्यभ्यः संप्रयच्छत इति प्रत्युदाहरन् भाष्यकार इह व्याख्यानं प्रमाणम् ।

(ख) उपाद्यम इति । स्वीकरणं स्वीकार इति । यन्तु—वृत्तिकृतोक्तं पाणिग्रहणमेवेष्यते । तेनेह न । परभाष्यामुपयच्छति । दासीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थं इति । तद्भाष्यविरुद्धम् । तत्र स्वीकारमात्रे श्रात्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः । तथा च भट्टिः प्रायुक्त—उपायंस्त महास्त्राणीति ।

(ग) खराद्यन्तेति । स्वर आदिरन्तोऽयवो यस्य स चासावुपसर्गास्तस्मात् । सम् निस् निर् दुस् दुर् पतङ्गिन्नाः सर्वेऽप्युपसर्गाः सङ्गृहीताः ।

ज्ञे किम् । पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ५९ ॥

(सु०) स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजेरयञ्चे ॥ स्वरादेः स्वरान्ताच्चोपसर्गाद्युजेरात् । न तु यज्ञपात्रेऽर्थे ॥ ५९ ॥

(त०) स्वराद्यन्तोपसर्गादिति ॥ स्वर आदिरन्तोऽवयवो यस्य स तथा । तेन समादयो व्यावृत्ताः ॥ ५९ ॥

(समः क्षणुवः) संक्षणुते शस्त्रम् ॥ ६० ॥

(सु०) समः क्षणुवः ॥ समः क्षणोतेरात्स्यात् ॥ ६० ॥

(त०) संक्षणुते शस्त्रमिति ॥ समो गम्यच्छीत्यादौ न पठितः । अस्यात्र सकर्मकस्य ग्रहणात् ॥ ६० ॥

(भुजोऽपालने) ओदनं भुङ्क्ते । पालने महीं भुनक्ति ॥ ६१ ॥

(सु०) भुजोऽपालने । अभ्यवहारे इति वक्तव्ये पालन इति पर्युदासग्रहणं प्रयोजनद्वयार्थम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणे हेतुत्वाद्वाद्वादिक्स्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम् । अभ्यवहारादर्थान्तरे उपभोगादावप्यात्मनेपदं भवतीति द्वितीयम् । निषेधस्य निषेधः पर्युदासः ॥ भुजेरान्न स्यात्पालने अपालनत्वादुपभोगार्थं तु भवति । 'बृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इतीह भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्षणम् (क) । तेन 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्' इत्यत्रात्मसात्करणमर्थः । पृथिवीं बुभुजे । स्वाधीनां चकारेत्यर्थः । 'भुजो कौटिल्ये' इति तुदादेस्तु पमेव । पाणिं विभुजति ॥ अपालने किम् । महीं भुनक्ति ॥ ६१ ॥

(त०) भुजोऽपालन इति ॥ रुधादेरेव ग्रहणम् । तौदिकस्य अनवन इति प्रतिषेधात् । तेन विभुजति पाणिमित्यादावदोषः । 'बुभुजे पृथिवीपालः' इत्यादौ तु भुजेरुपभोगोऽर्थः । अन्यथा भुजो भक्षण इत्येवाकरिष्यत् ॥ ६१ ॥

(गृधिवञ्चिभ्यां ज्यन्ताभ्यां प्रतारणे) माणवकं वञ्चयते । गर्हयते ॥ ६२ ॥

(सु०) गृधिवञ्चिभ्यां ज्यन्ताभ्यां प्रतारणे ॥ परगामि फलार्थमिदमात्मनेपदम् ॥ प्रतारणे किम् । शानं गर्हयति । अस्यामिकाङ्क्षामुत्पादयति । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(अपाद्ददः) न्यायमपवदते ॥ ६३ ॥

(समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे) व्रीहीन् संयच्छते । धान्यानि स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ भारमुद्यच्छते ॥ भारं बहतीत्यर्थः ॥ वस्त्रमायच्छते । वस्त्रमादधातीत्यर्थः ॥ अग्रन्थे किम् । वेदमुद्यच्छति । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(सु०) अपाद्ददः ॥ अपाद्ददतेरात्स्यात् । अनुपसर्गाञ्चः । पूर्वं व्याख्यातम् ६४

(कर्मव्यतिहारे धातोरात्) व्यतिभवते । व्यतिराते ॥ ६५ ॥

(सु०) कर्मव्यतिहारे धातोरात् ॥ क्रियाविनिमयेऽर्थे धातोः कर्तृयात्मनेपदं

(क) उपभोग इति । विषयसेवनजन्यसुखविशेष उपभोगः ।

स्यात् ॥ व्यतिभवते । अन्यस्य योग्यं भवनमन्यतरः करोतीत्यर्थः ॥ रा दाने । व्यतिराते ६९

(त०) कर्मव्यतिहारे(क) धातेरिति ॥ कर्म क्रिया तस्य व्यतिहारो विनिमयो व्य-
त्यासस्तस्मिन्नर्थं वर्तमानाद्धातेरादित्यर्थः । व्यतिभवत् इति ॥ अन्यस्य योग्यं भवन-
मन्यतरः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । संप्रहन्ते राजान इति यथा ।
अत्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सहविवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सहविवक्षाभावे त्वेकवच-
नमपि तेन कर्मव्यतिहारस्थानेककर्तृकत्वादेकवचनं न संभवतीति न शङ्कनीयम् ॥ ६६ ॥

(न गतिर्हिन्मार्थपठजल्पहसात्) व्यतिगच्छन्ति । व्यतिप-
ठन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिजहन्ति । व्यतिहसन्ति ॥ ६६ ॥

(इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाच्च) इतरेतरस्याऽन्योऽन्यस्य
परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ ६७ ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥ १८ ॥

(सु०) न गतिर्हिन्मार्थपठजल्पहसात् ॥ इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाच्च
॥ गतिर्हिन्मार्थेभ्यः पठजल्पहेभ्यः इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाच्च धातुभ्यः आत्त
स्यात् ॥ ६७ ॥ इति सुबोधिन्यामात्मनेपदम् ॥ १८ ॥

अथ परस्मैपदव्यवस्था ॥ १९ ॥

(अनुपराभ्यां कृजः पम्) अनुकरोति । पराकरोति ॥ १ ॥

(सु०) अनुपराभ्यां कृजः पम् ॥ आत्मगामिकेऽपरस्मैपदार्थमिदम् ॥ १ ॥

(अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः पम्) अभिक्षिपन्ति । प्रतिक्षिपन्ति ।
अतिक्षिपन्ति ॥ २ ॥

(सु०) अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । तस्यात्मगामिक-
लेऽपि परस्मैपदार्थमिदम् ॥ २ ॥

(प्राद्वहः) प्रवहन्ति ॥ ३ ॥

(सु०) प्राद्वहः ॥ प्राद्वहतेः पं स्यात् ॥ ३ ॥

(परेर्मृषश्च) परिमृष्यति परिवहति ॥ ४ ॥ इति परस्मैपदम् ॥ १९ ॥

(सु०) परेर्मृषश्च ॥ परेर्मृषेः पं स्यात् ॥ स्वरितेत्स्वात्परेर्मृषेः पद्भ्ये प्राप्ते
आरम्भः । मृष आमर्षणे दिवादिः । परिमृष्यति । मृष तितिक्षायां चुरादिः ॥ जेरभावे
परिमर्षति । चकाराद्देहेरपि पं भवति । परिवहति । व्याङ्ग्युपेभ्यो रमः ॥ भ्वाद्दौ व्या-
ख्यातमिदम् ॥ अकर्मकाद्वा ॥ अकर्मकाद्गमतेर्वा पं स्यात् ॥ उपादित्येव । उपरमति ।
उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ॥ बु-युधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो ञ्यन्तेभ्यः पम् । इङ्क्रीजी-
नामित्यात्वे । अध्यापयति । पाठयतीत्यर्थः ॥ द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । लाव-
यति । स्पन्दयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति सुबोधिन्यां परस्मैपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ १९ ॥

(क) कर्मव्यतिहार इति । तथा च श्रीहर्षः—

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टारमणीगुणा अपि । श्रुतिगामितया दमस्त्रसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ इति L
इति टिप्पण्यामात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥ १८ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । पदव्यस्त्येयमगात्समाप्तिं शुभलक्षणां ।
इति तत्त्वदीपिकायां परस्मैपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ १९ ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥ २० ॥

(यक् चतुर्षु) धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययस्तिबादिषु चतुर्षु परतः ॥ १ ॥

(सु०) अथ भावकर्मणोर्लङ्गादयः ॥ यक् चतुर्षु ॥ भुवि कर्मणीति चाद्भुवीत्यतोऽ-
नुवृत्तम् । अव्यवहितमपि कर्तरोति नानुवर्तते उत्तरसूत्रे कर्तृग्रहणात् । आख्यातप्रकरणा-
दादितश्चतुर्विधेष्वारख्यातेषु चतुर्शब्दोऽस्ति । तेन भावार्थकेषु कर्मार्थकेषु च चतुर्षु परतो
धातोर्थकं स्यात् ॥ १ ॥

(आद्भुवि कर्मणि) अकर्मकाद्भावे सकर्मकाच्च कर्मण्याद्भवति ॥
भावस्यैकत्वादेकवचनमेव । युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमः(क) ।
नामाद्यविषयत्वेऽपि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमः । भूयते । भूयताम् ।
अभूयत । भूयत । बभूवे ॥ २ ॥

(सु०) आद्भुवि कर्मणि ॥ भवनं भूः । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तस्यां भुवि
शुद्धे धात्वर्थे साध्यरूपं स्वाथं इति फलितम् । घञर्थो भावस्तु सिद्धरूपः । उक्तं च “क्रि-
यायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति
घञ्विधिम” भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च, धातुत्वेन सकलधातुवाच्या वर्त-
ते (ख) । उक्तं च—“व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।” इति उत्पत्त्यनुकूलो

(क) लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायिन एव संभवति न भावाभिधायिन इत्याशयेना-
चष्टे—सामानाधिकरण्याभावादिति ।

(ख) क्रियाया इत्यादि । अत्र साध्यत्वं नाम क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम्
“यथा करोति पचति” इत्यादिक्रिया । सिद्धत्वन्तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् ।
यथापाक इति ॥

भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थाद् भवतेर्व्यन्तादिति भावः ॥ भवतेरुत्पत्त्यर्थं व्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन क-
रोतिना तुव्यार्थत्वं च दर्शयति—उत्पादना क्रियेति । यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यपारः
कुलालनिष्ठः, तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्त्ये-
व, परन्तु फलसामानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान् भेदः । अत एव फलव्यापार-
योः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात्करोत्यादिः सकर्मकः ॥ धातुत्वेनेति ।
सकलधातुषु धातुत्वंजातिरखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदेतत् । तच्चवाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वन्तु वाच्यतावच्छे-
दकम् । इति भावः ।

धातुवाच्येति । नन्वेवं पचतीत्यादावेकर्तृका वर्त्तमाना पाचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्या-
त् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादी क्लृप्तत्वात् । तथाच—भावना तिङ्प्रत्ययवाच्ये-
ति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत्, अत्राहुः प्रत्यार्थप्रधानमिति उत्सर्गः स चेह् त्यज्यते क्रियाप्रधान-
माख्यातम्” इति स्मरणात् । आवाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वमभ्युप-
गमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य त्यक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ् विनापि भावना प्रतीयते
कारकापेक्षा च दृश्यते अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम्, किं कृतवान् भुक्त-
वान् इति । न च कृतमपि तथ्यानीयादीनां भावनावाचकत्वमस्तु इति शक्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वय-

व्यापार इत्यर्थः । तत्र सिद्धरूपो भावो घभादिवाच्यः । तस्य तु सत्त्वरूपस्वमिष्टमेवेति । उक्तं च भाष्यकृता—“कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति । द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीभ्योऽङ्गातीत्यर्थः । लिङ्गसंख्याकारकान्वितं द्रव्यमित्युक्तेः । तेन पाकं पाकेनेत्यादौ द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । साध्यरूपो भावस्त्वाख्यातवाच्यस्तस्यासत्त्वरूपत्वेन द्वि-त्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । भाष्ये तु आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र भावेऽपि बहुवचनं कृतम् । न च कर्मण्येवाख्यातप्रत्ययोऽस्त्विति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वात् । आस्यन्त इत्यासिकाः । शय्यन्ते इति शायिका इत्यत्र धात्वर्थनिर्देशे वुण्प्रत्ययः । उट्टासिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते, इत्यत्र झुट्टाणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकाण्यसनानीत्यर्थः । फलाश्रयः कर्म । फलं च धातुनैवोक्तमित्याश्रयमाख्यातार्थः स्यात् । अनभ्यलभ्यत्वात् । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे आत् । सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यात् स्यात् । साध्यरूपस्य भावस्योत्सर्गत एव संख्यानपेक्षत्वेन स्वस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति । तत्तु प्रथमस्यैव न मध्यमोत्तमयोः । युष्मद्स्मदोराख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावात् । यद्यपि नाम्नोऽप्याख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावस्तथापि प्रथमो भवति । तस्यानिष्पादने वचनाभावात् । तत्रैकवचनस्वीकारः प्रथमपुरुषमन्तरा कथं संभवेदित्यर्थः । भावे यथा—भूयत इत्यादि ॥ २ ॥

(त०) आट्टभुवि कर्मणि ॥ भवनं भूः तस्यां भुवि । शुद्धे धात्वर्थे साध्यरूप-भावो घघर्थस्तु सिद्धरूपो भावः इति भेदः । तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिङ्ग-संख्यादीन्युद्गातीत्यर्थः । अतो द्विवचनादि । साध्यरूपस्य त्वसत्त्वरूपत्वात् संख्याद्यन्वयः । उक्तं च—“क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्चिधम् ॥” इति ॥ कर्म तु परिभाषिकमेव । पुनर्भावग्रहणात् । फला-श्रयः कर्म फलस्य च धातुवाच्यत्वादाश्रयमात्रमाख्यातार्थः । अथ सकर्मकादपि भावे स्यादिति चेन्न । द्विश्चेत्यतश्चेत्यनुवर्तते स चावधारणार्थः । सकर्मकात्कर्मण्येव न भावे । कर्तर्यपि न स्यादिति चेच्छृणु । मध्येऽपवादन्यायेन भावस्यैव बाधनात् ॥ एकवचन-मिति ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति वचनादिति भावः । तत्किं मध्यमोत्तमयोरपि न चेत्याशङ्क्यामाह—युष्मद्स्मदोरिति ॥ २ ॥

(स्वरान्तानां हनग्रहदृशां च भावकर्मणोः सितासी-
स्यपामिड्वा स इण्वच्च) भाविषीष्ट—भविषीष्ट । भाविता—भविता ।
भाविष्यते—भविष्यते । अभाविष्यत्—अभविष्यत् ॥ ३ ॥

(सु०) स्वरान्तानां हनग्रहदृशां च भावकर्मणोः सितासीस्यपामिड्वा
स इण्वच्च ॥ स्वरान्तेभ्यो हनिग्रहदृशिभ्यश्च परेषां भावे कर्मणि चाथे स्थितानां सि-
तासीस्यपां प्रत्ययानामिडागमो वा भवति स इट् इणीवेतीण्वत् । सप्तम्यन्ताद्वत् । कार्या-
तिदेशोऽयम् । इणि परे यद्बुद्ध्यादिकार्यं भवति तदिण्वति परेऽपीत्यर्थः । यथा भाविता,

नुरोधेन ‘कृत्कर्त्तरि’ इति तव्यादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्तः पक्तव्य
ओदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात्, तथाऽच धातुवाच्यस्य भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति ।

भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः दायिता, दायिष्यते इत्यादौ युक् धानिता, धानिष्यते इत्यादौ धत्वम् । प्रयोजकस्यन्ताच्छ्रमः कर्मण्याख्याते कृते शामिता-शमिता । शामिष्यते-शमिष्यते । इत्यादौ मितां स्यन्तानामित्यनेन मितामुपधाया वा दीर्घ इत्यादि ॥ ३ ॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण्प्रत्ययः । सेरपवादः । लुक् । अभावि । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मको भवति सुख-मनुभूयते स्वामिना (क) । “लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् । शयनक्रीडारुचिदीप्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥” “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥” (ख) “धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ ४ ॥

(सु०) इण् तन्यकर्तरि ॥ कर्तुरन्योऽकर्ता तस्मिन्नकर्तरि भावे कर्मणि चायं तन्-प्रत्यये परे धातोरिण् स्यात् ॥ अकर्तरीति किम् । अकृत घटं कुलालः । लुगिति तनो लक् । अभावि । अकर्मकोऽपि धातुः कुत्र चिदर्थान्तरे सकर्मको भवति । धातूनामनेकार्थत्वेनार्था-न्तरस्योपसर्गेण द्योतनाद्धेतोः । यथा कर्मण्यात् । स्वामिना सुखमनुभूयते । आत्मसात् क्रियते इत्यर्थः ॥ “लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् । शयनक्रीडारुचि-दीप्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः । ” अकर्मकधातुलक्षणमाह—आचार्यास्तं धातुगणमकर्म-कमाहुर्ब्रुवन्ति । तं कम् । लज्जासत्तास्थितिजागरणान्यथाः सन्ति यस्य स लज्जासत्तास्थि-तिजागरणस्तम् । पुनः । वृद्धिक्षयभयजीवितमरणान्यथाः सन्ति यस्य स वृद्धिक्षयभयजी-वितमरणस्तम् । पुनः । शयनक्रीडारुचिदीप्यर्थोऽर्था यस्य स शयनक्रीडारुचिदीप्यर्थस्तम् ॥ फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ सकर्मकाकर्म-कधातुलक्षणमाह—आचार्यैरकर्मको धातुरुदाहृतः । क्व सत्याम् । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो धा-त्वर्थः । तत्रोत्पादनं व्यापारः । उत्पत्तिः फलम् । यथा पचेः फूत्करणेधोदकोपस्करणादिलक्षणे व्यापारः । विकृतिर्यादि फलम् । तथाः फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामेकस्मिन्धर्मिण्याश्रये स्थितौ सत्यामित्यर्थः । धातुः सकर्मक उदाहृतः । क्व सति । तथाः फलव्यापारयोर्धर्मिभेदे आश्रयभेदे सति । एकस्मिन्धर्मिणि फलमन्वस्मिन्धर्मिणि व्यापार इत्यर्थः ॥ “धातोरर्थान-न्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥” कुत्रचित्सकर्म-कस्यापि धातोः क्रिया धात्वर्थोऽकर्मिका कर्मरहिता भवतीत्यर्थः । कुतः ॥ अन्योऽर्थ इत्य-

(क) सुखमनुभूयते स्वामिनेति । सुखमित्यत्र कर्मणि प्रथमा स्वामिनेत्यत्र कर्तरि तृतीया ‘अ-नुक्ते कर्तृकरणे तृतीयाविधानात्, अनुभूयते इति कर्मणि वाच्ये यकप्रत्ययः । तथाच प्रात्राभुक्तिः— कर्तारि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृक्लिन्नत्वम् ॥ १ ॥ कर्तारि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि । यकप्रत्ययान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मने पदम् ॥ २ ॥ भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यवयात्तमेपदम् ॥ ३ ॥ कर्तृवाच्ये तु विज्ञेयं कर्तृधीनं क्रियापदम् । कर्मवाच्ये हि सर्वत्र कर्माधीना भवेत्क्रिया ॥ इति ॥४॥ (ख) अकर्मक इति । फलसामानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् । सकर्मक इति । फल-व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वमित्युभयोरर्थः ।

थान्तरं तस्मिन्नर्थान्तरे वृत्तेर्धर्तनाद्धेतोः । यथा नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः ॥ पुनर्धा-
त्वर्थेन कर्मण उपसंग्रहाद्धेतोः । जीवति प्राणान् विभर्तीत्यर्थः ॥ पुनः कर्मणः प्रसिद्धेहेतोः ।
मेघो वर्षति जलमिति कर्म प्रसिद्धमेव । पुनः कर्मणोऽविवक्षातो वक्तुरिच्छाया अभावाद्धे-
तोः । यथा । 'हितान्न यः संश्रणुते स किंप्रभुः ॥ कुत्सितप्रभुरित्यर्थः ॥ वचनमिति कर्मा-
विवक्षितमत्र (क) ॥ ४ ॥

(त०) अकर्मकोऽपीति ॥ यो यदा कर्मक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रिय-
मुत्थापयति, तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति तत्परत्वं च तस्योपसर्गोण द्योत्यत इत्यनुप-
सर्गवशादित्युक्तं न तु सोपसर्ग एव सकर्मकः उपसर्गस्तु द्योतक एव ॥ अनुभूयत इति ॥
उपलम्भेऽर्थ सकर्मकः । सुखे कर्मण्यात् ॥ फलव्यापारयोरित्यादि । फलं विक्रिल्यादि ।
व्यापारः फूत्कारादिलक्षणः । एकनिष्ठतायामेकस्मिन्धर्मिणि स्थितौ । तयोः फलव्यापार-
योर्धर्मिभेदे एकस्मिन्धर्मिणि फलमन्यस्मिन्व्यापार इति भेदे धातुः सकर्मको बोध्यः ॥
धातोरर्थान्तरे वृत्तेरित्यादि ॥ अन्योऽर्थोऽर्थान्तरं तस्मिन्वृत्तेर्वर्तनात् । उदाहरणानि
यथा । नदी वहति । स्यदन्त इत्यर्थः ॥ नृत्यति चैत्रः । गात्रविक्षेपं करोतीत्यर्थः । मेघो
वर्षति । जलमित्यर्थः । गच्छति । ग्राममिति शेषः ॥ ४ ॥

(शीङोऽयङ् ये ङिति) (ख) शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट—
शायिषीष्ट । अशायि । अयकि ॥ ऋतो ङि भवत्यकारप्रत्ये यकि च । घटः
क्रियते । त्वं दुःखी क्रियसे । रागैर्विरागैः सुख्यहं क्रिये । चक्रे । भाव्यते ।
भावयांचक्रे । भावयामासे । भावयांबभूवे ॥ ५ ॥

(सु०) शीङोऽयङ् ये ङिति ॥ शोनेरयङ्देशः स्यात्किञ्चित् ङिति च यप्रत्यये
परे ॥ ङित्त्वाद्देशः । यत् इत्यलोपः । शय्यते । नुधातोरिति यः । शिश्ये । इणवद्भा-
वाद्वा वृद्धिः । शायिषीष्ट—शायिषीष्ट । करोतेः कर्मण्यात् । उरिति न गुणः । कृषीष्ट ।
चौरादिकात् ध्यन्ताद्भावयतेः कर्मण्यात् ङेरिति जिलोपः । भाव्यते ॥ ५ ॥

(इणवदिति ञेर्लोपः) भाविता—भावयिता । भाविष्यते—भाव-
यिष्यते । अभावि, अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । सन्नन्तात्तु बुभूष्यते ।
बुभूषांचक्रे । अबुभूषि । यङन्तात्तु । बोभूयते । बोभूयांचक्रे ॥ यङ्लुग-
न्तात्तु । बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविषीष्ट—बोभाविषीष्ट ॥ स्तूयते विष्णुः ।
अस्तावि, अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् ॥ अर्थेते । आरे । आरिषीष्ट—

(क) श्लोकोयं किरातार्जुनीयस्य, सो यथा—

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संश्रणुते स किं प्रभुः ।

सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ इति ॥

'संश्रणुते' अत्र 'समो गम्यच्छि'—इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदम् अकर्मकत्वं च
वैवर्चितमिति भावार्थः ॥

(ख) शीङ् इति । केचिदाचार्याः न पठन्ति सुत्रमिदं किन्तु 'शीङः सर्वत्र गुणो भवति' अनेन
कित्यापि गुणः, क्वचित्स्वरवधकारः अनेन यकारस्य स्वरत्वात् 'प अय्' शय्यते ॥ इति चन्द्रकीर्तिः ॥

ऋषीष्ट । आरिष्ठाः—आर्थाः ॥ स्मर्यते । स्मारिता—स्मर्ता ॥ इज्यते । ईजे ।
यक्षीष्ट । यष्टा ॥ ६ ॥

(सु०) इण्वदिति अलोपः ॥ जिलोपो वा स्यादिण्वदिति परे । जिलोपे भावि-
ता । पक्षे सिसतेतीटि भावयिता । स प्रत्ययान्तात् बुभूषनेर्भावेऽत् । यत् इत्यल्लोपः ।
बुभूष्यते । यद्प्रत्ययान्तात्तु यत् इत्यलोपे बोभूष्यते । यद्भुगन्ताद्भावे आत् । बोभूष्यते ।
स्नोतेः कर्मण्यात् । ये इति दीर्घः । स्तूपते ॥ ऋ गतो कर्मण्यात् । गुणोऽतीति गुणः ।
अर्थते । इण्वदिति तु धातोर्नामिन इति वृद्धिः । आरिता ॥ स्मृ चिन्तायाम् । गुणोऽ-
तीति गुणः । स्मर्यते ॥ यजतेः कर्मण्यात् । यजामिति संप्रसारणम् । इज्यते । लिटि ।
ईजे । आशिपि लिङि । यक्षीष्ट ॥ ६ ॥

(तनोतेर्वाऽऽत्वं शक्रे) तायते—तन्यते । तनिषीष्ट । अतानि ॥
जायते—जन्यते ॥ ७ ॥

(सु०) तनोतेर्वाऽऽत्वं शक्रे ॥ तनेराकारोऽन्तादेशो वा स्याद्यप्रत्यये परे ॥ ७ ॥

(तपो नेण् कर्मकर्तर्यनुतापे च) अन्वतस देवदत्तः पापेन ॥
दादेरिः । दीयते । ददे ॥ ८ ॥

(सु०) तपो नेण् कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ तपरिण् प्रत्ययो न स्यादनुतापेऽर्थे
कर्मकर्तर्यर्थं च ॥ अन्वतस देवदत्तः । पापेन कर्त्राऽभ्याहन इत्यर्थः । भावेऽपीदं बोध्यम् ।
पापवना पुंसाविवार्य कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि तु —अतस तपस्तापस इत्यत्र
तपस्तपः कर्मकस्येत्यनेन कर्तुः कर्मवद्भावः ॥ दुःशाञ् जाने । दादेरिःरितीत्वम् । ये इति
दीर्घः । दीयते । आतोऽनपीत्यालोपे ददे ॥ ८ ॥

(त०) तपो नेण् कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ तप संतापे इत्यस्मादिण् न । पापेनेति ॥
पूर्वं कृतं यत्पापं कर्तृ तेनाभ्याहतो देवदत्त इत्यर्थः । पापेनेति कर्तरि तृतीया । यदा तु कर्म
न विवक्ष्यते, शोकार्थो वा तपिस्तदा भावे लः । पापेनेति कर्तरि तृतीया । करणे पुरुष-
धर्मयोरनभिधानात् । अभ्याहननार्थस्य तु कर्मकर्तृत्वविवक्षयार्थं हेतौ तृतीयेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

(आतो युक्) इणि ङिति कृति च ॥ दायिषीष्ट—दासीष्ट ।
अदायि, अदायिषाताम्—आदिषाताम् ॥ धीयते ॥ स्थीयते ॥ अग्लायि ॥
हन्यते । हनो ह्ने । धानिषीष्ट—वधिषीष्ट । धानिता—हन्ता । अधानि, अधा,
निषाताम्—अहसाताम् । अवधि, अवधिषाताम् ॥ ९ ॥

(सु०) आतो युक् ॥ आदन्तस्य धानोयुक् स्यादिणि प्रत्यये परे जिति ङिति
कृतप्रत्यये च परे ॥ घञि दायः । बुणि दायकः । इण्वदिति दायिषीष्ट । इण्वदितोऽभावे
दासीष्ट लुङि अदायि । इण्वदिति अदायिषाताम् । तदभावे अपिहाधास्थामितोत्वम् ।
आदिषाताम् ॥ एवं धास्था धात् ॥ ग्लौ हर्षक्षये । इण्वदिति युक् । अग्लायिषाताम् ॥
हन्तेः कर्मण्यात् । हन्यते । पूर्वाद्धन्तेरिति घः । जघ्ने । हनो लुङ्लिङोरिति बधः । यत्
इत्यल्लोपः । वधिषीष्ट । पक्षे हनो ह्ने इति घः । अत उपधया इति वृद्धिः । धानिषीष्ट ।

इण्वद्भावो वधादेशस्य बाधको ज्ञेयः । अत्र हनो घदित्यनेन घदादेशो न । इण्वर्जिते इत्युक्तत्वात् । लृटि इण्वदिटि घानिष्यते । पक्षे हन्वृत् इतीट् । हनिष्यते । लुङि इण्वदि-
दभावे हनः सिः किदिति किस्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः ॥ अहसाताम् ॥
गृह्णतेः कर्मण्यात् । ग्रहामिति संप्रसारणम् गृह्यते ॥ ९ ॥

(त०) वधिषीष्टेति ॥ इण्वद्भावे वधादेशो बोध्यः । वध हिंसायामिति प्रकृ-
त्यन्तरम् ॥ अवधाति ॥ जनिवधयोरिति वृद्धिनिषेधः । हनादेशस्य त्वदन्तत्वान्न
वृद्धिः । तथा च प्रयोगः । भक्षकश्चेन्न विद्यते वधकोऽपि न विद्यत इति ॥ ९ ॥

(इण्वदिटो न दीर्घः) ग्राहिता—ग्रहीता ॥ दर्शिषीष्ट—दृक्षीष्ट ।
दर्शिता—द्रष्टा । अदर्शि, अदर्शिषत्ताम्—अदृक्षाताम् ॥ शम्यते मुनिना ॥ १० ॥

(सु०) इण्वदिटो न दीर्घः ॥ ईटो ग्रहामिति सूत्रेण सिसतेत्यादिलक्षणेन विधी-
यमानस्त्रैवेटो दीर्घो भवति नेण्वदिट इत्यर्थः ॥ दृशेः कर्मण्यात् । लुङि इण्वदिटि परं
उपधाया लघोरिति गुणः अदर्शिषताम् । पक्षे लशषेति पत्वम् । पढोरिति कः । हृशपा-
न्तादिति सक् तु न, न तु दृशेरित्युक्तत्वात् । सिस्योरिति न गुणः । अदृक्षाताम् । शमे-
भावे आदकर्मकत्वात् ॥ १० ॥

(मान्तस्य सेटो न वृद्धिरिणिञ्जिति कृति च न त्वा-
चमिकमिवमीनाम्) अशमि । अदमि । आचामि । अकामि । अवा-
मि ॥ व्यन्तात्तु शम्यते मोहो मुनिना शमयाञ्चक्रे ॥ ११ ॥

(सु०) मान्तस्य सेटो न वृद्धिरिणिञ्जिति कृति च न त्वाचमिकमिव-
मीनाम् ॥ सेटो मान्तस्य धातोर्वृद्धिर्न स्यादिति जिति णिति कृतप्रत्यये च परे । आच-
मिकमिवमीनां तु वृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ घञि शमः, दमः । बुणि शमकः दमकः । कथं तर्हि
'हृर्यदक्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेदुच्यते । 'निवृत्तप्रेषणाद्घातोः
प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते (क)' इति प्राकृते जिस्तत इण् बोध्यः सेटः किम् । अगामि ॥
कम् कान्तौ । कमेः स्वाथं जिडिति जिड वा । जेरिति जिलोपः । काम्यते । लुङि जिड-
भावे । अकामि । जिजिडोप्येवम् । ज्यन्तात् शमेः कर्मण्यात् । जेरिति जिलोपः ।
शम्यते । कासादिप्रत्ययादित्याम् । शमयाञ्चक्रे ॥ ११ ॥

(मितां व्यन्तानामिणि णमि च वा दीर्घः) शामिता—श-
मिता—शमयिता । अशामि—अशमि । अशामिषाताम्—अशमिषाताम्—अशम-
यिषाताम् ॥ वध हिंसायाम् । वध्यते । जनिवधयोर्न वृद्धिः । अवधि ॥ १२ ॥

(सु०) मितां व्यन्तानामिणि णमि च वा दीर्घः ॥ मित्सञ्जकानां व्यन्तानां

(क) श्रीहर्षप्रयोगः इति । नैषधीयचारतस्य प्रथमसर्गे ७० श्लोकः । सो यथा—

हृर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुभिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।

त्रया हरीणामिति नम्रिताननैर्न्यवत्ति तैरर्षेनभःकृतक्रमैः ॥ इति ॥

केचिदत्र— 'आक्रामि' इति पाठमङ्गीकृत्य क्रमणं क्रमः, क्रमः, एव क्रामः, आजा समासे इन् प्रत्यया-
न्तमाक्रामि इति खम् इत्येतद्विशेषणं सुबन्तमिति वदन्ति ॥

धातूनां वा वृद्धिर्भवति इण्प्रत्यये णम्प्रत्यये च परे । इण्वदिटि जेरिति जिलोपः । वृद्धिश्च वा । शामिता-पक्षे शमिता-पक्षे सिसतेतीटि गुणः । शमयिता । यञन्तप्रकृतिकजिप्रत्ययान्तात् शंशमेः कर्मण्यात् । औ परतोऽनपि च ह्रसादिति यलोपः । यत् इत्यल्लोपः । ततो यकि जेरिति जिलोपः । शंशम्यते लुटि शंशामिता-शंशमिता-शंशमयिता । लुङि अशं-शामि-अशंशामि । णम्प्रत्यये तु शंशाम-शंशामम् । वध हिंसायाम् । हसान्तः ॥ १२ ॥

(भञ्जेरिणि नलोपो वा) अभाजि-अभञ्जि ॥ १३ ॥

(सु०) भञ्जेरिणि नलोपो वा । भञ्जो आमर्दने इत्यस्य नत्य लोपो वा स्यादिति प्रत्यये परे ॥ १३ ॥

(लभेरिणमोर्नुम्वा) अलम्भि-अलामि “गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ज्यन्तानां लादयो मताः ॥” गौर्दुह्यते पयः । धुक्षीष्ट ॥ अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते ॥ बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा ॥ भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनमिति वा । पाठ्यते माणवकं वेदः, माणवको वेदमिति वा ॥ देवदत्तो ग्रामं गम्यते ॥ १४ ॥

(सु०) लभेरिणमोर्नुम् वा ॥ डुऽभप् प्राप्तावित्यस्य नुमागमो वा स्यादिति प्रत्यये णमि प्रत्यये च परे । प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुम् स्यात् णमि प्रत्यये । प्रलम्भम् ॥ अथ ये द्विकर्मकधातवस्तेभ्य आत्कृत्यक्त ब्रलर्थप्रत्ययाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं चोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह—“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वचहां बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ज्यन्तानां लादयो मताः ॥” दुह्यादिति कारके उक्तम् । दुह्यादेर्द्वादश संख्यस्य धातोर्गौणे कर्मणि लादयः प्रत्यया मताः । नीप्रभृतीनां चतुर्णां प्रधाने कर्मणि लादयो मताः । बुद्धिभक्षार्थयोर्ज्यन्तयोः शब्दकर्मकज्यन्तानां च प्रयोज्यप्रधानयोरन्यतरकर्मणि निजेच्छया लादयो मताः । अन्येषां ज्यन्तानां तु प्रयोज्यकर्मणि लादयो मताः । कारके गतिबुद्धीत्यनेन कर्तुर्यत्कर्मकारकं कृतं तत्प्रयोज्यं कर्म ज्ञातव्यम् । लादय इत्यत्रादिशब्देन कृत्यक्तखलयाः प्रत्यया ग्राह्याः दुह्यादेर्गौणे कर्मण्यात् स्वार्थसुत्सृज्य परार्थावलम्बनं गौणम् । उदाहरणमाह—गौर्दुह्यते पय इत्यत्र गौरिति गौणं कर्म । तत्राख्यातनोक्तत्वादन्योक्ते इत्यनेन प्रथमा । पय इति तु मुख्यं कर्म । तत्र कर्मणि द्वितीया । कर्तुरनुक्तत्वात्ततोया देवदत्तेनेति । न्यादीनां प्रधाने कर्मण्यात् । उदाहरणमाह—अजा ग्रामं नीयते इत्यत्रार्जति मुख्यं कर्म । तत्रोक्तत्वात्प्रथमा । ग्राममिति गौणं कर्म । कर्ता तु तृतीयान्तोऽध्याहार्यः ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च ज्यन्तानां प्रयोज्ये मुख्ये च कर्मण्यात् । उदाहरणमाह—बोध्यते माणवकं धर्म इत्यत्र धर्म इति मुख्यं कर्म । माणवकमिति प्रयोज्यं कर्म । तत्र निजेच्छयाऽऽख्यातादिः कर्तव्यः । भोज्यते माणवकमोदन इत्यत्रोदन इति मुख्यं कर्म । माणवकमिति प्रयोज्यं कर्म । तत्र निजेच्छयाऽऽख्यातादिः । पठ्यते माणवकं वेद इत्यत्र वेद इति मुख्यं कर्म । माणवकमिति प्रयोज्यं कर्म । तत्र निजेच्छयाऽऽख्यातादिः । तृतीयान्तः कर्ताऽध्याहार्यः ।

व्यन्तस्य प्रयोज्यकर्मण्यात् । उदाहरणमाह—देवदत्तो ग्रामं गम्यत इत्यत्र ग्राममिति मुख्यं कर्म । देवदत्त इति प्रयोज्यं कर्म । तत्राख्यातादिः कर्मणा उक्तत्वात् प्रथमा । कर्ता तु तृतीयान्तोऽध्याहार्यः ॥ १४ ॥

(त०) द्विकर्मणां तु—गौणे कर्मणीत्यादि गौर्दुह्यत इति ॥ गौरिति गौणं कर्म ॥ अजेत्यादि ॥ अजाऽत्र प्रधानम् । निजेच्छुयेति ॥ गौणप्रधानयोरात्मेच्छयेत्यर्थः ॥ अन्येषामिति ॥ पूर्वोक्तव्यतिरिक्तानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

(अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां भावे कर्मणि च लकारः) मासं मासो वाऽऽस्यते देवदत्तेन । क्रोशः क्रोशं वाऽऽस्यते । कुरवः, करून् वाऽऽस्यते । गोदोहं गोदोहो वाऽऽस्यते ॥ व्यन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ १५ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ २० ॥

(सु०) अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां भावे कर्मणि च लकारः ॥ कालादिकर्मकाद्वातोर्भावकर्मणोरर्थयोराख्यातो भवति ॥ कारके, अकर्मकधातुभिर्योगे इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा येषां धातूनां कृता ते कालादिकर्मकाः । कालादिकर्मकस्य कर्मण्यात् । उदाहरणमाह—मास आस्यते इत्यत्र कालवाचिकर्मण आख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा । कर्ता तु तृतीयान्तोऽध्याहार्यः ॥ भावे तु मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणोऽनुक्तत्वान्मासमिति द्वितीया । कर्तुरनुक्तत्वाद्देवदत्तेनेति कर्त्तारि तृतीया । व्यन्तात्कालादिकर्मकाद्वातोस्तु प्रयोज्यकर्मण्येवाख्यातादिः ॥ मासमास्यते माणवक इति अत्र कालवाचिकर्मणोऽनुक्तत्वान्मासमिति द्वितीया । माणवक इति प्रयोज्यं कर्म । तत्राख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा । कर्त्तारि त्वनुक्तत्वान्तृतीया देवदत्तेनेति (क) ॥ १५ ॥ इति सुबोधिन्यां भावकर्मप्रक्रिया ॥ २० ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ २१ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते (ख) ॥ साध्वसिश्छिनत्ति ॥ काष्ठानि पचन्ति ॥ स्थाली पचति ॥ पच्यते ओदनेन । अपाचि ॥ मिद्यते काष्ठेन । अभेदि ॥ लेनोक्ते कर्मकर्तारि यगादिणिण्वदिटः । पच्यते ओदनः । अपाचि । मिद्यते काष्ठम् । अभेदि ॥ १ ॥

(सु०) सकलकारकाणामवान्तरव्यापारो वर्तते । सकलकारकाणामवान्तरव्यापारहीनस्याकारकत्वात् । तत्र स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं च व्यापारभेदाकाङ्क्षायां करणादिसंभवः । तत्र यदा कारकान्तराणां सौकर्यातिशयं द्योतयितुं प्रतिपादयितुं कर्तृव्यापारो वक्तुं नेष्यते

(क) तृतीयेति । 'कर्तृकरणे तृतीया' इति सूत्रेणेति भावः ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ २० ॥

(क) सौकर्यंति । सुखेन कर्तुं योग्य इति सुकरस्तस्य भावः सौकर्यमिति ॥ कर्तृव्यापार इति ॥ 'साधनान्तरनिबोधव्यापारवान् कर्त्ता' इति केचित् । अन्ये धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्त्ता इति वदन्ति ॥

तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां प्राप्नुवन्ति स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । सुष्ठु करोतीति सुकरस्तस्य भावः सौकर्यम् । कारकान्तराणां पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि साम्प्रतं कर्तृसंज्ञा-करणत्कर्तृयाख्यातो भवति ॥ साध्वसिद्धिञ्चनत्तीत्यत्र करणस्य कर्तृसंज्ञा । आख्यातेन कर्तुं रुक्तत्वादिसिरित्यत्र प्रथमा ॥ काष्ठानि पचन्तीत्यत्रापि करणस्य कर्तृसंज्ञा । कर्तुराख्याते-नोक्तत्वात्काष्ठानीति प्रथमा ॥ स्थाली पचतीत्यत्राधारस्य कर्तृसंज्ञा । कर्तुराख्यातेनोक्त-त्वात्स्थालीति प्रथमा ॥ कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः ॥ कर्मणः सौकर्यातिशयं द्योतयितुं यदा कर्तृत्वविवक्षा ततः प्राक् सकर्मका अपि धातवोऽक-र्मकाः प्रायेण भवन्ति । प्रायेणेत्युक्तत्वादेककर्मकाश्छिदिभिदिप्रभृतय एवाकर्मका भवन्ति न तु द्विकर्मकाः ॥ अकर्मकस्य फलमाह-तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । कर्मकर्तुरकर्मका-द्धातोर्भावे तर्तरि चाथे आख्यातप्रत्ययो भवति । भावो आख्यातस्योदाहरणमाह-पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातस्तु भावे । कर्तरनुक्तत्वाद्ओदने-त्यादौ नृतीया ॥ कर्मकर्तृयाख्यातस्योदाहरणमाह-लेनोक्ते इत्यादि । कर्मवत्कर्मणा तु-ल्यक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । कार्यातिदेशोऽयम् । कर्म-णो यत्कार्यं भवति तत्कर्मकर्तुरपीत्यर्थः । तेन यक् चतुर्प्ठिवति यक् । आद्भुवीत्यात् । इण् तनोतीण् । स्वरान्तानामितोण्वदिट् इत्यादि कार्याणि कर्मकर्तरि भवन्ति ॥ काष्ठं भिनत्ती-त्यत्र काष्ठस्था या विदारणाश्रयत्वरूपा क्रिया सैव काष्ठं भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्म-भूतेऽपि भवति । अयं कार्यातिदेशः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां भवति न तु कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च धातूनां भवति । यत्र कर्मणि दृष्टे क्रियाऽनुमातुं शक्यते तं कर्मस्थक्रियास्ततोऽन्ये कर्तृस्थक्रियाः । पक्वेषु तण्डुलेषु भिन्नेषु च काष्ठेषु दृष्टे-ष्वहृष्टः कर्तृव्यापारोऽनुमीयते तदुक्तं च—“कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया । आशासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया” । यद्यप्याधारभावयोरित्यत्र भावशब्देन क्रियाऽपि गृह्यते तथाप्यत्र भेदो विवक्षितः पृथगुपादानात् । परिस्पन्दरूपो धात्वर्थः छिदादिः क्रिया अपरिस्पन्दरूपो विक्लिप्त्यादिर्भावः । पचत्योदनं भिनत्ति काष्ठं च देवद-त्तः पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यत्राख्यातेन कर्मकर्तुरुक्तत्वात्प्रथमा ॥ कर्तृस्थ क्रियाया उदाहरणमाह—अशास्ते घटं देवदत्तः । आशास्ते घटः स्वयमेव । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । गच्छति ग्रामः स्वयमेवेत्यत्र घटग्रामयोर्दृष्टयोर्न हि देवदत्तस्य व्यापारोऽनु-मातुं शक्यत इति कर्तृस्थत्वं क्रियायाः ॥ १ ॥

(त०) यदा सौकर्यातिशयमित्यादि ॥ अयमर्थः । सकलकारकाणामवान्तरव्यापा-रोऽस्ति । व्यापारहीनस्य कारकत्वाभावात् । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रैव कारकेऽस्ति । व्यापारभेदाकाङ्क्षायां कारकत्वादिसंभवः । तत्र यदा कर्मणः सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्षितस्तदा भिदादिकर्म व्यापारकारकमात्रे प्रवर्तते । व्यापारमात्रं प्रति च कर्तृत्वमेव काष्ठादीनाम् । यदा करणत्वादिलेशोऽपि न तदा सकर्मकाणाप्यकर्मकत्वमेव । तत्र भावे कर्तरि च लकारः । कर्तरि तु लेनोक्ते इत्यादि । कर्मग्रहणात्साध्वसिरित्यादौ न । यद्यपि काष्ठादेरचेतनतथा कुठारोद्यमननिपातनादिकरणसम्बन्धेन भेदनादिकर्तृत्वमनु-पपन्नं तथापि स्वधर्मैः प्रशिथिलवयवसंयोगनिस्सारणादिभिः कर्मकर्तृत्वमिति ध्येयम् ॥ १ ॥

(सकर्मकाणां न) अजा ग्रामं नयति ॥ २ ॥

(सु०) सकर्मकाणां न ॥ सकर्मकवातूनां कर्मकर्ता कर्मवन्न भवति । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र प्रधानकर्मणः कर्तृसंज्ञा । प्रधाने नोद्धृष्टाहामित्युक्तत्वात् । आख्यातेनोक्तवा-
त्तत्र प्रथमा । इह प्रतिषेधामावे यक् स्यात् । क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं
स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(दुहिपच्योः सकर्मकयोर्वा) ॥ ३ ॥

(सु०) दुहिपच्योः सकर्मकयोर्वा ॥ अनयोः कर्म कर्ता कर्मवद्वा भवति ॥३॥

(दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न) गौः पयो दुग्धे, दोग्धि वा ॥४॥

(सु०) दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न) एभ्यो यगिणौ प्रत्ययौ न भवतः
कर्मकर्तार्यथं । दुहेरनेन यक् निषिध्यते, इण् तु विकल्पेन वक्ष्यते । गौः पयो दुग्धे इत्यत्र
गौकर्मणः कर्तृत्वविवक्षा । गोणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

(स्वरान्तानां कर्मकर्तरीण् वा तनि) अकारि-अकारिष्ट-अकृत
कटः स्वयमेव ॥ ५ ॥

(सु०) स्वरान्तानां कर्मकर्तरीण् वा तनि ॥ स्वरान्तेभ्यो धातुभ्यः इण् प्र-
त्ययो वा भवति कर्मकर्तार्यथं तनि परे ॥ स्वरान्तानां किम् । अभेदि काष्ठम् ॥ कर्मकर्त-
रि किम् । अकारि घटः कुलालेन । कर्मकर्तरि लुङ् यथा । अकारि घटः स्वयमेव । पक्षे
लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । अकृत ॥ ५ ॥

(दुहश्च) अदोहि-अधुक्षत-अदुग्ध ॥ उदुम्बरः फलं पच्यते, प-
चति वा ॥ प्रस्नुते गौः । स्नुक्रमोराति नेट् ॥ प्रास्नाविष्ट-प्रास्नोष्ट ॥ नमते
दण्डः । अनंस्त ॥ ६ ॥

(सु०) दुहश्च ॥ दुहेरिण् प्रत्ययो वा भवति कर्मकर्तार्यथं तनि परे ॥ कर्मकर्तरि
किम् । अदोहि गौर्देवदत्तेन । कर्मकर्तरि लुङ् यथा । इण्प्रत्यये अदोहि-पक्षे ह्रस्वा-
न्तादिति सक् । दुहदिहलिहगुहूभ्य इति सको वा लुक् । अधुक्षत-पक्षे अदुग्ध ॥ फलं
पच्यते उदुम्बर इत्यत्र गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृसंज्ञा । गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् ।
तत्र कर्मवद्भावस्तेन यगादिण्वदिणियो भवन्ति ॥ ण्यु प्रस्रवणे । प्रस्रवणमुत्कण्ठा । वत्सो गां
प्रस्नौति । उत्कण्ठयतीत्यर्थः ॥ गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौः । लुङि स्वरा-
न्तानां हनप्रहेतीण्वदिट् । प्रास्नाविष्ट-पक्षे स्नुक्रमोरिति नेट् । प्रास्नोष्ट ॥ नमते दण्ड
इत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा । लुङि अनंस्त । अत्र कर्मकर्त-
र्यात्मनेपदमेव जातम् । अत्र च अन्तर्भावित्यर्थोऽबोध्यः ॥ ६ ॥

(सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि वा) (क) सृज्यते स्रजं भक्तः । असर्जि ॥७॥

(सु०) सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि वा ॥ सकर्मकस्य सृजेः कर्ता कर्मवद्वा भवति

(क) सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति । श्रद्धा आस्तिक्यशुद्धिः, तयोपपन्नो युक्त इत्यर्थः । अश्रद्धायुक्ते
कर्तरि तु योगेव ।

श्रद्धायुक्ते कर्तर्यथे । सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र कर्तर्याख्यातादिः । कर्तुः कर्मवद्भावादाद्यणिो भवन्ति श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(युजेर्वा) युज्यते ब्रह्मचारी योगम् (क) । युनक्ति वा ॥ ८ ॥

(सु०) युजेर्वा ॥ सकर्मकस्य युजेः कर्ता कर्मवद्भावा भवति । युज्यते योगं ब्रह्मचारीत्यत्र कर्तर्याख्यातः । कर्तुः कर्मवद्भावादाद्यणिः । तपस्तपः कर्मकस्य । तपः कर्मकस्य तपेः कर्ता कर्मवद्भवति । तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्तर्याख्यातः । कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः । अजयतीत्यर्थः । लुङि तपो नेणित्यनेनेण । अतस ॥ ८ ॥

(भूषावाचिनां किरादीनां सन्तानां च यगिणिण्वदिटो न) अलंकुरुते कन्या (ख) । अलमकृत ॥ अवाकिरते हस्ती । अवाकरीष्ट—अवाकिरिष्ट—अवाकीर्ष्ट ॥ अवगिरते पुष्पम् । अवागीर्ष्ट ॥ आद्रियते दानम् । आदृत ॥ ध्रियते । उधृत ॥ पृच्छते । अप्रष्ट ॥ चिकीर्षते कटः । चिकीर्षाञ्चक्रे । चिकीर्षावभूवे । अचिकीर्षिष्ट ॥ ९ ॥

(सु०) भूषावाचिनां किरादीनां सन्तानां च यगिणिण्वदिटो न ॥ भूषार्थेभ्यः किरादिभ्यः सप्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मकर्तरि यगिणिण्वदिटो न भवन्ति । आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थः ॥ तुदाद्यन्तर्गणः किरादिः कृ विश्लेषे । गृ निगरणे । इड् आदरे । इड् अवस्थाने । प्रच्छ जीप्सायामिति पञ्चकः । अलंकुरुते कन्येत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वाद् अत्र प्रथमा । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । तुदादेरित्यः । ऋत इतीर् । अवाकिरते । लुङि । वृड् वृज् ऋदन्तात्सिन्धोरिति वेट् । अवाकिरिष्ट । वृड् वृज् ऋदन्तानामिति वा दीर्घः । अवाकरीष्ट । ईडभावे उरिति गुणो न । ऋत इतीर् । पुनः सिन्धोरिति गुणो न अवाकीर्ष्ट ॥ एवं गृ ॥ तुदादेरित्यप्रत्यये अयकीति र्इड् । ततो बुधातो रितोय् । आद्रियते । लुङि उरिति गुणो न । लोपो ह्रस्वादिदिति सिलोपः । आदृत ॥ एवं इड् । तुदादेरित्यप्रत्यये ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । पृच्छते । लुङि छशपेति पत्वम् । ज्ञप्सादिति सिलोपः । अप्रष्ट ॥ चिकीर्षते कट इत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वात् अत्र प्रथमा । लुङि सिसन्तीट् । यत इत्यल्लोपः अचिकीर्षिष्ट ॥ ९ ॥

(जिश्चिब्रज्जश्चिन्धिग्रन्ध्यादकर्मकाणां यगिणौ न) कारयते

(क) योगमिति । अत्रैवं कर्मणः कर्तृत्वम्,—योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति सम्बन्धानां सम्बन्धानुकूलव्यापारविशिष्टो भवतीति पूर्वकल्पः । सम्बन्धश्च योगप्रतियोगिको ब्रह्मचार्यनुयोगिकः । अत्र प्रथमकल्पे य आश्रयतारूपः सम्बन्धस्तद्भावाद् ब्रह्मचारिणः कर्मत्वम् । ततो द्वितीयकल्पे युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसम्बन्धार्थकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वम्, प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वमिति । प्रतियोगी संसर्गाभाववान् । अनुयोगी संसर्गवान् । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” ।

(ख) अलंकुरुते कन्येति । कश्चित्कन्यामलंकरोतीति पूर्वकल्पः । अलंकरोति भूषयतीत्यर्थः ॥ अवाकिरते हस्तीति । कश्चिदङ्कुरेण हस्तिनवकिरति ताडयतीत्यर्थ इति पूर्वकल्पः ॥ अवगिरते पुष्पमिति । कश्चित्पुष्पं अवगिरति आदत्ते इत्यर्थ इति पूर्वकल्पः ॥ आद्रियते दानमिति पूर्वकल्पः ॥

कटः स्वयमेव (क) । कारिषीष्ट । अचीकरत ॥ उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । ब्रूते कथा (ख) अवाचत ॥ श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ॥ ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट ॥ विकुर्वते सैन्धवाः ॥ व्यकारिष्ट । व्यकृत ॥ १० ॥

(सु०) अिभ्रूञ्ज्श्रन्थिग्रन्थयादकर्मकाणां यगिणौ न ॥ जिप्रत्ययान्तेभ्यः श्रिभ्रूञ्ज्श्रन्थिग्रन्थिभ्यः आत्मनेपदविधावकर्मकम्पञ्च घातुभ्यो यगिणौ न भवतः कर्मकर्तृर्थं । आदिण्वदितौ भवत इत्यर्थः ॥ कारयते घट इत्यत्र अग्रन्तात्कर्मकर्तृयाख्यातः । तत्रोक्तत्वात्प्रथमा । लुङि जेरङित्यङ् । द्वित्वे अङि लवावित्युपधाहस्वः पूर्वल्पेकारश्च । ळोरीति पूर्वदीर्घः । ञरिति जि शेषः अ ञकरत ॥ उच्छ्रयते दण्ड इत्यत्र कर्म कर्तृयाख्यातः । अप् कर्तरीत्यप् । लुङि श्रिभ्रूञ्ज्भ्यः इति डः । द्वित्वे नुधातोरितीय् । उदशिश्रियत । ब्रूते कथेत्यत्र कर्मगः कर्तृसंज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा । लुङि ब्रुवोऽनपीति वच् । अस्यतिवक्तोति डः । डे वचेरित्युमागमः । अवाचत ॥ श्रन्थिग्रन्थयोश्चौरादिकयोर्जैरभावपक्षे श्रन्थते, ग्रन्थते ग्रन्थ इत्यत्र कर्मगः कर्तृत्वविवक्षा । तत्राख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा । लुङि अश्रन्थिष्ट । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु श्रन्थीते ग्रन्थीते च मेलला स्वयमेव ॥ आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति । विकुर्वते सैन्धवा इत्यत्राकर्मकाच्चेत्यनेनाद्विधानम् । आख्यातेनोक्तत्वात्कर्मकर्तरि प्रथमा भवतीत्यर्थः ॥ लुङि इण्वदिदि व्यकारिष्ट, व्यकारिपाताम्, व्यकारिपत । इण्वदिडभावे लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः । व्यकृत । व्यकृपाताम् । व्यकृपत ॥ १० ॥

(त०) जात्यादि ॥ श्रन्थिग्रन्थयोर्जैरभावे ग्रहणम् । आदित्यात्मनेपदिनो ग्रहणं त्वादन्तस्य । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति ॥ विकुर्वते सैन्धवा इति ॥ १० ॥

(कुषिरञ्जोः कर्मकर्तरि वा तिबादौ) कुप्यति, कुप्यते वा पादः । अक्रोषि ॥ रज्यति रज्यते वा वल्लम् ॥ अरञ्जि ॥ इति कर्त्तृप्रक्रिया ॥ ११ ॥

(सु०) कुषिरञ्जोः कर्मकर्तरि वा तिबादौ ॥ कुषिरञ्जिभ्यामुभयपदं भवति कर्मकर्तृर्थं तिबादिचतुष्टये परतः । अनपि त्वात्मनेपदमेव भवति । कुप निष्कपे । क्रैयादिकः । रञ्ज रागे । दैवादिकः ॥ कुप्यति, कुप्यते वा पाद इत्यत्र कर्मगः कर्तृत्वविवक्षायामाख्यातः । कर्तुः । कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः । लुङि इण्वननोतीगु । अक्रोषि । रज्यति, रज्यते वा अल्लमित्यत्रापि कर्मकर्तृयाख्यातः । तत्राख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा । लुङि अरञ्जि, अरङ्क्षाताम्, अरङ्क्षत । इह कर्मकर्तृप्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादिसर्वत्र स्वयं शब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेत्यर्थः । अत्रर्थं तु कर्मण्याख्यातः स्यादित्यर्थः ११ इति सुबोधिण्यां कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ११ ॥

(त०) कृतायामिह टीकायां लोकेऽकरशर्मणा । बाधनेदुष्टबुद्धीनामगाद्भावादिसाधनम् ॥ इति तत्त्वदीपिकायां कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ११ ॥

(क) कारयते इति । कारयति कर्त्तृ देवदत्ता यज्ञरत्नेनांते पूर्वकल्पः । कारयते कटः स्वयमेवेति द्वितीयकल्पः ।

(ख) ब्रूते कथेति । उच्चारणेन शब्दे प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात्कर्मस्थक्रियस्वमस्येति बोध्यम् ॥ इति टिप्पण्यां कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ११ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ २२ ॥

(स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् लङोऽप-
चादः) स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः(क) ॥ १ ॥

(सु०) स्मृतिवाचिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् ॥ धातोर्लृट् भवति
स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सति न लङ् ॥ वत्स्यामः । वयमवसाम इत्यर्थः ॥ एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि ॥ १ ॥

(त०) स्मृतिवाचिनीत्यादि ॥ स्मृतिवाचिनीत्युक्तेर्बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगे-
ऽपि न भवति । एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचिन्वात् ॥ स्मरसांत्यादि ॥ अत्र पश्य
मृगो धावतीतिवद्वाक्यार्थस्य कर्मता बोध्या ॥ १ ॥

(उद्योगे उक्तं न) अभिजानासि कृष्ण यद्वनेऽभुञ्जमहि (ख) ॥२॥

(सु०) यद्योगे उक्तं न ॥ स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सत्यपि यच्छब्दयोगे भूतान-
द्यतने लृट् न भवति किं तु लङेव ॥ २ ॥

(त०) अभीत्यादि ॥ अत्र लङेव न तु लृट् ॥ २ ॥

(उत्तमपुरुषं चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्) (ग) सुप्तोऽहं
किल विललाप ॥ ३ ॥

(सु०) उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् ॥ मदस्वप्नादिभिः क-
श्चित्स्वान्तगतमेव न वेत्ति, पश्चादन्येभ्यः श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते । किलशब्दोऽज्ञानसूचकः । सुप्तः
सन्नहं विललापति ॥ ३ ॥

(त०) उत्तमपुरुषेत्यादि ॥ अत्र यद्यपि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातरूपस्य कर्तुरा-
त्मनः प्रत्यक्षतैव तथापि मदस्वप्नादिभिश्च विक्षिप्ते चित्ते कश्चित्स्वगतमेव न वेत्ति पश्चा-
दन्येभ्यः श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते सुप्तोऽहमित्यादि । किलेत्यज्ञानं सूचयति ॥ ३ ॥

(अत्यन्तापह्ववे लिट्) (घ) कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिगा-
जगाम ॥ ४ ॥

(सु०) अत्यन्तापह्ववे लिट् ॥ अत्यन्तापलापेऽर्थं लिट् भवति ॥ कलिङ्गो नाम
निषिद्धो देशः । उक्तं च—“अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा
पुनः संस्कारमर्हति ॥” इति ॥ केनचित्कश्चित्पृष्टः त्वं कलिङ्गेषु अवात्सीः तत्र गत्वात्वया
चिरं स्थितमित्यर्थः । स आह नाहं कलिङ्गान् जगामेति । केवलमवस्थानमेव न निषि-
ध्यते किंतु तद्धेतुभूतं गमनमपीत्यत्यन्तापह्ववो भवति ॥ ४ ॥

(क) गोकुले वत्स्याम इति । गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासकर्मकं कृष्णसंबोध्यकं
स्मरणमिति शाब्दबोधः ॥

(ख) यद्वने इति । भूतानद्यतनवनाधिकरणकास्मत्कर्तृकभोजनकर्मकं स्मरणमिति शाब्दबोधः ।

(ग) पारोक्ष्यमिति । परोक्षत्वञ्च प्रत्यक्षीकरोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानविषयत्वमिति ।

(घ) अत्यन्तापह्ववो नामाभितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनमिति ॥

(त०) अत्यन्तापन्हव इति ॥ अवन्हवाऽपलापः ॥ नाहमित्यादि ॥ कलिङ्गस्य तु जुगुप्सितत्वेन तत्र त्वया चिरं स्थितमित्युक्ता कश्चिद्गमनमेव निषेधतीत्यत्रास्त्यत्यन्तापन्हवः । यदा तु गमनमेवायुक्तं तदेवापलपति तदा लङ्घेवात्यन्तापन्हवाभावात् ॥ ४ ॥

(हशश्वतोर्लिङ्घविषये लङ्घ्लिटौ) इति हाकरोत्, चकार वा । शश्वदकरोत्, चकार वा ॥ ५ ॥

(सु०) हशश्वतोर्लिङ्घविषये लङ्घ्लिटौ ॥ हशश्वन्निपातयोर्योगे लिङ्घं लङ्घ्लिटौ भवतः ॥ ६ ॥

(आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लङ्घ्लिटौ) (क) अगच्छत् किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥ ६ ॥

(सु०) आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लङ्घ्लिटौ ॥ आसन्नकालिके भूतानघतनपरोक्षवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये लङ्घ्लिटौ भवतः । पञ्चवर्षाभ्यन्तर आसन्नकालः । पञ्चवर्षातीतो विप्रकृष्टकालः । पृच्छयमाने किम् । जगादैवम् । लिङ्घेव ॥ अनासन्ने तु लिङ्घेव । कंसं जघान किम् ॥ ६ ॥

(त०) आसन्नेत्यादि ॥ पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतं विप्रकृष्टकालं वर्णयन्ति ॥ ६ ॥

(स्मे लट् लिटोऽपवादः) यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥

(भूतानघतने लट् स्मयोगे) एवं स्म पिता ब्रवीति (ख) ॥८॥

(सु०) स्मे लट् ॥ स्मयोगे लङ् भवति, न तु लिट् । स्मेत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् । भूतानघतने लट् स्मयोगे । लङोऽपवादः ॥ ब्रवीति स्म । अब्रवीदित्यर्थः ॥८॥

(ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट्) (ग) अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥ ९ ॥

(सु०) ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते लट् ॥ पृच्छयते इति पृष्टः । कर्मणि क्तः । पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठी समासः । भावे क्तप्रत्यये तु पृष्टं प्रश्नः । पृष्टपूर्वं च तत्प्रतिवचनं च पृष्टप्रतिवचनमिति मध्यमपदलोपी समासः । ननु करोमि । अकार्षमित्यर्थः ९

(त०) ननाविति ॥ पृष्टेति कर्मणि क्तः । पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठी समासः । भावे तु पृष्टं प्रश्नस्तत्पूर्वं प्रतिवचनमित्युत्तरपदलोपी समासः ॥ ९ ॥

(नन्वोर्वा) (घ) अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ १० ॥

(सु०) नन्वोर्वा ॥ ननुनिपातयोर्योगे पृष्टप्रतिवचने भूते वा लङ् भवति । षष्ठे लुङ्लिटौ ॥ १० ॥

(क) पृच्छयमानेऽर्थे इति । सो हि जिज्ञासाविषयाऽर्थज्ञानानुकूलः किं कर्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः । (ख) पूर्वस्मेति । अत्र एवमिति अपरोक्षत्वद्योतकम् ॥

(ग) ननाविति । ननु शब्दो वितर्कऽर्थे ॥ (घ) नन्वोर्वेति । ननु शब्दावत्रपर्यायो ॥

(पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वा लुङ्लटौ न तु स्म-
योगो) वसन्तीह पुरा छात्राः, अवात्सु, अवसन्, ऊर्षुर्वा ॥ स्मेति किम् ।
यजति स्म पुरा युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥

(सु०) पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वा लुङ्लटौ न तु स्मयोगे ॥ पक्षे
लङ्लिटौ ॥ स्मेति किम् । यजति स्म पुरा युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥

(यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यति लट्) यावद्भुङ्क्ते । पुरा
भुङ्क्ते । भोक्ष्यसे, भोक्ता, वा ॥ १२ ॥

(कदाकह्योर्वा भविष्यति लट्) कदा कर्हि वा भुङ्क्ते, भोक्ष्य-
से, भोक्ता वा ॥ १३ ॥

(सु०) यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यति लट् ॥ यावद्भुङ्क्ते । निश्चितं भोक्ष्यत
इत्यर्थः ॥ निपातत्रेतौ निश्चयं द्योतयतः (क) ॥ निपातयोः किम् । यावद्वाप्त्यते तावद्भो-
क्ष्यते । करणभूतया पुरा दास्यति ॥ १३ ॥

(वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा)
(ख) कदाऽऽगतोऽसि । अयमागच्छामि, अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष
गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥ १४ ॥

(सु०) वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा ॥ कदाऽऽगतोऽ-
सीति भूतकाले प्रश्नवाक्यम् । अयमागच्छामीत्युत्तरं भूतकालाभिव्यक्तये अपमिति प्रयो-
गस्त्विदानामेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनादिना भूतं रूपं
यद्ब्रूहीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्काले
प्रश्न वाक्यम् । एष गच्छामीत्युत्तरं भविष्यत्कालाभिव्यक्तये । एष इति प्रयोगस्त्विदा-
नामेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनेन विना भूतं
यत्परिकरबन्धादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । तत्र कर्देति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादा-
नादयमेषशब्दाभ्यामिदानामीति कालावगमः ॥ १४ ॥

(त०) अयमागच्छामीत्यादि ॥ अयमेपरदाभ्यामागमनादिना भूतं यद्दूषं
प्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । इदानीमागममित्यर्थः ॥ १४ ॥

(क्षिप्रवचने लृट्) वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति तदा
शीघ्रं वप्स्यामः ॥ १५ ॥

(क) निश्चयमिति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽत्रथो मानेऽत्रधारणे' इति कोशप्रमाणादिति भावः ॥
कदाकह्योर्वा इति । कदाकर्हि शब्दौ कस्मिन् काले इत्यर्थकौ ॥

(ख) वर्तमानसामीप्य इति । प्रयोगोच्चारणाश्रयत्वे सति प्रारम्भापरिसमाप्तिक्रियाश्रयत्वं व र्तमा-
नत्वम् ॥ वर्तमानशब्दप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । वर्तमानप्राग्भावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वम् ॥ समीपमेव
सामीप्यम् ॥

(सु०) क्षिप्रवचने लृट् ॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम् । क्षिप्रपर्याय उप-
पदे लृट् ॥ १५ ॥

(त०) क्षिप्रेति ॥ क्षिप्रपर्यायस्यापि ग्रहणं न तु स्वरूपस्यैव ॥ १५ ॥

(गर्हायां लडपिजात्वोः कालत्रये) (क) अपि जायां त्यज-
सि । जातु गणिकामाधत्से ॥ १६ ॥

(सु०) गर्हायां लडपिजात्वोः कालत्रये ॥ अभ्यां योगे लृट् स्याद्गर्हायां काल-
त्रये । परत्वालडादीनयं वाधते । अपि जयां त्यजसि । त्यक्ष्यसि, अत्याक्षीः इत्यादिवि-
षये त्यजसीत्यादि लडेव प्रयुज्यत इति भावः ॥ एवं यो जायामत्यजत् , तत्याज, त्यक्ष्य-
ति, अत्याक्षीदित्यादिविषये यो जायामपि त्यजति, जातु गणिकामाधत्ते गर्हितमेतत् ॥ १६ ॥

(त०) जातु गणिकामिति । गर्हितमेतत् ॥ १६ ॥

(वा कथमि लिङ्लटौ गर्हायां कालत्रये) कथं धर्मं त्यजे-
स्त्यजसि वा ॥ १७ ॥

(सु०) वा कथमि लिङ्लटौ गर्हायां कालत्रये ॥ पक्षे लृट्लिट्लृट्लृट्लृट्-
लुङः । भूतानद्यतने लृट् । कथं धर्ममत्यजः । परोक्षानद्यतने भूते लिट् । कथं धर्मं तत्यकथ ।
भविष्यत्यनद्यतने लृट् । कथं धर्मं त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लृट् । कथं धर्मं त्यक्ष्य-
सि । क्रियातिक्रमणे लृट् । कथं धर्ममत्यक्ष्यः । भूतसामान्ये लुङ् । कथं धर्ममत्याक्षीः १७

(जातुयद्यदायदियोगे लिङ् लृटोऽपवादः) जातु यत् यदा
यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देत् नावकल्पयामि, न मर्षयामि ॥ १८ ॥

(सु०) जातुयद्यदायदियोगे लिङ् लृटोऽपवादः ॥ अनवकल्पत्यमर्षयोर्लि-
ङ्स्यादेपां योगे । अनवकल्पसिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा लृटोऽपवादः, लृट् तु क्रियानि-
ष्पत्तौ भूते वा, भविष्यति तु नित्यमित्यर्थः ॥ जातु भवान् हरिमनिन्द्यदित्याद्युदाह-
र्तव्यम् । अगर्हायामिदम्, गर्हायां तु जातुयोगे लडुक्तः ॥ १८ ॥

(त०) नावकल्पयामीत्यादि ॥ अनवकल्पसिरसंभावना ॥ अमर्षोऽक्षमा ॥ १८ ॥

उताप्योर्बाढार्थयोर्लिङ् (ख) ॥ समर्थयोरनयोर्लिङ् कालत्रये ॥
उत अपि वा हन्यादधं हरिः ॥ बाढार्थयोरिति किम् उत दण्डः पतिष्यति
अपिघास्यति द्वारम् ॥ १९ ॥

(सु०) उताप्योर्बाढार्थयोर्लिङ् ॥ समर्थयोरनयोर्योगे लिङ् कालत्रये ॥ बाढा-
र्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिघास्यति । द्वारम् । अत्र प्रश्न आच्छादनं च
गम्यते ॥ १९ ॥

(त०) समर्थयोरिति ॥ समोऽर्थो ययोस्तौ तयोः । हलादित्वाट्टिलोपः । सम्-
शब्द एव वा तुल्यार्थं । बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत दण्ड इत्यादि ॥ प्रश्न
आच्छादनं चार्थः ॥ १९ ॥

(क) गर्हायामिति । जातु कदाचित् । (ख) बाढार्थयोरिति । 'शृशप्रतिश्रयोर्बाढमिति' अमरः ।

(स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्ये लिङ् कालत्रये न तु कञ्चित्) कामो मे भुञ्जीत भवानिति ॥ न तु कञ्चित्तीति किम् । कञ्चि-
ज्जीवति मे माता ॥ २० ॥

(सु०) स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्ये लिङ् कालत्रये न तु कञ्चित् ॥ सर्वलका-
रापवादः ॥ न तु कञ्चित्तीति किम् । कामो मे कञ्चिज्जीवति । वर्तमानसामीप्ये इति लट् ॥

(हेतुहेतुमतोर्भविष्यति लिङ् वा) कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्
कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ २१ ॥

(सु०) हेतुहेतुमतोर्भविष्यति लिङ् वा ॥ हेतुः कारणम् । हेतुमत्फलम् ।
पक्षे लट् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णनतिः सुखप्राप्तेर्हेतुः । भविष्यत्येवेष्यते । नेह
हन्तीति पलायते ॥ २१ ॥

(त०) हेतुहेतुमतोरिति ॥ हेतुः कारणम् । हेतुमत्फलम् ॥ कृष्णमित्यादि ॥
नमनमात्रं हेतुः । सुखप्राप्तिः फलम् ॥ २१ ॥

(इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने) इच्छामि भुञ्जीत, भुक्तां
वा भवान् ॥ २२ ॥

(सु०) इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ कामप्रवेदने ॥ काम इच्छा तस्य प्रवेदनं प्रका-
शनं तस्मिन्नर्थे ॥ २२ ॥

(त०) कामप्रवेदन इति ॥ काम इच्छा प्रवेदनं प्रकाशनम् ॥ २२ ॥

(इच्छार्थेभ्यो लिङ् लोटौ वर्तमानेऽर्थे) कामयेत । कामयेत ॥ २३ ॥

(सु०) इच्छार्थेभ्यो लिङ् लोटौ ॥ वर्तमाने इति शेषः । इच्छाऽर्थो येषां ते
इच्छांस्तेभ्यः तेन वश कान्तावित्यादयोऽपीच्छार्था ग्राह्याः ॥ २३ ॥

(त०) इच्छार्थेभ्य इति ॥ इच्छा अर्थो येषां ते इच्छार्था । तेन वश कान्तौ
इत्यादयोऽपीच्छार्था ग्राह्या ॥ २३ ॥

(पौनःपुन्ये भृशार्थे च धातोर्लोट् सर्वलकारविषये त-
स्य हिस्वौ सर्वतुषादिविषये तध्वमोर्विषये वा क्रियासमभि-
हारे द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च) ॥ २४ ॥

(सु०) पौनःपुन्ये भृशार्थे च धातोर्लोट् सर्वलकारविषये तस्य हिस्वौ
सर्वतुषादिविषये तध्वमोर्विषये वा ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च धातोरेवार्थः । लोट्
द्योतक इति भावः ॥ किं च तुषादीनामादेशत्वेऽपि तेषां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन
पित्वात् । 'डिच्च पित्र पिच्च डिच्च' इति भाष्योक्तत्वात् डिच्चाभावे लुनीहीत्यत्र ईहसे इती-
त्वं न स्यात् । तृण्ड इत्यत्र तु तृहो नमि कृते, इमागमः पितृतीमागमे तृणेडि इति च
स्यात् । अतो लोटो हिस्वावित्युक्तम् । सकलवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः
कर्त्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु । क्रियासमभिहारे इति द्वित्वम् । यस्मा-

दातोर्लोड्विहितस्तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च कर्तव्यः । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवा-
दयश्च कर्तव्याः । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिर्भवति अत्र लोडन्त-
विषये संख्याकारकादीनां स्वान्तादप्रतीतिस्तद्वोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव । याहि
याहीति याति, यातः यान्ति । यासि । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं हि प्रत्ययान्तस्या-
र्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति ।
मध्यमपुरुषबहुवचने तशब्दे तु यात यातेति यूयं याथ । पक्षे याहि याहीति यूयं याथ ।
एवं भूतभविष्यतोरप्युदाहरणम् । याहि यहीति यास्यति । याहि याहित्ययासीत् ।
मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वशब्दे तु अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे पक्षे अधीष्वाधीष्वेत्य-
धीष्व । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते । गद्यस्व-
गद्यस्वेति गद्यते । भज्यस्व भज्यस्वेति भज्यते । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

(त०) पौनःपुन्ये भृशार्थं चेति ॥ पुनःपुनर्भावः पौनःपुन्यम् । भृशार्थोऽतिश-
यार्थः । एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थः । क्रियासमभिव्यक्तिर्द्वित्वमिति ॥ पौनः
पुन्ये भृशार्थं चेत्यर्थः । परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वः भावकर्मकर्तृषु
सकलपुरुषवचनविषये । याही याहीति यातीति ॥ पुनः पुनरतिशयेन वा यानं लोडन्त-
स्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं तिबन्तस्य । कालपुरुषविशेषाभिव्यक्तिः सर्वत्र तु
प्रयोगादेव बोध्या इति शब्दोऽभेदान्वयद्योतकः भविष्यद्भूतयोरप्युदाहरति । यास्यती-
त्यादि ॥ स्वयमुदाहरति ॥ अधीष्वेत्यादि ॥ २४ ॥

(अनेकक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य हिस्वौ तध्वमो-
र्विषये वा) समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिवादयः ॥ याहि याहीति
याति । एवं यातः, यान्ति । यासि, याथः, याथ । यात यातेति । यूयं
याथ । यामि यावः । यामः याहि याहीति यास्यति । अयामीत् ॥
अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । एवमन्यत्रापि । ध्वविषये प्रागवत् । पक्षे अधीध्व-
मधीध्वमिति यूयमधीध्वे ॥ सक्तून् पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति । पिबत
खादतेत्यभ्यवहरथ । अन्नं मुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । मुङ्-
ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे ॥२५॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ २२ ॥

इत्याख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(सु०) अनेकक्रियासमुच्चये तु वा लोट् तस्य हिस्वौ तध्वमोर्विषये वा ॥
समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिवादयः । चिनोतेभावे स्वराद् इत्यप्रत्यये कृते समुच्चयते
इति समुच्चयः । अस्मिन् सूत्रे पौनःपुन्ये भृशार्थं चेत्यनुवर्तनाद्द्वित्वमङ्कत्वैवोदाहरति
सक्तून्पिबेत्यादि । तध्वमोस्तु पिबत खादतेति यूयमभ्यवहरथ । पक्षे पिब खादेति यूयम-

भ्यवहरथ । भुङ्क्ष्यमास्वादयध्वमिति यूयमभ्यवहरध्वम् । पक्षे भुङ्क्ष्व, आस्वादयस्वेति यूयमभ्यवहरध्वम् । लोडभात्रपक्षे सक्तून् पिवति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्यादयते । 'धानां भृष्टयवे स्त्रियाम् ।' इत्यमरः । दधना संस्कृतं दाधिकं व्यञ्जनादि । एतेन 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः' (क) इति व्याख्यातम् । अवस्कन्द-नलवनादिरूपा भूतानाद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः, लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥२६॥

इति सुबोधिन्यां लकारार्थप्रक्रिया ॥ २२ ॥

बुद्धिमान्द्यवशात्किंचिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।

द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥

इति श्रीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायां सदानन्ध्याख्यायामाख्यातप्रक्रियासमाप्ता ॥

(त०) सक्तून् पिवेत्यादि ॥ सक्तून् पिव सक्तुपानादिकं करोतीत्यर्थः । एवं पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादि व्याख्येयम् । अवचस्कन्दः लुगवेत्यादि । यत्तु वाभुदेवादिभिरतिसापेन पुनःपुनर्वाञ्चवचस्कन्देत्यादि व्याख्यातं तदसत् । अनेकक्रियासमुच्चये क्रियासमभिहारेऽस्यानुक्तेः लोडन्तद्वित्वापत्तेश्च ॥

इति तत्त्वदीपिकायां लकारार्थप्रक्रिया ॥ २२ ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । अगाद्गाधत्रुद्धीनां कृतमाख्यातसाधनम् ॥

इति सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायां तत्त्वदीपिकायामाख्यातप्रक्रिया संपूर्णा ॥

इत्याख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(क) पुरीमिति श्लोकोऽयं शिशुपालवधकाव्यस्य । इदमस्य व्याख्यानम् । यो बली बलवान् रावणः, नमुचिद्विषा इन्द्रेण, विगृह्य कलहं कृत्वा, पुरीममरावतीम्, अवस्कन्द अवसरोध । नन्दनं तन्नामकमिन्द्रव नम्, लुनीहि चिच्छेद । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा, 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपीत्यमरः' मुषाण मुषोष । अमराङ्गनाः देवयोषितः, हर जहार । इत्थमनेन प्रकारेण अहर्दिवमहन्यदिति, दिवः स्वर्गस्थ, अस्वास्थ्यमुपद्रवम्, चक्रे कृतवान् इति । अत्रायं शाब्दबोधः । पुरीकर्मकम् अवस्कन्दनाभिन्नं नन्दनवनकर्मकं लवनाभिन्नं बलकर्तृकं दिवोऽस्वास्थ्यकरणमिति । व्यैयाकरणमते शाब्दबोधस्तु धात्वर्थमुख्यविशेष्यको नैयायिकानां मते प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः इति द्विप्रकारः । वैयाकरणानां वित्वथम्—पदय मृगो धावति, इत्यादौ मृगाभिन्नकर्तृकं धावनकर्मकं दर्शनम् इति क्रियामुख्यविशेष्यकः । नैयायिकानान्तु—पटो पटो न भवतीति वाक्यात् । घटभेदवान् पट इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ।

अथ पूर्वकृदन्तप्रक्रिया ॥ २३ ॥

कृत्कर्तरि ॥ अक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि भवन्ति ॥

सुबोधिनी—

प्रतोप्लूय्य जगन्नार्थं सदानन्देन सन्मुदा ।

सिद्धान्तचन्द्रिकावृत्तिः क्रियते कृत्प्रकाशिका ॥ १ ॥

कृत्कर्तरि इति ॥ उत्सर्गतः कर्तरीति बोध्यम् ॥ १ ॥

(त०) कृत्कर्तरीति ॥ उत्सर्गतः कर्तरीति बोध्यम् ॥ १ ॥

तृवुणौ ॥ धातोः । पक्ता ॥ २ ॥

(सु०) तृवुणौ ॥ धातोरतौ स्तः ॥ कर्तरि तृप्रत्ययमाह—पचतीति विभेदो चोः कुरिति कः । कृत्तद्धितेति नामसंज्ञायां स्याद्विभक्तिः । सेरा इति सेरात्वं ढिलोपश्च । पक्ता पाकानुकूलकृतिमान्देवदत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

(त०) धातोरिति ॥ अधिकारादिदं लब्धमित्याशयः । पक्तेति ॥ पचतीति वाक्यम् । चोः कुरिति कुत्वम् ॥ २ ॥

कृतः ॥ वसादेः कृत इट् ॥ कुटिता ॥ एषते इति एषिता ॥ गोपा-
यिता—गोपिता—गोप्ता । सहिता—सोढा । एषिता एष्टा ॥ ३ ॥

(सु०) कृतः ॥ धातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्येत् ॥ वसोऽत्र प्रत्याहारः । भवतीति भविता । कुट कौटिल्ये । तुदादिः । कुटादेर्ङिणद्वर्जं इति तृप्रत्ययस्य डित्वाङ्गुणः । कुटतीति कुटिता । एषते इति एषिता । गुपू रक्षणे । आयादयोऽनपीति वा आयः । आयपक्षे कृत इति नित्यमिट् । अन्यत्र ऊदिनां वेति वेट् । गोपायतीति—गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । पह मर्षणे । इपुसहेति वेट् । सहते इति सहिता । इडभावे हो ढः इति हस्य ढः । तथोर्ध्व इति तस्य धः । ष्टुत्वम् । ढि ढ इति ढलोपपूर्वदीर्घो । सहि-
बहोरित्योत्वम् । सोढा ॥ इपु इच्छायाम् । इपुसहेति वेट् । इच्छतीति एषिता । इड-
भावे ष्टुत्वम् ॥ एष्टा ॥ ३ ॥

(त०) कृत इति । वसादेरिति ॥ वसप्रत्याहार आदिर्यस्य स तथा तस्य । कुटितेति ॥ डित्वाङ्गुणः ॥ सोढेति इपुसहेत्यादिना वेट् । ढत्वष्टुत्वढलोपाः । सहि-
बहोरित्योत्वम् ॥ ३ ॥

(युवोरनाकौ) ॥ वाचकः । पाचकः । भावकः ॥ आतो युक् । दायकः ।

धातकः । जनकः । घटकः । दरिद्रायकः । क्रोटकः । शमकः । नियामकः ॥ १ ॥

(सु०) वृणप्रत्ययमाह । णकारो वृद्धयर्थः । युवोरनाकौ ॥ युश्च बुश्चानयोः समा-
हारो युवुः तस्य युवोः ॥ वक्तीति वाचकः (क) ॥ पचति, पाचयतीति वा पाचकः ॥ भवति,
भावयतीति वा भावकः यदि ष्यन्ताद्गुणविधिस्तदा ञेरिति जिलोपः । ददातीति आतो

(क) वाचक इति । 'अत उपधायाः, अनेन वृद्धिः ।

युगिति युक् । दायकः । हन्तीति । हनो घदिति घत् । घातकः ॥ जनी प्रादुर्भावे ।
 दैवादिकः । जन जनने । जुहोत्यादिः । जनयतीति । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । जेरिति
 जिलोपः । जनकः ॥ घटयतीति । मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वः जेरिति जिलोपः । घटकः ॥
 दरिद्रातीति । आतो युगिति युक् । दरिद्रायकः । तृप्रत्यये तु कृत इतीट् । दरिद्रातेरन-
 पीत्यालोपः । दरिद्रिता ॥ कुट कौटिल्ये । कुटादेर्णिङ्गर्ज इति वुणोऽङ्घित्वादुपधाया लघो-
 रिति गुणः । कुटतीति कोटकः ॥ शमु उपशमे । मान्तस्य सेतो नेति न वृद्धिः ।
 शाम्यतीति शमकः ॥ यम उपशमे । नियच्छतीति । मान्तस्य सेट इति वृद्धिनिषेधस्तु न
 वर्तते अस्थानिट्त्वात् । नियामकः ॥ ४ ॥

(त०) युवैः ॥ युश्च बुधेति समाहारः । नुम्बनित्यत्वान्न । दायक इति ।
 आतो युगिति युक् ॥ जनक इति ॥ जनिवध्योरिति न वृद्धिः ॥ कोटक इति ॥ णि-
 ङ्गर्ज इति ङित्त्वाभावाद् गुणः ॥ ४ ॥

(क्रमेः कर्तर्याद्विषयात्कृत इण्) (क) प्रक्रान्ता ॥ ५ ॥

(सु०) क्रमेः कर्तर्याद्विषयात्कृत इण् ॥ आत्मनेपदविषयात्क्रमेः परस्य कर्तरि
 कृतप्रत्ययस्येण भवति ॥ प्रोपाभ्यां प्रारम्भार्थाभ्यामिति क्रमेरात्मनेपदविषयता । प्र-
 मते इति प्रक्रान्ता । तृप्रत्ययः ॥ कर्तरि किम् । प्रक्रम्यते इति प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपद
 इति किम् । संक्रामतीति संक्रमिता ॥ ५ ॥

(त०) प्रक्रान्तेति । प्रोपाभ्यामित्याद्विषयता ॥ ५ ॥

(नाम्युपधात्कः) क्षिपः । बुधः । वृतः ॥ ६ ॥

(सु०) नाम्युपधात्कः ॥ कप्रत्ययमाह । प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति
 तद्धितवर्जम् (ख) ॥ किच्वाद् गुणो न बोधतीति बुधः(ग) ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिपतीति
 क्षिपः ॥ तृप्रत्यये तु क्षेसा । वुणि तु क्षेपकः वर्तते इति वृतः ॥ ६ ॥

(त०) नाम्युपधादिति ॥ नामी अवर्णवर्जः उपधा यस्य स तस्मात् ॥ क्षिप
 इति ॥ क्षिपतीति विग्रहः ॥ ६ ॥

(प्रीकृञ्जाभ्यश्च) नुधातोः । प्रियः । किरः । ज्ञः ॥ ७ ॥

(सु०) प्रीकृञ्जाभ्यश्च ॥ एभ्योऽपि कः ॥ प्रीञ् तर्पणे । प्रीणातीति । नुधा-
 तोरितीय् । प्रियः ॥ कृ विक्षेपे । किरतीति । क्त इरितीर् । किरः ॥ जानातीति ।

(क) क्रमेः कर्तव्याद्विषयादिति । अनन्यभावे (१) विषयशब्दः । तेन 'अनुपसर्गाद्वा' इति
 विकल्पाहंस्य न निषेधः । क्रमिता । तदहंत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रान्तेत्यपि केचित् ।

(ख) तथाच पाणिनीये—'लशकवत्तद्धिते' । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युरिति । अत-
 द्धित इति किम् ! 'सिध्मादेर्लः' सिध्मालः । 'लोमपामपिच्छादिभ्यःशनेलाः' इति लोमादिभ्यः शप्रत्यये
 लोमशः गिरिशः' इत्यादि ।

(ग) बुध इति । अत्र अप्रत्ययकरणेन सिद्धेऽपि 'उपधाया लघोः' इति गुणस्य वारणार्थं कित्क-
 रणमिति भावः ।

(१) अनन्यभावे इति । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः । तथा च विकल्पाहंस्य
 क्रमः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्रासिविषयत्वाज्जिषेधो नेति भावः ॥ इति तत्त्वबोधिनी ॥

भातोऽनपीत्यालोपः । ज्ञः ॥ ७ ॥

(त०) प्रिय इति ॥ प्रीञ् तर्पणे । इय् ॥ किर इति ॥ कृ विक्षेपे । ऋत इर् ॥
ज्ञ इति ॥ आतोऽनपीत्यालोपः ॥ ७ ॥

(उपसर्गे आदन्तात्) प्रदः । सुञ् । सुग्लः ॥ ८ ॥

(सु०) उपसर्गे आदन्तात् ॥ उपसर्गे पूर्वपदे आदन्ताद्भातोः कः ॥ प्रददा-
तीति । आतोऽनपीत्यालोपः । प्रदः ॥ सुष्टु जानातीति सुञ् ॥ ग्लै हर्षक्षये । सुष्टु
ग्लायतीति सुग्लः ॥ ८ ॥

(पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि) पचादेरः । नन्द्यादेर्युः । ग्रहादे-
र्णिनिः ॥ पचः । वदः । चलः । पतः । चरः ॥ ९ ॥

(सु०) पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि ॥ (क) द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं
संबद्धयत इत्यादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः ॥ पचादेर्द्धातोरप्रत्ययः । नन्द्यादेर्द्धातोर्युप्रत्ययः ।
ग्रहादेर्द्धातोर्युनिनिप्रत्ययः ॥ अप्रत्ययमाह—पचतीति पचः । वदतीति वदः चल संचलने ।
चलतीति चलः । पत्लृ पतने । पततीति पतः ॥ चुरतीति चरः ॥ ९ ॥

(त०) पचिनन्दिग्रहादेरित्यादि ॥ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकं
योगः । अश्च युश्च णिनिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । एते च गणा न धातुपाठे पश्यन्ते किंतु
नन्दनरमण इत्येवमादिषु नामगणेष्वेवांदाहृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्त इति ॥ पच इति ॥
पचतीति वाक्यम् । पचादिराकृतिगणः ॥ ९ ॥

(चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्यागप्रत्यये) (ख)

चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ १० ॥

(सु०) चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्यागप्रत्यये ॥ अत्र ह्रस्व इति
ह्रस्वः पूर्वस्य हसादिशेष इत्यादिशेषश्च न भवति । आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यात् ॥
चराचर इत्यादि ॥ १० ॥

(त०) चरिचलीत्यादि ॥ चराचर इत्यादि ॥ आगागमविधानसामर्थ्याद्-
सादिः शेष इति न । तथा हि सति तस्मिन्नागमादेशयोर्विशेषो न स्यात् । दीर्घत्व-
विधेर्ह्रस्वोऽपि न ॥ १० ॥

(हन्तेर्ह्रस्य घट्वं च) घनाघनः ॥ ११ ॥

(सु०) हन्तेर्ह्रस्य घट्वं च ॥ हन्तेर्द्वित्वं पूर्वस्य ह्रस्य घट्वं वाऽप्रत्यये चकारा-
त्पूर्वस्याक् उत्तरह्रस्य तु पूर्वाद्धन्तेरिति घः । घनाघनः ॥ ११ ॥

(त०) हन्ते ॥ हन्तेः पूर्वस्यैव, उत्तरस्य तु पूर्वादित्यनेनैव सिद्धम् । चकारा-
त्पूर्वोक्तमपि ॥ ११ ॥

(क) द्वन्द्वान्त इति । पचिश्च तन्दिश्च ग्रहश्च एषां समाहारः पचिनन्दिग्रहम् । तद् आदिर्यस्य स
पचिनन्दिग्रहादिः, इति समाहारद्वन्द्वानन्तरं बहुव्रीहिः ॥

(ख) चरिचलीति । चरि चलि पति वदीनां भातूनां द्वित्वं वा भवति पूर्वस्यागागमश्चाप्रत्यये परे ।

(पाटेर्जिलुक् चोक् च दीर्घश्च पूर्वस्य) पाटूपटः । हनः । पाटः । नन्दनः । वामनः । क्रमणः । दूपणः । साधनः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः । रावणः । सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । लवणः । णत्वं निपात्यम् । कोचनः । (कुच शब्दे चुरादिः) ॥ (म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे) । म्लेच्छनः । प्राही । ऊत्साही । उद्गासी । स्थायी । छायी । पायी । मन्त्री । अयाची । अवाची । अपराधी ॥ १२ ॥

(सु०) पाटेर्जिलुक् चोक् च दीर्घश्च पूर्वस्य ॥ यद्यपि जेरित्यनेनैव जिलोपः सिद्धस्तथापि प्रत्ययलक्षणेनोपधाया वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थं लुकरणम् । पूर्वं जिलुक्-ततो द्वित्वम् । तत ऊगागमपूर्वदीर्घौ स्तः ॥ पाटयतीति पाटूपटः । इहापि ह्रस्वह्रसादिशेषयो-रभावः ॥ पक्षे हन्तीति हनः ॥ जेरिति जिलोपः । पाटः ॥ युप्रत्ययमाह—युवोरित्यना-देशः । टुणदि समृद्धौ । नन्दयतीति ॥ जेरिति जिलोपः । नन्दनः ॥ दुवम् उद्गिरणे । ग्लास्नावनुवमां चिति वैकल्पिकमित्त्राभावे वामयतीति वामनः । दुप वैकृत्ये । दुपेर्जा-विति दीर्घः । जेरिति जिलोपः । दूपयतीति दूपणः ॥ साध संसिद्धौ । साध्यति साध्यतीति वा साधनः ॥ वृधु वृद्धौ । वर्धते इति वर्धनः ॥ शोभते इति शोभनः ॥ रोचते इति रोचनः ॥ रु शब्दे । रावयतीति । जेरिति जिलोपः । रावणः ॥ पह मर्षणे । सहते इति सहनः ॥ तप ऐश्वर्यं । दैवादिकः । तप्यते इति तपनः ॥ दाम्यतीति दमनः ॥ जल्पतीति जल्पनः ॥ लुनातीति लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाणत्वम् ॥ कुच शब्दे कोचनः ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । म्लेच्छतीति म्लेच्छनः ॥ णिनिप्रत्ययमाह—प्रत्ययाद्यौ चवर्गटवर्गावितौ स्त इति णित्वादत उपधाया इति वृद्धिः । गृह्णातीति । इनामिति सौ दीर्घः । नाम्नो न इति नलोपः । प्राही ॥ पह मर्षणे । उत्सहते इति उत्साही ॥ उद्गासते इति उद्गासी ॥ तिष्ठतीति । आतो युगिति युक् स्थायी ॥ लो छेदने । छय-तीति छायी ॥ पिबतीति पायी ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे चुरादिः । मन्त्रयतीति जेरिति जिलोपः । मन्त्री ॥ टु याचृ याच्ञायाम् । न याचते इति ना इति । नजोऽदादेशः । अयाची ॥ न वदतीति अवादी ॥ राध संसिद्धौ । अपराध्यतीति अपराधी ॥ १२ ॥

(त०) पाटेरिति ॥ यद्यपि जेरित्यनेनैव जिलोपः सिद्धस्तथापि प्रत्ययलक्षणेनोप-धावृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थं लुकरणम् ॥ पाटूपट इति ॥ पूर्ववद्ध्रसादिशेषह्रस्वयोरभावः ॥ नन्दन इति ॥ नन्दयतीति विग्रहः । टुणदि समृद्धौ । युवोरित्यनः । दूपयतीति वाक्यम् । दुप वैकृत्ये । दुपेर्जाविति दीर्घः ॥ १२ ॥

दृशादेः शः (क) ॥ दृशापाप्राध्माधेड्भ्यः शः ॥ १३ ॥

(सु०) दृशादेः शः । दृशापाप्राध्माधेड्भ्यः शप्रत्ययो भवति । शप्रत्ययमाह-शस्येत्संज्ञा १३

(त०) दृशादेः ॥ आदिपदग्राह्यानाह—दृशापात्रेत्यादि ॥ १३ ॥

शिति चतुवत् ॥ चतुर्षु तिबादिषु यत्कार्यमुक्तं तच्छिति परे भवति ॥

(क) दृशादेरिति । दृश् ऋदित्यस्य सः दृशादिः तस्य दृशादेः ।

पश्यः । पिबः । जिघ्रः । घमः । घयः । घ्नः संज्ञायां न । व्याघ्रः ॥ १४ ॥

(सु०) शिति चतुर्षत् ॥ चतुर्ष्वेति चतुर्षत् ॥ पश्यतीति । दृशादेरिति पश्य-
देशः । अप् कर्त्तरीत्यप् । अदे इत्यलोपः । पश्यः ॥ पा पाने । पा रक्षणे । इत्यर्थं तु न
गृह्यते लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् (क) । पिबतीति
पिबः ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रतीति जिघ्रः । घ्मा शब्दाग्निसंयोगयोः धमतीति घमः ॥
घेट् पाने । घयतीति घयः ॥ घ्नः संज्ञायां न । संज्ञायां वाच्यायामस्माच्छो न । विशेषेण
जिघ्रतीति । उपसर्गं आदन्तादिति कः । आतोऽनपीत्यालोपे व्याघ्रः ॥ १४ ॥

(त०) पश्य इति ॥ पश्यतीति विग्रहः । चतुर्ष्वत्करणादप्पश्यादेशौ ॥ एवमन्य-
त्रापि ॥ अत्र केचिदुपसर्गमनुवर्तयन्ति बहवः । श्रीहर्षोऽपि 'फलानि धूमस्य धयान्'
इत्युदाहृतवान् (ख) व्याघ्र इति ॥ विशेषेण जिघ्रतीति व्याघ्रः उरसर्गं आदन्तादिति कः ॥ १४ ॥

(अनुपसर्गभ्यो लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसा-
तिसाहिभ्यः शः) लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः ।
चेतयः । सातिः सुखे । सातयः । साहयः ॥ १५ ॥

(सु०) अनुपसर्गभ्यो लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यः
शः ॥ लिप उपदेहे ॥ विद्लृ लामे । तौदादिकाविमो । भाविना मुमानिर्दिष्टो । तेन
लाभार्थस्यैव विदेर्ग्रहणं न तु सत्ताद्यर्थकस्य । लिम्पतीति । विन्दतीति । तुदादेरित्यः ।
अदेरित्यलोपः । लिम्पः । विन्दः । मुवादेरिति मुम् ॥ धृञ् धारणे । धृञ् अवस्थाने ।
अन्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । धारयतीति धारयः ॥ पार कर्म समासौ । चुरादिः ।
पृ पालनादौ इति अन्यन्तो वा । पारयतीति पारयः विद् । चेतनादिषु चुरादिः ।
ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो अन्यन्तो वा । वेदयतीति । वेदयः । उत्पूर्वः एज्
कम्पने । अन्यन्तः । उदेजयतीति उदेजयः ॥ चित संचेतने चुरादिः । चेतयतीति चेतयः ॥
सातिः सुखे । सौत्रः । सातयतीति सातयः ॥ क्लिप्प्रत्यये तु सात् पर मात्मा । सात्
विद्यते येषां ते सात्वन्तो भक्ताः ॥ षह मर्षणे चुरादिः प्रयोजक्यन्तो वा ॥ साहयतीति
साहयः ॥ अनुपसर्गभ्यः इति किम् । प्रलिपः । नाम्युपधादिति कः ॥ १५ ॥

(त०) अनुपसर्गभ्यः ॥ लिप उपदेहे । विद्लृ लामे । समुम्निर्देशाललाभार्थाद-
न्येषामग्रहणम् । धृञ् धारणे । धृञ् अवस्थाने । द्वयोरपि अन्यन्तोर्ग्रहणम् ॥ पार कर्म समासौ ।
पृ पालनपूरणयोरिति वा अन्यन्तः विद् चेतनाख्याननिवासेषु । चुरादिक्यन्तः । ज्ञानाद्यर्थाना-
मन्यतमो वा प्रेरणक्यन्तः । उत्पूर्व एज् कम्पने ॥ षह मर्षणे चुरादिः । प्रेरणार्थक्यन्तो
वा ॥ लिम्पविन्दोस्तुदादित्वादः । मुवादित्वान्मुम् । धारयादिष्वबादयो गणायाम्दृशाः १५

(क) अत्र लुग् विकरणं पा रक्षणे इति, अलुग्विकरणं पा पान इति । अतो पा पान इत्यस्य ग्रह-
णमिति भावः ।

(ख) उदाहृतवानिति । श्लोकोऽयं नैषधीयचरितस्य प्रथमसर्गे ८२ संख्यकः । सो यथा—

विदभंसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्रये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयानधोमुलान् स दाडिमे दोहदधूपि निद्रुमे ॥

(नौ लिम्पेः) निलिम्पा देवाः (क) ॥ १६ ॥

(सु०) नौ लिम्पेः ॥ नौ पूर्वपदे शः निलिम्पतीति निलिम्पा देवाः ॥ १६ ॥

(गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्) गोविन्दः । अरविन्दम् ॥ १७ ॥

(सु०) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ कार्येऽण् इत्यस्यापवादोऽयम् । गां विन्दतीति गोविन्दः ॥ चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठान्यरा उच्यन्ते । अराकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विन्दते लभत इत्यरविन्दम् ॥ १७ ॥

(त०) अरविन्दमिति ॥ चक्रनाभिनेम्यन्तरालस्थितकाष्ठान्यरास्तदाकाराणि दलानि विन्दति प्राप्नोतीति विग्रहः ॥ १७ ॥

(दाञ्धाञ्चोर्वा) ददः । दधः ॥ १८ ॥

(सु०) दाञ्धाञ्चोर्वा ॥ अनुपसर्गाभ्यामाभ्यांवा शः ॥ ददातीति । दधातीति । ह्यादेरिति द्वित्वम् । शस्य ङित्वाद्वादेरित्यल्लोपः । ददः । दधः । पक्षे ज्वलादेरिति णः । आतो युगिति युक् । दायः । धायः ॥ अनुपसर्गं किम् । प्रदः । प्रधः । उपसर्गं इति कः । दद दाने । दध धारणे । एतयोरपि ददः दध इति ॥ १८ ॥

(ज्वलादेर्णः) ज्वालः । चालः । तापः ॥ १९ ॥

(श्यादेश्च) अवश्यायः । दायः । धायः ॥ २० ॥

(सु०) ज्वालादेर्णः ॥ अनुपसर्गाञ्ज्वलादेर्वा णः ॥ ण प्रत्ययमाह णकारो वृद्ध्यर्थः । ज्वलतीति ज्वालः । चलतीति चालः । तप संतापे । तपतीति तापः । पक्षे पचादेरित्यः । ज्वलः । चलः । तपः । उपसर्गं तु उज्ज्वलः ॥ २० ॥

(त०) ज्वालादेरिति ॥ पान्थ इत्यादौ ज्वलादिपाठसाध्यादवृद्धौ सत्यां जुम् । अणप्यत्रेति केचित् । 'प्रियाङ्गुपान्थः कुचयोर्निपत्य इति श्रीहर्षोऽपि (ख) ॥ २० ॥

(कार्येऽण्) कर्मण्युपपदे धातोरण् ॥ कुम्भकारः ॥ २१ ॥

(सु०) कार्येऽण् ॥ अण्प्रत्ययमाह-णकारो वृद्ध्यर्थः । कुम्भं करोतीत्यत्राणि कृते कर्तृकार्ययोरिति पष्ठयन्तस्य कुम्भशब्दस्य नाम्नश्च कृतेति कारशब्देन समासः ॥ कुम्भस्य कारः कुम्भकारः । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादय इति चेत् पदसंस्कारपक्षे धरतीति धरः गङ्गाया धरः गङ्गाधरः इति शेषे कृति वेति कर्मणि या पृष्ठी तदन्तेन समासः ॥ २१ ॥

(त०) कुम्भकार इति । कुम्भं करोतीति नित्यसमासार्थमस्वपदविग्रहः । इहाणि कृते कर्तृकार्ययोरिति पष्ठयन्तेन कुम्भशब्देन कारशब्दस्य समासः । गङ्गाधर इत्यादौ अचि गङ्गाया धर इति विग्रहो बोध्यः ॥ २१ ॥

(हावामाभ्यश्च) स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ २२ ॥

(क) निलिम्पा इति । लिप उपदेहे तुदादिः मुचादित्वात् 'मुचादेर्मुम्' इति मुमागमः ।

(ख) श्रीहर्षोऽपीति । तत्कृतः श्लोकोऽयं नैषधीयचरितस्य सप्तमसर्गे ६ संख्यकः । सो यथा—
प्रीयाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य निवृत्त्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।

बभौ तमां तन्मृगनाभिलेपन्तमः समासादितदिग्भ्रमेव ॥ इति ॥

अत्र—नित्यं पन्थानं गच्छतीति पान्थः 'पन्थो य नित्यम्' इति यः । तत् आप् ॥

(सु०) ह्रावामाभ्यश्च ॥ कर्मण्युपपदे एभ्योऽप्यण् ॥ आतो ड इत्यस्यापवादः । स्वर्गे ह्यतीति । सन्ध्यक्षराणामित्यात्वे आतो युक् । स्वर्गह्रायः ॥ वेङ् तन्तुसन्ताने । तन्तुं वयतीति तन्तुवायः ॥ माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । अनयोरिह प्रहर्णं न तु मा माने इत्यस्याकर्मकत्वात् । धान्यं मिमीते इति धान्यमायः ॥ २२ ॥

(शीलकामिभक्ष्याचरिक्षमीक्षिभ्यो णः) मांसशीला ।

मांसकामा । मांसभक्षा कल्याणाचारा बहुक्षमा सुखप्रतीक्षा ॥ २३ ॥

(सु०) शीलकामिभक्ष्याचरिक्षमीक्षिभ्यो णः ॥ णप्रत्ययमाह-णो वृद्धयर्थः । शीलसमाधौ । मांसं शीलतीति । आबतः स्त्रियामित्याप् । मांसशील ॥ मांसं कामयते इति । कमेर्जिडिति जिङ् । जेरिति जिलोपः । मांसकामा ॥ भक्ष अदने चुरादिः । मांसं भक्षयतीति मांसभक्षा ॥ कल्याणमाचरतीति कल्याणाचारा ॥ क्षमूप सहने । बहून् क्षमत इति बहुक्षमा ॥ ईक्ष दर्शनादौ । सुखं प्रतीक्षते इति सुखप्रतीक्षा ॥ २३ ॥

(आतो डः) कर्मण्युपपदे आदन्ताडुः गोदः । धनदः । पार्ष्णित्रः ॥ २४ ॥

(सु०) आतो डः ॥ अनुपसर्गादित्येव ॥ डप्रत्ययमाह—अणोऽपवादः । डित्त्वा द्विलोपः । गां ददातीति गोदः ॥ धनं ददातीति धनदः ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं त्रायते इति पार्ष्णित्रः ॥ अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । अण् युक् च ॥ २४ ॥

(त०) आतो डः ॥ यद्यपि कप्रत्ययेनैवातोऽनपोत्यालोपे रूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरार्थं डित्त्वम् तथा च द्विज इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ २४ ॥

(नाम्नि च) नाम्युपपदे घातोर्दः ॥ द्विजः । द्विपः । गृहस्थः ।

गिरिशः । पादपः ॥ २५ ॥

(सु०) नाम्नि च ॥ नाममात्र इत्यर्थः द्वाभ्यां सुखशुण्डाभ्यां पिबतीति द्विपः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः ॥ गिरावुपपदे डः छन्दस्येव नान्यत्र भाष्याद्यनुक्तत्वात् । गिरौ शेत इति गिरिशः ॥ पादैः पिबतीति पादपः कथं तर्हि 'गिरिशमुचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इति (क) । गिरिश्यास्तीति गिरिशः । लोमादित्वाच्छः ॥ २५ ॥

(त०) नाम्नि चेति ॥ नाममात्र इत्यर्थः ॥ द्विप इति ॥ द्वाभ्यां शुण्डाशुण्ड-सुखाभ्यां पिबतीति द्विपः ॥ द्विर्जायते इति द्विजः 'मातुर्यद्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्' । इत्युक्तेः ॥ २५ ॥

(शुचः शूद्रे) शुचं द्रवतीति शूद्रः ॥ २६ ॥

(सु०) शुचः शूद्रे ॥ शुचः शब्दस्य शूरादेशो द्रे परे चात् ॥ द्रुधातोर्दप्रत्ययः । द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शूद्रः ॥ २६ ॥

(त०) शुचः शूद्रे ॥ शुचः शू इत्ययादेशः द्रे पर इत्यर्थः । शुचं द्विजसेवारूपं

(क) इतीति । श्लोकोर्यं कुमारसम्भवकाव्यस्य । सो यथा—

अवचितवलिपुष्पा वेरिसन्मार्गदक्षा नियमविधिजलानां वहिषाञ्चोपनेन्त्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी नियमितपरिक्षेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ इति ।

शिवस्य गिरिशस्य कैलासवासित्वात् । अतो मत्स्यीयशप्रत्ययः संगच्छते ॥

शोकं द्रवति प्राप्नोतीति शूद्रः ॥ २६ ॥

(उरसो लोपो मुम्वा डान्ते गमौ) उरगः—उरंगः ॥ २७ ॥

(सु०) उरसो लोपो मुम्वा डान्ते गमौ ॥ उरसशब्दस्य सस्य लोपः गमेर्डश्च वा मुमागमः ॥ उरसा गच्छतीति उरगः—उरंगः ॥ २७ ॥

(त०) उरसो लोप इति ॥ सस्येत्यर्थः ॥ उरसा गच्छतीति विग्रहः ॥ २७ ॥

(विहायसो विहो मुम्वा डान्ते गमौ) (क) विहगः—विहंगः ॥ २८ ॥

(त०) विहायसो विहो मुम्वा डान्ते गमौ ॥ विहायसशब्दस्य विह आदेशः गमेर्डश्च वा मुम् ॥ विहायसा आकाशेन गच्छतीति विहगः—विहंगः ॥ २८ ॥

(भुजतुरयो मुम्वा) डान्ते गमौ । भुजगः—भुजंगः । तुरगः—तुरंगः ॥ २९ ॥

(सु०) भुजतुरयो मुम्वा ॥ अनयोरूपपदयोर्गमेर्डः अनयोर्मुम् च वा ॥ भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः—भुजंगः ॥ तुरेण वेगेन गच्छतीति तुरगः—तुरंगः ॥ २९ ॥

(त०) भुजग इति ॥ भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति विग्रहः (ख) ॥ २९ ॥

(संप्रसारणिभ्यो डः) कापवादः ॥ प्रज्यः आहः । प्रहः ॥ ३० ॥

(सु०) संप्रसारणिभ्यो डः ॥ उरसर्गे आदन्तादित्यस्यापवादः । संप्रसारणं येषां धातूनामस्ति ते संप्रसारणिनस्तेभ्यो डः ॥ ज्या वयोहानौ । प्रजिनातीति प्रज्यः ॥ हेज स्पृह्यायाम् । आह्वयतीति आहः । प्रहः ॥ ३० ॥

(त०) संप्रसारणिभ्य इति ॥ कापवाद इति ॥ के तुः संप्रसारणं स्यादिति भावः ॥ प्रज्य इति ॥ प्रजानातीति विग्रहः ॥ ३० ॥

(तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः कः)

तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्थाहर्ता ॥ ३१ ॥

(सु०) तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः कः ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणोरूपपदयोरार्था कः आलस्यसुखाहरणयोरर्थयोः । नुदोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । पुनः कप्रत्ययमाह—किञ्चान्न गुणः । मृजूप् शुद्धौ । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । अत्र मृजेर्बृद्धिरिति वैकल्पिकी वृद्धिनैत्येके । स्यादेवेत्यन्ये ॥ गुद प्रेरणे । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः सुखस्थाहर्ता सुखामिलापी । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्जः यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमनुपदति स शोकापनुदः । अणेव ॥ ३१ ॥

(त०) तुन्दशोकयोरिति ॥ तुन्दशोकयोरूपपदयोः । परिपूर्वो मृजूप् शुद्धौ अपपूर्वो गुद प्रेरणे इत्यनयोः षष्ठी । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आलस्यसुखाहरणयोरर्थयोः ॥ तुन्दपरिमृजोऽलस इति ॥ य आलस्यात्तुन्दं परिमार्ष्टि स एवमुच्यते । मृजेर्वा वृद्धिरिति तु व्यवस्थितविभाषया न ॥ अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । शोकापनुद इति ॥ यस्तु संसारानित्यताद्युपदेशेन शोकमेवापनुदति स शोकापनुद एव ॥ ३१ ॥

(क) मुम्वेति । मकारस्थाननियमार्थः ॥ उकार उच्चारणार्थः विहङ्ग इति । 'मोनुस्वारः' 'यमपेऽस्यः', विहङ्गः षष्ठी ॥

(ख) विग्रह इति । भुजं वक्रं यथा तथेति क्रियाविशेषणपूर्वको विग्रह इति केचित् ॥

(मूलविभुजादेः कः) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः ।

कुभ्रः । महीध्रः । गिरः—गिलः ॥ ३२ ॥

(सु०) मूलविभुजादेः कः ॥ मूलानि विभुजातीति । भुजोऽकौटिल्ये मूलविभुजः ॥ ध्वं धारणे । महीं धरतीति महीध्रः पर्वतः । कुं धरतीति कुभ्रः । ग् निगरणे । गिलतीति ऋत इरितीर् । गिरतेः स्वरे इति वा लः गिलः ॥ ३२ ॥

(त०) मूलविभुजादेरिति ॥ मूलविभुज इत्यादे रूपस्य सिद्धये को वक्तव्य इति व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

(गष्टक्) सामगः । सामगी स्त्री ॥ ३३ ॥

(सु०) गष्टक् ॥ कर्मण्युपपदेऽनुपंगसांद्वायतेष्टक् । ‘टक्प्रत्ययमाह—टष्टञ्चित इति ईबर्थः । गै शब्दे । न तु गाड् गतौ गा स्तुतावित्यनयोर्ग्रहणमनभिधानात् । साम गायतीति । आतोऽनपीत्यालोपः । सामगः । स्त्री सामगी ॥ अनुपसर्गे किम् । सामसंगा-यः । अण् युक् च ॥ ३३ ॥

(त०) गष्टगिति ॥ गै शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु गाड् गतौ गा स्तुतावित्यनयोः अनभिधानात् । सामगिति षिट्त्रत इतीप् ॥ ३३ ॥

(पिबतेः सुराशीध्वोः) सुरापी । शीधुपी ॥ ३४ ॥

(सु०) पिबतेः सुराशीध्वोः ॥ सुराशीध्वोरूपपदयोः पिबतेष्टक् ॥ सुरां पिबतीति सुरापी ॥ शीधु मघं पिबतीति शीधुपी । अन्यत्र उ एव । क्षीरपा ब्राह्मणी ॥ ३४ ॥

(त०) सुरापीति ॥ सुरां पिबतीति विग्रहः । अन्यत्र क्षीरपा सुरां पातीति सुरापा ॥ ३४ ॥

(अटौ) नाम्नि कार्ये च अकारटकारौ प्रत्ययौ ॥ अस्थिहरः श्वा ।

कवचहरः कुमारः । धनुर्धरो युवा । कुरुचरः । पुरःसरः । अग्रेसरः । पार्श्वशयः पृष्ठशयः । शक्तिग्रहः । पूजार्हा । स्तम्भेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः (क) । वचनकरः । कर्मकरः । दिवाकरः । निशाकरः ॥ ३५ ॥

(सु०) अटौ ॥ नाम्नि कार्ये च अकारटकारौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अप्रत्ययमाह—अस्थि हरतीति अस्थिहरः । कवचं हरतीति कवचहरः ॥ धनुर्धरतीति धनुर्धरः ॥ पार्श्व-भ्यां शेते इति पार्श्वशयः ॥ पृष्ठेन शेते इति पृष्ठशयः ॥ शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः ॥ अर्हं पूजायाम् । पूजामर्हतीति पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ स्तम्भे रमते इति सप्तम्या अलुक् । स्तम्भेर-मः ॥ कर्णे जपतीति सप्तम्या अलुक् । कर्णेजपः सूचकः पिशुनः । टप्रत्ययमाह—ट ईबर्थः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्री कुरुचरी ॥ पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रे सरतीति । एदन्तत्त्वं निपात्यते अग्रेसरः ॥ हेतुताच्छीलियानुलोम्येषु कृजष्टः । हेतौ यशः करोतीति यश-

(क) श्राद्धकर इति । देशे काले च पात्रे च यद्दया विधिना च यत् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ।

स्कारी । सहादित्वासः । ताच्छील्ये श्राद्धं करोतीति श्राद्धकारः । आनुलोम्ये वचनं करोतीति वचनकारः । एषु किम् । कुम्भकारः अणेव । कर्मशब्दपूर्वात् कृत्रो वेतने टः । कर्म करोतीति कर्मकरो भृतकः । अन्यः कर्मकारः अणेव । दिवाऽव्ययं दिवसवाची ॥ दिवा करोतीति दिवाकारः ३६

(त०) अटौ ॥ अश्च टश्च अटौ । कर्मत्वविशेषविवक्षायामपि यथा स्यादित्येवमर्थं कार्यस्यानुवर्तनम् । अन्यथा कार्ये अणेव स्यात् ॥ अस्थिहर इति ॥ अस्थि हरतीति विग्रहः ॥ कुरुचरीति ॥ टित्वादीप् ॥ ३६ ॥

(इखखि) नाग्नि कार्ये च ॥ शकृत्कारिः । स्तम्बकारिः । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । दृतिहरिः । नाथहरिः । देवापिः । वातापिः ॥ ३६ ॥

(सु०) इखखि ॥ स्तम्बशकृत्पूर्वात्कृत्र इर्वाहिवत्सयोरर्थयोः ॥ इप्रत्ययमाह—स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिर्वाहिः । शकृत्पुरीषं करोतीति शकृत्करिर्वत्सः ॥ अनयोः किम् । स्तम्बकारः, शकृत्कारः, अणेव ॥ फलानि गृह्णातीति । एदन्तत्वं निपात्यते । फलेग्रहिः ॥ दृतिनाथपूर्वाद्दरतेरिः पशौ कर्तरि । दृतिश्चर्ममयो खड्गा इति खयाता । तां हरतीति दृतिहरिः पशुः ॥ नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः ॥ पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः । अणेव ॥ आप्लव व्यासौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः ॥ वातान् आप्नोतीति वातापिः ॥ ३६ ॥

(त०) इखखि ॥ इश्च खश्च खिश्च एतेषां समाहारः इखखि ॥ ३६ ॥

(खिति पदस्य) खिति परेऽनव्ययपूर्वपदस्य मुम् ॥ सर्वकषः । कूलकषः । करीषकषः ॥ ३७ ॥

(सु०) खिति पदस्य ॥ खिङ्गन्ते परेऽनव्ययस्य पूर्वपदस्य मुम् । खप्रत्ययमाह—खित्वान्मुम् । सर्वकृलाभ्ररूपपूर्वात्कषः खः ॥ कष हिंसायाम् । सर्वं कशतीति सर्वं कषः खलः । कूलं कपतीति कूलंकपा नरी । अभ्रं कपतीति अभ्रं रूपो वायुः । 'करीषं गोमयं शुष्कम्' इत्यमरः ॥ करीषं कपतीति करीषंकपा वात्या ॥ ३७ ॥

(त०) खिति ॥ ख् इद्यस्य खित् तस्मिन् ॥ ३७ ॥

(वाचंयमादयो निपात्याः) वाचंयमः । पुरंदरः । द्विषंतपः । परंतपः । कुक्षिभरिः(क) । उदरंभरिः आत्मंभरिः ॥ ३८ ॥

(सु०) वाचंयमादयो निपात्याः ॥ वाक्पूर्वाद्यमेः खो व्रतेऽर्थे ॥ यमु उरमे वाचं यच्छतीति वाक्पुरोरदन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती ॥ व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । अणेव ॥ दृ विदारणे । पुरं दृणातीति पुरंदरः ॥ दृ भये दृ आदरे एतयोर्ग्रहणं न संप्रदायात् । द्विषत्परपूर्वात्तापेः खः । द्विषन्तं परं वा तापयतीति । णेरिति जिलोपः । उपधाह्रस्वत्वं निपात्यते । मुमि कृते संयोगान्तस्येति तलोपः ।

(क) कुक्षिभरिरिति । एवं च—

गिरिस्तुकनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः कितिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः ।

मरुतु मलयानिलः कति न सन्ति झञ्झानिलाः प्रमुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिभराः ॥ इति केषां चित्प्रयोगः प्रामादिक एवेति तत्त्वबोधिनी ॥

द्विघंतपः ॥ परंतपः ॥ खिप्रत्ययमाह—आत्मोदरकुक्षिषु भृजः खिः । आत्मानं विभतीति मुमि कृते संयोगान्तस्येति नलोः । आत्मं भरिः । कुक्षिसुदरं वा विभतीति कुक्षिभरिः ॥ उदरं भरिः ॥ ३८ ॥

(आशिते भुवो भावकरणयोः खः) आशितेन भूयते आशितंभवः । आशितो भवत्यनेनेति वा ॥ ३९ ॥

(सु) आशिते भुवो भावकरणयोः खः ॥ पुनः खप्रत्ययमाह ॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः खः भावे करणे च ॥ यावतौदनेनातिथ्यादिर्भोजितो भवति स आदेन आशितंभवः उच्यते ॥ ३९ ॥

(त०) आशितंभव इति ॥ यावता ओदनेनातिथ्यादिर्भोजितो भवत्याशितंभवः स एवमुच्यते ॥ ३९ ॥

एजां खश् ॥ जनानेजयतीति जनमेजयः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितंमन्यः । मुञ्जं घयतीति मुञ्जंघयः । कूलंघयः ॥ ४० ॥

(सु०) एजां खश् ॥ एजादिभ्यः खश् । खश्प्रत्ययमाह—खित्त्वान्मुम् शित्त्वान्चतुर्वत्कार्यम् ॥ एजकम्पने । जनमेजयतीति । अप कर्तरीत्यप् । अद् इत्यलोपः । जनमेजयः ॥ पण्डितमात्मानं मन्यते इति । दिवादेरिति यः । पण्डितंमन्यः । णिनि प्रत्यये पण्डितमानी । मुञ्जं घयतीति । अथादेशेन घेदो घय् । मुञ्जंघयः (क) ॥ ४० ॥

(त०) एजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् ॥ ४० ॥

(खशन्ते पूर्वपदस्यानव्यवस्य ह्रस्वः) मुष्टीं घयतीति मुष्टिंघयः । नाडिधमः । नासिकंघयः । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या रात्रिः । दोषामन्यमहः । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रहः । अरंतुदः ॥ ४१ ॥

(सु०) खशन्ते पूर्वपदस्यानव्यवस्य ह्रस्वः ॥ मुष्टीं घयतीति मुष्टिंघयः । मुष्टीं धमतीति मुष्टिधमः । नाडीं धमतीति नाडिधमः । नासिकां घयतीति नासिकंघयः । नाडिमुष्टौनासिकानां ह्रस्वः । दृशादेरिति ध्माधानार्थम् । घेदोऽयादेशः ॥ अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या रात्रिः । दोषामन्यमहः । रुजो भङ्गे । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । तुदादेरित्यः । कूलमुद्रहतीति कूलमुद्रहः । अरस्तुदतीति अरंतुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्येति सलोपः । 'व्रणोऽस्त्रियामोर्ममरुः' इति 'अरंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इति चामरः ॥ ४१ ॥

(त०) अरंतुद इति ॥ 'व्रणोऽस्त्रियामोर्ममरुः' अरुः तुदतीति विभ्रः । उकारान्तं मुमि कृते संयोगान्तस्येति सलोपः ॥ ४१ ॥

(दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संघायाम्) हनो धत् । उवम् । दारु आहन्तीति दारुघाटः ॥ ४२ ॥

(लु०) दारावहनोऽणन्तस्य च टः संघायाम् ॥ दारुशब्दे उपपदे आहृप्-वाद्धन्तेरण् अन्तस्य तस्य टश्च स्यात् ॥ पुनरण्प्रत्ययमाह—णित्वाद्बृद्धिः । दारु

(क) मुञ्जंघय इति । मुञ्जस्तृणविशेषः ।

आहन्तीति । हनो घदिति घत् । उवमिति वः । दारवाघाटः । सूत्रे शब्दापेक्षया दारावि-
ति पुस्त्वम् । काष्ठं दारविन्धनं त्वेधः इत्यमरः ॥ टकारविधानार्थमिदं सूत्रम् । अण् तु
कायेंऽणित्यनेनैव सिद्धः । अन्तग्रहण रूपार्थम् ॥ ४२ ॥

(चारौ वा) चारवाघाटः—चारवाघातः ॥ ४३ ॥

(सु०) चारौ वा ॥ चारुशब्दे उपगदे आङ्पूर्वाद्दन्तेरण् , वा टः ॥ चारु आह-
न्तीति चारवाघाटः—चारवाघातः ॥ ४३ ॥

(कर्मणि संपूर्वाच्च) वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघाटः—वर्णसंघातः
पदं संहन्तीति पदसंघाटः—पदसंघातः ॥ ४४ ॥

(सु०) कर्मणि संपूर्वाच्च । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्दन्तेरण् , वा टः ॥ वर्णान् संह-
न्तीति वर्णसंघाटः—वर्णसंघातः एवं पदानि संहन्तीति पदसंघाटः—पदसंघातः ॥ ४४ ॥

(जायापत्योष्टक् लक्षणवति कर्त्तरि गमां स्वरे । हनो घ्ने
यायां हन्तीति जायाघ्नो ना । पतिष्ठी स्त्री ॥ ४५ ॥

(सु०) जायापत्योष्टक् लक्षणवति कर्त्तरि ॥ हन्तष्टक् । टकप्रत्ययमाह—टि-
त्त्वात् 'ष्टिवतः' इतोप । मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्यास्ति स लक्षणवान् तस्मि-
न्कर्त्तरि सति । जायां हन्तीति । 'गमां स्वरे' इत्युपधालोपः । 'हनो घ्ने' इति घः । जा-
याघ्नो ना । पतिष्ठी स्त्री ॥ ४५ ॥

(त०) जायापत्यारिति ॥ कथं प्रलम्बघ्नः, कृतघ्नः, शत्रुघ्नः इत्यादि । मूलवि-
भुजादित्वात् को बोध्यः ॥ ४६ ॥

(अमनुष्यकर्तृके च) पतिष्ठी पाणिरेखा । जायाघ्नस्तिल-
कालकः (क) ॥ ४६ ॥

(सु०) अमनुष्यकर्तृके च ॥ कर्मण्युपपदे हन्तष्टक् मनुष्यभिन्ने कर्त्तरि सति ॥
जायाघ्नस्तिलकालकः । पित्तघ्नं घृतम् अमनुष्येति किम् । अःखुघातः शूद्रः १ अणव कथं
तर्हि 'बलभद्रः प्रलम्बघ्नः इति, शत्रुघ्नः कृतघ्नः इति च । मूलविभुजादिस्वात्कः ॥ ४६ ॥

(पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्यौ) पाणिघः । ताडघः ।
शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ ४७ ॥

(सु०) पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्यौ ॥ पाणताडघोरूपपदयोर्हन्तेष्टक्
टिलोपघत्वे च निपात्येते । पाणि हन्तीति पाणिघः । ताडं हन्तीति ताडघः क्रियासु
कौशल्यं शिल्पं तदस्यास्तीति शिल्पी ॥ शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ।
कायेंऽणित्याण् ॥ ४७ ॥

(त०) शिल्पिनीति ॥ क्रियासु कौशल्यं शिल्पं तदस्यास्तीति शिल्पी तस्मिन् ४७

(राजघश्च) राजानं हन्तीति राजघः ॥ ४८ ॥

(क) अमनुष्यकर्तृके चति । यद्यपि अमनुष्यशब्दो रूढथा रक्तः पिशाचादीनाह, तथापि लज्जानु-
श्लेषेण व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह—तिलकालकेति ।

(सु०) राजघट्टश्च ॥ राज्ञि हन्तेष्टक् टिलोपघत्वे च । राजानं हन्तीति राजघः ॥४८॥

(भजां विण् वेः) लोपः । अर्द्धभाक् । सुखभाक् । तुराषाट् ।

भारवाट् ॥ ४९ ॥

(सु०) भजां विण् ॥ नाम्न्युपपदे भजादेर्विण् ॥ विण्प्रत्ययमाह—णित्वा-
दृष्टिः । वेरिति विलोपः अर्द्धं भजतीति अर्द्धभाक् । चोः कुरिति कः ॥ सुखं भजतीति
सुखभाक् ॥ पठ् मर्धणे । तुरां सहते इति सहेः षः, साठीति षत्वम् । तुराषाट् । केचित्तु-
रशब्दमदन्तमाहुः । तन्मतेऽन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ४९ ॥

(त०) भजामिति ॥ बहुवचनमाद्यर्थम् ॥ तुराषाडिति ॥ तुरं वेगं सहते इति
विग्रहः । अन्येषामपीति अन्त्यस्वरस्य दीर्घः । सहादित्वाद्वा । तुरं न सहत इति कश्चि-
त् । तद्बहूनामसंमतम् ॥ ४९ ॥

(अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिच्चः) च्चौ दीर्घः ।
ई चास्य ॥ च्चौ परेऽवर्णस्य ई ॥ इदुतोर्दीर्घः । मिथुनीकरणम् । शुक्लीभावः ।
शुचीभवति । सहायीस्यात् । हेतुकृतम् ॥ ५० ॥

(सु०) अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्चिच्चः । नाम्नश्चिच्चप्रत्ययः । न
प्राग् भूतमभूतम्, अभूतस्य तेन भवनमभूततद्भावस्तस्मिन्नर्थं कृ भू अस् एपां धातूनाम-
न्चये सति । च्चिप्रत्ययमाह—च्चौ दीर्घ ई चास्य ॥ च्चौ परेऽवर्णस्य ईकारः । इदुतोश्च
दीर्घः ॥ च्चाविति विशेषणार्थं । वेरिति विलोपः । क्त्वाद्यन्तं चेति च्च्यन्तस्याव्ययत्वा-
द्विभक्तैर्लुक् । अमिथुनं मिथुन क्रियत इति मिथुनीकरणम् । अशुक्लस्य शुक्लेन भवनमिति
शुक्लीभावः । असहायः सहायः स्यादिति सहायीस्यात् । अहेतुना हेतुना कृतमिति हेतु-
कृतम् ॥ कृभ्वस्तियोगे इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥ ५० ॥

(च्चौ सलोपः) सुमनीभावः । अरूकरोति । चक्षूकरोति । सुचे-
तीभावः । रहींभवति । विरजी करोति ॥ ५१ ॥

(सु०) च्चौ स लोपः ॥ अरूर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सस्य लोपः च्चिप्रत्यये ॥
असुमनसा सुमनसा भवनमिति सुमनीभावः । अनरूरः करोतीति अरूकरोति । अचक्षुश्च-
क्षुः करोतीति चक्षूकरोति । असुचेताः सुचेता भवतीति तुचेतीभवति । अरहो रहो भव-
तीति रहींभवति । अविरजो विरजः करोतीति विरजीकरोति ॥ ५१ ॥

(क्चिड्डा) सुखं करोतीति सुखाकरोति दुःखाकरोति । शम्बाकरो-
ति । द्विगुणाकरोति ॥ बीजाकरोति ॥ ५२ ॥

(सु०) क्चिड्डा ॥ नाम्नो डाप्रत्ययः कृजो योगे ॥ दुःखात्प्रातिलोम्येडाः ॥
डाप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । क्त्वाद्यन्तं चेति डाप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वाद्विभक्तेः लुक्
दुःखाकरोति । स्वामिन् पीडयतीत्यर्थः ॥ सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये डा । सुखाकराति
प्रियाकरोति वा गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥ शम्बाद्विगुणबीजेभ्यो डा कृषि-
वाच्ये । शम्बाकरोति । शम्बाशब्दः प्रतिलोम्येऽर्थेऽस्ति । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रति-

लोमं कर्षतीत्यर्थः । क्षेत्रं द्विगुणाकरोति । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । बीजा-
करोति । काशिकायां बीजशब्दो बीजवापनसहितविलेखने वर्तते । बीजवापनसहितं विले-
खनं करोतीत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥

(त०) दुःखाकरोतीति ॥ पीडयतीत्यर्थः ॥ सुखाकरोति ॥ अनुकूलाचरणेना-
नन्दयतीत्यर्थः ॥ शम्बाकरोति ॥ अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः ॥
द्विगुणाकरोति ॥ क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं करोतीत्यर्थः ॥ बीजाकरोति ॥ बीजेन सह
विलेखनं करोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

(अव्ययस्य च्वावीत्वं न) (क)दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ।
हसात्तद्धितयस्य लोपो ये च्चौ च । अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति गार्गी भवति ॥५३॥

(सु०) अव्ययस्य च्वावीत्वं न ॥ पुनश्चिचप्रत्ययमाह-अदोषा दोषाभूतमिति
दोषाभूतमहो दिनम् । अदिवा दिवाभूतेति दिवाभूता रात्रिः । 'न्यायनणेयणीयाः'
इति ष्यः ! गार्ग्यः । आगार्ग्या गार्ग्यो भवति । हसात्तद्धितयस्येति । यलोपे च्वावीत्वी-
त्वे च गार्गीभवति ॥ ५३ ॥

(रीड् ऋनः) मात्रीकरोति ॥ ५४ ॥

(सु०) रीड् ऋतः ॥ ऋकारस्य रीड् स्यात् च्चौ ॥ अमातरं मातरं करोतीति
मात्रीकरोति ॥ ५४ ॥

(च्विविषये साद्वा) ॥ ५५ ॥

(सु०) च्विविषये साद्वा ॥ नाम्नोऽभूततद्भावे एव सात्प्रत्ययो वा स्यात्साक-
ल्येऽर्थे ॥ सात्प्रत्ययमाह-सात्प्रत्ययस्याव्ययत्वाद्धिभर्तुक् ॥ ५५ ॥

(सात्पदाद्योः) सस्य षत्वं न ॥ अग्निसाद्भवति । अग्नीभवति ॥५६॥

(सु०) सात्पदाद्योः ॥ सात्प्रत्ययस्य पदादौ वर्तमानस्य च सस्य षत्वं न ॥ द-
धि सिद्धति । क्विबलादिति पत्ये प्राप्ते निषेधः । अनग्निरग्निरभवताति अग्निसाद्भवति ।
कृत्स्नं सर्वावयवोपेतं शस्त्रमग्नीभवतीत्यर्थः । साद्भावपक्षे च्विवरं व । साकल्ये किम् ।
एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥ ५६ ॥

(संपदा योगे च) जलसात्संपद्यते ॥ ५७ ॥

(सु०) संपदा योगे च ॥ नाम्नः संपदातुयोगे सात्प्रत्ययो वा भवति । अजलं
जलं संपद्यते इति जलसात्संपद्यते लवणम् । पक्षे संपदा योगे वाक्यमेव ॥ ५७ ॥

(अधीने च) राजसात्संपद्यते ॥ ५८ ॥

(सु०) अधीने च ॥ नाम्नस्तदधीनेऽर्थे सात् स्यात् कृभ्वस्ति संपद्योगे ॥ राजा-
धीनं संपद्यते । इति । नाम्नो नो लोपशिति नलोपः । राजसात्संपद्यते । राजाधीनं करो-
तीति राजसात्करोति ॥ ५८ ॥

(देये त्रा च) विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासं-

(क) 'चौ दीधेः, ई चास्य' अनेन ई प्राप्ती वारयति—अव्ययस्येत्यादि ।

पद्यते । विप्रसात्करोति ॥ ५९ ॥

(सु०) देये प्रा च्च ॥ नाम्नस्तदधीने देयेथं प्राप्रत्ययः स्यात् चात्सादृषि कृम्त्र-
स्तिसंपद्योगे ॥ प्राप्रत्ययमाह—अव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुक् । विप्राधीनं देयं करोतीति विप्रप्राक-
रोति । विप्राधीनं देयं संपद्यते इति विप्रप्रासंपद्यते ॥ देये किम् । राजसान्नवति राष्ट्रम् ६९

(देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यो
वा त्रा) देवत्रावन्दे । देवं वन्दे ॥ ६० ॥

(सु०) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यो वा त्रा ॥ द्वि-
तीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्चैभ्यस्त्रा वा स्यात् ॥ देवान् इति देवत्रा वन्दे । देवेषु इति देव-
त्रारमे (क) । मनुष्यान् इति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु इति मनुष्यत्रा वसति । पुरु-
षान् इति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु इति पुरुषत्रा वसति । पुरुन् इति । पुरुशब्दोऽत्र
बहुशब्दपर्यायः । “पुरुः परागे प्रचुरे स्वर्लोकनृपभेदयोः ॥” इति हैमः । पुरुत्रा गच्छति ।
पुरुषु इति पुरुत्रा वसति । मर्त्यान् इति मर्त्यत्रा गच्छति । मर्त्येषु इति मर्त्यत्रा वसति ६०

(ख्युट् करणे) आढयसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेषूपपदेषु
कृञः करणेऽर्थे ख्युट्प्रत्ययः ॥ अनाढयमाढयं करोत्यनेनाढयंकरणम् । सुभ-
गंकरणम् । स्थूलंकरणं दधि । पलितंकरणम् । नग्नंकरणं द्यूतम् । अन्धंकरणम् ।
प्रियंकरणम् ॥ ६१ ॥

(सु०) ख्युट् करणे ॥ ख्युट्प्रत्ययमाह—खः खिति पदस्येति मुमर्थः । ट ईवर्थः ।
युवोरित्यनः । आढयंकरणम् । एवं सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् ।
नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् ॥ ६१ ॥

(त०) च्यर्थेष्विति ॥ अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढयंकरणमिति ॥
खित्त्वान्मुम् ॥ ६१ ॥

(भुवः खिष्णुखुक्रौ कर्तरि) (ख) अनाढय आढयो भवति
आढयम्भविष्णुः । आढयम्भावुकः ॥ ६२ ॥

(सु०) भुवः खिष्णुखुक्रौ कर्तरि ॥ आढयादिषु च्यर्थेषूपपदेषु भवनेरेतौ
स्तः ॥ खिष्णुप्रत्ययमाह—खित्त्वान्मुम् । आढयंभविष्णुः एवं सुभगंभविष्णुः स्थूलंभ-
विष्णुः । पलितंभविष्णुः । नग्नंभविष्णुः । अन्धंभविष्णुः । प्रियंभविष्णुः खुक्रप्रत्यय-
माह खित्त्वान्मुम्—जित्वाद्बुद्धिः । अनाढय आढयो भवतीति आढयंभावुकः । एवं
सुभगंभावुकः । स्थूलंभावुकः । पलितंभावुकः । अन्धंभावुकः । प्रियंभावुकः ॥ ६२ ॥

(आतो मनिष्कवनिष्कनिपः) नाम्न्युपपदे आदन्ताद्गतोरेते
प्रत्ययाः स्युः ॥ सुदामा । अश्वे तिष्ठतीति अश्वत्थामा । निपातात्सस्य तः ॥ ६३ ॥

(क) सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्रत्ययमुदाहरति—देवत्रा रमे इति ॥ एवमन्यत्रापि ॥

(ख) भुव इति ॥ आढयसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेषूपपदेषु भुवः कर्तव्यर्थे खिष्णुखु-
क्रौ स्त इत्यर्थः ।

(सु०) आतो मनिष्कनिष्कनिष्कः ॥ प्रत्ययानाह—पिस्वानुक् । किस्वान् गुणः । इकार उच्चारणार्थः । सुष्ठु ददातीति । नेोपधाया इति दीर्घः । नाम्नो नो लोप-
शिति न लोपः । सुदामा ॥ ६३ ॥

(स्थामि) तादौ किति दोसोमास्थामिर्भवति ॥ ६४ ॥

(सु०) स्थामि । दोऽवरुण्डने । षोऽन्तकर्मणि ॥ मा माने । माह् माने । मेह्
प्रणिदाने इति त्रयाणां ग्रहणम् ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ ॥ एपामित्त्वं स्यात्तादौ किति । ईत्स्व-
दत्वयोरपवादः ॥ ६४ ॥

(त०) स्थामि । स्थाम् इ इति छेदः इत्यभिप्रेत्याह—दोसो इत्यादि ॥ ६४ ॥

(शाञ्छोर्वा) ॥ ६५ ॥

(सु०) शाञ्छोर्वा ॥ शो तनूकरणे । छो छेदने । अनयोरित्त्वं वा तादौ किति ६५

(त०) शाञ्छोर्वा ॥ स्थामीत्यत्र इश्च ईश्चाऽनयोः समाहार इरित्याश्रयणेन शा-
छावेर्तादौ लब्धम् ॥ ६५ ॥

(अपिहाधागैहाक्पिबतीनामीः किति हसे क्विपि वा
न तु क्यपि) सुपीवा । घृतपीवा । भूरिदीवा । अनादन्तादपि । सुशर्मा ।
सुकमा । ह्रस्वस्य पीति कृति तुक् । प्रातरित्वा । वनिपि ॥ ६६ ॥

(सु०) अपिहाधागैहाक् पिबतीनामीः ॥ दो अवखण्डने । देह् पालने । दाण्
दाने । हुदाञ् दाने । एषां चतुर्णां ग्रहणम् । घेट् पाने, डुषाञ् धारणपोपणयोरित्युभयो-
र्ग्रहणम् । गै शब्दे । ओहाक् त्यागे । पा पाने । एपामीत्त्वं स्यात्किति हसे । क्विपि तु
ईत्त्वं वा । क्यपि ईत्त्वं न ॥ सुष्ठु पिबतीति । किस्वान् गुणः । सुपीवा । घृतं पिबतीति
घृतपीवा । अनादन्तादपि एतं प्रत्ययाः स्युः । शृ हिसायाम् । सुष्ठु शृणातीति । हब-
क्त्योरितीण् न । सुशर्मा । ह्रस्वस्य पीति कृति तुक् । ह्रस्वस्य तुगागमः स्यात्पिपिति कृति ।
इण् गतौ । प्रातेर्गतीति प्रातरित्वा । वनिपि ॥ ६६ ॥

(अमस्यात्वम्) विशेषेण जायते विजावा । ओणृ । ओणतीत्य-
वावा । पारदृश्वा राजयुध्वा । निरुपपदेभ्योऽपि सुत्वा । धीवा पवा ॥ ६७ ॥

(सु०) अमस्यात्वम् ॥ अमान्तस्य धातोरात्वं स्याद्वनिपि ॥ पष्ठीनिर्दिष्टस्येत्य-
न्तस्यादेशः । जनी प्रादुर्भावे । विजायते इति विजावा । आण् अ मनयने । ओणतीति
अनुनासिकस्यात्वे अवादेशे च अवावा । कर्मण्युपपदे दृशेः कनिप् । भूते इति केचित् ।
पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा । वर्तमानेऽपि स्यात् । 'विश्वदृश्वनयना व्यम्' इत्यत्र विश्वं
पश्यन्तीति विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इति वर्तमानेन विग्रहेऽपि न क्षतिः ।
युध् संप्रहारे । राजानं युध्यते इति राजयुध्वा । युञ् अभिपवे । सुनोतीति । ह्रस्वस्येति
तुक् । सुत्वा । दधातीति । अपिहाधेतीत्वम् । धीवा । पिबतीति पीवा ॥ ६७ ॥

(त०) अवावेति ॥ ओणो णस्यात्वे ओतोऽवादेशे रूपम् ॥ पारदृश्वेति ॥ पारं
दृष्टवान् ॥ राजयुध्वेति ॥ अन्तर्भावित्पण्यर्थोऽत्र युधिः । राजानं योधितवान् ॥ ६७ ॥

(क्विप्) धातोः क्विप्स्यात् । कर्मकृत । मो नो धातोः । प्रशान् । प्रदान् ।

अभिचित् । सोमसुत् । सोमपाः । सर्वदृक् । दिश अतिसर्जने । दिक् ॥ ६८ ॥

(६०) क्विप् ॥ सर्वधातुभ्यः क्विप् स्यात् । क्विप्प्रत्ययमाह—कित्त्राज् गुणः । वि-
त्वात्तुक् । वेरिति विलोपः । कर्म करोतीति कर्मकृत् । प्रशाम्यतीति । जमान्तस्येति
दीर्घः । मो नो धातोरिति नत्वम् । प्रशान् । सोमं सुनोतीति सोमछत् । अग्निं चिनोतीति
अग्निचित् । सोमं पिबतीति । अपिद्वाधेति क्विधि वेत्वम् । सोमपाः । सर्वे पश्यतीति
सर्वदृक् । दिशामिति कः । दिश अतिसर्जने । दिशतीति दिक् ॥ ६८ ॥

(क्विपि वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसा-
रणं च) वाक् । विडति झसे क्वौ अमे च छस्य शो वस्य ऊः ॥ तत्त्वप्राट् ,
तत्त्वप्राशौ ॥ आयतस्तूः । कटप्रूः । जु गतौ । जूः । श्रीः ॥ ६९ ॥

(सु०) क्विपि वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥
एषां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च स्यात् क्विपि ॥ वचपरिभाषणे । प्रच्छ ज्ञीप्शायाम् । आय-
तपूर्वः घृञ् स्तुतौ । कटपूर्वः प्रुट् गतौ । जु गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वक्तोति । चोः
कुरिति कः । वाक् । तत्त्वं पृच्छतीति । विडति झसे क्वौ अमे चंति शस्य शः । छस-
पेति पः । पो ड इति डः । तत्त्वप्राड् । आयतं स्तौतीति आपतस्तूः । कटं प्रवो इति
कटप्रूः । जवतीति जूः । हरिं श्रयतीति हरिश्रीः । वचिप्रच्छयोः संप्रसारणाभावः ॥ ६९ ॥

(त०) वागिति ॥ वक्तोति विग्रहः ॥ तत्त्राप्रडिति ॥ तत्त्वं पृच्छति ॥ एवम-
न्यदपि कर्तरि ॥ ६९ ॥

(ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणम्) (क) सुधीः ॥ ७० ॥

(६०) ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणम् ॥ ध्ये चिन्तायाम् । सुपु ध्यायतीति सुधीः ७०

(गमादीनां जमस्य लोपः क्विपि क्यपि वा) (ख) अङ्ग-
गत् । परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ७१ ॥

(सु०) गमादीनां जमस्य लोपः क्विपिःक्यपि वा ॥ गम् तन् यम् णम् इ-
त्यादीनामनुनासिकस्य (ग) लोपः स्यात्क्विपि, क्यपि तु वा ॥ अङ्गं गच्छतीति । ह्रस्व-
स्य पितीति तुक् । अङ्गगत् ॥ परि तनोतीति परीतत् । नहिदृतिवृषिभ्यधीति पूर्वस्य
दीर्घः ॥ संयच्छतीति संयत् । सुनमतीति सुनत् ॥ ७१ ॥

(ऊङ् च) अग्नेगूः (घ) । अग्नेभूः ॥ ७२ ॥

(सु०) ऊङ् च ॥ गम्यादीनामूहादेशो जमस्य लोपस्य स्यात्क्विपि । जित्वाहन्त्य-
स्यादेशः । अग्ने गच्छतीति अग्नेगूः । अग्ने भ्रमतीति अग्नेभूः । सप्तम्या अलुक् ॥ ७२ ॥

(क) ध्यायतेः, इति । ध्येचिन्तायामित्यस्माद्धानोः क्विपि परे ध्ये इत्यस्य ध्या इति संप्रसारणं भवति

(ख) गमादीनामिति । अत्रादिपदेन तत्सदृशानां ग्रहणम् ।

(ग) ह्रस्वादीनामिति । न तु गम् तन् यम् णम् एतेषामेव ग्रहणं किन्तु एतदतिरिक्तानामपि इति
चोत्तयति ।

(घ) अग्ने गुरिति । अग्ने गच्छतीति विग्रहे अग्ने गम् क्विप् इत्यवस्थायां मूलोपे गोत्तराकरस्यो-
हादेशे रूपम् ।

(त०) अग्रेगूः ॥ अग्रे गच्छति ॥ ७२ ॥

(द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि द्वित्वम्) दिद्युत् । जगत् ॥ ७३ ॥

(सु०) द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि द्वित्वम् ॥ द्योतने इति । द्युतेः पूर्वस्येति संप्रसारणम् । दिद्युत् । गच्छतीति गम्यादीनामिति मलोपः । ह्रस्वस्येति तुक् । जगत् ॥ ७३ ॥

(जुहोतेर्दीर्घः) जुहुः ॥ ७४ ॥

(सु०) जुहोतेर्दीर्घः ॥ अस्य दीर्घः स्यात्क्वपि ॥ जुहोतीति जुहुः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षयां क्विप् ॥ ७४ ॥

(पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वमुपसर्गस्थान्निमित्तात्) अन प्राणने । हे प्राण् ॥ मित्राणि शास्तीति मित्रंशीः ॥ ७५ ॥

(सु०) पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वमुपसर्गस्थान्निमित्तात् ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यात् ॥ अन प्राणने । प्रकर्षेण अनितीति । सम्बोधने हे प्राण् ॥ नाम्नो नो लोपशिति सूत्रे अधावित्युक्तत्वान्नलोपो न ॥ शासु अनुशिक्षिष्टौ । क्विपो लोपं प्रत्ययलोपं प्रत्ययलक्षणमिति न्यायेन ह्रस्वादिक्त्प्रत्ययपरत्वात् शासेरिरितीकारः । घमादेरिति पः । दोपामिति रः । 'द्योवि हसे' इति दीर्घं मित्रंशीः ॥ ७५ ॥

(त०) हे प्राणति ॥ नाम्नो नो लोपशर्धावत्यत्राधाविति निषेधाद्वावेव नलोपाभावोऽन्यत्र भ्यामादौ भवत्येवेति सूत्रनाय संबोधनान्तमेवोदाहृतम् ॥ ७५ ॥

(आशासः कावुपधाया ईत्वम्) आशीः । गीः । पूः ॥ ७६ ॥

(सु०) आशासः कावुपधाया ईत्वम् ॥ आडः शासु इच्छायामित्यात्मनेपदी । शासेरिरिति सूत्रेणेत्वे सिद्धे अशास उपधाया ईत्वं क्वावेव नान्यत्रेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । तेनाशास्ते इत्यत्रेत्वं न भवति । अशास्ते इति आशीः ॥ गृ निगरणे । गिरतीति । ऋत् इरितीर् । द्योवि इति दीर्घः । गीः ॥ पू पालनादौ । पिपतीति । पोरुरित्युर् । 'द्योवि हसे' इति दीर्घः । पूः ॥ ७६ ॥

(इस्मन्त्रक्विषु च्छादेर्ह्रस्वः) छद् अपवारणे चुरादिः । तनु छादयतीति तनुच्छत् ॥ अक्षद्युः । रेफाच्छ्वोर्लोपः कौ शसादौ ह च प्रत्यये । मूः मुरौ । धुः धुरौ ॥ ७७ ॥

(सु०) इस्मन्त्रक्विषु च्छादेर्ह्रस्वः ॥ छद् अपवारणे । ज्यन्तस्यास्य ह्रस्वः स्यादेपु परेषु ॥ इति प्रत्यये छदिः । मन्प्रत्यये छद् । त्रप्रत्यये छत्रम् । क्विपि तु तनुं छादयतीति । जेरिति जिलोपः । तनुच्छत् । दिवु क्रीडादौ । अक्षौर्दीर्घव्यतीति । क्विडिति झसे क्वौ जमे चेति वस्य ऊः । अक्षद्युः ॥ मुच्छां मोहसमुच्छाययोः । मूर्च्छतीति । रेफाच्छ्वोर्लोपः । 'द्योवि हसे' इति दीर्घः । मूः । धुर्वा हिंसायाम् । धूर्वतीति । रेफाच्छ्वोरिति वलोपः । धूः ॥ ७७ ॥

(त०) तनुच्छदिति ॥ तनुं छादयतीति विग्रहः । अक्षौर्दीर्घव्यतीति अक्षद्युः । मूरिति ॥ मूर्च्छतीति विग्रहः ॥ ७७ ॥

(दुहः को घोऽन्तादेशश्च) कामदुघा ॥ ७८ ॥

(सु०) दुहः को घोऽन्तादेशश्च ॥ दुहः कप्रत्ययो ह्यस्य घश्च स्यात् ॥ कप्रत्यय-
माह—कित्वाद् गुणो न कामं दोग्धीति कामदुघा धेनुः ॥ ७८ ॥

(दृशष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये) (क) उपमाने कर्मण्युपपदेदृशे-
ष्टक्सकौ चात्किप् ॥ ७९ ॥

(सु०) दृशष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ॥ टक्सकौ प्रत्ययावाह—टित्वादीप् ।
कित्वाद् गुणो न ॥ ७९ ॥

(आ सर्वादेः) एषु परेषु सर्वादेष्टेरात्वम् ॥ अन्यादृशः । अन्या-
दृक्षः । अन्यादृक् । तादृशः । तादृक्षः । तादृक् ॥ ८० ॥

(सु०) आ सर्वादेः ॥ सर्वादेष्टेरात्व्याद् दृशदृशेषु परेषु ॥ अन्यमिव पश्यतीति
अन्यादृशः । ईपि अन्यादृशी ॥ दृशषेति पत्वम् । षढोरिति कत्वम् । अन्यादृक्षः । किपि
अन्यादृक् । तमिव पश्यतीति तादृशः । ईपि तादृशी । तादृक्षः । तादृक् ॥ ८० ॥

(त०) एषु परेष्विति ॥ एवं चोपमाने कर्मोपपदनमित्तकटक्सककिप् एषु परेषु
सर्वादेष्टेरात्वं नान्यत्र । तेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृगित्यत्र न उपमानाभावात् ॥ अन्या-
दृश इति ॥ अन्य इव दृश्यते इति विग्रहः । एवमन्यत्रापि । अत्राहुः कर्तरि कृतो विधा-
नात्कर्मार्थताऽयुक्ता । तमिव पश्यतीति चेन्न कर्मण्यण् बाधात्, अपेक्षितार्थानुपस्थि-
तेश्च । अत्रभाष्ये स इव भवति तादृश इति कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । बाहुलका-
त्कर्मण्यपीति तु बहवः ॥ ८० ॥

(किमिदमः कीदृश्) कीदृशः । कीदृक्षः । कीदृक् । ईदृशः ।
ईदृक्षः । ईदृक् । भवादृशः । भवादृक्षः । भवादृक् । यदृशः । यादृक्षः । यादृक् ॥ ८१ ॥

अदसोऽमूः ॥ अदसोऽमूः स्याद्दृहदृशक्षेषु ॥ अमूदृशः । अमूदृक्षः ।
अमूदृक् ॥ मादृशः । मादृक्षः । मादृक् । त्वादृशः । त्वादृक्षः । त्वादृक् ॥
युष्मादृशः । युष्मादृक्षः । युष्मादृक् ॥ अस्मादृशः । अस्मादृक्षः । अस्मादृक् ।
समानस्य स । सदृशः । सदृक्षः । सदृक् ॥ ८२ ॥

(सु०) किमिदमः कीदृश् ॥ किमिदमस्य इदमस्य च की ईदृश् आदेशौ स्तः ।
कमिव पश्यतीति कीदृशः । ईपि कीदृशी । कीदृक्षः । कीदृक् ॥ इदमिव पश्यतीति
ईदृशः । ईपि ईदृशी । ईदृक्षः । ईदृक् । भवन्तमिव पश्यतीति भवादृशः । ईपि भवादृशी ।

(क) उपमाने कार्यं इति । उपमानामात काव्यस्य विशेषणम् । उपमानं सादृश्ये । सादृश्यञ्च
तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवस्त्वम् । सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अनुयोगितासम्बन्ध-
विवक्षणे तु न देयमेव । तद्गतभूयो धर्मवस्त्वमिति । तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वस्त्व-
मित्यर्थः । ननु—'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥'
इत्यत्राव्याप्तिरिति चेन्न तद्बुद्धिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वात्, युगभेदविवक्षया भेदसत्त्वाद् वा ।

अत एव—युगभेदविवक्षायामिहोपमालङ्कारोऽन्यथाऽनन्यालङ्कार इत्यालङ्कारिकैरुक्तम् ।

भवादक्षः । भवादक् ॥ यमिष पश्यतीति यादशः । ईपि यादशी । यादक्षः । यादक् ॥ अमुमिव पश्यतीति । अदस्येरात्वे कृते दस्य महति मः । माडू इत्युत्त्वम् । अमूदशः । ईपि अमूदशी । अमूदक्षः । अमूदक् ॥ मामिव त्वामिव च पश्यतीति त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदादेशे टेरात्वे च मादशः । ईपि मादशी । मादक्षः । मादक् ॥ त्वादशः । ईपि त्वादशी । त्वादक्षः । त्वादक् ॥ अस्मानिष युस्मानिव च पश्यतीति अस्मादशः । ईपि अस्मादशी । अस्मादक्षः । अस्मादक् । युष्मादशः । ईपि युष्मादशी । युष्मादक्षः । युष्मादक् ॥ ८२ ॥

(णिनिरतीते) धातोरतीते काले शीले च णिनिः ॥ अग्निष्टोभेनायाक्षीत् यजनशीलो वा अग्निष्टोमयाजी (क) । पितृव्यधाती । उष्णभोजी ॥ ८३ ॥

(सु०) णिनिरतीते ॥ नाम्न्युपसर्गं चोपपदे धातोरतीते काले ताच्छीले च णिनिः स्यात्कतरि ॥ णिनिप्रत्ययमाह—णित्वाद् वृद्धिः । इकार उच्चारणार्थः । यज देवपूजादौ । अग्निष्टोभेनेष्टवान् इति । इनामिति दीर्घः । अग्निष्टोमयाजी । स्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः सोऽग्निष्टोमः पितृव्यं हतवानिति । हनो घत् । पितृव्यधाती । शीले तु उष्णं भोक्तुं शीलमस्येति उष्णभोजी ॥ शीले किम् । उष्णं भुङ्क्तं कदाचित् ॥ ८३ ॥

(त०) णिनिरतीते ॥ शीले नृत्त्रित्यतः शीले इत्यनुवर्तते । अग्निष्टोभेनायाक्षोदिति ॥ नन्वग्निष्टोमस्य कर्मनामयत्वेनाभेदात्कथं करणत्वमस्येति चेत्सत्यम् । अस्याभोऽपि फलोत्पादनायां करणं संभवतीत्याकारं (ख) समाहितत्वाद्ग्निष्टोमः फलभावनयां करणं भवत्येव ॥ उष्णभोजीति ॥ उष्णं भोक्तुं शीलमस्येति विग्रहः ॥ ८३ ॥

(व्रते च) स्थण्डिलशयी ॥ ८४ ॥

(सु०) व्रते च ॥ व्रतेऽर्थं णिनिः स्यात् ॥ स्थण्डिके गते व्रतार्थमिति स्थण्डिलशयी । बहुलमाभीक्ष्ण्ये णिनिः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । क्षीरपायिण उजोनराः । एतत्सर्वमनुक्तसमुच्चयार्थकवशब्दानुवृत्तेर्लभ्यते ॥ ८४ ॥

(क्तिब्बनिब्डाः) धातोरतीते काले शीले चैते ॥ ब्रह्महा । अग्नहा । वृत्रहा । सुकृत् । धर्मकृत् । पापकृत् । अग्निचित् । सोमसुत् । यज्वा । सरसिजम् । सरोजम् । संस्कारजः । प्रजा । अजः । द्विजः । परितः खाता परिखा ८५

(सु०) क्तिब्बनिब्डाः ॥ पुनः क्तिब्बनिब्दप्रत्ययानाह—कित्वाद् गुणं न । पित्त्वानुक् । डित्वाद्दिलोपः । इकार उच्चारणार्थः । वेरिति विलोपः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु कर्मसूपपदेषु हन्तेः क्विप् नान्यत्र । ब्रह्माणं हतवानिति । इनामिति दीर्घः । ब्रह्महा । भ्रूणं गर्भं हतवानिति भ्रूणहा । वृत्रं दैत्यं हतवानिति वृत्रहा इन्द्रः । कर्म कृतवानिति कर्मकृत् । पापं कृतवानिति पापकृत् । अग्निं चित्तवानिति अग्निचित् । पुज् अभिपत्रे । सोमं सुतवानिति सोमसुत् । वनिपि तु यज देवपूजादौ । इष्टवानिति । नापथाया इति दीर्घः । यज्वा । उप्रत्यये तु जनी प्रादुर्भावे । सरसि जातमिति सरसिजम्—सरोजम् ।

(क) अग्निष्टोभेनेति । अग्नीनां स्तोम इति अग्निष्टोम इति सोमयागत्य संस्यत्वाद्यर्थेऽस्या ।

(ख) आकारे इति । महाभाष्ये, इत्यर्थः ।

ससम्या अलुक् वा । संस्काराज्जात इति संस्कारजः । प्रकषेण जातेति प्रजा । आबत इत्याप् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः ॥ न जान इति अजः । समासे ना इत्यदा-देशः द्वाभ्यां जन्मः संस्काराभ्यां जात इति द्विजः (क) । खन् खनने परितः खातेति । अबत इत्याप् परिखा ॥ ८५ ॥

(त०) क्विब्वनिब्डाः ॥ क्विबपः सिद्धावपि पुनरुपादानं नियमार्थम् । तेन हन्तेभूते ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वेवेति । वानिपोऽपि पूर्वं वर्तमानार्थत्वात्पुनर्ग्रहणं भूतेऽपि यथास्या-दित्येवमर्थम् । यज्वेति । इष्टवानिति वाक्यम् । प्रजा इति ॥ प्राणिजातस्य संज्ञेषा । द्विज इति ॥ मातुर्यदग्रे जायन्ते' इति स्मृतेः ॥ ८५ ॥

(क्तक्तवतू) धातोर्तीते काले क्तक्तवतू एतौः स्तः ॥ भावकर्मणोः क्तः । स्नातम् । कृतः कटः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ ८६ ॥

(सु०) क्तक्तवतू ॥ कित्वाद् गुणो म । उकारो व्रितो नुमिति नुमर्थः । क्तप्रत्य-यो भावकर्मकर्तृषु भवति । क्तवतुः कर्तयैव । ष्णा शौचं त्वयाऽस्नायि इति स्नातम् । अकारोति कृतः कटस्त्वया । अकारोति कृतवान् । अत्वसोः साविति दीर्घः ॥ ८६ ॥

(त०) क्तक्तवतू ॥ भावकर्मणोरिति ॥ मण्डूकप्लुन्येदमनुवृत्तम् । क्तक्तवतुस्तु कर्तरि परिशेषात् । स्नातमिति विग्रहः ॥ कृत इति ॥ अकारोति विग्रहः ॥ कृतवानि-ति ॥ अकारोति विग्रहः ॥ एवमन्यो विग्रहो यथावद्वगन्तव्यः ॥ ८६ ॥

(गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः) भावकर्मणोरपि । गङ्गां गतः । स्थितः । अमान्तस्योपधाया दीर्घः विडति झसे कौ च । शान्तः । दान्तः ॥ ८७ ॥

(सु०) गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः क्तः स्याद्भावकर्मकर्तृषु ॥ अगमदिति गतो गङ्गां सः लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः । अस्थादिति स्थितः सः । स्थामीतीत्वम् ॥ शमु दसु उपशमे । अशमददमदिति । जमा-न्तस्योपधायाः' इति दीर्घः । शान्तः । दान्तः ॥ ८७ ॥

(त०) गत इति । अगमदिति विग्रहः ॥ ८७ ॥

(श्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्गतिभ्यश्च) रामः सी-तामाश्लिष्टः । शेषमधिशयितः । स्वर्गमधिष्ठितः । हरिमुपासितः । हरिदिन-मुपोषितः । राममनुजातः । वृषमारूढः । जगदनुजीर्णः ॥ ८८ ॥

(सु०) श्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्गतिभ्यश्च ॥ एभ्यः कर्तरि क्तः भावकर्मणोश्च । श्लिष आलिङ्गने शीङ् स्वप्ने । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आस उपवेशने । वस निवासे । जनी प्रादुर्भावे । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । जृ वयोहानौ । अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामित्याधारस्य कर्मसंज्ञा । उपान्वध्याङ्पूर्वस्येति वस आधारस्य कर्मसंज्ञा । आश्लिषदिति आश्लिष्टो रामः सीताम् ॥ अध्यशयिष्टेति अधिशयितो हरिः शेषम् । अध्यष्टादिति अधिष्ठितः स स्वर्गम् । स्थामीतीत्वम् ॥ उपासिष्टेति उपासितः

(क) द्विज इति । तथा च स्मृतिः । जन्मना जायते शुद्रः संस्काराद्विज उच्यते । इति ॥

स हरिम् ॥ उपावात्सीदिति । वसति क्षु शरितीट् । यजामिति संप्रसारणम् । घसादेरिति षः । उपोषितः स हरिदिनम् ॥ अन्वजनिष्टेति । जनसनखनामित्यात्वम् । अनुजातः स रामम् ॥ आरूढदिति । होढ इति ढत्वं, तथोर्द्ध इति तस्य धत्वं घुत्वं च । ढिडो लोपः इति ढलोपपूर्वदीर्घो । आरूढः स वृषम् ॥ अन्वजारीदिति । ऋत हरितोर् । 'उर्वोर्वि हसे' इति दीर्घः । र इति तस्य नत्वम् । अनुजीर्णः स विश्वम् ॥ कर्मणि तु गता प्राप्ता गङ्गा तेन ॥ अश्लिष्टा सीता रामेण ॥ अधिशयितः शेषो हरिणा ॥ अधिष्ठितः स्वर्गस्तेन ॥ उपाषितो हरिस्तेन ॥ उपोषितं हरिदिनं तेन ॥ अनुजातो रामस्तेन आरूढो वृषस्तेन ॥ अनुजीर्णो विश्वस्तेन ॥ ८८ ॥

(त०) आश्लिष्ट इति ॥ सकर्मकत्वाद्प्राप्तौ वचनम् ॥ अधिशयित इति ॥ अधयशयिष्टेति विग्रहः ॥ ८८ ॥

क्तो वा सेट् ॥ उदुपघात्सेट् क्तो वा कित् ॥ द्युतितम्-द्योतितम् । प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः ॥ ८९ ॥

(८०) क्तो वा सेट् ॥ उदुपघाद्भिव्करगादिट् । भाव कर्मणोः सेट् क्तो वा कित्संज्ञः स्यात् ॥ कित्त्वाभावे गुणः । द्युत दीप्तौ । अद्यानि इति द्युतितं द्योतितं तेन । मुद इयं । प्रामोदि इति प्रमुदितः प्रमोदितः साधुः ॥ उदुपघात् किम् । विदितम् । भावकर्मणोः किम् । रुचितं वनम् । गत्यर्थोऽकर्मकादिति कर्त्तरि क्तः । सेट् किम् । कुष्टम् । कुपनिष्कपे । अर्द्धविकरणात्किम् गुण्यतेगुंघितम् ॥ ८९ ॥

(शोड्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूडः सेटौ क्तवत् कित्तौ न) शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । क्ष्वेदितः । क्ष्वेदितवान् । धर्षितः । धर्षितवान् ॥ ९० ॥

(८०) शोड्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूडः सेटौ क्तवत् कित्तौ न ॥ अकित्त्वाद् गुणः । अशियिष्टेति शयितः शयितवान् सः । कृत इतीट् । अनुबन्धनिर्देशो यद्भ्रूलुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशयितः । शेशयितवान् । नुधातोरिति यः । किव स्विदादीनामादीदित इतीणो निषेधे प्राप्ते, भावे कर्त्तरि चादित इति सेट्कत्वम् । पूडः किव इतीणिनषेधे प्राप्ते पूडो वा कित इति सेट्कत्वम् । जिप्विदा स्नेहनमोचनशोरिति भ्यादिरत्र गृह्यते न तु जिप्विदा मात्रप्रक्षरणे' दिवादिः भत्रादिमाहचर्ष्यात् । प्रस्वेदिष्टेति प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । प्रस्वेदितवान् । जिष्टया प्रागल्भ्ये । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन ॥ ९० ॥

(मृषः क्षान्तौ) (क) मर्षितः । मर्षितवान् ॥ ९१ ॥

(८०) मृषः क्षान्तौ ॥ मृषः सेटौ क्तवत् कित्तौ न स्तः क्षुमायामर्थं ॥ मर्षितः । मर्षितवान् ॥ क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

(पूडो वा कितस्तस्येट्) पवितः-पूतः । पवितवान्-पूतवान् ॥ ९२ ॥

(८०) पूडो वा कितस्तस्येट् ॥ पूडः परस्य कितस्तस्येड्वा स्यात् ॥

पृष् पवने पवितः ॥ पूतः ॥ ९२ ॥

(कितः) उवर्णान्ताद्वर्णान्तात् श्रिदिवभ्यां च परस्य कितस्तस्येण ॥
भूतः । वृतः । श्रितः । श्वयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः किति ते । शूनः । वेजो
ह्रस्वः किति ते । उतम् ॥ ९३ ॥

(सु०) कितः ॥ वुः से इत्यतो वुरित्यनुवृत्तम् ॥ श्रिदिवऋवर्णोवर्णान्तेभ्यः परस्य
कितः प्रत्ययभेदेण ॥ अभूदिति भूतः । वृष् संभक्तौ । वृण् वरणे च । वृतः । श्रिञ् सेवा-
याम् । श्रितः । टु ओश्चि इर् गतिवृद्धयोः । यजामिति सम्प्रसारणम् । श्वयतेः संप्रसार-
णस्य दीर्घः । शूनः । वेज् तन्तुसन्ताने । यजामिति संप्रसारणे वजो ह्रस्वः । उतम् ॥ ९३ ॥

(त०) कित इति ॥ वुः सेरित्यतो वुरित्यभ्यानुवृत्तेरुवर्णान्तादित्यादि । नैक-
स्वरादित्यतो नेति योगविभागात् ॥ श्रिदिवभ्यामिति च लभ्यते ॥ ९३ ॥

(आदीदिनः) आदित इदितश्च क्तवत्वोर्नेट् ॥ ९४ ॥

(सु०) आदीदितः ॥ आच्च ईच्च आदीतौ आदीतौ इतौ यस्य स आदीदित त-
स्मादादीदितो धातोः क्तवत्वोरिण्ण स्यात् ॥ कृत् इत्यस्यापवादः ॥ ९४ ॥

(त०) आदीदित इति ॥ आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात् । कृत्
इति प्राप्तस्यापवादः ॥ ९४ ॥

(जीतां तक् वर्तमानेऽपि) जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां
च वर्तमानेऽपि तक् (क) ॥ राज्ञां मतः इष्टः । बुद्धः ॥ ९५ ॥

(सु०) जीतां तक् वर्तमानेऽपि ॥ जिरिद्येपां ते जीतस्तेषां मतिबुद्धिपूजायंभ्यश्च
तक् स्यात् वर्तमानेऽर्थं । मतिरिद्विच्छा बुद्धेः पृथग ग्रहणात् । राज्ञां मतः । इष्टः । तैरि-
ष्यमाण इत्यर्थः ॥ बुद्धः । विदितः ॥ पूजितः अर्चितः ॥ ९५ ॥

(त०) जीतामिति ॥ जिरिद्येपां ते जीतस्तेषाम् ॥ ९५ ॥

(दस्तस्य नो दश्च) दकारात्परस्य कितस्तस्य नत्वं दकारस्य
च ॥ भिन्नम् ॥ ९६ ॥

(सु०) दस्तस्य नो दश्च ॥ दात्परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यादस्यापि नत्वं यात् ॥ ९६ ॥

(भावे कर्तरि चादितः क्तवत्वोरिड्वा) ॥ मेदितः—
मिन्नः । प्रस्वेदितः—प्रस्विन्नः । क्ष्वेदितः—क्ष्विण्णः ॥ ९७ ॥

(सु०) भावे कर्तरि चादितः क्तवत्वोरिड्वा ॥ आकारेणो धातोर्भावकर्तृ-
मिथ्ययोः क्तवत्वोरिड्वा स्यात् ॥ जिमिदा स्नेहने । मिद्यते इति मिन्नं तेन । शीङ्स्वि-
दिमिदीति क्तव्याकित्वाद् गुणः । मेदते इति मेदितः सः ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ।
प्रस्विद्यते इति प्रस्विन्नं तेन । प्रस्वेदते इति प्रस्वेदितः सः ॥ मिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः ।
क्ष्विण्णं तेन । क्ष्वेदितः सः ॥ ९७ ॥

(क) भूतकाले क्तप्रत्ययस्य विहितत्वात् वर्तमानकालेऽप्राप्ती तदर्थं प्रत्ययान्तरविधानपूर्वकं सूत्रमा-
चष्टे— जीतां तगिति । वर्तमानेऽपीति । भूतेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(त०) आदित इति ॥ आत् इष्टस्य स तथा ॥ ९७ ॥

(अदो जघुः) किति तकारे ॥ जग्धम् ॥ ९८ ॥

(सु०) अदो जघुः ॥ अदो जघुरादेशः स्यात्किति तादौ प्रत्यये ॥ उकार उच्चारणार्थः । तथोर्ध्व इति तस्य धः । श्रवे जवा इति कस्य गः । जग्धम् ॥ ९८ ॥

(रः) रेफाक्तितस्तस्य नत्वम् ॥ विकीर्णम् । जीर्णम् ॥ ९९ ॥

(सु०) रः ॥ रात्कितस्तस्य नत्वं स्यात् ॥ कृ विश्लेषे । जृ वयोहानौ । ऋत हरितीर् । 'र्योर्वि हसे' इति दीर्घः । विकीर्णम् । जीर्णम् ॥ ९९ ॥

(त०) रः इति ॥ कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र (क) वृद्धेरसिद्धत्वाच्च स्वराचो वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्न क्वचिद्धेति बोध्यम् । तेन पूर्वं इत्यादौ न । रदस्तस्येति सुवचम् ॥ ९९ ॥

(ल्वाद्योदितश्च) ल्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तस्य नो भवति ॥

लूनः । लूनवान् । ज्या वयोहानौ । जीनः ॥ १०० ॥

(सु०) ल्वाद्योदितश्च ॥ ल्वादेरंकिंशतेधातोरोदितश्च कितस्तस्य नत्वं स्यात् ॥ ऋवादेरन्तर्गणो ल्वादिः । लृङ् १ । स्तृञ् २ । कृञ् ३ । वृञ् ४ । धृञ् ५ । शृ ६ । हृ ७ । पृ ७ । भृ ९ । मृ १० । दृ ११ । जृ १२ । नृ ३३ । कृ १४ । ऋ १५ । गृ १६ । ज्या १७ । री १८ । ली १९ । व्ली २० । प्ली २१ । इति ल्वादिः ॥ लूञ् छेदने । लृत्यते स्म इति लूनः । लुनाति स्मेति लूनवान् ॥ ज्या वयोहानौ । ग्रहामिति संप्रसारणे जीनः ॥ १०० ॥

(त०) ल्वाद्योदितश्च इति ॥ लृ आदिष्वस्य स ल्वादिः । ओदिष्वस्य स ओदित् । ल्वादिश्च ओदिच्च ल्वाद्योदित तस्मात् ॥ लून इति ॥ लृत्यते स्म इति । लूनवान् इति ॥ लुनाति स्मेति ॥ १०० ॥

(प्यायः पी ति किति) (ख) पीनः । भुजो कौटिल्ये । भुमः ।

हीनः । स्वादय ओदितः । दूङ् प्राणिप्रसवे । सूनः सूनवान् । दुंङ् परितापे । दूनः । मीनः । डीङ् । उड्डीनः । दीनः । लीनः । व्रीणः । रीणः । धीनः ॥ १०१ ॥

(सु०) प्यायः पी ति किति ॥ प्यायः पी आदेशः स्यात् तादौ किति ॥ ओप्यायी वृद्धौ । पीनः ॥ भुजो । कौटिल्ये । नत्वस्यासिद्धत्वेन श्मस्परत्वात् चोः कुरिति गः । भुग्नः ॥ ओहाक् त्यागे अपिहायेतीत्वम् । हीनः ॥ पूङ् प्राणिप्रसवे । स्वादय ओदित इत्योदित्वाच्चत्वम् । सूनः सूनवान् । दिवादेरन्तर्गणोऽयं स्वादिः । पूङ् १ । दूङ् २ । दीङ् ३ । डीङ् ४ । धीङ् ५ । मीङ् ६ । रीङ् ७ । लीङ् ८ । व्रीङ् ९ । स्वादयो नव ॥ दूङ् परितापे । दूनः । दूनवान् । डीङ् विहायसा गतौ । ओदिन्मध्ये डीङ् पाठसामर्थ्यादिनिष्पन्न । उड्डीनः । दीङ् क्षये । दीनः । लीङ् श्लेषणे । लीनः । रीङ् छत्रणे । रीणः । धीङ् आधारे । धीनः ॥ १०१ ॥

(क) कात्तिरिति । 'अत इञ्' इत्यादिनापत्यर्थे इञ् ।

(ख) प्यायः पी ति ति । ति तादावित्यर्थः । कितिस्तस्य विशेषणम् ।

(त०) उडुीन इति ॥ ओदिन्मध्ये डीङः पाठसाध्याञ्छेत् । एवमन्यत्रापि कर्त्रा-
द्यर्थभेदेन वाक्यभेदः ॥ १०१ ॥

(दुग्वोर्दीर्घश्च) दूनः । गूनः ॥ १०२ ॥

(सु०) दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ दुग्भ्यां परस्य कितस्तस्य नत्वमनयोर्दीर्घश्च स्यात् ॥
गु पुरीषोत्सर्गं । दु गतौ । दुदु उपतापे अयं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । 'सृदुतया
दुतया' इति माघः (क) ॥ दूनः । गूनः ॥ १०२ ॥

(त०) दुग्वरिति ॥ दु गतावित्येव गृह्यते न तु टदु उपताप इत्यपि सानुबन्धक-
त्वात् । सृदुतया दुतयेति माघोऽपि ॥ १०२ ॥

(क्षियो दीर्घः कर्तरि क्तवत्वोर्नत्वं च) क्षीणः, क्षीण-
वान् । कर्तरि किम् । क्षितम् ॥ १०३ ॥

(सु०) क्षियो दीर्घः कर्तरि क्तवत्वोर्नत्वं च ॥ क्षियः परयोः कर्तरि स्थि-
तयोः क्तवत्वोस्तस्य नत्वं क्षियो दीर्घश्च स्यात् ॥ क्षि क्षये । क्षि निवासगत्योः । क्षय-
ति स्मेति क्षीणः । क्षीणवान् ॥ कर्तरि किम् । क्षीयते स्मेति क्षितं कामेन ॥ १०३ ॥

(यलसंयोगादेरादन्तात्कितस्तस्य नत्वम्) द्राणः । ग्लानः । म्लानः (ख) ॥ १०४ ॥

(सु०) यलसंयोगादेरादन्तात्कितस्तस्य नत्वम् ॥ यलप्रत्याहारसंयोगादेराका-
रान्ताद्धातोः परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यात् ॥ द्रा कुत्सायाम् । द्राणः ॥ ग्लै म्लै हर्ष-
क्षये । ग्लानः । म्लानः ॥ १०४ ॥

(नुदविदोन्दत्राघ्राह्नीनिर्वाभ्यो वा) त्राणः—त्रातः । घ्राणः—
घ्रातः । ह्रीणः—ह्रीतः । नुत्तः—नुत्तः । विद विचारणे । वित्तः—विन्नः । उन्दी
क्लेदने । उत्तः—उत्तः । 'निर्वाणा मुनिवह्वयादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥ १०५ ॥

(सु०) नुदविदोन्दत्राघ्राह्नीनिर्वाभ्या वा ॥ एभ्यः कितस्तस्य नत्वं वा
स्यात् । आद्यानां त्राघ्राणां दस्तस्येति नित्यं नत्वे प्राप्ते त्रा घ्रा अनयोर्नत्वसंयोगादेरिति
नत्वे प्राप्ते ही वा अनयोर्प्राप्ते सति विभाषेयम् । नुद प्रेरणे । नुत्तः—नुन्नः । विद विचा-
रणे । रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । वित्तः—विन्नः । तथा च भाष्यम्—

“वत्सेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विन्तेर्विन्नश्च विन्नश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥” इति ॥

उन्दी क्लेदने । आदीदिति इतोणन । नो लोप इति नलोपः । उन्नः—उत्तः ॥ त्रेड्
पालने । त्राणः—त्रातः ॥ घ्रा गन्धोवादाने । घ्राणः—घ्रातः ॥ ही लज्जायाम् । ह्रीणः—
ह्रीतः ॥ वा गतिगन्धनयोः । अवाते कर्तरि सति नत्वं स्यात् । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा ।

(क) 'दुदु उपतापे' इत्यस्याग्रहणे प्रमाणं दर्शयति—सृदुतयेति । तथा च—

ब्रणभृता सुतनो कलशोक्तस्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।

स्फुटमिवावरणं हिममासूतैर्मुदुतया दुतयाधरलेखया ॥ स० ६, श्लो० ५९ ॥ इति ॥

(ख) ग्लानः म्लानः इति । 'सन्ध्यक्षराणामा' अनेनात्वम् ॥

मुक्तिं गत इत्यर्थः । वातेकर्तरि तु निर्वातो वातः । नितरां वावो गत इत्यर्थः ।
गत्यर्थादिति कर्तरि कः ॥ १०५ ॥

(दो दत्ति) दा इत्यस्य दथ् किति तकारे न तु पितः (क) ॥ दत्तः ।
दत्तवान् ॥ १०६ ॥

(सु०) दो दत्ति ॥ तदातेर्दथादेशः स्यात्किति तकारे । दाप् लवने अस्य नु न
व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । थान्तोऽयमादेशः । किं च यदि तान्त आदेशस्तदा विद-
त्तमित्यादौ आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यन्तोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् । यदि दा-
न्तस्तदा दन्तस्येति नत्वं स्यात् । यदि धान्तस्तदा तथोर्ध्व इति तस्य धः स्यात् । थान्ते
तु 'खसे चपा' इति थस्य तः । दत्तः । तत्तवान् । पितस्तु दातः ॥ १०६ ॥

(स्वरात्तो वा) स्वरान्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्यस्य तो वा किति
तकारे न तु पितः (ख) ॥ प्रत्तः—प्रदत्तः । अवत्तः—अवदत्तः ॥ १०७ ॥

(सु०) स्वरात्ता वा ॥ पक्षे दथादेशः ॥ १०७ ॥

(त०) स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गोपलक्षणकमित्याह—स्वरान्तादुपसर्गादिति ॥
तेन देवदत्त इत्यादौ न ॥ १०७ ॥

(नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो दादेशो तकारे) सुष्ठु अदायि
सूत्तम् । नीत्तम् ॥ १०८ ॥

(सु०) नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो दादेशो तकारे ॥ नाम्यन्तस्योपसर्गस्य
दीर्घः स्याद्वास्थाने आदेशो यस्तकारस्तस्मिन् परे ॥ १०८ ॥

(धाञो हिः किति ते) निहितः ॥ १०९ ॥

(सु०) धाञो हिः किति ते ॥ दधातेर्हिरादेशः स्यात् किति तकारे ॥ १०९ ॥

(ध्याख्यापृमूर्च्छिमदिभ्यो न नत्वम्) ध्यातः । स्यातः ।
पूर्तः । मूर्तः । मत्तः ॥ यज इष्टम् । उप्तम् । ऊढः । व्येञ् वीतः । हेञ् हूतः ।
उदितः । उक्तः ॥ ११० ॥

(सु०) ध्याख्यापृमूर्च्छिमदिभ्यो न नत्वम् ॥ आद्यथोर्यलसंयोगादेरिति नत्वे
प्राप्ते पृ इत्यस्य तु ल्वादिषु पाठात् ल्वाद्योदित इति नत्वे प्राप्ते मूर्च्छेतेस्तु छस्य लोपे कृते
र इति नत्वे प्राप्ते माद्यतेस्तु दन्तस्येति नत्वे प्राप्ते निषेधः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यातः ॥
ख्या प्रकथने । ख्यातः ॥ पृ पालनादौ । पोरुरित्युर् । 'ध्वोर्वि हसे' इति दीर्घः । कित
इतीणन । पूर्तः । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । रेफाच्छ्वोरिति छलोपः । आदीदित इती-
णन । मूर्तः ॥ मदी हर्षे । आदीदित इतीणन । मत्तः ॥ यज देवपूजादौ । छशपेति पत्व-
म् । छुत्वम् यजादित्वात् यजामिति संप्रसारणम् । इष्टम् ॥ डुवप् वीजसंताने । उप्तम् ॥
वह प्रापणे । होढ इति हस्य ढः । तथोर्ध्व इति तस्य धः । छुत्वम् । ढि ढ इति ढलोप-

(क) न तु पित इति । दाप्लवन इत्यस्य न ग्रहणमित्यर्थः ।

(ख) स्वरान्तादिति । हसान्तादुपसर्गात्तु निर्दत्तम् ।

पूर्वदीर्घो । ऊढः । व्येज् संवरणे । वीतः ॥ ह्येज् स्पदायाम् । हृतः ॥ वद् व्यक्तायां
वाचि । कृत इतीट् । उदितः ॥ वच परिभाषणे । उक्तः ॥ ११० ॥

(वसनिक्षुधोरिट् क्त्वाक्तक्त्वतूनाम्) उषितः । क्षुधि-
तः (क) ॥ सुप्तः ॥ १११ ॥

(सु०) वसतिक्षुधोरिट् क्त्वाक्तक्त्वतूनाम् ॥ वस निवासे । यजामिति संप्र-
सारणम् । घमादेरिति पः । उषितः क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुधितः ॥ जिघ्र्वप् शये । यजा-
मिति संप्रणारणम् । सुप्तः ॥ १११ ॥

(कचिद्वेटः क्त्वक्त्वोर्नेट्) व्रश्चू । वृक्णः ॥ ११२ ॥

(सु०) कचिद्वेटः क्त्वक्त्वोर्नेट् ॥ यस्य भ्रतोः कुत्रचित्स्थले विकल्पेनेड्वि-
हितस्तस्माद्भातोः परयोः क्त्वक्त्वोरिण्ण स्यात् । ओवश्चू छेदने । उदितो वेति वेट्त्वा-
दिण्ण । ग्रहामिति संप्रसारणम् । ल्वाद्योदित इति नत्वम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् झसे
परतः छशपेति पत्वे प्राप्ते “क्त्वक्त्वोरादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेड्विविधु सिद्धो वाच्यः” इति ।
चोः कुरिति कुत्वम् । स्कोरिति सलोपः । वृक्णवान् ॥ ११२ ॥

(अञ्चेः पूजायामिट्) अञ्चितः । जातः ॥ ११३ ॥

(सु०) अञ्चेः पूजायामिट् ॥ पूजार्थादञ्चतेः परयोः क्त्वक्त्वोरिट् स्यात् ॥
उदितः क्त्वो वेडिति अञ्चेः क्त्वायां वेट्क्त्वात् कचिद्वेट् इति निषेधे प्राप्ते सति विधिः ।
पूजार्थाञ्चतेर्नेति नलोपो न । अञ्चितः । गतौ तु नो लोप इति नलोपः । चोः कुरिति
कः । अक्तः । जनी प्रादुर्भावे जनसनेत्यात्वम् । जातः ॥ ११३ ॥

(पचो वः) क्त्वक्त्वोस्तस्य । पकः । पकवान् ॥ ११४ ॥

(सु०) पचो वः ॥ पचतेः परस्य क्त्वक्त्वोस्तस्य वः स्यात् । हुपचप् पाके ।
वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कः पकः ॥ ११४ ॥

(क्षायो मः) क्षामः । क्षामवान् ॥ ११५ ॥

(सु०) क्षायो मः ॥ क्षायतेः परस्य क्त्वक्त्वोस्तस्य मः स्यात् ॥ क्षै क्षये ।
संध्यक्षराणामित्यात्वम् । क्षामः ॥ २०५ ॥

(त०) क्षाम इति ॥ क्षै क्षये इत्यस्यात्वे ॥ ११५ ॥

(प्रस्त्यः संप्रसारणं किति तस्य मो वा) (ख) प्रस्तीमः—
प्रस्तीतः ॥ ११६ ॥

(सु०) प्रस्त्यः संप्रसारणं किति तस्य मो वा ॥ प्रपूर्वस्य स्त्यायतेः संप्रसारणं
स्यात् किति क्त्वक्त्वोस्तस्य मश्च वा ॥ स्त्यै शब्दसंघातयोः । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः ११६

(त०) प्रस्त्य इति ॥ प्रस्त्यः संप्रसारणं नित्यं तस्य तु मो वेत्यर्थः ॥ प्रस्तीमः—
प्रस्तीतः । आदौ संप्रसारणे कृते यलसंयोगादित्वाभावान्न नत्वम् ॥ ११६ ॥

(क) क्त्वाप्रत्यये च उषित्वा, क्षुधित्वा इति ।

(ख) प्रस्त्य इति । प्रपूर्वस्य स्त्यायतेरित्यर्थः । अत्र पूर्वमिति प्रसंस्तीत इत्यर्थम् । प्रेति किम्' स्त्यायनः ।

(शुषेः कः) शुष्कः । शुष्कवान् ॥ ११७ ॥

(सु०) शुषेः कः । शुषेः परस्य कक्तवत्वोस्तस्य कः स्यात् । शुष शोषणे । शुष्कः ११७

(स्फायः स्फी ति किति) स्फीतः । धेट् धीतम् । गीतम् । पीतम् । दो दितम् । सो सितम् । मितम् ॥ ११८ ॥

(सु०) स्फायः स्फी ति किति ॥ स्फायतेः स्फोरादेशः स्यात् तादौ किति ॥ स्फायी वृद्धौ । स्फीतः ॥ धेट् पाने । गै शब्दे । पा पाने । एषां त्रयाणामपिद्वाधेतीत्वम् । धीतम् ॥ गीतम् ॥ पीतम् ॥ दो अवखण्डने । पो अन्तकर्मणि ॥ मा माने । मेङ् प्रणिदाने । एषां स्थाप्नीतीत्वम् । दितम् । सितम् । मितम् ॥ ११८ ॥

(सेटोः क्तक्तवत्वोर्जिलोपः) चोरितः । चोरितवान् । पाचितः । पाचितवान् ॥ ११९ ॥

(छ०) सेटोः क्तक्तवत्वोर्जिलोपः ॥ जिप्रत्ययस्य लोपः स्यात् सेटोः क्तक्तवत्वोः परयोः । चुर स्तये । कृत इतीट् । जिलोपे चोरितः ॥ डुपचप् पाके । ज्यन्तः । कृत इतीट् । पाचितः ॥ ११९ ॥

(ऊर्णोतेर्नेट्) ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् ॥ १२० ॥

(सु०) ऊर्णोतेर्नेट् । ऊर्णोतेरिण् स्यात् तादौ किति ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् ॥ १२० ॥

(द्रवस्य काठिन्येऽस्पर्शे चार्थे श्यैडः संप्रसारणं कितस्तस्य नत्वं च न तु स्पर्शे) शीनं घृतम् । स्पर्शे तु शीतं जलम् ॥ १२१ ॥

(छ०) द्रवस्य काठिन्येऽस्पर्शे चार्थे श्यैडः संप्रसारणं कितस्तस्य नत्वं च न तु स्पर्शे ॥ श्यैडः संप्रसारणं स्यात् द्रवरूपस्य द्रव्यस्य, कठिनस्य भावः काठिन्यं तस्मिन् काठिन्येऽर्थं, च पुनः द्रवभ्यास्पर्शेऽर्थं श्यैडः परस्य कितस्तस्य नश्च स्यात् स्पर्शेऽर्थे नत्वं न । श्यैड् गतौ । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । काठिन्ये स्पर्शे च किम् । संशयानो वृश्चिकः । शीतात्मंकुचित इत्यर्थः । यलसंयोगादेरिति नत्वम् ॥ १२१ ॥

(अञ्चेः कितस्तस्य नत्वं न त्वपादाने) (क) समक्तः । अन्यत्रोदक्तमुदकं कृपात् ॥ १२२ ॥

(सु०) अञ्चेः कितस्तस्य नत्वं न त्वपादाने ॥ अञ्चु गतिपृजनयोः । नत्वस्यासिद्धत्वात् चोः कुरिति कः । उदितः क्तवो वेडिति क्त्वायां वेट्क्त्वात्कचिद्वेट् हतीण्ण । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कृपात् ॥ १२२ ॥

(दिवोऽविजिगीषायाम्) आद्यूनः । विजिगीषार्या तु घृतम् ॥ १२३ ॥

(क) न त्वपादाने इति । अपादान वाचकस्य योगे नेत्यर्थः । विरलेषाश्रयत्वे सति विरलेषजनकभात्वर्थतत्तत्क्रियानाश्रयोऽपादानम् । अपगमाय आदीयते अवधितयेऽपपादानम्, इति व्युत्पत्तिः । अन्यत्रेति । अनपादाने किम्, उदक्तमुदकं कृपात्, कृपापादानकोद्धरणकर्मोदकमित्यर्थः ।

(स०) दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ दिवः कृत्तवत्वोस्तस्य नः स्यात् । विजेतु-
मिच्छा विजिगीषा तस्यां वाच्यायां नत्वं न ॥ दिदु क्रीडाविजिगीषादौ । किञ्चिन्नसे इति
वस्य ऊः । घूनः । क्षीण इत्यर्थः । आघूनः स्यादौदरिकः” इति हैमः ॥ विजिगीषायां
तु घूतम् । घूते विजिगीषयाऽक्षाः निपात्यन्ते इति ॥ १२३ ॥

(अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा निपात्यन्ते) फुल्लः ।
फुल्लवान् । क्षीबृ मदे । क्षीबो भक्तः । कृशस्तनुः । लाघृ शोषणालमर्थयोः ।
उल्लाघो नीरोगः । उपसर्गात्तु ॥ १२४ ॥

(चरफलो रत उत्ति किति) प्रफुल्लतः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
प्रोल्लाघितः । चरः चूर्णः ॥ १२५ ॥

(सु०) अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा निपात्यन्ते ॥ त्रिफला विश-
रणे । कृत्तवत्वोस्तस्य लत्वं निपात्यते ॥ चरफलो रत उत्ति किति ॥ एतयोरस्य
उत्स्यात् तादौ किति ॥ आदीदित इतीण् ङ । फुल्लः । क्षीबृ मदे । कृश तनूकरणे ।
लाघृ शक्तौ । एषां त्रयाणां क्तस्य तलोपो निपात्यते । तलोपस्यासिद्धत्वात् प्राप्तस्येदो
ऽभावश्च निपात्यते । ननु फुल्ल विक्रमने, लाघृ शक्तौ, आभ्यां पचादेर इत्यप्रत्यये इतरा-
भ्यां नाभ्युपधात्क इति कप्रत्यये फुल्लोल्लाघक्षीबकृशाः शब्दाः सिद्धयन्ति किमनेन । उ-
च्यते । फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् (क) ॥ १२६ ॥

(त०) अनुपसर्गादिति ॥ फुल्ल इति ॥ तस्य लत्वं निपात्यते । ‘लोघ्रद्रुमं सा-
नुमतः प्रफुल्लम्’ । ‘प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये’ । इत्यादौ तु फुल्ल विक्रमने इत्यस्मात्प-
चाद्ये बोध्यम् । यद्वा प्रस्य फुल्लेन समासः ॥ १२६ ॥

(उत्फुल्लसंफुल्लौ च) ॥ १२६ ॥

(सु०) उत्फुल्लसंफुल्लौ च ॥ उत्संपूर्वकावप्येतौ निपात्येते ॥ कथं तर्हि ‘लोघ्र-
द्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्’ इति रघुवंशे (ख) । फुल्ल विक्रमने प्रपूर्वाद्स्मात् पचादेरित्यप्र-
त्यये प्रफुल्ल इति । यद्यपि प्रफुल्लवदुत्फुल्लसंफुल्लावपि पचादेरित्यनेन तिद्धयतस्तथापि
उत्फुल्लतः संफुल्लत इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ १२६ ॥

(त०) उत्फुल्लेति ॥ यद्यपि प्रफुल्लवदेतयोरपि सिद्धिस्तथापि उत्फुल्लत इत्या-
दिरूपनिवृत्त्यर्थमिदम् ॥ १२६ ॥

(क) अत्रेयमाशङ्का, पचादेराकृतिगणत्वात् ‘पचादेरः’ इत्यनेन फुल्लधातोः लाघृधातोश्च अप्रत्यये
कृते ‘फुल्लः’ ‘लाघः’ इति सिद्धयति । एवञ्च—‘जीवधातोः कृशधातोश्च नाभ्युपधात्वात् ‘नाभ्युपधात्कः’
इत्यनेन क प्रत्यये कृते ककारस्यैत्संज्ञायां च लोपे ‘जीवः’ ‘कृशः’ इति सिध्यति । तर्हि किमर्थमिदं सूत्र-
करणमिति ॥ अस्योत्तरं पठति—फुल्लतादि निवृत्त्यर्थमिति । आदिपदेन ‘प्रक्षीबितः’ ‘प्रकृशितः’
‘प्रोल्लाघितः’ इत्येषां ग्रहणम् ॥

(ख) रघुवंश इति । रघुवंशनामकाव्यस्य द्वितीयसर्गेऽर्थं २९ श्लोकः ॥ सो यथा—
स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमभ्यां लोघ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ इति ।

(वित्तो भोगप्रतीतयोः) वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अन्यत्र विन्नः
(भित्तं शकलम्) भिन्नमन्यत्र ॥ १२७ ॥

(सु०) वित्तो भोगप्रतीतयोः ॥ भुज्यते इति भोगस्तस्मिन् भोगेऽर्थे प्रतीतः
प्रसिद्धस्तस्मिन्प्रतीतेऽर्थे च विन्दतेः परस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते । दस्तस्येति
नत्वे प्राप्ते निषेधः । विद् लामे । वित्तः । विद्यते विन्नः । विन्दते वित्तः विन्नश्च । वेत्ते-
विदितः । (क) विद् सत्तायाम् । विद् विचारणे । दैवादिकरौधादिकावेतावनिदौ । विद्
ज्ञाने । विद् लामे । आदादिकतौदादिकावेतौ सेतौ । विद् लामे अस्य तु गमहनवि-
देति क्वमुपत्यये वेदकत्वात् क्वचिद्वेद इतीण ॥ भित्तं शकलम् ॥ भिदेः परस्य कस्य नत्वा-
भावो निपात्यते शकलेऽर्थे । दस्तस्येति प्राप्ते निषेधः । ' भित्तं शकलखण्डे वा ' इत्यमरः ॥
अन्यद्भिन्नम् । विदीर्णमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

(ऋणमाधमर्ण्ये) ऋतमन्यत्र ॥ १२८ ॥

(सु०) ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ऋ गतौ अस्मात् तस्य नत्वं निपात्यते ॥ अधमं
दुःखप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णस्तस्य भाव अधमर्ण्यं तस्मिन्नाधमर्ण्येऽर्थे । ' अधमर्णस्तु ग्रा-
हकः ' इत्यमरः ॥ १२८ ॥

(त०) ऋणमाधमर्ण्यं इति ॥ आधमर्ण्यं इति ॥ अधमे ऋणे अधममृणं यस्ये-
ति वाऽधमर्णस्तस्य भावस्तस्मिन् । तेन चाधमर्ण्यव्यवहारो लक्ष्यते (ख) । तथा चोत्त-
मर्णोऽपि प्रयोगः सिध्यति ॥ १२८ ॥

(क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिञ्चफाण्टवाढानि म-
न्थमनस्तमः सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु) क्षुब्धो मन्थः ।
स्वनशब्दे । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लगे संगे । लग्नं सक्तम् । म्लिष्टमवि-
स्पष्टम् । रेमृ शब्दे । विरिञ्चः स्वरः । फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः
(ग) । बाह् प्रयत्ने । वाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । स्वनितम् । ध्वनितम् ।
लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥ १२९ ॥

(सु०) क्षुब्ध १ स्वान्तः २ ध्वान्तः ३ लग्न ४ म्लिष्ट ५ विरिञ्च ६ फाण्ट ७ वा-
ढानि ८ ॥ मन्थ १ मन २ स्तमः ३ सक्ता ४ विस्पष्ट ५ स्वर ६ नायास ७ भृशेषु ८ ॥
क्षुब्धादीन्यष्टावनित्कानि निपात्यन्ते मन्थादिप्रवर्धेषु ॥ क्षुभ संचलने । तथार्धं इति तस्य
धः । ' झवे जबाः ' इति भस्य बः । क्षुब्धः ॥ स्वन ध्वन शब्दे । जमान्तस्येति दार्ढ्यः ।

(क) वेत्तेविदित इति । तथाच—' वित्तो भोग ' इति सूत्रभाष्ये ' वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते-
विन्न इष्यते विन्नेविन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ' इति स्मृतम् ।

(ख) लक्ष्यत इति । तादृशव्यवहारे लक्षणेत्यर्थः । एवं च विषयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेन
तादृशव्यवहारसम्बन्धिनि गम्यमाने ऋणमिति निपात्यते इत्यर्थः ॥ निरूपकत्वसंनिवेशे तु मानं हि
' धारेरुत्तमर्ण्ये ' इति निर्देश एवेति ।

(ग) अनायाससाध्य इति । उष्णजले प्रक्षिप्तस्य क्षुण्णस्यौषधस्य तदा यद्रूपान्तरं जायते तत्
फाण्टमित्युच्यते ॥ माधवस्तु नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह ।

स्वान्तम् । ध्वान्तम् ॥ लो नत्वमपि निपात्यते । लग्नम् ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । रेभृ शब्दे । अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । छशपेति पत्वं घृत्वम् । म्लिष्टम् । तथोर्ध्वं इति धः । क्षवे इति मस्य बः । विरिब्धः ॥ फग गतौ । जमान्तस्येति दीर्घः । घृत्वम् । णस्यानुस्वारो निपात्यते । फाण्टम् ॥ बाह् प्रयत्ने । हो ढ इति ढः । तथोर्ध्वं इति तस्य धः । घृत्वम् । ढि ढ इति ढलोपे बाढम् । कथं तर्हि क्षुब्धो राजेति । आगमजमनित्यमित्यागमजस्यानित्यत्वादिडभावः ॥ १२९ ॥

(त०) क्षुब्धमित्यादि ॥ क्षुब्धमित्यादीन्यष्टौ निपात्यन्ते मन्थादिष्वर्थविशेषेषु वाच्येष्वित्यर्थः ॥ मन्थः इति ॥ द्रवद्रव्यसंगृह्णः सक्तवो मन्थः मन्थनदण्डश्च ॥ १२९ ॥

(घृष्टविशस्तावचिनये) घृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः ॥ १३० ॥

(सु०) घृष्टविशस्तावचिनये ॥ अचिनयेऽयं एतावचिनौ स्तः ॥ जिष्टवा प्राग लभ्ये । अस्य आदीदित इतीग्निपेधे सिद्धं शसु हिंसायामस्य उदितः क्तवो वेडिति क्त्वा-यां वेडकृत्वात्क्वचिद्धेत् इतीग्निपेधे सिद्धे अनयोरचिनये एवानिदत्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थं सूत्रम् । चिनये तु धर्षितः । शीङ्श्विदिमिदीति क्तव्याकृत्वाद्गुणः ॥ १३० ॥

(त०) अन्यत्रेति ॥ अचिनयादन्यत्रेत्यर्थः । धृपेरादित्त्वं चिन्त्यमिति कश्चित् । (क) अन्यस्तु (ख) अचिनयादन्यत्र भावकर्मणोर्षट् धर्षितमित्यादौ विकल्पेत्कृत्वाथमाह ॥ १३० ॥

(दृढः स्थूलबलयोः) दृढितो दृढितोऽन्यः ॥ १३१ ॥

(सु०) दृढः स्थूलबलयोः ॥ स्थूलो मांसलस्तस्मिन्नर्थे । बलमस्यास्तीति बलः । अइकौ चेत्यः । तस्मिन् बलवत्यर्थे च दृढ दृढि आभ्यां परस्य क्तप्रत्ययस्य ढत्वं धातो-रिडभावहलोपौ च इदितो नलोपश्च निपात्यते । दृढः ॥ ननु हो ढ इति ढत्वे तथोर्ध्वं इति धत्वे ष्टुत्वे च ढि ढ इति ढलोपे कृते दृढेति रूपसिद्धौ सत्यां किमर्थं ढत्वहलोपयोर्निपात-नम् । उच्यते । तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेनाल्लुत्वात् दृढिमेत्यत्र ऋ र इमनीति रभावो न स्यात् ॥ परिदृढय्य गत इत्यत्र परिदृढीत्यस्मान्नामधातोः क्त्वाप्रत्यये क्यपि लघुपूर्वात्परस्य जेरिति जेरयादेशो न स्याच्च । अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये निपातनम् ॥ १३१ ॥

(त०) स्थूलबलयोरिति ॥ बलमस्यास्तीति बलः । अइकावित्यः । मांसलो-तिबलो दृढः ॥ १३१ ॥

(प्रभौ परिवृढः) वृद्धं वृद्धि वृद्धौ । परिवृद्धितः परिवृद्धितोऽन्यः ॥ १३२ ॥

(सु०) प्रभौ परिवृढः ॥ प्रभौ वाच्ये वृह वृद्धि वृद्धौ आभ्यां परस्य क्तस्य ढत्वं धातो-रिडभावहलोपौ च इदितो नलोपश्च निपात्यते । 'प्रभुः परिवृढोऽधिपः' इत्यमरः ॥ अत्रापि ढत्वहलोपयोर्निपातनं षडिमा परिवृढय्येत्यादिसिद्धयर्थं प्राग्वदेव ॥ १३२ ॥

(कृच्छ्रगहनयोः कषः) (ग) कष्टम् । कष्टो मोहः । कष्टं

(क) कश्चिदिति हरदत्तः ॥ अचिनयादन्यत्र भावादिकर्मणोरनभिधानाद् अचिनये च 'नियमा-भावादादित्त्वफलं चिन्त्यमिति भावः'

(ख) अनभिधाने प्रमाणाभावादादित्त्वं सफलमित्याशयेनाह—अन्यस्त्विति । माधव इत्यर्थः ।

(ग) कृच्छ्रगहनयोरिति । 'गहनं वनदुःखयोः' इति विश्वः । 'गह्वरे कलिले चापि' इति हैमः ।

शास्त्रम् । कषितमन्यत् ॥ १३३ ॥

(सु०) कृच्छ्रगाहनयोः कषः ॥ एतयोरर्थयोः कषः परस्य क्तस्येण स्यात् ॥
‘स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्’ इत्यमरः ॥ अत्र कष्टशब्देन दुःखं तत्कारणं च गृह्यते । कष
हिंसायाम् । कष्टो मोहः । दुःखहेतुरित्यर्थः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

(घुष्टोऽविशब्दने) (क) घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् घुषितं
वाक्यम् ॥ १३४ ॥

(सु०) घुष्टोऽविशब्दने-विशब्दने प्रतिज्ञानं न विशब्दनेमविशब्दने तस्मिन्नर्थ
घुषेः परस्य क्तस्येण स्यात् । घुषिर् शब्दार्थे भ्वादिः । घुषिर् अविशब्दने चुरादिः ।
द्वयोरप्यत्र ग्रहणम् । ननु विशब्दनेऽर्थे हृग्निपेशाभावात् जिप्रत्यये उपधारुणे कृते सेतोः
क्तवत्वोरिति जिलोपे च घोषितमित्यपि स्यात् । अत्राहुः । विशब्दनेऽर्थे चुरादेशिरेवा-
नित्य इति ॥ १३४ ॥

(त०) घुषितमिति ॥ शब्दने प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(अभ्यर्णमाविदूर्ये) अभ्यर्दितमन्यत् ॥ १३५ ॥

(सु०) अभ्यर्णमाविदूर्यं ॥ अर्दोः परस्य क्तस्येण स्यादाविदूर्येऽर्थे ॥ विशेषेण
दूरं विदूरं न विदूरम् अविदूरम् अविदूरस्य भावः आविदूर्यम् ॥ अर्दं गतौ याचने च ।
दस्तस्येति तद्योनंत्वम् । अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा ॥ १३५ ॥

(त०) आविदूर्ये इति ॥ विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं नातिदूरमासन्नं
वा । सामीप्य इति तु नोक्तं संकोचात् ॥ १३५ ॥

(क्षीरहविषोः पाके शृतम्) (ख) अन्यत्र श्राणं श्रंपितं वा ॥ १३६ ॥

(सु०) क्षीरहविषोः पाके शृतम् ॥ श्रायतेः श्र आदेशो निपात्यते ॥ आ
पाके । अदादौ चुरादौ घटादावपि पठ्यते । श्रै पाके भ्वादौ । अस्यापि कृतात्वस्येह ग्रह-
णम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयते । शृतं क्षीरं स्वयमे-
व । विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत् श्राणम् । यलसंयोगादेरिति नत्वम् ।
श्रपितं शाकादि । मितं ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ १३६ ॥

(त०) शृतमिति ॥ श्राश्रपयत्योनिपातनम् । श्राणमिति ॥ शाकादि ॥ १३६ ॥

(दान्तादयो वा निपात्यन्ते) दान्तः-दमितः । शान्तः-शमि-
तः । पूर्णः-पूरितः । दसु उपक्षये । दस्तः-दासितः । स्पष्टः-स्पाशितः ।
छन्नः-छादितः । जप्तः-ज्ञपितः । रुष्टः-रुषितः । आन्तः-अमितः । तूर्णः-
त्वरितः । संघुष्टः-संघुषितः । आस्वान्तः-आस्वानितः । हृष् तुष्टौ । हृष्टम्-
हृषितम् । अपचायितः-अपचितः । प्यानः-पीनः ॥ १३७ ॥

(क) घुष्ट इति । शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनेनम् ।

(ख) पाके शृतमिति ॥ पाको विक्रियस्यनुकूलव्यापार इति ।

(६०) दान्तादयो वा निपात्यन्ते ॥ दान्तादयः सप्त जिप्रत्यये कृते सति कप्र-
त्ययन्ता वा निपात्यन्ते ॥ शसु दसु उपशमे । जनीजृपिति मित्र्वादुपधाया ह्रस्वः ।
एषां सप्तानां निपातनादिडभावः । जेरिति जिलोपश्च । जमान्तस्येति दीर्घः । दान्तः ।
शान्तः । पूरी आप्यायने । दिवादौ चुरादौ च । र इति तस्य नत्वम् । पूर्णः । दसु उप-
क्षये । स्पश बाधने । छद् अपवारणे । एषां त्रयाणां वृद्धयभावो निपात्यन् । दस्तः ।
छशषेति पत्वम् । छुत्वम् । स्पष्टः । दस्तस्येति तदयोर्नत्वम् । छन्नः । जप ज्ञानज्ञापनयो-
श्चुरादिः । मित्र्वादुपधाया ह्रस्वः । जसः । पक्षे कृत इतीट् । सेटोः क्तक्त्वोरिति जिलो-
पः । शमित इत्यादि ॥ रुषादिभ्यः पञ्चभ्यः क्तस्येडागमो वा निपात्यते । रुष रोषे ।
इषुसेहेति वेट्क्त्वात् क्वचिद्वेट इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो निपात्यते । रुष्टः—रुषितः । अम
गत्यादिषु । अम रोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते एकस्वरादित्यधिकारात् जमान्तस्येति
दीर्घः । आन्तः—अमितः । जित्वरा संभ्रमं । आर्दादिति इति निषेधे प्राप्ते इड्विकल्पो
निपात्यते । ज्वरत्वरेत्युः । र इति क्तस्य नत्वम् । तूर्णः—त्वरितः ॥ घुषिर् अविशब्दने ।
घुष्टोविशब्दने इति विशब्दनेऽर्थं नित्यमिति प्राप्तौ विकल्पो निपात्यते । संघुष्टः—संघुषितः ॥
स्वन शब्दे । जमान्तस्येति दीर्घः । आस्वान्तः—आस्वनितः । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनो-
ऽभिधानेऽप्यर्थं विकल्पः परत्वात् । आस्वान्तम् आस्वनितं वा मनः ॥ ह्यु अलीकं ।
अस्योदित इति क्त्वायां वेट्क्त्वात् क्वचिद्वेट इतीणनपेधे प्राप्ते, ह्य तुष्टौ सेट्त्वादस्य
नित्यमिति प्राप्ते विकल्पो निपात्यते । उभयोरिह ग्रहणम् । हर्ष—हर्षितं लोम । हर्षो—
हर्षितो मैत्रः । त्रिस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः ॥ चायू पूजानिसामनयोः । अस्य च्यादेशो
निपात्यते वा क्ते । अपचितः—अपचायितः ॥ ओप्याथी वृद्धौ । अस्य पीति निपात्यते वा
क्ते । आर्दादित इतीणनपेधः । यवयोर्वसे इति यलोपः । ल्वाद्योदित इति नत्वम् ।
प्यानः—पीनः स्वेट् । स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्-
पूर्वस्य तु स्यादेव । आपीनः कृपः । आपीनमूधः ॥ १३७ ॥

(त०) दान्तादय इति ॥ ज्यन्ता इत्यर्थः । तूर्ण इति ॥ जित्वरा संभ्रम इत्य-
स्य । अदित्त्वमस्य मन्दफलम् । इटो वैकल्पिकत्वेन निपातनात् ॥ १३७ ॥

(ह्लादेर्ह्रस्वः किति ते) ह्लादी सुखे । प्रह्वन्नः ॥ १३८ ॥

(सु०) ह्लादेर्ह्रस्वः किति ते ॥ ह्लादी सुखे । आदीदित इतीणन ॥ दस्तस्येति
नत्वम् । प्रह्वन्नः ॥ १३८ ॥

(त०) प्रह्वन्न ॥ ह्लादी सुखे । इदित्वान्नेट् ॥ १३८ ॥

(निनदीभ्यां स्नातेः सस्य षः कौशले) (क)निष्णातः ।
नदीष्णः ॥ १३९ ॥

(सु०) निनदाभ्यां स्नातेः सस्य षः कौशले ॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः
स्यात् कौशले गम्ये शास्त्रेषु निष्णातः कुशलः । नद्यां स्नातो नदीष्णः । नदीस्नाते
कुशलः । नाम्नि चेति डः ॥ १३९ ॥

(क) निनदीभ्यामिति । निपूर्वस्नातेः कौशलार्थं क्तान्तस्यैव बहुप्रयोगलाभादिदमत्रोपन्यस्तम् ॥

(त०) निनदीभ्यामिति ॥ नदीष्ण इति ॥ नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

(स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्योऽधिकरणेऽपि क्तः) तथा च—

“मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १४० ॥”

(सु०) स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्योऽधिकरणेऽपि क्तः ॥ एभ्य आधारेऽर्थे क्तः स्यात् ॥ अपिशब्देन यथाप्राप्तम् । “मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥” द्रष्टुमिच्छन्ति दिदृक्षन्ते इति दिदृक्षवो गोप्य इत्यूचुः । इती-
नि किम् । मुकुन्दस्य कृष्णस्येदमासितम् । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनम् । रमापते-
र्विष्णोरिदं यातम् । यायतेऽस्मिन्निति यात्रं मार्गः । अनन्तस्य हरंरतद्भुक्तम् । गुज्यतेऽ-
स्मिन्निति भुक्तं भाजनम् । मुकुन्दस्येत्यादिषु वर्तमानाधारार्थक्तस्य योगे षष्ठी इति कर्त-
रि षष्ठी । पक्षे आमेरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च क्तः । आसितः सः । असितं नेन ।
गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च क्तः । ग्रामं यातः सः । ग्रामो यातस्नेन भुजेः कर्मणि क्तः ।
तेन भुक्तमन्नम् । कथं तर्हि “भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गावः” इति । उच्यते । भुक्तम-
स्त्येषामिति अस्त्यर्थे अः (क) ॥ १४० ॥

(त०) मुकुन्दस्येत्यादि ॥ आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः । वायतेऽ-
स्मिन्निति यातम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् । भाजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि वर्तमानाधा-
रार्थक्तस्येति । कर्तरि षष्ठी ॥ १४० ॥

(जीर्यतेरत्) जरन्, जरन्तौ ॥ १४१ ॥

(सु०) जीर्यतेरत् ॥ जृप् वयोहानौ । अस्माद्भूतेऽर्थे अत् प्रत्ययः स्यात् ॥ अत्प्र-
त्ययमाह—ऋदित्वाद् व्रितो नुमिति नुम् । ऋतो गुणे कृते नामत्वान्स्यादौ संयोगान्त-
स्येति तलोपः । तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधाया इति दर्शो न भवति । ना जरन् । स्त्री जर-
नी । क्तवत्वोः जीर्णः । जीर्णवान् ॥ १४१ ॥

(कसुकानौ णवेवत्) (ख) धातोर्तीते काले एतौ भवतस्तौ च
यथाक्रमं णवेवत् ॥ द्वित्वम् । संयोगान्तस्य लोपः ॥ चकृवान् । वसोर्व उः ।
चक्रुषः । चक्रुषा । वसां रसे । चक्रुवद्भ्याम् । चक्राणः । भेजिवान् । जजा-
गृवान् । द्विवे सत्येकस्वरादादन्ताद्धसेश्च वसोरिट् नान्यस्मात् ॥ १४२ ॥

(सु०) कसुकानौ णवेवत् ॥ भूतसामान्ये कसुकानौ प्रत्ययवाह—कपोः ककारो
गुणनिषेधार्थ उकारस्तु पुंसि व्रितो नुमिति नुमर्थः । स्त्रियां तु दृञ्जित इतीबर्थः । कानप्र-
त्ययस्य कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र ऋसंयोगादित्यकित्वात् गुणस्य निषेधार्थम् णवादि-

(क) भुक्तमस्तौति । भुक्तमन्नम्, भाजनञ्च, इत्यर्थः ।

(ख) क्वसुकानाविति । इह भूतसामान्ये छन्दसिलिट् तस्य विधीयमानौक्वसुकानावपि छान्द-
साविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुजते —“तं तस्थिवासं नगरोपकण्ठे” इति ।

श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते इत्यादिश्च ।

परे यत्कार्यं द्वित्वादि तत्सर्वमनयोः परयोरपि स्यात् । डुकृन् करणे । द्वित्वादिना चकृ-
वसति जाते नामसंज्ञायां स्यादिः । सन्महत इति पुंसि पञ्चमु दीर्घः । क्लीबे तु शौ दीर्घः ।
संयोगान्तस्येति सलोपः । चकृवान् , चकृवांसौ, चकृवांसः, चकृवांसं, चकृवांसौ, शसादौ तु
वसोर्व उरित्युत्वे ऋरमिति रः । चक्रुपः । चक्रुपा ॥ वसां रसे इति सस्य दत्वम् । चक्रुव-
द्भ्याम्, चक्रुवद्भिरित्यादि । स्त्रियां तु घृत्रित इतीप् । वसोर्व उरित्युत्वे षत्वे च चक्रुपी ।
क्लीबे तु चक्रुवत्, चक्रुपी, चक्रुवांसि ॥ भज सेवायाम् । भेजिवान् भेजुषी स्त्री ॥ जागृ
निद्राक्षये । जजागृवान् । जजागृपी स्त्री । द्वित्वे सत्येकस्वरादादन्ताद् घसेश्च वसोरिट्
नान्यस्मात् । द्वित्वे कृते सत्येकस्वाराद्घातोरादन्ताद्घातोर्वसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात्
नान्येभ्यः परस्य वसोः । कृतेऽपि द्वित्वे एकस्वरा ये धातवोऽवशिष्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः ।
ह्रस्वयोरिति निषेधं बाधित्वा क्रादेरिति नियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येयो नियमः ॥ १४२ ॥

(त०) णवेवदिति ॥ यथा परस्मैपदिभ्यो णप् तथा क्रसुः । यथाऽऽत्मनेपदिभ्य
ए तथा कानः । द्वित्वे सतीति ॥ द्वित्वे कृते सति एकस्वरो यस्तस्मादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(गमहनविदविशदृशां वा) बभूवान् । भुवो वुक् । बभूवुषः ।
बभूवुषा । अद भक्षणे । आदिवान् । वस्योत्वे इडभावः । आदुषी । ऋ गतौ ।
आरिवान् । डुदान् दाने । ददिवान् । ददरिद्रिवान् । जज्ञिवान् । जक्षिवान् ।
जग्मिवान्—जगन्वान् । जग्मुषः । जघ्निवान्—जघन्वान् । जघ्नुषा । विविदि-
वान्—विविद्वान् । विविदुषः । विविशिवान्—विविश्वान् । ददृशिवान्—ददृश्वान् ।
ईयिवान् । सेदिवान् । ऊषिवान् । शुश्रुवान् । शुश्रुवुषः ॥ १४३ ॥

(मु०) गमहनविदविशदृशां वा ॥ एभ्यः परस्य वसुप्रत्ययस्येड्वा स्यात् ॥
विशिना साहचर्यात् विदृल् लाभे इत्यस्य ग्रहणम् । भू सत्तायाम् । बभूवान्, बभूवांसौ ।
शसादौ तु वसोर्व उरित्युत्वे कृते भुवो वुगिति वुक् । बभूवुषः । बभूवुषा । बभूवद्भ्यामि-
त्यादि । बभूवुपी स्त्री ॥ अद भक्षणे । द्वित्वह्रस्वादिशेषपूर्वदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृते द्वि-
त्वेऽप्ययमेकस्वर एवेति इड् भवति । आदिवान् । वस्योत्वे कृते इडभावे भवति । निमि-
त्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्युक्तत्वात् । आदुषी स्त्री ॥ ऋ गतौ । गुणोऽतीति गुणे
कृते द्वित्वादिषु कृतेष्वप्येकस्वर एवेति इड् भवति । आरिवान् आरुषी स्त्री ॥ डुदान्
दाने । कृते द्वित्वे नायमेकस्वरः । अनेकस्वरत्वादिग्निषेधे प्राप्ते सूत्रे आदन्तग्रहणादिड्
भवति । आतोऽनपीत्यालोपः । ददिवान् । ददुषी स्त्री ॥ दरिद्रा दुर्गतौ । आदन्तग्रहणा-
दिट् । आतोऽनपीत्यालोपः । ददरिद्रिवान् । ददरिद्रुपी स्त्री । अद भक्षणे । सिसयोर्देर्घ-
स्त्व इति लिटि वा धस्त्व आदेशः । द्वित्वे कृते नायमेकस्वरः । सूत्रे घसेर्ग्रहणादिट् । उप-
धालोपात्प्रागेव द्वित्वम् । पश्चाद्गमां स्वरे इत्युपधालोपः । घसादेः ष इति षत्वम् । खसे
चपा इति घस्य कः । जक्षिवान् । जक्षुपी स्त्री ॥ गम्त्व गतौ । गमादीनां चतुर्णामिड्वा ।
द्वित्वादि । गमामित्युपधालोपः । जगामेति जग्मिवान् । इडभावे मो नो धातोरिति मस्य
नः । जगन्वान् । जग्मुपी स्त्री । 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते' इति रघुवंशे ॥ हन
हिंसागत्योः । द्वित्वादि । गमामित्युपधालोपः । हनो घने इति हस्य घः । जघ्निवान् ।

इडभावे हन्तेरिति परस्य हस्य घः । जघन्वान् । जघ्नुषी स्त्री ॥ विद्म लामे । विविदि-
वान् । इडभावे विविद्वान् । विविदुषी स्त्री ॥ विश प्रवेशने । विविशिवान्-विविश्वान् ।
विविशुषी स्त्री ॥ इण् गतौ । द्विन्वम् । इणः परस्य वसोरिट् निपात्यते द्वित्वे सत्यनेक-
स्वराभावाद्धिघिरयम् । इणः किति णादाविति पूर्वदीर्घः । सवणं दीर्घ इति सूत्रं बाधित्वा
नित्यत्वादिणः क्ङिति स्वरे इति यः । वसोरिडागमस्य कित्स्वरस्य परत्र सत्त्वात् । इयि-
वान् । ईयुषी स्त्री ॥ पद्ल्द विशरणादौ । द्वित्वादि । लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ । इट् ।
सेदिवान् । सेदुषी स्त्री । 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः' इति रघुवशे (क) ॥ वस निवासे ।
द्वित्वादि । णवादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणम् । यजामिति परस्य संप्रसारणम् । सवणं
दीर्घ इति दीर्घं कृते एकस्वरन्वादिट् घसादेरिति पः ऊपिवान् । ऊपुषी स्त्री । अश्रूयुष-
स्तामभवजनस्य' इति माघः । श्रु श्रवणे शुश्रुवान् । शुश्रुषी स्त्री ॥ १४३ ॥

(त०) बभूवानिति ॥ केवलस्यैकस्वरत्वेऽपि कृतद्वित्वस्य तदभावात् । एतौ छन्द-
स्येवेति पाणिनीयानुसारिणः । भाषायामपीत्यन्ये ॥ १४३ ॥

(शतृशानौ निषेवत्क्रियायाम्) क्रियायां गम्यमानायां धातोः
शतृशानौ भवतस्तौ च तिषेवत् ॥ पचन्नास्ते ॥ पठंस्तिष्ठति । गायन्नागच्छति ॥ १४४ ॥

(सु०) शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ शतृशानप्रत्ययावाह उभयोः शिच्चा
चतुर्वन्कार्यम् । ऋदित्त्वात्पुंसि त्रितो नुमिति नुम् । स्त्रियां तु ध्रिति इतोप् । पचतीति ।
अप् । पचन् । विङ्कित्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयश्चैत्रः ॥ १४४ ॥

(त०) शतृशानाविति ॥ परस्मैपदिभ्यः शतृ आत्मनेपदिभ्यः शान उभयपदि-
भ्यस्तुभयम् ॥ १४४ ॥

(मुगानेऽतः) अकारस्याने मुगागमः स्यात् ॥ पचमानः पठति ।
मन्वानः । कुर्वाणः । दादेरिः । पीयमानः सोमो भवता दयिमाना गौः ॥ १४५ ॥

(सु०) मुगानेऽतः ॥ अदन्तस्य मुगागमः स्यादाने परे ॥ पचते इति पचमानः ।
मनुते इति मन्वानः । कुरुते इति कुर्वाणः । उभयत्र उप् । कित्यदुरित्यत उत् ॥ पीड् पाने ।
दीड् क्षये । दैवादिकाविमौ । अथवा पा पाने । डुदाङ् दाने । आभ्यां कर्मणि शानप्रत्यये
कृते यक् चतुर्ध्विति यक् । दादेरिस्तितीत्वम् । ये इति दीर्घः । दीयमानः । पीयमानः ॥ १४५ ॥

(आसेरान ईः) आसेः परस्यान ईः स्यात् ॥ आसीनः ॥ १४६ ॥

(सु०) आसेरान ईः ॥ आनस्य आत ईत्वम् ॥ आस उपवेशने । आस्त इति
आसीनः ॥ १४६ ॥

(त०) आसेरान ईः ॥ आनस्य आ तस्य आनः । क्त्व इति वदधातोरप्या-
लोपः क्वचित् ॥ १४६ ॥

(वाऽऽदीपोः शतुः) अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमीकारे ईपि च
परे ॥ तुदन् सः । तुदती-तुदन्ती कुले स्त्री वा ॥ १४७ ॥

(क) स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।

जलाभिलाषी जलमादधानां ह्यायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ इति रघु० दि० स० ६ श्लोकः ॥

(सु०) वाऽऽदीपोः शतुः ॥ अवर्णात्परस्य शतृप्रत्यस्य नुम् वा स्यादीपि ईकारे च ॥ तुदतीति तुदन् , तुदन्तौ, तुदन्तः । स्त्रियां तु तुदती तुदन्ती । क्लीबे तु तुदत् , तुदती-तुदन्ती, तुदन्ति ॥ १४७ ॥

(अप्ययोरान्नित्यम्) अप्प्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतु-
र्नुम्नित्यमीकारे ईपि च ॥ भवन् सः । भवन्ती । दीव्यत् दीव्यन्ती । दीव्यन्त्यौ
गङ्गायमुने ॥ द्विरुक्तानां जक्षादीनां च परस्य शतुर्नुम्न शौ वा ॥ ददत् १४८

(सु०) अययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्यययोः परस्य शतुर्नित्यं नुम् स्यात् ईपि
ईकारे च ॥ भवनीति पुंसि भवन् , भवन्तौ । स्त्रियां तु भवन्ती क्लीबे तु भवत् , भवती,
भवन्ति ॥ दीव्यतीति 'य्योर्वि हते' इति दीर्घः । दीव्यन् , दीव्यन्तौ । स्त्रियां तु दीव्य-
न्ती । क्लोबे तु दीव्यत् , दीव्यती, दीव्यन्ति ॥ ददातीति दधातीति च हादेर्द्विश्चेति
द्वित्वादि । दादेरित्याशेषः । ददत् सः । ददती स्त्री । ददत् ददती, ददति-ददन्ति ॥
दधत् सः । दधती स्त्री । दधत् , दधती, दधति-दधन्ति ॥ १४८ ॥

(विदेर्वा वसुः) वेत्तेः परस्य शतुर्वा वसुरादेशः ॥ विद्वान्-विदन् १४९

(सु०) विदेर्वा वसुः ॥ वसोरुदित्करणं वसोर्व उरित्युत्वार्यम् । नुम् । तु स्था-
निवस्त्वेनैव सिद्धः (क) वितीति अपिनादिर्ङिति । वसुशत्रोर्ङित्वम् । ङित्वाद् गुणो
न । विद्वान्-विदन् । विदुपी स्त्री ॥ १४९ ॥

(त०) विदेर्वन्ति ॥ शतृवदेव ऋदित्त्वेन नुमिसिद्धे वसोरुदित्करणं वसुग्रहणेन ऋसो-
रपि ग्रहणार्थम् ॥ १४९ ॥

(माङ्ग्याक्रोशे) माजीवन् (ख) ॥ १५० ॥

(सु०) माङ्ग्याक्रोशे ॥ माङ्गुपपदं निन्दायामर्थं धातोः शतृप्रत्ययः स्यात् ॥
माङ्गि सिरेवेति लुङि प्राप्ते लङ्विधिः जीवप्राणधारणे । माजीवन् ॥ १५० ॥ •

(लक्षणहेत्वोः क्रियायाः) शयना भुञ्जते यवनाः (ग) । अर्ज
प्रतियत्नं चुरादिः । अर्जयन्वसति ॥ १५१ ॥

(सु०) लक्षणहेत्वाः क्रियायाः ॥ क्रियायाः चिह्ने हेतौ चाथे वर्तमानाद्धातोः
ज्ञानानौ स्तः ॥ अत्र हेतुशब्देन फलं करणं चोच्यते । शेरते इति शीङो गुण इति गुणः ।
शयाना भुञ्जते यवनाः । यवनकर्तृकभोजनस्य शयनं लक्षणम् । अर्जं प्रतियत्ने चुरादिः ।
अर्जयतीति अर्जयन् वसति । अर्जनार्थोवास इत्यर्थः ॥ १५१ ॥

(त०) शयाना इति ॥ अत्र शयनं भोजनस्य लक्षणम् ॥ अर्जयन्ति ॥ अर्जं
प्रतियत्ने चुरादिः । अर्जनार्थो वास इत्यर्थः । लक्षणहेत्वोः किम् । पचति पठति च ॥

(क) भन्नेयमाशङ्का—'विद्वान्' इत्यादौ यदादेशस्तद्भ्रवतीति न्यायाद् वसोः शतृवत्त्वेन नुमि सिद्धौ
किमर्थमुदित्करणमिति । अत्राह—हसोरुदित्करणं वसोर्व उरित्युत्वार्यमिति । वसुग्रहणेन सौरपि
ग्रहणार्थमिति च । (ख) माजीवन्, इति ॥ जीवन् निन्दनीयमित्यर्थः । कंसस्येति शेषः ।

(ग) लक्षणहेत्वोरिति ॥ लक्ष्यते चिन्हयतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः
शयाना इति । शयनमिह भुञ्ज्यर्थपरिचायकम् । तदुपलक्षितभुञ्ज्यर्थेन च यवनाः परिचायन्ते ।

क्रियायाः किम् । द्रव्यगुणयोर्लक्षणं मा भूत् । यः कम्पते सोऽश्वत्थवत्प्लवते तल्लघु । हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीत्यत्र इतिना हेतुत्वस्य द्योतितत्वान्न ॥ १५१ ॥

(भविष्यति स्यप्शतृशानपरः) हन्तुतः स्यपः । करिष्यन् । करिष्यमाणः ॥ १५२ ॥

(सु०) भविष्यति स्यप् शतृशानपरः ॥ भविष्यत्स्यवन्ताद्वातोः परयोरात्पयोः स्थाने शतृशानौ वा स्तः करिष्यतीति करिष्यन् । सिसतेतीट् करिष्यते इति करिष्यमाणः १५२

(ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वानश्) भोगं भुञ्जानः । क्वचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥ १५३ ॥

(सु०) ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वानश् ॥ ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयो यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । एषु द्योत्येषु धातोः कर्तरि आनश् स्यात् ॥ आनश्प्रत्ययमाह—शित्वाच्चतुर्वन्कार्यम् । परस्मैपदिभ्योऽप्यनाश् स्यादेतदर्थमिदम् । भुनक्तीति । रुधादित्वान्नुम् । नमसोऽस्येत्यलोपः भुञ्जानः । विभर्तीति विभ्राणः । हन्तीति । गमा-मित्युपधालोपः हनो णे इति हस्य घः । विघ्नानः ॥ १५३ ॥

(त०) ताच्छील्य इति ॥ ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयो यौवनादिः शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ पदानिथमोऽत्र ॥ १५३ ॥

(इङ्धार्योरकृच्छ्रिणि कर्तरि शतृ) (क) इङ् अध्ययने । अधीयन् ॥ धृञ् धारणे ज्यन्तः धारयन् ॥ १५४ ॥

(सु०) इङ्धार्योरकृच्छ्रिणि कर्तरि शतृ ॥ अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थः । आभ्यां शतृप्रत्ययः स्थादकृच्छ्रिणि कर्तरि । पुनः शतृप्रत्ययमाह—इङ् आत्मनेपदिदेत्वाच्छतृप्रत्ययो न सिद्ध्यति धारयतेरपि आत्मगामिनि क्रियाफले शतृप्रत्ययो न सिद्ध्यति तदर्थोऽयमारम्भः । इङ् अध्ययने । अधीते इति । अदादित्वादपो लुक् । नुधातोरितीय् । अधीयन् । धारयते इति अप् । धारयन् ॥ १५४ ॥

(त०) इङ् ॥ अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थः सोऽस्यास्तीत्यकृच्छ्री । ज्यन्तत्वादुभयपदित्वेनोभयप्राप्तौ शत्रेव यथा स्यादित्येतथमिदम् ॥ १५४ ॥

(द्विषः शत्रौ) (ख) द्विष अप्रीतौ द्वेष्टीति द्विषन् ॥ १५५ ॥

(सु०) द्विषः शत्रौ ॥ द्विष अप्रीतौ । अस्माच्छत्रौ वाच्ये शतृप्रत्ययः स्यात् ॥ द्वेष्टीति द्विषन् ॥ १५५ ॥

(अर्ह पूजायाम्) अर्हम् ॥ १५६ ॥

(सु०) अर्ह पूजायाम् ॥ अर्ह पूजायामस्माच्छतृप्रत्ययः स्यात्पूजायामर्थे । अर्हतीति अर्हन् ॥ १५६ ॥

(त०) अर्ह इति ॥ पूजायां किम् । अर्हति चौरौ वधम् ॥ १५६ ॥

(शीले तृन्) कटं कर्ता । हृञ् हर्ता ॥ १५७ ॥

(क) अकृच्छ्रिणीति । फिबानिवर्त्तके इत्यर्थः । (ख) द्विषः शत्राविति । शत्रुरभिन्नः ।

(सु०) शीले तृन् ॥ तृन्प्रत्यमाह—नकारः स्वराथः । इतः परं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः ताच्छील्यादिषु बोध्याः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता कटम् ॥ १५७ ॥

(इष्णुस्नुक्नु शीले) अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । जनीप्रजनिष्णुः १५८

(सु०) इष्णुस्नुक्नु शीले ॥ धातोरेते प्रत्ययाः शीलेऽथे ॥ इष्णुस्नुक्नुप्रत्ययानाह—स्नुक्कारो गुणनिषेधार्थः । अलंकरोतीत्येवंशीलोऽलंकरिष्णुः निराकरोतीत्येवंशीलो निराकरिष्णुः । जनी प्रादुर्भावे । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः ॥ १५८ ॥

(त०) इष्णुस्नुक्नु ॥ इष्णुश्च स्नुश्च क्नुश्च एषां समाहारः । ज्यन्तभ्राजभूसहचरवृधवृत्प्रजनश्च्यपत्रपालकृन्निराकृलुत्पचोत्पतोन्मद इष्णुः ॥ १५८ ॥

(जिभुवोर्नेड्गुणौ स्नौ) जि जये । जिष्णुः । भूष्णुः । ग्ला-

स्नुः । त्रसी त्रस्नुः । गृध्नुः । जिघृषा भृष्णुः । क्षिप क्षिप्नुः ॥ १५९ ॥

(सु०) जिभुवोर्नेड्गुणौ स्नौ ॥ जयतीत्येवंशीलो जिष्णुः ॥ भवतीत्येवंशीलो भूष्णुः ॥ ग्लायतीत्येवंशीलो ग्लास्नुः ॥ त्रसी उद्वेगे । क्नुः ॥ हबक्त्योरितांण । त्रस्नुः ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्नुः ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । घृष्णुः ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्नुः १५९ ॥

(षाकोकणः) शीलार्थे षाक उ उकण् प्रत्यया भवन्ति ॥ जल्पाकः ।

मिक्ष याञ्जायाम् मिक्षाकः । कुट्ट च्छेदने । कुट्टाकः दुष्टः । लुण्ठ चौर्ये । लुण्ठाकः । वृङ् संभक्तौ वराकः ॥ भिक्षुः । आङः शसि इच्छायाम् । इदितो नुम् । आशसुः । चिकीर्षुः ॥ लष कान्तौ । लापुकः । पत्ल पतने । पातुकः । आतो युक् । स्थायुकः । भावुकः । वृष सेचने । वर्षुकः । घातुकः । कामुकः ॥ १६० ॥

(सु०) षाकोकणः ॥ षाक उ उकण्—प्रत्ययानाह—पाकस्य पः ष्ट्रिक्रि इती-
वर्थः उकणो णो वृद्धयर्थः । जल्पतीत्येवंशीलः । जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पाकः ।
मिक्ष मिक्षायाम् । मिक्षाकः । कुट्ट छेदने । लुण्ठ स्तेये । चौरादिकाविमौ । कुट्टाकः ।
लुण्ठाकः ॥ वृङ् वरणे । वृङ् सम्भक्तौ । वराकः ॥ सन्ताशंसमिक्षिभ्य उः । सः प्रत्यय-
स्तदन्तो धातुः सान्त उच्यते । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति सप्रत्यये द्वित्वादि । यः से
इतीत्वम् । से दीर्घ इति दीर्घः । ऋत इरितीर् । व्यो वि हसे इति दीर्घः । पत्वम् ।
चिकीर्षति जातम् । उप्रत्यये यत इत्यल्लोपः । चिकीर्षुः ॥ आङः शसि इच्छायाम् ।
अयमेव गृह्यते न तु शंसु स्तुतौ आङा सह निर्देशात् ॥ आशंसुः । मिक्ष मिक्षायाम् ।
मिक्षुः । क्षष कान्तौ । उकण् । लापुकः ॥ पत्ल पतने । पातुकः ॥ पद गतौ । पादु-
कः ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतो युगिति युक् । स्थायुकः ॥ भू सत्तायाम् । भावुकः ॥
वृष सेचने । उपधाया लघोरिति गुणः । वर्षुकः ॥ हन हिंसागत्योः ॥ हनो घदिति घत् ।
घातुकः ॥ कमु कान्तौ । कामुकः ॥ गम्लृ गतौ । गामुकः ॥ शृ हिंसायाम् । शासुकः १६०

(त०) जल्पाक इति ॥ जल्पनशीलः । एवं सर्वत्र शीलार्थप्रत्यये वाक्यम् । ष
ईवर्थः । तेन वराकी ॥ जल्पमिक्षकुट्टलुण्ठवृङ्कः पाकः । सान्ताशंसमिक्ष उः । लषपत-
पदस्थाम् वृषहनकमगमशृभ्य उकण् ॥ १६० ॥

(शवन्धोराः) शृ हिंसायाम् । शराः । वदि वन्दारः ॥ १६१ ॥

(सु०) शवन्धोराः ॥ शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आभ्यामारः । आरुप्रत्ययमाह-शराः । वन्दारः । “शरारुर्घातुको हिंशो वन्दारुर्भिवादके” इत्यमरः १६१

(स्पृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाशीङ्भ्य आलुः)

स्पृहयालुः । गृह ग्रहणे चुरादिः । गृहयालुः । पतयालुः । दय दाने । दयालुः । द्रा कुत्सायाम् । निद्रालुः । तदो नान्तत्वम् । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । शीङ् शयालुः १६२

(सु०) स्पृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाशीङ्भ्य आलुः ॥ आलुप्रत्ययमाह-स्पृह ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । पते त्रयश्चुरादावदन्ताः । अल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वान्नोपधाया गुणवृद्धी । जेरिति जिलोपो न । व त्विडामन्तेति निषेधात् । जेगुणे कृते स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दय दाने । दयालुः । द्रा कुत्सायाम् । निपूर्वः । आतोऽनपीत्यालोपः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तच्छब्दस्य समासे नत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रत्पूर्वो दुधाञ् धारणादौ । घेट् पाने । अयं तु न गृह्यते श्रत्पूर्वस्य घेटः प्रयोगाभावात् । शीङ् स्वप्ने । शयालुः । कथं तर्हि कृपालुः स्पृह्यालुरिति । कृपां स्पृह्यां च लातीति विग्रहे मृग्यत्वादित्वात्कृः ॥ १६२ ॥

(त०) स्पृहृ इति ॥ स्पृहयालुरिति ॥ स्पृह्यादयस्त्रयोऽपि चुरादावदन्ताः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणवृद्धी । न त्विडामन्तेत्यादिना निषेधात् जेलोपो न ॥ १६२ ॥

(शमादिभ्यो घिनुण्) शम उपशमे । शमी । तमी । दमी ।

भ्रमी । क्षमी । कलमी । श्रमी । प्रमादी ॥ १६३ ॥

चजोः कगौ घिति ॥ चकारजकारयोः ककारगकारौ घिति ॥ संपर्की । योगी । विवेकी । त्यागी ॥ १६४ ॥

(असि उसि अन अके घिनुणि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः)

रागी । भागी । विकाषी । विलासी । प्रलापी । प्रसारी । मथे विलोडने । प्रमाथी । प्रवासी ॥ १६५ ॥

(सु०) शमादिभ्यो घिनुण् ॥ शसु तसु दसु श्रसु भ्रसु क्षसु कलसु मदीति शमा-दयोऽष्टौ ॥ घिनुणप्रत्ययमाह—उकार उच्चारणार्थः । घित्वाच्चजोरिति कगौ । णित्वाद् वृद्धिः । शाम्यतीत्येवंशीलः । मान्तस्य सेट इति न वृद्धिः । इनामिति दीर्घः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । कलमी । प्रपूर्वस्य मदेदीर्घः प्रमादी । आदिशब्दे-नान्येऽपि ग्राह्याः । पृथी संपर्कं । चजोरिति कः । संपर्की ॥ युज समाधौ । युजिर् योगे वा । योगी ॥ विचिर् पृथग्भावे । विवेकी । त्यज हानौ । त्यागी ॥ राजृ दीप्तौ । रञ्ज रागे वा । रागी ॥ भज सेवायाम् । भागी ॥ कष् हिंसायाम् । विकाषी ॥ लस श्लेषण-क्रीडनयोः । विलासी ॥ लप व्यक्तायां वाचि । प्रलापी ॥ सु गतौ । प्रसारी ॥ मथे विलोडने । प्रमाथी ॥ वस निवासे । प्रवासी ॥ १६३-१६५ ॥

(त०) शमादिभ्य इति ॥ घो घित्कार्यार्थः (क) । उकार उच्चारणार्थ इति वृत्तिः । उदिति भाष्यम् । तेन शमिनितरा-शमिनीतरेत्यत्र जितः परस्येति ह्रस्वो वा । शमी, शमिनावित्यत्र नुमभावस्तु झसप्रहणमपकृष्य झसान्तानामेव तद्विधानात् ॥ शमीति ॥ शमनशील इति वाक्यम् ॥ अमन्तत्वाद्भ्रूवः ॥ १६३-१६५ ॥

(निन्दादेवुञ्ज्) निन्दकः । हिंसकः । परिक्षेपकः । परिवादकः १६६
(सु०) निन्दादेवुञ्ज् ॥ वुणप्रत्ययेनापि सिद्धे वुञ्ज्वचनं ज्ञापकं शीलादिपदेषु त्रा-
दयो न भवन्तीति ॥ वुञ्ज्प्रत्ययमाह—जित्वाद्बुद्धिः । युवोरनाकावित्यकादेशः । णिदि
कुत्सायाम् । निन्दकः ॥ हिसि हिंसायाम् । हिंसकः ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षेपकः ॥ बद् व्यक्ता-
यां वाचि । ज्यन्तः । जेरिति जिलोपः ॥ परिवादकः ॥ १६६ ॥

(त०) निन्दादेरिति ॥ वुणैव सिद्धे वुञ्ज्वचनं ताच्छ्रीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्ना-
स्तीति ज्ञापयति । तेनैतेषु वृत्रादयो न ॥ १६६ ॥

(चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युः) (ख) चलनः । चुप मन्दायां गतौ ।
चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः ॥ १६७ ॥

(सु०) चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युः ॥ चलनार्थादकर्मकाच्छब्दार्थाच्च युः स्यात् ॥
युप्रत्ययमाह—युवोरित्यनादेशः । चल कम्पने । चलनः ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपनः ॥
कपि चलने । कम्पनः ॥ शब्द शब्दने । अदन्तः चुरादिः । जेरिति जिलोपः । शब्दनः ॥
रु शब्दे । रवणः ॥ अकर्मकात् किम् । पठिता विद्याम् ॥ १६७ ॥

(त०) चलनशब्दार्थादिति ॥ चलनं देशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः । शब्दः
श्रोत्रग्राह्योऽर्थः । चल कम्पने । शब्द शब्दने चुरादिः ॥ १६७ ॥

(अनुदात्तेतो हसादेरकर्मकात्) वर्तनः । रमणः ॥ १६८ ॥

(सु०) अनुदात्तेतो हसादेरकर्मकात् ॥ युः स्यात् ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तनः ॥
अनुदात्तेतः किम् । भविता ॥ हसादेः किम् । एधिता ॥ अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥

(त०) अनुदात्तेत इति ॥ यद्यपि सेर्वाऽनुदात्तेष्वसान्त एवानो हसप्रहणसामर्थ्या-
देव हसादिर्गृह्यते, तथापि जुगुप्सादिसान्तेऽनुदात्तेत्वमस्ति, अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थं
समुदायस्य विशेषकमित्युक्तत्वात् । अतस्तद्व्यावृत्तये तदन्तविधिः स्यादित्यादिप्रहणम् ॥
वर्तन इति ॥ वर्तते तच्छ्रीक इति विग्रहः । अनुदात्तेतः किम् । भविता ॥ हसादेः
किम् ॥ एधिता ॥ अकर्मकात्किम् ॥ वसिता वस्त्रम् ॥ १६८ ॥

(ज्वादेश्च) जु गतौ वेगे च । जवनः । सरणः । गर्द्धनः । क्रोध-
नः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ १६९ ॥

(सु०) ज्वादेश्च ॥ युः स्यात् ॥ जु गतौ वेगे च । जवनः ॥ सृ गतौ । सरणः ॥
गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गर्द्धनः ॥ क्रुञ्च क्रोधे । क्रोधनः ॥ रुष रोषे । रोषणः ॥ मडि
भूषायाम् । मण्डनः ॥ भूष अलंकारे । भूषणः ॥ १६९ ॥

(क) घित्कार्यार्थ इति । चजोः कर्गो भवत इत्येवं रूपः ।

(ख) चलनं नामैकदेशपरित्यागदेशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः शब्दः श्रोत्रग्राह्यगुणः ।

(ज्यादेरिनिः) जयी । प्रजवी । दरी । क्षयी ॥ १७० ॥

(सु०) ज्यादेरिनिः ॥ इनिप्रत्ययः स्यात् ॥ इनिप्रत्ययमाह—इकार उच्चारणार्थः ॥ जि जये । जि अभिभवे च । इनामिति दीर्घः । जयी ॥ जु गतौ वेगे च । प्रजवी ॥ ह्र् आदरे । दरी ॥ क्षि क्षये । क्षि निवासगत्योश्च । क्षयी ॥ १७० ॥

(दादेरुः) दारुः । धारुः । सेरुः ॥ १७१ ॥

(सु०) दादेरुः ॥ रुप्रत्ययः स्यात् । रुप्रत्ययमाह—डुदाञ् दाने । दो अवखण्डने । देह् पालने । त्रयाणामेपां ग्रहणम् । दारुः । न तु दाण्दापोर्ग्रहणम् ॥ डुधाञ् धारणादौ । धारुः । पिञ् बन्धने । सेरुः ॥ १७१ ॥

(सृघस्यदः कमरः) सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥ १७२ ॥

(सु०) सृघस्यदः कमरः ॥ कमरप्रत्ययः स्यात् ॥ कमरप्रत्ययमाह—कित्वाद्गुणो न । सृ गतौ । सृमरः ॥ घस्ल् अदाने । घस्मरः ॥ अद् भक्षणे । अद्मरः ॥ १७२ ॥

(भञ्जभासमिदो घुरः) भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥ १७३ ॥

(सु०) भञ्जभासमिदो घुरः ॥ एभ्यो घुरप्रत्ययः स्यात् ॥ घुरप्रत्ययमाह—घित्वात् चजोरिति गः । भञ्जो आमर्दने । भङ्गुरः ॥ भासु दीप्तौ । भासुरः ॥ जिमिदा स्नेहने । मेदुरः ॥ १७३ ॥

(त०) भञ्जभासमिद् इति ॥ भञ्जेः कर्मकर्तरि । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः ॥ १७३ ॥

(विदिभिदिच्छिदेः कुरः) विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥ १७४ ॥

(सु०) विदिभिदिच्छिदेः कुरः ॥ कुरप्रत्ययः स्यात् ॥ कुरप्रत्ययमाह—कित्वाद्गुणो न । विद् ज्ञाने आस्येव ग्रहणं न तु विद्ल् लाभे इत्यस्य संप्रदायात् (क) । विदुरः ॥ भिदिर् विदारणे । भिदुरम् ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिदुरम् ॥ कुरः कर्तरि भवति । तथा च माघः 'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः' इह अदुरिति च्छेदः (ख) ॥ १७४ ॥

(त०) विदिभिदीति ॥ ज्ञानार्थे विदिव्याख्यानात् ॥ छिदुरमिति ॥ कर्मकर्तरीति कश्चित् । भाष्ये तु न तथा । एवमाद्योऽपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्तरि । 'गुरुमत्सरच्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गनाः' इति ॥ १७४ ॥

(इण् नशजिसर्तिभ्यः करट्प्) इत्स्वस्य पिति तुक् ॥ इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सूत्वरः । गमेलोपश्च । गत्वरः ॥ १७५ ॥

(सु०) इण् नशजिसर्तिभ्यः करट्प् ॥ एभ्यः करट्प् प्रत्ययः स्यात् करट्प्प्रत्ययमाह—कित्वाद्गुणः । टित्वात् ष्वित् इतीप् । पित्वात्तुक् । इण् गतौ । इत्वरः । इत्वरी स्त्री ॥ णश् अदर्शने । नश्वरः ॥ जि जये । जित्वरः ॥ सृ गतौ । सूत्वरः । गम्ल् गतौ । मलोपो निपात्यते । गत्वरः ॥ १७५ ॥

(क) वैयाकरणैरनङ्गीकृतत्वात् ।

(ख) प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काभ्यगिरा परपृष्टया 'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः' न श्लोकोऽयं शिशुपालवधकाव्यस्य षष्ठसर्गे वर्तते ।

(त०) इत्वरः । ह्रस्वस्येति तुक् । ट् इवर्थः ॥ १७५ ॥

(जागर्तेरूकः) जागरूकः ॥ १७६ ॥

(सु०) जागर्तेरूकः ॥ ऊकप्रत्ययः स्यात् ॥ ऊकप्रत्ययमाह—जागृ निद्राक्षये । जागरूकः ॥ १७६ ॥

यङ् ऊकः ॥ यजजपदशवदिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः शीले ॥१७७॥

लृक् ॥ ऊके सति यङो लृक् ॥ यायजूकः ॥ जङ्गपूकः ॥ दंदशूकः ॥

वावदूकः ॥ १७८ ॥

(सु०) यङ् ऊकः ॥ यजादिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । यजेथङि कृने द्वित्वादि । आत इति पूर्वस्य दीर्घस्यतिशयेन यजतीति यायज्यते, यायज्याते इति यायजूकः ॥ जप व्यक्तायां वाचि । अतिशयेन जपतीति । जमजपामिति तुक् । जङ्गप्यते, जङ्गप्यते इति जङ्गपूकः ॥ दंश दशने । अतिशयेन दशतीति । तुक् । दंदश्यते, दंदश्यते इति दंदशूकः । नो लोप इति नलोपः ॥ वद् व्यक्तायां वाचि । अतिशयेन वदतीति वावद्यते, वावद्यते इति वावदूकः ॥ १७८ ॥

(भियः क्रुकुककलुकाः) भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ॥१७९॥

(सु०) भियः क्रुकुककलुकाः ॥ जिभी भये । अस्मादेते प्रत्ययाः स्युः ॥ क्रुकुककलुकप्रत्ययानाह—कित्त्वान्न गुणः । ‘भीरुभीरुकभीलुकाः’ इत्यमरः ॥ १७९ ॥

(नमादे रः) नम्रः । स्मेरः । कम्प्रः । नञ्पूर्वाज्जसेः क्रियासातत्ये अजस्रम् । कम्प्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ १८० ॥

(सु०) नमादे रः ॥ रप्रत्ययः स्यात् ॥ रप्रत्ययमाह—णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । नम्रः । कपि चलने । कम्प्रः ॥ ष्मिद् ईषदसने । स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे नञ्पूर्वः । ना इत्यः । अजस्रम् ॥ कसु कान्तौ । कम्प्रः ॥ हिंसि हिंसायाम् । हिंस्रः ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्रः ॥१८०॥

(विन्दुरिच्छुरेतौ निपात्यौ) वेत्ति तच्छीलौ विन्दुः । इच्छतीतीच्छुः ॥ १८१ ॥

(सु०) विन्दुरिच्छुरेतौ निपात्यौ ॥ वेत्तेर्नुम् इषेच्छत्वं च निपात्यते ॥ विदुज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतेग्राम् । इषु इच्छायामित्यस्यैव ग्रहणं ननु इष गतौ । इष आभीक्ष्ण्ये इत्यनयोरनभिधानान्निपातनाद्वा । वेत्तोत्येवंशीलो विन्दुः । इच्छतीत्येवंशील इच्छुः विन्दुशब्दःपवर्गोयादिस्तु विदि अवयवे अस्मान्मृगध्वादित्वात्कुप्रत्यये बोध्यः १८१॥

(त०) विन्दुरिच्छुरिति ॥ वेत्तेर्ज्ञानार्थस्य नुमागमः ॥ एवमिषेरिच्छार्थस्य छत्वमुप्रत्ययश्च ॥ १८१ ॥

(स्वपितृषिधृषेर्नजिङ्) स्वप्नक् । तृष्णक् । धृष्णक् ॥ १८२ ॥

(सु०) स्वपितृषिधृषेर्नजिङ् ॥ एभ्यो नजिङ् प्रत्ययः स्यात् ॥ नजिङ्प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । इकारः उच्चारणार्थः । जिष्प्व शये । चोः कुरिति जस्य गः । स्वप्नक् ॥ तृष पिपासायाम् । तृष्णक् ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णक् ॥१८२॥

(त०) स्वपि ॥ धृष्णगिति ॥ डित्त्वान्न गुणः ॥१८२॥

(स्थादेर्वरः) स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥१८३॥

(सु०) स्थादेर्वरः ॥ एभ्यो वरप्रत्ययः स्यात् ॥ वरप्रत्ययमाह-ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।
स्थावरः ॥ ईश ऐश्वर्यं । हबक्त्योरिति ण । ईश्वरः ॥ भास्व दीप्तौ । भास्वरः ॥ पिस
गतौ । पेस्वरः ॥ कस गतौ । कस्वरः ॥ १८३ ॥

(त०) ईश्वर इति ॥ हबक्त्योरिति नेट् ॥१८३॥

आहतः किर्द्धिश्च भूते ॥ आदन्ताहदन्ताज्जनिगमिनयिभ्यो यङन्तेभ्यः
सासहिवावाहेचाचलिपापतिभ्यः किप्रत्ययो भूते शीले धातोश्च द्वित्वं किर्लिङ्वद्वाच्यः

“रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।

याजकान्वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥”

जज्ञिः । नेमिः । जग्मिः । ससहिः । वावाहिः । चाचलिः । पाततिः ॥१८४॥

(सु०) आद्रुतः किर्द्धिश्च भूते ॥ किप्रत्ययमाह-कित्त्वान्न गुणः । किप्रत्यये द्वि-
त्वादि । पा पाने । द्वित्वादि । आतोऽनपोत्या ओपः । पपिः ॥ हुदाष् दाने । ददिः ॥
दुक्कृन् करणे । चक्रिः ॥ वृङ् संभक्तौ । र इत्यः । वन्निः ॥ हृन् हरणे । आजहिः ॥ जनी
प्रादुर्भावे । गमामित्युपधालोपः । जज्ञिः ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । लोपः पचामित्येत्वपूर्-
वलोपौ । नेमिः ॥ गम्ल् गतौ । गमामिन्युपधालोपः । जग्मिः ॥ पह मर्षणे । वह प्रा-
यणे । चल कम्पने । पत्ल् पनने । एने यङन्ताः । अतिशयेन सहते इति । आत इति
पूर्वस्यात्वम् । सासह्यते । सासहांचक्रे इति । यत इत्यलोपः । अनपि च हसादिति य-
लोपः । सासहिः ॥ अतिशयेन वहतीति वाच्यते । वावहांचक्रे इति वावाहिः । अतिशयेन
चलतीति चाचलयते । चाचळांचक्रे इति चाचलिः ॥ अतिशयेन पततीति पनीपत्यन्ते ।
पनीपतांचक्रे इति । वञ्चुः इति प्रासस्य नीकोऽभावो निपात्यते । पापतिः ॥

“रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।

याजकान्वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥”

रामो यज्ञे सोमं पपाविति पपिः । अक्तादाविति वर्जनात् कर्मणि पठौ । रामो यज्ञे
माः सुरभीः ददाविति ददिः । रामो यज्ञे अद्भुतमाश्चर्यं चकारेति चक्रिः । रामो ऽयज्ञे
याजकान् यज्ञकर्तृन् वने इति वन्निः । रामः पौण्डरीकनाम्नि यज्ञे महान्तश्च ते द्विजाश्च
महाद्विजास्तान् आजहारिति आजहिः ॥ १८४ ॥

(त०) आद्रुत इति ॥ आच् ऋच् तच्स्मात् । लिङ्वद्वावाहनेमिस्त्यदावेत्वपूर्व-
लोपौ । जग्मिरिति । ॥ गमां स्वर इत्यलोपः ॥ १८४ ॥

अथोणादयः ॥ २७ ॥

(क्रादेरुण्) (क) कारुः । वातीति वायुः । पायुः । जायुः । मिनोतीति मायुः । स्वद आस्वादाने स्वादुः । साधुः । आशुः । दीर्यते इति दारुः । सानुः १

(सु०) क्रादेरुण् । उण् प्रत्ययः स्यात् ॥ उण्प्रत्ययमाह-णित्वाद् वृद्ध्यादि । हुक्ञ् करणे । करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । तत्राद्ये योगरुद्धिर्द्वितीये-तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव यौगिके तु-धात्वर्थं प्रति कारकान्वयो भवत्येव तथा च भट्टिः “राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥” इति । “विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिपु कारकशिल्पिनोः ।” इति मेदिनी । ‘कारुः शिल्पिनि कारके’ इति धरणिः । वा गतिगन्धनयोः । आतो युगिति युक् । वायुः ॥ पा पाने । पा रक्षणे च । पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुः । युक् । ‘गुदं त्वगानं पायुर्ना इत्यमरः ॥ पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि पायुः ॥ जि अभिभवे । जयत्यभिभवति रोगान् इति जायुः औषधम् । ‘भेषजौषधभेषज्यान्वयगदो जायुः’ इत्यमरः ॥ पुंलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि ॥ हुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति । मीनातिमिनोतिदोडामित्यात्वम् युक् च । मायुः । ‘मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा’ इत्यमरः । गां वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगालः ॥ स्वद आस्वादाने । स्वदन्त रोचते इति स्वादुः ॥ साध संसिद्धौ । साध्नोति परकार्यमिति साधुः । स्वादुसाधू विशेष्यनिघ्नौ ॥ अशूह् व्यासौ । अश्नुते इत्याशुः । ‘आशुर्वीहिः पाटलः स्यात् । शीघ्राथोऽप्ययम् । तन्न विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबः । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गः । अथ शीघ्रं त्वरितमित्युक्तम् । ‘क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिप्पेषां भेषगामि यत् ।’ इत्यमरः ॥ दृ विदारणे । दीर्यते इति दारुः । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्वधः’ इत्यमरः ॥ पण दाने । सानुः । ‘स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ १ ॥

(त०) क्रादेरिति ॥ कृ आदिर्यस्य स क्रादिस्तस्मात् । वापाजिमिस्वदीत्यादय आदिशब्दप्राद्याः । णो वृद्ध्यर्थः ॥ कारुरिति ॥ ‘कारुः शिल्पिनि कारके’ । द्वितीयेऽर्थं योगमात्रम् । ‘राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगवः’ इति भट्टिश्रात एव ॥ वायुरिति ॥ आतो युक् ॥ पायुरिति ॥ पिबत्यनेनौषधमिति पायुर्गुदम् । ‘गुदं त्वपानं पायुर्ना’ इत्यमरः ॥ जायुरिति ॥ जयति रोगानिति जायुरौषधम् । ‘भेषजौषधभेषज्यान्वयगदो जायुः’ इत्यमरः ॥ मिनोतीति ॥ प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति । ‘मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा’ इत्यमरः ॥ स्वदते रोचते इति स्वादु मिष्टम् ॥ साध्नोति परकार्यमिति साधुः ॥ अश्नुते इत्याशुर्वीहिभेदः शीघ्राथर्थम् । विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबम् । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । ‘त्रिप्पेषां भेषगामि यत्’ इत्यमरोक्तः ॥ १ ॥

(जनेञ्जुञ्) जानु । चारु । चाटु । किंशृणातीति किंशारुः । जरामेति जरायुः ॥ २ ॥

(सु०) जनेञ्जिञ् ॥ जुञ् प्रत्ययमाह—जकारावितौ । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् जनि-
वध्योनेति वृद्धिनिषेधो न प्रवर्तते । जन जनने । जानु, जानुनी ॥ चर गतौ । चारु रम्य-
म् ॥ चट भेदने । चाटु । 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हेमचन्द्रः ॥ "चाटुर्नरि प्रियो-
क्तिः स्यात्' इति रत्नमाला ॥ तथा च माघः 'चकर च किल चाटूनप्रौढयोषिद्वदस्य' इति
(क) । स एव क्लीबेऽपि । 'चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्' इति । शृ हिसायाम् ॥ किं-
शारुः । 'किशारुनां सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि ।' इति मेदिनी । इण् गतौ । वृद्धौ
कृतायामायादेशे च जरायुः गर्भाशयः ॥ २ ॥

(त०) जनेञ्जिति ॥ 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हेमचन्द्रः ॥ 'चाटुनरि
प्रियाक्ति स्यात्' इति रत्नकोशात्पुंस्त्वमपि । तथाभयत्रोदाहृतं माघेन—'चाटु चाकृतक-
संभ्रममामाम्' (ख) । 'चकार च किल चाटूनप्रौढयोषिद्वदस्य' इति च ॥ 'किशारुनां सस्य-
शूके विशिखे कङ्कपक्षिणि' इति ॥ २ ॥

(त्रोरस्य लः) तरन्ति वर्णा अनेनेति तालु ॥ ३ ॥

(सु०) त्रोरस्य लः ॥ तृ ऋ इति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सवर्णे दीर्घं कृते त्रौ तयोच्चोः ।
तृ प्लवनतरणयोः । ऋ गतौ । अनत्रोरस्य लः स्यात् ॥ उणि वृद्धौ सत्यां तालु ॥
इयति अर्थने वा आलुः । शाकविशेषो घटी च । 'कर्कशांलुर्गलन्तिका' इति ॥ ३ ॥

(कृके वचः कश्च) कृकेन गलेन क्तीति कृकवाकुः ॥ ४ ॥

(सु०) कृके वचः कश्च ॥ कृकशब्दे उपपदे वचे कोऽन्तादेशः स्यादुणि ॥ कृक-
वाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे च सरंते चरणायुधे' इति विश्वः ॥ ४ ॥

(प्रादेरुः) मरुः । शयुः । तरुः । चरुः । त्सर छद्मगतौ । त्सरुः ।
तनुः । धनुः । मयुः । कटुः । बटुः । अणुः । शृणातीति शुरुः । स्वरुः ।
त्रपुः । असवः । वसुः । हनुः । बन्धुः । मनुः । बिन्दुः ॥ ५ ॥

(सु०) प्रादेरुः । उप्रत्ययः स्यात् ॥ उप्रत्ययमाह—सृङ् प्राणत्यागे । म्रियन्तेऽस्मि-
न्भूतानीति मरुः निर्जलदेशः । भृञ् भरणे । हुभृञ् धारणादौ च । भरति विभति वा
भरुः । 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ 'भरुर्भर्तृकनक्रयोः' इति हैमः ॥
शोङ् स्वप्ने । शोते इति शयुः । 'अजगं शयुर्वाहम इत्युभौ ।' इत्यमरः ॥ तृ प्लवन-
नरणयोः । तरन्ति नरकमनेन रोपका इति तरुर्लक्षः ॥ चर गत्यादौ । चरन्ति भक्षयन्ति
देवा इममिति चरुः । 'चरुभाण्डे च हव्यान्ने' इति विश्वः । घृतपक्वचमन्नमित्यर्थः ॥
त्सर छद्मगतौ । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः ॥ तनु विस्तारे । तनुः । "तनुः काये त्वचि स्त्री
स्यात्तृप्पलपे बिले कृशे ।" इति मेदिनी ॥ 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनुः, इत्यमरः ॥ धन
वान्ये । धनुः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुर्विदुः ।" इति विश्वः ॥ उकारान्ते

(क) बहुजगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं चकर चकिल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ।

विदितमितिसखिभ्यो रात्रिदृशंविचिन्त्य व्यपगतमदयाह त्रौडितं मुग्धवध्वा ॥ मा० ११ सर्ग

(ख) रूपमप्रतिविधानमनोर्षं प्रेमकार्यमनपेक्ष्य विकीर्षि ।

चाटु चाकृतसंभ्रममासां कर्मणत्वमगमन्नमयोषु ॥ माघे० स० ६-८ श्लोकः ।

भीहर्षः—“शुद्धवंशजतितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः । क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनिवक्रः ॥” (क) धनुः पुमान् प्रियालाद्रौ राशिभेदे शरासने । इति सान्ते मेदिनी ॥ ‘अथास्त्रियां धनुश्चापौ’ इत्यमरः ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोती-त्यात्वं तु नेह बाहुलकात् । मयुः । ‘तुरङ्गवदनो मयुः’ । इत्यमरः ॥ ‘मयुस्तुरङ्गवदने मृडोऽपि मयुरिष्यते ।’ इति विश्वः ॥ टुमस्जो शुद्धौ । मज्जति पानीये इति न्यङ्क्वा-दित्वाद्गः क्षये जबा इति सस्य दः । मद्गुः । ‘मद्गुः पानीयकाकिका ।’ इति रभसः । अग अब्दे । अणुः । ‘ब्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ।’ इति ‘लत्रलेशकणाणवः ।’ इति चामरः । कटे वर्षादौ । कटति रमनामिति कटुः । ‘कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि ॥ नपुंसकमकायं स्यान्पुंल्लङ्को रसमात्रके ॥ त्रपु तद्वत्सुगन्धश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च ॥’ इति मेदिनी ॥ वट वेष्टने । वटतीति वटुः । वटुर्द्विजसुतः स्मृतः ।’ इति संसारावर्तः । श हिंमायाम् । शरुः । ‘शरुः कोपे शरे वज्रे’ इति हैमः ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरुः । ‘शतकोटिः स्वरुः शम्बुः’ इत्यमरः । त्रपूष् लज्जायाम् । अर्गिनं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इति त्रपुः । ‘रंगसीसकयोस्त्रपुः ।’ इति मेदिनी ॥ असु क्षेपणे । अस्यन्ति क्षिपन्ति शरी-रमिति अवसः ‘पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः ॥ वस निवासे । वसुः । “वसुर्मदेऽनौ योक्त्रःशौ वसु तोये धने मणौ ॥” हन हिंसागतयोः । हनुः । ‘हनुः पुमान् परो गण्डात्’ इति वररुचिकोशः ॥ स्त्रीलिङ्गेऽप्ययम् । “हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति मेदिनी ॥ मत्तुप्रत्यये हनुमान् । पाक्षिको दीर्घोऽपि निपात्यते । हनूमान् ॥ बन्ध बन्धने । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । ‘बन्धुर्बन्धुकपुष्पे स्याद्बन्धुश्चातिरि बान्धवे ।’ इति विश्वः ॥ मन ज्ञाने । मनुः । आदिराजो मन्त्रश्च ॥ बिदि अवयवे बिन्दुः ॥

(त०) प्रादेरिति ॥ भरुरिति ॥ ‘भरुः स्वर्णं हरे पुंसि’ इति मेदिनी ॥ ‘भरुर्भ-र्तृकनकयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥ शयुरिति ॥ अजगरे शयुः ॥ तरुरिति ॥ तरन्ति नरक-मनेन रोपकाः ॥ चरुरिति ॥ ‘चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने’ इति विश्वः ॥ त्सरुः खड्गसुष्टिः ॥ तनुः स्वल्पः । मूर्तौ स्त्रियाम् ॥ धनुः शस्त्रविशेषे । ‘धनुषा च धनुर्विदुः ॥’ मयुः किन्नरः । अणुलेशः ॥ ‘वटुर्द्विजसुतः स्मृतः’, स्वरुर्वज्रम् ॥ त्रपुरिति ॥ त्रपतेऽर्गिनं दृष्ट्वा त्रपुः । रङ्गसीसकयोस्त्रपुः ।’ पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः ।’ ‘वसु तयो धने मणौ ।’ ‘हनुः पुमान् परो गण्डात् ॥’ बन्धुः । स्नेहेन बध्नाति ॥ मनुरादिराजो मन्त्रश्च ॥ ६ ॥

(स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च) सिन्धुः ॥ ६ ॥

(सु०) स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्य यकारस्य सम्प्रसारणं दस्य धश्च स्यादुप्रत्यये । सिन्धुः । ‘देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुनां सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ६ ॥

(त०) सिन्धुरिति । ‘देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुनां सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ६ ॥

(उन्देरिच्चादेः) उनचीति इन्दुः ॥ ७ ॥

(सु०) उन्देरिच्चादेः । उन्दी क्लेदने अस्योकारस्य इः स्यादुप्रत्यये । इन्दुः ॥ ७ ॥

(स्कन्देः सलोपश्च) कन्दुः ॥ ८ ॥

(छ०) स्कन्देः सलोपश्च ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अस्य सस्य लोपः स्यादु-
प्रत्यये । स्कन्दति शोषयतीति कन्दुः । 'क्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्'
इत्यमरः । स्कन्दति जनता यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भोगस्थानं कन्दुरिति केचित् ॥८॥

(त०) कन्दुरिति ॥ स्कन्दत्यस्मिञ्जनता इति कन्दुर्भोगस्थानम् ॥८॥

(सृजेरसुम् सलोपश्च) रज्जुः ॥ ९ ॥

सृजेरसुम् सलोपश्च । सृज विसर्गं । आगमसकारस्य इच्छुत्वेन शः । झवे जवा
इति जः । सृजतीति रज्जुः । 'रज्जुवंपण्यां गुणे योषित्' इति मेदिनी ॥९॥

(त०) रज्जुरिति ॥ सस्य इच्छुत्वेन शस्तस्य जः ॥९॥

(फलेर्गुक् च ॥) फल्गुः ॥ १० ॥

(सु०) फलेर्गुक् च । फल निष्पत्तौ । फल्गुः । 'फलगुः काकोदुम्बरिका भवे-
त्फलगु निरर्थकम् ।' इति हैमः ॥ नदी च ॥१०॥

(पाटेः पटिश्च) पाटयतीति पटुः समर्थः ॥ ११ ॥

(सु०) पाटेः पटिश्च । पटिरादेशः स्यात् । पट गतौ ऋन्तः । पाटयतीति पटुः ११

(मनेर्धश्च) मन ज्ञाने । मधुः ॥ १२ ॥

(छ०) मनेर्धश्च । धान्तादेशः स्यादुप्रत्यये । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधुः । मधु-
श्रेत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु ।' इति हेमचन्द्रः । 'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि
वाचकः । अर्द्धचांदिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधु (क) ॥ इति शाश्वतः ॥१२॥

(जनेस्तश्च) जतु ॥ १३ ॥

(सु०) जनेस्तश्च । तान्तादेशः स्यादुप्रत्यये । जनो प्रादुर्भावे । जायते इति नतु लाक्षा ।

(वलेर्गुक् च) वल संवरणे वल्गुः ॥ १४ ॥

(सु०) वलेर्गुक् च । गुगागमः स्यादुप्रत्यये ॥ वल संवरणे । दन्तोष्ठ्यादिः ।
वल्गुः । 'वल्गुः स्याच्छागले पुंसि सुन्दरे चाभिवेयवत् ।' इति मेदिनी ॥१४॥

(नमेर्नाकिश्च) नम्यतेऽऽनेनेति नाकुः ॥ १५ ॥

(सु०) नमेर्नाकिश्च ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नाकुः । 'वामल्लूरश्च नाकुश्च बल्मीकं
पुंनपुंसकम् ।' इत्यमरः ॥१५॥

(त) नाकुर्वल्मीकम् ॥ १५ ॥

(इयतेः कुः सवच्च) शिशुः ॥ १६ ॥

(सु०) इयतेः कुः सवच्च ॥ कुप्रत्ययः स्यात् स कुः सप्रत्ययवद्भवति ॥ तेन स-
प्रत्यये यत्कार्यं द्वित्वादि तत्स्यात् । कुप्रत्ययमाह-कित्त्वान्न गुणः । शो तनूकरणे । कुप्र-
त्यये संध्यक्षराणामित्यात्वम् । द्वित्वम् । यः से इति पूर्वस्येत्वम् । आतोऽनपीत्यालोपः ।
शिशुर्बालकः ॥ १६ ॥

(याभ्रोद्विश्च) ययुः । बभ्रुः ॥ १७ ॥

(क) धर्द्धचांदयः क्रीवर्षुसोरित्युभयलिङ्गम् ।

(सु०) याभ्रोद्विश्र ॥ आभ्यां कुः स्याद्वातोद्वित्वं च ॥ या प्रापणे । भृञ् भरणे । यातीति ययुः । भरतीति बभ्रुः । 'ययुश्चोऽश्वमेधोयः' 'बभ्रुर्वैश्वानरे गृलपाणौ च गरुड-ध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥' इति मेदिनी । 'बभ्रुर्मन्वन्तरे वि-ष्णौ बभ्रुर्नकुलपिङ्गलौ ॥', इति धरणिः ॥ चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघ्नुर्हन्ता । पयुः पालकः ॥ १७ ॥

(व्यधेः कुः) विधुः ॥ १८ ॥

(सु०) व्यधेः कुः ॥ कुप्रत्ययः स्याद् ॥ व्यध ताडने । ग्रहामिति संप्रसारणम् । विरहिणं विध्यतीति विधुः । 'विधुः शशाङ्के कपूरे हृषीकेशे च राक्षसे । इति विश्वः ॥ १८ ॥

(कृप्रोरुरङ् च) करोतीति कुरुः । गृ शब्दे । गृणातीति गुरुः ॥ १९ ॥

(सु०) कृप्रोरुरङ् च ॥ आभ्यां कुः स्यादुरडन्तादेशश्च ॥ डुकृञ् करणे । गृ शब्दे । करोतीति कुरुः । 'कुरुत्पान्तरे भक्ते पुमान्पुंभुमिन् नीवृति ॥' इति मेदिनी ॥ गृणाति तत्त्वमिति गुरुः ॥ १९ ॥

(रपेरस्येच्च) अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥ २० ॥

(सु०) रपेरस्येच्च ॥ रपेः कुप्रत्ययः स्यादकारस्येच्च ॥ रप गतो । अनिष्टं रप-तीति रिपुः ॥ २० ॥

(अर्जिहृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुकुद्दीर्घहकारा-
राश्च) अर्जयति गुणनिति ऋजुः । सर्वानविशेषण पश्यतीति पशुः । कमु-
कान्तौ । कन्तुः । अन्धुः । पांशुः । बाधते इति बाहुः ॥ २१ ॥

(सु०) अर्जिहृशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुकुद्दीर्घहकाराश्च ॥ अर्ज अर्जने । अस्य ऋजिरादेशः । पङ्म्यः कुप्रत्ययश्च । अर्जयति गुणनिति ऋजुः ॥ हृशिर-
प्रेक्षणे । अस्य पशिरादेशः । पशुः । चादिगणेऽपि पठितः । पशु दृश्यर्थमव्ययम् । इति
धरणिः ॥ कमु कान्तौ । अस्य तुगागमः । कन्तुः । 'कन्तुर्मकराकरः इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अम रोगे । अम गत्यादौ वा । अस्य धुगागमः । अन्धुः कृपः ॥ पशि नाशने
सौत्रः । अस्य दीर्घः । पांशुः । पडि पमि नाशने । चुरादिर्दन्त्यान्तो वा । 'पांसुर्नां न
द्वयो रजः । इत्यमरः ॥ "तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । इति ॥ बाध्
लोडने । अस्य हान्तादेशः बाहुः 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजं । इत्यमरः ॥ अकारान्तोऽप्ययम् ।
'बाहश्च भुजयोः पुमान् । इति दामोदरः ॥ आबन्तोऽपि । 'बाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्च-
वृषवायुषु । इति मेदिनी ॥ २१ ॥

(प्रथिभ्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च) पृथुः । मृदुः ॥ २२ ॥

(सु०) प्रथिभ्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च ॥ त्रिभ्यः कुप्रत्ययः स्यात्
त्रयाणां संप्रसारणं च भ्रस्जेः सलोपश्च ॥ प्रथ प्रख्याने । प्रथते इति पृथुः । पृथु स्यान्म-
इति त्रिषु । त्वकपत्र्यां कृष्णजीरेऽथ पुमान्मौ वृपान्तरे ॥ इति मेदिनी ॥ भ्रद मर्दने ।
भ्रदितुं शक्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः ॥ २२ ॥

(न्यङ्क्वादेः कुः) न्यङ्कुः । भृञ्जति तपसा इति भृगुः ॥ २३ ॥

(सु०) न्यङ्क्वादेः कुः ॥ न्यङ्क्वादिगणे कुत्वं निपात्यते ॥ नितरामञ्जतीति न्यङ्कुः । अस्ज पाके ॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृगुः । 'भृगुः शुक्रे प्रधाने च जमद-
ग्नौ पिनाकिनि ।' इति विश्वः ॥ २३ ॥

(लघिबंह्योर्नलोपश्च) लघुः ॥ २४ ॥

(सु०) लघिबंह्योर्नलोपश्च ॥ लघि गतौ । लघुः । पृक्कायां स्त्री लघु क्लीबं शीघ्रे कृष्णाऽगुरुण्यपि ।' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ "लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कायामोपधौ स्त्रियाम्" ॥ इति मेदिनी ॥ २४ ॥

(बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लस्य रः) बालः-वारः । मू-
लम्-मूरम् । लघुः-रघुः । अङ्गुरिः । बहि गतौ । बहु ॥ २५ ॥

(सु०) बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लस्य रः ॥ एषां लो रत्वमापद्यते वा ॥ रघुर्नृपभेदः 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् । (क) इति रघु-
वंशे ॥ बहि वृद्धौ बहुः । बहुस्तु त्रयादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत् । इति मेदिनी । २५ ।

(ऊर्णोतेर्नुलोपश्च) ऊरुः ॥ २६ ॥

(सु०) उर्णोतेर्नुलोपश्च ॥ ऊणञ् आच्छादने । ऊर्णयते आच्छाद्यते इत्यूरुः ।
कर्मणि कुप्रत्ययः ॥ २६ ॥

(महति ह्रस्वश्च) उरु महत् ॥ २७ ॥

(सु०) महति ह्रस्वश्च ॥ उर्णोतीति कर्तरि कुप्रत्ययः ॥ उरु महत् ॥ २७ ॥

(आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च) आखनतीत्याखुः । शृ-
हिंसायाम् । परान् शृणातीति परशुः ॥ २८ ॥

(सु०) आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ॥ अनयोरुपपदयोरभ्यां कुः स्यात्
स डिच्च ॥ डित्वादिलोपः । खनु अवदारणे । आखुः ॥ शृ हिंसायाम् । परशृणातीति
परशुः । शृपोदरादित्वादकारस्य लोपः । पशुः । पशुः परशुना सह । इति विश्वः ॥ २८ ॥

(द्रोश्च) द्रवति ऊर्ध्वमिति द्रुः । शतधा द्रवतीति शतद्रुः ॥ २९ ॥

(सु०) द्रोश्च ॥ द्रु गतौ अस्मात् कुः स्यात् स च डित् ॥ द्रवताति द्रुः वृक्षः
शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ शतद्रुः । 'शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात्' इत्यमरः ॥ २९ ॥

(मुगश्चादयो निपात्याः) मुगं यातीति मुगयुः । शङ्कुः ।
नीलङ्गुः कृमिविशेषः ॥ ३० ॥

(मन्द्यादेरुरः) मदि मन्दुरा । वाशुरा । मथे हिंसायाम् । मथुरा ।
चते याचने । चतुरः । अङ्कुरः ॥ ३१ ॥

(सु०) मुगश्चादयो निपात्याः ॥ कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ या प्रापणे ।

(क) श्रुतस्य यायादयमन्तमभेकः तथापरेषां शुषि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच् चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ रघुर्वशस्य ३ सर्गे

आतोऽनपीत्यालोपः । मृगं यातीति मृगयुः । 'मृगयुः' पुंसि गोमायौऽन्याथे च परमेष्टिनि । इति मेदिनी ॥ मृगयुर्ब्रह्मणि ख्याता गोमायुव्याधयोरपि । इति विश्वः । शक्ति शङ्का-याम् । शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कुः । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । पादभेदे च पापं च स्थाणावपि च दृश्यते ॥' इति विश्वः । शङ्कुर्ना कीलशलययोः ॥ लगि गतौ अस्मात् कुप्रत्यये दीर्घे च निपातनात्कृतं नीलङ्गुः । केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गुमेः कुप्र-त्यये दिलोपः पूर्वपदस्य सुम् पाक्षिकदीर्घश्च निपात्यत इत्याहुः । 'नीलङ्गुः कृमिजातौ स्याद्ब्रह्मरालीप्रसूतयोः ।' इति विश्वः ॥ 'नीलङ्गुः स्यात्कृमौ पुंसि भ्रमराल्यां तु योषि-ति ।' इति मेदिनी ॥ नीलङ्गुरपि नीलगुः । इति विश्वः । मन्द्यादेशः ॥ उरप्रत्ययः स्यात् ॥ उरप्रत्ययमाह—मदिस्तुत्यादौ । मन्दुरा । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ॥ मन्थ पिलोडने मथुरा ॥ चते याचने । चतुरः ॥ वाश्ट शब्दे । वाश्यन्ते अस्यामिति वा-शुरा रात्रिः । गर्दभोऽपि ॥ अकि लक्षणे अङ्कुरः । अङ्कुरो रुधिरं लोमिनि पानीयेऽभिनवो-द्भिदि । खर्जुरादित्वादूरप्रत्यये अङ्कुरोऽपि । "अङ्कुरोऽङ्कुर एव च । इति विश्वप्रकाशः ।

(त०) मृगयुरिति ॥ मृगयुव्याधः ॥ शङ्कुरिति ॥ "शङ्कुर्ना कीलशलययोः ।" नीलङ्गुः कृमिविशेषः सृगालश्च । मन्दुरेति । 'मन्दुरा वाजिशाला स्यात् ।' वाशुरेति । वाश्यन्तेऽस्यामिति वाशुरा रात्रिर्गर्दभोऽपि च 'वाशुरा वासितारायोः' इति मेदिनी ॥ अङ्कुर इति । 'अङ्कुरो रुधिरं लोमिनि पानीयेऽभिनवोद्भिदि ।' अङ्कुरोऽपि च ॥३१॥

(मद्गुरादयो निपात्याः) माद्यतीति मद्गुरः । कर्बुरः । बन्धुरः ।

बन्धुरः । कुक वृक आदाने । कुकुरः । कुकुरः । असुरः । आसुरः । मसुरः । मसूरः ३२

(सु०) मद्गुरादयो निपात्याः ॥ उरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—मदी हयं गुगा-गमो निपात्यते । माद्यतीति मद्गुरो मत्स्यभेदः ॥ कवृ वणं । रुगागमो धातोर्निपात्यते । 'कर्बुरः' कर्बुरं सलिले हेमिनि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्य-वत् ॥ इति मेदिनी ॥ 'कर्बुरश्चित्ररक्षसाः ॥ बन्ध बन्धने ॥ बधनार्ताति बन्धुरः । खर्जुरा-दित्वादूरप्रत्ययोऽपि । 'बन्धुरबन्धुरौ स्यातां नम्रउन्द्रयोस्त्रिपु ।' इति रन्तिदेवः ॥ कुक आदाने । कौकतेर्वा कुगागमो निपात्यते कुकुरः । 'कुकुरः कुकुरोः मतः ।' इति हरच-न्द्रः ॥ 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसके ।' इति मेदिनी ॥ असु क्षेपणे । अछुरः । अणप्रत्यये आसुरः । मसी परिणामे । मसुरः । उरप्रत्यये मसुरोऽपि । "मसूरा मसुरा वा ना वेद्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पाद्रोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥" इति मेदिनी ॥ 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः ॥ ३२ ॥

(त०) मद्गुर इति ॥ मत्स्यभेदः । कर्बुर इति ॥ कवृ वणं । 'कर्बुरं सलिले हेमिनि कर्बुरः पापरक्षसोः । शबले त्रिप्वपि ॥' बन्धुर इति । 'बन्धुरबन्धुरौ स्यातां नम्रसु-न्द्रयोस्त्रिपु ॥ मसुर इति । "मसूरा मसुरा वा ना वेद्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसुरा पाद्रो-गे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ ३२ ॥"

(शावशेराप्तौ) शु इति आश्वर्थे । शु शीघ्रमश्नुते प्राप्नोति कन्यां यस्मात्स श्वशुरः ॥ ३३ ॥

(सु०) शावशोरातौ ॥ आशुशब्दस्य निपातनादाकारलोपस्तस्मिन् शुशब्दे उप-
पदे आसौ गम्यमानायाम् अशुब्द व्याप्तावित्यस्माद्दातौहरप्रत्ययः स्यात् ॥ श्वशुरः 'पति-
पत्न्योः प्रसू श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।' इत्यमरः ॥ ३३ ॥

(अविमह्योरिषट्) अविषः । महिषः ॥ महिषी राजपत्नी ॥ ३४ ॥

(सु०) अविमह्योरिषट् ॥ इषट् प्रत्ययः स्यात् ॥ इषट्प्रत्ययमाह—टित्त्वात्
एत्रित इतीप् । अव रक्षणादौ । अविषः । 'अविषौ राजजलधो' इत्युक्तत्वादविषशब्देन
राजा समुद्रश्चोच्यते ॥ मह पूजायाम् । महिषः । 'महिषी राजयोपिति ।' इति हैमः ॥ ३४ ॥

(त०) अविष इति ॥ 'अविषौ राजजलधो महिषस्तु महान्तः ।' 'महिषी
राजपत्नी स्यात् ॥ ३४ ॥

(अमेदीर्घश्च) अम गत्याम् । आमिषम् ॥ ३५ ॥

(सु०) अमेदीर्घश्च ॥ अस्य दीर्घः स्याद्विषट् प्रत्ययश्च ॥ अम गत्यादौ । आ-
मिषम् । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' ॥ ३५ ॥

(त०) 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे भोग्यवस्तुनि चेप्यते ॥' ३५ ॥

(रुहेर्वृद्धिश्च) रौहिषः ॥ ३६ ॥

(सु०) रुहेर्वृद्धिश्च ॥ अस्य वृद्धिः स्याद्विषट् प्रत्ययश्च । रुह बीजजन्मनि । रौहि-
षः । 'रुहुशम्बररौहिषाः ।' इत्यमरः ॥ 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम् ।'
इति संसारावर्तः ॥ ३६ ॥

(त०) रौहिषमिति ॥ 'तृणे च मृगभेदे च ॥ ३६ ॥

(किलेर्बुक् च) किल शौकल्ये । केलतीति किल्विषम् ॥ ३७ ॥

(सु०) किलेर्बुक् च ॥ किल श्वैत्यक्रीडनयोरस्माद्विषट् प्रत्ययो धातोर्बुक्गागमश्च
स्यात् ॥ किल्विषम् । 'किल्विषं पापयोग्योः । अपराधेऽपि' इति मेदिनी ॥ ३७ ॥

(त०) किल्विषमिति ॥ पापयोग्योः ॥ ३७ ॥

(मद्यादेः किरः) मदिरा । मुदिरः । मन्दिरम् । तिमिरम् । मि-
हिरः । छिदिरः । रुचिरम् । रुधिरम् । बन्ध बन्धने । बधिरः । शुधिरम् ॥ ३८ ॥

(सु०) मद्यादेः किरः ॥ किरप्रत्ययः स्यात् ॥ किरप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः ।
मदी हर्षे । मदिरा सुरा ॥ मुद हर्षे । मुदिरः । 'मुदिरः कामुकाभयोः ।' इति मेदिनी ।
मदि स्तुत्यादौ । मन्दिरम् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये ।' इति मेदिनी ॥
तिम् आर्दाभावे । तिमिरम् । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयेऽन्तके ।' इति मेदिनी । मिह
सेचने । मिहिरः । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः ।' इति मेदिनी । रुच दोसौ । रुचिरम् । सुन्दरं
रुधिरं चारु इत्यमरः ॥ रुधिर आवरणे । रुधिरम् । रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्-
कुमासृजोः ।' इति मेदिनी ॥ बन्ध बन्धने । नो लोप इति नलोपः । बधिरः । श्रोत्रे-
न्द्रियरहितः ॥ शुष शोषणे । 'शुषिरं वंशादिवाद्ये विबरे च नपुंसकम् ।' इति 'शुषिरं
विवरं बिलं छिद्रम्' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

(त०) मुदिर इति ॥ 'मुदिरः कामुकाभयोः' ॥ मन्दिरमिति ॥ 'नगरागारयोः

कञ्जीशम् । 'मिदिरः सूर्यबुद्धयोः ।' रुधिरमिति ॥ 'रुधिरोऽङ्गारकं पुंसिकञ्जीवं तु कुङ्कु-
मासृजोः ।' 'शुषिरं वंशादिवाद्ये वित्ररे च नपुंसकम्' ॥ ३८ ॥

(अजिरादयो निपात्याः) अजिरम् । शश प्लुतगतौ । शश-
तोति शिशिरम् । श्रथ मोचने । शिथिलम् । स्थिरम् । स्फायी स्फिरम् । स्थ-
बिरः । खदिरः । शीङ् शिबिरम् । सल गतौ । सलिलम् । अनिलः । महि-
ला । कोकिलः । कमु कपिलः । मध्यन्ते रिपवोऽस्यामिति निथिञ् ॥ ३९ ॥

(सु०) अजिरादयो निपात्याः ॥ किरप्रत्ययान्ता निरात्यन्ते । अज गतौ ।
अजेर्वाभावाभावः । अजिरम् । दशपादीवृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य नीयतेऋवर्णलोपो निरात्यन्ते
इत्युक्तम् । न जीर्यतीत्यजिरम् । 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये ददुरेऽनिले ।' इति मेदिनी ॥
शश प्लुतगतौ । शशेरुपधाया इत्वं निपात्यते । शिशिरम् । 'शिशिरं स्याद्वतोभेदे तुषारे
शीतलेऽन्यवत् ।' इति विश्वः ॥ 'शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जहे त्रिषु ।' इति मेदिनी ।
श्रथ मोचने । धातोरुपधाया इत्वं रलोपः प्रत्ययरेफस्य लत्वं च निपात्यते । शिथिलम् ॥
ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनपीत्यालोपः । स्थिरं निश्चलम् । तिष्ठतेर्बुक् इस्वचं च निपा-
त्यते । स्थविरः ॥ स्फायी वृद्धौ । यत् इति यञोपः । अतोऽनपीत्यालोपः । स्फिरम् ।
'भूर्यदश्चं पुरु स्फिरम् ।' इति हेमः ॥ खद स्वैयं । खदिरः । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना
चन्द्रे दन्तधावने ।' इति मेदिनी ॥ शीङ् स्वप्ने । शीङो बुक् इस्वश्च निपात्यते । शेरते-
ऽस्मिन् राजबलानीति शिबिरं निवेशः । निवेशः शिविरं षण्ठे' इत्यमरः ॥ सल गतौ ।
सलिलाद्य इलप्रत्ययान्ता निरात्यन्ते ॥ सलति गच्छति 'निम्नमिति सलिलम् ॥ अन
प्राणये । अनिलः ॥ मह पूजायाम् । महिला । पृषोडरादित्वान्महेलाऽपि । 'महेला फ-
लिनीस्त्रियोः ।' इति मेदिनी । 'प्रियङ्गुः फलिनी फञी ।' इत्यमरः ॥ दमयन्तीकाव्ये
प्रयोगो यथा—'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' अत्र परस्य महेला स्त्री अथ च परमा उत्कृष्टा
हेला क्रीडा तत्र रत् इत्यर्थः ॥ कुक आदाने । कोकिलः ॥ कुट कौटिल्ये । बाहुलयाद्
गुणाभावः । कुटिलः ॥ कमु कान्तौ । मस्य निपातनात्पः । कपिलः । 'कपिलारेणुकायां
च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्णां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकः । नानळे वासुदेवे च
मुनिभेदे च कुङ्कुरे ।' इति मेदिनी । मन्थ विलोडने । अकारस्येवं निपात्यते । मध्यन्ते
रिपवोऽन्नेति मिथिला नगरी ॥ ३९ ॥

(त०) अजिरमिति ॥ 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये ददुरेऽनिले । शिशिरं स्या-
द्वतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् ।' 'स्थिरमिति ॥ निश्चलम् । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना
चन्द्रे दन्तधावने । इति । शिबिरमिति ॥ शेरतेऽस्मिन् राजबलानीति शिबिरं निवेशः ॥
महिलेति ॥ महिला फलिनीस्त्रियोः ॥ ३९ ॥

(कुबेरादयोऽपि) कुबिआच्छादने । कुबेरः । कवृ वर्णे । कपोतः ॥ ४० ॥

(सु०) कुबेरादयोऽपि ॥ कुबि आच्छादने अस्मादेरप्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते ।
कुम्बत्यन्येषामैश्वर्यमिति कुबेरः । 'कुबेरस्त्रयम्बरसखः' इत्यमरः ॥ कवृ वर्णे अस्मादौतप्र-
त्ययो बकारस्य पत्वं च निपात्यते । कपोतः । 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पाराशतविहङ्गयोः ।'

इति मेदिनी ॥ 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४० ॥

(भातेर्ड्वतुः) भातीति भवान् ॥ ४१ ॥

(सु०) भातेर्ड्वतुः ॥ ड्वतुप्रत्ययमाह-डित्वाट्टिलोपः । उदित्त्वान्नुम् ईप् च । भा दीसौ । भातीति भवान् । सर्वादिशब्दोऽयम् ॥ ४१ ॥

(किशोरादयो निपात्यन्ते) किं शृणातीति किशोरः । कठ कृच्छ्रजीवने । कठोरः । चक तृसौ । चकोरः । कपि कपोलः । पटोलः ॥ ४२ ॥

(सु०) किशोरादयो निपात्यन्ते ॥ ओरप्रत्ययान्ता ओलप्रत्ययान्ताश्च ॥ किम्पूर्वस्य शृणातेष्टिलोपश्च किमोऽन्त्यलोपश्च निपातनात् । शृ हिंसायाम् । किशोरः । 'किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्योपधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ॥' इति मेदिनी ॥ कठ कृच्छ्रजीवने । कठोरः । कठिनः पूर्णश्च । 'कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः' इतिमाघः (क) ॥ चक तृसौ । चकोरः पक्षिभेदः ॥ कपि चलने । नलोपो निपातनात् । कपोलः । ओलप्रत्ययोऽप्येभ्यो निपातनात् ॥ पट गतौ पटोलः । 'पटोलं वस्त्रभेदे नौपध्यां ज्यौत्स्न्यां तु योपिति ।' इति मेदिनी ॥ ४२ ॥

(त०) 'किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्योपधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ॥ ४२ ॥

(मीनातेरुरः) मयूरः ॥ ४३ ॥

(सु०) मीनातेरुरः ॥ ऊरप्रत्ययमाह-मीञ् हिंसायाम् । मयूरः ॥ ४३ ॥

(स्यन्देः संप्रसारणम्) सिन्दूरम् ॥ ४४ ॥

(सु०) स्यन्देः संप्रसारणम् ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे अस्माद्प्रत्ययः संप्रसारणं च स्यात् ॥ सिन्दूरम् ॥ 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णकै ।' इति मेदिनी ॥ ४४ ॥

(स्यादेस्तुः) सेतुः । तन्तुः । औतुः । मसी परिणामे । मस्तुः । धातुः । पच समवाये । सचति समोवशयति चात्मनि जलमिति सक्तुः । क्रोष्टा ॥ ४५ ॥

(सु०) स्यादेस्तुः ॥ तुप्रत्ययमाह-पिञ् बन्धने । सेतुः । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।' इत्यमरः ॥ 'सेतुर्नाऽऽलौ कुमारके ।' इति मेदिनी ॥ तनु विस्तारे तन्तुः । हब-क्तयोरितीण । 'सूत्राणि नरितन्तवः ।' इत्यमरः ॥ मसी परिणामे ॥ मस्तुः 'मण्डं दधि-भवं मस्तु' इत्यमरः ॥ पच सेचने । सच्यते इति सक्तुः । चोः कुरिति कः । अर्द्धर्चादिः ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । 'धातुर्नां नेन्द्रिये त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्गैरिकेऽस्ति च ॥' इति मेदिनी ॥ 'श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥' इत्यमरः ॥ क्रुश आक्रोशे । लशपेति पत्वं घृत्वं तुवद्भावः क्रोष्टा । स्तुरारित्यार् । क्रोष्टारौ ॥ ४५ ॥

(त०) स्यादेरिति ॥ सिनातीति सेतुः । जलमिति शेषः ॥ मस्तुरिति ॥ दधिमण्डम् ॥ धातुरिति ॥ 'मनःशिलादौ धातुः स्यादिन्द्रियेषु तथैव च ॥' ४५ ॥

(क) सम्पूर्णश्लोको यथा—

स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।

विदधते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥ इति ॥

(अर्तेस्तुक्) ऋतुः । मन्तुः । जनी प्रादुर्भावे । जन्तुः ॥ ४६ ॥

(सु०) अर्तेस्तुक् ॥ तुक्प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । ऋ गतौ । ऋतुः । 'ऋतु-
वर्षादिपट्सु च ।' 'आर्तेवे मासि च पुमान्' इति मेदिनी ॥ 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥
इत्यमरः ॥ 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः ।' इति विश्वः ॥ पुनस्तुप्रत्ययमाह—मन ज्ञाने मन्तुः ।
'मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ ।' इति मेदिनी ॥ जनी प्रादुर्भावे । जन्तुः प्राणी ॥ ४६ ॥
(त०) ऋतुरिति ॥ 'स्त्रीपुष्पे च ऋतुः काले ।' मन्तुरपराधः ॥ ४६ ॥

(चायः किः) केतुः । वस्तु ॥ ४७ ॥

(सु०) चायः किः ॥ चायृ पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुप्रत्ययो धातोः किरादे-
शश्च स्यात् ॥ केतुः । 'केतुर्ग्रहपताकयोः ।' इति विश्वः ॥ 'केतुर्ना रत्पताकादिग्रहोत्पा-
तेषु लक्ष्मणि ।' इति मेदिनी ॥ वस निवासे । तुः वस्तु ॥ ४७ ॥

(त०) केतुरिति ॥ पताकाग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि च ॥ ४७ ॥

(अगारं णित्) वास्तुः ॥ ४८ ॥

(सु०) अगारे णित् ॥ अगारेऽर्थं वसेस्तुण स्यात् ॥ तुणप्रत्ययमाह—णित्त्वाद्
वृद्धिः । वास्तुः । वेश्मभूवास्तुरस्त्रियाम् ।' इत्यमरः ॥ ४८ ॥

(कृञः कतुः) ऋतुः ॥ ४९ ॥

(सु०) कृञः कतुः ॥ कतुप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । डुकृञ् करणे । ऋतुः ।
'ऋतुर्यज्ञे सुनौ पुंसि' इति मेदिनी ॥ ४९ ॥

(त०) ऋतुरिति ॥ 'ऋतुर्यज्ञे सुनौ पुंसि' ॥ ४९ ॥

(जीवेरातृको वृद्धिश्च) जीवयति कुमुदानीति जैवातृकः ॥ ५० ॥

(सु०) जीवेरातृको वृद्धिश्च ॥ जीव प्राणधारणे अस्मादातृकप्रत्ययः स्याद्वा-
तोर्द्धिश्च ॥ आतृकप्रत्ययमाह—जैवातृकः । 'जैवातृकः पुमान्सोमे कर्षका युष्मतोस्त्रिषु ।'
इति मेदिनी ॥ 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले ।' इति ॥ अस्मदातृकप्रत्ययोऽ-
पि । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनोपधे' ॥ ५० ॥

(त०) जीवेरिति ॥ 'जैवातृकः पुमान्सोमे कर्षकायुष्मतोस्त्रिषु' ॥ ५० ॥

(कृषादेरूः) कर्षूः । खर्ज व्यथने । खर्जूः ॥ ५१ ॥

(सु०) कृषादेरूः ॥ ऊप्रत्ययमाह—कृष विलेखने । कर्षूः । 'कर्षूः पुंसि करीषा-
मौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता ।' इति विश्वः ॥ 'कर्षूः पुमान् करीषामौ स्त्रियां कुल्याल्प-
खातयोः ।' इति मेदिनी ॥ खर्ज व्यथने । खर्जूः । खर्जूः खर्जूरोकटिकण्डुषुः । पामा
च' इति हैमः ॥ ५१ ॥

(त०) कृषादेरिति ॥ 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता । खर्जूः की-
टान्तरे वृत्तौ' इति मेदिनी' ॥ ५१ ॥

(बहो धश्च) वहति प्राप्नोति धनमिति बधुः ॥ ५२ ॥

(सु०) बहो धश्च ॥ वह प्रापणे । अस्य धान्तादेश ऊप्रत्ययश्च स्यात् ॥ बधुः

स्त्रीविशेषः । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृष्ठाङ्गनासु च ।' इति विष्यः ॥ वधूभार्या-
स्नुषास्त्रीषु पृष्ठा च महिला वधूः ।' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ५२ ॥

(त०) वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या च ॥ ५२ ॥

(कषेइश्च) कच्छूः ॥ ५३ ॥

(सु०) कषेइश्च ॥ कष हिंसायाम् । अस्माद्प्रत्ययः स्यादन्तस्य छश्च ॥ क-
च्छूः । 'कच्छूवां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

(त०) कच्छूः पामा ॥ ५३ ॥

(कास्वादयः) कस्यते हन्यतेऽनया कासूः । पद्यते प्राप्यतेऽनया
पादूः । लवि गतौ अलावूः । कशेरूः । दर्द्रूः ॥ ५४ ॥

(सु०) कास्वादयः ॥ ऊणप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । णित्वाद्बुद्धिः ॥ ऊणप्रत्य-
यमाह-कस गतौ कासूः । 'कासूर्विकश्वाचि स्यान्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम् ।' इति मे-
दिनी ॥ 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यान्' इति हैमः ॥ पद गतौ ।
पादूः चरणधारिणी । लवि अवसंमने । नञ्युपपदे लम्बनेलोपो निपात्यते । न लम्बते
जले इत्यलावृ । 'तुम्ब्यलावृभे समे' इत्यमरः ॥ शृ हिंसायाम् । क शब्दे उपपदे शृण-
तेरूप्रत्ययः ऋन एरादेशश्च निपात्यते । कशेरूः । बाहुलकादुप्रत्ययोऽपि । 'कशेरुस्त्नणकुन्दे
स्त्री' इति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ऊप्रत्यये इकारस्याकारस्य च लोपो निपात्यते । दर्द्रूः कुष्ठ-
भेदः । मृगश्वादित्वात्कुप्रत्यये दर्द्रुरपि । 'दर्द्रुणो दृष्टुरोगी स्यान्' ॥ ५४ ॥

(त०) 'कासूर्विकलवाचि स्यान्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियाम् ।' इति मेदिनी । पादूश्च
रणधारिणी । 'तुम्ब्यलावृभे समे ।' कशेरुस्त्नणकुन्दे स्त्री ॥ ५४ ॥

(अन्द्रादयः) अन्द्रूः ॥ ५५ ॥

(सु०) अन्द्रादयः ॥ कृप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । आदि बन्धने । अन्द्रूः । 'अ-
न्द्रूः स्त्रियां स्यान्नगडे प्रभेदे भूपणस्य च ।' इति मेदिनी ॥ अन्द्रुको हस्तिनगडे इत्य-
मरः । संज्ञायां कप्रत्यये पूर्वस्य ह्रस्वः । केचित्तु अम गतौ अस्य दुगागमे कप्रत्यये च अ-
न्द्रुर्बुद्धिरिति व्याचख्युः ॥ ५५ ॥

(त०) अन्द्रादयः ॥ 'अन्द्रूः स्त्रियः स्यान्नगडे प्रभेदे भूपणस्य च' ॥ ५५ ॥

(जनेर्बुक्) जम्बूः । कर्क दधातीति कर्कन्धूः । दिधि धैर्यं स्यतीति दिधिषुः ५६

(सु०) जनेर्बुक् ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्य बुगागमः स्यान्कृप्रत्यये ॥ जम्बूः ।
जमुः अदने । अस्येत्येके । बाहुलकात्कुप्रत्ययोऽपि । जम्बुः । उक्तं च विक्रमादित्यका-
व्ये 'तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते ।' इति 'परिणजम्बुकलोपभोगहृष्टाः ।'
इति भारविः ॥ दुधाञ्च धारणादौ । आतोऽनगीत्यालोपः । निपातनात्पूर्वपदस्य जुम् ।
कर्क दधातीति कर्कन्धूः । 'कर्कन्धूर्वदरी कोलिः' इत्यमरः ॥ पोऽन्तकर्मणि । दिधि धैर्यं
स्यति त्यजतीति । संध्यक्षराणामित्यात्वे आतोऽनपीत्यालोपे च दिधिषुः । कैश्चित्तु दधा-
तेरित्त्वं दित्त्वं पुक् च निपात्यते दधात्यसाविति दिधिषूरिति व्याख्यातम् । 'पुनर्भूदिधिषू-
रुढा द्विः' इत्यमरः ॥ द्विरुढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(त०) कर्कन्धुर्बदरी । दिधिषूः पूनर्भूः ॥ ५६ ॥

(मृग्रोरुतिः) मरुत् । गरुत् ॥ ५७ ॥

(सु०) मृग्रोरुतिः ॥ उतिप्रत्ययमाह—इकार उच्चारणार्थः । मृङ् प्राणत्यागे । मरुत् । अणप्रत्यये मारुतः । मरुतशब्दोप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत् ।' इति विक्रमादित्यकोशः ॥ 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः ।' इति कविराजश्लोकः । गृ निगरणे । गरुत् ॥ ५७ ॥

(त०) मृग्रोरिनि ॥ गरुत्पक्षः ॥ ५७ ॥

(गिरतेरुतिस्तस्य मुट्) गर्मुत् ॥ ५८ ॥

(उ०) गिरतेरुतिस्तस्य मुट् ॥ अस्मात्परस्योत्प्रत्ययस्य मुडागमः स्यात् ॥ गर्मुत् । 'गर्मुत्स्त्री स्वर्णलाभयोः' इति मेदिनी ॥ ५८ ॥

(त०) गर्मुत्तृणं च ॥ ५८ ॥

(चटेरुलः) चट भेदने । चटुलम् ॥ ५९ ॥

(सु०) चटेरुलः ॥ उलप्रत्ययमाह—चट भेदने । चटुलं शोधनम् ॥ ५९ ॥

(ह्रादेरितिः) हरित् । सरित् । युषः सौत्रौ धातुः । युष भजने योषित् ६०

(सु०) ह्रादेरिति ॥ इतिप्रत्ययमाह—इकार उच्चारणार्थः । हृज् हरणे । हरित् । 'हरित्ककुभि वणं च तृणवाजिविशेषयोः ।' इति विश्वः ॥ 'हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हयवणं विशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणेऽपि च' इति मेदिनी ॥ रुह बीजजन्मनि । रोहित् । 'रोहिन्मृगयां लताभेदे स्त्री नाऽकं इति मेदिनी । युष इति धातुः । सौत्रः योषित् । 'स्त्री योषिदबला योषा' इत्यमरः ॥ ६० ॥

(त०) ह्रादेरिति ॥ 'हरित्ककुभि वणं च तृणवाजिविशेषयोः । रोहिन्मृगविशेषे स्त्री ।' ६० ॥

(ताडैर्भिलुक् च) तडित् ॥ ६१ ॥

(सु०) ताडैर्भिलुक् च ॥ इति प्रत्यये अस्य जेर्लुक् स्यात् ॥ तड आघाते । ताडयतीति तडित् । 'तडित्सौदामिनि विद्युत्' इत्यमरः ॥ ६१ ॥

(शमेर्दः) शण्डः ॥ ६२ ॥

(सु०) शमेर्दः ॥ ढप्रत्ययमाह—बाहुलकात् ढभ्येत्संज्ञा न । शमु उपशमे । हवक्त्योर्तिर्गण । शण्डः । 'शण्डः स्यात्पुंस गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि ।' इति मेदिनी ॥ ६२ ॥

(त०) शमेरिति ॥ शण्डः क्लीबः ॥ ६२ ॥

(कमादेरठः) कमठः । जरठः ॥

(रमेर्द्विश्च) रामठम् । शमेः खः । शङ्खः । कणेष्ठः । कण्ठः ॥ ६३ ॥

(सु०) कमादेरठः ॥ अठप्रत्ययमाह—कमु कान्तौ । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम् ।' इति मेदिनी । जृ वयोहानौ । जरठः । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत् ।' इति विश्वः ॥ 'जरठः कठिने जीणं इति वैजयन्ता ॥ रमेर्द्विश्च ।

रमुक्रीडायामस्य वृद्धिः स्यादप्रत्यये च । रामठं हिङ्गु ॥ शमेः खः ॥ खप्रत्ययमाह—
शमु उपशमे शङ्कः । शङ्को निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः ॥ शङ्कः कम्बौ
न योषिन्ना भालास्थिन निधिभिन्नत्वे ।' इति मेदिनी ॥ कणेषुः ॥ उपत्ययमाह—
कण शब्दे । निपातनात् णस्यानुस्वारे कण्ठः । कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनरादये'
इति नेदिनी ॥ ६३ ॥

(त०) क्रमादेरिति ॥ रामठं हिङ्गु ॥ ६३ ॥

(वृषलादयः कलप्रत्ययान्ता निपात्याः) वृषलः । शप् शबलः ।

पल गतौ । पललम् । सरलम् । तरलम् । कम्बलम् । मुस खण्डने । मुसलम् ॥ ६४ ॥

(मु०) वृषलादयः कलप्रत्ययान्ता निपात्याः ॥ कित्त्वान्नगुणः ॥ वृष सेचने ।

वृषलः 'वृषलस्तुगो शूद्रे' इति हैमः ॥ शप आक्रोशे । निपातनात्पस्य वः । शबलः ॥ प-
लगतौ । पललम् । 'पललं तिरुचूणं च पिके मांसं नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी ॥ सु
गतौ । बाहुलकाद् गुणः । सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिपु ।' इति मेदिनी । 'स-
रला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः । नं शमी न च पुत्रागो ह्यस्मिन्संसारकानने ॥'
इति ॥ तू प्लवनतरणयोः । तरलः ॥ कमु कान्तौ । कमेर्बुगागमां निपात्यते । कम्बलः ।
'कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सखिले तु नपुंसकम् ॥'
इति मेदिनी ॥ 'सास्ना तुगलकम्बलः' । इत्यमरः । मुस खण्डने मुसलम् 'मुसलं स्या-
दयोऽप्रे च पुत्रपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि ॥' इति मेदिनी ॥
मुश खण्डने अस्मात्कलप्रत्यये मुशलोऽपि । 'मुशलो मुशलोऽपि च' इति विश्वः ॥ ६४ ॥

(लगेवृद्धिश्च) लाङ्गलम् । कुट्मलम् । कुड्मलम् । कश्मलम् ।

कोमलम् । मृजू मलम् । चुप् चपलम् । शकलम् । शमलम् । छगलः ॥ ६५ ॥

(सु०) लगेवृद्धिश्च ॥ लगि गतौ अस्य वृद्धिर्निपात्यते लाङ्गलम् ॥ कुट् कौ-
टिल्ये । कलप्रत्ययस्य मुगागमो निपात्यते । कुट्मलः । कुड् दाहे । अस्मात्कलप्रत्यये
मुडागमे च कुड्मलोऽपि ॥ कश् गतिशासनयोः । कलप्रत्ययस्य सुट् निपातनात् । कश्म-
लम् ॥ कु शब्दे । अस्मात्कलप्रत्ययस्य सुट् धातोर्गुणश्च निपात्यते । कोमलम् । 'कोमलं
मृदुलं मृदु ।' इत्यमरः ॥ मृज् शुद्धौ । मृजेष्टिलोपो निपात्यते कलप्रत्यये । मलम् । 'म-
लोऽञ्जी पापविट्कट्टे कृणेतत्रभिधेयवत् ।' इति मेदिनी ॥ चुप मन्दायां गतौ । धातोरुप-
धाया अत्वं निपात्यते कलप्रत्यये । चपलम् । 'चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे ।
चपला कमलाविद्युत्पुञ्जलीपिप्पलीषु च । न नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वच्यवत्तरले चले ॥' इति
मेदिनी ॥ शकल् शक्तौ शकलम् । 'शकलं त्वचि खण्डे स्याद्वागवस्तुनि वलकले' इति
मेदिनी ॥ रोहितादीनां त्वचि तद्योगात् शाकली मत्स्यः ॥ शमु उपशमे । शमलम् ॥
छो छेदने । अस्य गुगागमो ह्रस्वश्च निपात्यते । छगलः 'छगलं नीलवस्त्रे ना छगोऽस्त्री
वृद्धदारके । इति मेदिनी ॥ ६५ ॥

(जमान्ताङ्कुः) दण्डः । रण्डा । खण्डः । मन्यतेः मण्डः । अण्डः ।

चण्डः । पण्डः ॥ ६६ ॥

(सु०) जमान्ताडुः ॥ जमप्रत्याहारान्ताद्धातोर्दः स्यात् ॥ उप्रत्ययमाह—दसु उपशमे । बाहुलकात् डस्य नेत्संज्ञा । दण्डः । 'दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । रसु क्रीडायाम् । रण्डा । 'रण्डा मूपकपण्यौ च विधवायां च योपिति ।' इति विश्वः । खनु अवदारणे । खण्डः । 'खण्डोऽस्त्री शकले चक्षुविकारमणिभेदयोः ।' इति मेदिनी । ६६ ।

(कवर्गादिभ्यः किञ्च) गुड् गतौ । गुडः ॥ ६७ ॥

(सु०) कवर्गादिभ्यः किञ्च ॥ डक् स्यात् । कित्वाद् गुणो न डक्प्रत्यय-माह—गुड् गतौ । गुड् अव्यक्ते शब्दे च । 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।' इत्यमरः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योपिति ॥' इति मेदिनी ॥ ६७ ॥

(स्थादेरालः) स्थालम् । स्थाली ॥ ६८ ॥

(सु०) स्थादेरालः ॥ आलप्रत्ययमाह—ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थालम् । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि (क) स्थाली स्यात्पाटलौषधौ ।' इति मेदिनी ॥ ६८ ॥

(पतिचण्डिभ्यामालञ्) पातालम् । चडि कोपे । चण्डालः (ख) ६९

(सु०) पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ आलञ् प्रत्ययमाह—जित्वाद्बृद्धिः । पल्ठ पतने । पतन्त्यस्मिन्नधर्मिण इति पातालम् । "अधोभुवनपातालबलिसन्नरसातलम् ।" इत्यमरः ॥ 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले ।' इति मेदिनी ॥ चडि कोपे । नुमि कृते उपधाया अभावान्न वृद्धिः । चण्डालः । अण्प्रत्यये चाण्डालः ॥ ६९ ॥

(तमादिभ्यः कालः) तमालः बिड भेदने । बिडालः । मृण-हिंसायाम् । मर्णयति कमलानि मृणालम् । कुल संख्याने नाशने चाकोलयति नष्टां करोति मृत्तिकां कुलालः । कपालम् पल्यते त्यज्यतेऽसौ पलालः (ग) ॥ ७० ॥

(सु०) तमादिभ्यः कालः ॥ कालप्रत्ययमाह—कित्वाच्च गुणः । तसु काङ्क्षायाम् । तमालः । 'तमालस्तिलके खड्गं ना पिच्छे वरुणद्रुमे ।' इति मेदिनी । विश प्रवेशने । "विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योपिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत् ॥" इति मेदिनी ॥ बिड आक्रोशे । बिडालः । 'बिडालो नेत्रपिङ्गे स्याद्बृष-दंशकके पुमान् ।' इति मेदिनी । 'ओतुबिडालो मार्जारो वृषदंशक आम्बुभुक् ।' इत्यमरः । मृण हिंसायाम् । मृणालम् । 'मृणालं नलेदे क्लीबं पुत्रपुंसकयोर्विसे ।' इति मेदिनी ॥ कुल संख्याने । कुलालः ककुभे कुम्भकारं स्त्रीत्वं जनान्तरं ।' इति मेदिनी । 'कुलालो घूकपर्क्षिणि । ककुभे कुम्भकारं च' इति हेमः ॥ कपि चलने । नलोपो निपात्यते । कपालम् । कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थिन् स्याद्धटादेः शकले व्रजे ।' इति मेदिनी । पल गतौ पलालः ।

(पतादिभ्योऽङ्गः) पतङ्गः । तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ ७१ ॥

(क) भाजनभेद इति ॥ पात्रविशेषे इत्यर्थः, यत्रोदनमदन्ति विशेषतस्तस्थालम् ।

(ख) चण्डाल इति ॥ 'इदितो नुम्' अनेन नुम् ॥ ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्नचण्डालः ।

(ग) पलाल इति ॥ किरवात्र वृद्धिः ।

(सु०) पतादिभ्योऽङ्गः ॥ अङ्गप्रत्ययमाह—पल्द पतने । पतङ्गः । 'पतङ्ग शलभे गालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं नूने' इति मेदिनी । सूने पारदे इत्यर्थः । तृ प्लवनतरणयोः । तरङ्गः । 'परङ्गस्तु रगादीनामुत्फाले वल्लभङ्गयोः' इति विश्वः ॥ लुञ् छेदने । 'लवङ्गं देवकुमुमम्' इत्यमरः ॥ ७१ ॥

(विडादेः कित्) विडङ्गः । मृद क्षोदे । मृदङ्गः ॥ ७२ ॥

(सु०) विडादेः कित् ॥ अङ्गप्रत्ययमाह—कित्वात्र गुणः । विड आक्रोशे । 'विडङ्गः' । 'विडङ्गः कृमिसंघघने विडङ्गो नागोऽन्यवात्' इति विश्वः । 'विडङ्गस्त्रिप्रवभिज्ञे स्यान्कृमिघने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । मृदक्षोदे । मृदङ्गः । 'मृदङ्गः प्रदे घोषे' इति मेदिनी ७२

(गमादेर्गः) गङ्गा (क) । छो छागः । खङ्गः ॥ ७३ ॥

(सु०) गमादेर्गः ॥ गप्रत्ययमाह—गम्द् गतौ । गङ्गा ॥ छो छेदने । छागः । खड भेदने । खडगः । 'खड्गो गण्डकशृङ्गे स्यान्निस्त्रिशे गण्डकेऽपि च' । इति शब्दतरङ्गिणी । 'खड्गो गण्डकशृङ्गामिबुद्धिभेदेषु गण्डके' । इति मेदिनी ॥ ७३ ॥

(भृङ्गादयः) भृञ् भृङ्गः । शृङ्गम् । शार्ङ्गः । पूगः मोदतेः मुद्गः ७४

(सु०) भृङ्गादयः ॥ गक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ह्भृञ् धारणपोषणयोः प्रत्ययस्य नुद् निपातनात् । भृङ्गः । 'भृङ्गाः पिद्मालिधूम्यादाः' इति विश्वः ॥ 'भृङ्गो धूम्याऽपिद्मयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' । इति मेदिनी ॥ शृ हिंसायाम् । शृणातेर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य नुडागमश्च निपात्यते । शृङ्गम् । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरं चिह्नं क्रीडाभ्युयन्त्रकं । विपाणोत्कर्षयोश्चाथ शृगः स्यात्कृच्चशीर्षके । स्त्री विपायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋपभौषधौ ॥' इति मेदिनी । 'शृङ्गं विपाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गा प्रयुज्यते' ॥ इत्युत्पलिनीकोशे ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गणप्रत्ययः तस्य नुद् च निपात्यते । णित्वाद्बुद्धिः । शार्ङ्गं पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इत्यर्थेऽणप्रत्यये बोधयम् । पूङ् पवने पूयते मुखमनेनेति पूगः । 'पूगस्तु क्रसुके वृन्दे' इति मेदिनी ॥ मुद् हर्षं । मुद्गः सम्यभेदः ॥ ७४ ॥

(शरदादयोऽदिप्रत्ययान्ता निपात्याः) शृ शरत् । दृणातेः द्रत् । दृषत् । त्यजेः त्यत् । तनेः तत् । यजेः यत् । इण् एतत् ॥ ७५ ॥

(सु०) शरदादयोऽदिप्रत्ययान्ता निपात्याः ॥ शृ हिंसायाम् । आदिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । शरत् । शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' इति मेदिनी । दृ विदारणे । द्रत् । 'दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि' । इति मेदिनी ॥ दृणातेः पुक् ह्रस्वो गुणाभावश्च निपात्यते । दृपत् । 'दृपन्निष्पेपणशिलापटप्रस्तरयोः स्त्रियाम्' । इति मेदिनी ॥ त्यज हानौ ॥ निपातनाटिलोपः । त्यद् । तनु विस्तारं । निपातनाटिटिलोपः । तद् ॥ यज देवपूजादौ । टिलोपो निपातनात् । यद् ॥ इण् गतौ । अस्य गुणे कृते तुगागमो निपात्यते । एतद् ॥ ७५ ॥

(क) गङ्गा नदीविशेषः ॥ छाग इति ॥ छागलनाम, तथा चामरः—अजा छागीस्तुभः च्छागवस्त-च्छागलका अजे' इति ॥

(त०) शरदाद्य इति ॥ शरदृद्यकूलयोः ॥ ७६ ॥

(भियोऽजिः पुक् ह्रस्वश्च) भिषक् ॥ ७६ ॥

(सु०) भियोऽजिः पुक् ह्रस्वश्च ॥ जिभी भये अस्मादजिप्रत्ययः स्यात् । अजि-
प्रत्ययमाह-इकार उच्चारणार्थः । अजिप्रत्यये भियो ह्रस्वः पुगागमश्च स्यात् । ह्रस्वविधा-
नसामर्थ्यान्न गुणः । भिषक् । भिषग्वैधौ चिकित्सके ।' इत्यमरः ॥ ७६ ॥

(युष्मसिभ्यां मदिक्) युषः सौत्रः । युष्मद् । अस्मद् ॥ ७७ ॥

(सु०) युष्मसिभ्यां मदिक् ॥ मदिक्प्रत्ययमाह-कित्वाद्गुणो न । इकार उच्चा-
रणार्थः । युषः सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥ ७७ ॥

(स्त्वादेर्मः) स्तोमः । सोमः । होमः । धर्मः । क्षेमम् । भामः ।
वामः । यामः । पद्मम् । नयतीति नेमः ॥ ७८ ॥

(सु०) स्त्वादेर्मः ॥ मप्रत्ययाह-ण्टुञ् स्तुतौ । स्तोमः संघातः । पुञ् अभिषवे ।
सोमः । “सोमस्तु द्विनदीधितौ ॥ वानरे च कुवरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरे
नीरे सोमलतौषधौ ॥” इति मेदिनी ॥ हु दानादनयोः । होमः । देवतोद्देशेन हविः प्रक्षेपो
होमः ॥ घृञ् धारणे । धर्मः । “धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसो-
पनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे ॥” इति मेदिनी ॥ “धर्मः पुण्ये यस्मै न्याये स्वभावाचा-
रयोः क्रतौ ।’ इति विश्वः । क्षि क्षये । क्षेमम् ॥ भा दीप्तौ । भामः । ‘भामः क्रौंथे र्वौ
दीप्तौ’ इति विश्व आदित्यश्च । या प्रापणे । यामः । ‘यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि
प्रकीर्तितः । इति मेदिनी ॥ वा गतिगन्धनयोः । वामः । “वामं धने पुंसि हरे कामदेवे
पयोधरे । वल्गुप्रतीपसन्धेयु त्रिपु नार्यां स्त्रियामथ । वामी शृगालीवडवारासभीकलभीषु
च ॥” इति मेदिनी ॥ पद् गतौ । पद्मम् । ‘पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युहनिधिसंध्यान्तरंऽम्बुजे ।
ना नागे’ इति मेदिनी ॥ णीञ् प्रापणे । नेमः । ‘नेमः कीलेऽवधौ गतं प्राकारं कैतवेऽपि
च ।’ इति मेदिनी ॥ ‘नेमस्त्वद्धं प्राकारगर्तयोरवधौ कैतवेऽपि च ।’ इति हैमः ॥ ७८ ॥

(जिह्वाद्यो निपात्यन्ते) जिह्वः ॥ प्रसु ग्लसु अदने । ग्रामः
सिमः । शुष्मम् । श्यैङ् श्यामः । धुमः । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । हिमम् ।
भीमः । भीष्मः । घृ क्षरणे दीप्तौ च । जिघर्त्यनेन धर्मः । ग्रसेः ग्रीष्मः ॥ ७९ ॥

(सु०) जिह्वाद्यो निपात्यन्ते ॥ ओहाक् त्यागे अस्मात् । मप्रत्ययः सप्रत्य-
यवद्भवति आतो लोपश्च निपातनात् । तेन द्वित्वादिः । यः से इति पूर्वस्येत्वम् । जिह्वः ।
‘जिह्वः कुटिलमन्दयोः ।’ इत्यमरः । ‘जिह्वस्तु कुटिले मन्दे क्लीबे तगरपादपे ;’ इति
मेदिनी ॥ ग्रस अदने । ग्रसेष्टेरात्वं निपात्यते । ग्रामः । ‘ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे श-
ब्दादिपूर्वके । इति विश्वः ॥ शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे । शब्दग्रामो गुणग्राम इति
यथा । ‘शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः’ इत्यमरः ॥ ‘संपूर्वः संयुगे स्मृतः । इति विश्वः ।
षिञ् बन्धने । निपातनान्मकप्रत्ययान्तो वक्ष्यमाणो ज्ञेयः । सिमः । सर्वादिगणे पठितः ॥
शुष् शोषणे । शुष्मम् । ‘शुष्ममग्निसमीरयोः ।’ इति विश्वः ॥ “शुष्मं तेजसि वायौ

ना' इति मेदिनी ॥ इयैङ् गतौ । इयामः । 'त्रिषु इयामौ ह्रित्कृष्णौ इयामा स्याच्छा-
रिका निशा' इत्यमरः ॥ "इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णह-
रितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिकौषधौ । अप्रसूता-
ङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुलौ ॥ यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिका-
याम्" इति मेदिनी ॥ धृञ् कम्पने । धूमः ॥ युजिर् योगे । निपातनाञ्जस्य गः ।
युगमम् ॥ रुच दोसौ । निपातनाच्चस्य कः । रुक्मम् । 'रुक्मं तु काञ्चने लोहे' इति
विश्वः ॥ तिज निशाने । निपातनाञ्जस्य गः । तिग्मम् । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्'
इत्यमरः ॥ हन हिंसागत्योः । हन्तेहिंसादेशो निपातनात् । हिमम् । 'हिमं तुपारम-
ल्योद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' इति मेदिनी ॥ जिभी भये । भियः
पुगागमो वा निपात्यते ॥ बिभेत्यस्मादिति भीमः । भीष्मः । 'भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः'
इति विश्वः ॥ 'भीमोऽम्लव्रतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥ घृ क्षरण-
दीप्तयोः ॥ निपातनाद् गुणः । घर्मः । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपि'
इति मेदिनी ॥ अग्रु अदने । अस्य निपातनात् ग्रीषादेशः । ग्रीष्मः । ग्रीष्म उष्णतुभे-
दयोः । इति मेदिनी ॥ ७९ ॥

(प्रथेः षिवः संप्रसारणं च) पृथिवी ॥ ८० ॥

(सु०) प्रथेः षिवः संप्रसारणं च ॥ षिवप्रत्ययमाह—पित्वादीप् (क) ॥ षव-
प्रत्यय इत्येके । प्रथ प्रख्याने । पृथिवी । "पृथिवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसा" ॥ ८० ॥

(त०) प्रथेः षिवः इति ॥ षव इत्येके । पृथिवी पृथिवी पृथ्वी ॥ ८० ॥

(अशादे क्वः) अश्वः । खट काङ्क्षायाम् । खट्वा । विश्वम् ।
सर्वादिरयम् ॥ ८१ ॥

(सु०) अशादे क्वः ॥ कित्वाच्च गुणः । कप्रत्ययमाह—अशूढ व्याप्तौ । अश्वः ।
'अश्वः पुञ्जातिभेदे च तुरङ्गे च पुमानयम्' इति मेदिनी ॥ 'अश्वः पुंभेद्वाजिनोः'
इति विश्वः ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ खट्वते शयनार्थिभिः काङ्क्षते इति खट्वा ॥ विश
प्रवेशने विश्वः । "विश्वो प्रतिविपायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि
देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु ॥" इति मेदिनी ॥ ८१ ॥

(स्यादेर्वः) सृतमनेन विश्वमिति सर्वः । गर्वः । शर्वः ॥ ८२ ॥

(सु०) स्यादेर्वः ॥ वप्रत्ययमाह—सृ गतौ । सृतमनेन विश्वमिति सर्वः । गृ निगरणे
गर्वः अहंकारः । शृ हिंसायाम् । शर्वो रुद्रः ॥ ८२ ॥

(ग्रीवादयो वप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते) ग्रीवा । लिहन्त्य-
नयेति जिह्वा ॥ ८३ ॥

(सु०) ग्रीवादयो वप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ गृ निगरणे । ईडागमो गुणा-
भावश्च निपातनात् । गिरन्त्यनयेति ग्रीवा ॥ लिह आस्वादने । लस्य जो गुणाभावश्च
निपातनात् । लिहन्त्यनयेति जिह्वा ॥ ८३ ॥

(क) 'ष्टमितः' अनेनेप ।

(त०) ग्रीवाद्य इति ॥ गिरन्त्यनयेति ग्रीवा ॥ ८३ ॥

(द्वादेः कनः) युवा । वृषा । तक्षणोति काष्ठानि तक्षा । राजा ।
धवि गतौ । धन्वयति शरानिति धन्वा । प्रतिदिवा ॥ ८४ ॥

(छ०) द्वादेः कन् ॥ कन् प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । यु मिश्रणे । यौतीति ।
नुधातोरित्युव् नोपधाया इति दीर्घः । नाम्नो नो लोपशिति न शोपः । युवा । 'युवास्या-
त्तरुगे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनी' इति मेदिनी ॥ वृषु सेचने । वृषा । 'वृषा कर्णे महेन्द्रे
ना' इति मेदिनी ॥ तक्षू तनूकरणे । 'तक्षा तु वर्द्धकित्त्वटा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः ॥
राजृ दीप्तौ । राजा । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे पक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इत्यमरः ॥ धवि गतौ ।
धन्वा । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः ॥ 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चागौ धन्वशरासनकोदण्ड-
कामुंकरम्' इत्यमरः ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लोवे चापे शरेपि च' इति मेदिनी ॥ दिवु
क्रीडादौ । प्रतिदीव्यत्यस्मिन्निति प्रतिदिवा दिवसः ॥ ८४ ॥

(सप्यशुभ्यां तुद् च) षप समवाये । सप्त । अष्ट ॥ ८५ ॥

(सु०) सप्यशुभ्यां तुद् च ॥ आभ्यां कन् प्रत्ययः स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥
पप समवाये । जसोरिति जसो लुक् । नाम्नो नो लोपशिति न लोपः । सप्त ॥ अशुब्
व्याप्तौ । छशपेति पत्वम् । अष्ट ॥ ८५ ॥

(नञि जहातेः) अहः ॥ ८६ ॥

(सु०) नञि जहातेः ॥ ओहाक् त्यागे अस्मात्कन् प्रत्ययः स्यात् ॥ न जहाति
प्रकाशमिति । आतोऽनपीत्यालोपः । अह् इति नस्य सः । अहः ॥ ८६ ॥

(श्वाद्यः) श्वा (क) । उक्षा । पुष्यति कमलानीति पूषा । प्लेहेते
प्लीहा । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा । मज्जत्यस्थिषु मज्जा । अर्थपूर्वो माङ्
अर्थमा । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । मह पूजायाम् । मद्यते इति म-
धवा ॥ ८७ ॥ इत्युणादौ प्रथमः पादः ॥

(छ०) श्वाद्यः ॥ कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—दुओश्चिहर् गति वृद्धयोः । श्वय-
तीति । इकारलोपो निपातनात् । श्वा ॥ उक्षा सेचने । उक्षा वृषभः ॥ पुष वृद्धौ । इना-
मिति दीर्घः पूषा, पूषणौ, पूषगः । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वं निपात्यते । प्लीहा कुक्षि-
व्याधिः ॥ मुह वैचित्ये । मुहरेपधाया दीर्घः । धोऽन्तादेशो रमागमश्च निपातनात् । मूर्धा ।
'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्, सुर्वा बन्ने । अस्योकारस्य दीर्घत्वं वस्य धश्च निपात्यते
इत्युज्ज्वलदन्तः । मूर्द्धा ॥ टुमस्जो शुद्धौ । मस्जेश्चुत्वेन सस्य शः । झवे जवा इति
सस्य जः । मज्जा । नकारान्तोऽयम् । आबन्तोऽप्यभ्युपगम्यते ॥ "ऊर्मया सार्द्धमुष्माऽपि
मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूपकोशः । माङ् माने । इनामिति दीर्घः । 'आर्यमानु
पुमान्सूयं पितृवान्तरंऽपि च' इति मेदिनी ॥ दुओश्चिहर् गतिवृद्धयोः । धातोरिकार-
लोपः संप्रसारणाभावः सप्तम्या अलुक् च निपात्यते । मातरित्यव्ययमन्तरिक्षवाचि तस्मिन्

(क) इवेति ॥ कन् प्रत्ययस्य कित्, दिवधातोरिकारस्य लोपो निपातनात् ।

श्वयतीति मातरिष्वा । 'मातरिष्वा गदागतिः' इत्यमरः । अथ च श्वादेरिति सूत्रेण वस्योत्वं न भवति अभिव्यक्तेः पदार्थपरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनः मातरिश्वनेत्यादि । मह पूजायाम् । धातोर्हस्य घः अनुगा-
गमश्च निपात्यते । मघवा इन्द्रः ॥ ८७ ॥ इति सुबोधिन्यामुणादौ प्रथमः पादः ।

(कृहञोरेणुः) करेणुः । हरेणुः ॥ ८८ ॥

(त०) कृहञोरेणुः ॥ षणुप्रत्ययमाह—हुकृञ् करणे । करेणुः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः ॥ 'करेणुर्गजयोपायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । हृञ् हरणे । हरेणुः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोपयोः' इति मेदिनी ॥ हरेणुर्गन्धद्रव्यं कला-
यश्चेति बोध्यम् । 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः ॥ ८८ ॥

(कुषादेः कथः) कुष्ठम् (क) । रथः । काशृ दीप्तौ काष्ठम् । अवभृथः ॥ ८९ ॥

(सु०) कुशादेः कथः ॥ कथप्रत्ययमाह—कित्वाच्च गुणः । कुप निष्कपं । कुष्ठम् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री इति' मेदिनी । 'कुष्ठं रोगे सुगन्धे च' इति विश्वः ॥ रमु क्रीडायाम् । लोपस्त्वनुदात्तनामिति मलोपः । रथः । 'रथः पुमानवयवं स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ 'रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च' इति विश्वः । काशृ दीप्तौ । छपशोति पत्वं घृत्वम् । "काष्ठा दासहरिद्रायां कालमान प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दासणि स्यान्नपुंसकम् ।" काष्ठं दार्वान्धने त्वेधः' इत्यमरः ॥ हुभृञ् धारणादौ । अवभृथो यज्ञस्नानम् ॥ ८९ ॥

(उषादेस्थः) ओष्ठः । कोष्ठः । गाथा ! अर्थः । शु गतौ । शोथः ॥ ९० ॥

(सु०) उषादेस्थः ॥ थप्रत्ययमाह—उप दाहे । ओष्ठः । कुश निष्कपं । कोष्ठः । 'कोष्ठः कुक्षिकसूलयोः' गौ शब्दे । गाथा । 'गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी ॥ ऋ गतौ । अर्थः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । शु गतौ शोथः । 'शोफस्तु श्वयथुः शोथः' इत्यमरः ॥ ९० ॥

(सतेर्णित्) सार्थः (ख) ॥ ९१ ॥

(सु०) सतेर्णित् ॥ थण्प्रत्ययमाह—णित्वाद्बृद्धिः । सृ गतौ । सार्थः । 'सार्थो वणिवसमूहे स्यादपि संघातमात्रकं' इति मेदिनी ॥ ९१ ॥

(निशीथादयः) निशीथः । तीर्थः । रिचिर् विरेचने । रिक्थम् । विचिर् क्षरणे । सिक्थम् । पृष सेचने । पृष्ठम् । गूथम् । यु मिश्रणे । यूथम् । प्रोथः ॥ ९२ ॥

(सु०) निशीथादयः ॥ थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—शीङ् स्वप्ने । निशीथः । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्धान्निमात्रके' इति मेदिनी ॥ तृ प्लवनतरणयोः । ऋत हरि-
तीर् । 'द्व्योर्वि हसे' इति दीर्घः । तीर्थम् । "तीर्थं शास्त्राश्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारपिंडुष्टाम्भः स्त्रीरजः सु च विश्रुतम्" इति विश्वः ॥ रिचिर् विरेचने । चोः कुरिति

(क) कुष्ठमिति ॥ 'हुभिः हुः अनेन ठः । (ख) सार्थ इति । धातोर्नामिन इति वृद्धिः ।

कः । रिक्थम् । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः ॥ चिचिर् क्षरणे । सिक्थम् । सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ पृष सेवने । पृष्ठम् । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः ॥ 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी ॥ स्तोत्रविशेषेऽपि पृष्ठम् । पृष्ठैः स्तूयत इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥ गु पुरीपोत्सर्गं । निपातनाद्दीर्घः । गूथं विष्टा ॥ यू मिश्रणे । निपातनाद्दीर्घः । यूथम् । 'यूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः ॥ 'यूथं तद्ग्रसरेगर्वितकृष्णसारम्' इति रघुवशे ॥ पुङ् गतो । निपातनाद्गुणः । प्रोथः । 'प्राथांस्त्री हयघाणायां ना कय्यामध्वगे त्रिपु' इति मेदिनी । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ॥ १२ ॥

(त०) निशांथाद्य इति ॥ रात्रावर्धशत्रं च निशीथः ॥ तार्थमिति ॥ 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारपिजुष्टाम्भः स्त्रीरजस्तु च विश्रतम्' इति विश्वः ॥ रिक्थमिति ॥ 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' गूथं विष्टा ॥ यूथं समूहः ॥ 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ॥ १२ ॥

(स्फायादे रक्) स्फारम् । तञ्चु संकोचने । तक्रम् । वञ्चु वक्रः । शुक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । चक्रम् । चदि चन्द्रः । उन्दी उन्द्रः । शिवता शिवत्रम् । वृत्रः । वीरः । नीरम् । छिद्रम् । उस्त्रा । शुभ्रम् ॥ १३ ॥

(सु०) स्फायादे रक् ॥ रक्प्रत्ययमाह—कित्त्राद्गुणे ना स्फायी वृद्धौ । हव-क्योरितोणन । 'यवयोर्वसे' इति यलोपः स्फारः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विक्रते करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी ॥ तञ्चु संकोचने । न्यङ्क्वादित्वाकुत्वम् । नो लोप इति नलोपः । तक्रम् । 'तक्रं बृदशिवन्मथितं पादाम्बवर्धाम्बु निजेलम्' इत्यमरः ॥ वञ्चु प्रळम्भने । वक्रः । 'वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरं पुष्टभेदं शनैश्चां' इति मेदिनी ॥ क्षिप्रं प्रेरणे । क्षिप्रम् ॥ क्षुद्रिर् संपेषणे । क्षुद्रः । 'क्षुद्रः स्यादधमकूरकृष्णालपेषु वाचयवत्' इति मेदिनी ॥ चदि अह्लादने । इदित इति नलोपाभावः । चन्द्रः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः ॥ पचा-द्यप्रत्यये चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवः ॥ उन्दी क्लेदने । उन्द्रः जलमाजारः ॥ शिवता वणं । शिवत्रं कुष्ठम् । वृत्रु वर्तने । वृत्रः । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानये' इति विश्वः ॥ अत्र गतिक्लेशयोः । अजेरिति वीआदेशः । वीरः ॥ नीञ् प्रापणे । नीरम् ॥ छिद्रिर् द्वैधीकरणे । छिद्रम् । वस निवासे । यजामिति सम्प्रसारणम् । घसादेः ष इति षत्वे प्राप्ते निषेधमाह—रपरसृपि-सृषिस्त्वृशिसृपिस्त्वृहिसवननादीनां सस्य षत्वं नेति । उस्त्रः । उस्त्रो वृषे च किरणे उस्त्रा धेनुपवि-त्रयोः' इति मेदिनी ॥ 'माहेयी सौरभेशी गौरुक्ता माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः ॥ शुभ दीप्तौ । शुभ्रम् । शुभ्रं स्यादभ्रं क्वलीब्रमुहोसन्नेतयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ १३ ॥

(त०) स्फायादेरिति । उन्द्रो जलचरः । शिवत्रं कुष्ठम् । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः ॥

(अमितम्योर्दीर्घश्च) आम्रः । ताम्रम् ॥ १४ ॥

(सु०) अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ अम्यां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च ॥ अम गत्यादौ । आम्रः । 'आम्रश्चनो रसालोऽसौ' इत्यमरः ॥ तसु काङ्क्षायाम् ॥ ताम्रम् ॥ १४ ॥

(निद्रादयः) णिदि निद्रा । अर्द आर्द्रम् । शुच् शूद्रः । दुःखेनेयते दूरम् । कृती कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ रोदयतीति रुद्रः । ज्या वयोहानौ । जीरः(क) ९५

(सु०) निद्रादयः ॥ रक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते णिदि कुत्सायाम् । नलोपः । निपातनात् । निद्रा । 'स्यान्ननिद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः ॥ अर्दं गतौ । आर्दं दीर्घो निपातनात् । 'आद्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ शुच शोके । चस्य दो धातोर्दीर्घश्च निपात्यते । शूद्रः ॥ इण् गतौ । दुःपूर्वः धातोर्लोपो निपातनात् । रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घो । दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ॥ कृती छेदने । कृतेः कृच्छ्रं क्रू इत्येतावादेशौ निपातनात् । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसंतपनादिनोः' इति विश्वः ॥ 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः ॥ क्रूरः । 'क्रूरस्तु कठिने घोरं वृशंसे चाभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ 'वृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वज्रकः' इत्यमरः ॥ रुद्रिर् अश्रुविमोचने । ज्यन्तः । रोदयतीति । जेरिति जिलोपः । रुद्रः ॥ जु गतौ । ईकारो निपातनात् । जीरः । ज्या वयोहानौ । अस्मादक्प्रत्यये ग्रहामिति संप्रसारणे च कृते जीर इत्येके । 'जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये' इति विश्वः ॥ जीरस्तु खड्गे इति मेदिनी ॥ ९५ ॥

(स्वादेः क्रः) सुरः । षूङ् प्राणिप्रसवे सूरः । धीरः । गृध्रः ॥९६॥

(छ०) स्वादेः क्रः ॥ क्रप्रत्ययमाह-किञ्चान्न गुणः । पुञ् अभिषवे । छरः । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुँल्लिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेऽपि सुरा क्वचित् ।' इति विश्वः ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सावयति प्रेरयतिः कर्मणि लोकमिति सूरः । 'सूरसूर्यार्यमादित्यः-' इत्यमरः । डुधाञ् धारणादौ । अपिद्दाधेतीत्वम् । धीरः । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्याम्' इति मेदिनी । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्रः । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गोऽथ लुब्धके' इति मेदिनी ॥ ९६ ॥

(शूरादयः) शुः सौत्रः । शूरः । पिञ् सीरः । चिञ् चीरम् ॥९७॥

(सु०) शूरादयः ॥ क्रप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते-शु गतौ । निपातनादीर्घः सर्वत्र । शूरः । 'शूरः स्यात्पादपे भटे' इति मेदिनी ॥ 'शूरश्चारुघटे सूर्ये' इति विश्वेहमचन्द्रौ ॥ पिञ् बन्धने । सीरः । 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' इति मेदिनी ॥ चिञ् चयने । चीरम् । 'चीरो झिल्लयां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी ॥ 'चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चुडार्थां सीसकेऽपि च । चीरः कृच्छ्राटिकाझिल्लयोः' इति विश्वः ॥९७॥

(वाविन्धेः) (ख) वीध्रम् । व्रधु वर्धम् । वप्रः । इन्द्रः । अगि गतौ ।

अगम् । वज्रम् । डुवप् विप्रः । उच समवाये । उग्रः । जिभी भये । भेरी । मेलः । शुच शोके । शुक्रः । शुक्लः गुङ् गतौ । गौरः । इण् इरा । माला ॥९८॥

(छ०) वाविन्धेः ॥ जिहन्धी दीप्तौ विपूर्वादस्मान् क्रन् स्यात् ॥ नो लोप इति नलोपः । वीध्रम् । 'वीध्रं तु विमलार्थकम्' इत्यमरः ॥ वृधु वृद्धौ । वध्रं चर्म ॥ डुवप्

बीजसन्ताने । वप्रः प्राकारः । 'वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधलोः' इति धरणिः ॥ इदि परमैश्वर्यं । इन्द्रः । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोगयोः' इति विश्वः ॥ अग्नि गतौ । नलोपो निपात्यते । अग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । भालम्बने समूहे च प्रान्तरे पुन्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥ वज्र गतौ । वज्रः । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' ॥ हुवप् बीजसन्ताने । उपधाया इत्वं निपातनात् । विप्रः ॥ उच समवाये । चस्य गो निपातनात् । उग्रः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्गुह्ये पुंसि त्रिप्लुक्टे' इति मेदिनी ॥ जिभी भये । नदादित्वादीप् । 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः ॥ पक्षे रस्य लत्वं निपात्यते । भेलः । 'भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ शुच शोके चस्य को निपातनात् । शुक्रः । 'शुक्रः स्याद्भागवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिहृग्भिदोः स्त्रीवम्' इति ॥ पक्षे लत्वं निपात्यते । शुक्रः । 'शुक्रो योगान्तरं सिते । नपुंसके तु रजते' इति च मेदिनी ॥ गुह् अव्यक्ते शब्दे । वृद्धिनिपातनात् । गौरः । गौरः पीतेरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पणे चन्द्रे न द्वयोः पञ्चकेशरे । गौरौ त्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः ॥ रोचने रजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवमुधासु च । आपगया विशेषेऽपि यादसांपतियोपिति" इति मेदिनी ॥ गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वः ॥ इण् गतौ । इणो गुणा भावो निपातनात् । इरा । 'इरा मद्ये च वारिणि' इति विश्वः । मा माने । प्रत्यये रस्य लत्वं निपातनात् । माला । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां श्रवकास्त्रजोर्जात्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी ॥ 'मालं क्षेत्रे जने मालो माला पुष्पादिदामनि' इति विश्वः ॥ 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पले । 'क्षेत्रमालम् मालम्' इति मेघदूतः (क) ॥ ९८ ॥

(क्वुः शिल्पिसंज्ञयोः) (ख) रजकः । चप् भक्षणे । चपकम् ।

कुह विस्मापने । कुहकम् ॥ ९९ ॥

(सु०) क्वुः शिल्पिसंज्ञयोः ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च क्वुः स्यात् ॥ क्वुप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । युवोरित्यकादेशः । रज्ज रागे । नो लोप इति नलोपः । रजकः । 'रजकौ धावकशुकौ' इति हैमः ॥ रजको धावके शुके' इति विश्वः । चप भक्षणे । संज्ञायां तु चपकः । 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः ॥ कुह विस्मापने । कुहकः दाम्भिकः । कृती छेदने । कृतकः ॥ ९९ ॥

(मुषेः किको दीर्घश्च) मूषिकः ॥ १०० ॥

(सु०) मुषेः किको दीर्घश्च ॥ मुष स्तेये अस्मात्किरुः । किकप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । मूषिकः आसुः ॥ १०० ॥

(क्रिय इकः) क्रयिकः ॥ १०१ ॥

(सु०) क्रिय इकः ॥ इकप्रत्ययमाह—डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये । क्रयिकः क्रेता ॥ १०१ ॥

(क) मालमिति । सम्पूर्णश्लोको यथा—

स्वध्यायत्तं कृपिफलमिति भ्रुविलासानभिज्ञैः प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यः सीरोत्कषणसुरभिदौर्नमारुह्य मालं किचित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ इति ।

(ख) 'शिल्पिसंज्ञधोरपूर्वस्यापि' कचिदिति पाठः ।

(**इयास्त्याहृञविभ्य इनः**) श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनः १०२

(सु०) इयास्त्याहृञविभ्य इनः ॥ इनप्रत्ययमाह—श्यैङ् गतौ । सन्ध्यक्षरा-
गामित्यात्वम् । श्येनः । 'श्येनः पत्रिणियाण्डुरं' इति मेदिनी ॥ स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंवा-
तयोः । स्त्येनश्चौरः । हृञ् हरणे । हरिणः । "हरिणः पुंसि सारंगे विशदे त्वभिधेयवत् ।
हरिणी हरितायां च गणिकावृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' इति मेदिनी ॥ अत्ररक्षणादौ ।
अविनः अध्वर्युः ॥ १०२ ॥

(**वृजादेः किनः**) वृजिनम् ॥ १०३ ॥

(सु०) वृजादेः किनः । किनप्रत्ययमाह—कित्वात्र गुणः । वृज्जी वर्जने । वृजि-
नम् । 'वृजिनं कलमपे क्लीबं केशे ना कुटिलेऽन्यवृत्' इति मेदिनी ॥ १०३ ॥

(**अजेर्वी न**) अजिनम् । कठ कृच्छ्रजीवने । कठिनम् । नल
गन्धे । नलिनम् । कुडि दाहे । कुण्डिनम् । दो दिनम् ॥ १०४ ॥

(सु०) अजेर्वी न ॥ किनप्रत्यये वीभावो न स्यात् ॥ अजगत्यादौ । अजिनम् ।
अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ॥ कठ कृच्छ्रजीवने । कठिनम् । "कठिनमपि निष्ठुरे
स्यात्स्तब्धे तु त्रिपु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां
च" इति मेदिनी ॥ नल गन्धने ॥ नलिनं पद्मम् । मल धारणे ॥ मलिनम् । मलिनं
दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ कुडि दाहे । कुण्डिनं नगरम् । कुण्डिन
ऋषिः ॥ दो अत्रखण्डने । सन्ध्यक्षराणामित्यात्वे आतोऽनपीत्यालोपः । दिनम् ॥ १०४ ॥

(**द्रुदक्षिभ्यामिनः**) द्रविणम् । दक्ष वृद्धौ । दक्षिणः । दक्षिणा ॥ १०५ ॥

(सु०) द्रुदक्षिभ्यामिनः ॥ द्रु गतौ । द्रविणम् । 'द्रविणं न द्रव्योर्वित्ते काञ्चने
च पराक्रम' इति मेदिनी ॥ द्रु वृद्धौ । दक्षिणः । "दक्षिणस्तु परच्छन्दानुवर्तिनि । दक्षे-
ऽपसव्ये सरले प्राचीनेऽप्यथ दक्षिणा । दिक् प्रतिष्ठा यज्ञज्ञानम्" इति हेमचन्द्रः ॥ "दक्षि-
णः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिपु । वाचयवदक्षिणावावी यज्ञज्ञानप्रतिष्ठयोः" इति विश्वः ॥ १०५ ॥

(**अर्तेः किदिर् च**) इरिणम् ॥ १०६ ॥

(सु०) अर्तेः किदिर् च ॥ ऋ गतौ अस्मादिनक् प्रत्ययः स्याद्वातोऽरिदेशश्च ।
'हरिणं शून्यमूपरम्' इत्यमरः ॥ १०६ ॥

(**वेपितुह्योह्रस्वश्च**) विपिनम् (क) । तुहिनम् ॥ १०७ ॥

(सु०) वेपितुह्योह्रस्वश्च ॥ आभ्यामिनप्रत्ययः स्याद्वातोऽह्रस्वश्च । दुवंपृ कम्पने ।
विपिनम् । अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥ तुहिर् अर्दने । उग्रवाया गुणे कृते ह्रस्वः ।
तुहिनं हिमम् ॥ १०७ ॥

(**तलिपुलिभ्यां च**) तरु प्रतिष्ठायाम् । तलिनम् । पुलिनम् ॥ १०८ ॥

(सु०) तलिपुलिभ्यां च ॥ इनप्रत्ययः स्यात् ॥ तरु प्रतिष्ठायाम् । तलिनम् ।
'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिपु' पुल महत्त्वे । पुलिनम् ॥ १०८ ॥

(रुहेश्च) रोहिणः ॥ १०९ ॥

(सु०) रुहेश्च ॥ इनप्रत्ययः स्यात् ॥ रुह बीजजन्मनि । रोहिणः चन्दनतरुः । १०९ ॥

(आप्नोतेः क्तिप् ह्रस्वश्च) आपः । अङ्गिः ॥ ११० ॥

(सु०) आप्नोतेः क्तिप् ह्रस्वश्च ॥ आम्लृ व्याप्तौ अस्मात्किप् धातोर्ह्रस्वश्च ॥
किप्प्रत्ययमाह—न्सम्प्रहतो धौ दीर्घः । आपः भिदपामिति दत्वम् । अङ्गिः ॥ ११० ॥

(ग्लानुदिभ्यां डौः) ग्लौः । नौः ॥ १११ ॥

(सु०) ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ डौप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । ग्लौ हर्षक्षये । ग्लौः ।
'ग्लौर्दृग्गाङ्गः क्लानिधिः' इत्यमरः ॥ णुद् प्रेरणे । नौः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः १११

(रातेडैः) राः, रायौ ॥ ११२ ॥

(सु०) रातेडैः ॥ डैप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । रा दाने । रैस्मि इत्यात्वम् ।
राः । 'रः स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः' इति मेदिनी ॥ 'रस्तीक्ष्णे दहने
रास्तु सुवर्णे जलदे धने' इति हैमः ॥ ११२ ॥

(गमेडौः) गौः ॥ ११३ ॥

(सु०) गमेडौः ॥ डोप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । गम्द गतो । औरौरित्यौः ।
गौः । "गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च
सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिहृग्बाणलोमसु" इति केशवः ॥ "गौः स्वर्गे वृषभे
रश्मौ वज्रे चन्द्रेणुमान् भवेत् । अर्जने नेत्रदिग्बाणभूवागवारिषु गौर्मता" इत्यमरः ॥ ११३ ॥

(त०) गमेरिति ॥ गौरिति ॥ "गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः ॥ स्त्री
तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिहृग्बाणलोमसु" ॥ ११३ ॥

(भ्रमेडूः) भूः ॥ ११४ ॥

(सु०) भ्रमेडूः ॥ डूप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । भ्रमे अनवस्थाने । भ्रूः । ११४ ॥

(दमेडौस्) दोः, दोषौ ॥ ११५ ॥

(सु०) दमेडौस् ॥ डोसप्रत्ययमाह—डित्त्वाट्टिलोपः । दसु उपशमे । 'दोषाम्' इति
रः । दोः । 'दोर्द तस्य' इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् ॥ 'ककुहोपणी' इति भाष्यप्रयोगा-
न्नपुंसकत्वम् । 'दोर्दोषा च भुजो बाहुः' इति धनंजयकोशात्स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् ॥ ११५ ॥

(पणेरिज् आदेर्वः) वणिक् ॥ ११६ ॥

(सु०) पणेरिज् आदेर्वः ॥ इज्प्रत्ययमाह—पण व्यवहारे स्तुतौ च । वणिक् ।
'नैगमो वाणिजो वणिक्' इत्यमरः ॥ ११६ ॥

(अशेरशादेशो युप्रत्ययः) रशना ॥ ११७ ॥

(सु०) अशेरशादेशो युप्रत्ययः ॥ युप्रत्ययमाह—युवोरित्यनादेशः । आशूङ्
व्याप्तौ अश भोजने वा । रशना । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । रशनाऽपि
च जिह्वाशाम्' इति विश्वः ॥ रस आस्वादाने । रस शब्दे इति धातुभ्यां युप्रत्यये दन्त्य-
सकारवानपि । रसनं स्वेदनं ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियाम्

इति मेदिनी ॥ 'रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चि जिह्वयोः' इति धरणिः ॥ ११७ ॥

(त०) रशनेति ॥ काञ्ची जिह्वायां दन्त्यसकारवान् ॥ ११७ ॥

(उन्देर्नलोपश्च) ओदनः ॥ ११८ ॥

(सु०) उन्देर्नलोपश्च ॥ युः स्यात् ॥ उन्दो क्लेदने । ओदनः 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदिनी स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ ११८ ॥

(गमेर्गान्तादेशश्च) गगनम् ॥ ११९ ॥

(अन्येभ्योऽपि युः) स्यन्दनम् रोचनः ॥ १२० ॥

(सु०) गमेर्गान्तादेशश्च ॥ युः स्यान्मस्य गश्च ॥ गम्द् गतौ । गगनम् । 'नभोन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः ॥ अन्येभ्योऽपि युः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दनः । 'स्यान्दनं तु सुतौ नीरे तिनिशे ना रयेऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ रुच दीप्तौ । रोचनः । 'रोचना रक्तकलहारे गोभित्तवरयोपितोः (क) । रोचनः कृटशालमस्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु ॥' इति मेदिनी ॥ ११९-१२० ॥

(रञ्जिकृभ्यां क्युः) रजनम् । किरणः ॥ १२१ ॥

(सु०) रञ्जिकृभ्यां क्युः ॥ क्युप्रत्ययमाह-किट्वान्न गुणः । रंज रागे । नो लोप इति नलोपः । रजनम् । 'रजनो रागजनने रजनं रक्तवन्दने' इति मेदिनी ॥ कृ पिक्षेपे । ऋत इरितोर् । किरणः ॥ १२१ ॥

(धृषेर्धिषश्च) धिषणाः ॥ १२२ ॥

(धाञश्च) निधनम् ॥ १२३ ॥

(सु०) धृषेर्धिषश्च ॥ धृषेर्धिष् आदेशश्च । जिघृषा प्रागल्भ्ये । धिषणः । 'धिषणस्त्रिंशत्तुल्यं धिषणाधिषयोपिति' इति मेदिनी ॥ 'धास्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । दुधाष् धारणादौ । आतोऽनपीत्यालोपः । निधनम् । 'निधनं स्यात्कुठे नाशे' इति मेदिनी ॥ 'निधनं कुलनाशयोः' इति हेमः ॥ १२२-१२३ ॥

(त०) धिषणेति ॥ बुद्धौ । गुरौ तु पुंवत् ॥ १२२-१२३ ॥

(पृषदादयः) पृषु सेचने ॥ पृषत् । पृषन्ति । बृह उद्यमे । बृहत् । महान् । जगत् ॥ १२४ ॥

(विपूर्वाद्धनः) वेहत् ॥ १२५ ॥

(सु०) पृषदादयः ॥ अतृप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते वर्तमानेऽर्थे ॥ अतृप्रत्ययमाह—ऋदित्वात् पुंसि त्रितो नुमिति नुम् । स्त्रियां तु ष्ट्वित् इतीप् । पृषु सेचने । निपातनाद् गुणाभावः । पृषत् । पृषन्ति । बिन्दुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनान्त-सुदाहृतम् । 'पृषन्मृगे पुमान्बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना' इति मेदिनी ॥ बृहद्बुद्धौ । बृहत् विपुलम् । 'बृहती क्षुद्रवार्ताकर्या कण्टकार्या च वाचि च' इति विश्वः ॥ मह पूजा-याम् । महान् । 'महती वल्लस्त्रीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुंमाम् श्रेष्ठे

वाच्यवत् इति विश्वः ॥ “विशवावसोस्तु बृहती तुम्बुरोश्च कलावती । महती नारदस्य स्यात्सारस्वत्यास्तु कच्छपी” इति वैजयन्ती ॥ ‘अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः’ इति माघः (क) ॥ हन हिंसागत्योः । विपूर्वाद्दन्तेरन्तृप्रत्ययो धातोष्टिलोपश्च निपातनादुपसर्गेकारस्यैत्वं च । विहन्ति गर्भमिति वेहत् । ‘वेहद्गर्भोपघातिनी’ इत्यमरः ॥ १२४-१२६ ॥

(नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ एते निपात्यन्ते तृप्रत्ययान्ताः) न पतन्त्यनेनेति नसा । नष्टा । त्वेषयतीति त्वष्टा । क्षद् भक्षणे । क्षत्ता । होता । पोता । प्रशास्ता । भ्राता । जार्यां मातीति जामाता । मान पूजायाम् । माता । पातीति पिता । दुहिता ॥ १२६ ॥

(सु०) नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ एते निपात्यन्ते तृप्रत्ययान्ताः ॥ तृप्रत्ययमाह—पत्त् तृपते । नजः प्रकृतिभावो धातोष्टिलोपश्च निपातनात् । सेरा इत्यात्वम् । नसा पौत्रो दौहित्रश्च ॥ णीञ् प्रापणे । नयतेः पुक् गुणश्च निपातनात् । ष्टृत्वम् । नेष्टा ॥ त्विप दीप्तौ । धातोःरितोऽन्त् निपातनात् । त्वष्टा । ‘त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्षणोरादित्यवाच्यपि’ इति मेदिनी ॥ क्षद् शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । क्षत्ता । ‘क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाः स्थे वेश्यायामपि शूद्रजे’ इति विश्वः ॥ हु दानादनयोः । होता ॥ पूञ् पवने । पोता ॥ भ्राज् दीप्तौ । भ्राजतेर्जलोपो निपातनात् । भ्राता । मा माने । जार्यां मातीति । जायाया जादेशो निपातनात् । जामाता ॥ मान पूजायाम् । नस्य लोपो निपातनात् । माता ॥ पा रक्षणे । पातेराकारस्यैत्वं च निपात्यते । पिता । दुह प्रपूरणे । दुहेस्तृप्रत्यस्येद् गुणाभावश्च निपातनात् । दुहिता ॥ १२६ ॥

(सावसेर्ऋः) स्वसा ॥ १२७ ॥

(सु०) सावसेर्ऋः । सु उपपदे असुक्षेपणे इत्यस्मादृप्रत्ययः स्यात् ॥ ऋप्रत्ययमाह—स्वसा भगिनी ॥ १२७ ॥

(यतेवृद्धिश्च) याता ॥ १२८ ॥

(सु०) यतेवृद्धिश्च ॥ यती प्रयत्नेऽस्माहः स्याद् वृद्धिश्च ॥ याता । ‘भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ इत्यमरः ॥ १२८ ॥

(नञि नन्देश्च) न नन्दतीति ननान्दा । ननन्देत्येके ॥ १२९ ॥

(सु०) नञि नन्देश्च ॥ ऋः स्याद् वृद्धिश्च । नु नदि समुद्धौ । न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां रूप्यतीत्यर्थः । ननान्दा । वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननन्दा । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दनी च सा’ इति शब्दार्णवः ॥ ‘उपा पूषा ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता’ इति विश्वः ॥ १२९ ॥

(दिवेर्ऋः) देवा, देवरौ ॥ १३० ॥

(क) रणदिभ्राषट्टनयानभस्वतः पृथग् विभिन्नाश्रुतिमण्डलैः स्वरैः स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्खनाभवेच्चमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ इत्ययं सम्पूर्णश्लोकः ।

(सु०) दिवेऋः ॥ दिवु क्रीडादौ । देवा ॥ 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः ॥ १३० ॥

(नयतेर्डिच) ना, नरौ, नरः ॥ १३१ ॥

(छ०) नयतेर्डिश्च ॥ डिप्रत्ययमाह—डित्त्वाटिट्कोपः । णीञ् प्राणणे । ना । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः ॥ १३१ ॥

(अत्यादेरनिः) अरणिः । सरणिः । तरणिः । धमनिः । अशनिः । अवनिः । रजनिः [धरणिः] ॥ १३२ ॥

(सु०) अत्यादेरनिः ॥ अनिप्रत्ययमाह—ऋ गतौ । अरणिः । 'अरणिर्वह्निमन्त्रे नाद्वोर्यनिर्मन्थयदारुणि' इति मेदिनी ॥ सृ गतौ । सरणिः । 'सरणिः श्रेणिप्रत्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसाः ॥ शृ हिंसायाम् । ततोऽनिः शरणि रित्येके (क) ॥ घृञ् धारणे । धरणिः भूमिः ॥ धमिः सौत्रः । धमनिः शिरा ॥ अश भोजने । अश्यते भूज्यते राजप्रमिन्द्रेणानपेति अशनिः । 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्जलायां पवात्रपि' इति मेदिनी ॥ अश रश्नयादौ । अवनिः पृथिवी ॥ तृ प्लवनतरणयोः 'तरणिर्युगमौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ कुमारी लताविशेषः । तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ रञ्ज राणे । नलोपो निरातनाद् । रजनिः । कृदि कारादितोपि 'रजनी हस्तिनी रात्रिर्हरिद्राजनुकानु च' इति मेदिनी ॥ १३२ ॥

(अच्यदेरिस्) अर्चिः, अर्चिषी । रोचिः । शोचिः । छदिः । देविः । सर्पिः ॥ १३३ ॥

(सु०) अच्यदेरिस् ॥ इस्प्रत्ययमाह—अर्च पूजायाम् । अर्चिः 'ज्वालाभा सोर्न पुंस्यर्चिः' (ख) इति सान्तेष्वमरः ॥ ष्यन्तादर्चेरिप्रत्यये अर्चिरिदन्तोऽपि । 'अर्चि-हंतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके । शोचिः । 'रोचिः शोचिहमे छीवे' इत्यमरः ॥ हु दानादनयोः । हविः घृत् ॥ सृञ् गतौ । सर्पिः आज्यम् ॥ १३३ ॥

(त०) अच्यदेरिति ॥ अर्चिज्वाला ॥ इदन्तोऽपि । शोचिर्दीप्तिः ॥ १३३ ॥

(द्युतेरादेर्जः) ज्योतिः ॥ १३४ ॥

(सु०) द्युतेरादेर्जः ॥ इस् स्यात् दस्य जश्च ॥ द्युत दीप्तौ । ज्योतिः । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान् ननुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' इति मेदिनी ॥ १३४ ॥

(बृहर्नलोपश्च) बर्हिः ॥ २३५ ॥

(सु०) बृहर्नलोपश्च ॥ बृह वृद्धौ अन्मादिस् प्रत्ययः स्यान्नकारस्य लोपश्च बर्हिः । 'बर्हि स्यात्कुशशुष्मणोः' इत्यमरः ॥ १३५ ॥

(जनादेरुस्) जनुः । ऋ अरुः । परुः ॥ १३६ ॥

(क) शरणिरिति । शरणिः पथि चावलाविति तालव्यादौ अजयः । इमामग्रे शरणिमिति मन्त्रे शरणि हिंसात्रतलोपरूपां मीमृषः क्षमस्वेति बेदभाष्यम् ॥ धरणिरिति । टीकायां दृश्यया मूत्रेऽपि नियोज्यम् । कचिदस्य पाठो नास्ति ।

(ख) अचिरिति । तमत्रिवास्फूर्जयन्निति मन्त्रः ॥ नयनमिदं सनिद्रं वृणोते दैवमचिरिति मावः ।

(चक्षेत्रिशत्) चक्षुः (क) । वप् वपुः । यज् यजुः ॥ १३७ ॥

(सु०) जनादेरुस् ॥ उस् प्रत्ययमाह—जनी प्रादुर्भावे । जनुः । ‘जनुर्जननजन्मानि’ इत्यमरः ॥ ऋ गतौ । अरुः । ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीबे’ इत्यमरः ॥ पू पालनपूरणयोः । परुः । ‘प्रन्थिनां पर्वपरुपी’ इत्यमरः ॥ हुवप् बीजसंताने । वपुः । ‘वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृता-वपि, इति मेदिनी ॥ शस्ताकृतिः । प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः । यजदेवपूजादौ । यजुर्वेदः १३६-१३७

(त०) जनादेरिति ॥ जनुर्जननम् । परुर्ग्रन्थिः ॥ १३६-१३७ ॥

(एतेर्णित्) आयुः ॥ १३८ ॥ इति द्वितीयः पादः ॥

(सु०) एतेर्णित् ॥ इण् गतावित्यस्मात् णुस् प्रत्ययः स्यात् ॥ णित्त्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशः । आयुपी ॥ १३८ ॥

इति सुबोधिन्यामुणादौ द्वितीयः पादः ।

(धीवरादयः प्वरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते) (ख) धीवरः ।

शर्वरी । निषद्वरः । पीवरः ॥ १३९ ॥

(सु०) धीवरादयः प्वरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ प्वरप्रत्ययमाह—षित्त्वात् ष्टभ्रित इतीप् । डुधाञ् धारणादौ । ईत्वं निपातनात् । धीवरः । ‘कैवते दाशधीवरो’ इत्यमरः ॥ शृ हिंसायाम् । शर्वरी । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ इति मेदिनी ॥ षद्वल् विश-रणादौ । निषद्वरः । ‘निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी’ इति मेदिनी ॥ पा पाने । ईत्वं निपात्यते । पीवरः । अन्ये तु पीव स्थौल्ये अस्मात्प्वरप्रत्यये यवयोर्वसे हकारे चेति वलोपे पीवर इत्याहुः । ‘पीवरः कच्छपे स्थूले’ इति मेदिनी ॥ १३९ ॥

(त०) धीवरादयः ॥ शर्वरी रात्रिः । निषद्वरस्तु जम्बालः । विषद्वरी रात्रिः ॥ ३९ ॥

(इणादेर्नक्) इनः । जिनः । दीनः । कृष्णः ॥ १४० ॥

(सु०) इणादेर्नक् ॥ नक्प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । इण् गतौ । इनः । ‘इनः पत्न्यौ नृपार्कयोः’ इति मेदिनी ॥ जि जये । जिनः । ‘जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात्त्रिषु जित्वरे’ इति मेदिनी ॥ दीङ् क्षये । ‘दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्’ इति वि-श्वः ॥ कृप विलेखने । कृष्णः । ‘कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्रौप-दीनीलोकणाद्राक्षासु योषिति । वर्णके वाच्यलिङ्गः स्यात्कलोवे मरिचलोहयोः’ इति मेदिनी ॥

(त०) इणादेरिति ॥ ‘मयः सूर्यं नृपे पत्न्यौ ॥ १४० ॥

(बन्धेर्ब्रधबुधौ च) ब्रध्नः । बुध्नः ॥ १४१ ॥

(सु०) बन्धेर्ब्रधबुधौ च ॥ बन्ध बन्धने अस्मान्नक् स्याद्भतोः स्थाने एतावा-देशौ च स्याताम् ॥ ब्रध्नः । बुध्नः । ‘भास्कराहास्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः’ इत्यमरः ॥ ‘बुध्नो ना मूलरुद्रयोः’ इति मेदिनी ॥ १४१ ॥

(क) चक्षेरिति । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि अस्मादुस् शिङ्गवति । शित्त्वात्ख्याजाघादेशो न । च-क्षते रूपमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः । (ख) धीवरादय इति । आदिपदेन द्वित्वर छत्वर धीवर मी-वर चीवर तीवर नीवर गह्वरकद्वरसंयद्वा इत्येषां ग्रहणम् ।

(धादेर्नः) धानाः । पर्णम् । वस्नः । श्रोणः ॥ १४२ ॥

(सु०) धादेर्नः ॥ नप्रत्ययमाह—डुधाञ् धारणादौ । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ 'धाना भृष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः ॥ पृ० पालनादौ । पर्णम् । 'पर्णं पत्रे किञ्चुके ना' इति मेदिनी ॥ वस निवासे । वस्नः । वस्नो मूल्ये वेतने च' इति विश्वः ॥ 'वस्नस्त्वविक्रिये पुंसि वेतने स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ अविक्रये मूल्ये इत्यर्थः ॥ श्रु श्रवणे । श्रोणः पङ्गुः ॥ १४२ ॥

(त०) धादेरिति ॥ 'धाना भृष्टयवे स्त्रियाम्' । मूल्यवेतनयोर्वस्नः । श्रोणः पङ्गुः १४२

(लक्ष्नेर्नस्याणमटौ) लक्षणम् । लक्ष्मणः ॥ १४३ ॥

(सु०) लक्ष्नेर्नस्याणमटौ ॥ लक्षदर्शनाङ्गनयोः । अस्माच्चुरादित्यन्तात् नः स्यात्प्रत्ययस्याणमटावागमौ च स्याताम् ॥ लक्षणम् । लक्ष्मणः । 'लक्षणा हंसयोपायां सारसस्य च लक्ष्मणा' इति ॥ "लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सौमित्रिरपि लक्षणः । "लक्ष्मणं लक्ष्मणे नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः" इति विश्वः ॥ "लक्ष्मणं नाम्नि चिन्हे स्यात्सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वौपधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥ १४३ ॥

(त०) लक्ष्नेरिति ॥ 'लक्षणं नाम्नि चिन्हे च रामभ्रातरि च द्वयम्' 'लक्षणा हंसयोपायां सारसस्य च लक्ष्मणा' ॥ १४३ ॥

(रास्नादयः) रासु शब्दे । रास्ना । सास्ना स्थूणा । वीणा । कृती कृत्स्नम् । तिज तीक्ष्णम् । श्लिषेः श्लक्ष्णम् ॥ १४४ ॥

(सु०) रास्नादयः ॥ नकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ रस आस्वादाने । उपधाया दीर्घो निपातनात् रास्ना । 'रास्ना तु स्याद्भुजङ्गास्थामेलापण्योमपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ षस स्वप्ने । उपधाया दीर्घो निपातनात् । सास्ना । 'सास्ना तु गलकम्बलः' इति मेदिनी ॥ षा गतिनिवृत्तौ । ऊर्त्वं णत्वं च निपात्यते । स्थूणा । 'स्थूणा स्यात्सूर्म्यो स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी ॥ सूर्मो लोहप्रतिमा ॥ वी गत्यादिषु । णत्वं निपातनात् । वीणा । 'वीणा विद्युति वल्लक्याम्' इति मेदिनी ॥ कृती छेदने । वक्ष्यमाणेभ्यः क्स्नप्रत्ययो निपातनात् । कृत्स्नम् ॥ तिज निशाने । धातोर्दीर्घो निपातनात् । चोः कुरिति गः । खसे चपा झसानामिति कः । पत्वणत्वे । तीक्ष्णम् । "तीक्ष्णं सासुदलवणे विप-खोडाजिसुष्कके । क्लीबं यवाप्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिपु' इति मेदिनी ॥ श्लिष आलिङ्गने । श्लिषेरिकारस्यात्वं निपातनात् । षदोरिति कत्वम् श्लक्ष्णम् ॥ १४४ ॥

(त०) रास्नादयः ॥ रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गलकम्बलः । स्थूणा गृह-स्तम्भः ॥ १४४ ॥

(मनादेर्युः) मन्युः । दस्युः । जन्युः ॥ १४५ ॥

(सु०) मनादेर्युः ॥ युप्रत्ययमाह—मन ज्ञाने । निपातनात् युवोरित्यनादेशः । मन्युः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' दसु उपक्षये । दस्युः । 'दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि' इति मेदिनी ॥ जनी प्रादुर्भावे । जन्युः । 'अथ जन्युः स्यात्प्राण्यग्निधातृषु' इति मेदिनी ॥ १४५ ॥

(त०) मनादेरिति ॥ 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' दस्युश्चौरः । जन्युर्देही ॥ १४५ ॥

(मृडस्युक्) मृत्युः ॥ १४६ ॥

(सु०) मृडस्युक् ॥ त्युक्प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । मृड् प्राणत्यागे । मृत्युः । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ १४६ ॥

(सतैरय्युक्) सरयुः । सरयूः ॥ १४७ ॥

(सु०) सतैरय्युक् ॥ अयु—अयुप्रत्ययवाह—सृ गतौ । सरयुः । सरयूः नदी १४७

(पादेः पः) पापम् ॥ १४८ ॥

(सु०) पादेः पः ॥ पप्रत्ययमाह—पा रक्षणे । पाति रक्षति धर्मादात्मानमिति पापम् ॥ १४८ ॥

(न्यादेः कित्) नीपः । सूपः । कुङ् शब्दे । कूपः (क) ॥ १४९ ॥

(सु०) न्यादेः कित् ॥ पक्प्रत्ययमाह—णीञ् प्रापणे । नीपः । 'नीप. कदम्बबन्धू. कनीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ पुञ् अभिपत्रे । बाहुलकादीर्घः । सूपः । 'सूणे व्य-जनसूदयोः' इति मेदिनी ॥ कुङ् शब्दे । बाहुलकादीर्घः । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्निति कूरः ॥

(शिल्पादयः) शील शिल्पम् । शसु शष्पम् । बाधृ बाष्पम् । रु रूपम् । शृ शूर्पम् ॥ १५० ॥

(सु०) शिल्पादयः ॥ पक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शील समाधौ । ह्रस्वो नि-पातनात् । शिल्पम् कौशलम् ॥ शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पम् । 'शष्पं बालवृणं घासः' इत्यमरः ॥ बाधृ विलोडने । धस्य षत्वं निपातनात् । बाष्पः । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः ॥ 'बाष्पमूष्मणि चाश्रुणि' इति च ॥ रु शब्दे । दीर्घत्वं निपातनात् । रूपम् । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं' इति विश्वः ॥ शृ हिंसायाम् । निपातनादुर । 'य्यो वि हसे' इति दीर्घः । शूर्पम् । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्रो' इत्यमरः ॥ १५० ॥

(त०) शिल्पादय इति ॥ शिल्पं कौशलम् । शष्पं बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च ॥ बाष्पमिति ॥ 'अस्रो नेत्रजलोष्मणोः' रूपं स्वभावे सौन्दर्यं ॥ १५० ॥

(स्तनादेर्घ्यन्तादित्नुः) (ख) स्तनयित्नुः । गदयित्नुः ॥ १५१ ॥

(सु०) स्तनादेर्घ्यन्तादित्नुः ॥ इत्नुप्रत्ययमाह—स्तन गद्दी देवशब्दे । चुरादी ष्यन्तौ । गुणे कृते अयादेशः । स्तनयित्नुः । 'स्तनयित्नुः पुमान्वारिधरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी ॥ 'स्तनयित्नुः प्रयोवाहे तद्वृत्तौ मृगरोगयोः' इति विश्वः ॥ गद-यित्नुः । गदयित्नुः पुमान्कामे जलपाके कामुकेऽपि च ॥ इति विश्वः ॥ १५१ ॥

(त०) स्तनादेरिति ॥ स्तनयित्नुरिति ॥ जेरलोपः ॥ १५१ ॥

(दाभाभ्यां नुः) दानुः । भानुः ॥ १५२ ॥

(क) नीप इत्यादौ पप्रत्ययस्य कित्करणाद् गुणो न । (ख) स्तनादेरिति । आदिपदेन ह्रस्विपुषिमदीनां ग्रहणमिति केचित् । तेन हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । मदयित्नुर्मदिरा ।

(सु०) दाभाभ्यां नुः ॥ नुप्रत्ययमाह—डुडाब् दाने । दानुः । ‘दानुर्दातरि विकान्ते’ इति मेदिनी ॥ भा दासौ । भानुः । ‘भानु रश्मिदिवाकरौ’ इत्यमरः ॥ १५२ ॥

(घेट इच्च) धेनुः ॥ १५३ ॥

(सु०) घेट इच्च ॥ नु स्याद्वातोर्त्विचं च ॥ घेट् पाने । संध्यक्षरणामित्यात्वे कृते इत्वम् । ततो गुणः । धेनुः । ‘धेनुः स्यान्नवसूतिका । इत्यमरः ॥ १५३ ॥

(सुवः किच्च) सूनुः ॥ १५४ ॥

(सु०) सुवः किच्च ॥ नुक् स्यात् ॥ कित्त्वान्न गुणः । पूह् प्राणिप्रसवे । सूनुः । ‘सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ’ इति विश्वः ॥ १५४ ॥

(त०) सूनुरिति ॥ ‘सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ’ ॥ १५४ ॥

(अजिवृभ्यां णुः) वेणुः । वर्णुः ॥ १५५ ॥

(सु०) अजिवृभ्यां णुः ॥ णुप्रत्ययमाह—अज गतौ । अजेर्वाति वीः । वेणुः । ‘वेणुर्गृपान्तरे वशे’ इति विश्वः ॥ वृह् सम्भक्तौ । वर्णुः । नददेशभेदयोः ॥ १५५ ॥

(स्थारीभ्यां णुः) स्थाणुः । रेणुः ॥ १५६ ॥

(सु०) स्थारीभ्यां णुः ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थाणुः । ‘स्थाणुः काले हरे पुमान् । अस्त्रा ध्रुवं’ इति मेदिनी ॥ ‘स्थाणुः काले स्थिरं हरं’ इति विश्वः ॥ रो गतिरेपणयोः । रेणुः । ‘रेणु स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुल्लिङ्गः पर्पटे पुनः’ इति मेदिनी ॥ ‘रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः’ इत्यमरः ॥ १५६ ॥

(त०) स्थाणुरिति ॥ ‘स्थाणुः काले स्थिरं हरं’ ‘रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः’ ॥ १५६ ॥

(विषेः कित्) विष्णुः ॥ १५७ ॥

(सु०) विषेः कित् ॥ णुक्प्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । विप्ल व्यासौ । विष्णुः । ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णः’ इत्यमरः ॥ १५७ ॥

(क्रादेः कः) (क) कर्कः । राका । अर्कः । कल्कः । इण् एकः । भेकः । काकः । पाकः । निहाका ॥ १५८ ॥

(सु०) क्रादेः कः ॥ कप्रत्ययमाह—बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । डुकल् करणे । कर्कः । ‘कर्कः कर्कं तले वह्नौ शुक्लाश्वं दपणे घटे’ इति विश्वः ॥ रा दाने । राका । ‘राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजः स्त्रियाम् । सम्पूर्णन्दुतिथौ’ इति मेदिनी ॥ ‘राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजः कन्या पूर्णन्दुः पूर्णिमाऽपि च’ इति विश्वः ॥ अर्कं पूजयाम् । चोः कुरिति कः । अर्कः । ‘अर्कोऽर्कपणं स्फटिके रवौ ताम्रे बृहस्पतौ’ इति विश्वः ॥ कल गतौ । कल्कः । ‘कल्कोऽस्त्री घनतैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिपु पापाशये पुनः’ इति मेदिनी ॥ ‘कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि’ इति विश्वः ॥ इण् गतौ । एकः । ‘एकः संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिपु’ इति मेदिनी ॥ ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इति विश्वः ॥ जिभो भये । भेकः ।

(क) भ्रत्रादिपदेन दाकभाकयोरपि ग्रहणम् । दाको दाता । धाकोऽनड्वानाधारश्च ।

‘भेको मण्डूकमेपयोः’ इति विश्वः ॥ कै शब्दे । काकः । “काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोली-काकजंघयोः । रक्तिकायां मलट्वां च काकमाच्यां च योपिति । कार्क सुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ” इति मेदिनी ॥ मलयूः काकोदुम्बरिका ॥ पा पाने । पाकः । “पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौकल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ओहाक् त्यागे । निहाका । ‘निहाका गोधिका समे’ इत्यमरः ॥ १५८ ॥

(त०) क्रादेरिति ॥ कर्को धवलघोटकः ॥ राका पूर्णिमा तिथिः ॥ ‘कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्कृष्टयोरपि’ एके सुख्यान्यकेवलाः । ‘भेको मण्डूकमेपयोः’ पाकः शिशुः ॥ ‘निहाका गोधिका समे’ ॥ १५८ ॥

(नौ सदेडित् । निष्कः ॥ १५९ ॥

(सु०) नौ सदेडित् ॥ कडप्रत्ययमाह—डित्वाट्टिलोपः । पद्ल विशरणादौ । निष्कः । ‘निष्कोऽस्त्री हेमिन् तत्पले’ इति विश्वः ॥ १५९ ॥

(त०) ‘निष्कोऽस्त्री हेमिन् तत्पले’ ॥ १५९ ॥

(शकेरुनउन्तउन्तिउनिप्रस्थयाः) शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ॥ १६० ॥

(सु०) शकेरुनउन्तउन्तिउनिप्रस्थयाः ॥ उनउन्तउन्तिउनिप्रस्थयानाह—शक्त् शक्तौ शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः । “शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः” इत्यमरः ॥ “शकुनस्तु पुमान्पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभाशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्न-पुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ‘शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः’ इति मेदिनी ॥ १६० ॥

(हृश्याभ्यामितः) हरितः । श्येतः । (क) ॥ १६१ ॥

(सु०) हृश्याभ्यामितः ॥ इतप्रत्ययमाह—हृञ् हरणे । हरितः । ‘हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्’ इति मेदिनी ॥ श्यैङ् गतौ । श्येतः । ‘शुक्लशुभ्रशुचि-श्वेतविशदश्येतपाण्डराः’ इत्यमरः ॥ १६१ ॥

(रुहे रस्य लो वा) रोहितः—लोहितः ॥ १६२ ॥

(सु०) रुहे रस्य लो वा ॥ अस्मादितः स्याद्रस्य वा लकारः ॥ रुह बीज-जन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहितः—लोहितः । “रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशारासने । पुंसि स्यान्मोनमृगायांभेदे रोहितकद्रुमे” इति मेदिनी ॥ “लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकु-चन्दने । पुमान्दान्तरे भौमे वणे च त्रिषु तद्वति” इति मेदिनी ॥ १६२ ॥

(श्रवादेराद्यः) श्रवाद्यः । स्पृहाद्यः ॥ १६३ ॥

(सु०) श्रवादेराद्यः ॥ आद्यप्रत्ययमाह—श्रु श्रवणे । श्रवाद्यः । अवाद्यो यज्ञपशुः । स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः । स्पृहाद्यः ॥ १६३ ॥

(त०) श्रवादेरिति ॥ श्रवाद्यो यज्ञपशुः ॥ १६३ ॥

(वृत्र एण्यः) वरेण्यः ॥ १६४ ॥

(क.) ‘सन्ध्यन्तरायामा’...अनेनैकारस्याऽऽकारे कृते ‘अरए’ अनेन एकारे सति श्येत इति ।

(सु०) वृञ् एण्यः ॥ एण्यप्रत्ययमाह—वृञ् वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः ॥ १६४ ॥

(अर्तेरन्यः) अरण्यम् ॥ १६५ ॥

(पृषेश्च षस्य जः) पृषु सेचने पर्जन्यः ॥ १६६ ॥

(सु०) अर्तेरन्यः ॥ अन्यप्रत्ययमाह—ऋ गतौ । अरण्यम् । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥ पृषु सेचने । षस्य जः अन्यश्च स्यात् । पर्जन्यः । 'पर्जन्यो मेघशब्दोऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी ॥ १६५-१६६ ॥

(त०) पर्जन्य इति ॥ 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' ॥ १६६ ॥

(वदेरान्यः) वदान्यः ॥ १६७ ॥

(सु०) वदेरान्यः ॥ अन्यप्रत्ययमाह—वद व्यक्तायां वाचि । वदान्यः । 'वदान्य-स्त्यागिवागिमनोः' इत्यजयकोशः ॥ १६७ ॥

(त०) वदेरिति ॥ 'वदान्यस्त्यागिवागिमनोः' ॥ १६७ ॥

(अमादेरत्रः) अमत्रम् । नक्षत्रम् । पतत्रम् । कलत्रम् । वरत्रा ॥ १६८ ॥

(सु०) अमादेरत्रः ॥ अत्रप्रत्ययमाह—अम गत्यादौ । अमत्रं भाजनम् ॥ नक्ष गतौ । नक्षत्रम् । नजः प्रकृतिभावे नक्षत्रमिति साधितं तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ पत्त्र पतने । पतत्र तनूरुहम् ॥ गड सेचने । गदेरादेश्च कः । कडत्रम् । डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् । 'कलत्रं आग्निभार्ययोः' वृञ् वरणे । वरत्रा । 'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः ॥ चर्ममयी रज्जुरित्यर्थः ॥ १६८ ॥

(त०) अमादेरिति ॥ अमत्रं भाजनम् । पतत्रं तनूरुहम् ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ १६८ ॥

(भ्रादेरतः) भरतः । पर्व पूरणे । पर्वतः ॥ १६९ ॥

(सु०) भ्रादेरतः ॥ अतप्रत्ययमाह—भृञ् भरणे । 'भरतः । 'भरतः शबरे नटे । क्षेत्रे रामानुजे शास्त्रे दौष्यन्तावृपभात्मजे । तन्तुवाये' इति हेमचन्द्रः ॥ 'भरतो ना नाट्यशास्त्रे शबरे च सुनौ नटे । रामानुजं च दौष्यन्तौ' इति मेदिनी ॥ पर्व पूरणे । पर्वतः । 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शौले' इति मेदिनी ॥ १६९ ॥

(पृषिरञ्जिभ्यां कित्) पृषतः । रजतम् ॥ १७० ॥

(सु०) पृषिरञ्जिभ्यां कित् ॥ कतप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । पृषु सेचने । पृषतः । 'पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि नः । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्त-प्युभाविमौ' इति मेदिनी ॥ रज्जु रागे । नो लोप इति नलोपः । रजतम् । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात्क्लीवे हारे सुवर्णके' इति मेदिनी ॥ १७० ॥

(त०) पृषि ॥ 'पृषतो बिन्दुमृगयोः' ॥ १७० ॥

(शपादेरथः) शपथः । शमथः । दमथः । वस आवसथः । संवसथः १७१

(सु०) शपादेरथः ॥ अथप्रत्ययमाह—शप आक्रोशे । शपथः । शसु दसु उप-शमे । शमथः । 'दमथः । 'शमथः शान्तिमन्त्रिणोः' इति मेदिनी ॥ दमथस्तु पुमान्दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति मेदिनी । 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः' इत्यमरः ॥ वस निवासे । आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ १७१ ॥

(त०) शपादेरिति ॥ 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ १७१ ॥

(रभादेरसः) रभसः ॥ १७२ ॥

(सु०) रभादेरसः । असप्रत्ययमाह—रभ राभस्ये । रभसः । 'रभसो वेगहर्षयोः १७२

(वेज आत्वाभावस्तुच्) वेतसः ॥ १७३ ॥

(सु०) वेज आत्वाभावस्तुच् ॥ वेज् तन्तुसन्ताने अस्मादसप्रत्यये परे आत्वाभावः प्रत्ययस्य तुडागमश्च स्यात् ॥ वेतसः ॥ १७३ ॥

(दिवेः कित्) दिवु दिवसः ॥ १७४ ॥

(सु०) दिवः कित् । कसप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । दिवु क्रीडादौ । दिवसः । 'वा तु क्लीवे दिवसवासरो' इत्यमरः ॥ १७४ ॥

(कादेरभः) कृ करमः । शृ शरमः । शल गतौ । शलमः । कल गतौ । कलमः । गर्द शब्दे । गर्दभः ॥ १७५ ॥

(सु०) कादेरभः ॥ अभप्रत्ययमाह—कृ विक्षेपं । करमः । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्टृतस्मृते' इति मेदिनी ॥ 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः ॥ शृ हिंसायाम् । शरमः । 'शरभस्तु पशोभिदि' करभो वानरमिदि' इति च मेदिनी ॥ शल गतौ । शलमः । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः ॥ कल गतौ । कलमः । 'कलमः करियोतके' गर्द शब्दे । गर्दभः । "गर्दभः श्वेतकुमुदं गर्दभो गन्वाभिद्यपि । रासभे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः" इति मेदिनी ॥ १७५ ॥

(ऋषिवृषिभ्यां कित्) (क) ऋषभः । वृषभः ॥ १७६ ॥

(सु०) ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ कभप्रत्ययमाह—कित्त्वान्न गुणः । ऋषी गतौ । ऋषभः "ऋषभः स्यादादिजिने वृषभे भेपजे स्वरं । कर्णरन्ध्रे कौलपुच्छं श्रेष्ठे चाप्युत्तरे स्थितः ॥ ऋषभी शूकशिम्ब्यां स्यात्पुरुषाकारयोपिति । विधवायां शिरालायाम्" इति ह्रस्वचन्द्रः ॥ "ऋषभस्त्वौपधान्तरे । स्वराभिद्वृषयोः कर्णरन्ध्रे गर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्नानकारयोपिति । शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां कचिन्मता" इति मेदिनी ॥ वृषु सेचने । वृषभः । "वृषभः श्रेष्ठवृषयोः" ॥ १७६ ॥

(रासवल्लिभ्यां च) (ख) रासृ शब्दे । रासभः । वल्ल संवरणे । वल्लभः ॥

(सु०) रासवल्लिभ्यां च ॥ अभः स्यात् ॥ रासृ शब्दे । राशभः ॥ वल्लसंवरणे । वल्लभः । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गभे' इति मेदिनी ॥ १७७ ॥

(विशादेरन्तः) वेशन्तः । वसन्तः । जयन्तः ॥ १७८ ॥

(सु०) विशादेरन्तः ॥ अन्तप्रत्ययमाह—विश प्रवेशने । वेशन्तः । 'वेशन्तः पल्लवं चाल्पसरः' इत्यमरः ॥ वस निवासे । वसन्तः ऋतुः ॥ जि जये । जयन्तः । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः ॥ १७८ ॥

(क) ऋषिवृषिभ्यामिति । आभ्यमिभः प्रत्ययः स्यात् स च कित् ।

(ख) वेति । चकारात् 'अभप्रत्ययो भवात् ।

(त०) विशादेरिति ॥ वेशन्तः पल्लवम् ॥ जयन्तः शक्रपुत्रः ॥ १७८ ॥

(हन्तेर्हिमुट् च) हेमन्तः ॥ १७९ ॥

(सु०) हन्तेर्हिमुट् च ॥ हन हिंसागत्योः । अस्य हिरादेशोऽन्तप्रत्ययः प्रत्ययस्य मुडागमश्च स्यात् ॥ हेमन्तः ॥ बाहुलकादन्येभ्योऽप्यन्तः । अर्ह पूजायाम् । अर्हन्तः । 'अर्हन्तः क्षपणको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः ॥ १७९ ॥

(अर्त्यादेररः) अररम् । (क) अररः । चमरः । देवरः । वस निवासे । वासरः ॥ १८० ॥

(सु०) अर्त्यादेररः ॥ अरप्रत्ययमाह—ऋ गतौ । अररम् । 'अररं छदकपाटयोः' इति मेदिनी ॥ 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः ॥ असु अनवस्थाने । अररः । 'अररः कामुके भृङ्गे' इति मेदिनी ॥ चमु अदने । चमरः न चमरं चामर स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ दिवु क्रीडादौ । ज्यन्तः । देवयतीति देवरः । पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥ वस निवासे । ज्यन्तः । वासयतीति वासरो दिवसः ॥ १८० ॥

(त०) अर्त्यादेरिति ॥ अररं कपाटम् ॥ १८० ॥

(कुवः कितुट् च) (ख) कुररः ॥ १८१ ॥

(सु०) कुवः कितुट् च ॥ करप्रत्ययमाह—कित्त्वाच्च गुणः । कु शब्दे । कुररः । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः ॥ १८१ ॥

(अङ्ग्यादेगरः) अङ्गारः । मन्दारः ॥ १८२ ॥

(सु०) अङ्ग्यादेरारः ॥ आरप्रत्ययमाह—अगि गतौ अङ्गारः । 'अङ्गारमुलमुके न स्त्री षुल्लिङ्गस्तु महीमुने' इति मेदिनी ॥ मदि स्तुत्यादौ । मन्दारः । बाहुलकादारुप्रत्ययोऽपि । मन्दारुः । 'पारिभद्रे तु मन्दारुर्मन्दारः पारिजातके' इति शब्दानांभः ॥ 'मन्दारुः स्यात्सुगद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपेणं च' इति विद्वः ॥ १८२ ॥

(गडः कड च) गड आसेचने । कडारः ॥ १८३ ॥

(सु०) गडेः कड च ॥ गडि वदनैकदेशे । गड सेचने वा । अस्य कडादेश आरप्रत्ययश्च स्यात् ॥ 'कडारः कपिलः पिङ्गः' इत्यमरः ॥ 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी १८३

(शृङ्गारादयः) शृङ्गारः । भृङ्गारः । मृजूप् मार्जारः । कमु कुमारः तुषारः । कामारः ॥ १८४ ॥

(सु०) शृङ्गारादयः ॥ आरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शृ हिंसायाम् । नुम् नुक् ह्रस्वश्च निपात्यते । शृङ्गारः । 'शृङ्गारः छरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । नपुंसकं लवङ्गेऽपि नागसंभवचूर्णयोः' इति मेदिनी । भृज् भरणे । नुम् गुक् च निपात्यते । भृङ्गारः । 'भृङ्गारः कनकालुका' 'भृङ्गारी झिल्लिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमान्' इति च ॥ मृजूप् शुद्धौ । मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिः । मार्जारः । 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः ॥

(क) अर्त्तरप्रत्यये धातोर्गुणे चाररमिति ।

(ख) कुव इति । कुधातोेरप्रत्ययः स्यात् स च कित् तस्य रडागमश्च ।

‘मार्जार ओतौ खट्वाङ्गे’ इति मेदिनी ॥ कसु कान्तौ । उपधाया उत्वं गुणाभावश्च निपातनात् । कुमारः । ‘कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने । कुमारी शैलतनयावनकालयोर्नदीभिदि । सहाऽपराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥ तुष तुष्टौ । तुषारः । ‘तुषारस्तुहिर्न हिमम्’ इत्यमरः ॥ कासु शब्दकुत्सायाम् । कासारः । ‘कासारः सरसी सरः’ इत्यमरः ॥ १८४ ॥

(त०) भृङ्गारः इति । ‘भृङ्गारः कनकालुका ॥’ १८४ ॥

(सतैरपः घुक् च) सर्षपः ॥ १८५ ॥

(सु०) सतैरपः घुक् च ॥ स्र गतौ अस्मादपप्रत्ययः स्याद्भातोः घुगागमश्च ॥ अपप्रत्ययमाह—सर्षपः ॥ १८५ ॥

(विटपादयः) विट् शब्दे । विटपः । विष्टपम् । कुणपम् । वल संवरणे । उलपम् ॥ १८६ ॥

(सु०) विटपादयः ॥ कपप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—कित्त्वान्न गुणः । विट् शब्दे । विटपः । ‘विटपो न स्त्रियां स्तम्भे शाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना’ इति मेदिनी । विश प्रवेशने । विशतेः प्रत्ययस्य तुडागमो निपात्यते । छशपेति पत्वम् । घृत्वम् । विष्टपम् । ‘विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरः ॥ कण शब्दे । वस्योत्वं निपातनात् । कुणपम् । ‘कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च’ इति मेदिनी ॥ ‘कुणपः शवमस्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ वल संवरणे । वस्योत्वं निपातनात् । उलपम् । ‘उलपो न स्त्री गुलिमन्यां ना तृणान्तरे’ इति मेदिनी ॥ १८६ ॥

(त०) उलप इति ॥ कोमलं तृणम् ॥ १८६ ॥

(वृतादेस्तिकः) वर्तिका (क) ॥ १८७ ॥

(सु०) वृतादेस्तिकः ॥ तिकप्रत्ययमाह—वृत्तु वर्तने । वर्तिका ॥ १८७ ॥

(कृतः कित्) कृत्तिका (ख) ॥ १८८ ॥

(सु०) कृतः कित् ॥ कृती छेदने इत्यादिभ्यस्तिकक स्यात् ॥ कित्त्वान्न गुणः । कृत्तिका ॥ भिदिर् विदारणे । भित्तिका भित्तिः । लतु सौत्रो धातुः । लत्तिका गोधा ॥ १८८ ॥

(इष्यशिभ्यां तकः) इष्टका । अष्टका (ग) ॥ १८९ ॥

(सु०) इष्यशिभ्यां तकः ॥ तकप्रत्ययमाह—इषु इच्छायाम् । घृत्वम् । इष्टका ॥ अशूङ् व्याप्तौ । छशपेति पत्वम् । अष्टका ॥ १८९ ॥

(वीपतिभ्यां तकः) वेतनम् । पत्तनम् ॥ १९० ॥

(सु०) वीपतिभ्यां तकः ॥ तनप्रत्ययमाह—वी गत्यादौ । वेतनम् ॥ पत्त्वं पत्तने । पत्तनम् । ‘पत्तनं पुटभेदनम्’ इत्यमरः ॥ १९० ॥

(अत्यां देर्भः) अर्भः । दृ । दर्भः । गर्भः ॥ १९१ ॥

(क) वर्तिकेति । लीलिङ्गत्वादाप्, वर्तीति भाषा । (ख) कृत्तिकेति । ताराविशेषः ।

(ग) ‘अष्टका श्राद्धे, अदनन्ति ब्राह्मणा यस्यां साष्टका । अष्टौ परिमाणमस्य इत्यष्टिका ।

(सु०) अर्थादेर्भः ॥ भप्रत्ययमाह—ऋ गतौ । इयतीति अर्भः शिशुः । कप्रत्यये अर्भकः ॥ दृ विदारणे । दर्भः गृ निगरणे । गर्भः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्ठके' इति मेदिनी ॥ १९१ ॥

(इणः कित्) इभः ॥ १९२ ॥

(सु०) इणः कित् ॥ भक् स्यात् ॥ कित्वात्र गुणः । इण गतौ । इभः । 'इभः स्तम्बेरमः पञ्ची' इत्यमरः ॥ १९२ ॥

(असिसञ्जिभ्यां क्थिः) अस्थि । सक्थि ॥ १९३ ॥

(सु०) असिसञ्जिभ्यां क्थिः ॥ क्थिप्रत्ययमाह—कित्वात्रस्य लोपः । असु क्षेपणे । अस्थि । 'कीकसं कुलयमस्थि च' इत्यमरः ॥ पञ्ज सङ्गे । चोः कुरिति जस्य गः । 'खसे चपा' इति कः । 'नो लोप' इति नलोपः । सक्थि । 'सक्थि क्लीबे दुमानूरुः' इत्यमरः ॥ १९३ ॥

(शुषादेः क्सिः) शुक्षिः । कुष निष्कर्षे । कुक्षिः । अशू अक्षि ॥ १९४ ॥

(सु०) शुषादेः क्सिः ॥ क्षिप्रत्ययमाह—कित्वात्र गुणः । शुष शोषणे । ष-होरिति कः । पत्वम् । शुक्षिः वानः ॥ कुष दादेः कुक्षिः ॥ अशूङ् व्यासौ । छशपेति पत्वं कत्वं च अक्षि नयनम् ॥ १९४ ॥

(त०) शुक्षिरिति ॥ शुक्षिर्वातः ॥ १९४ ॥

(इषः कसुः) इक्षुः ॥ १९५ ॥

(सु०) इषः कसुः ॥ कसुप्रत्ययमाह—कित्वात्र गुणः । इषु इच्छायाम् । कत्वे पत्वे इक्षुः । 'रसाल इक्षुः' इत्यमरः ॥ १९५ ॥

(अवितृस्तृन्त्रिभ्य ईः) अवीः । तरीः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीः १९६

(सु०) अवितृस्तृन्त्रिभ्य ईः ॥ ईप्रत्ययमाह—अव रक्षणादौ । अवीः । 'अ-वीर्नारी रजस्वला ॥ तृ प्लवनतरणयोः । तरीः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तरीर्धूमः ॥ तन्त्रि कुटुम्बधारणे चुरादिः । तन्त्रयतीति । जेरिति जिलोपः । तन्त्रीर्वीणा ॥ १९६ ॥

(त०) अवोरिति ॥ अवति गर्भमवीः । अवी स्त्री गर्भिणी विदुः ॥ तरीर्नी ॥ 'स्तरीः शयनं भ्रूम' इति च ॥ १९६ ॥

(लक्षेर्मुट् च) लक्ष्मीः ॥ १९७ ॥ इति तृतीयः पादः ॥

(सु०) लक्षेर्मुट् च ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः चुरादिः अस्मादीप्रत्ययः स्यात्प्रत्ययस्य मुडागमश्च ॥ जेरिति जिलोपः । लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्धयोपधौ च प-श्यायाम्' इति मेदिनी । दीर्घादपि कृदिकारादिति पाक्षिक ईप् कैश्चिदिष्यते । अत एव वातप्रमोक्षीलक्ष्मीत्यादिशब्दा पक्षे ईवन्ता अपि । 'आशोराश्यहिर्दंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशः ॥ १९७ ॥

इति सुबोधिन्यामुणादौ तृतीयः पादः ॥

(वातप्रम्यादयः) वातप्रमीः । (क) यान्यनेनेति ययीः । पा रक्षणे । पपी ॥ १९८ ॥

(सु०) वातप्रम्यादयः ॥ कीप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कस्येत्संज्ञा । माङ् माने । आतोऽनपीत्यालोपः । वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । 'वातप्रमीवांतमृगः' इत्यमरः ॥ अर्थ स्त्रीपुंसयोः ॥ या प्रावणे । ययीरश्वः ॥ पा रक्षणे पपीः । निपातनादुभयत्र द्वित्वम् 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' इति विश्वः ॥ १९८ ॥

(त०) वातेति ॥ ययीरश्वः ॥ 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ॥ १९८ ॥

(रत्न्यादयः) ऋ रत्निः । अञ्जू अञ्जलिः । मदी मत्स्यः । अत अतिथिः । अगि अङ्गुलिः । कौतेः कवचः । यु यवासः । कृश कृशानुः ॥ १९९ ॥

(छ०) रत्न्यादय इति ॥ रत्न्यादयो निपात्यन्ते—ऋअञ्जूमदीअतअगिकुयुकृशिभ्योऽष्टम्यः कत्ति अलि स्य इथि उलि अच आश आनुक् प्रत्यया यथासंख्यमष्टौ भवन्ति । ऋ गतौ, कत्तिः । किच्चाञ् गुणः, रत्वम्, रत्तिः । 'बद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः प्रसृताङ्गुलिः' अरत्तिरत्र नङ्समासः । प्रसृताङ्गुलिर्यो हस्तः सोऽरत्तिरित्यर्थः ॥ अञ्जू द्यक्त्वाद्दौ कलिः । अञ्जलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान्हस्तः संपृटे कुड्येऽपि च' इति मेदिनी ॥ मदी हपं । स्वः मत्स्यः । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुम्भूमिन् देशे' इति मेदिनी ॥ अत सातत्यगमने इथिः । अतिथिः । 'अतिथिः कृशपत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिपु' इति मेदिनी ॥ अगि गतौ । उलिः । अङ्गुलिः । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हेमः ॥ कु शब्दे । अचः । कवचः । 'कवचो गर्दभाण्डे च सन्नाहे पपंटेऽपि च' इति मेदिनी ॥ यु मिश्रणे । आसः । यवासः । 'यासो यवासो दुःस्पर्शः' इत्यमरः ॥ कृश तनूकरणे । आनुक् । कृशानुः । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥ १९९ ॥

(त०) रत्न्यादयः इति ॥ ऋ इत्यस्य रत्तिरिति । 'बद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः प्रसृताङ्गुलिः' ॥ १९९ ॥

(श्रः करः) शर्कराः ॥ २०० ॥

(सु०) श्रः करः ॥ करप्रत्ययमाह—ककारस्य नेत्वं बाहुलकात् ॥ शृ हिंसायाम् । शर्करा । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलाशर्करांशयोः' । 'शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे सकलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ २०० ॥

(पुषः कित्) पुष्करः ॥ २०१ ॥

(सु०) पुषः कित् ॥ करकप्रत्ययमाह—पुष पुष्टौ । पुष्करम् । "पुष्करं खेऽम्बुपद्मोः । तूर्यवक्त्रे खङ्गफले हस्तिहस्ताप्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधौ द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपभेदेषु चाम्बुदे" इति मेदिनी ॥ २०१ ॥

(गमेरिनिर्भविष्यति) गमिष्यतीति गमी (ख) ॥ २०२ ॥

(क) वातप्रमीरिति । वातशब्दोपपदे प्रपूर्वांन्माघातोरीप्रत्ययः, निपातनात् स च कित् । सूत्रे आदिग्रहणाद् पपीरादेर्निपातनादद्वित्वम् । (ख) 'आङिणित्' आगमी । 'भुवश्च' भावी । कुञ्चिदयं पाठो विशेषो दृश्यते । सुबोधिन्यामपि व्याख्यातः ।

(सु०) गमेरिर्निर्भविष्यति ॥ इकार उच्चारणार्थः । इनिप्रत्ययमाह—गम्ल् गतौ इनामिति दीर्घः । गमो । आङ्पूर्वाङ्गमेरिनिप्रत्ययस्तु णित् । णित्त्वाद् वृद्धिः । आगमिष्य-
तीति आगामी । सत्तायामस्मादपि इनिः स च णित्स्यात् । भविष्यतीति भावो ॥ २०२ ॥

(परमे स्थः कित्) परमेष्ठी (क) ॥ २०३ ॥

(सु०) परमे स्थः कित् ॥ परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित्स्यात् ॥ कित्त्वा-
दातोऽनपीत्यालोपः । परमेष्ठी । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । सप्तम्या अलुक् ॥ २०३ ॥

(मन्थ इनिः कित्) मन्थाः, मन्थानौ ॥ २०४ ॥

(सु०) मन्थ इनिः कित् ॥ मन्थ विलोडने अस्मादिनिः कित् । नो लोप इति
नलोपः । इतोऽत्पञ्चल इत्यत्वम् । आ सौ इति ट्प्रत्यये थो नुट् । मन्थाः । मन्था मन्थ-
नदण्डे च वज्रे चापेऽपि च स्मृतः ॥ २०४ ॥

(पतेस्थश्च) पन्थाः, पन्थानौ ॥ २०५ ॥

(सु०) पतेस्थश्च ॥ पत्ल् गतौ अस्मादिनिः स्यात्तकारस्य थश्च । पन्थाः ॥ पथे
गतावित्यस्यात्पचाद्यप्रत्ययेऽकारान्तोऽप्यस्ति । बाटः पथश्च मार्गश्च इति सुभृत्तिचन्द्रः ॥
ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति विग्रहे बाहुलकान् उपत्ययं ऋभुक्षः । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
इति विश्वः । ततो मत्वर्थीय इन्, ऋभुक्षिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम् । अत्वे आत्वे च
ऋभुक्षा इन्द्रः ॥ २०५ ॥

(बलाकादयः) बलाका । पताका । खज मन्थे । खजाकः । पि-
नाकः । पिण्याकः तड अघाते । तडाकः ॥ २०६ ॥

(सु०) बलाकादयः ॥ आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्त—बल प्राणने बलाका । "ब-
लाका बकप्रक्तिः स्याद्बलाका विमकण्डिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः"
इति विश्वः । पत्ल् पतने । पताका । 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च'
इति विश्वः ॥ 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्गयोः' इति मेदिनी ॥ खज मन्थे ।
खजाकः पक्षी ॥ पा रक्षणे । पातेरित्त्वं नुम् च निपात्यते । पिनाकः 'कलीबपुंसोः पिनाकः
स्याच्छूलशङ्करधन्वनाः' इत्यमरः ॥ 'पिनाकाऽस्त्रो रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः इति मेदिनी ॥
पिप्ल संचूर्णने । पस्य णत्वं धतार्यगागमश्च निपात्यते । पिण्याकः । 'पिण्याकोऽस्त्रीतिल-
कैल्के हिङ्गुवाहीकसिहके, इति मेदिनी ॥ तड अघाते । तडाकः ॥ २०६ ॥

(त०) पिनाक इत ॥ कलीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनाः ॥ २०६ ॥

(दूषेरीकः) दूषिका ॥ २०७ ॥

(सु०) दूषेरीकः ॥ ईकप्रत्ययमाह—दुष वैकृत्ये ज्यन्तः । दुपेर्जाविति दीर्घः ।
जेरिति जिलोपः । दूषीका 'दूषीका नेत्रयोर्मलम्' इत्यमरः ॥ किं च अकृतेऽपि ईकप्रत्यये
दूषयन्तंघांतोरिरिति इप्रत्यये दूषिः । कृदिकारादिति वेपि दूषी । उभाभ्यामापि स्वायं
कप्रत्यये ह्रस्वो वेति पाक्षिके ह्रस्वे च कृते दूषिका दूषीका च सिद्धयति । 'पिचण्डी दूषि-
का दूषी पिचाटश्च दशोर्मलम्' इति विक्रमादित्यकोशः ॥ 'दूषिका तूलिकायां च मले

(क) परमेष्ठीति । परमे ब्रह्मणि तिष्ठतीति विग्रहः । सप्तम्या अलुक् ।

स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥ २०७ ॥

(त०) दूषेरिति ॥ 'दूषीका नेत्रयोर्मत्वम्' ॥ २०७ ॥

(अनिहृषिभ्यां किञ्च) (क) अनीकम् । हृषीकम् ॥ २०८ ॥

(त०) अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥ क्रीकप्रत्ययः स्यात् ॥ किञ्चान्न गुणः । अनप्राणने । अनीकम् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ हृष तुष्टौ । हृषीकम् । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः ॥ २०८ ॥

(अलीकादयः) अल भूषणादौ । अलीकम् । वलीकम् । पुण कर्मणि शुभे । पुण्डरीकम् । ईष-ईषीका ॥ २०९ ॥

(सु०) अलीकादयः ॥ क्रीकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकम् । अलीकं त्वप्रियेऽपि स्याद्विद्येऽसत्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ 'अलाकमप्रिये लाभे वितथे' इति हेमचन्द्रः ॥ विपूर्वाच्च 'अलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । ना नागरे' इति मेदिनी ॥ वल संवरणे । वलीकम् । 'वलीकनीघ्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः ॥ वलतेनिपातनान्मुमागमे कृते वलमीकम् । 'वामलूरश्च नाकुश्च वलमाकं पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः ॥ पुण कर्मणि शुभे । धातोर्नुमागमां णस्य डश्च प्रत्ययस्यारुडागमश्च निपातनात् । पुण्डरीकम् । "पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रं च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिहनागे कोशकारान्तरेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ईष गतो । निपातनाद्ध्रस्वः । ईषीका शशका ॥ २०९ ॥

(त०) अलीकादयः इति ॥ अलीक मिथ्या । 'वलीकं पटलप्रान्ते ॥ २०९ ॥

(क्रादेरीषः) करीषम् । तृ तरीषः ॥ २१० ॥

(सु०) क्रादेराषः ॥ ईषप्रत्ययमाह-कृ विक्षेपे । करीषम् । 'करीषं गोमयं शुष्कम्' इत्यमरः ॥ तृ प्लवनतरणयोः । तरीषः । तरीषा ॥ २१० ॥

(त०) क्रादरिति । 'करीषोऽस्त्री पशुशुष्कमोसययोः ॥ २१० ॥

(श्रादेः क्रीषः) शृ शिरीषः । पृ पुरीषम् ॥ २११ ॥

(सु०) श्रादेः काषः ॥ शृ हिसायाम् । ऋरितोर् । शिरीषो वृक्षः ॥ पृ पालनपूरणयोः । पोरुस्तियुर् पुरीषम् । 'गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः २११

(अर्जेऋजः) ऋजीषम् । अबि शब्दे । अम्बरीषो निपात्यः । अम्बरीषम् ॥ २१२ ॥

(सु०) अर्जेऋजः ॥ अर्ज अर्जने । अस्मात्क्रीषः स्याद्दातोऋजादेशश्च ॥ ऋजीषम् । 'ऋजीषं पिष्टपचनम्' इत्यमरः । अबि शब्दे । निपातनांशपप्रत्ययः प्रत्ययस्यारुडागमश्च । अम्बरीषः । "अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आभ्रातकेऽनुपाते च" इति मेदिनी ॥ 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रे' क्लीबे पुंसि नृपान्तरे' इति बोपालितः ॥ 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः ॥ २१२ ॥

(त०) अम्बरीष इति ॥ 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रे क्लीबेऽपि' ॥ २१२ ॥

(क) अनिहृषिभ्यामिति ॥ अनप्राणने 'हृषतुष्टौ' अन्ध्यामीकप्रत्ययः स्यात् । स च कित् ।

(क्रादेरीरः) करीरः । शृ शरीरम् (क) ॥ २१३ ॥

(सु०) क्रादेरीरः ॥ ईरप्रत्ययमाह—कृ विक्रमे । करीरः । “वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वययोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्” इति मेदिनी ॥ शृ ह्येसायाम् । शीर्यते इति शरीरम् । अर्द्धचांदिः । ‘शरीरं वर्ष्म विग्रहः’ इत्यमरः ॥ २१३ ॥

(त०) क्रादेरिति ॥ करीरो वंशाङ्कुरः ॥ २१३ ॥

(गभीरादयः) गम्ल् गभीरः-गम्भीरः । वश उशीरम् । घस्लृ क्षीरम् ॥

(सु०) गभीरादयः ॥ ईरप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ गम्लृ गतौ । मस्य भः पा-
क्षिको नुम् च निपातनात् । गभीरम्-गम्भीरम् । ‘निम्नं गभीरं गम्भीरम्’ इत्यमरः ॥
वश कान्तौ । निपातनात्करिप्रत्ययः । ग्रहामिति संप्रसारणम् । उशारम् । ‘मूलेऽस्यो-
शीरमस्त्रियाम् । अमयं नलदं सेव्यम्’ इत्यमरः ॥ घस्लृ अदने । कीरप्रत्ययो निपातनात् ।
गमामित्युपधालोपे कत्वं पत्वम् । क्षीरम् । ‘क्षीरं च दुग्धं नीरं च’ इति विश्वः ॥ २१४ ॥

(शीडो धुकूलकूलवलज्वालपालाः) शीधुः । शीलम् ।
शेवलः । शैवलः । शेवालम् । शेपालम् ॥ २१५ ॥

(सु०) शीडोधुकूलकूलवलज्वालपालाः ॥ शीड् स्वप्ने अस्मात्पट् प्रत्य-
या भवन्ति ॥ शेरतेऽनेनेति शीधुः । अर्द्धचांदिः । ‘मैरयमासवः शीधुः’ इत्यमरः ॥ लक्
शीलम् । ‘शालं स्वभावे मद्बृत्ते’ इति मेदिनी ॥ वलः । शेवलम् । वलज् । शैवलम् ।
‘जलनीली तु शेवालं शैवलः’ इत्यमरः । ‘शैवलं पद्मकाण्डे स्याच्छैवाले तु पुमानथम्’
इति मेदिनी । वाल । शेवालम् ॥ पाल । शेपालम् । शैवालं शैवलो न स्त्री शेपालो
जलनीलिका’ इति शब्दार्णवः ॥ २१५ ॥

(त०) शीधुरिति ॥ मद्यम् । ‘शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका’ ॥ २१५ ॥

(उत्लूकादयः) उल्लकः । शमु शम्बूकः । शल शालूकः । मडि
भूषायाम् । मण्डूकः (ख) ॥ २१६ ॥

(सु०) उत्लूकादयः ॥ ऊकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते-ब्रल संवरणे । संप्रसारणं नि-
पातनात् । उल्लकः । ‘उल्लकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोर्धिनं’ इति मेदिनी ॥ शमु
उपशमे । धातोर्बुगागमा निपातनात् । शम्बूकः । ‘शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे स्याच्छूद्र-
तापसे’ इति मेदिनी ॥ बाहुलकादुक्तप्रत्ययोऽपि । शम्बुकम् । ‘जम्बूकं जम्बुकं प्रोक्तं श-
म्बूकमपि शम्बुकम्’ इति द्विरूपकोशः ॥ ‘शम्बूका जलशुक्तयः’ इत्यमरः ॥ शल गतौ ।
निपातनाद् वृद्धिः । शालूकम् । ‘सौगन्धिकं तु कल्लारम्’ इत्याद्युपक्रम्य ‘शालूकमेपां
कन्दः स्यात्’ इत्यमरः ॥ एपां सौगन्धिकानां कुमुदकैरवान्तानां कन्दो मूलं शालूक-
मित्यर्थः ॥ मडि भूषायाम् ॥ मण्डते वर्षासमयमिति मण्डूकः भेकः ॥ २१६ ॥

(त०) उत्लूकादय इति ॥ ‘उल्लकाविन्द्रेमेचकौ’ शम्बूको जलशुक्तिः । शालू-
कं कन्दविशेषः ॥ २१६ ॥

(क) कृ शृ धातोरीरप्रत्यये गुणे च करीरः, शरीरमिति ॥ करीर इति वांशकर्णांति नाम भाषायाम् ।

(ख) मण्डयति जलाशयं मण्डनेवा मण्डूकः । ‘मण्डूको भेकशोषयोः’ इति हैमः ।

(नियो मिः) नेमिः (क) ॥ २१७ ॥

(सु०) नियो मिः ॥ मिप्रत्ययमाह—शीञ् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिः ।
‘नेमिनां तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥ २१७ ॥

(अर्तेरुर्च) ऊर्मिः ॥ २१८ ॥

(सु०) अर्तेरुर्च ॥ मिप्रत्ययः स्याद्वातोऽरादेशश्च ॥ ऋ गतौ । ऊर्मिः । ‘ऊर्मिः
स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदना पीडयोरपि’ इति मेदिनी ॥ २१८ ॥

(भुवः किच्च) भूमिः ॥ २१९ ॥

(सु०) भुवः किच्च ॥ मिक् स्यात् ॥ किच्चाच्च गुणः । भू सत्तायाम् । भवन्ति
भूतान्यस्यामिति भूमिः । ‘भूमिर्वसुन्धरभ्यां स्यात्स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्’ इति मेदिनी २१९

(अश्नोते रश् च) रश्मिः ॥ २२० ॥

(सु०) अश्नोते रश् च ॥ अशूङ् व्यासावस्मान्मिः स्याद्वातो रसादेशश्च ।
रश्मिः । ‘रश्मिः पुमान्दीघितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपि’ इति मेदिनी ॥ २२० ॥

(त०) रश्मिरिति ॥ रज्जुकिरणयो रश्मिः (ख) ॥ २२० ॥

(स्नादेर्निः कित्) सृणिः । वृष्णिः ॥ २२१ ॥

(सु०) स्नादेर्निः कित् ॥ सृ गतौ । सृणिः । ‘अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्’
इत्यमरः ॥ ‘सृणिः स्यादङ्कुशः पुमान्’ इति ॥ वृषु सेचने । वृष्णिः । ‘वृष्णिस्तु यादवे
मेघे वृष्णिः पापण्डचण्डयोः’ इति विश्वः ॥ ‘वृष्णिः क्षत्रियमेपयोः ॥ २२१ ॥

(त०) सृणिरिति ॥ अङ्कुशः । वृष्णिरिति ॥ क्षत्रियमेपयोः ॥ २२१ ॥

(अङ्गेर्नलोपश्च) अग्निः (ग) ॥ २२२ ॥

(सु०) अङ्गेर्नलोपश्च ॥ अग्नि गतौ । निः अग्निः । ‘अग्निर्वैश्वानरो वह्निः’
इत्यमरः ॥ ‘अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥ २२२ ॥

(वह्नादेर्निः) वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । (घ) ग्लानिः २२३

(सु०) वह्नादेर्निः ॥ निप्रत्ययमाह—वह प्रापणे । वह्निः । ‘वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्या-
च्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥ श्रिञ् सेवयाम् । श्रेणिः । ‘श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः
पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ’ इति मेदिनी ॥ ‘निःश्रेणिस्त्वाधरोहिणी’ श्रु श्रवणे ।
श्रोणिः । ‘कटिः श्रोणिः ककुब्जती’ इत्यमरः ॥ यु मिश्रणे । योनिः । ‘योनिः स्त्रीपुंसयोश्च
स्यादाकारे स्मरमन्दिरे’ इति ॥ द्रु गतौ । द्रोणिः सेचनी । ग्लैर्हर्षक्षये । ग्लानिः दौर्बल्यम् २२३

(घृण्यादयः) घृणिः । स्पृश् पृष्णिः । पृषु पार्ष्णिः ॥ २२४ ॥

(सु०) घृण्यादयः ॥ प्रिकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ घृ सेचने । घृणिः । ‘घृणिः

(क) नेमिश्चक्रधारा । ‘चक्रधारा प्राधनेमिः’ इयि यादवः ।

(ख) तथाच—किरणप्रग्रहौ रश्मीत्यमरः ।

(ग) अङ्गति गच्छतीति—अग्निः ।

(घ) द्रोणिः काष्ठाभुसेचनी, द्रुणिश्च, द्रुण हिंसागत्योः, अस्माद् औगदिककित् ॥ मरकतमणि-
द्रोणिसरला’ इति पूर्वकवप्रयोगः—इति मुकुटशुभमनोहरे ॥ ‘कृदिकारात्’ इति कृते द्रोणिति । दोषी काष्ठा-
भुवाहिन्यां गवादन्यामपीभ्यते ।

पुनः । 'अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति हेमचन्द्रः ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पृशतेः सलोपो निपात-
नात् । छशपेति षत्वं घृत्वम् । पृष्णिः । 'पृष्णिरल्पतनौ' इत्यमरः ॥ पृषु सेचने । पृषेवृ-
द्धिनिपातयते । पार्णिणः । 'पार्णिणः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्टे पादग्रन्थ-
धरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ २२४ ॥

(त०) घृणिरिति ॥ किरणः ॥ पृष्णिरिति ॥ स्पृशेः सलोपे ॥ पृषेस्तु वृद्धौ पार्णिणः २२४

(पातेर्डतिः) पतिः ॥ २२५ ॥

(सु०) पातेर्डतिः ॥ डतिप्रत्ययमाह—डित्वाट्टिलोपः । पा रक्षणे । पतिः ।
'पतिर्ध्वे ना त्रिष्वीशे' इति मेदिनी ॥ २२५ ॥

(शकेऋत्) शकृत् ॥ २२६ ॥

(सु०) शकेऋत् ॥ ऋत्प्रत्ययमाह—शकल् शक्तौ । शकृत् । 'उच्चारावस्करौ
शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाक्सौ स्त्रियौ' इत्यमरः ॥ २२६ ॥

(हन्तेरतिरंह च) हन्ति दुरितमनया अंहतिः ॥ २२७ ॥

(सु०) हन्तेरतिरंह च ॥ हन हिंसागत्योः । अस्मादतिः स्याद्धातोर्हहादेशश्च ॥
अंहतिः । 'प्रादेशनं निवेपणमपवर्जनमंहतिः' इत्यमरः ॥ २२७ ॥

(सूडादेः क्रिः) सूरिः । भूरिः । अद्रिः ॥ २२८ ॥

(सु०) सुडादेः क्रिः ॥ क्रिप्रत्ययमाह—कित्वाच्च गुणः ॥ षूळ् प्राणिप्रसवे ।
सूरिः 'धीमान् सूरिः कुती कृष्टिलंबधवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः ॥ अभिधानमालायां सूरिति
नान्तमुदाहृतम् ॥ भू सत्तायाम् । भूरिः । "भूरिर्ना वामुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुं
सकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी ॥ अद्र भक्षणे ॥ अद्रिः । 'अद्रयो
द्रुमशौलार्काः' इत्यमरः ॥ २२८ ॥

(रादेस्त्रिः) रात्रिः । शत्रिः । अत्रिः ॥ २२९ ॥

(सु०) रादेस्त्रिः ॥ त्रिप्रत्ययमाह—रा दाने । रात्रिः । शद्ल शान्ते । शत्रिः ।
'शत्रिर्नाम्भोधरे विष्णौ' इति मेदिनी ॥ अद्र भक्षणे अत्रिर्मुनिभेदः ॥ २२९ ॥

(पतेरत्रिः) पतत्रिः ॥ २३० ॥

(सु०) पतेरत्रिः ॥ अत्रिप्रत्ययमाह—पत्ल गतौ । पतत्रिः पक्षी । पतत्रशब्दा-
त्पक्षवाचकान्मत्वर्थे इति तु नान्तः । पतत्री, पतत्रिणौ ॥ २३० ॥

(त०) पतेरत्रिरिति । पक्षिणि ॥ २३० ॥

(मृड ईचिः) मरीचिः ॥ २३१ ॥

(सु०) मृड ईचिः ॥ ईचिप्रत्ययमाह—मृड् प्राणत्यागे । मरीचिः । 'मरीचिः
कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः ॥ 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्'
इति मेदिनी ॥ २३१ ॥

(वेत्रो डिच) वीचिः (क) ॥ २३२ ॥

(क) वयति ऊयते वा वीचिः । विचिर्नित्यं स्त्री इति स्वामी ।

(सु०) वेजो ङिच्च ॥ वेज् तन्तुसंताने अस्मादीचिर्ङित्तस्यात् ॥ वीचिः ।
‘वीचिः स्वल्पे तरङ्गे स्यादवकाशे सुषे द्वयोः’ इति विश्वः ॥ २३२ ॥

(पुरः कुषः) पुर अग्रगमने । पुरुषः (क) ॥ २३३ ॥

(सु०) पुरः कुषः ॥ कुषप्रत्ययमाह—कित्वाञ्ज गुणः । पुर अग्रगमने । पुरुषः । बाहु-
लकाद्दीर्घं पुरुषः । ‘पुरुषस्त्वात्मनि पुत्रागे च’ इति हैमः ॥ ‘पुरुषाः पूरुषा नरः’ इत्यमरः २३३

(पृनहिकलिभ्य उषः) परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ २३४ ॥

(सु०) पृनहिकलिभ्य उषः ॥ उपप्रत्ययमाह—पृ पालनपूरणयोः । परुषम् ।
‘परुषं कर्षुरे रूक्षे निपृशोक्तौ च वाचश्वत्’ इति मेदिनी ॥ णह बन्धने । नहुषः । ‘नहुषो
राजविशेषे नागमिद्यपि’ इति हैमः ॥ कृळ शब्दसंख्यानयोः । कलुषम् । ‘कलुषं त्वावि-
लैनसोः’ इति विश्वः ॥ २३४ ॥

(पीयरूपः) पीय पाने सौत्रः । पीयूषम् । पेयूषः ॥ २३५ ॥

(सु०) पीयरूपः ॥ ऊपप्रत्ययमाह—पीय पाने ॥ सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बा-
हुलकाद् गुणे तु पेयूपः । पेयूपोऽभिनवं पयः’ इत्यमरः ॥ ‘पीयूषममृतं सुत्रा’ इत्यमरः ॥
‘पीयूषं मसदिवसान्धिक्षोरे तथाऽमृते’ इति मेदिनी ॥ ‘पीयूषममृते नव्यसूतधेनोः पयस्य
पि’ इति हैमः ॥ २३५ ॥

(मस्जेर्नुम्च) मञ्जूषा ॥ २३६ ॥

(सु०) मस्जेर्नुम् च ॥ टुमस्जो शुद्धौ अस्माद्पः स्याद्दातोर्नुमागमश्च ॥ मि-
स्वादन्यात्स्वरात्परः । मस्य इत्तुत्वेन शः । झवे जत्रा इति शस्य जः । हसात्परस्य झ-
सस्येति वा जलोपः । मञ्जूषा । लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मञ्जुषा । ‘पिटकः पेटकः
पेटा मञ्जूषा’ इत्यमरः ॥ २३६ ॥

(गण्डेश्च) गडि वदनैकदेशे । गण्डूषः ॥ १३७ ॥

(सु०) गण्डेश्च ॥ गडि वदनैकदेशे अस्माद्पः स्यात् ॥ गण्डूषः । ‘गण्डूपो
मुखपूर्तीभपुष्करप्रसूनोन्मिते’ इति मेदिनी ॥ २३७ ॥

(शकादेरटः) शकटम् । ककि गतौ । कङ्कटः (ख) । कृञ् करटः २३८

(सु०) शकादेरटः ॥ अटप्रत्ययमाह—शकि गतौ शकलु शक्तौ शकटः । ‘क्ङीवे-
ऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्’ इत्यमरः । ककि गतौ । कङ्कटः सन्नाहः ॥ हुकृञ् करणे कृ विक्रमे
वा । करटः । ‘काकेभगण्डौ करटौ’ इत्यमरः ॥ “करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजी-
विनि । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुष्टेऽपि वायसे” इति मेदिनी ॥ २३८ ॥

(त०) कङ्कट इति ॥ सन्नाहे ॥ २३८ ॥

(कलिकर्षोरमः) कलमः । कर्द कुत्सिते शब्दे । कर्दमः ॥ २३९ ॥

(क) यद्वा पुरा आप्यायने इत्यस्माद् बाहुलकात्कुषः । यत्तु—‘पपति’ इति विगृह्य ‘पुरः कुष’
इति उपन्यस्तन्तद्रभमात् ।

(ख) कङ्कट इति । कं मुखं कटति वा विग्रहः । कटे वर्षावरणयोरित्यस्मान्मूलविभूजादिः कः, इति
कः, इति क्लस्यचिद्व्याख्या ॥

(सु०) कलिकर्धोरमः ॥ अमप्रत्ययमाह—कल संख्याने । कमलः । ‘कमलः शालिचौरयोः’ इति हैमः ॥ ‘कमलः पुंसि लेखिन्यां शालौ पाटञ्चरेऽपि च’ इति मेदिनी ॥ कर्दं कुत्सिते शब्दे । कर्दमः पङ्कः ॥ २३९ ॥

(पुल्यादेः किन्दः) पुलिन्दः ॥ २४० ॥

(सु०) पुल्यादेः किन्दः ॥ किन्दप्रत्ययमाह—किन्त्वाच्च गुणः । पुल महत्त्वे । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ २४० ॥

(त०) पुलिन्द इति ॥ जातिविशेषे ॥ २४० ॥

(कुपेर्वा वः) कुपिन्दः—कुविन्दः (क) ॥ २४१ ॥

(सु०) कुपेर्वा वः ॥ किन्दः स्यात्पस्य वा वकारश्च ॥ कुप क्रोधे । कुपिन्दः—कुविन्दः—‘तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्’ इत्यमरः ॥ २४१ ॥

(त०) कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ २४१ ॥

(नौ षञ्जेर्घथिः) निषङ्गथिः ॥ २४२ ॥

(सु०) नौ षञ्जेर्घथिः ॥ पञ्ज सङ्गे निपूर्वाद्स्माद् घथिप्रत्ययः स्यात् ॥ घथिप्रत्ययमाह—घित्वाच्चजोरिति कुत्वम् । प्रादेच्चेति षत्वम् । निषङ्गथिः आलिङ्गकः २४२

(त०) निषङ्गथिरिति आलिङ्गके ॥ २४२ ॥

(सनेर्णिञ्च) सारथिः (ख) ॥ २४३ ॥

(सु०) सनेर्णिञ्च ॥ स गतौ अस्माद् घथिः स्यात्स च णित् ॥ सारथिः । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः’ इत्यमरः ॥ २४३ ॥

(खर्जादेरूरः) खर्जूरः । कर्पूरम् । वल्लूरम् (ग) ॥ २४४ ॥

(सु०) खर्जादेरूरः ॥ ऊरत्ययमाह—खर्ज आर्जवे । खर्जूरः । ‘खर्जूरं रूपफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः, इति मेदिनी ॥ कृपू सामथ्ये । बाहुलकाद् कृपो रोल इति लत्वाभावः । कर्पूरम् । ‘अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घमसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताशोहिमवालुका’ इत्यमरः ॥ वल्ल संवरणे । वल्लूरम् । ‘वल्लूरं शुष्कमांसं स्यात्’ ॥ २४४ ॥

(त०) वल्लूरमिति ॥ शुष्कमांसम् ॥ २४४ ॥

(लङ्गेर्घृद्धिश्च) लाङ्गूलम् ॥ २४५ ॥

(कुसेश्च) कुसूलम् ॥ २४६ ॥

(सु०) लङ्गेर्घृद्धिश्च ॥ लङि गतावस्माद्गूलप्रत्ययः स्याद्धानोर्घृद्धिश्च ॥ लाङ्गूलम् । ‘लाङ्गूलं पुच्छशोफसोः’ इति मेदिनी ॥ कुस संश्लेषणे । ऊरुः । निपातनाद् गुणाभावः । कुसूलम् । ‘कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्’ इति विश्वः ॥ २४६ ॥

(कुवश्चट् दीर्घश्च) कूची २४७ ॥

(क) कुं कुत्सितं भुवं वा विन्दतीति ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’नेन श इति वा ।

(ख) सारथिरिति । सरत्यश्वानिति अन्नभोवित्त्वर्थः । सरथस्यापत्यं वा सारथिः ॥

(ग) वल्लूरं स्याद् वन क्षेत्रे वाहनोपरयोरपि । वल्लरा त्रिषु संशुष्कमांसशुष्करमासयोरिति मेदिनी ।

(६०) कुवञ्चट् दीर्घश्च ॥ कु शब्दे । अस्माच्चट् प्रत्ययः स्याद्वातोः पाक्षिको दीर्घश्च । चट्प्रत्ययमाह—टित्त्वादीप् । कृची चित्रलेखनिका । 'कुचकृचौ स्तनौ मतौ' इति विश्वः २४७

(त०) कृचीति ॥ चित्रलेखनिका ॥ २४७ ॥

(सिवेरू च) सूची ॥ २४८ ॥

(सु०) सिवेरू च ॥ षिवु तन्तुसंताने अस्माच्चट् स्याद्वातोःरूश्च ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । 'सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे' इति मेदिनी ॥ २४८ ॥

(त०) सूचीति । सूचो दर्भाङ्कुरः ॥ २४८ ॥

(शमेर्बः) शमु शम्बः ॥ २४९ ॥

(स०) शमेर्बः ॥ शमु उपशमे अस्माद्भः स्यात् ॥ बप्रत्ययमाह—शम्बः । 'शम्बः स्यान्मुसलाप्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिपु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ २४९ ॥

(त०) शम्ब इति मुसले ॥ २४९ ॥

(उल्बादयः) उच समवाये । उल्बः । शुल्बम् । स्था स्तम्बः । स्तवकः ।

(६०) उल्बादयः ॥ बप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ उच समवाये चस्य लत्वं गुणाभावश्च । निपातनात् उल्बम् । 'गर्भाशये जरायुः स्यादुल्बं च कञ्जलेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ शुच शोके । चस्य लत्वं गुणाभावश्च निपातनात् । शुल्बम् । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जःसन्निधौ' इति मेदिनी ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ अस्मादम्बअवक एतौ प्रत्ययौ निपातनाद्वातोस्थस्य तश्च । स्तम्बः । स्तवकः । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति विश्वः ॥ 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी ॥ स्याद् गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः २६०

(त०) उल्बमिति गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । स्तम्बो गुच्छस्तृणादीनाम् । स्तवकः पुष्पगुच्छः ॥ २६० ॥

(शाशपिभ्यां दः) शादः । शब्दः (क) ॥ २५१ ॥

(६०) शाशपिभ्यां दः ॥ दप्रत्ययमाह—शो तनूकरणे । शादः । 'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः ॥ 'शादः स्यात्कर्दमे शष्पे' इति मेदिनी ॥ 'शष्पं बालनृणं घासः' इत्यमरः ॥ शप आक्रोशे । शब्दो निनादः ॥ २५१ ॥

(त०) शाद् इति जम्बालशष्पयोः ॥ २५१ ॥

(अब्दादयः) अवतीत्यब्दः । कुन्दः ॥ २५२ ॥

(सु०) अब्दादयः ॥ दप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—अय रक्षणे वस्य बः अब्दः । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ कु शब्दे । निपातनान्नुम् । कुन्दः । 'कुन्दो मध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिष्ठयन्तरेषु ना' इति मेदिनी ॥ २५२ ॥

(वलिमलितनिभ्यः कयः) वलयम् । मलयः । तनयः ॥ २५३ ॥

(सु०) वलिमलितनिभ्यः कयः ॥ कयप्रत्ययमाह—कित्वाद् गुणनिषेधादि । वल संवरणे । वलयम् । 'बलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुञ्जपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ मल धारणे । मलयः । 'मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति' इति

(क) शप्यते आक्रुदयते इति शब्दः ॥ 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्योर्वाक्ये खे भवणेऽध्वनौ' इति हैमः ।

मेदिनी ॥ तनु विस्तारे । तनयः । 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः ॥ २५३ ॥

(हृजो दुक् च) हरतीति हृदयम् (क) ॥ २५४ ॥

(सु०) हृजो दुक् च ॥ हृज् हरणे अस्मात्कयः स्याद्घातोर्दुंगागमश्च । ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥ २५४ ॥

(मिनाते रुः) मेरुः ॥ २५५ ॥

(सु०) मिनातेरुः ॥ रुप्रत्ययमाह-डुमिञ् प्रक्षेपणे । 'मेरुः सुमेरुहंमाद्रिः' इत्यमरः २५५

(जञ्वादयः) जञु (ख) । अञ्चु । ररुः । शातयतीति शत्रुः ॥ २५६ ॥

(सु०) जञ्वादयः ॥ रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते-जनी प्रादुर्भावे । नस्य तो निपातनात् । जञु । 'संधी तस्यैव जञुगी' इत्यमरः ॥ तस्य स्कन्धस्येत्यर्थः ॥ अशूङ् व्यासौ । अञ्चु नयनजलम् ॥ रु शब्दे । निपातनाद् गुणाभावः । ररुः । कृष्णसाररुहन्यङ्कुरङ्कुशम्बररोहिपाः' इत्यमरः ॥ 'रुर्दंत्ये मृगोऽपि च' इति मेदिनी ॥ शद्ल शातने व्यन्तः । शातयतीति । जेरिति जिलोपः । निपातनङ्गुस्त्वम् । शत्रुः ॥ २५६ ॥

(त०) रुरुरिति मृगभेदे ॥ २५६ ॥

(कुसेरुम्भोभेदेताः) कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् (गं) । कुसितः ॥ २५७ ॥

(सु०) कुसेरुम्भोभेदेताः ॥ कुस संश्लेषणे अस्मात् उम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः ॥ उम्भादिप्रत्ययानाह-कुसुम्भम् । 'कुसुम्भं हेमति महारजते ना कमण्डलौ इति मेदिनी ॥ कुसुमम् । कुसुमं खीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति मेदिनी ॥ कुसीदम् । 'कुसीदं जीवने वृष्ट्यां क्लीबं त्रिषु कुसोदके' इति मेदिनी ॥ कुसितो जनपदः ॥ १५७ ॥

(त०) कुसित इति जनपदे ॥ २५७ ॥

(तण्डुलादयः) तड आघाते । तण्डुलः । अकि लक्षणे । अङ्कुशः । चष चपालः । पल्वलम् । जिघृषा धिष्ण्यम् । शलयम् ॥ २५८ ॥

(सु०) तण्डुलादयो निपात्याः ॥ तड आघाते । उलप्रत्ययो नुमागमश्च निपात्यते । तण्डुलः । तण्डुलः स्याद्विहङ्गे च घान्यादिनिके पुमान् इति मेदिनी ॥ अकि लक्षणे । उशप्रत्ययो निपातनात् । अङ्कुशः । 'अङ्कुशांस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ चष भक्षणे ॥ आलप्रत्ययो निपातनात् । चपालः । चपालो यूपकटकः (घ) इत्यमरः । पा पाने । वलप्रत्ययो निपात्यते लुगागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च । पल्वलमलपसरः ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । ण्यप्रत्ययः । ऋत इत्वं च निपात्यते । धिष्ण्यम् । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः ॥ 'धिष्ण्यं स्थानामिसद्यसु । ऋक्षे शक्तौ च' इति मेदिनी ॥ शल गतौ । यप्रत्ययः । शलयम् । 'शलर्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनद्रुधाविधो ना' इति मेदिनी ॥ २५८ ॥

(क) हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नर्पुंसकामति मेदिनी ।

(ख) जायते वाहुरस्मादिति जञु । (ग) कुसीदमिति । 'वृद्धया जीवे' इति हैमः ।

(घ) यूपकटक इति । यूपस्थामे कृतः कटकाकारः ।

(त०) शल्यम् ॥ 'शल्यं वा पुंसि शङ्कुर्ना ॥ २५८ ॥

(मूङ्शक्यम्यबिभ्यः क्लः) मूलम् । शक्लः । अम्लः । अवि-
शब्दे । अम्लः ॥ २५९ ॥

(सु०) मूङ्शक्यम्यबिभ्यः क्लः ॥ क्लप्रत्ययमाह—कित्वाच्च गुणः ।
मृङ् बन्धने । मूलम् । 'मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः ॥ शक्ल शक्तौ । शक्लः ।
'शक्लः प्रियंवदे' इत्यमरः । अमरोगे । चुरादिङ्यन्तः । बाहुलकादुपधाहत्वः । जेरिति
जित्लोपः । अम्लः । 'अम्लो रसविशेषे स्यादम्ली चाङ्गेरिकौषधौ' इति मेदिनी ॥ अवि-
शब्दे । अम्ललो रसः ॥ २६१ ॥

(त०) शक्ल इति ॥ 'शक्लः प्रियंवदे ॥ २६१ ॥'

(मादेर्यः) माया । छाया । सस्यम् । पुञ् सव्यम् (क) ॥ २६० ॥

(सु०) मादेर्यः ॥ यप्रत्ययमाह—मा माने । माया 'माया स्याच्छाम्बरीबुद्धयोर्मायः
पीताम्बरेऽम्बरे' इति मेदिनी ॥ छो छेदने छाया । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बाक-
योषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापवृत्तिपु स्त्रियाम्' इति विश्वः । पस स्वप्ने ।
सस्यम् । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः । पुञ् अभिपवे । सव्यम् । 'सव्यं वामे प्रतीपे
च' इति मेदिनी ॥ 'सव्यं दक्षिणवामयोः' इति विश्वः ॥ २६० ॥

(त०) सव्यमिति ॥ 'दक्षिणवामयोः' ॥ २६० ॥

(जनेर्यक्) जाया—जन्यम् ॥ २६१ ॥

(छ०) जनेर्यक् ॥ जन जनने अस्माद्यक् प्रत्ययः स्यात् ॥ जनसनेति वाऽऽत्वम् ।
जाया । जन्यम् । "जन्यं हृट्परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः
स्याज्जनके पुमान् । त्रिपुत्पोद्यजानिन्श्रोत्र नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । स्निग्धं" इति मेदिनी २६१

(त०) जन्यमिति युद्धे ॥ २६१ ॥

(अघ्न्यादयः) हन् अघ्न्या । कनी दीप्तौ । कन्या । वन्ध्या संध्या २६२

(सु०) अघ्न्यादयः ॥ यक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—हन हिसागत्योः । धातो-
रडागम उपधालोपश्च निपातनात् । 'हनो घने' इति घः । अघ्न्या । नञ् पूर्वाद्धन्तेर्यक्
उपधालोपश्चेत्यन्ये । अघ्न्यः प्रजापतिः "मातृहेयी सौरभेयी गौरुजा माता च शृङ्गिणी ।
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्" इत्यमरः । कनी दीप्तौ । कन्या । 'कन्या कुमारिकागौर्धौ-
रौषधीराशिभेद्योः' इति विश्वः ॥ बन्ध बन्धने । निपातनाज्ञलोपाभावः । बवयोरैक्या-
त् । वन्ध्या 'वन्ध्यस्त्वक् ऋवृक्षादा स्त्रियां स्यादप्रजः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ संपूर्वाद्धा-
जो यक् । आतो लोपश्च निपातनात् । संध्या । 'सायंसंध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः ॥ २६२ ॥

(अत्यर्देर्वन्) अर्वा । पृ पर्वा ॥ २६३ ॥

(सु०) अत्यर्देर्वन् ॥ वन्प्रत्ययमाह—अर्वा । 'अर्वा तुरङ्गर्धयोः' इति विश्वः ॥
'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी ॥ पृ पालनादौ । पर्वा । 'पर्व

(क) सव्यं वामे च दक्षिणे । इत्यत्रयः ॥ वामे प्रासद्धम् । दक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मुंडान्याः क-
रकलितरणकारकं कपालीकरालो यस्मिन् सव्यो भुजगवलयवान् इति भ्रनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

क्लीबं सहे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विबुवत्प्रभृतिष्वपि” इति मेदिनी ॥ २६३ ॥

(ध्याप्योः संप्रसारणम्) ध्यै चिन्तायाम् । प्यैङ् वृद्धौ । धीवा । पीवा ॥ २६४ ॥

(सु०) ध्याप्योः संप्रसारणम् ॥ ध्यै चिन्तायाम् प्यैङ् वृद्धौ आभ्यां वन् प्रत्ययः स्याद्वातोः संप्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥ २६४ ॥

(त०) धावेति ॥ कर्मकरे । पीवा स्थूलः ॥ २६४ ॥

(अदेर्धश्च) अध्वा ॥ २६५ ॥

(सु०) अदेर्धश्च ॥ अद् भक्षणे अस्माद्दनस्याद्दस्य धश्च ॥ अध्वा मार्गः ॥ २६५ ॥

(धातोरिः) यजिः । वट वेष्टने । वटिः । जनिः । बोधिः । हरिः । वर्तिः ॥ २६६ ॥

(सु०) धातोरिः ॥ इप्रत्ययमाह—यज देवपृजादौ । यजिः ॥ वट वेष्टने । वटिः ॥ बुध अवगमने । बोधिः । ‘बोधिः पुंसि सम्राधेश्च भेदे पिप्पलपादपे’ इति मेदिनी ॥ हज्ज हरिः “हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिद्धे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते प्रकीर्तितः” वृत्तु वर्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् ॥ २६६ ॥

(त०) हरिरिति ॥ “हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिद्धे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते प्रकीर्तितः” ॥ २६६ ॥

(नाम्युपधात्किः) कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः ॥ २६७ ॥

(सु०) नाम्युपधात्किः ॥ नाम्युपधाद्वातोः किः स्यात् ॥ किप्रत्ययमाह—किश्वाञ्ज गुणः । कृष विलंघने । कृषिः । ऋषिः गतौ । ऋषिः । “ऋषिवं दे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्” इति मेदिनी ॥ शुच शोके । शुचिः । ‘शुचिः शुद्धे सितेऽनले । धीष्मापाढा-नुपहनेपूपधायु (शु) ऋमन्त्रिणि । शृङ्गारे’ इति हेमः ॥ लिप उपदेहे । लिपिः । बाहुल-कद्वित्वमपि । लिपिः ॥ तूल निष्कर्षे । तूलिः कृषिका ॥ २६७ ॥

(क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च) क्रिमिः । तिमिः । शितिः । स्तिम्भिः ॥ २६८ ॥

(सु०) क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च ॥ पभ्यः किः स्यादेपामत इकारादेशश्च ॥ क्रमु पादविक्षेपे । क्रिमिः । निपातनाद्द्रस्य संप्रसारणमपि भवति क्रमिः ॥ ‘कृमिनां क्रिमिवत्कीटे’ इति मेदिनी ॥ तमु काङ्क्षायाम् । तिमिः । तिमिर्मस्यभेदः ॥ शतिः सौत्रो धातुः । शितिः । ‘शितिः कृष्णे सिते भूजं’ इति विश्वः ॥ ‘शितिर्भूजं ना सितासितयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी ॥ स्तम्भः सौत्रः । स्तिम्भिः समुद्रः ॥ २६८ ॥

(मनेरत उच्च) मुनिः ॥ २६९ ॥

(सु०) मनेरत उच्च ॥ मन ज्ञाने अस्मात्किः स्यादकारस्योकारादेशश्च ॥ मन्य-ते जानातीति मुनिः । ‘मुनिः पुमान्वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने’ इति मेदिनी ॥ २६९ ॥

(वर्णेर्बलिश्च) वर्ण वर्णने सौत्रः बलिः ॥ २७० ॥

(सु०) वर्णेर्बलिश्च । वर्णिः सौत्रोऽस्मात्किः स्याद्वातोर्वलिरादेशश्च ॥ बलिः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' बवयोर्बल्याद्धलिः ॥ २७० ॥

(त०) बलिरिति ॥ पूजोपहारयोः ॥ २७० ॥

(वपादेरिञ्) वापिः । राजिः । वारिः ॥ २७१ ॥

(सु०) वपादेरिञ् ॥ इञ्प्रत्ययमाह—जित्वाद् वृद्धिः । हुवप् बीजसंताने । वापिः ॥ राज् दीप्तो । राजिः । राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी ॥ वृञ् धरणे । व्यन्तः । ञेरिति जिलोपः । वारिः । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारिं द्वीवेरनीरयोः' इति विश्वः ॥ कृदिकारादितीप्तु पाक्षिकः सर्वत्र भवति । 'वारी तु गजबन्धनी' इत्यमरः । वारिः पथिकसंहतो, इति च ॥ २७१ ॥

(त०) वपा ॥ वारिर्गजबन्धनी । जले क्लीबम् ॥ २७१ ॥

(नहो भः) नाभिः (क) । जनिः । आजिः । आतिः ॥ २७२ ॥

(सु०) नहा भः ॥ नह बन्धने अस्मादिञ् स्यात् हस्य भञ्च ॥ नाभिः । 'नाभिर्मुंख्यत्रयं चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिका-मदे' इति मेदिनी ॥ जनी प्रादुर्भावे । इञ् । जनिवधोरिति न वृद्धिः । जनिः । कृदिकारादिति पक्षे ईप् । जनी । 'जनी सोमन्तिनीवधोरुत्पत्तावौषधीभिदि' इति मेदिनी ॥ अज गतौ क्षेपणे च । बाहुलकादजेर्वाभावो न । आजिः संग्रामः ॥ अत सातत्यगमने । आतिः पक्षी ॥ २७२ ॥

(त०) नहा भः ॥ 'नाभिः स्यात्क्षत्रिये 'पुंसि प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम्' ॥ २७२ ॥

(अशे रुट्) राशिः ॥ २७३ ॥

(सु०) अशे रुट् ॥ अशूड् व्यासावस्मादिञ् प्रत्ययो धातो रुडागमश्च स्यात् ॥ राशिः ॥ 'राशिमंपाःपुञ्जयोः' इति मेदिनी ॥ २७३ ॥

(वातर्डित्) विः ॥ २७४ ॥

(सु०) वातर्डित् ॥ वा गतिगन्धनयोरस्माद्धिः स्यात् । डित्त्वाट्टिलोपः । विः पक्षी । स्त्रियां वात्यपि ॥ २७४ ॥

(नीव्यादयः) निपूर्वो व्येञ् । नीविः प्रहिः । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ २७५ ॥

(सु०) नाव्यादयः ॥ डिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते—निपूर्वो व्येञ् संवरणे । डि-त्त्वाट्टिलोपः नेर्दीर्घो निपात्यते । यत इति यलोपः । नीविः । कृदिकारादितीपि नीवी । 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः ॥ परिपणो मूलवनम् ॥ हञ् हरणे । टिलोपे प्रहिः 'पुंस्येवान्युः प्रहिः कूपः' इत्यमरः ॥ ख्याप्रकथने । टिलोपे सति यलोपः । सहादिरिति समानस्य सादेशः सेर्डाऽधेरिति डा । सखा ॥ २७५ ॥

(व.) नाभिरिति । नहन्तेऽरा भ्रत्रेति भ्युत्पत्तिः । यद्दानम्यतेऽक्षणेति यम हिंसायामस्मात् 'हञ्जादिभ्यः' इति, इञ् प्रत्ययः ।

(त०) नी० ॥ प्रहिः कृपः ॥ २७६ ॥

(आङ्पूर्वो श्रिहनी) अश्रिः । अहिः (क) ॥ २७६ ॥

(सु०) आङ्पूर्वो श्रिहनी ॥ श्रिञ् सेवाम् । टिलोपे सत्याञो ह्रस्वो निपातनात् । अश्रिः । 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः' इत्यमरः ॥ दन्त्यसकारवांस्त्वदन्तः । 'अस्तः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनी ॥ आङ्पूर्वो हन हिंसागत्योः ॥ टिलोपे सत्याञो ह्रस्वो निपातनात् । अहिः । 'अहिर्ब्रूत्रासुरे सपे' इति मेदिनी ॥ २७६ ॥

(त०) आङ्० ॥ 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ २७६ ॥

(क्रादेः किः) कृ किरिः । गृ गिरिः । पृ पुरिः ॥ २७७ ॥

(सु०) क्रादेः किः ॥ किप्रत्ययमाह—किस्वान्न गुणः । क विकषेपे । ऋत इरितीर् । किरिः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कितिः' इत्यमरः । पृकृजाभ्यश्चेति कप्रत्ययेऽदन्तोऽप्यस्ति । 'त्वचि त्वचः किरोऽपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपकोशः ॥ गृ निगरणे । गिरिः । 'गिरिनां नेत्ररुग्भिदि । अद्रौ गिरिजके योषिदीर्णौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ पृ पाठनादौ । पोरुरित्युर् । पुरिर्नगरं राजा नदी च २७७

(मन्धातोः) कर्म । चर्म । भस् भर्त्सनदीत्योः । भस्म । जन्म । छद्म । सुत्रामा ॥ २७८ ॥

(सु०) मन्धातोः ॥ मन्प्रत्ययमाह—डुकृञ् करणे । क्रियते इति कर्म । 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुनंपुंसकयोर्मतम्, इति रुद्रः ॥ चर गत्यादौ । चर्म । 'चर्म कृतौ च फलके, इति मेदिनी ॥ भस् भर्त्सनदीत्योः । भस्म ॥ जन जनने । जन्म ॥ छद् अपवारणे चुरादिः । इस्मन्निति ह्रस्वः । जेरिनि जिलोपः । छद्म ॥ त्रैङ् पालने । सुष्टु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः ॥ २७८ ॥

(बृह्नेरस्य अः) ब्रह्म (ख) ॥ २७९ ॥

(सु०) बृह्नेरस्य अः ॥ बृहि बृह्वावस्मान्मन्स्यात् ॥ नुमो नस्य अकारे कृते रत्वम् । ब्रह्म 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिर्दोर्विप्रे' इति मेदिनी ॥ 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ॥ २७९ ॥

(त०) बृहेः ॥ 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः जापतिः ॥ २७९ ॥

(नामादयः) स्ना नाम(ग) । षो साम । षिञ् सीमा । व्येञ् व्योम । रु रोम । पै शोषणे पाप्मा । वेमा । अतेर्मनिष् आत्मा ॥ २८० ॥

(सु०) नामादयः ॥ मन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ म्ना अभ्यासे । म्नायतेऽनेनेति । मलोपो निपातनात् । नाम 'आख्याह्ने अभिघानं च नामप्रेयं च नाम च' इत्यमरः ॥ षोऽन्तकर्मणि । साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥

(क) यतु—अंहति, अन्धतिवेति कश्चित् तन्न, नलोपासम्भवात् ।

(ख) ब्रह्मेति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यस्प्रयन्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासंस्व तद्ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति च तल्लक्षणम् ।

(ग) नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति यामप्रह्वये शब्दे चास्माद्धानोनिपातितमिति वा ।

षिञ् बन्धने । सिनोतेदीर्घो निपात्यते । सीमा । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः ॥ व्येञ् संवरणे । अन्त्यस्योत्वं निपातनात् । गुणः । व्योम ॥ रु शब्दे । रोम गात्रकेशः । पा पाने । पुगागमो निपात्यते । पाप्मा पापम् ॥ वेञ् तन्तुसंताने । वेमा तन्तुवायदण्डः । आङ्क्षीदिः । अतेर्मणिष् । णिस्वाद्बुद्धिः । इकार उच्चारणार्थः । अत सातत्यगमने । आत्मा । "आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि" इति मेदिनी ॥ २८० ॥

(त०) नामा० ॥ वेमा तन्तुवायदण्डः ॥ २८० ॥

(हनिमशिभ्यां सिकः) हंसिका । मश शब्दे मक्षिका ॥ २८१ ॥

(सु०) हनिमशिभ्यां सिकः ॥ आभ्यां सिकप्रत्ययः स्यात् ॥ सिकप्रत्ययमाह— हन हिंसागत्योः । हंसिका । 'हंसिका हंसयोपिति' । मश शब्दे रोपकृते च । छशपेति पत्वम् । पठोरिति कत्वं पत्वं च । मक्षिका । 'मक्षिका भस्मराली स्यात्' इति हारावली २८१

(कोररः) कवरः ॥ २८२ ॥

(सु०) कोररः ॥ शब्दे अस्मादरः स्यात् ॥ कवरः पाठकः । बवयोरैक्यादीपि प्रत्यये कवरी केशविन्यासः । अन्यत्र कवरा ॥ २८२ ॥

(गिर उडः) गरुडः (क) ॥ २८३ ॥

(सु०) गिर उडः ॥ गृ निगरणे अस्मादुडप्रत्ययः ॥ गरुडः २८३ ॥

(इन्देः कर्मिर्नलोपश्च) इदम् ॥ २८४ ॥

(सु०) इन्देः कर्मिर्नलोपश्च ॥ इदि परमैश्वर्यं अस्मात्कमिः स्यान्नलोपश्च ॥ कित्वाद् गुणो न । इकार उच्चारणार्थः । इदमिति सर्वादिगणस्थशब्दोऽयं सन्नहितप-रामर्शकः ॥ २८४ ॥

(कायतेडिम्) किम् ॥ २८५ ॥

(सु०) कायतेडिम् । कै शब्दे अस्मात् डिम् प्रत्ययः स्यात् । डित्वाद्धिरोपः । किम् २८५

(धातोस्त्रः) वस्त्रम् । अस्त्रम् । छत्रम् ॥ २८६ ॥

(सु०) धातोस्त्रः ॥ त्रप्रत्ययमाह— वस आच्छादने । वस्त्रम् ॥ अष्ट क्षेपणे । अस्त्रम् । 'अस्त्रं प्रहारेण चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ छद् अपवारणे चुरादिज्यन्तः । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । जेरिति जिलोपः । छत्रम् ॥ २८६ ॥

(सिविमुच्योष्टेरुः) विवु सूत्रम् । मुच्ल मूत्रम् ॥ ८८७ ॥

(सु०) सिविमुच्योष्टेरुः ॥ आभ्यां त्रप्रत्ययः स्यादनयोष्टेरुकारादेश्च ॥ कि-त्वाद् गुणः । विवु तन्तुसन्ताने । सूत्रम् । 'सूत्रं तु सूचनाप्रत्यये सूत्र तन्तुव्यवस्थयोः । इति विश्वः ॥ मुच्ल मोक्षणे । मूत्रम् ॥ २८७ ॥

(अमादेः कत्रः) आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् उष उष्ट्रः ॥ २८८ ॥

(सु०) अमादेः कत्रः ॥ अम गतिशब्दसंभक्तिषु । अमान्तस्येति दीर्घः । आन्त्रम् ॥

(क) गुरुङ्गिर्हयते इति ङीङ् विहायसागतावस्माड् निपातनात्तलोपः, इति कश्चित् ।

चिञ् चयने । चित्रम् । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः ॥ जिमिदा स्नेहने मित्त्रम् । 'मित्त्रं सुहृदि न द्वयोः । सूयें पुमि' इति मेदिनी ॥ उप दाहे । ष्टुत्वम् । उष्ट्रः । 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः ॥ २८८ ॥

(पूजो ह्रस्वश्च) पुत्रः ॥ २८९ ॥

(सु०) पूजो ह्रस्वश्च ॥ पूज् पवने अस्मात् क्रः स्याद्वातोर्ह्रस्वत्वं च ॥ पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः । पुञ्जामा नरकस्तस्मात् त्रायते इति आतो ड इति उपत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ २८९ ॥

(स्त्यायतेर्डूट्) स्त्री ॥ २९० ॥

(सु०) स्त्यायतेर्डूट् ॥ स्त्यै ष्ट्रै शब्दसंघातयोः । अस्मात् डूट् स्यात् ॥ टि-त्वादीप् । डित्वाद्दिलोपः । 'यवयोर्वसे' इति यलोपः । स्त्री । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सोमन्तिनी वधूः' इत्यमरः ॥ २९० ॥

(गमेरा) गात्रम् ॥ २९१ ॥

(सु०) गमेरा ॥ गम्ल् गतौ अस्य मध्यात्वं स्यात् त्रप्रत्ययश्च ॥ गात्रम् । गा-त्रमङ्गे कलेवे । 'स्तम्बेणमाप्रजड्घादिविभागेऽपि समोरितम्' इति विश्वः ॥ २९१ ॥

(चरादेरित्रञ्) चारित्रम् । वादित्रम् (क) ॥ २९२

(सु०) चरादेरित्रञ् ॥ इत्रप्रत्ययमाह—'जित्वाद्बृद्धिः । चर गतौ । चारि-त्रम् ॥ वद् व्यक्तायां वाचि ङ्यन्तः । वादित्रं त्र्यादि ॥ २९२ ॥

(अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ) अशित्रम् । बहित्रम् । धरित्री ।

अमित्रः । त्रैङ् त्रोत्रम् । वरुत्रम् ॥ २९३ ॥

(सु०) अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ॥ अशिश्च त्रा च अशित्रौ अशित्रावादी येषां ते अशित्राद्यन्तेभ्यः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबधयत इत्यादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः । अशूळ व्यासावित्यादिभ्यः इत्रप्रत्ययः स्यात् त्रैङ् पालने इत्यादिभ्यः उत्रप्रत्य-यः स्यात् ॥ अशूङ् अशित्रम् ॥ वह प्रापणे । वहित्रम् ॥ धृञ् धारणे । धरित्रम् । ईपि धरित्री ॥ अम गतौ । अमित्रः शत्रुः । मित्रं नेति त्रिष्वे त्वमित्रमिति नपुंसकम् ॥ त्रैङ् । आत्वे उत्रे च त्रोत्रं प्रहरणम् ॥ वृञ् वरणे । बह्वं प्रावरणम् ॥ २९३ ॥

(त०) त्रोत्रमिति ॥ प्रहरणे ॥ २९३ ॥

(चित्तेः कणः कश्च) चिक्रणम् (ख) ॥ २९४ ॥

(सु०) चित्तेः कणः कश्चः ॥ चिति संज्ञाने अस्मात्कणप्रत्ययः स्यात् तस्य क-श्च ॥ बाहुलकाद्गुणाभावः चिक्रणम् । 'चिक्रकणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यमरः ॥ २९४ ॥

(त०) चिक्रकणमिति ॥ स्निग्धे ॥ २९४ ॥

(क) 'चतुर्विधमर्दं षाष्ट्यादित्रानोद्यनामकमित्यमरः । च-विषं यथा—तर्त वीणादिकं वाद्यं (१) अनादं मुरजादिकम् (२) वंशादिकं तु शुषिरम् (३) कांस्यतालादिकं धनमिति । (४)

(ख) चोति । चिक्र गतौ । चिक्रं 'सम्प्रदादि' क्तिप् । चिक्रं कणनि । कण शब्दे । मूलविभूजा-दिकः । यद्वा चिक्रणम् । घञ् । चिक्रस्य अणम् । अण शब्द इति धातोरः । हलादित्वाद्दिलोप इति ।

(सूचेः स्मः) सूक्ष्मम् ॥ २९५ ॥

(सु०) सूचेः स्मः ॥ सूचपैशुन्ये चुरादिरस्मात्स्मप्रत्ययः स्यात् ॥ जेरिति जिलोपः । कुत्वषत्वे । सूक्ष्मम् । 'सूक्ष्मं स्वात्कण्टकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चालपके' इति मेदिनी २९५

(पातेर्हुम्सुः) पुमान् ॥ २९६ ॥

(सु०) पातेर्हुम्सुः ॥ पा रक्षणेऽस्मात् ॥ हुम्सुप्रत्ययः स्यात् ॥ डित्त्वाटिट्लोपः उदित्वात् छियामीप् । सुपुंसो पुंसोऽसुह् । पुमान् ॥ २९६ ॥

(भुजादेः किष्यः) भुजिष्यो दासः ॥ २९७ ॥

(सु०) भुजादेः किष्यः ॥ भुजपालनादावस्मात् किष्यप्रत्ययः स्यात् ॥ कि-
त्वाच्च गुणः । भुजिष्यः । 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकदासयोः' इति मेदिनी ।
'भुजिष्यः परिवारकः' इत्यमरः ॥ २९७ ॥

(वसादेस्तिः) वस्तिः । शास्तिः । अगमस्यतीति अगस्तिः ॥ २९८ ॥

(सु०) वसादेस्तिः ॥ तिप्रत्ययमाह—वस निवासे । वस आच्छादने च । वस्तिः ।
'वस्तिद्वयोर्निरुद्धे नाम्यथोभूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥ 'वस्तिर्नाभेरथो द्वयोः' । इत्य-
मरः ॥ शास् अनुशिष्टौ । शास्तिः राजदण्डः ॥ अमुक्षेपणे । विन्ध्याख्यमगमस्यतीति ।
हलादेरिति टिलोपः । अगस्तिः । 'अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्' । इति मेदिनी ।

(त०) वस्तिरिति ॥ 'वस्तिर्नाभेरथो द्वयोः । दशासूत्रेऽपि वस्तयः' शास्ति-
रिति । राजदण्डे ॥ अर्गामिति विन्ध्याख्यमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

(वौ तसेः) तसु उपक्षये । वितस्तिः । पत्तिः ॥ २२९ ॥

(सु०) वौ तसेः ॥ तसु उपक्षये अस्माद्धिपूर्वात्तिः स्यात् ॥ वितस्तिः ॥ 'अह-
गुष्टे सकनिष्टे स्याद्धितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः ॥ 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमर-
माला ॥ पदगतौ । पत्तिः ॥ २२९ ॥

(दृणातेर्ह्रस्वः) दृतिः ॥ ३०० ॥

(सु०) दृणातेर्ह्रस्वः ॥ दृ विदारणे अस्मात्तिः स्याद्वातोर्ह्रस्वत्वं च ॥ दृतिः ।
'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥ ३०० ॥

(कृतृकृपिभ्यः कीटः) किरीटम् । तिरीटम् । कृपीटम् ॥ ३०१ ॥

(सु०) कृतृकृपिभ्यः कीटः ॥ कीटप्रत्ययमाह—कित्त्वाच्च गुणः । कृ विक्षेपे । ऋत
इरितीर् किरीटम् 'किरीटं सुकृटे न स्त्री' इति चन्द्रगोमी ॥ तृ प्लवनतरणयोः । ऋत इरितीर् ।
तिरीटं सुवर्णं शिरोवेष्टनं च ॥ कृप सामर्थ्ये । कृपीटम् । 'कृपीटमुदरे नीरे' इति विश्वः ३०१

(त०) किराटमिति शिरोवेष्टने ॥ तिरीटमिति सुवर्णे । कृपीटमिति वारिकुक्षयोश्च ३०१

(धातोरसुः) चेतः । सरः । पयः ॥ ३०२ ॥

(सु०) धातोरसुः ॥ असुप्रत्ययमाह—उदित्वादीप् । चिती संज्ञाने । चित संचे-
तने चुरादिश्च । चेतः । 'चितं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः ॥ सृ गतौ ।
सरः । ईपि सरसी । 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः ॥ 'महान्ति सरांसि सरस्यः'

इति भाष्यम् ॥ पय गतौ पीड् पाने च । पयः । 'पयः स्यात्क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी ॥

(अशेर्युट् स्तुतौ) अश्नुते इति यशः ॥ ३०३ ॥

(छ०) अशेर्युट् स्तुतौ ॥ अशूड् व्याप्तावस्मादसुः स्याद्वातोर्द्युडागमश्च ॥ यशः कीर्तिः ॥ ३०४ ॥

(उब्जेर्बले बलोपः) ओजः ॥ ३०४ ॥

(सु०) उब्जेर्बले बलोपः ॥ उब्ज आजर्बे अस्मादसुः स्याद्बले वाच्ये यस्य लोपश्च ॥ ओजः । 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी ॥ ३०४ ॥

(श्रिजः शिरः किञ्च) शिरः (क) ॥ ३०५ ॥

(सु०) श्रिजः शिरः किञ्च ॥ श्रिज् सेवाधीमस्मादसुः स्यात्स च कित् धातोः शिरादेशश्च ॥ शिरः । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः ॥ कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि । 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजावाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् ॥ 'पिण्डं दद्याद्दयाशिरै' इति वायुपुराणे ॥ 'कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमारानां तरस्विनाम् । निचकर्त्त-शिरान्द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारते ॥ ३०५ ॥

(अर्तेरुरः) उरः ॥ ३०६ ॥

(सु०) अर्तेरुरः ॥ ऋगतावस्मादसुः स्यात्स च किङ्घातोःरादेशश्च ॥ उरः । 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः ॥ ३०६ ॥

(व्याधौ शुट्) अर्णः ॥ ३०७ ॥

(सु०) व्याधौ शुट् ॥ ऋगतावस्मादसुः स्यात्प्रत्ययस्य शुडागमश्च स्याद्व्याधौ वाच्ये ॥ अर्णो गुद्व्याधिः ॥ ३०७ ॥

(त०) अर्ण इति गुद्व्याधौ ॥ ३०७ ॥

(उदके नुट्) अर्णः ॥ ३०८ ॥

(छ०) उदके नुट् ॥ अर्तेरसुः स्यात्तस्य नुट् च ॥ अर्णः जलम् ॥ ३०८ ॥

(इण आगसि) एनः ॥ ३०९ ॥

(सु०) इण आगसि ॥ इण् गतावस्मात्पापे वाच्येऽसुः स्यात्प्रत्ययस्य नुडागमश्च ॥ एनः पापम् ॥ ३०९ ॥

(स्युरीभ्यां तुट् च) स्रोतः । रेतः ॥ ३१० ॥

(सु०) स्युरीभ्यां तुट् च ॥ आभ्यामसुः स्यात्प्रत्ययस्य तुडागमश्च ॥ स्रु गतौ । स्रोतः । 'स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः' इति विद्वः ॥ रीड् श्रवणे । रेतः । 'रेतः शुक्ले पारदे च' इति मेदिनी ॥ ३१० ॥

(पातेरुदके थुट्) पाथः ॥ ३११ ॥

(सु०) पातेरुदके थुट् ॥ पा रक्षणे अस्मादसुः प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययस्य थुडागमश्च ॥ पाथः । 'कबन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः ॥ ३११ ॥

(अदेर्भक्ते धो नुम् च) अन्धः ॥ ३१२ ॥

(सु०) अदेर्भक्ते धो नुम् च ॥ अद भक्षणे अस्मादसु स्याद्घातोर्दस्य धो नुम् च । अन्धः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः ॥ ३१२ ॥

(आप उदके ह्रस्वो नुम्भौ) अम्भः ॥ ३१३ ॥

(सु०) आप उदके ह्रस्व नुम्भौ ॥ आप्नोतेरसुः स्याद्घातोर्ह्रस्वत्वं नुमागमो भ्रान्तान्तादश उदकं वाच्ये ॥ अम्भः उदकम् ॥ ३१३ ॥

(नहेर्दिवि भः) नभः ॥ ३१४ ॥

(सु०) नहेर्दिवि भः ॥ णह बन्धने अस्माद्गने वाच्ये असुः स्याद्ब्रह्मन्तदेशः ॥ नभः । 'नभो व्यांमिन् नभा मेघे श्रावणे च पतद्गृहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥ 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः ॥ 'नभं तु नभसा सार्द्धम्' इति द्विरूपकोशः ॥ ३१४ ॥

(इण आग अपराधे) आगः ॥ ३१५ ॥

(सु०) इण आग अपराधे ॥ इण् गतावस्मादसुः स्यादपराधे वाच्ये धातोरान्तादेशश्च ॥ आगः । 'आगः पापापराधयोः' इति विश्वः ॥ 'आगांऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः ३१५ ॥

(त०) इण० ॥ 'आगः पापापराधयोः' ॥ ३१५ ॥

(अमेर्हुक्) अंहः ॥ ३१६ ॥

(सु०) अमेर्हुक् ॥ अम गत्यादावस्मादसुः स्याद्घातोर्हुगामश्च । अमन्ति गच्छन्त्यधस्तादनेनेत्यंहो दुरितम् ॥ ३१६ ॥

(रमेश्च) रंहः ॥ ३१७ ॥

(देशे ह च) रमन्तेऽस्मिन् रहः ॥ ३१८ ॥

(सु०) रमेश्च ॥ रसु क्रीडायामस्मादसुः स्याद्घातोर्हुगामश्च । रंहो वेगः ॥ देशे ह च ॥ देशे वाच्ये रमेरसुः स्याद्घातोर्मस्य हश्च । रहः । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' इति मेदिनी ॥

(रञ्ज्यादेः कित्) रजः । भुवः ॥ ३१९ ॥

(सु०) रञ्ज्यादेः कित् ॥ असुः स्यात्स च कित् ॥ रञ्ज रागे । कित्त्वन्नो लोप इति नलोपः । रजः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणमात्रेऽपि दृश्यते' इति मेदिनी ॥ कप्रत्यये अकारान्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पमुणधूलिपु' इत्यजयकोशः ॥ भू सत्तायाम् । नुधातीरित्युव् । भुवः अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् ॥

(वसेर्णित्) वासः ॥ ३२० ॥

(सु०) वसेर्णित् ॥ वस निवासे अस्मादसुः स्यात्स च णित् । णित्त्वाद् वृद्धिः । वासः वस्त्रम् ॥ ३२० ॥

(चन्देरादेश्च छ्छः) छन्दः (क) ॥ ३२१ ॥

(सु०) चन्देरादेश्च ञ्छुः ॥ चदि आह्लादने अस्मादसुः स्याद्वातोश्चस्य ञ्छश्च ।
छन्दः । 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोः' इति मेदिनी ॥ अदन्तोऽप्ययम् ।
'छन्दावभिप्रायवशौ' इति द्विरूपकोशः ॥ ३२१ ॥

(वचादेः सुट्) वक्षः । पक्षः (क) ॥ ३२२ ॥

(सु०) वचादेः सुट् ॥ वच परिभाषणे इत्यादियभ्यः असु स्यात्प्रत्ययस्य सुडा-
गमश्च ॥ चस्य क्त्वे सस्य पत्वम् । वक्षो हृदयम् ॥ हुपचप् पाक । पक्षः । 'पक्षसी तु
स्मृतौ पक्षौ' इति ॥ ३२२ ॥

(त०) पक्ष इति ॥ 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ' ३२२ ॥

(नञि हन एह चासिः) अनेहाः, अनेहसौ ॥ ३२३ ॥

(सु०) नञि हन एह चासिः ॥ असिप्रत्ययमाह—नञ्युपपदे हन्तेरसिप्रत्ययः
स्याद्वातोर्गहादेशश्च ॥ इकार उच्चारणार्थः । हन हिंसागत्योः । उशनसामिति सेडो ॥
अनेहाः कालः ॥ ३२३ ॥

विधाजो वेध च ॥ वेधाः ॥ ३२४ ॥

विधाजो वेध च ॥ हुधाञ् धारणादौ । विपृषांद्स्मादसिः स्यात्सोपसर्गस्य धा-
तोर्वेधादेशश्च ॥ विदधातीति वेधाः । अत्वसोः साविति दीर्घः । 'वेधाः पुंसि हर्षाकेशे
बुधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ॥ ३२४ ॥

(चन्द्रे माडो डित्) चन्द्रमाः ॥ ३२५ ॥

(सु०) चन्द्रे माडो डित् ॥ चन्द्रोपपदान्माडोऽसिः स्यात्स च डित् ॥ डित्त्वाद्दिट्-
लोपः । माड् माने । चन्द्रं रजतममृतं च मिमांतेऽसौ चन्द्रमाः । अत्वसोः साविति दीर्घः ३२५

(पुरासि धाजः) पुरोधाः (ख) ॥ ३२६ ॥

(सु०) पुरसि धाजः ॥ पुरश्शब्दे उपपद धाजोऽसिप्रत्ययः स्यात् ॥ हुधाञ्
धारणादौ । पुरोधाः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः ॥ ३२६ ॥

उषः कित् ॥ उषः ॥ ३२७ ॥

(सु०) उषः कित् ॥ उप दाहे अस्मादसिः स्यात्स च कित् ॥ कित्त्वाच्च गुणः ।
उषः प्रभातम् ॥ ३२७ ॥

(दमेरुनसिः) दमुनाः ॥ ३२८ ॥

(सु०) दमेरुनसिः ॥ दसु उपशमे अस्मादुनसिः स्यात् ॥ दमुनाः । 'सप्तार्चिर्द-
मुना शुक्रः' इत्यमरः ॥ ३२८ ॥

(त०) दमेरु० ॥ दमुनाः अग्निः ॥ ३२८ ॥

(वशोः कनसिः) उशनाः ॥ ३२९ ॥

(सु०) वसेः कनसिः ॥ वश कान्तावस्मात्कनसिः स्यात् ॥ कित्त्वाद् ग्रहामिति

(क) अदन्तोऽपि । पक्षस्तुमासार्धे गृहसाध्ययोः, जुल्लारन्ध्रे बले पाशर्वे वर्गे केशात्परश्वये । पिच्छे
विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे । इति हैमः ।

(ख) पुरोऽग्रे धीयते इति पुरोधाः ।

संप्रसारणम् । उघना । 'उघना भार्गवः कविः' इत्यमरः ॥ ३२९ ॥

(अङ्गिरादयः) अगि अङ्गिराः ॥ ३३० ॥

(सु०) अङ्गिरादयः ॥ असिप्रत्ययान्ता निपातयन्ते ॥ अगि गतौ । असिप्रत्ययस्य हरुडागमो निपातनात् । अङ्गिराः ऋषिभेदः ॥ ३३०

(अप्पूर्वः सतिः) अप्सराः ॥ ३३१ ॥

(सु०) अप्पूर्वः सतिः ॥ स्र गतावप्पूर्वः । अप्सराः । 'स्त्रियां बहुवप्सरासः स्यादेकत्वेऽप्सराः' इति शब्दार्णवः । 'अप्सरस्स्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनः सु च' इति द्विरुपकोशः ॥ ३३१ ॥

(त०) अप्सरा इति ॥ प्रायेण भूमिनि अप्सरसः ॥ ३३१ ॥

(पुरुपूर्वो रीतिः) पुरुरवाः ॥ ३३२ ॥

इत्युणादौ चतुर्थः पादः ॥

(सु०) पुरुपूर्वो रीतिः ॥ रु शब्दे पुरुपूर्वः । पुरुशब्दान्तस्य दीर्घो निपातनात् । पुरुरवाः । 'पुरुरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः' इत्यमरः ॥ ३३२ ॥

इति सुबाधिण्यामुणादौ चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(अदि भुवो डुतः) अदभुतम् (रु) ॥ ३३३ ॥

(सु०) अदि भुवा डुतः ॥ अदित्यव्ययमाकस्मिकाथं । तस्मिन्नुपपदे भूघातो-डुतः प्रत्ययः स्यात् ॥ डित्त्वाट्टिलोपः । अदभुतम् आश्चर्यम् ॥ ३३३ ॥

(गुधंरूमः) गोधूमः ॥ ३३४ ॥

(सु०) गुधंरूमः ॥ गुध परिवेष्टने अस्माद्गूमः स्यात् ॥ गुध्यते परिवेष्टयते प्राणिभिरिति गाधूमः । 'गाधूमां नागरङ्गे स्यादापधीवीहिभेदयोः' इति मेदिनी ॥ ३३४ ॥

(मसेरूरः) मसूरः (ख) ॥ ३३५ ॥

(सु०) मसेरूरः ॥ मसी परिणामे अस्माद्दूरः स्यात् ॥ मसूरः ॥ ३३५ ॥

(तुहः कनो हलोपः) तृणम् ॥ ३३६ ॥

(सु०) तुहः कनोः हलोपः ॥ तुह । हसायामस्मात् कनः स्याद्भातोर्हस्य लोपश्च ॥ कित्त्वाद् गुणाभावः । तृणम् ॥ ३३६ ॥

(दंसेष्टो न आ च) दासः ॥ ३३७ ॥

(सु०) दंसेष्टो न आ च ॥ दसि दंशनदर्शनयोरस्मादृप्रत्ययः नस्यात्त्वं च ॥ दासः । 'दासः शूद्रे दानपात्रे सृत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ॥ टित्त्वादीप् । दासो ॥ ३३८ ॥

(त०) दास इति ॥ सेवकशूद्रयोर्दासः ॥ ३३७ ॥

(क) 'विस्मयोऽदभुतमाश्चर्यम्' इत्यमरः ।

(ख) वेदयायां व्रीहिभेदे च मसुरा मसुरा स्त्रियां, मसुरमसुरौ पुंसि द्रावेजावपि चैतयोः इति । रमसः । मङ्गल्यको मसुर इत्यमरः ।

(दंशेश्च) दाशः ॥ ३३८ ॥

(छ०) दंशेश्च ॥ अस्सादपिटः स्यान्नस्यात्वं च । दाशः । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः

(त०) दंशेश्च ॥ दाशो धीवरः ॥ ३३८ ॥

(सौ रमेः क्तः सोर्दीर्घः) सूरतः ॥ ३३९ ॥

(छ०) सौ रमेः क्तः सोर्दीर्घः ॥ रसु क्रीडायाम् । सुपूर्वादस्मात् क्तः स्यात् पूर्वपदस्य दीर्घश्च ॥ कित्वालोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । सूरतः उपशान्तो दयालु ।

(त०) सूरत इति ॥ उपशान्तदयावतोः ॥ ३३९ ॥

(पूजो यो णुक् ह्रस्वश्च) पुण्यम् ॥ ३४० ॥

(सु०) पूजो यो णुक् ह्रस्वश्च ॥ पूज् पत्रने । अस्माच्चः प्रत्ययः स्याद्दातोर्णुक् ह्रस्वश्च ॥ पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥ ३४० ॥

(खंसतेः शियस्य कित्त्वं कुट् च) शिक्यम् (क) ॥ ३४१ ॥

(छ०) खंसतेः शियस्य कित्त्वं कुट् च ॥ खंसु अघःपतने अस्माद् यः स्यात्स च कित् प्रत्ययस्य कुडागमश्च धातोः शिरादेशश्च ॥ शिक्यम् ॥ ३४१ ॥

(अर्त्तेः क्युरु च) उरणः ॥ ३४२ ॥

(सु०) अर्त्तेः क्युरु च ॥ क् गतावस्मात् क्युः प्रत्ययः स्याद्दानोरारादेशश्च ॥ कित्वाच्च गुणः युञ्जोरित्यनादेशः' । उरणः । 'मेदोरभ्रोरणोर्णुयामेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ३४२

(त०) उरण इति मेपे ॥ ३४२ ॥

(उदि दृणान्तेर उदो दलोपश्च) उदरम् ॥ ३४३ ॥

(सु०) उदि दृणान्तेर उदो दलोपश्च ॥ दृ विदारणे अस्माद्दुत्पूर्वाद्दः स्यादुदो दस्य लोपश्च ॥ उदरम् ॥ ३४३ ॥

(खनेर्मुट् उप्रत्ययः) मुखम् ॥ ३४४ ॥

(सु०) खनेर्मुट् उप्रत्ययः ॥ खनु अवदारणे अस्मात् डः प्रत्ययः स्याद्दातोर्मुडागमश्च ॥ डित्त्वाट्टिलोपः । मुखम् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ मुखं ह्युपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ ३४४ ॥

(अमेः सः) अंसः ॥ ३४५ ॥

(सु०) अमेः सः ॥ अम गतावस्मात्सप्रत्ययः स्यात् ॥ अंसः । 'स्कन्धो भुजशिरौऽसोऽस्त्री' इत्यमरः ॥ 'अंसः स्कन्धे विभागे च' इति विश्वः ॥ ३४५ ॥

(मुहेः खो मूर्च) मूर्खः ॥ ३४६ ॥

(सु०) मुहे खो मूर्च ॥ मुह वैचित्त्ये अस्मात्खप्रत्ययः स्याद्दातोर्मूरादेशश्च ॥ मुह्यतीति मूर्खः । 'अज्ञे मूह्यथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः ॥ ३४६ ॥

(नहेर्हलोपश्च) नखः ॥ ३४७ ॥

(सु०) नहेर्हलोपश्च ॥ णह् बन्धने अस्मात्खप्रत्ययः स्याद्दकारस्य लोपश्च ॥ नखः करस्ते पण्ठे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः ॥ 'नखी स्त्रीकलीबयोः शक्तौ नखरे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ३४० ॥

(शीडो ह्रस्वश्च) शिखा ॥ ३४८ ॥

(सु०) शीडो ह्रस्वश्च ॥ शीह्र् स्वप्ने अस्मात्खः स्याद्धानेर्ह्रस्वश्च ह्रस्वविधान-सामर्थ्याद् गुणाभावश्च । शिखा ॥ 'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिम्बप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेशि च' इति मेदिनी ॥ ३४८ ॥

(माङ् ऊवो मय् च) मयूखः ॥ ३४९ ॥

(सु०) माङ् ऊवो मय् च ॥ माङ् माने अस्मादूखप्रत्ययः स्याद्दातोर्मयादे-शश्चः । मयूखः । 'मयूखत्वट्करज्वालासु' इत्यमरः ॥ ३४९ ॥

(गलेः फो गस्योच्च) गुल्फः ॥ ३५० ॥

(सु०) गलेः फो गस्योच्च ॥ गल अग्ने अस्मात्फप्रत्ययः स्याद्दातोरकारस्यो-त्वं च ॥ गुल्फः । 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः ॥ तयोः पादयोर्ग्रन्थो इत्यर्थः ३५०

(त०) गुल्फ इति शरीरावयवयोगयोः ॥ ३५० ॥

(स्पृशः शुश्र्वणौ पृ च) पशुः । पार्श्वः ॥ ३५१ ॥

(सु०) स्पृशः शुश्र्वणौ पृ च ॥ स्पृश स्वशने अस्मान् शुश्र्वणौ प्रत्ययौ स्तः धातोः पृ इत्यादेशश्च ॥ पशुः । णित्त्वाद्बृद्धिः । पार्श्वः । पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' इति ॥ 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवं चक्रोपान्ते पशुगणेऽपि च' इति हैमः ॥ ३५१ ॥

(त०) स्पृशेरिति ॥ 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' ॥ ३५१ ॥

(इमानि श्रिजो डुन्) इमन्शब्दो मुखवाची । इमानं मुखमाश्र-यते इमश्च ॥ ३५२ ॥

(सु०) इमानि श्रिजे डुन् ॥ श्रिज् सेवामयामस्मात् इमन्युपभे डुञ् स्यात् ॥ डित्त्वा-द्विट्लोपः । इमन् शब्दो मुखवाची इमानं मुखमाश्रयते इति इमश्च । ना लोप इति नलोपः ॥ 'तद्बृद्धौ इमश्च पुम्मुखे' इत्यमरः । एरुपमुखे तेषां रोम्णां बृद्धौ इमश्चशब्दो वर्तते इत्यर्थः ॥

(जनरेः जङ् च) जङ्घा (क) ॥ ३५३ ॥

(सु०) जनरेः जङ् च ॥ जनी प्रादुर्भावे अस्मादप्रत्ययः स्याद्दातोर्जङ्घादे-शश्च ॥ आप् जङ्घा ॥ ३५३ ॥

(हन्तेः शरीरावयवे द्वे च) जघनम् ॥ ३५४ ॥

(सु०) हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ हन हिंसागत्योरस्मादः स्याद्दातोर्द्वित्वं च ॥ पूर्वादन्तेरिति हस्य घः जघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः स्त्रीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः ३५४

(त०) जघनमिति ॥ 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः' ॥ ३५४ ॥

(क्लिशोर्लस्य लोपश्च) केशः ॥ ३५५ ॥

(क) जङ्घन्यत इति जङ्घा, इति वा ॥ हन्तेर्यङ्गुगन्ताङ्गुः ।

(छ०) किलशैर्लस्य लोपश्च ॥ किलशु विवाधने अस्मादः स्याद्दातोर्लकारस्य लोपश्च ॥ केशः । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे हीबरे कुन्तलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ३५५ ॥

(फलेरितः फस्य पः) पलितम् ॥ ३५६ ॥

(छ०) फलेरितः फस्य पः ॥ फलनिष्पत्तावस्मादितप्रत्ययः स्याद्दातोरदेवर्णस्य पत्वं च ॥ पलितम् । पलितं जरसा शौकल्यम्' इत्यमरः ॥ 'पलितं शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी ॥ ३५६ ॥

(कृजादेवुः) करकः । कटकः । कुर गतौ । कोरकः । नरकः ॥ ३५७ ॥

(छ०) कृजादेवुः ॥ वुप्रत्ययमाह—युवोरित्यकादेशः । डुकृञ् करणे । करकः कमण्डलुः । करको वृष्टिपापाणः ॥ कटे वर्षावरणयोः । कटको वलयः ॥ नृ नये । नरकः । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ ३५७ ॥

(त०) कृजा० ॥ कोरक इति ॥ 'कोरकोऽस्त्री कुङ्मले स्यात्ककौलकमृणालयोः' इति मेदिनी ॥ 'कोरकः पुमान्' इत्यमरस्य प्रायेण पुमानिति व्याख्यानात्क्ष दोषः ॥ नरक इति ॥ नारकोऽपि च ॥ ३५७ ॥

(चीकयतेराद्यन्तविपर्ययः) चीक आमर्षणे । कीचकः ॥ ३५८ ॥

(सु०) चीकयतेराद्यन्तविपर्ययः ॥ चीक आमर्षणे चुरादिरस्याद्यन्तविपर्ययः बुश्च । अरिति । जिलोपः । कीचकः । 'कीचको ध्वनिमद्भ्रंशे दैत्यभेदे द्रुमान्तरे' इति हैमः ३५८

(त०) कीचक इति ॥ वायुना शब्दकारी सच्छिद्रो वंशः (क) ॥ ३५८ ॥

(पचिमच्योरिरितः) पचकः । मच कल्कने । मेचकः ॥ ३५९ ॥

(छ०) पचिमच्योरिरितः ॥ एतयोरुपधाया अत इः स्याद्द्वप्रत्ययश्च ॥ गुणः । डुपचष् पाके । पचकः । 'उल्लके करिणः पुञ्जमूलोपान्ते च पचकः' इत्यमरः ॥ 'पचको गजलाङ्गूले मूलोपान्ते च कौशिके' इति मेदिनी ॥ मच कल्कने । मेचकः । 'मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत्कलीबं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः' इति मेदिनी

(जनेररष्ट च) जठरम् ॥ ३६० ॥

(सु०) जनेररष्ट च ॥ जन जनने जनी प्रादुर्भावे च आभ्यामरप्रत्ययः स्याद्दातो र्नेस्य उश्च । जठरः । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः ॥ ३६० ॥

(हर्यतेः कन्यो हिर् च) हिरण्यम् ॥ ३६१ ॥

(सु०) हर्यतेः कन्यो हिर् च ॥ हर्य गतिकान्त्योरस्मात् कन्यप्रत्ययः स्याद्दा- तोर्हिरादेशश्च ॥ किन्वाञ्च गुणः । हिरण्यं सुवर्णम् ॥ ३६१ ॥

(कृञः पासः) कर्पासः ॥ ३६२ ॥

(सु०) कृञः पासः ॥ डुकृञ् करणे अस्मात्पासप्रत्ययः स्यात् ॥ कर्पासः । अणि प्रत्यये कर्पासं वद्यम् ॥ ३६२ ॥

(ऊर्णोर्नेर्दः) ऊर्णा ॥ ३६३

(क) 'वैणवः कीचकार्स्ते स्युर्यैस्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

(सु०) ऊर्णतेर्ङः ॥ ऊर्णञ् आच्छादने अस्माद्धप्रत्ययः स्यात् ॥ ङित्वाट्टिलोपः ।
ऊर्णा । 'ऊर्णा मेपादिलोमिन् स्यादावातं चान्तरा भ्रुवौ इत्यमरः । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्तस्त-
त्रेत्यर्थः । अन्तरायोगे भ्रुवाविति द्वितीया ॥ ३६३ ॥

(दधानेर्यो नुट् च) धान्यम् ॥ ३६४ ॥

(सु०) दधानेर्यो नुट् च ॥ दुधाञ् धारणपोषणयोस्माद्यप्रत्ययः स्यात्प्रत्यय-
स्य नुडागमश्च ॥ धान्यम् । 'धान्यं ब्रीहिसु धान्याके' इति मेदिनी ॥ ३६४ ॥

(तनोतेर्ङुः सवच्च) तितउः ॥ ३६५ ॥

(सु०) तनोतेर्ङुः सवच्च ॥ तनु विस्तारे अस्मात् डउः प्रत्ययः स्यात्स ड-
उप्रत्ययः सप्रत्ययतुल्यो भवति ॥ तेन द्वित्वादि । ङित्वाट्टिलोपः । यः से इति पूर्वस्ये-
त्वम् । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद् गुणो न । तितउः । 'तितउः पुंसि क्लीबे च ।' (क) 'चालनी
तितउः पुमान्' इत्यमरः ॥ ३६५ ॥

(त०) तितउरिति ॥ चालन्याम् । भाष्ये क्लीबनिर्देशात् क्लीवता । 'चालनी
तितउः पुमान्' इत्यमरोक्तेः पुंस्त्वमपि ॥ ३६५ ॥

(अर्भकादयः) ऋधु अर्भकः ॥ ३६६ ॥

(सु०) अर्भकादयः ॥ अर्भकादयो निपात्यन्ते ॥ ऋधु वृद्धावस्मादकन्प्रत्ययो
धातोर्भकारस्य भश्च निपात्यते ॥ अर्भकः । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि
च' इति मेदिनी ॥ ३६६ ॥

(प्रथेरुकः सम्प्रसारणं च) प्रथ पृथुकः ॥ ३६७ ॥

(सु०) प्रथेरुकः सम्प्रसारणं च ॥ प्रथ प्रख्याने अस्मादुकप्रत्ययः स्यात्संप्रसारणं
च निपात्यते ॥ पृथुकः । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादाभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ ३६७ ॥

(पिबतेः कः) पाकः ॥ ३६८ ॥

(सु०) पिबतेः कः ॥ पा पाने अस्मात्कप्रत्ययो निपातनात् ॥ पाकः । "पाकः
परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौकल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ३६८ ॥

(वदेर्नञि यः) अवधम् (ख) ॥ ३६९ ॥

(अवतेरमो धो वा) अव । अवमः । अधमः ॥ ३७० ॥

(सु०) वदेर्नञि यः ॥ वद् व्यक्तायां वाचि नञुपदादस्माद्यप्रत्ययो निपात्यते ॥
अवधं पापम् । 'कुप्यथकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः ॥ ३६९ ॥

अवतेरमो धो वा ॥ अव रक्षणादावस्मादमप्रत्ययो निपात्यते धातोर्वकारस्य वा
धकारश्च ॥ अवमः—अधमः । 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्थैरफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः ॥ ३७० ॥

(किलशेर ईचोपधाया लोपश्च लो नाम् च) कीनाशः (ग)

(क) 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः । चालनं । तितउ प्रोक्तम् इति क्लीबकाण्डे रत्न-
कोषः । सन्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकुवत् तितउ परिप्लवनं भवति इति भाष्यम् ।

(ख) अवत्यस्मादात्मानमित्यवधम् ।

(ग) अथवा—'की' इत्यव्ययं कुरसायाम् । की कुत्सितं नाशयति 'पचादेरः' इति कीनाशः ।

(सु०) क्लिशोरः ॥ क्लिशू विबाधने अस्मादप्रत्ययो निपात्यते । उपाधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च ॥ कीनाशः । 'कीनाशकर्षकक्षुद्रपांसुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति विश्वः

(चतैरुः) चत्वारः ॥ ३७२ ॥

(सु०) चतेरुः ॥ चते याचने अस्माद्गप्रत्ययः स्यात् ॥ चतुराम् शौ चेत्याम् । चत्वारः ।

(हन्तेर्घुर् च) घोरम् (क) ॥ ३७३ ॥

(सु०) हन्तेर्घुर् च ॥ हन हिंसागत्योरस्मादप्रत्ययः स्वाद्धातोर्घुरादेशश्च ॥ गुणः । घोरम् । 'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः ॥ ३७३ ॥

(क्षमेरलोपश्च) क्षमा ॥ ३७४ ॥

(सु०) क्षमेरलोपश्च । क्षमूष् सहने अस्मादप्रत्ययः स्याद्धातोर्लुपश्चाया लोपश्च ॥ क्षमा । 'क्षमाऽवनिमेंदिनी मही' इत्यमरः ॥ ३७४ ॥

(तरतेडिः) त्रयः । त्रीन् ॥ ३७५ ॥

(सु०) तरतेडिः ॥ तृ प्लवनतरणयोः अस्मात् ड्प्रत्ययः स्यात् ॥ डित्वाट्टि-लोपः । ए ओ जसीत्येत्वम् । त्रयः ॥ ३७५ ॥

(ग्रहेरनिः) ग्रहणिः ॥ ३७६ ॥

(सु०) ग्रहेरनिः ॥ ग्रह उपादाने अस्मादनिप्रत्ययः स्यात् ॥ ग्रहणिः । कृदि-कारादितिप् । ग्रहणो । 'ग्रहणो रूक् प्रवाहिका' इत्यमरः ॥ ३७६ ॥

(प्रथेरमः) प्रथमः ॥ ३७७ ॥

(सु०) प्रथेरमः ॥ प्रथ प्रख्यानेऽस्मादमप्रत्ययः स्यात् ॥ प्रथमः । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' इत्यमरः ॥ प्रथमचरमेति वैकल्पिकं सर्वादिकार्यमस्य ॥ ३७७ ॥

(चरेश्च) चरमः ॥ ३७८ ॥

(सु०) चरेश्च ॥ चर गतिभक्षणयोरस्मादमप्रत्ययः स्यात् ॥ चरमः ॥ ३७८ ॥

(मङ्गेरलः) मङ्गलम् ॥ ३७९ ॥

(सदोणादयः) सर्वस्मिन्काले उणादयः ॥ उणादयोऽपरिमिताः प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः (ख) ॥ ३८० ॥ इत्युणादौ पञ्चमः पादः ॥

(सु०) मङ्गेरलः ॥ मङ्गि गतावस्मादलप्रत्ययः स्यात् ॥ मङ्गलम् । "मङ्गला सितदूर्वायामुमार्थो पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थरक्षणेऽपि च" इति मेदिनी ॥ ३७९ ॥ इति सुबोधिण्यामुणादौ पञ्चमः पादः ॥

(त०) उणादय इति ॥ तथा चोणादिषु प्रयोगं दृष्ट्वैव प्रकृतिप्रत्ययानुबन्धकल्पनं कार्यं मित्यर्थः ॥ ३८० ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । उणादिप्रक्रिया चेयं सम्पूर्तिमगमत्परा ॥

इति पूर्वकृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

(क) घोरो हरे दारुणे च इति हैमः ।

(ख) तथा च- उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इति भाष्यम् । अव्युत्पन्नानीति उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा पाणिनितात्पर्याविषयाणि तानि शाकटायनादिप्रणीतव्याकरणान्तरात्संगृहितानि सन्ति । इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तप्रक्रिया ॥ २८ ॥

(तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति) धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्य-
यस्तदर्थ्यायां क्रियायां गम्यमानायाम् (क) ॥ गुडं भोक्तुं व्रजति । व्याकरणं
पठितुमीष्टे ॥ १ ॥

(सु०) तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थ-
धातोर्भावे तुम् प्रत्ययः स्यात् । तच्छब्देन क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रिया-
र्था तस्याम् । क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययसंज्ञा । भुज पालनादौ । भोक्तुं व्रजति देवदत्तः । भ-
विष्यद्रूपं यज्ञोजनं तत्प्रयोजनकं देवदत्तकर्तृकं व्रजनमित्यर्थः ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । कृत
इतोऽ् । पठितुमीष्टे देवदत्तः । भविष्यद्रूपं यत्पठनं तत्प्रयोजनकं देवदत्तकर्तृकं कामनमित्यर्थः

(त०) तुम् तदर्थ्यायामिति ॥ क्रियायामिति विशेष्यपदमत्रानुवृत्तम् । तस्य
क्रियाय इयं तदर्थ्या तस्याम् । यद्वा सा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्याम् । तुम्
भावे इति पण्डिताः ॥ १ ॥

(तुमर्थे बुण्) कृष्णं दर्शको व्रजति(ख) ॥ २ ॥

(सु०) तुमर्थे बुण् ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थं धातोः कर्त्तरि
बुण् प्रत्ययः स्यात् ॥ युवारित्यकादेशः । दृशिर् प्रेक्षणे । कृष्णं दर्शको याति । कृष्णक-
र्मकं भविष्यद्यद्दर्शनं देवदत्तकर्तृकं यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

(कालसमयवेलासु) अध्येतुं कालः । स्तोतुं समयः । भोक्तुं वेला ३

(सु०) कालसमयवेलासु ॥ कालादिपूपपदेषु तुम् स्यात् ॥ पर्यायोपादानम-
र्थापलक्षणार्थम् । इह अध्ययने । अध्येतुं कालः ॥ दृञ् स्तुतौ । स्तोतुं समयः ॥ भुज
पालनादौ । भोक्तुं वेला । एवमनेहसादियोगेऽपि । अनुवादेऽथ तुम् न भवति । सिद्धस्व-
रूपोच्चारणमनुवादः । 'भृतानि कालः पचतीति वार्ता' इति ॥ ३ ॥

(त०) कालेति ॥ प्रेरणग्रहणमत्रानुवर्तते । तेन 'भृतानि कालः पचतीति वार्ता'
इत्यत्र न ॥ ३ ॥

(क) क्रियायां किम् ? भिन्नार्थे इत्यस्य जटाः । इह भिन्नार्था जटाः ताश्चद्वयं नतु क्रिया, भिन्नि-
तुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण समर्थनीयः ।

क्रियार्थायां किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावत इति क्रिया । नरवसौ दण्डपतनार्था ।
धावनन्तु दण्डपतने हेतुर्भवति नतु इत्यमिति दिक् ।

(ख) व्रजतात्यत्र यातीति पाठः सुबोधिनीटीकाकर्तृसंमतः ॥ अत्रायं च पाठो विशेषः—

कर्मणि चाण् ॥ तदर्थ्यायां क्रियायां प्रयुज्यमानायां कर्मणि चोपपदे धातोरेण प्रत्ययो भवति भ-
विष्यदर्थे ॥ काण्डलावा व्रजति । गोदायो व्रजति । गोसंख्यायो व्रजति, इति ।

काण्डलाव इति । काण्ड लविष्यतीति वाक्ये लृञ् छेदने अण् 'धातोर्नामिन' इति वृद्धिः काण्डं
लवितुं व्रजतीत्यर्थः । गोदाय इति गां दास्यतीति वाक्ये डुदान् अण् भातो युक् । गां दातुं व्रजतीत्यर्थः ।
गोसंख्यायो व्रजति गां संख्यातुं व्रजतीत्यर्थः ।

(इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुम्) (क) भोक्तुमिच्छति वाष्टि वाञ्छति वा ॥ ४ ॥

(४०) इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुम् ॥ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । भोक्तुमिच्छति वाञ्छति वा । वश कान्तावयमपीच्छार्थकः, कान्तिरिच्छेत्युक्तत्वात् । भोक्तुमिच्छतात्यत्र भोजनविपयिणीच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्थच्छेति । एककर्तृकेष्विति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छति । पुत्रस्येति कर्तरि पठो । पुत्रकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(४०) इच्छार्थेष्विति ॥ इच्छति भोक्तुमित्यादाविच्छायां भुजि प्रति तादर्थ्याभावात् । प्रवृत्तिसामान्येह तु त्वस्यावधारितत्वेनाप्रतिपाद्यत्वात् । यद्वाऽस्तु तादर्थ्यम् । एककर्तृकत्वादिलाभाथमेतत् ॥ ४ ॥

(शकधृषज्ञागलाघटरभलभक्रम सहाहार्थेषु) शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति जानातीत्यादि ॥ ५ ॥

(५०) शकधृषज्ञागलाघटरभलभक्रमसहाहार्थेषु ॥ एषूपपदेषुधातोस्तुम् स्यात् ॥ अक्रियाार्थोपपदार्थमेतत् । शकल् शक्ता । जिष्टया प्रागल्भ्ये । ज्ञा अवबोधने । ग्लै हर्षक्षये । घट चष्टायाम् । रभ रामस्य । हुलभप् प्राप्ता । क्रमु पादविक्षेपे । पह मर्षणे । अह पूजायाम् । अस भुवि । अर्थग्रहणमस्तिनेव सम्बध्यतेऽनन्तरत्वात् । भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र भुज्यर्थो विपयतया सम्बध्यत । ग्लायति भोक्तुमित्यत्र भोजनावपयिण्यशक्तिगृह्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र भोक्तुमर्हतीति योग्यता गम्यते । आरभते भोक्तुमित्यत्र प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेराद्याऽवस्था गम्यते । लभते भोक्तुमित्यत्र प्राप्तिर्गम्यते । उत्पहते भोक्तुमित्यत्र भुजेराद्याऽवस्था गम्यते । अर्हति भोक्तुमित्यत्रापि योग्यता । अस्ति भवति त्रिद्यते वा भोक्तुमित्यादौ सम्भवमात्रम् ॥ ५ ॥

(पूर्णतावाचिषु सामर्थ्यार्थेषु) पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रवीणः कुशलः समर्थः । पूर्णतेति किम् । अलं भुक्त्वा ॥ सामर्थ्यार्थेषु किम्, पर्याप्तं भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

(५०) पूर्णतावाचिषु सामर्थ्यार्थेषु ॥ पर्याप्तिवाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु धातोस्तुम् स्यात् ॥ पर्याप्तो भोक्तुं समर्थः कुशलः पटुः प्रवीण इत्यर्थः । पूर्णतावाचिष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥ ६ ॥

(घञ् भावे) पाकः । त्यागः । भावः । दायः ॥ ७ ॥

(५०) घञ् भावे ॥ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकाक्रान्तत्वं सिद्धत्वम् । पबितीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थः । भाव इति ॥ भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियाार्थायां क्रियायासुपपदे भवन्तीत्यर्थः ॥ जित्वाद्बुद्धिः । धिवाच्चजाः कर्मा धितोति कः । पच्यते पचनं वा पाकः ॥ त्यज हानौ । त्यज्यते त्यजनं वा त्यागः ॥ भूसत्तायाम् । भूयते भवनं वा भावः ॥ हुदाञ् दाने । दीयते दानं वा आतो युगिति युक् । दायः ॥ ७ ॥

(क) इच्छार्थेष्विति ॥ इह सूत्रे एककर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् ।

(त०) घञ् इति ॥ भाव इति । भवनं भावः । क्रियासामान्ये न तु भवत्यर्थ-
मात्रम् । सिद्धतारूप एव भावे घञ् । उक्तं च—“क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था
च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम्” इति ॥ पाक इति ॥
मित्त्वादुपधावृद्धिः । वित्त्वात्कुत्वम् ॥ ७ ॥

(संज्ञायामकर्तरि च) कर्तृवर्जिते कारके भावे च घञ् सज्ञाया-
मसंज्ञायां च ॥ कार्यं प्रत्याह्रियते यः स प्रत्याहारः । दायतेऽस्मै दायः(क) ।
विक्रियतेऽनेनेति विकारः । उपाध्यायः । उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ ८ ॥

(घञर्थे कः) घञोपवादः ॥ विशेषेण हन्यते कार्यमनेनेति विघ्नः ।
सुघ्नः(ख) ॥ ९ ॥

(छ०) संज्ञायामकर्तरि च ॥ कर्तृभिन्ने कारकेऽयं धातोर्घञ् स्यात्संज्ञायामसं-
ज्ञायां चवाच्यमानायाम् ॥ हञ् हरणे । प्रत्याह्रियते इति प्रत्याहारः ॥ दुदाञ् दाने । दीयते
अस्मै इति । आतोयुगिति युक् । दायः । डुकृञ् करणे । विक्रियतेऽनेनेति विकारः । इह
अध्ययने । उपेत्यादीषतेऽस्मादित्युपाध्यायः । स्वराद् इत्यल्पापवादोऽयं घञ् ॥ ९ ॥

(त०) भाव इति ॥ बाहुलकाद्नुपसर्गाद्भुवाऽपि घञ् ॥ उपाध्यायेति ॥ ननु घञ-
न्तस्य पुंस्त्ववनियमात्कथं स्त्रीत्वमिति चेत्सत्यम् । अपादाने स्त्रियामप्यभिधानात् । उपाध्यायी

(स्वरादः) भावादौ(ग) । घञोऽपवादः ॥ चयनं चयः । नयनं
नयः ॥ भिञ् बन्धने । विशेषेण सीयन्ते बध्यन्ते जना अनेनेति विषयः ।
स्तूयतेऽनेनेति स्तवः । सवनं सवः । लवनं लवः । कृञ् क्रियते कार्यमनेनेति
करः । गरत्यनेनेति गरः—गलः । द्र्याद्युपसर्गाहीनस्य छादेर्ह्रस्वोऽप्रत्यये ।
परिच्छदः छत्रम् । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति दन्तच्छदः ओष्ठः । द्र्यादीति किम् ।
अन्ववप्रच्छादः । समवपरिच्छादः ॥ १० ॥

(छ०) स्वरादः ॥ स्वरान्ताद्धातोरप्रत्ययः स्याद्भावादौ ॥ घञोऽपवादः । चिञ्
चयने । चयः ॥ णीञ् प्रापणे । नयः । भिञ् बन्धने विपूर्वः । विषयः ॥ ष्टुञ् स्तुतौ ।
स्तवः । ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतः’ इत्यमरः ॥ लूञ् छेदने । लवः । ‘लवलेशकणाणवः’
इत्यमरः ॥ कृ विक्षेपे । करः । गृ निगरणे । गरः—गलः ॥ १० ॥

(मदामः) मदादीनामप्रत्ययो भावादौ ॥ मदः । पणः । प्रमदः ।
संमदः । शमः । श्रमः ॥ ११ ॥

(सु०) मदामः ॥ मदादिभ्योऽप्रत्ययः स्याद्भावादौ ॥ मदी हर्षे । मदः । प्रमदः ।

(क) दाय इत्यादौ सम्प्रदानाद्युक्तत्वात् प्रथमा ॥ (ख) ‘हनोघ्न’ इति हस्य घः ।

(ग) स्वराद् इति ॥ इवर्णान्त-उवर्णान्त-ऋवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यः अप्रत्ययो भवति भावादीवाच्ये
स च पुंल्लङ्ग स्यात् । घञोऽपवाद इति । अयमपवादो हसन्तधात्वंशे प्रदाशेतो नतु स्वरान्तधात्वंशे
स्वरान्तधात्वंशे स्वरान्तधातोरपि घञ् दशनात्, इति कश्चित् ताच्चन्त्यम् ।

संमदः ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पणः ॥ शमु उपशमे । शमः ॥ श्रमु तपसि खेदे च । श्रमः ११

(त०) मदामिति ॥ मद् इति ॥ मद्यनेऽनेनेति करणादावपि । कथं 'प्रमादोऽनवधानता' इति । बाहुलकाद्भवति । यद्वा मद् एव माद इति स्वार्थिकणान्तस्य प्रशब्देन पश्चात्समासः ॥ श्रम इति ॥ अथ कथं विश्राम इति । अवाणिनीयमिति तु दीक्षितः । 'विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्भुः' इत्यादौ तु विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाप्युपपत्तिः । विश्रामभूरिति त्वन्याय्यमेवेति वामनादयः । वस्तुतस्त्वन्नापि प्रमादशब्दवत्समाधानम् ११

(मूर्तौ घनः) काठिन्ये परिच्छेदे च हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्च ॥
दाघघनः सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

(घ०) मूर्तौ घनः ॥ मूर्तिः काठिन्यं परिच्छेदश्च तस्मिन्नभिधेये हन्तेरः स्याद्घातोर्घनादेशश्च ॥ कठिनं दधि इति दधिघनः । परिच्छेदे सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

(त०) मूर्तौ घन इति ॥ मूर्तिः काठिन्यम् ॥ १२ ॥

(हनो वधोऽप्रत्ययश्च) हननमिति वधः ॥ १३ ॥

(मु०) हनो वधोऽप्रत्ययश्च ॥ अनुपसर्गाद्घन्तेर्भावे अप्रत्ययः स्याद्घातोर्घनादेशश्च ॥ वधः । चकाराद्भवति । हनो घदिति घदादेशः । घातः ॥ १३ ॥

(ट्वितोऽधुः) ट्वितो घातोरधुर्भवति भावादौ ॥ ट्वेष्ट कम्पने ।
वेपनं वेपथुः । नन्दथुः । श्वयथुः ॥ १४ ॥

(घ०) ट्वितोऽधुः ॥ अयमपि स्वभावाद्भावे एव ॥ ट्वेष्ट कम्पने । वेपथुः ॥
दुनदि समृद्धौ । नन्दथुः ॥ टुओशिवर् गतिवृद्धयोः । श्वयथुः ॥ १४ ॥

(त०) ट्वितोऽधुःरिति ॥ टुत्विचस्य स ट्वित् तस्मात् ॥ १४ ॥

(ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते) ड्वितो घातोस्त्रिमक् प्रत्ययो घात्वर्थेन
कृतेऽर्थे ॥ करणेन निवृत्तः कृत्रिमः घटः । पक्त्रिमः ॥ १५ ॥

(मु०) ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ घात्वर्थनिवृत्तेऽर्थे । (अयं स्वभावाद्भावे)
कित्वात्संप्रसारणादि । डु कृञ् करणे । करणेन निवृत्तः कृत्रिमः ॥ डुपचप् पाके । पाकेन निवृत्तः पक्त्रिमः ॥ डुवप् बीजसंताने । वापेन निवृत्तम् । यजामिति संप्रसारणम् । उच्चिमम् १५

(त०) ड्वित इति ॥ डु इत्यस्य स ड्वित् तस्मात् ॥ तत्कृते इति ॥ तेन घात्वर्थेन कृतस्तत्कृतस्तस्मिन्नित्यर्थः (क) ॥ १५ ॥

(नङ्क्री) घातोर्नङ्क्री प्रत्ययो भावादौ ॥ यज, इज्यन्ते देवा अनेनेति यज्ञः । याच्ना(ख) । यती यत्नः । प्रच्छाविच्छोः शो नेऽसंप्रसारणं च । प्रश्नः । विश्नः । रक्ष पालने । रक्षणः । स्वप्नः । अन्तः धायते यः सः अन्तर्द्धिः । आधिः । विशेषेण जनेषु पीडा आधीयतेऽनेनेति व्याधिः । प्रकर्षेण

(क) यद्यपि भावादावित्यनुवर्तते तथापि स्वभावाद् भाव एवैतद्वद्वयम् । नहि कृतेन निवृत्तमित्येवं कापि विग्रहः ।

(ख) 'याच्ना' इति ॥ स्तोत्रुभिश्चुः इति अः ।

दधाति रथमार्गमनेनेति प्रधिः । वारि धीयतेऽस्मिन्निति वारिधिः । पाथः
धीयतेऽस्मिन्निति पाथोधिः ॥ १६ ॥

(सु०) नङ्गी ॥ डकारककारावितौ । एतौ भावेऽकर्तरि कारके च भवतः ॥ नङ्-प्र-
त्ययमाह—किञ्चित् चेतु गुणो न । यज देवपूजादौ । श्रुत्वम् । यज्ञः । ‘यज्ञः सवोऽध्व-
रो यागः’ इत्यमरः ॥ दुयाचृ याञ्जायाम् । याञ्जा । यती प्रयत्ने । यत्नः ॥ किञ्चित्
ज्ञसे अमे चेत्यनेन प्रच्छविच्छोः शो ने । ग्रहामिति संप्रसारणं न भाष्यानुक्तत्वात् । प्रच्छ
शीप्सायाम् । प्रश्नः ॥ विश प्रवेशने । विश्नः ॥ रक्ष पालने । रक्षणः ॥ जिप्वप् शये ।
स्वप्नः । किंप्रत्ययमाह—डुधाञ् धारणादौ । आतोऽनपीत्यालोपः । अन्तर्द्धिः ॥ प्रधिः ॥
पयांसि धीयन्तेऽस्मिन्निति पयोधिः । वारिधिः ॥ १६ ॥

(त०) नङ्गी इति ॥ नङ् च किञ्च नङ्गी । यज्ञ इति ॥ यजनं यज्ञः । ‘यज्ञार्था-
त्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धनः’ इत्यत्र तु इज्यत इति यज्ञो विष्णुरिति कर्मणि ॥
याच्ञेति ॥ यद्यपि नङन्ताः पुंस्येव तथाप्ययं स्त्रीलिङ्गः स्वभावात् ॥ प्रश्न इति ॥
संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाच्च संप्रसारणम् ॥ अन्तर्द्धिरिति ॥ किच्वादातो लोप इत्यालोपः ॥
झाधिरिति ॥ आधानमाधीयत इति वा ॥ वा र्धिरिति ॥ ‘वारीणि धीयन्तेऽस्मि-
न्निति वारिधिः ॥ १६ ॥

(युट् भावे च) ज्ञानम् । करणम् । कारणम् ॥ १७ ॥

(सु०) युट् भावे च ॥ धातोर्भावे युट् स्याच्चकारान् युण च ॥ युवोरित्यनदे-
शः । डित्वादीप् । णित्वाद्दृढिः । ज्ञा अववोधने । ज्ञानम् । डुकृञ् करणे । करणम् ।
युण् प्रत्ययः । कारणम् ॥ १७ ॥

(साधनाधारयोश्च) पच्यतेऽनेनेति पचनोऽभिः । पच्यतेऽस्यां
पचनी स्थाली ॥ १८ ॥

(सु०) साधनाधारयोश्च ॥ साधनेऽधिकरणे चायं धातोर्युट् प्रत्ययः स्यात् ॥
डुपचप् पाके ॥ ‘पच्यतेऽनेनेति पचनः । अत्र करणे युट् । धृत्रित इतीप् पच्यतेऽस्यामि-
त्यधिकरणे युट् पचनी ॥ १८ ॥

(ईषद्दुःसुषु खल्यू) (क) ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू एतौ
स्तौ भावादौ ॥ ईषद्भवः । दुर्भवः । सुकरः । दुःखेन युध्यते इति दुर्योध-
नः । दुःखेन शिष्यते इति दुःशासनः । कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरीषदादिषु
चोपपदेषु भूकृजोः खल् । अदुराढयेन दुराढयेन भूयते दुराढयम्भवं भवता ।
अस्वाढयः स्वाढयः क्रियते स्वाढयङ्करः ॥ १९ ॥

(सु०) ईषद्दुःसुषु खल्यू ॥ एषूपपदेषु धातोः खल्यू प्रत्ययौ स्तः भावे कर्मण
च ॥ खल्यूप्रत्ययावाह—खित्वात् खिति पदस्येति नुम् । भू सत्तायाम् । ईषद्भवः ॥
दुर्भवः ॥ डुकृञ् करणे । सुकरः ॥ युप्रत्ययमाह—युध संप्रहारे । दुःखेन युध्यते इति दुर्यो-

(क) ईषदिति । ईषश्च दुश्च सुश्च इषदुःसवस्तेषु ईषद्दुः सुषु ॥ खल् च युश्च खल्यू ॥
खकारप्रत्ययभेदज्ञापनार्थं ।

धनः ॥ दुःखेन शिष्यते इति । शासु अनुशिष्टौ । दुःशासनः । दुरिति कृच्छार्थे वर्तते । इतरौ तु अकृच्छार्थे वर्तते ॥ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरीपदादिषु भृक्जोः खल् । कर्तृकर्मणा च्छौ शब्दौ धातोरव्यवधानेन प्राक् प्रजुज्येते । ईषदाद्यस्तु ताभ्यां प्राक् प्रयोज्याः । दुः-खेनाद्येन भूयते इति दुराद्यम्भवं भवता । अक्तादाविति निषेधात्कर्तरि तृतीया ॥ सुखे-नाद्यः क्रियते स्वाख्यङ्करः सः ॥ १९ ॥

(त०) ईषद्दुःसुषु ॥ खल् च युश्च खल्यू । लकार इखलीत्यप्रोक्तात्खलप्रत्यया-द्भेदापनार्थः । खकारो मुमागमार्थः ॥ ईषद्भव इति ईषद्भवन्म् ॥ १९ ॥

॥ अथ कृत्यप्रत्ययाः ॥ २९ ॥

(तव्यानीयौ) भावकार्ययोः (क) ॥ एधितव्यम् । एधनीयम् । आसि-तव्यम् । आसनीयम् । पातव्यम् । पानीयम् ॥ २० ॥

(सु०) तव्यानीयौ ॥ कृत्यसंज्ञकान्प्रत्ययानाह—तव्यानीयौ धातोरेतौ प्रत्ययौ स्तः भावकर्मणोः ॥ तव्यप्रत्ययमनीयप्रत्ययं चाह—एध वृद्धौ । कृत इतीट् । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । आस उपवेशने । आसितव्यम् । आसनीयम् ॥ भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च

(त०) तव्यानीयाविति ॥ एधनीयमिति । भावे एकवचनमेव औत्सर्गिकत्वात् । क्लीबत्वं च लिङ्गाविशेषात् । “कृत्याः पञ्च समाख्याताः क्यञ्च्यणौ भावकर्मणोः । तव्या-नीयौ स्वराद्यश्च केलिमः कर्मकर्तरि ॥ २० ॥

(वसेस्तव्यः कर्तरि णिच्च) वसतीति वास्तव्यः ॥ २१ ॥

(सु०) वसेस्तव्यः कर्तरि णिच्च ॥ वस निवासे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वस आच्छादने इत्यस्य लुगिक्करणत्वात् । वस निवासे अस्मात्कर्तरि तव्यः स्यात्स च णित् ॥ णित्त्वाद्बुद्धिः । वास्तव्यः ॥ २१ ॥

(त०) वसेरिति ॥ वस निवास इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वस आच्छादन इत्यस्य ॥ वास्तव्य इति ॥ णित्त्वाद्बुद्धिः । वस्तुनि भवो वास्तव्य इति ण्यप्रत्ययेणैव रूपसिद्धि-मिच्छन्तः केचिदेतन्न मन्यन्ते ॥ २१ ॥

(केलिमः) सौकर्ये धातोः केलिमः प्रत्ययो भवति ॥ पचेलिमा माषाः । भिदेलिमाः सरलाः ॥ २२ ॥

(सु०) केलिमः । धातोः कर्मणिः केलिमः प्रत्ययः स्यात् ॥ किञ्चान्न गुणः ॥ डुपचप्राके । पचेलिमा माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः ॥ भिदिर विदारणे । भिदेलिमाः सरलाः २२

(स्वराद्यः) स्वररन्ताद्घातोर्यः ॥ चेषम् । जेषम् । तव्यादयोऽपि चेतव्यः । चमनीयः (ख) । दित्स्यम् ॥ २३ ॥

(सु०) स्वराद्यः ॥ स्वग्रहणं धातोर्विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिः । चिञ्

(क) तव्यानीयौ भविष्यदर्थकौ ।

(ख) चषः । इत्यादौ गुण इति गुणः ।

चयने । चेषम् ॥ जि जये । जेषम् ॥ तव्यादयोऽपि भवन्ति । चेतव्यः ॥ चयनीयः ॥ हुदाञ्ज्
दाने अस्मादिच्छायामात्मनः सः इति सः 'ह्रस्वे' इति हसादेशः । द्वित्वलोपश्च । सस्तो-
ऽनपीति सस्य तः । दित्सति । सान्ताद्यप्रत्यये यत् इत्यलोपः । दित्स्यते इति दित्स्यम् २३

(त०) स्वराराद्य इति ॥ 'यद्भाव्यं तद्भविष्यति' इत्यत्र तु ओरावश्यक इति
द्यञ् । अत्र स्वरग्रहणं चिन्त्यं धातोर्द्विविधत्वेनैव हसान्ताद्धयणो विधानेनपरिशेषात्स्वरा-
न्तलाभात् । यदि तु यत् इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदा भूतपूर्वस्वरान्तादपि यद्व्यये
तदर्थं स्वरग्रहणम् । तेन दित्स्यमित्यादौ यः । वस्तुतस्तत्र स्वरग्रहणे प्रयोजनाभावाद्ध्य-
प्यपि न क्षतिरिति ध्येषम्(क) ॥ २३ ॥

(ई चातः) आदन्ताद्धातोर्थे आकारस्य च ईकारः ॥ देयम् ।
ग्लेयम् । गेयम् ॥ २४ ॥

(छ०) ई चातः ॥ हुदाञ्ज् दाने । देयम् । ग शब्दे । गेयम् ॥ ग्ले हर्षक्षये । ग्लेयम् २४

(त०) ई चात इति ॥ इ इति ह्रस्व एव सुपठः । यत्तु वासुदेवोक्तं दीर्घकारविधानं
चकारात्खनेयं नस्येत्वे खेयमिति रूपसिद्धये अन्यथा पक्षे आत्वं स्यादिति तद्भाष्यविरो-
धादुपेक्ष्यम् ॥ २४ ॥

(पुशकात्) पवर्गान्ताच्छकादेश्च यप्रत्ययः ॥ शप्यम् । यम्यम् ।
जप्यम् । शक्यम् । सख्यम् ॥ २५ ॥

(सु०) पुशकात् ॥ अत्र घनण भवति तव्यादयस्तु स्युरेव ॥ शप उपालम्भे ।
शप्यम् ॥ यमु उपरमे । यम्यम् ॥ जप व्यक्तायां वाचि । जप्यम् ॥ शकादेश्च । शक्यं
शक्तौ । शक्यम् ॥ षह मर्षणे । सख्यम् ॥ २५ ॥

(त०) पुशकादिति ॥ पुश्च शकश्च पुशकं तस्मात् ॥ २५ ॥

(ऋहसान्ताद् ध्यण्) ऋवर्णान्ताद्धसान्ताद्धातोर्ध्यण् भावकार्य-
योः ॥ कार्यम् । हार्यम् । वाह्यम् । घात्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । रोग्यम् ॥ २६ ॥

(सु०) ऋहसान्ताद् ध्यण् ॥ ऋ इति धातोर्न ग्रहणं किन्तु ऋवर्णस्य ह्रस्वा-
हचर्यात् । घित्वाच्चजोः कगाविति कर्गौ । णित्वाद् वृद्धिः । हुङ्कृन् करणे । कार्यम् ॥
हृन् हरणे । हार्यम् ॥ वह प्रापणे । वाह्यम् । हन हिंसागत्योः । हनो घदिति घत् ।
घात्यम् ॥ हुपचष् पाके । पाक्यम् ॥ रुज रोगे । रोग्यम् ॥ वच परिभाषणे । वाक्यम् ॥ २६ ॥

(त०) ऋहसान्तादिति ॥ आ च ह्रस्वश्च ऋहसं तस्मात् ॥ घो घित्कार्थः ।
णो वृद्धयर्थः ॥ २६ ॥

(ध्यणि क्वचित्कुत्वाभावः) याज्यम् । याच्यम् । प्रवाच्यम् ।
रोच्यम् । अर्च्यम् ॥ २७ ॥

(सु०) ध्यणि क्वचित्कुत्वाभावः ॥ यज् याच् प्रवच् रुच् ऋच् एषां कुत्वं न
ध्यणि ॥ यज देवपूजादौ । याज्यम् ॥ दुयाच् याञ्जायाम् । याच्यम् । वच परिभाषणे

प्रपूर्वः । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः ॥ रुच दीप्तौ । रोच्यम् ॥ ऋच स्तुतौ । अर्च्यम् । अत एव ऋदुपधादिति क्यप्त्तु न भवति ॥ २७ ॥

(ओरावश्यके) उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे घ्यण् ॥ २८ ॥

(छ०) ओरावश्यके ॥ अवश्यमेवेत्यावश्यकं तस्मिन् ॥ २८ ॥

(त०) ओरावश्यक इति ॥ अवश्यंभावः । आवश्यकम् अवश्यमष्टिलोपस्तद्धिते अव्ययत्वात् ॥ २८ ॥

(ओदौतोर्यः स्वरवत्) ओकारौकारयोर्निमित्तं यः प्रत्ययः स्वरवत् ॥

“लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धजोः ॥” अवश्यं लाव्योऽवश्यलाव्यः । भोक्तुकामः । श्रोतुमनाः । सहितम्—संहितम् । सततम्—संततम् । मांसस्य पचनम् मांसपचनम्—मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांस्पाकः—मांसपाकः ॥ २९ ॥

(सु०) ओदौतोर्यः स्वरवत् ॥ यं प्रत्ययं निमित्तत्वेनाश्रित्य गुणेन यत्र ओकारो भवति वृद्ध्या च यत्र ओकारो भवति स च प्रत्ययः स्वरवद्भवतीत्यर्थः ॥ “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धजोः” अवश्यमो निपातस्यान्त्यं लुम्पेत् लोपं कुर्यात् कृत्ये कृत्यसंज्ञके प्रत्यये परे । यथा अवश्यलाव्यः ॥ तुमुप्रत्ययस्यान्त्यं लुम्पेत् काममनसोः शब्दयोः परयोः । यथा भोक्तुकामः । श्रोतुमनाः ॥ समुपसर्गस्यान्त्यं वा लुम्पेत् हितततयोः शब्दयोः परयोः । यथा सहितं—संहितम् । सततं—संततम् ॥ मांसशब्दस्यान्त्यं वा लुम्पेत् पचिप्रकृतिकयुद्धज्प्रत्ययोः परयोः । यथा मांसपचनं मांसपचनम् । मांस्पाकः । मांसपाकः ॥ २९ ॥

(त०) ओदौतोरिति ॥ चोत्तितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादित्यत आह—अवश्यलाव्यम् ॥ २९ ॥

(हनो वधादेशो ये) (क)वध्यः ॥ ३० ॥

(सु०) हनोवधादेशो ये ॥ हन हिंसागत्योरस्मात् यप्रत्ययः स्याद्धातोर्वधादेशश्च । वध्यः । पक्षे घ्यणपि । हनो घदिति घत् । घात्यः ॥ ३० ॥

(ऋदुपधात्क्यप्) ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् ॥ कृती कृत्यम् । वृत्यम् ३१

(सु०) ऋदुपधात्क्यप् ॥ कित्वाद् गुणो न । पित्त्वं स्वरार्थम् । कृती छेदने । कृत्यम् ॥ वृत्तु वर्तने । वृत्यम् ॥ वृधु वृद्धौ । वृध्यम् ॥ तपरकरणं किम् । कृत संशब्दने । घ्यण् कीर्त्यम् ॥ ३१ ॥

(त०) ऋदुपधादिति ॥ तपरत्वाद्दीर्घोपधात् । तेन कृत इत्यस्य कीर्त्यम् ॥ ३१ ॥

(कृपिचृत्योर्न) कल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ ३२ ॥

(छ०) कृपिचृत्योर्न ॥ आभ्यां क्यप् न स्यात् ॥ घ्यण् । कृप् सामर्थ्यं । कल्प्यम् ॥ चृती हिंसायाम् । चर्त्यम् ॥ ३२ ॥

(मृजो वा) मृज्यम्-मार्ग्यम् ॥ ३३ ॥

(सु०) मृजो वा ॥ ऋदुपधादिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमारम्भः ॥ मृजूष् शुद्धौ । मृज्यम् । क्यबभावे घ्यण् । मृजेवृद्धिरिति वृद्धिः । चजोरिति गः मार्ग्यम् ॥ ३३ ॥

(भुवो भावे) नाम्न्युपपदे भुवो भावे क्यप् ॥ ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् । नाम्नि किम् । भव्यम् ॥ ३४ ॥

(सु०) भुवो भावे ॥ भू सत्तायाम् । ब्रह्मभूयम् ॥ नाम्न्युपपदे इति किम् । भव्यम् । स्वराद्य इति यः ॥ ३४ ॥

(इण्स्तुभृद्वृशासुजुषखनः क्यप् च) इत्यः । स्तुत्यः । दृङ् आदरे । दत्यः । वृत्यः । शसैरिः । शिष्यः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ ३५ ॥

(सु०) इण्स्तुभृद्वृशासुजुषखनः क्यप् च ॥ एभ्यो धातुभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इण् गतौ । इत्यः ॥ धृञ् स्तुतौ । स्तुत्यः ॥ वृ इति वृञ् वरणे इत्यस्य ग्रहणम् । वृत्यः । वृद् संभक्तावस्मात्तु घ्यणेव । वार्यः । दृङ् आदरे । दत्यः ॥ भृञ् भरणे । भृत्यः कर्मकरः । भर्तव्य इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ शासु अनुशिष्टौ । शासेरितितीत्वम् । घसादेरिति पः । शिष्यः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ ३५ ॥

(त०) इण्स्तु ॥ वृ इति वृञ् न तु वृङ् । तस्य वार्या ऋत्विज इति घ्यणेव ॥ शासु अनुशिष्टौ । शासु इच्छायामपीति कश्चित् । स्वरभेदार्थमेव (क) ॥ ३५ ॥

(खन इत्वं क्यपि) खेयम् ॥ ३६ ॥

(सु०) खन इत्वं क्यपि ॥ खनु अवदारणे इत्यस्य नस्येत्वं स्यात्क्यपि । खेयम् ३६

(भिद्योद्धयौ नदे) भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झति जलमित्युद्धयः ३७

(सु०) भिद्योद्धयौ नदे ॥ भिदिर् विदारणे उज्झ त्यागे आभ्यां क्यप् स्यात्कर्तरी उज्झेधत्वं च निपात्यते नदे वाच्ये ॥ भिनत्ति कूलमिति भिद्यः ॥ उज्झत्युद्धकमिति उद्धयः ॥ नदे किम् । भेत्ता उज्झिता, त् प्रत्ययः ॥ ३७ ॥

(त०) भिद्योद्धया ॥ धत्वं निपात्यम् । नदे इति किम् । भेत्ता । उज्झिता ३७

(कृवृषोर्वा क्यप्) कृत्यम्-कार्यम् । वृष्यम्-वर्ष्यम् ॥ ३८ ॥

(सु०) कृवृषोर्वा क्यप् ॥ कर्तरी ॥ हुकृञ् करणे वृषु सेचने आभ्यां वा क्यप् स्यात् ॥ करोतेः क्यपोऽप्रासौ वृषस्तु ऋदुपधादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ह्रस्वस्य पितृ-ति तुक् । कृत्यम् । वृष्यम् । क्यबभावपक्षे घ्यण् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥ ३८ ॥

(पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे) पुष्णन्ति कार्याप्यास्मिन्निति पुष्यः ।

सिध्यन्ति कार्याप्यस्मिन्निति सिध्यः ॥ ३९ ॥

(सु०) पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ पुष पुष्टौ पिधु गत्याम् आभ्यामधिकरणेऽर्थे क्यप्

(क) इच्छार्थक यस्मान्भो विधीयते तस्यैवेत्वमत एवाऽऽशास्त इत्यादौ नेति व्याख्यानादित्वाभावेन शास्यमित्यत्र क्यबध्ययोर्विशेषाऽभावात्तित्त्वरिति स्वरभेदार्थमेवेत्येवकारस्वारस्यम् ।

निपात्यते ॥ पुष्यः । सिध्यः । नक्षत्रे किम् । पोषणम् । सेधनम् । साधनाधारथोरिति युट्
 (राजसूयादयः) (क)राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः
 राजसूयः । सरत्याकाशे सूर्यः ॥ ४० ॥

(सु०) राजसूयादयः ॥ क्यबन्ताः शब्दा निपात्यन्ते ॥ पुञ् अभिषवे । राज्ञा
 सोतव्य इति राजसूयः । अभिषवद्वारा निष्पादयितव्य इत्यर्थः ॥ यद्वा राजा सूयते क-
 ण्डयतेऽत्रेति राजसूयः । राजात्र सोमः । अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः । अर्द्धचांदिवात्
 पुत्रपुंसकः ॥ स्र गतौ । सरत्याकाशे इति सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुरादेशः । 'ध्वोर्वि
 हसे' इति दीर्घः । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्यः । क्यपो
 रुट् निपातनात् ॥ ४० ॥

(त०) राजसूयादय इति ॥ लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्डयतेऽत्रेति
 अधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः । अर्द्धचांदिस्थम् ॥ सूर्य इति ॥ सरत्याकाशे सुवति
 कर्मणि लोकं प्रेरयतीति वा ॥ ४० ॥

(तव्यादयोऽर्हेऽर्थे विधौ शक्तौ च वक्तव्याः) (ख) दर्श-
 नार्हो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः दृश्यः ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । अध्ययनीयः अध्ये-
 यः ॥ श्रोतव्यः ॥ मन्तव्यः । वोढव्यः ॥ तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा ॥ ४१ ॥

(सु०) तव्यादयोऽर्हेऽर्थे विधौ शक्तौ च वक्तव्याः ॥ दृशिर् प्रेक्षणे अस्मा-
 त्तव्यप्रत्यये गुणे कृते रारो झसे दृशामिति रः । छशपेति पत्वं घृत्वम् । द्रष्टव्यः ॥ अनोय-
 प्रत्यये तु दर्शनीयः । क्यपि तु दृश्यः ॥ इङ् अध्ययने अस्मात्तव्यप्रत्यये गुणे कृते अध्ये-
 तव्यः । अनोये तु अध्ययनीयः । यप्रत्यये अध्येयः ॥ श्रु श्रवणे । श्रोतव्यः ॥ श्रवणीयः ।
 क्यपि तु श्रुत्यः ॥ मन ज्ञाने । मन्तव्यः । मननीयः ॥ वह प्रापणे अस्मात्तव्यप्रत्यये हो
 ढ इति ढत्वे तथोर्ध्व इति धत्वं घृत्वं ढि ढो लोप इति ढलोपपूर्वदीर्घौ सहिवहोरित्योत्वम् ।
 वोढव्यः । वहनीयः ॥ कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः भावकर्मणोर्भवन्ति ॥ ४१ ॥

इति कृत्यप्रत्ययाः ॥

(स्त्रियां यजां भावे) (ग)यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् ॥
 इज्या । व्रज्या । समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या ।
 शय्या । मृत्या । इत्या । कृत्या ॥ ४२ ॥

(क) राजसूयादय इति । अत्रादिना मृषोपपदाद् बदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोधम् । विशेष्य-
 निष्पोऽयम् । उच्छ्वायसौन्दर्यगुणा मृषोधाः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कर्त्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं
 धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्त्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः ।
 न व्यथते । अव्यथः ! इति ।

(ख) तव्यादयः । अर्हे योग्यार्थे, विधौ कर्त्तव्यार्थोपदेशे, शक्तौ सामर्थ्ये भवन्तीत्यर्थः ।

(ग) यजामिति बहुवचनेन यज् व्रज समज् निपत् निषद् मन् नम् विद् पुङ् शौङ् मृज् इण् कृ
 षु परिस्र् परिचर् अटाटय आस् चर् जागृ हन् एषां ग्रहणम् ।

(सु०) स्त्रियां यजां भावे ॥ क्यप्प्रत्ययमाह—कित्वात्तुक् । कित्वाद् गुणनिषेधः संप्रसारणं च । यज देवपूजादौ । यजामिति संप्रसारणम् । यजनमिज्या ॥ व्रज गतौ । व्रजनं व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समजन्यस्यामिति समज्या सभा । अजेः क्यपि वीभावो न निपातनात् ॥ पद्ल्ल विशरणादौ । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । प्रादेश्चेति पत्वम् । पत्व्ल पतने । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः ॥ मन ज्ञाने । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपाश्वर्वाढां ॥ विद् ज्ञाने । विदन्त्यनयेति विद्या ॥ पुञ् अभिषवे । ह्रस्वस्येति तुक् । सुत्या अभिषवः । शीङ् स्वप्ने । शेरतेऽस्यामिति । शीङोऽ यङ् । ये किङ्तीत्ययङ् । शय्या ॥ डुभृञ् धारणादौ । भृत्या जीविका ॥ इण् गतौ । ईयतेऽनयेति इत्या शिबिका । हुक्कृन् करणे कृत्या ॥ ४२ ॥

(त०) स्त्रियां यजामिति । बहुवचनमाद्यर्थम् । तेन यज शीङ् व्रज विद् पुञ् मन विद् भृञ् अटाद्य इण् समज निपत्त निपत्त कृञ् हन् एपां ग्रहणम् ॥ इज्येति ॥ कित्वात्संप्रसारणम् । समज्या सभा ॥ निषद्या आपणः ॥ निपात्या पिच्छिला भूमिः ॥ मन्यतेऽनया क्रुद्धादिरिति मन्या गलापाश्वर्वाशिर ॥ विद्यते ज्ञायतेऽर्थतत्त्वमनया विद्या ॥ सूयते सोमोऽत्रेति सुत्याऽभिषवदिवसः ॥ शय्यतेऽस्यां शय्या खट्वादिः ॥ भरणं भृत्या-वेतनम् । ईयते गम्यतेऽनयेति इत्या शिविकादिः ॥ भृतिमतिरासूतिरिति तु सूत्रेषु निपातनात् ॥ ४२ ॥

(कृञो यग्वा) अयकि । क्रिया ॥ इषेरिच्छेति निपातः । इषेः शः । छत्वादेशः । इच्छा । सर्तेर्गुणः परिसर्या । अटाटया । आस्या । जागर्तेर्गुणः जागर्या ॥ ४३ ॥

(सु०) कृञो यग्वा ॥ करोतेर्यक् प्रत्ययो वा स्यात् यक्प्रत्ययाभावे शप्रत्ययो निपातनाद्भवति भावकर्मणोरर्थयोः ॥ यक्प्रत्यये अयकीति रिङ् आप् च । क्रिया ॥ इषु इच्छायामस्मात् शप्रत्ययो निपात्यते । शित्वाच्चतुर्वत्कार्यम् । तेन गमामिति छः । आबत इत्याप् । इच्छा ॥ सृ गतौ अस्मात् शप्रत्यययक्प्रत्ययौ निपात्येते धातोर्गुणश्च । शप्रत्यये-यक्चतुर्विवति यक् । यत् इत्यलोपः आप् । परिसरणं परिसर्या । यकि तु निपातनाद्गुणः । परिसर्या ॥ अटगतौ । अस्मादपि शयकौ निपात्येते । शप्रत्यये तु यक् चतुर्विवति यक् । यत् इत्यलोपः । निपातनात् ट्यशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिदीर्घावपि निपा-तनात् । आबत इत्याप् । अटाटया । यकि तु ट्यशब्दस्य द्वित्वम् । यकारनिवृत्तिदीर्घौ पूर्वबदेव । अटाटया । अन्ये तु अट गतावस्मात् सूचिसूत्रिमूढ्यटीति यङ् । स्वरादेरिति ट्यशब्दस्य द्वित्वम् । आत् इति पूर्वस्यात्वम् । अटाटयेत्यस्मात् प्रत्ययान्ताद्यक् प्रत्ययः । अनपि चेति यलोपः । यत् इत्यलोपः । आप् च । अटाटया ॥ आस उपवेशने । निपातना-द्यक् । आस्या ॥ जागृ निद्राक्षये । अस्मात् शयगकारप्रत्यया निपातनाद्भवन्ति । शप्रत्य-ये शित्वाच्चतुर्वत्कार्यम् । तेन यक् चतुर्विवति यक् । जागतेर्वाण्यङ्ङिङ्ङिति गुणः आप् च । जागर्या । यकि तु जागर्तेरिति गुणः । जागर्या । अकारप्रत्यये गुणः । जागरा ॥ ४३ ॥

(त०) इच्छेति ॥ इच्छादयो निपात्याः ॥ परिसर्येति ॥ परिसरणम् ॥ ४३ ॥

(हनस्तः) हत्या ॥ ४४ ॥

(सु०) हनस्तः ॥ अनुपसर्गे नामन्युपपदे हन्तेभावे क्वप् स्याद्वातोर्नस्य तश्च ॥ ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या ॥ ४४ ॥

(क्तिः) धातोः क्तिः स्त्रियां भावे (क) ॥ कृतिः । बुद्धिः । स्मृतिः ॥ अमान्तस्येति दीर्घः । शान्तिः । दान्तिः । कान्तिः । क्षान्तिः ॥ हेन् ह्रतिः । ऊढिः । स्फातिः ॥ ४५ ॥

(सु०) क्तिः ॥ धातोः स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् ॥ घञोऽपवादः । डुकृञ् करणे । कृतिः । बुध्य अवगमने । तथोर्ध इति तस्य धः । झवे जवा इति पूर्वधस्य दः ॥ बुद्धिः ॥ स्मृ चिन्तायाम् । स्मृतिः ॥ अस्मु दसु उपशमे । क्स्म कान्तौ । क्षमूप सहमे । अमान्तस्य किञ्तीति दीर्घः । शान्तिः । दान्तिः । कान्तिः । क्षान्तिः ॥ ४५ ॥

(त०) क्तिः ॥ स्त्रियां यजामित्यतः स्त्रियामित्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

(हवक्त्योर्नेट्) संशीतिः ॥ ४६ ॥

(सु०) हवक्त्योर्नेट् ॥ हवप्रत्याहारः क्तिप्रत्यययोरिण्ण स्यात् ॥ शीङ् स्वप्ने । संशीतिः ॥

(त०) हवक्त्योरिति ॥ हवप्रत्याहारः हवश्च क्तिश्च हवक्ती तयोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(ग्रहादीनामिट्) निगृहीतिः ॥ ४७ ॥

(सु०) ग्रहादीनामिट् ॥ ग्रहादीनां क्तिप्रत्ययस्येट् स्यात् ॥ ग्रह उपादाने । ग्रहामिति संप्रसारणम् । ईटो ग्रहामिति दीर्घः । निगृहीतिः ॥ पठव्यक्तायां वाचि । निपठितिः ॥

(त०) ग्रहादीनामिति ॥ पृष्ठेण निषेधे प्राप्ते वचनम् । स्फातिः । यवयोरिति यलोपः । न च स्फायः स्फी ति कितीत्युक्तेरत्रापि स्फीर्भविष्यतीति वाच्यम् । क्तवत्वोरेव तत्राधिकृतत्वेन लाभात् नान्यस्य । स्फोतिकाम इत्यत्र कान्तात् औ ततइप्रत्यये समायेयम् ॥ ४७ ॥

(ग्लादेर्निः) ग्लानिः । म्लानिः । त्वरतेर्वस्योत्वम् तूर्णिः ॥ ४८ ॥

(सु०) ग्लादेर्निः ॥ ग्लादेर्धातोर्निः प्रत्ययः स्यात् ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लानिः ॥ म्लानिः । जित्वरा सम्भ्रमे । ज्वरत्वरेत्यूः तूर्णिः ॥ ४८ ॥

(ऋत्वादिभ्यः क्तेर्निः) कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः ॥ ४९ ॥

(सु०) ऋत्वादिभ्यः क्तेर्निः ॥ ऋवर्णान्तात् त्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्निः स्यात् ॥ कृ विक्रमे । ऋत इरितोर् । 'ध्वोर्वि हसे' इति दीर्घः । कीर्णिः ॥ गृ निगरणे । गीर्णिः ॥ लूञ् छेदने । लूनिः । धूञ् कम्पने । धूनिः ॥ ४९ ॥

(सम्पदादेः क्तिब्वा) सम्पदनं सम्पत् । सम्पत्तिः । कर्तरि क्तिः । ५० ।

(सु०) सम्पदादेः क्तिब्वा ॥ पक्षे क्तिः । पद गतौ । सम्पत् । विपत् । सम्पत्तिः । विपत्तिः । कर्तरि क्तिः ॥ ५० ॥

(संज्ञायाम्) प्रकुरुते इति प्रकृतिः ॥ ५१ ॥

(क) क्तिरिति क्तिब्वाद् गुणभावः ।

(सु०) संज्ञायाम् ॥ धातोः कर्तरि क्तिः स्यासंज्ञायां वाच्यायाम् ॥ प्रकुरुते इति प्रकृतिः ॥ ५१ ॥

(षिद्धिदामङ्) षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् ॥ पचा मृजा ॥ ५२ ॥

(सु०) षिद्धिदामङ् ॥ षितो धातोर्भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात् ॥ ड्रुपचप् पाके । आबत इत्याप् । पचा । मृजूष शुद्धौ । मृजा । कथं तर्हि 'मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धे' इति माघः ॥ 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्सम्बित्' इत्यमरश्च(क) ॥ पित्वादिहाडप्रत्यय उचितः, स-त्यम् । 'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेः' इति भाष्यप्रयोगाद्वाहुलकात् क्तिप्रत्ययोऽपि बोध्यः ॥

(त०) षिद्धिदामिति ॥ ष इद्येषां ते पितः ते च भिदश्च तेषाम् ॥ ५२ ॥

(ऋतोऽङि गुणः) जरा । भिदा । छिदा । कृपा । क्षिपा । गुहा ५३

(सु०) ऋतोऽङि गुणः ॥ ऋतो धातोर्गुणः स्यादङि परे ॥ जृषिर् वयोहानौ । जरा ॥ भिदिर् विदारणेऽर्थे भिदा । अन्या भिद्यते इति भित्तिः कुड्यम् ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिदा । द्वधीकरणे पुषायम् । अन्यत्र तु छिद्यते इति छित्तिः छिद्रम् । क्रपेः सम्प्रसारणं च । क्रप कृपायामस्य सम्प्रसारणं स्यादङि परे । कृपा ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिपा ॥ गुह्र संवरणे गुहा ॥ ५३ ॥

(त०) भिदेति विदारणे एव । अन्यत्र भित्तिः । छित्तिः ॥ गुहेति कन्दरौष-द्योः । अन्यत्र गूढिः ॥ ५३ ॥

(गुरोर्हसात्)(ख) गुरुमतो हसान्तास्त्रियामङ् । न क्तिः ॥ ईहा । ऊहा । कुण्डा ॥ ५४ ॥

(सु०) गुरोर्हसात् ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहा ॥ ऊह वितर्कं । ऊहा ॥ कुडि दाहे । कुण्डा ॥ गुरुमत इति किम् । भक्तिः ॥ हसान्तादिति किम् । नीतिः ॥ ५४ ॥

(त०) गुरोरिति ॥ हसेन धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याह—हसान्तादिति ॥ तथा च तादृशसमुदायो न गुरुर्भवितुमर्हतीति गुरुपदं तद्वल्लक्षकमित्याशयेनाह—गुरुमत इति ॥ प्रशंसायां रूप इत्यादिनिर्देशाद्विपर्ययोऽपि नाशङ्क्यः ॥ ५४ ॥

(प्रत्यायान्तात्) (ग) स्त्रियामङ् ॥ चिकीर्षा । लोलूया । कण्डूया । पुत्रकाम्या ॥ ५५ ॥

(सु०) प्रत्यायान्तात् ॥ प्रत्यायान्ताद्घातोर्ङ् प्रत्ययः स्यात्स्त्रियाम् । डुकृञ् करणे ।

(क) अभिमुपयाति मा स्म किञ्चित् त्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।

मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धेरधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ इति शिशुपालवधनामकाव्यस्य ७ सर्गे ४१ श्लोकः ॥ लब्धेरिति । अत्र मनोरमा—अनेकार्थस्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगात् क्ति-बोधयः । तेनान्येषामपि तथा बोध्यमिति ।

(ख) गुरोरिति । धातोर्विल्यनुवृष्ट्या हस इति धातोर्विशेषणात्तदन्तविधौ हसन्तोधातुर्लभ्यते ॥ न-चायं गुरुरिति सम्भवति । स्वरविषयो हि गुरुः, अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह—गुरुमत इति ॥ ननु विपरीतमस्तु गुर्वन्ताद्घादिति तादृशस्यापि धातोर्लुक्त्वात् इत्यादिः सत्त्वादिति चेन्मैवम् ॥ 'चेष्टायामघ्वानि' प्रशंसायां रूपम् इति निर्देशाद् विपरीतशङ्कायाः अप्रवृत्तेः ॥

(ग) प्रत्यायान्तेधो धातुभ्यः स्त्रियामङ्स्यादिति योजना ॥

अस्मात् इच्छायामात्मन इति सप्रत्यये कृते 'बुः से' इतीण् । 'नानिटिसे' इति न गुणः । 'से दीर्घः, इति दीर्घे कृते ऋत इरितीर् । 'द्योर्वि हसे' इति दीर्घः । द्वित्वादि पूर्ववत् । स धातुरिति धातुत्वाद् । कतुमिच्छति चिकीर्षतीति चिकीर्षा ॥ लृञ् छेदने । अस्मादतिशये हसादेरिति यच् द्वित्वं च । यञीति पूर्वस्य गुणः । लोलूयते इत्यस्माद् प्रत्यये यत् इत्यलोपः । अतिशयेन लुनाति लोलूयते इति लोलूया ॥ कण्डूश् मात्रविघर्षणे अस्मात् कण्ड्वादिभ्य इति यक् । यगन्तादङि परे यत् इत्यलोपः । कण्डूयते इति कण्डूया ॥ पुत्रशब्दात्काम्यश्चेति काम्यप्रत्ययस्ततोऽङ् । यत् इत्यलोपः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यतीति पुत्रकाम्या ॥ १९ ॥

(त०) प्रत्ययान्तात् ॥ कण्डूयेति कण्ड्वादियगन्तात्केवलात् क्तिरपि ॥ कण्डूतिः १९

(धात्वर्थनिर्देशे वुण् वक्तव्यः) (क) आशिका । शायिका ॥ ५६ ॥

(उ०) धात्वर्थनिर्देशे वुण् वक्तव्यः ॥ आशिका । शायिका काप्यत् इतीत्वम् ॥

(इक्षितपौ धातुनिर्देशे) (ख) पचिः । पचतिः ॥ ५७ ॥

(सु०) इक्षितपौ धातुनिर्देशे ॥ इक्षितपौ प्रत्ययावाह—किंत्वाद् गुणोन् । शित्वाच्चतुर्वत् । डुपवत् पाके । पचिः ॥ अप् कर्तरीत्यप् । पचतिः ॥ बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्नैतौ भुवो वुगित्यादौ ॥ १७ ॥

(त०) इक्षितपाविति ॥ निर्देशोऽनुकरणम् । बाहुलकत्वात्क्वचिन्न गुण्य इत्यादौ ॥

(उप्यन्तार्थमश्रन्थघट्टिवन्दिद्विदिद्विषिभ्यः स्त्रियां युः)

कारणा । हारणा । अर्थना । आसना । श्रन्थना । घट्टना । वन्दना । वेदना । एषणा ५८

(सु०) उप्यन्तार्थमश्रन्थघट्टिवन्दिद्विदिद्विषिभ्यः स्त्रियां युः ॥ एभ्यो युः स्यात् ॥ अञोऽपवादः । युप्रत्ययमाह—युवोरित्यनादेशः । डुङ्गन् करणे । ञेरिति जिलोपः कारणा ॥ हृञ् हरणे । हारयतीति हारणा ॥ अर्थं याञ्जायाम् । अर्थयतीति अर्थना ॥ त्रीण्यपि उप्यन्तोदाहरणानि ॥ आस उपवेशने । आसतेऽस्यामिति आसना । श्रन्थप्रत्यये तु आस्या ॥ श्रन्थ सन्दर्भे । श्रन्थना । घट्ट चलने ॥ घट्टना । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दना ॥ अत्र विद्वल लाभे अयमेव गृह्यते । वेदना । ज्ञानार्थस्य विदेस्तु संवित्तिः ॥ अनिच्छार्थस्येरेरन्न ग्रहणम् । इष गतौ । अन्वेषणा ॥ १८ ॥

(त०) उप्यन्ता० ॥ घट्ट चलने भ्वादिः । चुरादेस्तु उप्यन्तत्वादेव सिद्धः ॥ विद्वल्लभार्थः । दाने तु विद्व चेतनादिष्विति चुरादिउप्यन्तस्यैव ॥ इषेस्तु गत्यर्थस्याभीक्ष्ण्यार्थस्य च न त्विच्छार्थस्य ॥ १८ ॥

(इज्जादिभ्यः) आजिः । आटिः । आतिः ॥ ५९ ॥

(क) धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥ आशिका इति । क्वचित् आसिकेति पाठः ॥ आसिका आसनमित्यर्थः ॥ शायिकेति । शयनमित्यर्थः ॥

(ख) पचतिरिति । ध्यायते किंपि संप्रसारणमित्यादिनिर्देशात्कर्तृवाचिन्यपि चतुर्षु भवादयः । एवं भोवकर्मण्यपि चतुर्षु क्वचिद् यक् । यत्तु शित्करणसामर्थ्याद्भावादय इत्युक्तम्, तन्न, पिबतिग्लायतिरित्यादौ पिवाद्यादेशप्रवृत्त्या आस्वनिवृत्त्या च शिस्वस्य चरितार्थत्वात् ॥

(ष०) इञ्जडादिभ्यः ॥ अजप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इञ् स्यात् ॥ इञ् प्रत्यय-
माह—बित्वाद्बृद्धिः ॥ अज गत्याद्गौ । बाहुलकादजेर्वाभावो न । आजिः संप्रामः । अट
गतौ । आटिः ॥ अत सातत्यगमने । आतिः ॥ ५९ ॥

(त०) इञ्जा० ॥ बित्वाद्बृद्धिः ॥ आजिरिति ॥ वीभावस्तु न बाहुलकात् ५९

(विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च)

(आक्रोशे नञ्गनिः) अकरणिः । अजननिः ॥ ६१ ॥

(सु०) विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये
धातोरिञ् वास्याद्वुष् च ॥ यथाप्रासमन्येऽपि प्रत्ययो भवन्ति । कां त्वं कारिं कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्पाः ॥ एवं गणिं गणिकां गणनाम् ॥ पार्चिं पाचिकां पचां
पक्तिम् ॥ आख्यानेऽप्येवम् ॥ ६० ॥

(इक् कृष्यादिभ्यः) कृषिः । गिरिः ॥ ६२ ॥

(सु०) इक् कृष्यादिभ्यः ॥ इकप्रत्ययमाह—कित्वाच्च गुणः ॥ कृष विलेखने ।
कृषिः ॥ गृ निगरणे । ऋत इरितीर् । गिरिः ॥ कृ विक्रमे । किरिः ॥ आवश्यकाद्यमर्ण्यं
योर्गिनिः । अवश्यं कारी ॥ शतं दायी ॥ भविष्यदर्थे गिनिश्च । ग्रामं गामी ॥ ६२ ॥

(त०) इक् ॥ कित्वाच्च गुणः ॥ कृषिरिति ॥ ऋत इर् । गिरिः ॥ ६२ ॥

(पूर्वकाले क्त्वा) धातोः समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने पूर्वका-
लेऽर्थे क्त्वाप्रत्ययः ॥ ६३ ॥

(ष०) पूर्वकाले क्त्वा ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः
क्त्वा स्यात् ॥ (क) पूर्वकाले इति बहुव्रीहिः । क्त्वा तु अव्ययकृतो भाव इति भावे ।
भावोऽपि घनादाविव नेह सिद्धावस्थापन्नः किन्तु साऽव्ययवस्थापन्नः स च धातुनैव लब्धः ।
क्त्वाप्रत्ययार्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं भवति (ख) । क्त्वाप्रत्ययमाह ।
कित्वाच्च गुणः । क्त्वाद्यन्तमित्यव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुक् ॥ ६३ ॥

(त०) पूर्वकाले ॥ धातोरिति ॥ पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातौ
प्रयुज्यमाने यस्माद्धातोः क्त्वा विधीयते तत्क्रियाकर्ता यस्य धातोः कर्ता तस्मिन्प्रयुज्यमा
ने क्त्वाप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेक एव कर्ता ।
स्नानक्रियायाः पूर्वभावित्वेन स्नाधातोः क्त्वा । यद्यपि शक्तिः कारकं सा च प्रतिक्रियं
भिष्यते तथापि शक्तिशक्तिमतोर्भेदादेककर्तृकत्वमुक्तम् । एवमेककर्तृकाणामपि नत्वा स्तुत्वा
व्रजति । नतु चात्र सर्वपूर्वाया एव भविष्यति । यथामीषां विप्राणां पूर्व आनीयतामित्यु-
क्ते सर्वपूर्वं एवानीयते । अत्र वदन्ति । आख्यातवाच्याः क्रियायाः प्राधान्यम् । तेन तामेव
प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परं सम्बन्धः । नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किन्तु

(क) समानकर्तृक इति । इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेव सम्भवतीत्याशयेनाह—
धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् विद्य-
मानादित्यर्थः । एवञ्च निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहिलेख्योत्तिकेति फलितम् ।

(ख) विशेषणं भवतीति । धातुसम्बन्धाधिकारात् । संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरकालत्वञ्च ॥

सर्व एव प्रभुमिति यथा तथा स्तुतेरिह ब्रज्यपेक्षं पौर्वकाल्यमिति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो ब्रज-
तीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वाच्च क्त्वाप्रत्ययः । आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति ।
आसित्वा भोक्तुमिति न भवति अनभिधानात् । किं त्वासित्वा भुङ्क्त इत्येव ॥ ६३ ॥

(क्त्वा सेट् क्तिन्न) (क) धातोः सेट् क्त्वा क्तिन्न ॥ वर्तित्वा । शयित्वा ॥

(सु०) क्त्वा सेट् क्तिन्न ॥ धातोः परः सेट् क्त्वा क्तिन्न स्यात् ॥ वृत्तु वर्तने ।
कृत इतीट् । वर्तित्वा ॥ शीङ् स्वप्ने । शयित्वा ॥ सेट् किम् । कृत्वा । कित इतीण् ॥ ६४ ॥

(मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविदमुषग्रहिभ्यः क्ति-
त्) मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषि-
त्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥ ६५ ॥

(सु०) मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविदमुषग्रहिभ्यः क्तित् ॥ एभ्यो
धातुभ्यः सेट् क्त्वा क्तित् ॥ मृड सुखे । मृद क्षौदे । गुध परिवेष्टने गुध रोषे च । कुष नि-
ष्कर्षे । क्लिश उपतापे दिवादिः । क्लिशू विवाधने क्रयादिः । वद व्यक्तायां वाचि । वस
निवासे । रुदिर् अश्रुविमोचने । विद ज्ञाने । मुष स्तेये । ग्रह उपादाने । मृड मृडित्वा ॥
मृद मृदित्वा ॥ गुध गुधित्वा ॥ कुष कुषित्वा ॥ क्लिश क्लिशित्वा । क्लिशू ऊदित्वाद्धेट् ।
क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा ॥ वद । यजामिति संप्रसारणं । उदित्वा । वस । वसनिक्षुधोरितीट् ।
यजा मिति सम्प्रमाणम् । धसादेरिति पः । उपित्वा ॥ रुदिर् रुदित्वा ॥ विद् विदित्वा
मुष मुषित्वा ॥ ग्रह । ग्रहामिति संप्रसारणम् । ईटो ग्रहामिति दीर्घः । गृहीत्वा ॥ ६६ ॥

(नोपधात्थफान्ताद्वा)(ख) ग्रन्थित्वा -ग्रथित्वा । गुम्फित्वा गुफित्वा ॥

(सु०) नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ नोपधाद्घातोः थफान्ताच्च परः सेट् क्त्वा वा
क्तिस्स्यात् ॥ ग्रन्थ संदर्भे । कित्त्वान्नो लोप इति न लोपः । ग्रथित्वा-ग्रन्थित्वा ॥ गुम्फ
गुम्फने । कित्त्वपक्षे नलोपः गुफित्वा-गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ।
कुथ पूर्तीभावे । रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । इह इवर्णोपधादिति विकल्पोऽपि न
भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥ ६६ ॥

(अलंखल्वोः प्रतिषेधे) अलंभुक्त्वा खलुकृत्वा ॥ ६७ ॥

(सु०) अलंखल्वोः प्रतिषेधे ॥ प्रतिषेधे धात्वर्थे अलंखल्वोरुपदयोर्धातोः क्त्वा
स्यात् । भुज पालनादौ । अलंभुक्त्वा ॥ डुकृन् करणे । कित इतीण् । खलु कृत्वा ॥
अलंखल्वोः किम् । मा कार्पीत् । प्रतिषेधे किम् । अलङ्कारः ॥ ६७ ॥

(उदितः क्त्वो वेट्) एषित्वा-इष्ट्वा । अमित्वा-आन्त्वा ॥ ६८ ॥

(सु०) उदितः क्त्वो वेट् ॥ उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येड्वा स्यात् ॥

(क) क्त्वा इति । यदागमस्यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गुह्यन्ते इति न्यायेन क्त्वासम्बन्धिन इटः
क्त्वाप्राप्ते निषेधः ॥ इट् संहितस्य क्त्वाविषेधात् तत्सम्बन्धिन इटोऽपि क्त्वाभावो विज्ञापित इति भावः ॥
(ख) नोपधात्थ । इत्यत्रान्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । धफादित्युक्तेऽपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानादि-
शिष्यसंविधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात् ॥

इषु हृच्छायाम् । उदित्वाद्देद् इट्पक्षे क्त्वा सेडित्यक्त्वाद् गुणः । एषित्वा । इडभावे ष्टुत्वम् । इष्ट्वा ॥ भ्रमु चलने । उदित्वाद्देद् । भ्रमित्वा । इडभावे षमान्तस्येति दीर्घः । आन्त्वा ॥ ६८ ॥

(त०) उदित इति ॥ उदिष्यस्य स तथा तस्मात् ॥ ६८ ॥

(अदो जघ्नुः) जग्ध्वा ॥ ६९ ॥

(सु०) अदो जघ्नुः ॥ अदभक्षणे अस्य जघादेशः क्त्वाप्रत्यये । तथोर्ध इति धः । खसे चपा इति षस्य कः । झवे जवा इति कस्य गः जग्ध्वा ॥ ६९ ॥

(समासे क्यप्) समासे सति पूर्वकाले क्यप् ॥ समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । संभृत्य करोति । प्रणम्य यच्छति । अनङ्पूर्व इत्येके(क) । अकृत्वा

(सु०) समासे क्यप् ॥ अव्ययपूर्वपदेऽनङ्गसमासे समानकर्तृकयोर्धत्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्यप् स्यात् । क्यप्प्रत्ययमाह—क्त्वाद् गुणो न । पिस्वात् ह्रस्वस्य पितीति तुक् । डुभृब् धारणादौ । णम प्रहृत्वे शब्दे च । सम् प्रशब्दौ नाम्नश्च कृतेति क्त्वान्तेन नित्यं समस्येते । संभृत्य । प्रणम्य । अनङ् किम् । अकृत्वा ॥ अव्ययपूर्वपदे इति किम् । परमकृत्वा । मान्तानिर्दां धातूनां तु मस्य लोपो वा भवति क्यपि । वनति तनोत्यादीनां तु लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नित्यं ञमस्य लोपः । आगत्य आगम्य । प्रणत्य प्रणम्य । अन्यत्र तु नित्यम् । प्रहृत्य । प्रमत्य । वितत्य ॥ ७० ॥

(त०) समासे क्यप् ॥ समानकर्तृकत्व एव । यत्तु 'मत्प्रसूतिमनाराध्य' इत्यादिमहाकविप्रयोगाद्भिन्नकर्तृकेऽपि क्यबिति वाछदेवेनोक्तं तन्महान्तो न क्षमन्ते । स्थितस्येत्यध्याहारेणैव तत्र निर्वाहः । ओदनः पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति न्यायात्प्रधानक्रियया कर्मोक्तमतो गुणक्रियायाः कर्मविभक्तिप्राप्तिर्न भवति ॥ ७० ॥

(क्यपि लघुपूर्वात्परस्य ञेर्य्) परिणमय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधाय ॥ ७१ ॥

(सु०) क्यपि लघुपूर्वात्परस्य ञेर्य् ॥ लघुः पूर्वं यस्माद्गर्णात्तस्मात्लघुपूर्ववर्णात्परस्य ञेरयादेशः स्यादित्यर्थः ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । अस्मात्प्रयोजकजिप्रत्यये जनौषित्यमन्तत्वान्मित्वम् । मितं ह्रस्व इति ह्रस्वस्ततो ञेरयादेशः । प्रणमय्य ॥ गणसंख्याने चुरादिरदन्तः । अस्मात्स्वार्थे जिप्रत्यये यत् इत्यलोपः । नन्विह कृतस्थाललोपस्य स्थानिवद्भावेन लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति कथमयादेशः स्यात् । उच्यते । अत्रायादेशे कर्तव्ये अललोपस्य स्थानिवत्त्वं भाष्यादौ न स्वीकृतमस्ति । विगणय्य ॥ लघुपूर्वादिति किम् । संप्रधाय । संपूर्वात् घ धारणे अस्मात्प्रयोजकजिप्रत्ययान्तात् क्यपि कृते ञेरिति जिलोपः

(आप्नोतेर्वा) प्रापय्य—प्राप्य ॥ ७२ ॥

(सु०) आप्नोतेर्वा ॥ आप्लु व्यासावस्मात्परस्य ञेरयादेशो वा स्यात् ॥ अप्रा-

(क) 'अनङ्' इति । नञ्भिर्न नञ्सदृशमभ्ययभिन्नमिति यावत् । अकृत्वा । पञ्चुं दासाभययाज्ञेह । परमकृत्वा ।

सविभाषेयम् । तथा च श्रीहर्षः—‘अथमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलुपात्यते’
(क) इत्यत्रावाप्येत्यस्यावापात्यर्थो बोध्यः ॥ ७२ ॥

(क्यपीत्वाभावः) प्रदाय । प्रधाय । प्रस्थाय । प्रसाय । मीनाति-
मिनोतित्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । एवं लिलीङोरात्वं वेत्यादि । विलीय—विलाय

(सु०) क्यपीत्वाभावः ॥ दादेरितीत्वं स्थामीतीत्वं च प्राप्तमनेन निषिध्यते ॥
हुदाञ् दाने । प्रदाय ॥ हुधाञ् धारणादौ । प्रधाय ॥ छा गतिनिवृत्तौ । प्रस्थाय ॥
षोऽन्तकर्मणि । प्रसाय ॥ कथं तर्हि ‘निपीय यस्य’ इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेदत्राहुः ।
दिवादिगणस्यस्य पीङ् पाने इत्यस्य रूपमिति ॥ ७३ ॥

(अपूर्वकालेऽपि क्वचित्) मुखं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमी-
ल्य हसति ॥ ७४ ॥

(सु०) अपूर्वकालेऽपि क्वचित् ॥ कंप् स्यात् ॥ हुदाञ् दाने । व्यादाय ।
यदैव स्वपिति तदैव मुखं व्यादत्ते ॥ मील निमीलने । निमीलय यदैव हसति तदैव नेत्रे-
सम्मीलयतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

(पौनः पुन्ये णम्पदं द्विश्च) (ख)समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्य-
मानेषु पूर्वकाले धातोर्णम् । क्त्वा च णमन्तस्य ॥ द्विर्वचनम् ॥ पायंपायं गच्छ-
ति । भोजं भोजम् । स्मारंस्मारम् ॥ मितां ज्यन्तानामिणि णमि च वा दीर्घः ।
गामंगामम्—गमंगमम् । लाभंलाभम्—लभंलभम् ॥ ७५ ॥

(सु०) पौनः पुन्ये णम्पदं द्विश्च ॥ पौनःपुन्ये चोत्ये समानकर्तृकयोः पूर्वकाले
धातोर्णम् स्याच्चकारात् क्त्वा णमन्तस्य द्वित्वं च ॥ णम्प्रत्ययमाह—णित्वाद्बुद्धिः ।
क्त्वाद्यन्तं चेत्यव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुक् । पा पाने । अस्मात् णमि कृते आतो युगिति युक् ।
पायं पायम् । पक्षे पीत्वा पीत्वा । स्थामीतीत्वम् ॥ भुजपालनादौ । भोजंभोजम् । भुक्त्वा
भुक्त्वा ॥ स्मृच्चिन्तायाम् । स्मारं स्मारम् । पक्षे स्मृत्वा स्मृत्वा ॥ गम्ल् गतौ । ज्यमान्तस्य
णमि कृते जनीजुषित्यमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वे कृते मितांज्यन्तानामि-
णि णमि चेति वा दीर्घः । गामं गामम् । गमं गमम् । पक्षे गत्वागत्वा ॥ लुलभप् प्राप्तौ
अस्मात् णमि कृते लभेरिणमोरिति वा नुम् । लभंलभम् । नुमभावे वृद्धिः । लाभं-
लाभम् । पक्षे लब्ध्वा लब्ध्वा ॥ ७५ ॥

(त०) पौनः पुन्ये णम्पदं द्विश्च ॥ णमन्तस्य नामत्वात्स्यादौ पदत्वम् । पायं
पायमिति ॥ आतो युगिति युक् ॥ गामंगाममिति ॥ मितां ज्यन्तानामिति दीर्घः ॥
लभं लभमिति ॥ णमि वा नुम् । व्यवस्थितत्वाद्दुपसृष्टे प्रलभमित्यादौ नित्यमेव ७६

(क) श्रीहर्षे इति । सम्पूर्णश्लोकोऽयम्, तथया—

अथमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।

शितिनिशादृषदि क्षणमुत्पत् कथ्यगणाधिकारकिताम्बरः ॥ इति ॥ स० ४ ॥

(ख) द्विश्चेति । ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्नै-
वम्, उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीहप्रवर्त्तते ।

(कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम्) (क) कथंकारम् । अन्यथा-
कारम् । एवंकारम् । इत्थंकारं पठति । इत्थं पठतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

(सु०) कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम् ॥ कथमित्थमन्यथैवमित्यादिषूपपदेषु कृञो
णम् स्याद्यदि कृञ् प्रयोगाऽनर्हः स्यात् ॥ कथंकारं पठति । कथं पठतीत्यर्थः । अन्यथा-
कारं भुङ्क्ते । अन्यथा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ एवंकारं करोति । एवं करोतीत्यर्थः ॥ इत्थंकारं
वदति । इत्थं वदतीत्यर्थः ॥ प्रयोगाऽनर्ह इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ ७६ ॥

(अग्नेप्रथमपूर्वेषूपपदेषु क्त्वाणमौ वा) अग्नेभोजं व्रजतीति-
अग्ने भुक्त्वा । प्रथमं भोजम्—प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वभोजम्—पूर्वभुक्त्वा ।
पक्षे प्रत्ययाभावः । अग्ने भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये तु पूर्वेण नित्यमेव
णम् । अग्नेभोजं भोजं व्रजति ॥ ७७ ॥

(सु०) अग्नेप्रथमपूर्वेषूपपदेषु क्त्वाणमौ वा ॥ पौनः पुन्ये इति नानुवर्तते
एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमौ वा स्तः ॥ अग्ने इति ससम्यन्तस्यानुकरणम् ।
प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुक् न कृतः ॥ अग्नेभोजम् अभुग्नेक्त्वा वा
व्रजति । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थः । पक्षे लडादयः । अग्नेभुङ्क्ते ।
पौनः पुन्ये तु नित्यमेव णम् क्त्वा च । अग्नेभोजं भोजम् अग्नेभुक्त्वा भुक्त्वा वा व्रजति ॥

(कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्) चौरङ्कारमाक्रोशति । चौरशब्द-
मुच्चार्येत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(उ०) कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये करोतेः खमुञ् ॥
खमुञ्प्रत्ययमाह—खित्वाखिति पदस्येति मुम् । जिञ्वाद्बृद्धिः । उकार उच्चारणार्थः ।
अत्र करोतिरुच्चारणेऽर्थे वर्तते । चौरङ्कारमाक्रोशति । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(त०) चौरङ्कारमिति ॥ खित्वाण्मुम् । करोतिरत्रोच्चारणार्थः । चौरादयश्च
शब्दप्रधानाः । चौर इति शब्दमुच्चार्यं क्रोशतीत्यर्थः । नात्र चौरत्वं कारणं कित्वाक्रोश-
सम्पादनार्थमचौरोऽपि चोर इत्युच्यते ॥ ७८ ॥

(ऋद्यर्थेषु स्वाद्वर्थे कृञो णम्) एककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य
मान्तत्वं निपात्यते ॥ अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । सम्पन्नं कारम् ।
लवणंकारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । क्त्वाऽपि स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ ७९ ॥

(सु०) ऋद्यर्थेषु स्वाद्वर्थे कृञो णम् ॥ स्वादुपर्यायेषूपपदेष्वेककर्तृकयोः पूर्वकाले
करोतेर्णम् स्यात्पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते ॥ ७९ ॥

(त०) ऋद्यर्थेषु स्वाद्वर्थे इति । प्रकृतेन खमुञ्जा सिद्धेऽप्यव्ययत्वान्मुन्न स्या-
दापक्ष निवृत्तिः स्यादित्याद्यर्थं निपातनम् । अस्वाद्वाही स्वाद्वाही कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते स्वा-
दुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते (ख) ॥ ७९ ॥

(यथातथयोरसूयाप्रतिवचने कृञः सिद्धाप्रयोगे णम्)
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन । सिद्धाप्रयोगे किम् । सिद्धं
कृत्वा भुङ्क्ते ॥ ८० ॥

(सु०) यथातथयोरसूयाप्रतिवचने कृञः सिद्धाप्रयोगे णम् ॥ यथातथयो-
रूपपदयोः करोतेः सिद्धाप्रयोगे णम् स्यात् । सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवं भूतश्चेत् कृञ् व्यर्थ-
त्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । गुणेषु दोषारोपणमसूया असूयया प्रतिवचनं असूयाप्रतिवचनं
तस्मिन् वाच्चे सति । यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये । यथा भोक्ष्येऽहं तथा भोक्ष्ये इत्यर्थः ॥

(त०) सिद्धाप्रयोगे इति ॥ सिद्धः अप्रयोगोऽस्य कृञो निप्रयोजनत्वात्प्रयो-
गानर्ह इत्यर्थः ॥ ८० ॥

(कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये) कन्यादर्शं वरयति (क) । सर्वाः
कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति
वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(सु०) कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ कर्मण्युपपदे दृशिविदोर्णम् स्यात्
साकल्ये ॥ सकलस्य भावः साकल्यं तस्मिन् ॥ दृशिर् प्रेक्षणे विद् ज्ञाने विद्लृ लाभे
विद्विचारणे इति त्रयाणां ग्रहणम् (ख) ॥ ८१ ॥

(यावति विन्दजीवोः) यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः ॥
यावज्जीवमधीते विप्रः ॥ ८२ ॥

(सु०) यावति विन्दजीवोः ॥ यावच्छब्दे उपपदे विद्लृ लाभे जीव प्राणधारणे
आभ्यां णम् स्यात् ॥ ८२ ॥

(त०) यावदिति ॥ पूर्वकाल इतीह नास्ति । असाकल्यार्थमिदम् । साकल्ये
दृशिविदोरित्येव सिद्धेः ॥ ८२ ॥

(कर्मणोश्चर्मोदरयोः पूरेः) चर्मपूरं स्तृणाति । उदरं पूरं भुङ्क्ते ॥ ८३ ॥

(सु०) कर्मणोश्चर्मोदरयोः पूरेः ॥ चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पुरी आप्या-
यनेऽस्मात् णम् स्यात् ॥ चर्मपूरं स्तृणाति । आच्छादयतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(कर्मण्युपपदे पूरेरूलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये) गो-
ष्पदमृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वा । मूषिकाविलमं वृष्टो देवः । मूषिकाविलपूरं वा ।

(सु०) कर्मण्युपपदे पूरेरूलोपश्च वा वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ णम् स्यात् समु-
दायेन वर्षप्रमाणे वर्षस्य वृष्टेः प्रमाणं तस्मिन् गम्ये ॥ 'वृष्टिर्वर्षम्' इत्यमरः ॥ ८४ ॥

(चैलार्थेषु कर्मण्युपपदेषु कनोपेर्वर्षप्रमाणे) चैलकनोपं वृष्टो

(क) कन्यादर्शमिति । अत्र दर्शनीयविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वयात्साकल्यं
बोध्यम् । सर्वा इति । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः ॥

(ख) सत्तार्थकस्य विधेरनेकार्थत्वाद्नेह ग्रहणमिति भावः ॥

देवः । वस्त्रकनोपम् । वसनकनोपम् ॥ ८५ ॥

(सु०) चैलार्थेषु कर्मसूपपदेषु कनोपेर्वर्षप्रमाणे ॥ चैलमर्थो येषां तानि कौलार्थानि तेषु कर्मसूपपदेषु कनूयी शब्दे उन्दे च अग्र्यन्तादस्मात् णम् स्यात् ॥ कनूयी धातोः प्रयोजके विप्रत्यये कृते हील्लीरीकनूयीक्षमायीनामिति पुक् । यवयोर्वसे हकारे चेति यलोपः । पुकीति गुणः ॥ कनोपीति अग्र्यन्ताणम् । जेरिति जिलोपः । चैलं कनोप-यत्यार्द्रां करोतीति चैलकनोपम् ॥ ८५ ॥

(निमूलसमूलयोः कषः) (क) अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते असम्भवादप्रतीतिश्च ॥ निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं वा कषतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

(सु०) निमूलसमूलयोः कषः ॥ निमूलसमूलयोः कर्मणोरूपपदयोः कष हिंसा-यामस्माद्धातोर्णम् स्यात् ॥ ८६ ॥

(त०) निमूल० ॥ निमूलादिप्रकृतिकधातोरेव कषादेर्नत्वन्धधातुयोगेऽपीति बोध्य-म् ॥ निमूलकाषमिति ॥ निर्गतं मूलमस्येति ॥ निमूलम् । एकस्यापि धात्वर्थस्य नि-मूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदे सति सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । (ख) एवमग्रेपि ।

(शुष्कचूर्णरूपेषु कर्मसूपपदेषु पिषः) शुष्कपेषं पिनाष्टि । शुष्कं पिनाष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूपपेषम् ॥ ८७ ॥

शुष्कचूर्णरूपेषु कर्मसूपपदेषु पिषः ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पिष्ण्ड संचूर्णनेऽस्मा-द्धातोर्णम् स्यात् ॥ ८७ ॥

(समूलाकृतजीवेषु कर्मसु हन्कृञ्ग्रहां णम्) समूलघातं हन्ति ॥ समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जी-वन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(सु०) समूलाकृतजीवेषु कर्मसु हन्कृञ्ग्रहां णम् । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हनादिभ्यो णम् स्यात् । हनादीनामेव यथाविध्यनुप्रयोगश्च कर्तव्यः ॥ समूलोपपदाद्धन्ते-र्णमि कृते हनो घदिति घत् । ततोऽत उपधाया इति वृद्धिः । समूलघातम् ॥ जीवोपपदाद् गृह्णातेर्णमि कृते वृद्धिः । जीवग्राहम् । जीवतीति जीवः । नाम्युपधादिति कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(करणे हनः) पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(सु०) करणे हनः ॥ करणकारकोपपदाद्धन्तेर्णम् स्याद्धन्तेरनुप्रयोगश्च ॥ नित्या-

(क) निमूलमिति । नियतं मूलं निमूलम् । सहमूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणाभिन्नं कष-णमिति शब्दबोधः ।

(ख) अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं, विशेष्यं, विशेषस्तु विशेषणम् । आश्रो ब्रूज इत्यादौ आश्रो विशे-षणम्, वृक्षस्तु विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् । यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणम्, केवलकषणं तु विशेष्यमिति ।

नुप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानामिति वक्ष्यते ॥ ८९ ॥

(स्नेहने पिषः) (क) उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥९०॥

(सु०) स्नेहने पिषः ॥ स्नेहनकरणोपपदात् पिब्लृ संचूर्णनेऽस्मात्पिण्णम् स्यात् ॥ स्निह्यते येन तत् स्नेहनं तस्मिन् । पेषवासवाहनादिषु परेषु उदकस्योदादेशो वक्तव्य इत्युदादेशः । उदपेषम् ॥ ९० ॥

(हस्तार्थे करणे वर्तिग्रहोः) हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुटिकां करोतीत्यर्थः । हस्तम्राहं गृह्णाति । करम्राहम् । पाणिम्राहम् ॥९१॥

(सु०) हस्तार्थे करणे वर्तिग्रहोः ॥ हस्तार्थकरणकारकोपपदाभ्यां वर्तिग्रहिभ्यां णम् स्यादनयोर्यथाविध्यनुप्रयोगश्च ॥ वृत्तु वर्तने । अयन्तादस्मात्पि कृते जेरिति जिलोपः । हस्तवर्तं वर्तयति । हस्तम्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(धनार्थे करणे पुषः) धनपोषं पुष्णाति । स्वपोषम् । गोपोषम् ९२

(सु०) धनार्थे करणे पुषः ॥ धनस्य पर्यायेषु विशेषेषु चोपपदेषु पुष पुष्ठावस्मात्पिण्णम् स्यादस्यानुप्रयोगश्च पूर्ववत् ॥ ९२ ॥

(आधारे बन्धः) चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥९३॥

(सु०) आधारेबन्धः ॥ अधिकरणोपपदाद्बन्ध बन्धनेऽस्मात्पिण्णम् स्यादनुप्रयोगश्च ।

(संज्ञायां बध्नातेः) क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः ॥ अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ ९४ ॥

(सु०) संज्ञायां बध्नातेः ॥ संज्ञायां वाच्यायामस्मात्पिण्णम् स्यात् ॥ ९४ ॥

(कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः) (ख) जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

(सु०) कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ कर्त्रर्थकजीवपुरुषोपपदाभ्यां णश्च अदर्शने वह प्रापणे आभ्यां णम् स्याद्यथाविध्यनुप्रयोगश्च ॥ ९५ ॥

(त०) कर्त्रोरिति ॥ जीवनाशमिति ॥ जीवतोति जीवः । नाम्युपधादिति कः ॥

(ऊर्ध्वे कर्तरि शुषिपूरोः) ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव पूर्यत इत्यर्थः ॥९६॥

(सु०) ऊर्ध्वे कर्तरि शुषिपूरोः ॥ ऊर्ध्वकर्तृपपदाभ्यां शुष शोषणे पूरो आप्यायने आभ्यां णम् स्याद्यथाविध्यनयोरनुप्रयोगश्च ॥ ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन्शुष्यतीत्यर्थः ॥ ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

(क) स्नेहने । 'शुष्क चूर्ण—' इति सूत्रे स्नेहनग्रहणं न कृतम् । इह तु पूर्वसूत्रात् करणमित्यनुवर्त्तनीयमिति ।

(ख) कर्त्रोरिति । जीवपुरुषयोः कर्त्रोरुपपदयोर्नशिवहोर्णम् स्यात् तयोरनुप्रयोगश्च । जीवनाशमिति जीव इति उपपदे णश्च अदर्शने णम्, वृद्धिः । पुरुष इत्युपपदे वह प्रापणे णम्, वृद्धिः ।

(उपमाने कर्मणि कर्तरि च) घृतनिघायं निहितं जलम् ।
घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

(कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः प्रयोक्तव्यः) कषादिषु
यस्मात्प्रयोगम् विहितः स एवानुप्रयोक्तव्यः । तथैवोदाहृतम् ॥ ९८ ॥

(सु०) उपमाने कर्मणि कर्तरि च ॥ उपमानवाचके कर्तरि कर्मणि चोपपदे
घातोर्णम् स्यात्सत्यैव घातोरनुप्रयोगश्च ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥

(उपदंशस्तृतीयायाम्) इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते ।
मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । (क) दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति
करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथा प्यार्थोऽ-
स्त्येव (ख) ॥ ९९ ॥

(छ०) उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ तृतीयान्तोपपदादुपदंशतेर्णम् स्यात् ॥ मूलको-
पदंशम् । वाक्यमपि । मूलकेनोपदंशम् ॥ ९९ ॥

(त०) उपदंशस्तृतीयायामिति ॥ मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदस्य भुङ्क्ते
इत्यर्थः । अत्र न मूलकस्य भुज्यपेक्षया करणत्वं शाब्दम् । मूलकेन भुङ्क्ते । किं कृत्वा ।
उपदस्य । किम् । अर्थान्मूलकमित्येतदेव कर्म गम्यते ॥ ९९ ॥

(हिंसार्थानां चानुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृ-
तीयान्ते उपपदे) दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडं
दण्डेन ताडं वा । समानकर्मकाणां किम् । दण्डेन चौरमाहत्य गाः कालयति १००

(सु०) हिंसार्थानां चानुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्ते उप-
पदे ॥ तृतीयान्तोपपदादनुप्रयोगधातुना सह समानकर्मकाङ्घिसार्थाणाम् स्यात् ॥ हन्ते-
र्णमि कृते हनो घदिति घत् । वृद्धिः । दण्डोपघातं गाः कालयति । कल विक्षेपे चुरादिः ।
प्रेरयतीत्यर्थः ॥ दण्डताडम् । तड आघाते चुरादिः ॥ १०० ॥

(सप्तम्यां तृतीयायां चोपपदे उपपीडरुधकर्षः) पार्श्वो-
पपीडं शेते । पार्श्वीभ्यामुपपीडं पार्श्वयोरुपपीडं वा । ब्रजोपरोधं गाः स्थापय-
ति ब्रजे ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं घानाः संगृह्णाति पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम् ॥

(सु०) सप्तम्यां तृतीयायां चोपपदे उपपीडरुधकर्षः ॥ सप्तमीतृतीयान्तोप-

(क) मूलकोपदंश इति । अयमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते । किं कृत्वा । उपदिश्य । किमुपदिश्य
अर्थान्मूलकमिति सम्बध्यते ॥

(ख) अस्त्येवेति । कर्मत्वादिति शेषः । शाब्दान्वाभावेऽपि आधिकान्वयेन प्रत्ययः समासश्च
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ॥ यदि—इह हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करणे
हन इतिवत् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति कारणस्त्वं मूलकेनेत्येष्टमिति भा-
वः । एतच्च मनोरमादिपाणिनीयग्रन्थानुसारेणोक्तम् ॥

पदेभ्य उपपूर्वभ्यः पीडादिभ्यो णम् स्यात् ॥ इह सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उप-
पूर्वः पीडह्रस्वकर्ण इत्युत्तरपदलोपी समासः कर्तव्यः । सूत्रे पुंस्त्वं सौत्रं ज्ञेयम् । पञ्चम्यर्थे
प्रथमा च ज्ञेया । पीड पीडायाम् । रुधिर आवरणे । कृष विलेखने । अयं भौवादिक एव
गृह्यते । गुणसहितस्य कृषेरापा निर्देशात् । तत्फलं तुदादेर्व्युदासः । यद्यपि विलेखन एव
तौदादिकोऽपि पठ्यते तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव तौदादिकः प्रयुज्यते (क) । एवं च
तौदादिकात्कर्षेः क्यप् प्रत्यय एव भवति । क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्यति (ख) ॥ १०१ ॥

(तृतीयासप्तम्योरुपपदयोः संनिकर्षे धातोः) केशग्राह
युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा युध्यन्त इत्यर्थः (ग) । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥

(सु०) तृतीयासप्तम्योरुपपदयोः संनिकर्षे धातोः ॥ तृतीयासप्तम्युपपदा-
द्घातोर्णम् स्यात् ॥ सन्निकर्षः सम्बन्धः ॥ १०२ ॥

(तृतीयासप्तम्योः प्रमाणे गम्ये धातोः) द्यङ्गुलोत्कर्ष ख-
ण्डिकां छिनत्ति । द्यङ्गुलेन द्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥ १०३ ॥

(सु०) तृतीयासप्तम्योः प्रमाणे गम्ये धातोः ॥ तृतीयासप्तम्युपपदाद्घातोर्णम्
स्यात्प्रमाणे गम्ये । द्वयोरङ्गुलयोः समाहारो द्वयङ्गुलम्, द्वयङ्गुलोत्कर्षे खण्डिकां छिनत्ति ।
द्वयङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ताम् (घ) ॥ १०३ ॥

(अपादाने द्वितीयायां च त्वरायां गम्यमानायां धा-
तोः) शय्योत्थायं धावति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्ठग्राहम् ॥ १०४ ॥

(सु०) अपादाने द्वितीयायां च त्वरायां गम्यमानायां धातोः ॥ पञ्जनी-
द्वितीयान्तोपपदाद्घातोर्णम् त्वरायां गम्यमानायाम् ॥ शय्योत्थायं धावति । शय्याया
उत्थाय धावतीत्यर्थः । आतो युगिति युक् । उदः स्थास्तम्भोरिति सलोपः । यष्टिग्राहं युध्य-
न्ते । एवं खलु युद्धाय स्वरन्ते यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः १०४

(अपगुरोर्वा णम्योतः) गुरी उद्यमे । अस्यपगारं युध्यन्ते अस्यपगोरं वा ।

(सु०) अपगुरोर्वा णम्योतः ॥ गुरी उद्यमे इत्यस्योकारस्यात्वं वा स्याण्णमि
प्रत्यये ॥ अस्यपगारं युध्यन्ते अस्यपगोरं वा । असिमुद्यम्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

(अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोः) भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रुवं
विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य कथयति । येन विना न जीवनं तदध्रुवम् ।

(सु०) अध्रुवे स्वाङ्गे इति ॥ द्वितीयान्ताध्रुवस्वाङ्गोपपदाद्घातोर्णम् ॥ १०६ ॥

(परिक्लिद्यमाने द्वितीयान्ते स्वाङ्गे धातोः) उरः प्रति-

(क) प्रयुज्यत इति । पञ्चभिर्हलैः कर्षताति प्रयोगदर्शनात् ॥

(ख) नरिवह णसुलिति (णमिति) स्थितमाकरे ॥

(ग) केशग्राहमिति ॥ केशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ।

(घ) यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपठ्यायतया चेतनेभ्येव प्रायेण प्रयुज्यते । तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्या
दिनिर्देशादचेतनेष्वपि कचिद् भवतीत्याहुः ॥

पेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयित्वेत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः'
ध्रुवार्थमिदम् ॥ १०७ ॥

(सु०) परिक्लिश्यमाने द्वितीयान्ते स्वाङ्गे धातोः ॥ सर्वतो बाध्यमाने
स्वाङ्गे द्वितीयान्ते उपपदे सति धातोर्णम् स्यात् ॥ पिप्प्ल संचूर्णे । उरःप्रतिपेषम् १०७

(द्वितीयान्ते विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्य-
मानयोः) गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः ।
क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । गृहानुप्रवेशमास्ते । गेहंगेहमनुप्रवेशम् । एवं गेहा-
नुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे गेहस्य णमन्तस्य च
पर्यायेण द्वित्वम् । गेहगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् ॥ १०८ ॥

(छ०) द्वितीयान्ते विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ द्वि-
तीयान्तोपपदेभ्यो विश्यादिभ्यो णम् स्याद्वाप्तौ पौनःपुन्ये चार्थे गम्ये । वीप्सायां पदं
द्विरिति द्विः । क्रियासमभिहारे इति द्वित्वं तु न भवति समासेनैव वीप्सासमभिहारयो-
रुक्तत्वात् । यद्यपि पौनःपुन्ये णमुक्त एव तथापि द्वितीयान्तभ्योपपदसंज्ञार्थमासेवाया-
मिह पुनर्विधिः । समासे गेहानुप्रवेशम् । असमासे गेहं गेहमनुप्रवेशमिति च ॥ १०८ ॥

(क्रियान्तरेषु कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु क्रियाव्यव-
धाने वर्तमानयोरस्यतितृषोः ॥ ब्रह्मात्यासं गाः पाययति । ब्रह्म-
त्यासम् । ब्रह्मतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गर्वा पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य
पाययित्वा ब्रह्मतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

(सु०) क्रियान्तरेषु कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु क्रियाव्यवधाने वर्तमा-
नयोरस्यतितृषोः ॥ क्रियामन्तरयन्ति व्यवधानेनेति क्रियान्तरास्तेषु क्रियान्तरकालवा-
चिषु शब्देषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु सत्सु क्रियाव्यवधाने वर्तमानाभ्यामसु क्षेपणे जितृष् पि-
पासायामाभ्यां णम् स्यात् ॥ १०९ ॥

(नाग्नि द्वितीयान्ते आदिशिग्रहोः) नामादेशमाचष्टे । नाम-
प्राहं कथयति ॥ ११० ॥

(सु०) नाग्नि द्वितीयान्ते आदिशिग्रहोः ॥ द्वितीयान्तनामशब्दोपपदाभ्या-
माहपूर्वकः दिश अतिसर्जने ग्रह उपादाने आभ्यां णम् स्यात् ॥ ११० ॥

(अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमौ वा)
अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैः कृत्य
उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारं वाऽप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैःकृत्वा नीचैः कारं
वा प्रियं ब्रूते ॥ १११ ॥

(सु०) अभ्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमौ वा ॥ अव्ययपूर्वपदात्क-

रोतेः क्त्वाणमौ वा स्तोऽयथाभिप्रेताख्यानेऽर्थं ॥ यथाभिप्रेतं तथानाख्यानमित्यर्थः । अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानं तद्विपरीतमथथाभिप्रेताख्यानमिति ॥ १११ ॥

(तिर्थगुपपदे समाप्तौ कृञः क्त्वाणमौ वा) तिर्थक्कृत्य गत इति । तिर्थक्कृत्वा तिर्थक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । समाप्तौ किम् तिर्थक् कृत्वा काष्ठं गतः ॥ ११२ ॥

(छ०) तिर्थगुपपदे समाप्तौ कृञः क्त्वाणमौ वा ॥ तिर्थक्छब्दोपपदात्क-रोतेः क्त्वाणमौ वा स्तः समाप्तौ गम्यमानायाम् ॥ समाप्तौ किम् । तिर्थक् कृत्वा काष्ठं गतः । अग्रतः स्थितं काष्ठं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

(स्वाङ्गे तसप्रत्यये कृभ्वोः) मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा मुखतः कारम् । मुखतोभूय गतः । मुखतीभूत्वा मुखतोभावम् ॥ ११३ ॥

(सु०) स्वाङ्गे तसप्रत्यये कृभ्वोः ॥ तसप्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे डुकृञ् करणे भू सत्तायामाभ्यां णम् स्यात् ॥ तस् प्रत्यया यस्मात्तत् तसप्रत्ययं तस्मिन् । तसप्रत्यये किम् । मुखे कृत्वा गतः ॥ ११३ ॥

(नाधार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थे कृभ्वोः क्त्वाणमौ वा) अनाना नानाकृत्य-नानाकृत्वा-नानाकारम् । विनाकृत्य-विनाकृत्वा-विनाकारम् । नानाभूय-नानाभूत्वा-नानाभावम् । अनेकद्रव्यमेकं कृत्वा एकधा-कृत्य-एकधाकृत्वा-एकधाकारम् । एकधाभूय-एकधाभूत्वा-एकधाभावम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरूक्कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥ ११४ ॥

(सु०) नाधार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थे कृभ्वोः क्त्वाणमौ वा ॥ नाधार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थविषये उपपदे कृभूम्यां क्त्वाणमौ वा स्तः ॥ वि नञ्भ्यां नानाभाविति नानानौ प्रत्ययौ ॥ संख्यायाः प्रकारे धा इति धाप्रत्ययः । द्वित्रिभ्यामेधाधमुजौ चेति एधाधमुजाविति नाधार्थप्रत्ययाः । एवं द्वैर्धकृत्येत्यादि ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरूक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । 'हिरूक् मध्ये विनाथं च' इति रुद्रः ॥ 'हिरूक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला 'पृथग्विनान्तरेणतं हिरूक् नाना च वर्जने' इत्यमरः ॥ ११४ ॥

(तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमौ) तूष्णीं भूय गतः तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम् ॥ ११५ ॥

(सु०) तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमौ ॥ तूष्णींशब्दे उपपदे भूधातोः क्त्वाणमौ स्तः ॥ ११५ ॥

(अन्वक्छब्दे भुवः क्त्वाणमौ वा आनुकूल्ये गम्ये) अन्वग्भूयास्ते-अन्वग्भूत्वा-अन्वग्भावम् । अग्रतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा

आस्त इत्यर्थः । आनुकूल्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ।

पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

(सु०) अन्वक्छब्दे भुवः क्त्वाणमौ वा ॥ अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमौ वा स्तः ॥ ११६ ॥

(वर्णात्कारः) अकारः । इकारः । वकारः ॥ ११७ ॥

(सु०) वर्णात्कारः ॥ वर्णनिर्देशे वाच्येऽक्षरात् कारप्रत्ययः स्यात् ॥ निर्देशोऽनुकरणम् । कारप्रत्ययमाह—बहुलग्रहणमत्र कर्तव्यम् । तेन क्वचिन्न ॥ ११७ ॥

(त०) वर्णात्कार इति ॥ प्रयोगस्थवर्णवाचिनः कारप्रत्ययः । अतः ‘अः केशवे विरिञ्चौ वा इत्यादौ प्रयोगस्थवर्णप्रतिपादकत्वाभावात्कारप्रत्ययो नेति वासुदेवेनोक्तं तन्न ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ इत्यादौ ह्रस्वस्वरजमुदायस्योच्चार्यमाणत्वात्कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिर्देश इत्यनुवर्त्य वर्णमात्रानुकरण इत्यर्थे अकारस्योच्चारणार्थत्वाद्गर्णमात्रस्यैवानुकार्यत्वात् । लघुभाष्ये तु न एव नकार इत्यादौ समुदायात्कारप्रत्ययाभावेन करोतेरुच्चारणार्थत्वात् करणं कार इति व्युत्पत्त्यैव सिद्धैरेवमकारादिसिद्धौ वर्णात्कार इति वार्तिकं व्यर्थमित्युक्तम् । यत्तु कृष्णपण्डितेन अकारकरणं न सिध्येत । करोतेः पौनरुक्त्यादित्येतदर्थं वार्तिकमित्युक्तम् । तत्रेदं वाच्यम् । अकारकरणमित्यत्र घञन्तकरोतेरुच्चारणार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात् ॥ ११७ ॥

(रादिफो वा) रेफः । रकारः (क) ॥ ११८ ॥

(सु०) रादिफो वा ॥ रकाराक्षराद्वा इफप्रत्ययः स्यात् ॥ ११८ ॥

(लोकाच्छेषस्य सिद्धिः) यथा मातरपितरादयः (ख) ॥ ११९ ॥

इति श्रीरामाश्रमविरचितायां सिद्धान्तचन्द्रिकायामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

(सु०) लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ उक्तादन्यः शेषः । अत्रानुक्तस्य सिद्धिः साधनं

(क) रकार इति । तथाच—

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा राजसरावणः ।

रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥

राकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिश्ङ्कया ॥ इत्युक्तम् ।

(ख) लोकादिति । अत्र सिद्धिशब्दप्रदानेन ग्रन्थकर्ता मङ्गलं बोधयति । ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति सिद्धाचारात् ॥ शब्दशास्त्रस्थानन्यात् कात्स्न्येनानुक्तादिकं माहेशादिव्याकरणान्तराद्

लोकादन्यव्याकरणाज्ज्ञातव्यम् । यथा माता च पिता चेति मातरपितरौ मातरेति ।
निपातनादिति ॥ ११९ ॥

श्रीमत्पाठकधुर्यभक्तिविनया नन्दन्ति सद्दिष्टया
नानाशास्त्रविचारजातपरमानन्दाः स्वभावोज्ज्वलाः ।
संवेगादिगुणैर्वशीकृतजना विख्यातकीर्तिप्रभा-
स्तेषामस्ति विचक्षणो विनयवान् शिष्यः सदानन्दकः ॥ १ ॥
निधिनन्दावभूवर्षे १७९९ सदानन्दः सुधीमुदे ॥
सिद्धान्तचन्द्रिकावृत्तिं कृदन्ते कृतवानृजुम् ॥ २ ॥

इति श्रीसिद्धान्तचन्द्रिकाया व्याख्या सुबोधिनीसमाख्या सदानन्दी समासा ॥

(त०) धातूनामानन्त्यात्तेभ्यश्चोत्पद्यमानानां कृतामप्यानन्त्यमतो न सर्वशः शब्दा
व्युत्पादयितुं शक्या इत्याह—लोकादिति ॥ शेषस्य उक्तादन्यस्य शब्दस्य सिद्धिर्नि-
ष्पत्तिर्लोकादनादिवृद्धशब्दप्रयोगाद्व्याकरणान्तराच्च ज्ञेयेत्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलवाचक
इत्यन्ते प्रयुक्तः । आदिमध्यावसानेषु मङ्गलमाचरणीयमित्युक्तः । समङ्गलानि शास्त्राणि
प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि भवन्त्यध्येतारश्चास्य वर्द्धन्ते एवं चैतदध्येतॄणां का-
र्यसिद्धिः स्यादिति ध्वनितम् ॥ ११९ ॥

लोकेशकरसंज्ञेन श्रीक्षेमकरसूनुना ।
मुदे भूयादुमाशम्भोर्विहिता तत्त्वदीपिका ॥ १ ॥
चन्द्रवेदहयभूमिसंयुते १७४१ वत्सरे नभसि मासि शोभने ।
शुक्लपक्षदशमीतिथाविथं दीपिका बुधप्रदीपिका कृता ॥ २ ॥
श्रीचण्डिकायाश्चरणारविन्दप्रसादतो यल्लघुदीपिकाऽभूत् ।
मनीषयाऽपीह भवत्वमुप्या अध्येतुरध्यापनहेतुराशु ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्रामकरपौत्र श्रीक्षेमकरसूनुलोकेशकरविरचिता सिद्धान्तचन्द्रिका-
व्याख्या तत्त्वदीपिका समासा ।

विभावनीयमित्याह—मातरपितरादय इति ॥

मातुराशीर्वचो नीत्वा कृदन्ते लोकमोदके,
पूर्वव्याख्यानपद्धत्या निर्मिता भातु टिप्पणी ॥ ४ ॥

इति श्रीनवकिशोरकरशास्त्रिविरचितायां चक्रधराख्यटिप्पण्यां कृदन्तप्रक्रिया समासा ।

॥ शुभम् ॥

अथ लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

लिङ्गराजं नमस्कृत्य मत्वा पूर्वमुनेर्वचः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकायाञ्च कुर्वे लिङ्गानुशासनम् ॥१॥

(अथ लिङ्गानुशासनम्) ॥ १ ॥

(चक्र०) ग्रन्थे विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निवधनाति—लिङ्गराज-मिति । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गं शिवमूर्त्तिविशेषः । लिङ्गि गतावस्माद् घञ् । “लिङ्गं चिह्नं नुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्त्तिविशेषे च मोहनेऽपि नपुसकमि”ति मेदिनी । तस्मिन् राजेति लिङ्गराजः, उत्तमशिवमूर्त्तिविशेषः, तन्नामकशिवो वा । राजाहः सखिम्यष्ट इति टप्रत्ययः । तं नमो नर्ति कृत्वेति नमस्कृत्य, कृञः ‘समासे क्यप्’ इति समासे क्यप् । ह्रस्वस्येति तुक् । वाचस्पत्यादिवाङ्मिर्गस्य सः । पूर्वमुनेः पाणिनेर्वचः सूत्रात्मकं वचनं मत्वा बुद्ध्वा । मन ज्ञाने, पूर्वकाले क्त्वा । सिद्धान्तचन्द्रिकायामस्मिन् ग्रन्थे लिङ्गानां स्त्रीपुंसादीनामनुशासनं कुर्वे ॥ कुरुक्षुरोरिति न दीर्घः अहमिति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥१॥

लिङ्गानुशासनं प्रकुर्वाणो ग्रन्थकर्ता सूत्रमारचयति—अथेति । अथशब्दोऽधिकारणो-त्कः । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैर्येन तदनुशासनम् । लिङ्गानामनुशासनं लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

(स्त्री) अधिकारसूत्रे एते ॥ २ ॥

(चक्र०) अधिकारसूत्र इति ॥ उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि ‘लिङ्गानुशासनमित्या-शास्त्रसमासेः, स्त्रीति ‘ताराधारा—’ इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं विवक्षितम् । तच्चार्यनिष्ठम्, तत्रार्थ विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित् सर्वलिङ्ग प्रतिपादकता, कस्यचिद् एकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद् द्विलिङ्गप्रतिपादकता चेति ॥२॥

(ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृनानन्दरः) ऋकारान्ता पञ्चैते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ३ ॥

(चक्र०) ऋकारान्ता इति ॥ स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधान-निर्देशेन स्त्रीत्वपरम्, तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति समानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्पञ्चेति लब्धम् ॥ यद्यपि शब्दानामर्थानां चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव सम्भ-वति, नत्वस्मदादीनामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघूपायेनास्मदादीनां ज्ञानं संभवेत्ततोऽयमारम्भः ॥ ३ ॥

(अन्यूप्रत्ययान्तः) अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥

अवनिः । वधूः ॥ ४ ॥

(चक्र०) अन्यूप्रत्ययान्तः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥ अ-वनिः । ‘अत्यदेरनिः’ इत्यनिः । वधूः । ‘वहो घञ्’ । इत्युः ॥ ४ ॥

(अशनिभरण्यरण्यः स्त्रीपुंसयोः) अशन्यादयः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति । पूर्वस्यापवादः । इयमयं वा अशनिः ॥ ५ ॥

(चक्र०) अशनिभर० ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥ ५ ॥

(मिन्द्यन्तः) मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमिः ॥ ६ ॥

(चक्र०) मिन्द्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्यविहितो 'भुवः किच्चेति' मिक् । ग्लानिः । वहार्देनिः' इति निः ॥ ६ ॥

(वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि) वह्न्यादयः पुंसि स्यात् पूर्वसूत्रापवादः । निप्रत्ययान्ता अप्येते पुंसि स्युः ॥ ७ ॥

(चक्र०) वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि । वृष्णिः । 'स्त्रादेनिः कित्' इति निः । अग्निः- । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निः । वह्निः । वह्नादेनिः' इति निः ॥ ७ ॥

(श्रोणियोन्यूर्मयः स्त्रीपुंसयोः) इयमयं वा श्रोणिः, योनिः, ऊर्मिः

(चक्र०) श्रोणियोन्यूर्मयः । श्रोणिः । योनिः । 'वहार्देनिः' इति निः । ऊर्मिः । 'अत्तेरुर्च' इति मिः ॥ ८ ॥

(क्त्यन्तः) क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादि ॥ ९ ॥

(चक्र०) क्त्यन्तः । क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । क्तिरिति क्तिः ॥ ९ ॥

(ईश्च) ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मीः ॥ १० ॥

(चक्र०) ईश्च । अत्र ईकारःप्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मीः । 'लक्षे-मुंत्च' इति सूत्रे 'अविनृन्तन्निभ्रम्यः ईः' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या ईप्रत्ययः । एवमव्या-दिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीनारी रजस्वला, तरीनांस्तरी भूमः, तन्त्री वीणादेर्गुणः ॥ १० ॥

(ऊडावन्तौ) ऊडन्त आवन्तश्च स्त्रियां भवतः ॥ कुरुः । विद्या ।

(चक्र०) ऊडावन्तौ । 'उत ऊः' इत्युः । आब्रुहणेन डावादीनामपि ग्रहणम् । कुरुः । विद्या ॥ ११ ॥

(एवन्तमेकाक्षरम्) इप्रत्ययान्तमेकाक्षरमूप्रत्ययान्तमेकाक्षरञ्च स्त्रियां स्यात् ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(चक्र०) एवन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः उकारसाहचर्यात् । श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(विंशत्यादयो नवस्यन्ताः) आनवतेर्विंशत्यादयः स्त्रियां स्युः ॥ इयं विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः ॥ १३ ॥

(चक्र०) विंशत्यादिरानवतेरिति । विंशत्यादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥ १३ ॥

(दुन्दुभिरक्षेषु) अक्षेषु बोधनीयेषु दुन्दुभिः स्त्रियां स्यात् । इयं दुन्दुभिः । अन्यत्रायं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(चक्र०) दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु यो दुन्दुभिःशब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

(नाभिरक्षत्रिये) क्षत्रियभिन्ने यो नाभिःशब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिः ॥ १५ ॥

(चक्र०) नाभिरक्षत्रिये ॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिःशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि—समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरूपाहितंश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कौमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्धिगस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् , द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् , स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ॥ रभसोऽप्याह । मुख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १५ ॥

(तान्तः) तप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता, देव एव देवता, जनानां समूहो जनता ॥ १६ ॥

(चक्र०) तान्तः । 'भावे तत्वयणः' इति सूत्रविहित (ल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

(भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि) स्पष्टम् । भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामनी । सग्नदी । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ १७ ॥

(चक्र०) भूमिविद्युदिति । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

(यादो नपुंसकम्) पूर्वस्यापवादः । यादः शब्दः सरिद्धाचकोऽपि नपुंसकं स्यात् ॥ १८ ॥

(चक्र०) यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १८ ॥

(भाः झुक् झग् दिगुष्णिगुपानहः) एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि ॥ १९ ॥

(स्थूणोर्णे नपुंसके च) एते नपुंसके स्तः, चात् स्त्रियाम् ॥ स्थूणम्, ऊर्णम्, स्थूणा, ऊर्णा ॥ २० ॥

(चक्र०) स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमत्र लेखः । स्थूणा काष्ठमयी द्विकणिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ २० ॥

(गृहशशाभ्यां स्थूणोर्णे क्लीबे) गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथा-
क्रमं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् , शशोर्णम् ॥ २१ ॥

(प्राष्टृद्विप्रुद्रुद्विद्विषः) एते स्त्रियां स्युः ॥ २२ ॥

(चक्र०) प्राष्टृडिति । स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि 'स्वरितेनाधिकारः' इत्य-
स्याधिकः कार इति व्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वाद्वा सम्बन्धः ॥ २२ ॥

(दर्विर्वदिवेदिस्वनिशान्याश्रवेशि कृष्योषधिकत्र्यङ्गु-
लयः) एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ईप् , दर्वी । दर्विरित्यादि ॥ २३ ॥

(चक्र०) दर्विवि.द० । दर्विशब्दो औणादिकविन् प्रत्ययान्तः । ईपि दर्वी इति २३

(नाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकोलिच्छविराड्यादयः)
एते स्त्रियां स्युः ॥ २४ ॥

(तिथिश्च) तिथिः स्त्रियां पुंसि च स्यात् । इयमयं वा तिथिः ॥ २५ ॥

(चक्र०) तिथिश्चेति । अमरस्त्वाद् तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः ।
तस्य भुवि बहुतिथास्तितथय इति । स्त्रात्वे हि बहुतात्थयः, इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । नि-
स्त्रिलान्निशि पौर्णिमातिथानिति ॥ २५ ॥

(शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभृकुटिबुटिवलिपङ्कत-
यः) एते स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिरित्यादि ॥ २६ ॥

(प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्-
क्षुत्पुन्मुत्समिधः) इयं प्रतिपदित्यादि ॥ २७ ॥

(आशीर्धूः पूर्गीद्वारः) इयमाशीरित्यादि ॥ २८ ॥

(अप्सुमनस्समासिकताकर्षाणां स्त्रीत्वबहुत्वे) अवा-
दीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बहुत्वञ्च स्यात् । एता आपः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् ।
सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं
प्रायिकम् । 'एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था' इति भाष्यप्रयोगात् ॥ २९ ॥

(चक्र०) पुंस्येवति । देवासुराःमेत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्वाधादिति भावः ।
भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये 'णा' इति सूत्रानदिष्टानां बहुत्वं प्रायिकमिति विक-
ल्पेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः ॥ २९ ॥

(स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः) इयं सक्त्वक् ज्योक्
वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ ३० ॥

(तृटिसीमासम्बध्या) इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ ३१ ॥

(चुल्लिवेणिस्वार्यश्च) इयं चुल्लिः । वेणिः । स्वारी ॥ ३२ ॥

(ताराधाराज्योत्सनाशलाकादयश्च) स्त्रियां स्युः । इयं तारा,
अरुन्धती, शलाका । इत्यादि ॥३३॥ इति सिद्धान्तचन्द्रिकायां स्यधिकारः ।

(चक्र०) शलक्रेति । इयं स्त्रियां स्यात् । अत्र नित्यग्रहणं केचित्कुर्वन्ति । अतो
नित्यग्रहणादन्येषां क्वचिद् व्यभिचारः । तेन तिथिग्रहणस्य पूर्वत्र यथा पुस्तकं प्रदर्शितं तथा-
न्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति ॥ ३३ ॥

इति लिङ्गानुशासने स्यधिकारः ॥

पुंलिङ्गाधिकारः ॥ ३३ ॥

(पुमान्) अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(घञ्प्रत्ययान्तोऽप्रत्ययान्तश्च पुमान् स्यात् । पाकः
त्यागः भावः दायः ॥ भावार्थ एवेदम् ॥ २ ॥

(चक्र०) भावार्थ एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य 'स्वराद्' इत्यनेन योऽप्रत्यय-
स्तदन्तस्य च पुंस्त्वं स्यादित्यर्थः । अदिति तपरकरणमसन्देहाय ॥ २ ॥

(भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके) एतानि नपुंसके स्युः ।
पूर्वस्यापवादः ॥ भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) भयलिङ्गभगपदानि नपुंसक इति । पूर्वापवादः । नपुंसकविधानञ्च ॥३॥

(याञ्जामृते नङन्तः) याञ्चां विना नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् ॥
यज्ञः । यत्नः । प्रश्नः । याञ्चामृत इति किम्, इयं मे याञ्जा ॥ ४ ॥

(चक्र०) याञ्जामृते नङन्तः । नङन्तः पुंसि स्यात् । याञ्जा स्त्रियाम् ॥४॥

(अपिहाधारूपः क्यन्तः) अपिहारूपो धारूपश्च क्यन्तः पुंसि
स्यात् ॥ आदिः ॥ आधिः । निधिः । वारिधिः । क्यन्तः किम्, दानम् ।
दाधारूपः किम्, जज्ञिर्वीजम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) अपिहाधारूपःक्यन्तः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशः पिद्भिन्नो
दारूपः धारूपश्च पुमानित्यर्थः । आदिः । आधिः ॥ ५ ॥

(स्त्रीपुंसयोरिषुधिः) इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च स्यात् । पूर्व-
स्यापवादः ॥ इयमयं वा इषुधिः ॥ ६ ॥

(देवः सुरात्मस्वर्गागिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजक
पठखङ्गशरपङ्काभिधानानि) एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । अ-
सुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः ।
नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः ।
कण्ठो मलः । खञ्जः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः । इत्यादि ॥७॥

(चक्र०) देवासुरा । अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासाऽभिधान-
शब्देन कर्त्तव्यः । अभिधानशब्दः कर्णयुङन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्य-
तावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् इति ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने क्लीबे) त्रिविष्टपत्रिभुवनशब्दौ नपुंसके भवतः ॥

तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । त्रिभुवनम् ॥ ८ ॥

(चक्र०) त्रिविष्टपमिति ॥ स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । अतए-
वामरसिंहः—‘क्लीबे त्रिविष्टपम्’ इति ॥ ८ ॥

(द्यौः स्त्रियाम्) स्पष्टम्, इयं द्यौः ॥ ९ ॥

(चक्र०) द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ ९ ॥

(इषुबाहू स्त्रियां पुंसि) इषुबाहू स्त्रियां पुंसि च स्याताम् ॥ १० ॥

(चक्र०) इषुबाहू । शरभुजपर्यायाविमौ ॥ १० ॥

(वाणकाण्डौ नपुंसके च) चात्पुंसि ॥ ११ ॥

(चक्र०) वाणकाण्डौ । शरभिधानोऽयम् ॥ ११ ॥

(नान्तः) नान्तप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । राजा । तक्षा । नहि चर्म-
वर्मादिष्वतिव्याप्तिः, नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

(चक्र०) नान्तः । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि) एते पुंसि भवन्ति ॥
क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो वारिदः ॥ १३ ॥

(अभ्रन्नपुंसकम्) पूर्वस्यापवादः ॥ १४ ॥

(चक्र०) अभ्रन्नपुंसकमिति । मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(उकारान्तः) उकारान्तः पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः (क) ॥ १५ ॥

(घेनुरञ्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ।) घेन्वा-
दयः स्त्रियां स्यात् ॥ १६ ॥

(समासे रञ्जुः पुंसि च) कर्कटरञ्जवा, कर्कटरञ्जुना ॥ १७ ॥

(इमश्चुजानुवसुस्वाङ्गश्चुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके) एतानि
नपुंसके स्युः । वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि इति किम्, वसुर्मयूखामिधनाधिपेषु

(चक्र०) वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि वसुशब्दो नपुंसके द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

(मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च)

(क) हनुर्हृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेादनी । करेणुरिभ्यां
की नेमे इत्यमरः । एवं जातीयकविशेषवचनानाकान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च लिङ्गशेषविधि-
भ्यांपो विशेषैर्यंशवाधित इति, एवमन्यत्रापि ।

एतानि नपुंसके चात् पुंसि च । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ १९ ॥

(रुत्वन्तः) रुत्वन्तः पुंसि स्यात् । मेरुः । सेतुः ॥ २० ॥

(चक्र०) रुत्वन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र स्यादेरिति तुः ।
सूर्यवाचकः प्रथमः ॥ २० ॥

(दारुकशेरुजतुवसुमस्तनि नपुंसके) इदं दारु । इत्यादि ॥ २१ ॥

(चक्र०) दारुकशेरु० । रूपत्ययान्ता एते ॥ २१ ॥

(सक्तुर्नपुंसके च) चात्पुंसि ॥ सक्तुः । सक्तु ॥ २२ ॥

(अदन्ताः कटणथनपभयरषसोपधाः) अदन्ता एते पुंसि
स्युः ॥ क । स्तवकः । कलकः । ट । घटः । पटः । ण । गुणः । गणः ।
पाषाणः । थ । रथः । न । इनः । फैनः । प । यूपः । दीपः । भ । स्तम्भः ।
कुम्भः । म । सोमः । भीमः । य । समयः । हयः । र । क्षुरः । अक्षुरः ।
ष । वृषः । वृक्षः । स । वत्सः । वायसः । महानसः ॥ २३ ॥

(चक्र०) अदन्ता इति । कोपधोऽकारान्तः, टोपधोऽकारान्तः, णोपधोऽकारान्तः,
थोपधोऽदन्तः, नोपधोऽदन्तः, पोपधोऽदन्तः, भोपधोऽदन्तः, मोपधोऽदन्तः योपधोऽदन्तः,
रोपधोऽदन्तः षोपधोऽदन्तः सोपधोऽदन्तश्च पुंसि स्यात् ॥ उदाहरणं मूले उद्यम् ॥ २३ ॥

(चिबुकशालूकप्रातिपदिकाशुकोल्मुकानि क्लीबे) पूर्व-
सूत्रापवादः ॥ २४ ॥

(कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनि-
ष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटक-
तालकफलकपुलाकानि क्लीबे च) चात्पुंसि । अयं कण्टकः—इदं क-
ण्टकम् । इत्यादि ॥ २५ ॥

(चक्र०) कोपधस्यापवादमाह—चिबुकेत्यादि ॥ २५ ॥

(किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटकलोष्ठानि क्ली-
बे) किरीटम् इत्यादि ॥ २६ ॥

(कुटकूटकपटकवाटकपर्शनटनिकटकीटकटानि क्लीबे च)
चात्पुंसि । कुटः—कुटम् । इत्यादि ॥ २७ ॥

(चक्र०) टोपधस्यापवादमाह—किरीटेत्यादि ॥ २७ ॥

(ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि क्लीबे) पूर्वसूत्रापवादः ॥ २८ ॥

(कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणा-
नि नपुंसके च) चात्पुंसि ॥ २९ ॥

(चक्र०) णोपधस्यापवादमाह-ऋणेत्यादि ॥ २९ ॥

(काष्ठपृष्ठसिक्थोषथानि नपुंसके) इदं काष्ठम् । इत्यादि ।
काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । इमाः काष्ठाः ॥ ३० ॥

(तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च) चात्पुंसि । अयं तीर्थः-
इदं तीर्थम् ॥ ३१ ॥

(चक्र०) थोपधस्यापवादमाह-काष्ठेत्यादि ॥ ३० ॥

(जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासन-
सोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके) पूर्वस्यापवादः ॥

(मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थान-
चन्दनालानसमानभवनवसनसंभवनविभावनविमाना-
नि नपुंसके च) चात्पुंसि । अयं मानः—इदं मानम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) नोपधस्यापवादमाह-जघनेत्यादि ॥ ३३ ॥

(पापरूपोद्भुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके) इदं पापम् । इत्यादि ॥ ३४ ॥

(शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च) अयं शूर्पः-
इदं शूर्पम् । इत्यादि ॥ ३५ ॥

(चक्र०) षोपधस्यापवादमाह-पापेत्यादि ॥ ३५ ॥

(तलभं नपुंसकम्) पूर्वस्यापवादः ॥ ३६ ॥

(जृम्भं नपुंसके च) जृम्भम्—जृम्भः ॥ ३७ ॥

(चक्र०) भोपधस्यापवादमाह-तलभेत्यादि ।

(रुक्मसिधमयुग्मेधमगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके)
इदं रुक्मम् । इत्यादि ॥ ३८ ॥

(सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोहामानि न-
पुंसके च) चात्पुंसि । अयं सङ्ग्रामः—इदं सङ्ग्रामम् ॥ ३९ ॥

(चक्र०) षोपधस्यापवादमाह-रुक्मेत्यादि ।

(किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके) स्पष्टम् ॥ ४० ॥

(गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च) गोम-
यः—गोमयम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०) योपधापवादमाह—किसलयेत्यादि ।

(द्वारप्रस्फारतक्रवकवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छरन्धा-

श्रद्धवन्न भीरग भरिक्रुरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्द-
रमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुली-
रचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्र-
कलत्रचित्रमूत्रमूत्रवक्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रव-
स्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके) इदं द्वारम् । इत्यादि ॥४२॥

(चक्र०) रोपधापवादमाह—द्वारमित्यादि ।

(शुक्रमदेवतायाम्) इदं शुक्रं रेतः ॥ ४३ ॥

(चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गार-
मन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च) चात्पुंसि । चक्रः,
चक्रम् । इत्यादि ॥ ४४ ॥

(चक्र०) रोपधस्यापवादमाह—चक्रमिति ॥ ४४ ॥

(शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि
नपुंसके)

(यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च) चात्पुंसि । अयं
यूषः—इदं यूषम् । इत्यादि ॥ ४५ ॥

(चक्र०) रोपधस्यापवादमाह—शिरीषेत्यादिना ॥

(पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके) ॥ ४६ ॥

(चमसांसरसनियोसोपवासकार्पासवाममासकासकां-
समांसानि नपुंसक च) इदं चमसम्—अयं चमस इत्यादि ॥४७॥

(कंसं चाप्राणिनि) 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । प्राणिनि तु—
कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ ४८ ॥

(चक्र०) सूत्राण्येतानि सोपधापवादकानि ॥ ४८ ॥

(रश्मिदिवसाभिधानानि) एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयू-
खः । दिवसो घस्रः ॥ ४९ ॥

(दीधितिः स्त्रियाम्) पूर्वस्यापवादः ॥ ५० ॥

(दिनाहनी नपुंसके) इदमप्यपवादकम् ॥ ५१ ॥

(चक्र०) दिनाहनी । दिवसाभिधानाविमौ ॥ ५१ ॥

(मानाभिधानानि) एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥५२॥

(द्रोणाढकौ नपुंसके च) इदं द्रोणम्—मयं द्रोणः ॥५३॥

(खारीमानिके स्त्रियाम्) इयं खारी । इयं मानिका ॥ ५४ ॥

(चक्र०) खारीमानिके । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ ५४ ॥

(दाराक्षतलाचासूनां बहुत्वं च) इमे दाराः ॥ ५५ ॥

(चक्र०) बहुत्वं च । चकारः पुंस्त्वन्वय समुच्चायकः ॥ ५५ ॥

(नाड्यपजनोपपदानि ब्रणाङ्गपदानि) यथासङ्गं नाड्या-
द्युपपदानि ब्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीब्रणः । अपाङ्गः । जनपदः ।
ब्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्वर्थं सूत्रम् ॥ ५६ ॥

(मरुद्गृहत्तरहृत्विजः) अयं मरुत् ॥ ५७ ॥

(ऋशिराशिहृनिग्रन्थिक्लिमिध्वनिवलिकौलिमौलिरवि-
कविकपिमुनयः) एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ५८ ॥

(ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः) एते पुंसि ॥ ५९ ॥

(हस्तकुन्तान्तव्रातवानदूनधूर्नसूतचूनमुहूर्ताः) एते पुंसि ।
अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ६० ॥

(चक्र०) अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्धर्चादिष्वयं द्रष्टव्यः ॥ ६० ॥

(षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्ड-
शिखण्डाः) अयं षण्डः ॥ ६१ ॥

(वंशांशपुगोडाशाः) अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः ।
कर्मणि घञ् ॥ ६२ ॥

(हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः) अयं हृदः ॥ ६३ ॥

(अर्घपथिमथ्युभृक्षिस्तम्बनितम्बपूगा) अयमर्घः ॥ ६४ ॥

(पल्लवपल्वलकफरेफकटाहानिव्युहमठमणितरङ्गतुरङ्ग-
गन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्गाः) अयं पल्वलः । अयं पल्लवः
इत्यादि ॥ ६५ ॥

(सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः) एते पुंसि । अयं
सारथिः ॥ ६६ ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

(चक्र०) अयं सारथिरिति ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

अथ नपुंसकाधिकारः ॥ ३४ ॥

(नपुंसकम्) अधिकारोयम् ॥ १ ॥

(भावे युडन्तः) हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मप्रव-
श्चन कुठारः ॥ २ ॥

(चक्र०) भावे युडन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे कः' यद् च' इत्यनेन
गतार्थस्तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तग्रहणं बोध्यम् । इध्म व्रश्चन इति । अत्र
करणे युद् ॥ २ ॥

(क्तश्च) भावे यः क्तप्रत्ययस्तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितं गीतम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) कश्चेति । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे कः' इत्यनेन गतार्थम् । प्र-
त्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणात् ॥ ३ ॥

(त्वयणौ तद्धिनौ च) शुक्लत्वं । शौक्यम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) त्वयणौ तद्धिनौ । भाव इत्यनुवर्त्तते । यद्यपि 'भावे तत्वयणः' इति
सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधोयप्रकारताधर्मपरः । 'भावे युडन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो
भावनाबोधक इति भेदस्तथापि इह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥ चका-
रात् कर्मण्यपि ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यो बोध्यम् । तेन ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ एवञ्च
चकारादेवानुक्ततद्धितादिगतप्रत्ययान्तानि क्लीबानि बोधयानि । तेन स्तेयम् । सख्यम् ।
कापेयम् । आधिपत्यम् । औद्गम् । द्वैहायनम् । पितापुत्रकम् । अच्छावाकीयम् । अधि-
क्षि । इत्यादिविवेच्यम् ॥ ४ ॥

(द्वन्द्वैकत्वम्) पाणिपादम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) द्वन्द्वैकत्वमिति । 'प्राणितूर्य' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो
भवति ते द्वन्द्वानुपुंसकाभिधायकाः बोध्या इत्यर्थः ॥

(हेमन्नशिशिराबहोरात्रे चाभाषायाम्) स्पष्टम् ॥ ६ ॥

(अनल्पेच्छाया) शरच्छायम् ॥ ७ ॥

(राजामनुष्यपूर्वा सभा) इनसभमित्यादि ॥ ८ ॥

(सुरामेनाच्छायाशालानिशास्त्रियां च) स्पष्टम् ॥ ९ ॥

(चक्र०) स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

(परवत्) अन्यस्तत्पुरुषः परवत्तिलङ्गः स्यात् ॥ रात्राहाहाः पुंसि ॥ १० ॥

(चक्र०) परवदिति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिङ्गमिति सूत्रोपात्त
इत्यर्थः ॥ परपदस्य लिङ्गमिति सूत्रस्य स्मारकमिदम्, न तु अपूर्वम् ॥ १० ॥

(अपथपूण्याहे नपुंसके) ॥ ११ ॥

(संख्यापूर्वा रात्रिः) त्रिरात्रम् ॥ संख्यापूर्वेति किम् । सवरात्रः ।

(चक्र०) संख्यापूर्वारात्रिः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमित्यस्यानुवादः ॥ १२ ॥

(द्विगुः स्त्रियां च) व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभूवनम् ॥ १३ ॥

(चक्र०) द्विगुः स्त्रियां च । चात्रपुंसकमिति संबध्यते ॥ १३ ॥

(इसुसन्तः) हविः । धनुः ॥ १४ ॥

(चक्र०) इसु सन्तः । 'अच्यादेरिस्' 'जनादेरुस्' एतयोरुपात्तौ एतौ ॥ १४ ॥

अर्चिः स्त्रियां च) इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् ॥
इयमिदं वा अर्चिः ॥ १५ ॥

(छदिः स्त्रियामेव) इयं छदिः ॥ १६ ॥

(चक्र०) छदिः स्त्रियामेवति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषे-
षोपादानेन स्त्रियामित्यनेनेव नित्यस्त्रीत्वशब्दे सिद्धे एवकारो व्यर्थः । तथापि 'पटलं छदिः'
इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्याच्चपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः ॥ १६ ॥

(मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलघना-
न्नाभिधानानि) एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं
लोचनम् । लोहं कालं । वनं गहनं । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् , कार्मुकं
शरासनम् । विवरं विलम् ॥ जलं वारि ॥ हलं लाङ्गलम् । घनं द्रविणम् ।
अन्नमशनम् ॥ १७ ॥

(सीरार्थोदनाः पुंसि ॥ १८ ॥

(चक्र०) सीरार्थोदनाः । सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थशब्दस्तु घनशब्दस्य प-
यायः ओदनशब्दोऽन्नवाचो । भिस्ताभिस्सटाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि
न क्षतिरिति ॥ १८ ॥

(वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च) वक्रत्रः । वक्रत्रम् ।
नेत्रः । नेत्रम् । अरण्यः । अरण्यम् । गाण्डीवः । गाण्डीवम् ॥ १९ ॥

(अटवी स्त्रियाम्) ॥ २० ॥

(चक्र०) अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥ २० ॥

(लोपधः) कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ २१ ॥

(तूलोप्रलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि)
अयं तूलः ॥ २२ ॥

(शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणा-
लबालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च) चात्क्लीबे ।
इदं शीलम्—शीलः । इत्यादि ॥ २३ ॥

(शतादिः सङ्ख्या) शतम् । सहस्रम् । शतादिः इति किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । सङ्ख्या इति किम् ? शतशृङ्गे नाम पर्वतः ॥ २४ ॥

(चक्र०) संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(शतायुतप्रगुताः पुंसि च) अयं शतः—इदं शतम् । इत्यादि ॥

(चक्र०) शतायुत० । अयं शतशब्दोऽनन्तवाची 'शतादि'रिति पूर्वसूत्रापवाद-कोऽयम् ॥ २५ ॥

(लक्षा कोटिः स्त्रियाम्) इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा नियुतं च तत्' इत्यमराक्लीबेऽपि लक्षम् ॥ २६ ॥

(चक्र०) लक्षां कोटिः । एतयोरपि संख्यावाचकत्वात्प्रसक्तत्वे प्राप्ते इदम् ॥ क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्द्धचादिषु द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

(शङ्कुः पुंसि) ॥ २७ ॥

(चक्र०) शङ्कुः पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽयारम्भः ॥ २७ ॥

(सहस्रः क्वचित्) अयं सहस्रः—इदं सहस्रम् ॥ २८ ॥

(चक्र०) सहस्रः क्वचित् । क्वचित् इत्यर्थविशेष इति अर्थः ॥ 'सहस्र शीर्षापुरूपः सहस्राक्षः सहस्रपाद्' इत्यत्रानन्तवाची न चात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपो न स्यात् इति वाच्यम् ॥ नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः । षस्तुतश्छान्दसो लोप इति सूचितम् ॥ २८ ॥

(मन्द्स्वरकोऽकर्तरि) मन्प्रत्ययान्तो द्विस्वरकः कीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्विस्वरकः किम् ? आणेमा । महिमा । 'अकर्तरि' किम् ? ददाति इति दामा ॥ २९ ॥

(चक्र०) मन्द्स्वरकः । अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'मन्धातोः' इति विहितः । चर्मे । वर्मेति । चरादिधातोर्मन्प्रत्ययः । बाहुलकार्दडभावः ॥ अणिमादौ त्विट् । दामेत्यत्रापि 'मन्धातोः' इत्यनेनैव मन् । परन्त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता, स, कल्पनीयेति कर्त्तव्येति प्रत्ययः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

(ब्रह्मणुंसि च) । अयं ब्रह्मा—इदं ब्रह्म ॥ ३० ॥

(चक्र०) ब्रह्मेति । 'बृहेर्नस्य अः' इति मन्प्रत्ययः, नुमो नस्य अकारे कृते रत्वञ्च ॥

(असन्तो द्विस्वरकः) यशः । मनः । तपः । द्विस्वरकः किम् ।

चन्द्रमा ॥ ३१ ॥

(चक्र०) असन्तो द्विस्वरकः । 'धातोरसुः' इति विहितोऽसुः । तस्य असोर्य-
त्रानुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः ॥ 'चन्द्रे माञ्जे डित्' इति विहितासिन्प्रत्ययान्तश्चन्द्र-
मसशब्दोपि असन्तः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः शब्दोऽपि ३१

(अप्सराः स्त्रियाम्) एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ३२

(त्रान्तः) पत्रम् । छत्रम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) त्रान्तः । त्रप्रत्यान्तो नपुंसकः स्यात् ॥ 'धातोन्नः' इति श्रप्रत्यय ॥ ३३ ॥

(यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावगत्राः स्त्रियामेव) ॥ ३४ ॥

(चक्र०) यात्रामात्रेति । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादकः ॥ ३४ ॥

(भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि) अयं भृत्रः ।
न मित्रमित्रेः । 'तस्य मित्राप्यमित्रास्ते' इति माषः' । 'स्याताममित्रे मित्रे
च' इति च ॥ ३५ ॥

(चक्र०) भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः ॥ ३५ ॥

(पत्रपात्रपावित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च)

(वलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि) बलं वीर्यम् । ३७ ।

(पद्मकमलांपलानि पुंसि च) पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधा-
यित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह-'वा पुंसि पद्मं नलिम्' इति ॥ ३८ ॥

(चक्र०) कुसुमाभिधायित्वेऽपीति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वे पीत्यर्थः ॥
यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽर्थं न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति वि-
भाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजातकुष्ठ-
मान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(आहवसङ्ग्रामौ पुंसि) ॥ ३९ ॥

(चक्र०) आहवसंग्रामौ पुंसि । एतयोर्द्विधाभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते ।
एवमाजिशब्दोऽपि ॥ ३९ ॥

(आजिः स्त्रियामेव) ॥ ४० ॥

(फलजातिः) फलजातिवाचिशब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥
(चक्र०) फलजातिरिति । फलापादानाद्बृक्षपरस्थामलकीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः ४१

(वृक्षजातिः स्त्रियामेव) कचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ ४२ ॥

(चक्र०) हरीतकीति । हरीतक्याः फलावि हरीतक्यः ॥ ४२ ॥

(वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः) एते
क्रीडाः भवन्ति ॥ ४३ ॥

(नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतर-
जतवृत्तपालितनि)

(श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यास्प-
दाकाशकण्वबीजानि) एतानि क्लीबे स्युः ॥ ४५ ॥

(दैवं पुंसि च) दैवम्-दैवः ॥ ४६ ॥

(चक्र०) दैवमिति । चात्क्लीबे ॥ ४६ ॥

(धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहृष्यकष्यकाव्यसस्या-
पत्यमूल्यशिक्यकुष्यमर्द्यहर्म्यतूर्पसैन्यानि) इदं धान्यम् । इत्यादि ॥

(द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरशृ-
न्दारकाणि) ॥ ४८ ॥

(अक्षमिन्द्रिये) इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ माभूत् । इति नपुंसकाधिकारः ४९

(चक्र०) रथाङ्गादाविति । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः ।

इति नपुंसकाधिकारः ॥ ४९ ॥

अथ स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ३५ ॥

(स्त्रीपुंसयोः) अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(चक्र०) स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(गोमाणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरी-
चयः) इयमयं वा गौः ॥ २ ॥

(मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुक्कण्डुरेणवः) इयमयं वा मृत्युः ॥ ३ ॥

(उकारान्तगुणवचनं नपुंसकं च) त्रिलिङ्गम्, इत्यर्थः ।

पटुः-पटु-पट्वी ॥ ४ ॥

(अपत्यार्थकस्तद्धिने) औपगवः-औपगवी ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ५ ॥

(चक्र०) नपुंसकं चेति । चात्स्त्रीपुंसयोः ।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ५ ॥

अथ पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ३६ ॥

(पुंनपुंसकयोः) अधिकारोऽयम् ।

(घृतभृतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः) अयं
घृतः—इदं घृतम् ॥ १ ॥

(शृङ्गाघेनिदाघोद्यमशल्यहृदाः) अयं शृङ्गः—इदं शृङ्गम् ॥२॥

(ब्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धर्चदर्भपुच्छाः) अयं ब्रजः—
इदं ब्रजम् ॥ ३ ॥

(कबन्धौषघायुधान्ताः) स्पष्टम् ॥ ४ ॥

(दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपाश्वर्काशकुशकाशाकु-
शकुलिशा) एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।

‘कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले’ इति विश्वः ।

शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च ‘जानपदादिभ्यः—’ इत्यादिसूत्रेणा-
योविकारे ईप् कुशी । दारुणि तु आप्-कुशा ॥ ५ ॥

(गृहमेहदेहपट्टपट्टहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च)

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥६॥

(चक्र०) कुशा इति । तथाच श्रुतिः—‘कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात’ इति॥
शलाकाशाचाति । सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथाचेति॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

अथाविशिष्टलिङ्गम् ॥ ३७ ॥

(अविशिष्टलिङ्गम्) त्रिषु लिङ्गेषु साधारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

(चक्र०) अविशिष्टलिङ्गम् । तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम् ॥१॥

(अव्ययं कनियुष्मदस्मदः) एतेषां लिङ्गं समानमेव ॥ २ ॥

(षणान्ता सङ्ख्या शिष्टा परवत्) एकः पुरुषः । एका
स्त्री । एकं कुलम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) शिष्टेति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः ।
परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

(गुणवचनं च) परवत् । शुक्रः पटः । शुक्ला पटी । शुक्रं वस्त्रम् ॥४॥

(चक्र०) गुणवचनञ्च । परवदित्यनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

(कृत्याश्च) परवदित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥ ६ ॥

(कारणाधिकरणयोर्युट्) ॥ ६ ॥

(सर्वादीनि नामानि) स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ ७ ॥

इति श्रीयास्कवंशसम्भूतश्रीनवकिशोरकरवेदान्तशास्त्रिप्रपूरिता सूत्र-
वृत्त्यात्मिका लिङ्गानुशासनप्रक्रिया समाप्तिमगात् ॥

(चक्र०) सर्वादीनि नामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥
स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव 'लिङ्गमशिष्यं
लोकायतत्वलिङ्गस्य' इति भाष्यकारेणोक्तम् । तेन यौगिकशब्देषु लोकव्युत्पत्तिमात्रं
लिङ्गाभिधानप्रमाणमिति सिद्धम् ॥

इति लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ७ ॥

इति श्रीयास्कवंशसम्भूतपण्डितप्रवरश्रीविम्बाधरकरवेदान्ततीर्थचरणरेणुसेवक-श्रीनवकिशोर-
करवेदान्तशास्त्रिप्रपूरितलिङ्गानुशासनप्रक्रियायां स्वकृतचक्रधराख्यव्याख्या समाप्ता ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकाया उणादिकोषः ॥

तातं चक्रधरं नत्वा विम्बाधरमपन्वितम् ।

उणादिकाषविज्ञानं व्युत्पत्त्यर्थेन भण्यते ॥

शब्दाः—घानवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
अक्षि, अशृङ् + क्सिः = नयनम् ।
अग्रम्, अगि + क्रन् = पुरस्तात् ।
अगस्तिः, अगम् + अमु + तिः = कुम्भ-
योनिर्मुनिः ॥
अग्निः, अगि + निः = वह्निः ॥ औषधिर्वा ॥
अघ्न्याः, हन + यक् = प्रजापालकः ।
अघ्न्या, नञ् + हन + यक् = गौः ।
अङ्कुरः, अकि + उरः = रुधिरं, लोन्मि,
पानीये, अभिनवोद्भिदि च ।
अङ्कुशः, अकि = उशः = सुणिः ।
अङ्कुरः, अकि + उरः = अङ्कुरः ।
अङ्गारः, अगि + आरः = निर्धूमोऽग्निः,
भूमिविकागो वा ।
अङ्गिराः, अगि + असि = ऋषिभेदः,
अङ्गुलिः, अगि + उलिः = करशाखा ।
अजिनम्, अज + किनः = चर्म ।
अजिरम्, अज + किरः = प्राङ्गणे, काये,
वषथे, ददुं रेऽनिले ।
अञ्जलिः, अञ्जु + कलिः = संपुटे । संयु-
क्तकरयोर्वा ॥
अणुः—अणशब्दे + उः = ब्रीहिभेदः, अ-
तिसूक्ष्मं वा ।
अण्डः, अडि + ङः = प्राण्यङ्गावयवः ॥
अतिथिः, अत + इथिः = आगन्तुकः ।
अत्रिः, अद् + त्रिः = सुनिभेदः ॥
अद्विः, अद् + द्विः = द्वुमः, शंलः, अर्को वा ॥
अद्भुतम्, अद् + भू + हुतः = आश्चर्यम् ।
अधमः, अव + अधमः = निकृष्टः ॥

शब्दाः—घानवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
अध्वा, अद् + वन् = मार्गः ।
अनीकम्, अन + कीकः = रणे, सैन्ये च ।
अनिलः, + अन + हलः = वायुः ।
अनेहाः, नञ् + हन् + असिः = कालः ॥
अन्त्रम्, अम् + क्त्रः = उदरनाडी ।
अन्दकः, + हस्तिनागदे ।
अन्दूः, अदि + कूः + निगदे, भूषणस्य प्र-
भेदे । अन्दूः, अम + कूः = वृद्धिः ।
अन्धः, अद् + अमुः = अन्नमोदनं चभ्रु-
र्हीनो वा ॥
अन्धुः, अम—कूः = कूपः ।
अप्सराः, अप्—सु + भमिः = देवयोनि-
विशेषः ॥ किरणो वा ॥
अब्दः, अव + दः = संवत्सरोऽवसरो
मेवो वा ॥
अमत्रम्, अम—अत्रः = भाजनम् ।
अमित्रः, अम + इत्रः = शत्रुः ।
अमित्रम्, न मित्रमिति तिग्रहेऽपि = शत्रुः ।
अम्भः, आप्लु + अमुः = उदकम् ॥
अम्बरीषः, अवि + कीषः = आकाशः स्व-
दनी वा ॥ भौं हति प्रसिद्धम् ॥
अम्बलः, अम + क्लुः = रसविशेषः ।
अम्बलः, अवि + क्लुः = रसविशेषः ।
अंसः, अम + सः = म्कन्धः, विभागो वा ॥
अरणिः, अर + अनिः = तन्नामककाष्ठम् ।
अरण्यम्, अर + अन्यः + विपिनम् ।
अरस्तिः, नञ् + क् + कस्तिः = प्रसूताङ्गु-
लिहस्तः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 अररम्, ऋ + अरः=कपाटः । (क्ली०) ।
 अरुः ऋ + उस् = वणः, आदित्यो वा ।
 अर्कः, अर्च + कः = अर्कपणं, स्फटिकं,
 सूर्यो वा ।
 अर्चिः, अर्क + इस् = उवाला ।
 अर्णः, ऋ + असुः = जलम् ॥
 अर्थः, ऋ + थः अभिधेये । धने, प्रयोजने,
 क्लीबलिङ्गोप्ययम् ।
 अर्भः, ऋ + भः = शिशुः,
 अर्भकः = अर्भ — कः = शिशुः ॥
 अर्भकः, ऋधु + अकन् = बालकः । मूर्खः ।
 कृशश्च ॥
 अर्वा, ऋ + वन् = तुरङ्गो निन्द्यो वा ।
 अर्थमा, अर्थम-माह-कन् = आदित्यः ।
 अर्षाः, ऋ + असुः = गुदव्याधिः ॥
 अर्हन्तः, अर्ह + अन्तः = जिनः ।
 अलाबुः, नञ् — लषि + ऊण् = तुम्बी ।
 अलोकम्, + अल + कौकः = मिथ्या
 अवद्यम्, नञ् + वद + यः = पापम्,
 अपराधश्च ॥
 अमनिः, अव + अमिः = पृथिवी ।
 अवभृथः, भृथ् + कथः = यज्ञस्नानम् ।
 अवमः, अव + अमः = गाढः ।
 अविनः, अव + हनः = अध्वर्युः ।
 अविषः, अवि + इषट् = राजा समुद्रश्च ।
 अवीः, अव + ईः = रजःस्वला नारी ।
 अशानिः, अश + अनिः = वज्रम् ।
 अशित्रम्, अशृह् + इत्र = चरुः ।
 अश्रिः, आह् + श्रिन् + ङिः = कोणः ।
 अश्रु, अशृह् + रुः = नयनजलम् ।
 अश्वः, अशृह् + कः = तुरङ्गः ।
 अष्ट, अशृह् + कन् = संख्याभेदः ।
 अष्टका, अशृह् + तकः = आह्वविशेषनाम ।
 असुः, असु — उः = प्राणः ।
 असुरः, असु + उरः = मेघः, दुर्जनः, देव्यो वा ।
 अस्थि, असु + क्थिः = कीकसम्, शरी-
 रान्तरवयवः ।
 अस्त्रम्, असु + त्रः = प्रहरणे चापे कर-
 वाणे च ॥
 अस्मद्, असु + मदिक् = अर्हपदार्थवा-
 चकशब्दः ॥

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 अन्नः, = कोणे, कचे । च (क्ली०) अश्रुणि,
 ऋणिते च ॥
 अहः, नञ् + ओहाक् + कन् = दिवसः ।
 अहिः, आह् + हन् + ङिः = वृत्रासुरः,
 सर्पश्च ॥
 अंहः, अम + असुः = तुरितम् ॥
 अंहतिः, हन + अतिः = दानं वा ॥
 आसुः, आह् — खनु + कृः = मूषिकः,
 वराहो वा
 आगः, हण् + असुः = पापापराधयोः ॥
 आगामी, आह् + गम्... हनिः = आग-
 मिष्यतीत्यर्थे ।
 आजिः, अज... इह् संग्रामः ।
 आतिः, अत... इह् = पक्षी ॥
 आत्मा, अत... मन् = देहे, एतौ जीवे,
 स्वभावे, परमात्मनि ॥
 आपः, आप्ल... क्तिप् = जलानि ।
 आघ्नः, अम... रक् = रसालः ।
 आमिषम्, अम... इषट् = मांसे, भोग्य-
 वस्तुनि ।
 आयुः, हण्... गुस् = जीवनम् ।
 आद्रम्, अर्द... रक् = क्लिन्नम् ।
 आर्द्रा, अर्द... रक्... आप् = नक्षत्रभेदे ।
 आलु, ऋ — उण् = शाकविशेषो घटी च ।
 आधमथः, आ... वस... अथः = गृहम् ।
 आशुः, अशृह् — उण् = अश्वः, धान्यम्,
 वीहिः, शीघ्रं वा ।
 आसुरः, — असु... उरण् = असुरः ।
 इक्षुः, इषु... कसुः = मधु तृणं वा
 इदम्, इदि... कमिः = सन्नहितपरामर्शकः ॥
 इनः, इण्... नक् = ईश्वरः, राजा, प्रभुः,
 सूर्यश्च ।
 इन्दुः, इन्दी... उः = चन्द्रमाः ।
 इन्द्रः, इदि... क्रन् = देवराजे, अनन्तरा-
 त्मनि, आदित्ययोग्योश्च ।
 इभः, हण्... भक् = हस्ती ।
 इरा, हण्... क् = आप = मद्ये ।
 इरिणम्, ऋ... हनक् = ऊषरम् ।
 इषीका, ईष... कौकः = शालाका ।
 इष्टका, इषु... तकः... आप् = वैदिकम् ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 उक्षा, उक्ष...कन् = वृषभः ।
 उषः, उष + ऋ = शूद्रासूते क्षत्रियात्, शिषे
 उत्कटे च ॥
 उदरम्, उ + द + अ = कुक्षिस्थानम् ॥
 उन्द्रः, उन्दी + रक् = जलमाजारः ।
 उरः, ऋ + असुः = वक्षः ॥
 उरणः, ऋ + क्युः + मेषः ।
 उरु = महत् ॥
 उलपम्, वल + कप = क्रोमलतुणं वा ।
 उलूकः, वल + ऊक = पक्षिभेदः, इन्द्रः,
 भारतयोधी वा ।
 उल्बः, उच + ब = जरायुः ॥ क्ली० अपि ।
 उशना, वश + कनसि = भार्गवः,
 उशीरम्, वश + कीरः + वीरणमूल (वेणा
 चेर इति उत्कलभाषा) ॥
 उषः, उष + असिः + प्रभातम् ॥
 उष्ट्रः, उष + ऋ = पशुजातिभेदः ।
 उष्म, उष + मन् = शीष्मत्तुर्वाष्पो वा ॥
 उलः, वस + रक् = वृषे, किरणे, गवि च ।
 ऊरुः, ऊर्णञ् + कु = जह्वा ।
 ऊर्णा, ऊर्णञ् + ड = मेषादिलोम ॥
 ऊर्मिः, ऋ + मिः = जलतरङ्गनाम ।
 बाल्लकोचरेखानाम च ॥
 ऋजीषम्, अर्ज + कीषः = पिष्टपचनम् ।
 ऋजुः, अर्ज + कु = कोमलः ।
 ऋतुः, ऋ + तुक् = वसन्तादिः, स्त्रीणां रजः-
 पतनकालः ।
 ऋभुक्षा, ऋभु + क्षि + ड + इन्-इन्द्रः ॥
 ऋषभः, ऋषी + कभः = आदिजिनः, वृषभः,
 स्वरभेदः, कर्णरन्ध्रं वा ॥
 ऋषिः ऋषी—किः = वेदे वसिष्ठादौ दी-
 धितौ च ॥
 एकः, इण् + कः = संख्यान्तरे, श्रेष्ठे, केवले-
 तरयोश्च ।
 एतद् + इण् + आदिः = पाश्चत्यपरामर्शकः ।
 एनः, इण् + असुः = पापम् ॥
 ओजः, उञ्ज...असुः = पराक्रमः ।
 ओतुः, अव...तुः = विडालः ।
 ओदनः, उन्दी...युः = भक्ते ।
 ओष्ठः, उष...थः = दन्तच्छद्ः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 कङ्कटः ककि...अटः = सज्जाहः ॥
 कच्छुः, कषः...ऊः = पामा ।
 खाज इति प्रसिद्धा । काछु इति भाषा ।
 कटकः कटे...वुः = वलयः, मण्डलविशेषो वा ॥
 कटुः—कटे—उः = रसः ।
 कठिनम्, कठ...किनः = निन्दुरे, स्तब्धे ।
 कठिनो = खटिका ।
 कठोरः, कठ...ओरः = कठिनः, पूर्णश्च ।
 कटारः, गडि...आरः = कपिलवर्णः,
 दासो वा ।
 कद्मलम्, कुड—कलः = कोरकः ॥
 कण्ठः, कण—ठः = कण्ठः ।
 कण्ठः, कण—ठः = गले, सन्निधाने, ध्वनौ,
 मदनपादपे ।
 कन्तुः, कमु—कुः = मकारकः । कामः ।
 कन्दुः, स्कन्दिर्—उः = कुमारक्रीडार्थं
 गेद इति प्रसिद्धम् ।
 कन्या कनी—यक् = कुमारी ।
 कपालम्, कपि—कालः = शिरोस्थि,
 घटखण्डम् ।
 कपिला, कमु—इलः—आप्—गोविशेषः ।
 कपिलः, कमु—इलः = वर्णभेदः, मुनिभेदः ।
 कपोतः, कवृ—ओतः—चित्रकण्ठे, पारा-
 वतबिहङ्गयोः । पक्षिमात्रेऽपि ।
 कपोलः, कपि—ओलः = वदनैकदेशः ।
 कवचः कु—अवः = गदभाण्डे, सज्जाहे,
 पर्यटे च ।
 कमठः, कमु—अठः = कच्छपः, स्त्रीवे तु
 भाण्डम् ।
 कम्बलम्, कमु—कल = नागराजे, सा-
 स्नाप्रावरयोः, कृमौ, उत्तरासङ्गे, सलि-
 ले च । अयं नपुंसकोऽपि ।
 करकः कृष्—वुः = कमण्डलुः ॥
 करटः, कृ—अटः = काकः ॥ एकादशाहा-
 दिभ्यादे च ।
 करभः, कृ—अभः = मणिवन्धादिकनिष्ठा-
 न्तः । बलो वा । उष्ट्रः, तत्सुतश्च ॥ वा-
 नरभेदो वा ।
 करीरः, कृ—ईरः = बंशाङ्कुरः, वृक्षभेदः ॥
 करीरा, कृ—ईराप् = घोरिका, दन्तिदन्त-
 मूलं वा ॥

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 करीपम्, कृ-ईपः = शुष्कगोमयम् ॥
 कोणुः, कृञ्-एणुः—इस्तिनी ।
 कर्कः, कृञ्-कः = अग्निः, शुक्लाश्वः, दर्प-
 णः, घटो वा ।
 कर्कन्धूः, कर्क-डुधाञ्-ऊः = बद्री-
 कोलिः ।
 कर्दमः, कर्द-अमः = पङ्कः ।
 कर्पासः, कृञ्-पासः = मस्यभेदः ॥
 कर्पूरः, कृप्-ऊरः = धनसारः ।
 कर्म, कृञ्-मन्-क्रिया । पुमि कर्मन्ति-
 रूपम् ।
 कवरः, कु-अरः—पाठकः ॥ कवरी—
 केशविन्यासे ॥
 कुर्षुरः, कवृ-उरः = दधेतः, राक्षसः, पा-
 पः । कलावे,सलिलम्, हेम, चित्रम् वा ॥
 कर्पूः, कृप्-ऊः = शुष्कगोमयः, अग्निः,
 नदी वा ।
 कलत्रम्, गह-अत्रः—कटिभागः, भा-
 र्यावा ।
 कलभः, कल-अभः = करिपोतकः ।
 कलमः, कल-अमः = शालिचौरयोः ।
 कलुपम्, कल-उपः = पापम् ॥
 कलकः, कल-कः, = दम्भः, किल्विषं वा ।
 कशेरुः, क-शृ-ऊण् = तृणकन्दम् । क-
 शेरुपि
 कश्मलम्, कश-कलः = मोहः ।
 काकः, कै कः = वायसः वृक्षभेदो वा ।
 (कली०) सुरतवन्धः ।
 कारुः, कृञ्-उग् = शिल्पो कारकश्च ।
 कर्पासं = वस्त्रम् ॥
 कासारः, कास्-आरः = सरमी ।
 कामः, कस-उञ्-विकलधातुर्जनः, श-
 क्रिः, आयुयम् । स्ववा ।
 काष्ठम्, काश् कः=दारु, इन्द्रियं च ।
 काशः, = दिक् । अष्टादश मिमेषाश्च ॥
 किम्, कै = डिम् = प्रवनाद्यर्थे ॥
 किशारः, किम्-शृ-उण्=धान्यविशेषः,
 कङ्कणक्षो, विशिखरः ॥
 किरणः, कृ = कृ- = दासिः ॥
 किरिः, कृ-किः = वराहः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 किल्बिषम्, किल-हृपट्=पापे, रोगे च ।
 किशोरः, किम्-शृ-त्तोरः=अश्वशावकः,
 तरुणावस्थस्यो वा ।
 किराटम्, कृ-काटः=मुकुटम् । शिरोवे-
 दनं वा ॥
 कानाशाः, किलशू-अः = यमः ।
 कीवकः, कीक-वुः=ध्वानिमद्वंशे, दैत्यभेदे
 दुमान्तरे च ।
 कुकुरः, कुरु-उरः=दवा, प्रस्थिपर्णम् कुक्कुर-
 रोऽपि ।
 कुक्षिः, कुष-किसुः=जठरं गर्भाशयो वा ।
 कुचौ, कु-चट्=स्तनौ ॥
 कुड्मलम्, कुट-कलः = कुड्मलम् ।
 कुटिलः, कुट-इलः = वक्रः ।
 कुणपम्, कण-कपः = शवः, मृद्भेदो वा ।
 कुण्डिनम्, कुडि-किनः—नगरम् ।
 कुण्डिनः = मुनिः ।
 कुन्दः, कु-दः = पुष्पजातिविशेषः ।
 कुपिन्दः, कुप-किन्दः = तन्तुवायः ।
 कुवेरः, कुवि-परः = त्र्यम्बकसखः ।
 कुमारः, कमु-आरः = शिशुयुवराजः एक
 न्दो वा ।
 कुररः, कु-करः=पक्षिभेदः ॥
 कुरुः, कृ-कुः = राजा, भक्तः, नोवृत् ।
 कुलालः, कुल-कालः=कुम्भकारः, कपुप् ।
 कुविन्दः, कुप-किन्दः = तन्तुवायः ।
 कुसितः, कुस-इतः = जनपदः ।
 कुसीदम्, कुस-ईदः=वृद्धिजाविका ।
 कुसुमम्, कुस-उमः = पुष्पम्, खोरजः,
 नेत्ररोगो वा ॥
 कुसुम्भम्, कुस-उम्भः=महारजनम् ॥
 कुसूलम्, कुस-ऊलः = धान्यपात्रम् ।
 कुष्ठम्, कुप-कृथः = रोगविशेषे, सुगन्धे च ।
 कुहकः, कुह-कुः=दाम्भिकः ।
 कुचौ, कु-चट्-ईप् = विशिखलिका ।
 कुचौ, कु-चट् = स्तनौ
 कूपः, कुह-पक् = जलवापी ।
 कृक्वाकः, कृक्-वच-उण्=मयूरः, सरटः,
 चरणायुधश्च ।
 कुक्कुटम्, कृती-रक् = अर्हसि कष्टे,
 सारतपने च ।

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 कृतकः, कृती—कृः=छेदकः ।
 कुत्तिका, कृतो—तिकक=नक्षत्रं वा ।
 कृत्स्नम्, कृता क्त्वा=समभम्, सर्वं वा
 कृपीटम्, कृपू—काट=कुक्षिरुदकं वा ॥
 कृामः, क्रमु—किः=कांटे ।
 कृपिः, कृष—किः=खताति प्रमिद्धा ।
 कृष्णः, कृष—नक्=सत्यवतीपुत्रः, वाय-
 सः, अजुनः, नीलवर्गा वा ।
 कृशानुः कृश—आनुक्=पावकः ।
 केतुः, चाय—तुः=प्रहः, पताका वा ।
 केशः, कृशु—अः=शिरलोमानि ॥
 कोकिलः, कुक—इल=पिकः ।
 कोमलम्, कु—कल=सुदु ।
 कोरकः=कलिका ।
 कोष्ठः, कुप—थः=कुक्षिकमूलयोः ।
 क्रतुः, क्रञ्—ऋतुः=प्रजा, यज्ञः, मुनिर्वा ।
 क्रिमिः, क्रमु—किः=क्षुद्रजन्तुः ॥
 क्रथिकः, क्रीञ्—इक=क्रेता ।
 क्रूरः, कृती—रक्=काठने, घोर, वृशमे, पापं, व
 क्रोथा, कृश—तुः=शृगालः ।
 क्षना, क्षद्—तु=सारथिः, द्वास्थः, शूद्र-
 जा, वेद्यायां (स्त्री) ॥
 क्षिप्रम्, क्षिप—रक्=त्वरितम् ।
 क्षुद्रः, क्षुदिर्—रक्=अधमः क्रूरः, अल्पः ।
 क्षारम्, क्षस्त्—कीरः=दुग्धं नीरं वा ।
 क्षेमम्, क्षि—मः=कल्याणम् ।
 क्षमा, क्षमूप्—अः=मेदिना ।
 खजाकः, खज—आकः=पक्षी ।
 खट्वा, खट—कः=आप्=पथ्यङ्गम् ॥
 खड्गः, खड—गः खड्गः ।
 खण्डः, खनु=डः=शकले इक्षुविकारे,
 मणिभेदं च ।
 खादरः, खद—किरः=वृक्षभेदः ।
 खर्जूः, खर्ज—ऊः=खर्जूराकाटकण्डुनु ।
 खर्जूरः, खर्ज—ऊरः=वृक्षभेदः, रजतं वा ॥
 गगनम्, गम्ल्—गुः=नभः ।
 गङ्गा, गम्—गः=आप्=नदीनाम् ।
 गण्डूषः गडि—ऊषः=जलादिना पूर्णमुखं
 नाम ॥
 कुलुकुब्बा इति प्रसिद्धम् ॥

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 गदयित्तुः, गद्—यित्तुः=वावदूकः,
 कामः । वाणक्ष ।
 गभीरः, गम्ल्—ईरः=शान्तः, महाशयः, •
 (क्ली०) गम्भीरम् ।
 गम्भीरम्=गभीरम् ।
 गमो, गम्ल्—इनिः=पथिकः,
 गर्दभः, गर्दे + अभः=खरः इवेतकुमुदम् ।
 गर्भः, गु—भः=जटरम् । तत्रस्थो वा ।
 गर्भुत्, गु=उत्=सुवणम् । तृणजाति-
 भेदः । लाभोऽपि ।
 गर्वः, गु—वः=अहंकारः ।
 गरुडः, गु—उडः=सुपर्णः ॥
 गरुत्, गु—उत्=पक्षः ।
 गात्रम्, गम्ल्—त्र=अङ्गम् ॥ शरीरं वा ॥
 गाथा, गै—थः=आप्=दलोके, संस्कृ-
 तान्यभाषायाम् ॥
 गिरिः, गु—किः=गोत्रमक्षिरोगो, मेघः
 पर्वतो वा ॥
 गुडः, गुड्—डक=ईक्षुपाके, गोलके च ।
 गुरुः, गु—कुः=आचार्य्यः, पिता, बृह-
 स्पतिर्वा ।
 गुल्फः, गल—फः=पादग्रन्थिः ॥
 गूथम्, गु—थक्=विष्टो ।
 गुध्रः, गुधु—क्रः=पक्षिविशेषः । लुब्धो वा ।
 गाधूमः, गुध—ऊमः=अन्नविशेषः ॥
 गोमायुः, गो—मिः=उञ्=शृगालः ।
 गौः, गम्ल् + डोः=(पुंसि)=आदित्ये,
 वर्लावदं, किरणे, (स्त्रियाम्) दिशि,
 भारत्यां भूमौ, सुरभो गवि च ॥
 गौरः, दुड्—कः=इवेने, अरुणे, पीते वि-
 शुद्धे । इवेतसपंपे । चन्द्रे । पद्मकेशरे वा ।
 ग्रहणिः, ग्रह—अनिः व्याधिविशेषः ।
 ग्रामः, ग्रम—मः=स्वरे, संवसथे, वृन्दे, च ।
 ग्रीवा, गृ—वः=आप्=कन्धरा ॥
 ग्रीष्मः, ग्रमु—मः=उष्णतुविशेषः ।
 रलानि, रलं—निः=दौर्बल्यम् ॥
 रलौः, रलं—डो=चन्द्रः ।
 घर्म, घृ—मः=भातपं, ग्रीष्मे, उष्णे स्वेद-
 जल ।
 घृणिः, घृ—निक=अंशु—ज्वाला—तरङ्गे ॥

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 वोरम्, हन—अः = भयानकम् ॥
 वकोरः, चक—ओरः = पक्षिभेदः ।
 वक्म्, = प्रसिद्धार्थकोऽयं शब्दः ।
 वक्नुः, कृ—कुः = कर्ता ।
 वक्षुः = नेत्रम् ।
 चटुलम्, चट—उलः = शोभनम् ।
 चण्डः, चडि, -डः = उद्धतस्वभावव्यक्तिः,
 प्रखरो वा ।
 चण्डालः, चडि—आलम् चाण्डालः ।
 चतुरः, चते + उरः = दक्षः, कुशलो वा ।
 चत्वारः, चते + उरः = संख्यावाची ॥
 चन्दः, चदि + अः = चन्दः ।
 चन्द्रः, चदि + रक् = चन्द्रमा ।
 चन्द्रमा, चन्द्रम् + माङ् + असिः + सोमः ॥
 चपलः, चुप—कलः—यु = पारदे भीने चोर
 के शीलान्तरे चले च ॥
 चपला, चुप—कल स्त्री—कमला—विद्युत्-
 पुंश्रली—पिप्पलीषु ॥
 चमरः, चमु + अरः = मृगभेदः । चामरो वा ।
 चमरी = मृगी, मञ्जरीविशेषश्च ।
 चरमः, चर + अमः = अन्तिमः ॥
 चमं, चर + मन् = अजिनम् ॥
 चरुः—चर + उः + भाण्डम्, हव्यान्नम् ।
 चषकम्, चपः + कृपुः = पानपात्रम् ।
 चषालः, चष + आलः = यूफकण्टकः ।
 चाटु, चट + उण् = प्रियंवचः ।
 चारित्रम्, चर + इत्रम् = वृत्तान्तम् । स-
 माचारो वा ॥
 चारु, चर—उण् = रम्यम्, तिन्तिडीमि-
 श्रितजलविशेषो वा ।
 चिह्नणम्, चिती + कणः = चिह्नम् ॥
 चित्रम्, चिञ् + कृः = आलेक्यम्, आ-
 श्रय्यं वा ॥
 चीरम्, चिञ् + क्रः = गोस्तने, वस्त्रे सीस-
 के, रेखायाम्, क्षीरत्याञ्च ।
 चेतः, चिती + अणुः = चित्तम् ॥
 छागलः, छो + कलः = छागः, (छी०) नी-
 लवस्त्रम् ।
 छत्रम्, छद + त्रः = आतपत्रम्
 छत्र, छद + मन् = माथा ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 छन्दः, छदि + अणु = गायत्र्यादि । कषट-
 मिच्छाऽभिप्रायो वशो वा ।
 छागः, छो + गः = छागलः ।
 छाया, छो + यः + आप् = प्रकाशोवरणमु-
 त्कीचकः प्रतिविम्बी वा ।
 छिद्रम्, छिदि + रक् = रन्ध्रम् ।
 छिदिरः, छिदि + किरः = असिः, कुठारो वा ।
 जगत्, गम् + अन् = संसारः ॥
 जघनम्, हन + अः = जानोरुपरि भागः ।
 जघ्नुः, हन + कुः = हन्ता ।
 जह्वा, जनी + अः = जानोरधो भागः ॥
 जठरम्, जन + जनी + अरः = उदरं कठिनं वा
 जतु, जनी + उ = लाक्षा ।
 जयु, जन + रुः = स्कन्धसंधिः ।
 जनिः, जन् + हः = जन्म ।
 जनिः, जनी, जन् + इव = उत्पत्तिः ।
 जनुः, जनी × उस् = जन्म ।
 जन्तुः, जनी + तुक् = प्राणी ।
 जन्म, जन + मन् = उत्पत्तिः ॥
 जन्यम्, जा + यक् = निर्वादो युद्धं वा ।
 जन्या, जन + यः + आप् = मातृवयस्या ।
 जन्युः, जन + युः = शरीरः, अग्निः, धाता वा ।
 जम्बु, जनी + कृः = वृक्षभेदे तस्य फले च ।
 जम्बुः जमु + कुः = वृक्षविशेषः तस्य फल-
 नाम च ।
 जयन्तः, जि + अन्तः = शक्रपुत्रः ।
 जरठः, जृ + अठः = कठिने, पाण्डौ कर्कशे च ।
 जरायुः, जरा—हण् + उण् = गर्भाशयो ग-
 र्भावरणं वा ।
 जानु, जन + नुञ् = जह्वाया उपरि भागः ।
 जामाता, जाया + मा + तृ = दुहितुः पतिः ।
 जाया, जन + यक् = पत्नी ।
 जायुः, जि + उण् = औषधम् ।
 जिनिः, जि + नक् = अतिवृद्धः, जयशीलः,
 नास्तिकभेदो वा ।
 जिह्वा, औहाक् + मः = कुटिलः, मन्दः ।
 (ककी०) तगरवृक्षः ॥
 जिह्वा, लिह + वः + आप् = रसनेन्द्रियम् ॥

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 जीरः, जु + रक् । अथवा, जीरः, ज्या +
 रक् = खङ्गे षणिगृह्यविशेषे च ।
 जैवानुकः, जीव + आनुकः = आयुष्मान्,
 निशाकरो वा ।
 ज्योतिः, घुत + इस् = अमौ, दिवाकरे ।
 प्रकाशे च ।
 तक्म् तञ्चु + रक् = धोलदहीति भाषायाम् ।
 तक्षा, तक्षु + कन् = वर्दकिकः ।
 तडाकः, तड + आकः = तडागः ।
 तडाका = प्रभा ।
 तडिच्, तड + नि = बिद्युत् ।
 तण्डुलः, तड + उल = धान्यादिनिकरः,
 विहङ्गो वा ।
 तद्, तनु + अदिः = बुद्धिविषयार्थको-
 ऽयं शब्दः
 तनयः, तनु + कयः = आत्मजः ॥
 तनुः—तन + उः = शरीरम्, स्वल्पम् ।
 तन्त्रीः, तन्त्र् = ई = षीणा ।
 तन्तुः तनु + तुः = सूत्रम् ।
 तमालः, तमु + आलः = तिलके, खङ्गे,
 पिच्छे, वरुणद्रुमे च ।
 तरङ्गः, तृ + अङ्गः = लहरिका ।
 तरणिः, तृ + अनिः + सूर्यः ।
 तरलम्, तृ + कलः =
 तरी, तृ + ईः = नौः ।
 तरीषः, तृ + ईषः = नौका ।
 तरुः, तृ + उः = वृक्षः ।
 तलिनम्, तल + इनः = विरले, स्तोके,
 स्वच्छे, च ।
 ताम्रम्, तमु + रक = धातुविशेषः ।
 तालु, तृ-उण् = मुखकदेशः ।
 तिमम्, तिज - म = तीक्ष्णम्,
 तितउ, तनु-उटः = चालनी ॥
 तिमिः, तमु - किः = मत्पथभेदः ।
 तिमिरम्, तिम्—किरः = उवान्ते, नेत्र-
 रोगे, अन्तके च ।
 तिरोटम्, तृ-कीटः = सुवर्णं शिरोवेष्टनं वा ॥
 तीक्ष्णम्, तीज - क्लृप्तः = तीक्ष्णम् ।
 तीथम्, तृ-थक् = शास्त्रे, भक्ष्ये, क्षत्रे,
 उपाये, उपाध्याये, अवतारे, उपाधिविशेषे ।
 तीथम् = ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 तुषारः, तुष...आरः = हिमम् ।
 तुहिनम्, तुहिरः, ...इनः...हिमम् ।
 तुलिः, ल...किः = कृषिका ।
 तृणम्, तृह...कनः = प्रसिद्धमेव ॥
 तोत्रम्, त्रैह...उत्रः...प्रहरणम् ॥
 त्रया, तृ...द्भिः = संख्याविशेषः ।
 त्यत्, त्यज...अदिः = तच्छाब्दार्थकोयम् ॥
 त्रपुः—त्रपू - उः = सोसकं, रंङ्गं वा ।
 त्वष्टा, त्विष्...तु = तक्षकः ।
 त्सरुः-त्सर...उः = खङ्गादिमुष्टिः ।
 दक्षिणः, दक्ष...इनः = परच्छन्दानुवर्ति-
 नि, दक्षे, अपसव्ये, सरले, प्राचीने च ।
 दक्षिणा, दक्ष...इनः...आप् = यज्ञादिदानम्
 यमपालिता दिवा ।
 दण्डः
 दण्डम् { दमु...डः = लघुहे
 दद्गुः, दरिद्रा...ऊण्...कुष्ठभेदः । दद्रू रपि ।
 दमथः, दमु.. अथः = दमः ।
 दमुना, दमु...उनसि = अग्निः ॥
 दरत्, ...द...अदिः = प्रपाते, भये, पर्वते च ।
 दर्युः, दमु...युः = चौरः, रिपुर्वा ॥
 दानुः, दान-नुः = दानशीलः ।
 दारुः, दृ-उण् = काष्ठम् ।
 दाशः, दंश-उः = धावरः ॥ कैवर्तः ॥
 दासः, दसि-उः = सेवकः, शूद्रश्च ॥
 दिनम्, दो-किनः = दिवसम् ॥
 दिधिपूः, दिधिम्—पी—द्विरुक्टा । दिवारं
 विवाहितानाम् ।
 दिवसः, दिवु—कसः = दिनम् ।
 दीनः, दीह्—नक् = दुःखी ।
 दीना, दीह्—नक्—आप् = मूषिकयोषा,
 कातरा वा ।
 दुहिता, दुह + तृ = कन्या ॥
 दूरम्, दुः—हण् = आरात् ॥
 दृषिका, तुष—ईक-आप् = नेत्रयोर्मलम् ।
 हतिः, ह—तिः = चमेमयं पात्रम् ।
 हृषत्, हृ—अदिः = शिला
 देबरः, दिवु + मि—अरः = पत्युः कनिष्ठ-
 भ्राता ।
 देवा, दिवु—कः = स्वामिनो देवदेवः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 द्रविणम्, द्रु-हनः, = वित्तं, काञ्चने, परा-
 क्रमे च ।
 द्रुः, द्रु-कुः = वृक्षः, बाखा वा ।
 दौः, दसु - डोस् - बाहुः ।
 द्रोणिः, द्रु - निः = सेवनी ॥
 धनुः—धन—उः=शास्त्रम्, शस्त्रं वा ।
 धन्वा, धवि-किन्=मरुदेशे, चापे, शरे च ।
 धमनिः, धमि—अनिः = शिरा ।
 धरणिः, धृ-कनिः = भूमिः ।
 धरित्रम्, धृज - इत्रः = धारणकृत् ।
 धरित्रा, धृज् - इत्रः = पृथिवी ।
 धर्मः, धृज - मः = वृण्ये, आचारे, स्वभा-
 वे, ऋतौ, यमे, न्याये च ।
 धातुः दुधाज-तुः = अश्मनोविकारः,
 सुवर्णादिः, शरीरस्थवातादिर्वा ।
 धानाः, धाज् - नः = अग्निपक्वा यवाः,
 धान्यम्, धाज् - यः = स्त्रीहिभेदः ॥
 धिषणः, धृषा-युः = त्रिदशाचार्यं ।
 धिषणा = बुद्धिः ॥
 धिष्ण्यम्, जिष्णवा-ण्यः = स्थामशुशोऽ-
 ग्निरालयो वा ।
 धारः, धाज् - कः = स्वैरः, बुधः कुङ्कुमम् ।
 धीवा ध्यै - बन् = कर्मकरः ।
 धोवरः, धाज् - वरः = नौवाहकः ।
 धूमः धूज् - मः = भूमां इति ॥
 धेतुः, धेट् - तुः = नवप्रसूता गौः ।
 नक्षत्रम्, नक्ष - अत्रः = ताराः ।
 नखः, गृह-खः = कररुहे षण्ठे, गन्धद्रव्ये, च
 ननन्दा, नज् - नदि-क्रः = पत्युः स्वसा ।
 ननान्दा च ।
 नसा, नज् - पत्न्यु-पौत्रः दौहित्रश्च ।
 नभः, गृह - असुः = व्योम ।
 नभा, - मेवः । श्रावणः ॥
 नलिनम्, नल् - किन् = पद्मम् ।
 नरकः, नृ-बुः = पापभागः ॥
 नहुषः, गृह - उषः = राजविशेषः ।
 ना, णीङ् - इः = पुरुषः ।
 नाकुः, णम् - उः = बलमोकः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 नाभिः, गृह-इष्-क्षत्रियः, प्राण्यङ्गं वा ।
 नाम, म्ना - मन् = आख्या ।
 निद्रा णिदि - रक् = आप = स्वापः ।
 निधनम्, नि - धा - युः = मरणे । कुलना-
 शे च ।
 निशीथः, नि - शी - थक् = अर्द्धरात्रम् ॥
 निषद्वरः, नि - षद् - वरः = स्मरे, पङ्के च ।
 निषद्वरा = रात्रिः ।
 निषङ्गथिः, नि - षङ्ग - घथिः = आलिङ्गकः ।
 निष्कः, षद् - कङ् परिमाणभेदः ।
 निहाका, हा - कः = गोधिका ।
 नीपः, णीज् - पद् = कदम्ब-बन्धुक-नी-
 लाशोकद्रुमेषु
 नीरम्, णीज् - रक् = जलम् ।
 नीलङ्गु, नील् = गम् - कुः = कृमिजातिः ।
 नीलङ्गुः, नि - लङ्गि - कुः = नीलगुः ।
 नीविः, नि - व्यज् - डिः । अथवा इप् -
 नीवी = मूलधनं दृक्कूलवन्धनं वा ॥
 नेमः, णीज् - मः = कीर्त्तं, अवधौ, गत्तं,
 प्राकारे कैवले च ॥
 नेमिः, णीज् - मिः = चक्रधारा ।
 नेष्ठा, णीज् - तृ =
 नौः, णुद् - डौ = नौका ।
 न्यङ्गुः, नि अङ्ग - कुः = जातिविशेषः, ह-
 रिणो वा ।
 पक्षः, अच् - अयुः = मासाधिं पिच्छे, तुली-
 रन्ध्रे, देहाङ्ग, राजकुञ्जरे, विरोधे, सहाये
 च । शब्दोऽयमदन्ताऽपि ॥
 पटुः, पट् - उः = समर्थः ।
 पटोलः, पट् - ओलः = फलविशेषः, वस्त्र-
 विशेषश्च ।
 पण्डः, पडि - ङः = नपुंसकः ।
 पतङ्गः, पत्न्यु - अङ्गः = सूट्यं, पक्षी, कुण्ड,
 पारदम् ।
 पतत्रम्, पत्न्यु - अत्रः = तनूरुहम् ।
 पताका, पत्न्यु - आकः - आप = ध्वजा ।
 पाटकाङ्को वा ।
 पतत्रिः, पत्न्यु - अत्रिः = पक्षी
 पतिः, पा - डतिः = धवः ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 पत्नम्, पत्नू—तनः=नगरं वा ।
 पत्तिः, पद—तिः,—पदातिः पुरुषो वा ।
 पद्मम्,—पद्—मः=नलिनम् ।
 पन्थाः, पत्ल—इनिः=वाटः ।
 पपोः, पा—की=सूर्यः, चन्द्रो वा ।
 पपुः, पा—कुः=पालकः ।
 पयः, पय—असुः=क्षीरनीरयोः ॥
 परमेष्ठा, परमे—ष्ठा—इनिः =सर्वेषां पि-
 तामहः । ईश्वरो वा ।
 परशुः—पर—शु—कुः = शस्त्रभेदः, कुठारो वा
 परुः, पृ—उस्—वंशादिग्रन्थिनाम् ।
 परुषम्, पृ—उषः=रुक्षं निष्टरं वा ॥
 पर्जन्यः, पृषु—अन्यः=मेघः, समर्थो वा ।
 शक्रः । मेघशब्दो वा ।
 पणम्, पृ—नः=पत्रम् ।
 पर्व, पृ—वृन्—ग्रन्थिः ।
 पर्वतः, पर्व—अतः = शैलः, शाकभेदः, म-
 त्स्यभेदः, मुनिभेदः, पादपः, वा ।
 पशुः, स्पृश—शुः, = आयुधविशेषः ।
 पशुः, पर—शृ—कृ = कुठारः ।
 पललम्, पल—कलः=तिलचूर्णम्, मांसम्,
 ०नरि० पिकः, राक्षसश्च ।
 पलालः, पल—कालः=धान्यादिराहत-
 काण्डेश्यं ॥
 पलितम्, पल—हतः=केशादीनां जरसा
 शौक्ल्यम् ।
 पलचलम्, पा—बलः=अल्पजलाशयः ।
 पशुः, दश—कुः = गवादिः, अग्निर्वा ।
 पाकः, पा—कः = शिशुः, बृद्धो वा ।
 पाकः, पा—कः=परिणतौ शिशौ ।
 पातालम्, पत्ल—आलज = नागलोकः,
 विवरम्, वाडवानलश्च ।
 पाथः, पा—असुः = उदकम् ॥
 पादूः, पद,—ऊण्=चरणधारिणी, उपानत् ।
 पापम्, पा—पः = अधर्मः ।
 पाप्मा, पा—मन् = पापम् ॥
 पायुः, पा—उण् = गुदम् ।
 पाहर्षः, स्पृश—इवणः = कक्षयोरधः ॥ अ-
 न्तिकं वा ।
 पाष्णिः, पृषु—निः = पानग्रन्थयधरे ॥ 'गो-
 इठि' इति भाषा ॥

३७ सि० च०

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 पांशुः (सुः) पास—कुः = रजः
 पिण्याकः, पिप्लू—आकः = तिलकलके,
 हिङ्गुबाह्नीकसिंहके ॥
 पिता, पा—तृ=जनकः, पालको वा ।
 पिनाकः, पा—आकः त्रिशूलं, धातुर्वा ।
 पीयूषम्, पीय—ऊषः = सुधा ॥
 पीवरः, पा—ष्वरः=कच्छपः, स्थूलश्च ।
 पीवा, प्यैह्—वन् = स्थूलः ।
 पुण्डरीकम्, पुण—कीकः = सिताम्भोजम् ।
 (पुं०) व्याघ्रः, दिङ्नागः, कोशकारविशेषश्च
 पुण्यम्, पून्—यः=सुकृता धर्मश्च ॥
 पुत्रः पून्—कृः = { आत्मजः ।
 पुं—त्रह—कः = {
 पुमान्, पा—हुम्सुः = पुरुषः ।
 पुरिः, पृ—किः=नगरं, राजा, नदी च ॥
 पुरोषम् पृ—कीषः=विष्टा
 पुरुषः, पुर—कुषः=पुमान् ॥ पुत्रागो वा ॥
 पुररवाः, पुरु—रु—असिः = बुधमुतः ।
 पुरोधः, पुरम् + धाञ् असिः=पुरोहितः ॥
 पुलिनम्, पुल + इन = जलादचिरनिर्ग-
 ततटस्य नाम
 पुलिन्दः, पुल + किन्दः = जातिविशेषः ।
 पुष्करः, पुष + करक् = मेघभेदः नृपभेदः,
 (क्री०) अन्तर्निक्षं, कमलं उदकं वा ।
 पूगः, पूह् + गक् + क्रमुके, वृन्दे च ।
 पूरुषः + पुरुषः ॥
 पूषा, पुष + कन् = सूर्यः
 पृथिवी, प्रथ + पिवः = ईप् = धरा ।
 पृथुः, प्रथ + कृः + राजविशेषः, महान् वा ।
 पृथुकः, प्रथ + उकः + शिशुः ॥
 पृषत्, पृष + अत् - बिन्दौ । मृगे च ।
 पृषतः, पृषु + कतः = विन्दुः, मृगा वा ।
 पृष्टम्, पृष + थक् = तनोश्चरमम् ।
 पृष्णिः, पृषु + निः = अल्पतनुः ॥
 पेषकः, पच + बुः = उलूकः ॥
 पेयूषः = अभिनवं पयः ॥
 पोता, पूम् + तृ = विष्णुरीश्वरो वा ।
 प्रतिदिवा, प्रति + दिवु = दिवसः ॥
 प्रोथकः, प्रुह् + थक् = धोतकवोणा ।
 प्रथमः, प्रथ + अमः = अग्रयः ।

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 प्रहिः, प्र + ह + ङिः = कृपः ॥
 पञ्जीहा, पिलह + कन् = कुक्षिष्याधिः ।
 फल्गुः, फल + उः = नदी, क्लीबे निरर्थकम् ।
 बट्टः—बट + उः = द्विजसूतः ।
 बधिरः बन्ध + किरः = श्रोत्रेन्द्रियरहितः ।
 बन्धुः—बन्ध + उः = बन्धूकपुत्रम्,
 भ्राता, बान्धवश्च ।
 बन्धुरः, बन्ध + उरः = नन्नसुन्दरयोः ।
 बन्धूरः, बन्ध + ऊरः = बन्धुरः ।
 बन्ध्या, बन्ध + यक् = अप्रसूता ।
 बभ्रुः, भृञ् + कुः = वैश्वानरः, शूलपाणिः,
 गर्दध्वजः, नकुलः, पिङ्गलो वा ।
 बहिः, बंह + इस् = हुताशनः ।
 बलाका, बल + आकः + आष् = कामुकी ।
 बलाकः = वकः ॥
 बलिः, वर्ण + किः = राजकरः सत्कारः,
 सत्कारसामग्री, शारीराङ्गं वा ।
 बहूः, बह + कुः = त्र्यादिसंख्यासु, विपुले, च ।
 बाष्पम्, बाधु + पक् = नेत्रजलम्, उष्मा वा ।
 बाहुः, बाध + कुः = भुजः ।
 बिडङ्गः, विड = बङ्गक् = ओषधिविशेषः ।
 बिनदुः—बिदि—उः = परिमाणं जलादिक-
 णो वा ।
 बुधतः, बन्ध + नक् = मघः, मूलमन्तरिक्ष-
 म्, वा ।
 बृहत्, बृह + अत् = विपुलम् ।
 बृहती = क्षुद्रवार्त्ताक्यां, कण्टकाभ्यां, वि-
 पुलायां विश्वावसोर्वीणायां च ।
 बोधि, बुध + इः = समाधिभेदः, पिप्पल
 पादपो वा ।
 ब्रध्नः, बन्ध + नक् = महान्, सूर्यो वा ।
 ब्रह्म, बृहि + मन् = तत्त्वम्, वेदः तपः,
 ईश्वरो वा ॥
 भवान्, भा + डवतुः = सर्वनामवाचकः ।
 भरतः, भृञ् + अतः = राजभेदः नटः, रा-
 मानुजश्च ।
 भरुः—भृञ् + उः = स्वामी, हरः, स्वर्णम्
 भस्म, भस + सन् = पाउंस इति प्रसिद्धम् ॥
 भानुः, भा + नुः = सूर्यः, प्रकाशः, किरण-
 म्, वा ।

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 भामः, भा + मः = क्रोधे, हवौ दीप्तौ, आ-
 दित्ये च ।
 भावी, भू + इनिः = भविष्यतीत्यर्थः ।
 भित्तिका, भिद् + तिकक् = भित्तिः ।
 भिषक्, भो + अजिः = चिकित्सकः ।
 भीमः, भी + मः = घोरः । शम्भूः, मध्यम
 पाण्डवश्च ।
 भीष्मः, भी + मः = गाङ्गेयः, घोरो वा ।
 भुजिष्यः, भुज + णिष्यः = दासः ।
 भुवः, भू + कः = अन्तरिक्षम् ॥
 भूमिः, भू + मिक् = वसुधरा ॥
 भूरिः, भू + क्रिः = हरिः, हरः, परमेष्ठी,
 (कली) बहुसुवर्णम् ॥
 भृगुः, अञ्ज + कुः = शुक्रः, प्रधानः, जमद-
 गिनः, पिनाकी वा ।
 भृङ्ग, भृङ् + गाक् = अमरः, भृङ्गराजः गु-
 ङ्त्वक च ।
 भृङ्गारः, भृ + आरः = कीटजातिभेदः ।
 भेकः, भी + कः = मण्डूकः, मेघश्च ।
 भेरी, भी + क्रः + इप् = दुन्दुभिः ।
 भेलः, भी + क्रः = प्लवे, मणौ च ।
 भ्रूः, भ्रमु + इः = नेत्रोपरिभागरोमराजिः ।
 भ्राता, भ्राज + तृ = सोदरः ।
 भ्रमरः, भ्रमु + अरः = षटपदः, कार्मुको वा ।
 भक्षिका, भक्ष... शिक... आत = अमराली ॥
 भषवा, मह... कन् = इन्द्रः ॥
 मङ्गलम्, माग... अलः = वारभेदः, कल्या-
 णम्, वा ।
 मङ्गला = सितद्वां कालिकादेवी ॥
 मञ्जा, मञ्ज-कन् = अस्थि सारो वा ।
 मञ्जूषा, मञ्ज... ऊषः = पेटकः ॥
 मण्डः, मन... उः = पक्षौदनोदकम् ॥
 मण्डा = धात्रा ॥
 मण्डूकः, मडि... ऊकः = भेकः ॥
 मत्स्यः, मदी... त्यः = मीनः । देशश्च ।
 मथुरा, मथि-ऊरः = नगरीविशेषः ।
 मदीरा, मदी... किरः = सुरा ।
 मद्गुरः, मदी... उरः = मत्स्यभेदः । (मा-
 गुरमाळ) ॥

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 मद्गुः—दुमरुजोः...उः=जलप्लवो पक्षी वा
 मनुः—मन...उः = आदिराजो मन्त्रश्र ॥
 मन्तुः, मन...तुक=अपराधः प्रजापतिर्वा ।
 मधुः,—मनः...उः = चैत्रो मासः, दत्त्यः,
 क्लोवे मद्यं पुष्परसश्च ।
 मन्थाः, मन्थ...इनिः = दध्यादिमन्थनद-
 ण्डः, व्रजम्, चापः, वायुर्वा ।
 मन्दारः, मदि + आरः = निम्बतरुर्कवृक्षो
 वा (पारिजातनाम) ।
 मन्दारुः, मदि + आरुः = निम्बाकौ वृक्षौ ।
 (पारिजातवृक्षः) ॥
 मन्दिरम्, मदि + किरः = तगरे, मकरा-
 लये च ।
 मन्दुरा, मदि + उरः = वाजिशाला ।
 मन्युः, मन + युः = शोकः, क्रोधो वा ।
 मयुः हुमिञ् + उः = तुरङ्गवदनकिन्नरविशेषः
 वानरो वा
 मयूखः, माङ् + ऊखः = किरणः, कान्तिः,
 करो, ज्वाला वा ॥
 मरीचिः, मृ + ईचिः + कृपणः, दीप्तिः
 मुनिनाम ।
 मरुः,—मृह् + उः = निर्जलदेशः ।
 मरुत्, मृह् + उत् = पवनः देवजातिश्च ।
 मयूरः, मीञ् + ऊर = पक्षिविशेषः ।
 मलम् { मृञ् + कलः = पापवि
 मलः { ट्कटे, कृपणे च ।
 मलयः, मल—कयः = पर्वतविशेषः ।
 मलिनम्, मल + किनः = दूषिते, कृष्णे,
 रजस्वलायां स्त्रियाम् ।
 मसुरः, मसी + उरः = व्रीहिभेदः । उपा-
 धानम् ।
 मसूरः, मसी + ऊरः = व्रीहिभेदः, वेद्व्या वा ॥
 मसूरा(सुरा) मसी + ऊरः + आप् = वेद्व्या ।
 मसूरी, मसी + ऊरः + ईप् = पादरोगः,
 पुंसि उपाधानम् ।
 मस्तुः, मसी...तुः = क्लोवे—दधिभवमुद-
 कम् ।
 महती = नारदत्य वीणा ।
 महान्, मह + अन् = श्रेष्ठे ।
 मपूहिष्ठा, मह + ह्लः + आ = षी ।

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 महिषः, मह + हृषट् = महान्, राजा वा ॥
 महिषी, मह + हृषट् + ईप् = राजपत्नी ।
 महेला, मह...ह्लः आप् = महिला ।
 मातरिश्वा, मातरि...दिव = कन् = वायुः ।
 माता, मान-तृ = जननी ॥
 माया, मा...यः...आप् = छलं, मिथ्या,
 जालो वा ।
 मायुः, मिञ्...उण् पित्तम् ।
 मजारः, मृञ्...आरः = बिडालः—खट्वाङ्गम्
 मालः { मा—क्रः = क्षेत्रे ।
 मालम् { मा—क्रः आप् = सक् ।
 माला, मा—क्रः आप् = सक् ।
 मित्रम्, जिमिदा—कः = सुहृत् क्लीबे ।
 पुंसि सूर्यः ॥
 मिथिला, मन्थ—इलः—आप् = नगरी ।
 मिहिर, मिह—किरः = सूर्ये, बुद्धे च ।
 मुखम्, खनु—ङः = आस्थम्, प्रारम्भः,
 उपायः, नाटकसन्धिर्वा ॥
 मुदिरः, मुद—किरः = कामुके, अश्रे ।
 मुद्रः, मुद—गक् = सत्यभेदः ।
 मुनिः, मन—किः = वसिष्ठादिः ।
 मुशलः, मुश—कलः = मुसलः ।
 मुसलम्, मुस—कलः = अयोनिर्मितास्त्र-
 विशेषः ।
 मूत्रम्, मुक्—त्रः = प्रस्रावः ।
 मूषः, मुह—खः = अज्ञः ॥
 मूर्धा, मुह—कन् = मस्तकः । (मुद्धां) वा ।
 मूलम्, मृह्—कलः = मूलमिति प्रसिद्धम् ।
 मूषिकः, मुष—किकः = आखुः ।
 मृगयुः,—मृग था—कुः = व्याधः, गोमायुः,
 परमेष्ठी वा ।
 मृणालम्, मृण—कालः = नलदे, वित्से ।
 मृत्युः, मृह्,—त्युक् = मरणे च ।
 मृदङ्गः, मृद—अङ्गक = पट्टे, वोपे च ॥
 मृदुः, म्रद—कुः = कोमलः ।
 मेचकः, मच—वुः = मयूरपक्षचिह्नम् ॥
 मेरुः, मिञ्—रुः = हेमाद्रिः ॥
 यजिः, यज—ङः = सङ्गन्ता, होता वा ॥
 यजुः, यज + उस् = वेदः ।

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 यद्, यज—अदिः=बुद्धि विषयीभूतार्थ-
 .कोऽं शब्दः ॥
 यथीः, या—कीः=अश्वः ।
 ययुः, या—कुः=अश्वमेधायोऽश्वः ।
 यावसः, यु—आसः=दुःस्पर्शः ॥
 यशः, अशूङ्—असुः=कीर्तिः ॥
 याता, यती—ऋः=आतृवर्गस्य भाट्याः
 परस्परं यातरः स्युः ।
 यामः, या—मः=रात्रिः ।
 युग्मम्, युज्—मः=युगलम् ।
 युवा, य्—कन्—तरुणे, श्रेष्ठे, निसर्ग-
 लक्षालिनि ।
 युष्मद्, युष—मदिक्=त्वमित्यादिवाचकः ।
 यूथम्, यु—थक्=तियक्=समूहः, वृन्द-
 मात्रे ॥
 यूषः, यु—पक्=यज्ञशालास्तम्बो वा ।
 योनिः, यु—निः=कारणम्, उपस्थेन्द्रि-
 यं वा ॥
 योषित्, युष—इव=अवला ।
 रजः, रज्ज—कः=धूलिः ॥
 रजः, रज्ज—असुः=आर्तवे, परागे रेणुमात्रे च
 रजकः, रज्ज—कुः=धावकः, शुक्रश्च ।
 रजतम्, रज्ज—कतः=शुक्लम्, रूप्यम्,
 सुवर्णम् च ।
 रजनम्, रज्ज—क्युः=रक्तचन्दने । (पुंसि)
 रागजनने ॥
 रजनिः, रज्ज—अनिः=रात्रिः, हस्तिनी
 रजनीति दीर्घोऽपि ।
 रज्जुः, रज्ज—उः=वेण्यां गुणे च ।
 रण्डा, रसु—डः आप्=विषवा, मूषिक-
 पर्णा ।
 रत्निः, ऋ—कत्तिः=वद्धमुष्टिकरः ।
 रथः, रसु—कथः=स्वन्दने-काये—चरणे—
 वेतसे च ।
 रभसः, रभ—असः=वेगः, हर्षो वा ।
 रशना, अशूङ्—युः आप्=जिह्वा ।
 राश्वमः, अशूङ्—मिः=दीधितिः पक्षः,
 प्रमहो वा ॥
 रसना, रस—युः—आप्=रास्ना, जिह्वा वा ।
 रहः, रसु—असुः=तत्त्वे रेते गुह्ये च ॥

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 रंहः, रसु—असुः=वेगः ।
 राः, रा—डैः—पावके, तीक्ष्णे, स्वर्णे,
 वित्ते, जलदे च ।
 राका, रा—कः=पौर्णमासी नदीभेदो वा ।
 नवरजःकन्या, पूर्णेन्दुश्च ।
 राजा, राज—कन्=प्रभौ, वृषे, चन्द्रे, पक्षे,
 क्षत्रिये, शके च ।
 राजिः, राज्—इङ्=पंक्तिः, रेखा ।
 रात्रिः, रा—त्रिः=रजनी ॥
 रामठम्, रसु—अठः=हिङ्गु ।
 राशिः, अशूङ्—इज्=मेघादिः । समूहो वा ।
 रासभः, रासु—अभः=खरः ।
 रास्ना, रस—नक्—आप्=गन्धद्रव्ये,
 भुजङ्गाक्षयामेलापण्यामपि ।
 रिक्थम् रिचिर—थक्=धनम् ।
 रिपुः, रप्—कुः=बैरी ।
 रुक्मम्, रुच—मः=काञ्चने, लोहे ।
 रुचिरम्, रुच—किरः=सुन्दरम्,
 रुदः, रुदिर्—मि—रक्=शिवः ।
 रुधिरम्, रुध्—किरः=कुङ्कुमम्, असृक्,
 पुंसि अङ्गारके च ।
 रूपम्, र्—पक्=आकृतिः, स्वभावः,
 सौन्दर्यं वा ।
 रुहः, रु—रुः=मृगः, दैत्यनाम वा ।
 रेणुः, री—गुः=धूलिः ।
 रेतः, रीङ्—असुः=शुक्रे पारदे च ॥
 रौहिषः, रुह—इषट्=मृगभेदः, कलीः,
 तृणं वा ।
 रोचना, रुच—युः—आप्=रक्तकह्लारे,
 गोपित्से, वाराङ्गनायाञ्च ।
 रोचिः, रुच—इस्=दीप्तिः ।
 रोम, रु—मन्—गात्रकेशः ॥
 रोहित्, रुह—इषट्=मृगी, लताभेदः ।
 पुंसि सूर्यश्चः ।
 रोहिणः, रुह—इनः=चन्दनतरुः ।
 रोहितः, रुह—इतः=मृगभेदः, मत्स्यभेदः,
 रोहितवृक्षः । (कली०) रक्तम् ॥
 लक्षणम्, लक्ष—नः=नाम, चिह्नं वा ।
 लक्ष्मणः, लक्ष—नः=रामभ्राता

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 लक्ष्मणा=हंसयोषिप् । सारसी वा ।
 लक्ष्मी, लक्ष ई=संपत्तिः शोभा, पद्मा वा ।
 लघुः, लघि—कुः=स्वल्पः, मनोज्ञः, निः-
 सारः । शीघ्रो वा ।
 लक्षिका, लतु—तिक्रक=गोघा ।
 लवङ्गम्, लू—अङ्गः—देवकुमुदम् ।
 लाङ्गलम्, लगि—कलः=भूमिकर्षणास्त्रम्,
 हलं वा ।
 लाङ्गलम्, लगि—ऊलः=पुच्छम् ।
 लिपिः, लिप—किः=लेखः ।
 लिविः, लिप—किः=लिापः ।
 लोहितम्, रह—इतः=रक्तगोशीर्षकुङ्कु-
 माजिकुचन्दनेषु ।
 वक्रः, वरुचु+रक=कुटिले, क्रूरे, पुटभेदे,
 शनैश्चरे च ।
 वक्षः, वच+असुः=हृदयम् ॥
 वज्रम्, व्रज+क्रः=हीरके, पवौ च ।
 वटिः वट+इः=विभाजकः ।
 वणिक्, पण+इञ्=वणिजः ।
 वदान्यः, वद+आन्यः+त्यागी, वारमी च ।
 वधूः, वह+ऊः=नवोढा स्त्री ।
 वपुः, वप्+उस्=तनौ ।
 वप्रः, वप्+क्रः=प्राकारः ।
 वरुत्रम्, वृञ्+उत्रः=प्रावरणं वा ॥
 वरत्रा, वृञ्+अत्रः+चर्मरज्जुः ।
 वरेण्यः, वृञ्+एण्यः=श्रेष्ठः ।
 वणुः, वृङ्+नुः=नदः, देशभेदो वा ।
 वसिः, वृत्+इः=दीपोपकरणम् ।
 वसिका, वृत्+तिकः=पक्षिभेदः ।
 वर्धम्, वृधु+ध्रन्=चर्म ।
 वलयम्, वल+कयः=कण्ठरोगः । कङ्क-
 णं वा ॥
 वलाकम्, वल+कीकः=नोध्रम् ।
 विलगुः, वल+उः=छागले, सुन्दरे च ।
 वलमीकम्, वल+कीकः=(पुं०) वा-
 मल्लः (कली०) दिग्बलयम्, मेघ-
 खण्डं वा ॥
 वल्लभः, वल्ल+अभः=प्रियः । अच्य-
 क्षः, सलक्षणवोटको वा ।
 वल्लरः, वल्ल+ऊरः=शुष्कमांसम् ॥
 वसुः—वस+उः=अग्न्याद्यष्टौ वसवः ।
 तोये धने मणौ वसु ॥

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 वसन्तः, वस+अन्तः=ऋतुः ।
 वस्तिः, वस+तिः=वसनस्य दशाः,
 श्रोणी, नाभेरधोभागो वा ॥
 वस्तु, वस+तुः=पदार्थः ।
 वस्त्रम्, वस+त्रः=वसनम्,
 वरुनः वस+नः=मूल्यं वेतनं वा ।
 वहिन्नम्, वह+इन्नः=वाहनं वा
 वह्निः, वह+निः=अग्निः ॥ औषधिवि-
 शेषश्च ॥
 वातप्रमी, वातम्...माह् कोः=वातमृगः ।
 वादित्रम्, वद...इत्रञ्=तृद्योदि ।
 वापिः, वप...इञ्=जलाशयः ॥
 वापीतिदीर्घकारोऽपि ॥
 वामः, वा...मः=हरे, कामदेवे, मेघे
 (स्त्री०) धने, वामा=नारी । वामी-हृ-
 गाली वडवा रासभी कलभी,,
 वायुः, वा...डण्=वातः ।
 वारिः वृञ्...इञ्=गजबन्धनी शृङ्खला,
 स्त्रीये जलम् ।
 वासः, वस...असुः=वस्त्रम् ॥
 वासरः, वस...व्यन्तः...अरः=दिवसः ।
 वास्तुः, वस...तुण्=वंदम्, भूः, पुं० स्त्री० ।
 वाशुराः, वाश...उरः=रात्रिः । गर्दभः ।
 विः, वा...डिः=पक्षो ।
 विटपः, विट्...कप=शाखाविस्तारः,
 विटाधिपश्च ।
 विष्टपम् विश...कपः=जगत् ।
 विडालः, विड...कालः=नेत्रपिङ्गे, मार्जारं
 वा ।
 वितस्तिः, वि...तपु...तिः=द्वादशाङ्गुलं
 परिमाणं वा ॥
 विधुः व्यध...कुः=शशाङ्के, कर्पूरे, ह-
 र्णाकेशे, राक्षसे च ।
 विपिनम्, वेष्ट...हनः=वनम् ।
 विप्रः, वप्...क्रन्=ब्राह्मणः ।
 विष्णुः, विष्ण्+णुक्=नारायणः ।
 विद्वम्, विद्+ङ्=जगत्
 विदयः— } देवविशेषः
 विद्या— } शुण्ठी
 वीचिः, वेध्+ईचिः=तरङ्गः ॥
 वीणा, वी+नक्=याप=विधुत्, बल्लकी ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 वीधम्, वि + इन्धी + कन् = विमलार्थकम् ।
 बीरः, अज + रक् + श्रः ।
 वृजिनम्, वृजो + किनः = कलमषे, केशे,
 कुटिले च ।
 वृत्रः, वृत् + रक् = रिपौ, ध्वनौ, ध्वान्ते,
 झौले, चक्रे, दानवे च ।
 वृषभः, वृषु—कभः = वृषः ।
 वृषलः, वृष + कलः = तुरगः, शूद्रश्च ।
 वृषा, वृष + कन् = कर्णे, महेंद्रे च ।
 वृष्णिः, वृषु + निक् = यादवः, मेपः, पाप-
 ण्डः, चण्डो वा ॥
 वेणुः, अज + णुः = वंशः, राजविशेषो वः ।
 वेतनम्, वी + तनः = भृतिः ।
 वेतसः, वेष् + असः = वृक्षभेदः ।
 वेधाः, वि + धाष् + असिः = विधाता + ई-
 श्वरो वा
 वेमा, वेष् + मन् = तन्गुवायदण्डः ॥
 वेशन्तः, विश + अन्तः = पल्वलम्
 वेहत्, वि + हनः = अन्तर्गर्भापघातिनी ।
 व्योम, व्येष् + मन् = अन्तरिक्षम् ॥
 शकटम्, शकि + अटः = यानविशेषः, ऋ-
 षिर्वा । शकटोऽपि ॥
 शकलम्, शकल् + कलः = त्वचि, खण्डं,
 मत्स्यभेदे वा ।
 रागवस्तुनि, वलकले च ॥ शाकली—मत्स्यः ।
 शकुनः, शक्...उनः = पक्षिमात्रे, पक्षि-
 विशेषे वा
 शकुन्तः, शक्...उन्त = पक्षिमात्रे, पक्षि-
 विशेषे वा ।
 शकुन्तिः, शक्...उन्तिः = पक्षी ।
 शकुनिः, शक्...उनिः =
 शकृत्, शकल्...ऋत् = उच्चरः ॥
 शकः, शकल्...रक् = देवराजः कुटजवृक्षश्च ।
 शकलः, शक...कलः = प्रियंवदः ।
 शङ्कुः, शकि—कुः = कोले, गरे, शखे, सं-
 ख्यायाम्, पादभेदे, पापे, पादभेदे,
 स्थानौ शल्ये च
 शङ्कुः, शसु—खः = निधिभेदः, ललाटास्थि,
 कम्बुद्वयं ।
 शण्डः, शसु—ढः = गोपतौ, आकृष्टाण्डं,
 वर्षधरे, तृतीयप्रकृतौ च ।

शब्दाः—धातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 शतद्रुः, शत—द्र—कुः = नदीभेदो गङ्गा वा ।
 शन्निः, शद्—त्रिः = अम्मोघरः, विष्णुद्वयं ॥
 शपथः, शप—अथः = शान्तिः, निदचयक-
 रणं वा ।
 शबलः, शप—कलः ॥
 शत्रुः, शद्—जि—रुः = वैरी ।
 शब्दः, शो—दः = निनादः ।
 शमथः, शसु—अथः = शान्तिः, मन्त्री ।
 शमलम्, शसु—कलः = अशुद्धम् ॥
 शम्बः, शसु—वः = सुसलस्य लोहसुखम् ॥
 शम्बुकः, शसु—उकः = शम्बुकः ॥
 शम्बुकः, शसु—उकः = गजकुम्भान्ते, घो-
 षे, शूद्रतापसे च ॥
 शयुः, शीह्—उः = शयनशीलः ।
 शरभः, शृ—अभः = आरण्यकहिंस्रपशुभेदः ।
 शरत्, शृ—आदिः = वत्सरे, ऋतौ, च ।
 शरीरम्, शृ—ईरः = विग्रहः ।
 शरु—शृ—उः = आयुधं कोपो वा ।
 शर्करा, शृ—करः—आप् = खण्डविकारः,
 मृद्विकारो वा ।
 शर्वः, शृ—वः = रुद्रः ।
 शर्वरी, शृ—प्वरः = इप् = यामिनी ।
 शलभः, शल—अभः = पतङ्गः ।
 शल्यम्, शल-यः = शस्त्रविशेषः, वाणा-
 प्रभागो वा ।
 शप्पम्, शसु—पक् = बालतृणम् ।
 शादः, शो—दः = कर्दमो बालतृणं वा ।
 शाङ्गः, शृ—गक् = पक्षी ।
 शालुकम्, शल—उकः = मूलद्रव्यम् ॥
 कुकैरवादीनां कन्दः ।
 शान्तिः, शास—तिः = राजदण्डः ॥
 शिक्यम्, शंसु—यः = प्रसिद्धार्थः ॥
 शिला, शीह्—खः—आप् = चूडाकेशभे-
 दः, ज्वाला वा ॥
 शितिः, शतिसौत्री धातुः—किः = कृष्णः,
 शुक्लो वा ॥
 शिथिलम्, श्रथः—किरः = शल्यम् ।
 शिबिरम्, शीह्—किरः = सेनानिवेशः,
 स्थानं वा ।
 शिरः, श्रिज्—असुः = शीर्षम् ॥
 शिल्पम्, शील—पक् = कौशलम् ।

शब्दाः—धातवः-प्रत्ययाः-अर्थाः ।
 शिशिरम्, शश-किरः = ऋतुभेदे, षतुरे,
 शीतले च ।
 शिशुः, शो-कुः=बालकः ।
 शीघ्रः, शीङ्-धुक्=आसवः ।
 शिरीषः, श्च-कीषः = वृक्षविशेषः ।
 शीलम्, शीङ्-लक्=स्वभावः ।
 शुक्तिः, शुष्-किसः = वातः ।
 शुचिः, शुच-किः=शुद्धिः । ग्रीष्मावसा-
 नं वा ।
 शुल्बम्, शुच-वः = तोत्रम् ॥
 शुक्रः, शुच-क्रः = भार्गवे, ज्येष्ठमासे,
 वैश्वानरे, (क्री) रेतसि च ।
 शुक्लः, शुच-क्रः=सिते, योगान्तरे (क्री०)
 रजते च ।
 शुभ्रम्, शुभ-रक्=अत्रके, उद्दीप्तश्चेते ।
 शुषिरम्, शुष-किरः = वंशादिवाधे,
 विवरे च ।
 शुष्मम्, शुष्-मः=तेजः, [पुं०] वायुः ।
 शूद्रः, शुच-रक् = अन्त्यजातिः
 शूपम्, श्च-पक् = अन्नशोधकं पात्रम्,
 मानभेदो वा ।
 शूरः, शु-क्रः=पादपे, भटे, सूर्ये च ।
 शृङ्गम्, श्च-गक् = प्रभुत्वे, शिखरे चिह्ने,
 क्रीडाभ्युयन्त्रक विषाणे उत्कर्षे,
 स्वर्णे, मानभेदे च ।
 शृङ्गारः, श्च-आरः = सुरते, नाट्ये, रसे,
 गजमण्डने ॥
 शोपालम्, शीङ्-पालः=जलनीलिका ।
 शोवालम्, शीङ्-वालः=शैवलः ॥
 शौवलम्, शीङ्-वलञ्=पञ्चकण्डम् ॥
 शौवालम्, शीङ्-वालञ्=जलनेली ॥
 शोचिः, शुच-हः=दीप्तिः ।
 शोथः, शु-थः = श्वयथुः ।
 शेवलः, शीङ्-वलः=जलनेली ।
 श्मश्रु, श्मन्-श्रिञ्=हुन्=पुरुषशुखरोमाणि,
 श्यामः, श्यैङ्-मः=हरित्, कुण्डः, पिकः ।
 मरिचम्, सिन्धुलवर्णं, वा
 श्यामा, -शारिका, निशा, अप्रसुताङ्गना ।
 श्येनः श्यै-ह्वनः = पक्षिणि, पाण्डुरे च ।
 श्वाप्यः, श्च-आप्यः=यज्ञपशुः ।

शब्दाः-धातवः-प्रत्ययाः-अर्थाः ।
 श्रेणिः, श्रिञ्-निः = पङ्क्तिः ॥
 श्रोणः, शृ-नः = पङ्क्तुः ।
 श्रोणिः, श्रु-निः = कटिः ॥
 श्लक्ष्णम्, श्लिष-कसनः = सुकुमारम् ।
 श्वशुरः आशु-अशूङ्-उरः=पतिपत्न्योः
 पिता ।
 श्वा, श्वि-कन् = कुक्कुरः ।
 श्वित्रम्, श्विता-रक् = कुष्ठम् ।
 श्वेतः, श्वेङ्-इतः = शुक्लः ।
 श्वक्तुः, श्व-तुः = यवादिचूर्णम् ।
 श्वक्थि, श्वञ्ज-क्थिः = ऊरुः ।
 श्वा, श्वा-डिः=मित्रं सहायो वा ॥
 सन्ध्या, सम्-धाञ्-यक्=सार्धकालः ।
 सष्ट, षप-कन् = संख्याविशेषः ।
 संवसथः, सम्-वस-अथः=ग्रामः ।
 सरः, स्र-अट्=तडागः ।
 सरणिः, स्र-अनिः = श्रेणिः, वर्त्म,
 शरणिः = वर्त्म ।
 सरयुः, स्र-अयु=नदी ।
 सरयूः, स्र=अयूः=नदी ।
 सरलम्, स्र-कलः = पूतिकाष्ठम्, अवक्रम् ।
 सरलः { अवक्राथकद्वयम् ॥
 सरला {
 सरित्, स्र-इत्=नदी
 सर्पिः स्रलृ-इस् = लाज्यम् ।
 सर्वः, स्र-वः = समस्तः ।
 सर्षपः, स्र = अपः=कटुस्नेहवान् ।
 सलिलम्, सल = इलः = जलम् ।
 सव्यम्, पुञ्-यः=दक्षिणवामयोः ।
 सस्यम्, षस-यः + वृक्षादीनां फलम् ।
 साशुः, साध-उण् = सञ्जनः ।
 सातुः पण-उण् = पर्वतौकदेशशृङ्गवृधमा-
 र्गवात्यापर्णवनानि च । सानूनि वा ।
 साम, शो-मन् = वेदान्तरे, उपायस्य
 भेदे च ॥
 सारथिः, स्र-घथिः = नियन्ता ॥
 सार्धः, स्र-थण् = वर्णिकसमूहे ।
 सास्ना, षस-नक् = गलकम्बलः ।
 सिकथम्, शिक्-थक् = मधुच्छिष्ट सोम
 इति प्रसिद्धम्, ओदननिर्गतमण्डं वा

सिद्धान्तचन्द्रिकापरिशिष्टे

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 सिन्दूरः, स्यन्दुः=उरः—तरुभेदः । कलोवे
 रक्तचूर्णम् ।
 सिन्धुः—स्यन्दुः-उः=देशविशेषः, नदवि-
 शेषः, अग्निः, सरिद्वाच्ये स्त्रीलिङ्गः ॥
 सिमः, षिञ्-मः=सर्वनामसंज्ञः पर्यायः ॥
 सीरः, षिञ्-ऋः=अर्कहृलयाः ।
 सीमा, षिञ्-मन्=अवधिः ॥
 सुत्रामा, सु-त्रौह्-मन्=इन्द्रः ॥
 सुरः, पुञ्-ऋः=देवः
 सुरा, पुञ्-ऋः=आप्=चषके, मधे च ।
 सूक्ष्मम्, सूच-स्मः=अत्यल्पम्, कण्टकम् ।
 सूचः, षिवु-चट्=दर्भाङ्कुरः ॥
 सूची, षिवु-चट्-ईप्=सूचीनि प्रसिद्धा ॥
 सूत्रम्, षिवु-ऋः=तन्तुः, शास्त्रौकदेशो वा
 सूनुः, पूह्-नुः=पुत्रः, अनुजो वा ।
 सूपः, सुह्-पक्=पक्वं द्विदलान्नं वा ।
 सूरः, पुञ्-ऋः=मूर्धः ।
 सूतः, सूरम्-कः=उपशान्तो दयालुश्च ।
 सूरिः, पूह्-किः=पण्डितः ॥
 सृणिः, सृ-निक्=अङ्कुशः ॥
 सेतुः षिञ्-तुः=समुद्रः आलुः, कुमारश्च ।
 सोमः, पुञ्-मः=चन्द्रे, वानरे, कुवेरे
 पितृदेवे, समीरणे । वसुभेदे, कर्पूरे, नीरे,
 सोमलतायाञ्च ।
 स्तनयित्नुः, स्तन-यित्नुः=मेघः, विद्युद्वा ।
 स्तबकः, ष्टा-अबकः=पुष्पगुच्छः ।
 स्तम्बः, ष्टा-अम्बः=शाखाशून्यब्राह्मा-
 देगुच्छः ।
 स्तरोः स्तृञ्-ईः=धूमः
 स्तिम्भिः, स्तम्भः सौत्रः—किः=समुद्रः ।
 स्त्री, स्त्येः=हः=नारी ।
 स्त्येनः, स्त्ये-हनः=चौरः ।
 स्तोमः, टृञ्-मः=संघातः ।
 स्थविरः, ष्टा-किरः=बृहद्, भिक्षुकश्च ।
 स्थाणुः, ष्टा-गुः=शुष्कवृक्षः, निश्चलो वा
 स्थालम्, ष्टा-आलः=पात्रविशेषे ॥

शब्दाः—घातवः—प्रत्ययाः—अर्थाः ।
 स्थाली, स्था-आलः-ईप्=पाटलौषधौ ।
 स्थिरम्, ष्टा-किरः=निश्चलम् ।
 स्थूणा, ष्टा-नक्=लोहप्रतिमा गृहस्तंभोवा ।
 स्पृहयाच्यः, स्पृह—आय्यः=अमोघसुः,
 नक्षत्रं वा ।
 स्फारम्, स्फाथी-रक्=विकटे, करका-
 देवुन्वुदे च ।
 स्फिरम्, स्फाथी-किरः=तेजः ।
 स्यन्दनम्, स्यन्दु-युः=जलादिश्रुतौ,
 (पुंसि) रथे ।
 स्रोतः, स्रु-अम्बुवेगेन्द्रिययोः ॥
 स्वरुः-स्वृ-उः-वज्रम्,
 स्वसा, सु-असु-ऋः=भगिनी ।
 स्वादुः, स्वद-उण्=भोज्यमन्नं वा ।
 हनुः-हन-उः=कपोलावयवः, प्रहरणं,
 मृत्युर्वा ।
 हरिः, हृ-इः=नारायणः-सर्पः-इन्द्रः-
 भेकः-सिंहः-अश्वः-सूर्यः-चन्द्रः-वान-
 रो-यमः-वायुर्वा ॥
 हरिणः, हृञ्-हनः=सारंगे ।
 हारिणी, हृञ्-हनः-ईप्=गणिकायाम् ।
 वृत्तभेदे, हरितायां च ।
 हरेणुः, हृञ्-पणुः=कुलयोषित ।
 हरित्, हृञ्-इत्=दिक्, वर्णः नृणाम्,
 अश्वविशेषश्च ।
 हरितः हृञ्-इत्=वर्णभेदो वा ।
 हरिता=हरिणी ।
 हविः, हु-इस्=घृतम् ।
 हंसिका, हन-सिकः=आप-हंसस्त्री ।
 हिमम्, हन-मः=तुषारे मलयोद्भवे ।
 हिरण्यम्, हर्ष-कन्यः=सुवर्णम् ॥
 हृदयम्, हृञ्-कयः=मनः ।
 हृषीकम्, हृष-कीकः=ज्ञानेन्द्रियम् ।
 हेमन्तः, हन-अन्तः=ऋतुभेदः ।
 हीता, हु-तृ-हृषनकर्ता ।
 होमः, हु-मः=देवतोद्देशेन हविः
 प्रक्षेपनाम ॥

इति शासनपुरुषोत्तमपुरवास्तव्यः शीनवकिशोरकरशास्त्रिविरचितः

सिद्धान्तचन्द्रिकाया उणादिकोषः समाप्तः ।

* श्री: *

सिद्धान्तचन्द्रिकादशगणीय-

धातुसूची ।

धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः
(अ)	अव ५२	ईर्ष्य ४७	(क)	क्षमायी ६३
अर्च १३७	अर्द ३२	ईदय्य "	कटे ४४	कासु ६७
अङ्क "	अदि ७	ईक्ष ६२	कटी "	निश्चिदा ६९
अङ्ग "	अति "	(उ, ऊ)	कमु ६५	क्षिप १०४
अङ्गजू ११८	अत "	उच ११०	कख ३१	किल्दू ११०
अट्ट १३७	अञ्चु ३६	उधस् १३१	कर्त् ३२	निश्चिदा "
अर्थह् "	अज ३७	उभ १२४	कल ६४	क्षिशू ३३१
अन्ध "	अक्ष ५२	उम्भ "	कल्ल "	क्षि ११६
अनोहध ११२	अञ्चु ७७	उन्दी ११८	कष ३३	क्षिणु १२०
अन ८९	अकि ७१	उज्झ १२३	कक्क "	क्षि १२५
अद ७९	(आ)	उञ्ज "	कटि १४०	क्षिप १२२
अश १३१	आप्ल ११५	उच्छी "	कर्ण "	क्षिण ६२
अशूह् ११६	आस १३	उच्छि "	कर्त् "	क्षि ४३
अष ७७	आप्ल १३९	उच्छि "	कत्र १३८	क्षिदि ३२
असु १०९	आच्छि ३६	उहिर् ६०	कल १२८	कित ५९
अस ७७	(इ, ई)	उष ५१	कसि ९२	कित ४४
अस १९३	इष १०४	उख ३५	कड १२४	क्रौन् १२८
असु ११३	जि इन्धो ११८	ऊन १३७	क्षणु १२०	कीट १३८
असूज् "	इषु १२५	ऊर्ज "	कडि १३०	क्षीप् १३१
अस ८६	इषुध १९३	ऊह ६७	कल १३६	कील ४९
अह १३	इण ८४	(ऋ, ॠ)	कथ १३६	कुथ १०४
अजि १३८	इक ८५	ऋषी १२३	कण १३६	कुध १००
अहि १३९	इल् ९४	ऋच्छ १३०	कण्डूह् १९३	क्षुध ११०
अद १३८	इल १३८	ऋ १०१	ऋदि ४६	क्षुभ १३६
अर्क १३८	इवि ५१	ऋत् ७८	ऋसु ६३	कुटम्ब १३६
अम १३८	इदि ३३	ऋत ७८	क्षम्प ६३	कुस्म १३६
अर्ज १३९	इट ४४	ऋणु १२०	क्षप १४०	कुद्रि १३७
अह १३९	ईह् ९४	ऋफ १२४	आङःक्रन्द १३८	कुट्ट १३७
अगद १९३	ईह् ११२	ऋफ १२४	क्षल १३८	कुट्टि १३७
अञ्चु १३९	ईह् ११२	ऋफ १२४	क्षलप १३८	कुट्टि १३७
अंस १४०	ईर् ८४	ऋधु ११०	क्षजि १३८	कुट्टि १३७
अय ६७	ईर् ९२	ऋधु ११६	क्षपि १३८	कुट्टि १३७
अभ्र ४९	ईड १३८	ऋत् ९६	क्षपि १३८	कुट्टि १३७
	ईह ६७	ऋज ६३	क्षलसु १०९	क्षुदिर ११७
		(ए, औ)	क्षम् १०४	कुट्ट १२४
		एध ६२	क्नसु १०४	कुच १२४
		एला १९३	काल १४०	
		ओण ४३		

धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः
जसु १३८	गभ ६९	त्वक्ष ६२	गुप १३९	घुत ६८
जसि "	गभ् १०७	मित्वरा ७१	गुम्फ १२३	द्र ५६
जक्ष ८९	गभ ११०	वाय ६४	गुफ "	वृक् १११
जल १३७	गभ १२१	तिम् १०४	गुम्प "	मह १०८
जनी ११२	गह ११३	तिक ११६	गुप "	दुहिर ५९
जमु १०९	गद १३९	तिग "	तु ५८	दुख १४०
ज्ञप १३४	दुणदि ३३	तिज १३८	तेष्ट ६२	दुख १९३
जागृ ९०	गम ४७	तिल "	त्रेक् ६७	दुल १३८
ज्या १३७	गद ३२	तिगृ "	त्रौक् (द)	दुह ५
ज्ञा १३१	गिसि ९२	तिज ६४	दवि ३५	दुदु ११५
ज्ञा १३८	गिजि ३	तिवष ७४	दल ४९	दुष १०६
ज्ञा १३६	गिजिर् १०२	तीम् १०४	दय ६७	दुज् १२९
जि ४९	गिदि ३५	तुभ ६९	दह ५१	दुशिर् ५४
जिवि १३९	गिद् ७७	तुष १०६	दल १३९	दभ १३९
जिमि ४४	गोञ् ७४	तुभ ११०	दसि १३८	दभो "
जिवि ५१	गु ८३	तुभ ११०	दमि १३९	दप "
जि १३९	गुद १२१	तुजि १३७	दशि ३	दह् १२७
जुट १२४	गु १२५	तुज ३	दरिद्रा १०	दभो १२४
जुषा १२७	गेह ७७	तुभ १३१	दम्भु ११६	दम्फ १२३
जुष १३९	(त)	तुट १२४	दशि १३५	दप "
जुड १३८	तप ११२	तुद १२१	दसु १०९	दप १०८
जुगि ३३	तसु १०९	तु ८३	दसु १०९	द १३०
जु ४४	तसु "	तुवि १३८	दसु १०९	दह् ६५
ज्युक् ७०	तत्रि १३५	तुम्फ १३३	दद ७१	देष ५४
जबिर् १०५	तर्ज १३८	तुफ ३	दध ३	दा १०६
जुभा ५३	तर्क १३९	तुम्प ३	दश ५८	(ध, न)
ज १३९	तड ३	तुप ३	दुदाञ् १०२	धक् १३८
ज १०	तप ३	तुल १३८	दाण ५१	ध्वंसु ८९
क्षष ७८	तण्ड १३४	तुजि १३९	दाप् ५०	ध्वंसु ३
क्षृप १००	तकि ३३	तुन्ध १४०	दासु ७८	उध स ३९
(ट, ढ, ण)	तक्ष ६२	तुहिर ५९	दान ७३	ध्वन १५०
टकि १३८	तक् ३३	तुम्प ४३	दा ८	दुधाञ् १००
डप ३	तप ४३	त्रुट १२४	दिवि ५१	धमा ५७
डिप् ११०	तर्ह ३२	त्रुट १२४	दिवु १३८	धि १२५
डिप १२४	तनु १२९	त्रुट १३९	दिश १२१	धिवि ५१
डिप १३८	तञ्चू ११८	तरी १२	दिवु १०३	धीह् १११
डिप ३	तल १३८	तण १३८	दिह ९५	धुल् ११५
डीह् १११	तनु ११९	तपू १०८	दिवु १३५	धु १२५
डीह् ६८	तमि १३८	जि तृप् ११०	द्विप ९४	धूप १६
दौह् ७१	त्रसी १०४	उतृदिर् ११५	दीह् १११	धूप १३९
	त्रसि १३९	तृह ११७	दीपी ११२	धृष् १३०
	त्रस ३	तृण १२०	दु ५६	धृष १३८
	त्रपूष ६२		घु ८४	धृश ३
				धृस ३

धातवः पृष्ठाङ्काः

धूल	११६
धू	१२६
धूल्	१३६
धृष	१४०
धृक्	१२८
धृञ्	७४
ध्र घृषा	११२
धेक	१४०
धेद्	६४
ध्वै	६३
नट	१३८
नल	१३९
नट	"
नक्क	१३८
नदं	३२
नट	४१
नाथ	७१
नार्ध	"
निवास	१४०
निष्क	१३८
नृती	१०४
नृ	१३०
(प क, भ)	"
पण	६६
पत्ल	६९
पन	६९
पदं	३३
पलपूल	१४०
पष	"
पठ	"
पण	"
पद	"
पट	१०९
पश	१३८
पचि	"
पसि	"
पडि	"
पथि	१३७
पक्ष	"
पत	"
पद	११२
हुपचपृ	७७
प्रकञ्	१२६
प्रथ	१३३
प्रस	१२६
प्रा	६६
पा	८०
पार	१४०

धातवः पृष्ठाङ्काः

पाल	१३८
प्ला	८०
प्रा	८०
ओप्यायो	६३
पिजि	१३७
पिज	"
पिस	"
पिक्ञ	"
पिक्ल	११७
पि	१२६
पिश	१२७
पिसि	१३९
पिडि	१३८
पिजि	१३९
पिजि	९२
पीङ्	१११
पीङ्	११२
प्राञ्	१३६
पीड	१३३
प्राञ्	१२८
प्ली	१३०
पुथ	१०४
पुप्प	"
पुष	१०६
पूट	१२७
पुष	१३२
पुड	१२६
पुट	१२४
पुण	१३८
पुंस	"
पुटि	१३९
पुवं	१३८
पुस्त	"
पुल	"
पुष	१३९
पुट	"
पुट	१४०
पुथि	२६
प्लुपु	१०४
प्लु	६७
प्लुङ्	"
पृङ्	"
प्री	११२
पूल	१३८

धातवः पृष्ठाङ्काः

पूर्ण	१३८
पूज	"
प्री	१३९
पूल्	१२९
पृथ	१३४
पृथी	११८
पृङ्	१२७
पृचो	९२
पृचि	"
पृच	१३९
पृ	१००
पृ	१३७
पृ	१००
पृ	१३०
पृ	६७
प्रोथु	७७
फण	६९
फल	४९
जि फला	४८
फक्क	३१
भज	१३८
भडि	"
भल	"
भत्सं	"
भजि	१३९
भञ्जो	११७
भक्ष	१३४
भल	६४
भल	"
भदि	७१
भज	७४
भत्सज	१२१
भलक्ष	७८
भक्ष	"
भशु	११०
भसु	१०९
भंसु	६९
भसु	६९
भा	८०
भाम	१३७
भाज	१४०
डुभाज	६४
डुभाश्च	"
डुभ्लाश्च	"
भिदिर्	११७
भिदि	३६

धातवः पृष्ठाङ्काः

भिषक्	११३
भ्री	१३१
त्रिभी	९९
भुज	११७
भुजो	१२६
भू	१३६
भूष	१३८
भ्रण	"
भू	१३९
भू	७
डुभृञ्	१०९
भृशि	१३९
भृशु	११०
भृञ्	७४
भृ	१३०
भ्लेश्च	७७
भेषु	"
भ्लेष	"
भ्रश्च	"
(म)	"
मथि	३६
मन्थ	२४
मन्तु	१९३
मल	६४
मल	"
मह	१४०
मद	१३८
मडि	"
मर्च	"
मन्थ	१३१
महि	१३९
महो	१९३
टुमत्जो	१२६
मनु	११२
गन	११३
मत्रि	१३६
मली	११०
मदी	१०९
मदि	७१
भ्रक्ष	१३८
माग	१४०
मान	१३८
मान	१३९
मार्ज	१३८
माङ्	१०९

धातवः पृष्ठाङ्काः

मार्ग	१३८
मा	८०
माह	७८
माङ्	१११
मान	६४
म्ना	६७
मिजि	१३९
मिल	१२२
डुमिञ्	११४
मिदि	१३७
जिमिदा	११०
मिद्	७७
जिमिदा	६९
मिश्र	१४०
मिह	६१
माङ्	१११
मीञ्	१२८
मा	१४०
मील	४९
मुच	१३९
सुद	"
सुचल्ल	१२२
सुस्त	१३८
सुट	१२४
सुष	१३२
सुस	१०९
सुह	१०८
सुद	७१
सुङ्	६७
म्लुचु	४८
म्लुचु	"
मूल	१३८
मूत्र	१३७
सृङ्	१३१
सृद	"
सृञ्	८८
सृङ्	१२७
सृश	१२६
सृष्	११३
सृञ्	१३९
सृष	१४०
सृग	"
सृधु	७७
सृ	१३०
मेषा	१९३
मेङ्	६७

धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः	धातवः पृष्ठाङ्काः
मेह ५७	रिप ११०	लघि ७१	वच १३९	विष्ल १०३
मेघ "	रिचिर् ११७	लष ७४	वद "	विजिर् "
म्लेच्छ १३८	रिश १२७	लज १४०	वम १४०	बिल १३८
म्लेचु ६५	रिच १३९	लाज "	वण "	विद ८५
म्ले ५२	रिष ५०	लप ४६	वठि "	ओजिवी १२७
मोक्ष १२८	रोह् १११	ला ८०	वट "	विश १२५
(य, र)	रो १३०	लाभ १४०	वष्क "	विच्छ ११९
यसु १०९	रध १०७	लिश ११३	वस १३९	विद ११९
यत्रि १३३	रु ८३	लिख १२५	वडि १३८	ओविजी ११८
यम १३४	रुश १२७	लिह ९५	वटि "	विध १२४
यक्ष १३८	रुजो १२६	लिश १२७	वष्चु "	विचिर् १२७
यत १३९	रुजिर् ११६	न्यिप १२३	बस्त "	विष १३२
यम ४५	रुज १३९	लगि १३९	बर्ह "	विद १३५
यभ ७८	रुज् ६७	लो २३०	बर्ध "	विद ११२
यज ७४	रुच ६९	लोह् १११	वलूह १३९	बिस १०९
यती ७१	रुट ११०	लुट १३९	बह १३९	विष्क १४०
या ८०	रुप ११०	लुपल् १२३	बन्ध १३९	बिदि ३५
दुयाच् ७४	रुप ११०	लभ १२३	बस १३	वी ८४
दुप् ११०	रुदिर् ८९	लुवि १३८	वच ८८	वीर १४०
दुध ११२	रुट १३९	लुजि १३९	वश ८०	वीड १०४
दुज ११३	रुठ १३८	लुठ १२४	वसु १२९	वीह् १११
दुजिर् ११७	रुनि १३९	लुजि १३७	वलक १३७	वनी १३१
दु ८३	रुष १३८	लुठि १३७	वण "	वी १३०
दुज १३९	रुष १४०	लुणठ ११०	वण "	वुस्त १३८
दु १३८	रुह ५८	लुभ ११०	बध १०९	लुकक ११२
दुच्छ ३६	रुप ५०	लुप ११०	वर ७५	लुध १०९
दुग्नि ३३	रुप १४०	लुठ ११०	वह ७५	लुसुन्दर् ७७
रच १३७	रुवृ ६७	लुठ ११०	दुवप् ७५	लुध ११२
रज १३३	रुह ७७	लुठि २५	वदि ७५	लुस १०९
रह १३५	रुह ७३	लुथि ३६	व्यध १०६	लुसुन्दर् ७७
रघि १३९	(ल)	लुञ्च १२९	व्यच् १३३	लुधिर् ३३
रहि १३८	लग १३९	लृष १३८	ओमश्चु १४०	लुध ५८
रक १३८	लस १३८	लंला ११३	व्यय १४०	लुधु १०९
रध १३८	लल १३८	लाच १३६	वण ३७	लुधु १०४
रग १३८	लघि १३९	लोक ७१	वज ३७	लुधु १०५
रस १४९	लजि १३९	लोक ७१	वद ६९	लुधु १०५
रप ४६	लजि १३९	(ब, व)	बध ६५	लुधु १३८
रद ३१	लडि १३३	वज ३७	वन ४३	लुधु ११०
रज ७४	ओलजो १२७	वद ६९	वल ६४	लुधु १३२
रघि ७१	ओलजो १३३	बध ६५	वलल ११	लुधु ११४
रसु ७०	लडि १३३	वन ४३	वलल ११	लुधु १३८
रा ८०	ओलडि १३३	वल ६४	वलल ११	लुधु ११०
राध ११५	लजि १३७	वलल ११	वलल ११	लुधु १३२
राध १०६	लज १३७	वलल ११	वलल ११	लुधु ११४
राज ७३	लड १३३	वलल ११	वलल ११	लुधु १३८
रि १२५	लक्ष १३५	वलल ११	वलल ११	लुधु ११०
		वल्गु ११३	वल्गु ११३	लुधु १३२
		वस ६०	वस ६०	लुधु ११४
		दुवम् ५९	दुवम् ५९	लुधु १३८
		वठ १४०	वठ १४०	लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८
				लुधु ११०
				लुधु १३२
				लुधु ११४
				लुधु १३८

धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः
वृधु	१३९	शिशि	९२	पध	१६	पूह्	१११	स्फुल	१२५
वृधु	१३९	शिशि	११४	पम्ब	१३७	पूह्	९३	स्फुर	११
वृधु	६९	श्लिष	१३७	पच	७७	पूह्	१३८	स्फुट	१२४
वृत्	"	श्लिष	१०६	पह	७२	पूह्	६७	स्फुटि	१३७
वृज्	१३०	श्लिष	७४	पज्ञ	५८	पूह्	६२	स्फुहि	"
घ	"	द्विवता	६९	पन	४३	पूह्	१०६	स्फुदि	७१
वेज्	७५	दु ओ सिहर्	६१	पद्ल	५६	(स)		सूत्र	१३७
व्येज्	७६	शिष	५०	पह	१०५	समी	११०	सूच	"
वेण	७७	शीङ्	९३	पणमु	१०४	सत्र	१४०	स्यूल	१४०
वेन्	"	शीक	१३९	जिप्वप्	८९	सपर	१९३	सु	१०१
वेल	१४०	शीक	"	प्वद	१३९	सभाज	१४०	सुज	१२५
वेष्ट	६२	शीक	"	प्वक्क	६२	सङ्कत	"	सुज	११३
(श)		शील	"	प्वञ्ज	"	संमु	६९	सु	५६
शमु	१०८	शील	४९	पान्त्व	१३७	सम्भु	"	सुप्ल	५०
शम	१३५	श्रीञ्	१२८	पणा-	८०	स्यन्द्	७०	सुवृ	५७
शम्ब	१३७	शुठि	१२८	ष्टा	५७	स्वदि	७१	स्यूश	१२५
शट	१३८	शुठि	"	षिव	१२१	स्वश	७४	स्नञ्	११४
शप	११३	शुन्ध	१३९	षिवु	१०५	स्तन	१३७	स्यूह	१७
शक्	"	शुल्लक	१३८	षिञ्	१२८	संग्राम	"	स्नञ्	१५९
शकल्	११५	शुलव	"	पिञ्	११४	स्तम्भु	११९	स्तन	१४०
शब्द	१३८	शुम्भ	१५४	पिधु	१०७	स्कम्भु	"	स्त्ये	५४
शठ	१३७	शुभ	"	पिधू	२८	स्वश	१३८	स्तोम	१४०
शामु	५९	शुभ	१०७	पिध्व	५६	द्वयम	१४०	(ह)	
शप	७७	शुभ	१०६	पिधु	१०४	स्व	१४०	हन	८९
शकि	७१	शुभ	६९	पिध	११६	स्कन्दिर्	५८	हय	४४
श्रमु	१०९	इशुचिर्	११३	पिह	११६	स्वल	४९	ह्लप	३८
श्रथ	१३७	शुक	३३	पिह	११६	स्यसु	५९	ओहाक	१००
शठ	"	शुन्ध	"	पिह	१०५	स्वन	"	ओहाह्	१०१
शठि	"	शच्युतिर	२३	पिह	१०५	साह	१४०	हिचि	५१
श्वलक	"	शच्युतिर	२४	पिह	१०५	साम्ब	११७	हिस्क	१३
श्रण	१३४	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	साध	११५	हिस्सि	११७
शसु	८१	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	साध	१०६	हि	११५
श्वते	१३८	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्वादि	१३	हिठ	१३५
श्वभू	१३९	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फायी	६३	हिसि	१३६
श्रथ	१३९	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफट	१३५	हिकक	७७
श्रन्थ	"	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	"	ही	९९
श्रन्थ	१३५	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१३८	हु	९८
श्वत	१४०	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हुर्छा	३६
श्रथ	"	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हुनुङ्	९४
श्वलल	४९	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हुन्	७३
श्वल	"	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हुष	११०
शामु	९१	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हणीञ्	११३
शामु	९२	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	हृ	५७
शान	७३	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४	ह्वेञ्	७६
श्रा	८०	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४		
शिष	१३९	शुच्युतिर	२४	पिह	१०५	स्फिफ्ट	१०४		

इति सिद्धान्तचन्द्रिकादशमणीयधातुसूची समाप्ता ।

* श्रीः *

सिद्धान्तचन्द्रिकोत्तरार्द्धस्य

सूत्रसूची ।

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अकर्मकाच्च	१९९	अदो जघुः	२५१	अपिहाधास्थामित्से०	६८
अकर्मकाच्च	२०३	अद्गुदादेरट्	८०	अपि रज्जुदेशसञ्जस्व०	५८
अकर्मकाच्च	२०४	अघाने च	५४१	अपूर्वकालेऽपि क्वचित्	१९३
अकर्मकाणां काला०	२१६	अध्रवे स्वाङ्गे द्वित्वे०	३५९	अप कतेरि	८
अगारे णित	२८२	अन उस्	९९	अप्ययोराञ्जित्यम्	२६४
अग्नेप्रथमपूर्वेषूपपदे०	१५४	अनघननेऽतीर्ते-दिप्	१४	अप्रतिबन्धात्साह०	२०२
अघ्न्यादयः	३२०	अनपि च हसाद्	१६२	अप्सरसो जस्सुमन०	१८८
अङि ष्वंदस्व्य जो वा	१८७	अनिटि से षपधानस्य	१५८	अबादावां षिपिति०	९६
अङि लघौ ह्रस्व उप०	६६	अनिटोऽनामिवतः	२९	अब्दादयः	३१८
अङ्गिरादयः	३३०	अनिह'पेभ्यां किञ्च	३१२	अभिप्रत्ययिभ्यः क्षि०	२०८
अङ्गनेलोपश्च	३१४	अनुदात्तेतो हसादेर०	२६८	अभूततद्भावे कृभ्व०	२४०
अङ्गयादेरारः	३०७	अनुपराभ्यां ऋजः पम्	२०८	अभ्यगोर्मावद्व्ये	२५९
अहसपरे औ ह्रडो०	१४५	अनुपसर्गाञ्जः	२०३	अमनुष्यकतृके च	२३९
अहस्ययोः पूर्वस्य०	१४२	अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब०	२६६	अमादेः कश्चः	३२४
अजिरादयो निपात्याः	२८०	अनुपसर्गाद्यसः सम्पू०	१०९	अमादेरश्च	३०५
अजिबृभ्यां णुः	३०३	अनुपसर्गाद्वा	२०४	अमितम्बोर्दाघश्च	२९२
अजेरचतुषु वी वसादौ	३७	अनुपसर्गाद्वा	२०३	अमेः सः	३३१
अजेवी न	२९५	अनुपसर्गंभ्यो लिम्प०	२३१	अमेर्दीर्घश्च	२७९
अञ्जे कितस्तस्य नत्वं	२५५	अनेर्काक्रयासमुच्च०	२२६	अमेर्हुक्	३२८
अञ्जेः पूजायामिद्	२५४	अनो रुध कामे	११२	अयकि	१२७
अञ्जेः सेनित्यमिट्	१९८	अनोर्जानातेर्न	२०६	अयतौ प्रादे रेफस्य०	६७
अटौ	२३६	अन्द्वादयः	२८३	अय्वृलोपि०	१३७
अहृद्वित्वव्यवधाने०	२८	अन्यत्राकखादावषा०	३१	अच्योदेरिस्	२९९
अतः	१३	अन्येभ्योऽपि युः	२९७	अर्जादृशिकम्यमिप०	२७६
अत उपधायाः	३०	अन्वक्कच्छदे भुवः	३६१	अर्जेः ऋजः	३१२
अतिशये हसादेश्येह०	१६१	अपगुरोर्वा णम्योतः	३५९	अर्थवेदसत्यानामापु०	१९१
अतो हसादेर्लघोर्वा०	३०	अपूर्वः सतिः	३३०	अतः किदिर् च	२९५
अत्यन्ताऽपह्रवे लिट्	२२१	अपह्रवे ज्ञः	२०३	अत्तः क्युद्धर च	३३१
अत्यन्तव्ययतीनां	५५	अपात् किरतः सुट्०	१९३	अतैरन्यः	३०५
अदसोऽम्	२४६	अपादाने द्वितीयायां०	१५९	अतैरुः	३२७
अदादेर्लृक्	७९	अपाद्दः	२०७	अतैरुर्व	३१४
अदिभुवो हुतः	३३०	अपिप्तादिर्लृक्	९	अतैस्तुक्	१८२
अदे	१०	अपिहाभागैर्हाक्पि०	२४३		
अदेर्घश्च	३२१				
अदेर्भक्ते धो नुम् च	३२८				

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अत्यादेरनिः	२९९	आति सको लोपः०	७३	इहधाधोरकृच्छिणि०	२६५
अत्यादेररः	३०७	आतो डः	२३४	इच्छायामात्मनः सः	१९३
अत्यादेरभः	३०८	आतो ण्वडौ	५३	इच्छार्थभ्यो लिह्लौ	२२५
अत्यादेवन्	३२०	आतोऽनपि	५३	इच्छार्थेषु लिह्लो०	२२५
अभकादयः	३३४	आतोऽन्तोऽदनतः	२२	इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु०	३३७
अहं पूजायाम्	२६५	आतो मनिपकनिप्	२४२	इषजादिभ्यः	३४९
अलंखल्वोः प्रतिषेधे	३५१	आतो युक्	२१३	इट ईटि	२३
अलीकादयः	३१२	आदनुदात्तङितः	३३	इणः कित्	३०९
अवतेरमो धो वा	३३४	आदन्ताद् द्विषोऽन०	८०	इणः किल्ति णादौ०	८४
अवाद्भिरतेः	२०५	आदाथ र्ः	२१	इणः क्किति स्वरे यः	॥
अवितस्नुतन्त्रिभ्यः	३०९	आदादितः	२५०	इणः से गमबोधने	१५८
अविमह्यारिपट्	२५९	आदृतः किर्द्धिश्च भूते	२७१	इण आग अपराधे	३२८
अव्ययस्य च्वावी०	२४१	आद्रेः षणः स्नः	२६	इण आगसि	३२७
अव्ययेऽयथाभिप्रे०	३६०	आद्भुवि कर्मणि	२०९	इणादेर्नक्	३००
अशादेः कः	२८९	आधारे बन्धः	३५७	इणो जौ वा गमिर०	१४९
अशिप्रादिभ्य इत्रो०	३२५	आप उद्क ह्रस्वो नुम्	३२८	इण् तन्यकर्तरि	२११
अशेरनायो वा	१५६	आप्नोते क्पि ह्रस्वश्च	२९६	इणनर्जाजिसर्तिभ्यः०	२६९
अशेरशादेशो युप्रत्ययः	३९६	आप्नोतेरीः	१५६	इण्वदिकः	८५
अशेरुट्	३२०	आप्नोतेर्वा	३५२	इण्वदिटि जेलोपः	२१२
अशेर्युट् स्तुतौ	३२७	आभ्वोर्णादौ	१६	इण्वदितो न दीर्घः	२१४
अश्नोत्तरश्च	३१४	आमि निदेर्न गुणः	८६	इषस्तुभृद्वृशामुसु०	३४४
अश्ववृषयोर् सुक्०	१८४	आमो भ्वसोर्नात्क०	६२	इतरेतरान्योन्यपरस्पो०	२०८
असवणे स्वरं पूर्वं	३६	आयः	४५	इदितो नलोपो न	२६
असि उसि अन अ०	२६७	आलिङ्गने दिलषेः सः	१०६	इदितो नुम्	२५
असिसञ्जिभ्यां क्थिः	३०९	आशासः क्वावुपधा०	२४५	इन्देः कामर्नलोपश्च	३२४
अस्तेरनपि भूः	८८	आशिते भुवो भाव०	२३८	इरितो वा	२४
अस्तेरीट्	८८	आशिषि यात् यास्ताम्	१७	इवन्तक्धभ्रस्जश्चि०	१५७
अस्यतिवक्तिख्या०	९२	आशीः प्रेरणयोः तुप्०	१२	इवर्णोवर्णोपधाद्दसा०	१५८
अस्यतेऽशुक् छे	१०९	आशीर्थादादेः पं कित्	१८	इषः कसुः	३०९
आकुस्मादात्मनेप०	१३५	आशीरशादेशो युप्र०	२९६	इषुसहलुभरिषरुषाम०	५१
आक्राशे नञ्यनिः	३५०	आसन्नकाले पृच्छय०	२२२	इष्णुस्तुक्नु शीले	२६६
आगमेः क्षमायाम्	१९५	आ सवदिः	२४६	इष्यशिभ्यां तकः	३०८
आगरे णित्	२८२	आसेरान ईः	२६३	इसमन्त्रनाकपुच्छा०	२४५
आङ् प्रतिज्ञायाम्	१९७	इः से	१५६	ई स्वातः	३४२
आङो ज्योतिरुद्गमे	२०३	इक् कृष्यादिभ्यः	३५०	ईटो ग्रहाम्	५८
आङो दाभो न तु	१९५	इक्कित्तपौ धातुनिदेशे	३४९	ईडोशिभ्यां तध्वयो०	९३
आङो नुपच्छोः	१९७	इखाखि	२३७	ईर्वाहौ	१८०
आङो यमहनिभ्या०	२००	इङ् से गम्	१५५	ईष्यंतेऽस्तुतीयो द्वि०	१५२
आङपरयोः खनिष्टः	२७७	इङो णादौ गाड्	९४	ईषद्दुःसुषु खल्यू	३४०
आङपूर्वो श्रिङ्नि	३०३	इङो वा गोलुङ्लङ्	९४	ई हसे	१२८
आचार उपमानात्	१८९	इक्कीजीनामात्वं जौ	१४५	उः	७३
आच्छेत्तुंवा णादौ	३६				
आतः	१६२				

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उताप्योर्वाढार्थयोः	२२४
उत्तमपुरुषे चित्तवि०	२२१
उत्फुल्लमंफुल्लो च	२२६
उदकस्याद्नु पिपा०	१८३
उदकं नुद्	३२७
उदश्रवः सकर्मकात्	२०५
उदितः क्तवो व्	३५१
उदि हणातेर उदो द०	३३१
उदोऽनुध्वकर्मणीहा०	१९८
उद्योगे उक्तं न	२२१
उद्विभ्यां तपोऽकर्म०	१९९
उन्देरिचवादेः	२७४
उन्देर्नलोपश्च	२९७
उपदेशस्मृतीयायाम्	३५८
उपघाया ऋवर्णस्य०	१३५
उपघाया लघोः	२३
उपपराभ्याम	२०२
उपमाने कर्मगिकते०	३५८
उपसर्गादस्यत्पूर्वावा०	२०२
उपसर्गं आदन्तान्	२३०
उपात्तिकरतः सुच्छेदे	१२६
उपाद्यमः स्त्रीकारे	२०६
उपान्मन्त्रकरणदेव०	१९८
उब्जबले बलापः	३२७
उरसो लोपो मुम्वा०	४३५
उरुकादयः	३२३
उरुवादयः	३१८
उवर्णान्तेषु हुन्वार०	३८
उषः कित्	३२९
उषादेश्यः	२९१
उसि गुणः	१०
उस्यालोपः	५४
उह् च	२४४
उदितो वा	२८
उर्गातेराम्न	९
उर्गातेरिडादिप्रत्ययो०	॥
उर्गातेर्गुणो दिस्यो०	९७
उर्गातेर्डः	३३३
उर्गातेर्नलोपश्च	२७७
उर्गातेर्नन्द्	२५५
उर्गातेर्वा वृद्धिर्हमा०	९७
ऊर्ध्वे कर्तरि शुषि०	३५७

३६ सि० च०

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
ऊर्मवाप्यधुमेभ्य उः	१८५
ऋच्छेनाम्	१२३
ऋच्छेल्लिटि गुणः	॥
ऋणमाधमण्ये	२५७
ऋन्तर यङ् स्वार्थेऽन	७९
ऋतोऽङि गुणः	३४८
ऋतो रिह्	१६५
ऋदन्तात्थपो नेट्	५७
ऋदन्तानामृः पधानां	१६९
ऋदन्तान्तात्संयोगादेः	११४
ऋदुपधात्क्यप्	३४३
ऋधेरनिटिस्वरस्य ङ्	१५७
ऋप्रोरिः पूर्वस्य	१००
ऋवर्णह्योङं गुणः	५५
ऋपिवृषिभ्यां कित्	३०६
ऋहसान्ताद् ध्यण्	३४२
ऋत हर्	५८
ऋलवादिभ्यः क्तेर्निः	३४७
ऋसंयोगान्न	२५
एजां खञ्	२३८
एतेर्णत्	३००
आदौतोयैः स्वरवत्	३४३
ओरावदयके	३४३
ओरौ	८३
ओर्वां हेः	५२
ओर्वांवां लोपः	५१
कणरणभणश्चणलुपहे०	१४७
कणह्वादिभ्यो धातु०	१९३
कथमादिषु स्वार्थे कृ०	३७४
कदाकर्त्ता वा भविष्य०	२२३
कमादरठः	२८४
कमेःस्वार्थं जिडनपि०	६५
कमेरङ् द्वित्वे	६७
कम्पने चलिः	१५०
करणे च नाम्नः	१५
करणे हनः	२५६
कर्तेरि पं च	७
कर्तु र्यङ्	१८७
कर्त्रा जात्रपुरुषयोर्नशि०	३५७
कर्मणि हशिविदोः	३५५
कर्मणि संपूर्वाच्च	२३९
कर्मणोश्चर्मादरयोः पूरे	३५५

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
कर्मण्याक्रोशोकृजः ख०	३५४
कर्मण्युपपदे पूरेरुलो०	३५५
कर्मण्यतिहारे धातोः	२०७
कलिकर्त्ता मः	३१६
कवतः पूर्वस्य न चु०	१६५
कवर्गादिभ्यः किच्च	२८६
कपदङ्गश्च	२८३
कष्टाय क्रमणे	१८५
काम्यश्च	१८२
कायतेर्ङिम्	३२४
कायऽण	२३३
कालसमयवेलासु	३३६
कामादिप्रत्ययादाम्	३३
कास्वादयः	२८३
ङिकति झसे क्वौ	१७८
कितः	२५०
किमिदमः कीश्	२४६
किरतेर्हंपंजाविकाकु०	१९६
किट्बुक च	२७९
किशोरादयो निपा०	२८१
कुटादेर्णिज्जं प्रत्य०	१२४
कुपूर्वा वः	३१७
कुवरादयोऽपि	२८०
कुरुच्छ्रुगानं दीर्घः	१२०
कुवः कित् ङ् च	३०७
कुवश्चट् दीर्घश्च	३१७
कुपादः कथः	२९१
कुपिरञ्जोः कर्मकर्तरि०	२१०
कुमेरुम्भोमेदेताः	३१९
कुमेद्वच	३१७
कुम्भनाम्नो वा	१३६
कुहाश्चुः	२५
कृक वचः कश्च	२७३
कृपारुह च	२७६
कृच्छ्रगहनयोः कपः	२६८
कृजः कतुः	२८२
कृजः पासः	३३३
कृज्राद्वुः	॥
कृजो नित्यं वमोरु०	१२०
कृजा यरवा	३४६
कृजा ये	१२०
कृतः	२१८
कृतः कित्	३०८
कृतर्त्तः	२२८

३६ सि० च०

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
कृपिचत्थोर्न	३४३
कृपेस्तादौ पं वा पे०	५०
कृपो रो लः	॥
कृवृषोर्न क्यप्	३४४
कृषमृषन्पृशमृशत्प०	५०
कृपादीनां वा	॥
कृपादेरूः	२८२
कृहप्रोरणुः	२९१
कृगृहप्रच्छिन्नभ्यः सं०	१५५
कृतकृपिभ्यः कटिः	३२६
केलिमः	३४१
कोररः	३०४
कडितिज्ञसे कौ जमे०	१५८
क्रियद्वयसि	९
कतक्तवत्	२४८
किः	३४७
क्त्वा वा सेट्	२४९
क्त्वा सेट् क्तिन्न	३५१
क्यपि ल्युपूर्वात्परः	३५२
क्यपोत्वाभावः	३५३
क्रमः पं दीर्घांस्त्रिपये	४५
क्रमिनमिशतिस्त०	३२१
क्रमेः कर्तरीाद्विपया०	२०९
क्रादेः कः	३०३
क्रादेः किः	३२३
क्रादेरभः	३०६
क्रादेरीरः	३१३
क्रादेरीषः	३१२
क्रादेरुण	२५०
क्रादेर्णादेः	१५
क्रिय इकः	२९४
क्रियान्तरेषु कालेषु०	३६०
क्रौड आडनुमम्परि०	१९५
क्लिशोरः इच्छोपधा०	३३२
क्लिशोर्लम्भ्य लोपश्च	३३४
क्वचिद्वा	२४०
क्वचिद्वेटः क्तन्वत्थोर्नेट्	२५४
कसुकानौ णेवत्	२६१
क्विप्	२४३
क्विपि वचिप्रच्छयाय०	२४४

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
क्विचपि	१९०
क्विच्वनिचडाः	२४०
क्वुः मिलिपसंज्ञयोः	२९४
क्षमरलोपश्च	३३५
क्षायो मः	२९४
क्षिप्रवचने लट्	२२३
क्षियां दीर्घः कर्त्तरि०	२५२
क्षीरलवणयोर्लांलसा.	१८४
क्षीरहविपोः पाके शृ०	२५९
क्षुब्धस्नान्तध्वान्त०	२५७
क्षुभ्नादिषु न णत्वम्	१३१
खन ह्रस्वं क्येपि	३४४
खनेमुट् डप्रत्ययः	३३१
खजोदरूरः	३१७
खवो वम्य औ ने	१३२
खदान्ते वृषपदस्य०	२३८
खिनि पदस्य	२३७
ख्युट् करणे	२४२
गटः कड च	३०७
गण्डेश्च	३१६
गत्यथात्कौटिल्ये एव०	१६३
गत्यथादकर्मकाच्च	२४८
गभीरादयः	३१३
गमहनविदविशदशाम्	२६०
गमां छः	४८
गमां स्वर	४०
गमादीनां जमम्य०	२४४
गमादेर्गः	२८७
गमेः सस्येड् नाति	१५५
गमेः सिम्यौ कितौः	२०१
गमेरा	३२५
गमेरिनिर्भविष्यति	३१०
गमेर्गान्तादेशश्च	२९७
गमेर्होः	२९६
गर्हायां लडपिजात्वो	२०४
गलेः फो गस्योच्च	३३२
गवादिषु विन्देः सं०	३३३
गष्टक्	२३६
गिर उडः	३०४
गिरतेरहितस्तस्य मुट्	२८४
गिरतेरेकस्य लत्व०	१६४
गिरतेः स्वरे रस्य	१२५

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
गुणः	९
गुणोऽतिसंयोगाद्योः	५५
गुणेरूमः	३३०
गुणभ्यः	५९
गुरोर्हसात्	३४८
गुहैरुपधाया ऊद् गु०	७२
गृधिवच्चिभ्यां ञ्य	२०७
ग्रहांक् डिति च	७५
ग्रहादीनामिट्	३४७
ग्रहैरनिः	३३५
ग्रीवाद्यो वप्रत्यन्ताः	३८९
ग्लादेनिः	३४७
ग्लानुदिभ्यां हौः	२९६
ग्लास्नावनुवर्मां च	१५१
घञर्थे कः	३३८
घञर्थे भावे	३३७
घसादेः पः	६१
घृष्टोऽविशब्दने	२५९
घृष्टयादयः	३१४
घ्यणि क्वचित्कुत्वा०	३४२
घ्राध्मोरीर्यङि	१६६
ङिति हसे भीहाको०	९९
ङित्यद्	८६
ङे वचस्कम्	८९
चक्षिडांस्नपि ख्या०	९२
चक्षेदिशत्	३००
चजौः कगौ घिति	२६७
चटैरुलः	२८४
चतेरुरः	२३५
चन्देरादेश्च छः	३२८
चन्द्र माडो द्वित्	३२९
चरफलोः पूर्वात्पर०	१६२
चरफलोरत उत्ति०	२५६
चरादेरिन्नञ्	३२५
चरिचलिपतिवदीनां	२३०
चरेश्च	३३५
चलनशब्दाथार्थकर्म०	२६८
चहचपपरिकल्पनेमित्	१३५
चायः किः	४८२
चायः क्रीयेङि	१६६
चारौ वा	२३९

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
चित्रं चयने मित्	१३०
चित्तैः कणः कश्च	३२५
चिनांतः सणादौ किर्वा	११४
चिस्फुरोर्जावात्वं वा	१३०
चाक्यतेराद्यन्तविष०	३३३
चावरादजने परिधा०	१९५
चुरादेः	१२२
चेलार्थेषु कर्मसूपपदे०	३५५
चित्ररपि	१९०
चित्रविषये साद्वा	२४१
चवौ दीघे ई चास्य	२४०
चवौ सलोपः	"
कथयेषु स्वादर्थे कृः	३५४
जक्षादरन्तोऽदन उस्	९०
जत्रवादयः	३१९
जनसनखनामात्वम्०	४३
जनादेरुम्	२६९
जनिवधयोर्न वृद्धिः	८३
जनीजृपक्षसुरजोऽम०	१५०
जनेररष्ठ च	३३३
जनेरो जह् च	३३५
जनेलुक्	२७२
जनेलुक्	१८३
जनेयक्	३५०
जनेस्तश्च	२७५
जम्बुविशाधि	८२
जागतैरुक्	२७०
जागतंविण्णब्डिद्धि०	१०
जातुयद्यदोयदियोगे०	२२४
जायापत्योष्टक् लक्ष०	२३९
जिघ्रतेरुपधाया इ०	१४८
जिभुवोर्मङ्गुणो०	१६६
जिह्वाद्या निपात्य०	२८८
जीयतेरत्	५६१
जीवरात्रको वृद्धिश्च	२८२
जुहोतेदीघः	२७५
जुहोतेहंघिः	९९
ज्ञपज्ञानज्ञापनयोमिन्	१३४
ज्ञपेः स्वरस्य सादौ०	१५५
ज्ञाजनोर्जा	११२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
ज्ञाश्रुम्मुहशां सा०	२०६
ज्यादेरिनिः	२६९
ज्वरस्वरस्त्रियविम्०	१७९
ज्वलहलद्यलनाम०	१५१
ज्वलादेणः	२३३
ज्वादेश्च	२६८
झपानां जवचपाः	१७
झमात्	१९
झमात्	४६
झसाद्धिः	७९
झमजपां नुक्	१६०
झमस्यात्वम्	२४३
झमस्य किङ्कृति झमे	१८९
झमान्ताडुः	२८५
जाविष्ठयत्कायम्	१८६
जित्स्वरितैत उभे	३
जिडित्करणे	१८५
जिश्चिद्रूश्चन्थिप्र०	२१९
जीतां तक् वतमाने	२५०
घेः	६६
जेरङ् द्विश्च	६०
ज्यन्तात् जिः	१४१
ज्यन्ताथोस्रन्थ०	३४९
ज्वितोऽथुः	३३९
द्वितिस्रिमक् तत्कृते	"
ढि ढा लोपां दीघश्च	५१
णवादोपूर्वस्य	६०
णवुत्तमो वा णित्	३०
णादिः किन्	१६
णित्पे	३०
णानिरन्ताने	२४७
तक्षेस्मनकरणे नुवां०	५२
तण्डुलादियः	३१९
तथार्धः	२८
तनादेरुप्	८५
तनादेरुप्	११९
तनादेरुपधाया गु०	१००
तनादेस्तथापौर्वा०	११९
तनेः सादौ से वा०	१५६
तनोतेडउः सवचव	३३४
तनातेर्वाऽऽत्वं यकि	२१०
तपो नेण कर्मकर्तय०	"

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तमादिभ्यः कालः	२८६
तरतेद्भिः	३३५
तलिपुलिभ्यां च	२९९
तठ्यादयोऽहंथे वि०	३४५
तठ्यानाथो	३४१
तस्ये	९७
ताच्छ्रीलयवयोवच०	२६५
ताडैजिलुक् च	२८४
तियुपपदे समामौ०	३६१
तिष्ठतेराड्युपधाया	१४३
तुदादेरः	१२१
तुन्दशाकयोः परिम्०	२३५
तुमथं वुण	३३८
तुम् तदथायां भवि०	३३६
तुरुम्भुभ्यांङ्गिरुक्ते०	८३
तुह्यास्तातङ्काशिः	१३
तृष्णाशब्दे भुवः०	३६१
तृतीयासप्तम्याः प्र०	३५९
तृतीयासप्तम्योरुपप०	"
तृवुणो	५२८
तृदः कनो हलोपः	३३०
तृहो नामि कृते इ०	११८
तृफलभजत्रपां किति०	४८
तृफादानामप्रत्यये०	१२३
त्यादौ भविष्यति०	१८
त्राःस्य लः	२७३
दः	८६
दधातेथो नुद् च	३३४
दमेरुनासिः	३०९
दमेडीस	२९६
दम्भिर्जपिभ्यां स०	१५७
दम्भेरिचव	"
दम्भालिङ्ग्येत्वपृव	११६
दशित्वातेरनप्यालोपः०	९१
दशित्वातेरिद्रालोप०	"
दंसेष्टो न आ च	३३०
दंशेश्च	३३१
दस्तस्य नो दश्च	२५०
दां हो	१०२
दाजधाजोर्वा	२३३
दाणश्च सा चचचनु०	२०६

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
दादेः	१०२	द्वितीयान्ते विशिष०	३६०	नमसः पूजायाम्	१८५
दादेः प	१९	द्विश्च	१६	नमसोऽस्य	८६
दादेरिः	१६५	द्विश्च	१८२	नमदेरः	२७०
दादेरुः	२६९	द्विषः शत्रौ	२६५	नमनांकिश्च	२७५
दादेरे	५३	द्वेः	९९	नयतेडिश्च	२९९
दान्तादयो वा नि०	२५९	द्वः स्वरेऽपि नोप०	१०३	न रितः	१३६
दाभाभ्यां नुः	३०२	द्वेस्तौ	१००	नवगण्यामुक्तेभ्यो०	१३६
दारावाहनोऽणन्त०	२३८	धनस्य नेकारो गाद्वयं	१८८	नव पम्	५
दिपि	९१	धनाथं करणे पुषः	३५७	नेर्हादिव भः	३२८
दिबादावत्	१४	धादि.श्च	२९७	नेर्हलोपश्च	३३१
दिवादेयः	१०३	धानो हिः किति ते	२६३	नेहो भः	३३२
दिवेः कित्	३०६	धातोः	१	ना कयादेः	१२८
दिवेक्रः	२९८	धातोः प्रेरणे	१४१	नातः	१२८
दिवोऽविजिगीषा०	२५५	धातोःरसुः	३२६	नाथ आशिष्ये०	७२
दिव्योऽहंसान्	८०	धातोःरिः	३५१	नाधार्थप्रत्ययान्ते०	३६१
दीडो युट् क्लृप्तः०	१११	धातोरुपधाया ऋत०	१३५	नानिति से	१६४
दीपजनबुधपूरितायि०	६४	धातोर्नामिनः	३५	नामधातुप्वकष्टिवां०	४४
दुग्बोर्दीघश्च	२५२	धातोःरिः	३२४	नामादयः	३२३
दुर्षर्षो दीर्घा वाच०	१४६	धात्वर्थनिर्देशे बुण्०	३४९	नाभिनाऽचतुर्णां धो०	३२
दुहः को घोऽन्तादे०	२४६	धादेनेः	३०९	नाम्न आचारे क्लिब०	१८८
दुहदिहलिहगुहुभ्यः	७४	ध्रिन्विकृण्वयोर्वस्य०	५१	नाम्न च	२३४
दुहद्वच	२१८	धोवरादयः प्वरप्र०	३००	नाम्नि च युष्मदि	५
दुहस्नुनमां कर्तरि०	११	धूः प्राञ्चोऽनुक् औ	१३६	नाम्नि द्वितीयान्ते	३६०
दुर्दिपच्योः सकर्मक०	११	धृषधिपश्च	२९७	नाम्नो य ई चास्य	१८१
दुर्षराकः	३११	धृष्टविशस्तावविनये	२५८	नाम्नो य लालसा०	१८४
दुहः स्थूलबलयाः	२५८	धृष्ट इच्च	३०३	नाम्नो यिराचष्टे	१९१
दृणातेहस्वः	३२६	धृष्टो भूतमात्रे०	५४	नाभ्यन्तोपसगंस्य०	२५३
दृशादेः पद्भ्यादिः	५४	ध्वन शब्दे	१५०	नाभ्युपधात्कः	३२९
दृशादेः शः	२३१	ध्याख्यापमूर्च्छिमदि०	२५३	नाभ्युपधात्कः	३२९
दृशोष्टक्सकौ चोप०	२४६	ध्याप्योः सम्प्रसा०	३२१	निजां गुणः	१०२
दृशो णादौ दिग्ग्या०	६८	ध्यायतेः क्विपि स०	२४४	निद्रादयः	२९३
देवमनुष्यपुरुषपुरुहम०	२४२	ध्व सेलोपः	२२	निनर्दाभ्यां स्नातेः०	२६०
देये त्रा च	१४१	न कभ्यमिचमाम्	१५१	निन्दादेर्बुञ्	२६८
दो दक्षि	२५३	न गतिसिहार्यपठ०	२०८	निमूलसमूलयोः कषः	३५६
द्युतादिभ्यो लुङि०	६९	नङ्कौ	३३९	नियो मिः	३१४
द्युतिगमिजुहोतांना०	२४५	नञि जहातेः	२९०	निरः कुषो वसादेर०	१३१
द्युतेः पूर्वस्य संप्रसा०	६९	नञि नन्देश्च	२९८	निनिविभ्यः स्फुरति०	१२५
द्युतेरादेजः	२९९	नञिहन एह चासिः	३२९	निविशादेः	१९४
द्रवस्य काठिन्ये स्व०	५५	ननौ पृष्ठ गतिवचने०	२२२	निशीथादयः	२९१
द्रुदाक्षिभ्यामिनः	२९५	नन्वोर्वा	११	निसमुपविभ्यो ह्वः	२०२
द्रोश्च	२७७	नपृन्नेष्टत्वष्ट०	२९८	नोव्यादयः	३२२
		नमः	११८	नुगशाम्	३२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
नुदविद्वोन्द्वाराप्रो	२६२	पिबतेः सुराशीध्वोः	२३६	प्रादिस्थान्निमित्तां	३०
नुधानोः	३५	पिबतेरङि पूर्वस्यः	१४४	प्रादे रफादनितेनेस्यः	८९
नृतनृदृद्धचतकृद्भयो	१०४	पीयोरूपः	३१६	प्रादेश्च तथा तौ सु०	२७
नैकस्वरादनुदात्तात्	३८	पुकि गुणः	१७३	प्राह्वः	२०८
नोपधात्थफान्ताद्वा	३६१	पुच्छाद्दसने व्यसने०	१९१	प्रीतिजाभ्यश्च	२२९
नो लोपः	२६	पुरः कुषः	३१६	प्रापाभ्यां प्रारम्भा०	२०३
नौ लिम्पः	२३३	पुरमि धाजः	३०९	प्रादेर्ह्रस्वः	१२९
नौ षञ्जेर्घथिः	३१७	पुराशब्दयोगे भू०	२२३	फणराजञ्जाञ्जाश्च०	६९
नौ सदेर्दिव्	३०४	पुरुपूर्वा रौतिः	३३०	फलेरितः फस्य पः	३३३
न्यह्रकादेः कु.	२७६	पुन्यादेः किन्द	३१७	फलेगुक् च	२७६
न्यादेः कित्	३०२	पुकशान	३४२	बन्धेभ्रघ्रवुधौ च	३००
पचिनन्दिग्रहादेरयु०	२३९	पुषः कित्	३१०	बल प्राणने मित्	१३६
पचि मच्योऽररतः	३३३	पुष्यसिधयो नक्षत्रे	३४४	बलाकादयः	३११
पचो वः	२६४	पृडो वा कितस्त०	२४९	बिडादेः कित्	२८७
पणेरिज् आदेर्वः	२९६	पृजो येणुगं ह्रस्वश्च	३३१	भ्रव आहश्च पञ्चा०	९६
पततनदरिद्राभ्यः०	१६६	पृजो ह्रस्वश्च	३२६	भ्रवोऽनपि वच्	९७
पतादिभ्यां०	२८६	पृणतावाचिपु साम०	३०७	वृहेनेलोपश्च	२९९
पतिचाण्डभ्यामालम्	३	पूर्वकाले क्त्वा	३६०	वृहेनेस्य भः	३३३
पतेरभिः	३१६	पूर्वस्य छिति झने घः	१०२	भजो विण् वेः	२४०
पतेढं पुम्	६९	पूर्वस्य हसादिः घोषः	२३	भञ्जभासामदो सुरः	२६९
पतेरुथश्च	३११	पूर्वाद्दन्तेह्रस्य घः	८२	भञ्जेरिणि नलोपो	२१६
पदान्तास्यानिते०	२४६	पूर्वाद्दिनोतेह्रस्य०	११६	भविष्याति स्यप् शः	२६६
पदेरिण् तनि	११२	पृपदादयः	२९७	भाण्डात्समाचयने	१९१
परतोऽन्यत्	४	पृषिरङ्गिभ्यां कित्	३०६	भातेडवनुः	२८१
परमे स्थः कित्	३११	पृषेश्च पस्य जः	३०६	भाये क्तेरि चादि०	२८०
पराण्यत्	६	पूर्नाहर्कालभ्य उपः	३१६	भासनापसभापा०	२०४
परिक्रिश्यमाने०	३६९	पू मेरिटो न दोघेः०	६८	भित्तं शकलम्	२६७
पारव्यवेभ्यः क्रियः	१९६	पोरुर्	१००	भिद्योद्धया नदं	३४४
परेर्मृषश्च	२०८	पौनः पुन्येणम् पदं०	३६३	भियः स्वरस्तात्वं०	१४६
परोक्षे णप् अनुस्	१६	पौनः पुन्ये भृशाथं च०	२३६	भियः कृत्कृत्कृत्कृत्	२७०
पाटेः पटिश्च	२७२	प्यायः पी ति किति	१०	भियोऽजिः पुक् ह्रस्वः	२८८
पाटेजिजुक् चोक् च०	२०१	प्रजने वीयतेरात्वं०	१४८	भास्मिभ्यां ज्यन्ता०	१४६
पाणिघताडवौ०	२३९	प्रत्ययान्तात्	३४८	भाहोभृद्वा माम्वा०	१९
पातेरुदक् थुट्	३२७	प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः	२०६	भुज्जुरयोमुम्वा	२३६
पातर्जा लुक्	१४४	प्रथिन्नदिभ्रस्जां०	२७६	भुजादेः किव्यः	३६६
पातेरितिः	३१६	प्रथेः पिबः सम्प्र०	२८९	भुजाऽपालने	२०७
पातेडम्सुः	३२६	प्रथेरमः	२३६	भुवः किच्च	३१४
पादेः पः	३०२	प्रथेरुकः सम्प्रसारणं च	३३४	भुवः खिण्ण्युक्जो	२४२
पादेर्युक्	१४४	प्रभौ परिवृढः	२६८	भुवः यिलोप अयह्०	२०
पितः त्स्मो वेट्	१६७	प्रयोजकात्स्मये०	१४४	भुवः यिलोप स्वरं०	३
पिबतेः कः	३३४	प्रस्त्यः सम्प्रसारणम्	२६४	भुवा वुक्	१७
		प्राचुम्पतेः सुट् गवि०	४३	भूतानघन०	२२२
				भूतं सिः	१९

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
भू प्राप्तावात्वान्	२१
भूवात्राचिनां किरा०	२१९
भृङ्गादयः	२८७
भृशं लुकि	१०१
भृशादिभ्योऽभृतत०	११०
भ्रमेहः	२१६
भ्रमजो रसो रमनपि०	१२२
भ्राजभासभापदीप०	१३३
भ्रादेरतः	३०५
भ्राशभ्लाशभ्रमुकमु०	४६
भ्यादिः	२
मङ्गेरलः	३३५
मदीमः	३३८
मदी हपदैन्धयाः	३५०
मद्गुराद्या निपा०	२७८
मद्यादः किरः	२७९
मनादेयुः	३०१
मनुष्यादीनां संभू०	२०५
मनेरत उच्च	३२१
मनेर्धश्च	२७५
मन्थ इति कित्	३११
मन्थादेरुः	२७७
मन्धानाः	३२३
मनेरुः	३३०
मस्तिनशोऽंसे नुम्	१०८
मस्जेरुं च	३१६
महाति हस्वश्च	२७७
माड ऊखा मयू च	३३२
माडि मिर्ब	२०
माड्याक्रोश	२६४
मादेयः	३२०
मानादीनां पूर्वस्ये०	६५
मान्तस्य सेटा न वृ०	२१४
मान्ताव्ययाभ्यां०	१८४
मान्ताव्ययाभ्यांयान्	१८३
मारणतोषणनिशाम०	१४९
मितां ष्यन्तानामि०	२१४
मितां हस्वः	१३४
मिद्गुणां ये	११०
मिनातेरुः	३१९
मीनातिमिनोतिदी०	१११
मीनातेरुः	३८१
सुगानेऽतः	२६३

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
सुचादेमुम्	१२२
सुचोऽकर्मकस्य गु०	१५९
सुषेः किको दीर्घश्च	२९४
सुहः खो मूर्च	३३१
सूहशक्यविभ्यः कृः	३२०
मूर्त्ता घनः	३३९
मूलविभुजादः कः	२३६
सृगय्वाद्यो निपा०	२७७
सृगोरुतिः	२८४
सृंह ईचिः	३१५
सृहस्त्युक्	३०२
सृजेवृद्धिः क्लिति स्व०	८८
सृजो वा	३४४
सृहसृद्गुप्रक्लिशवद०	३५१
सृपः क्षान्ता	२४९
मेऽटः	२०
मो नो धातोः	६३
म्रादेरुः	२७३
म्रियतेल्लुल्लिडोश्च०	१२७
सुचादेर्वा डः	४८
यः मे	६५
यकारपररेफस्य न०	१६३
यक चतुषु	२०९
यड ऊकः	२७०
यडि	१६१
यडि वा सलोपः	१८७
यच्छतिर्भाजनतोऽ०	१५१
यजां यवराणां ष्वृतः०	६०
यतः	४६
यतैवृद्धिश्च	२९८
यथातथयोरसृयाप्र०	३५५
यद्योगे उक्तं न	२२१
यमःसिः किट्टा वि०	२०६
यमः सूचने सिः कित्	००
यमः वेष्टने मित्	१३४
यमिरमिनमातां स०	४७
यलभ्योमादेरादन्ता०	३५२
यवयोर्वसे हकारे च०	१४६
यवराणामिदुदृत्तः	६०
या	१२
यादादौ	५६
याभ्रोद्धिश्च	२७५
यामियम्	१२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
यावति विन्दजीवोः	३५६
यावत्पुरानिपातयो०	२३
युजेवां	२१९
युट् भाव च	३४०
युवोरनाकौ	२२८
युष्मासिभ्यां मदिक्	२८८
युस इट्	१२
ये	४३
य्याः	१७६
य्वादेः कन्	२९०
य्वो वि हसे	३६
रः	२५१
रञ्ज्यादः कित्	३२८
रञ्जिभ्यां क्युः	२९७
रञ्चैभौ सृगरमणे न०	१५०
रत्न्यादयः	३१०
रधिजभोः स्वरं नुम्	६३
रपरस्येच्च	२७६
रभादेरसः	३०६
रभिलभोःस्वरं नुम्०	१४७
रमेश्च	३२८
रमेवृद्धिश्च	२८४
रह त्यागे मित्	१३५
राजवश्च	२३९
राजसृयादयः	३४५
रातेर्दः	२९६
रातो औ पुक्	१३५
रादिफो वा	३६१
रादेस्त्रि	३१५
राधो हिंसायामिस्ते०	१५९
राधोऽकर्मकादेव यः	१०६
राधो हिंसायामेत्वं०	११६
राधो ङसे दृशाम्०	४९
रासवलिभ्यां च	३०६
रास्नादयः	३०१
रांगुदुपधस्य	१६४
रीड् ऋतः	२४१
रुद्विदसुपग्रहस्त्व०	१५४
रुदादेश्चतुर्णां ह्रस्वादेः	८९
रुधादेनम्	११६
रुह रस्य लो वा	३०४
रुहैर्भौ पो वा	१४५

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
रुद्रेवृद्धिश्च	२७९
रुद्रेश्च	२९६
रंफाच्छ्रवोलोपः कौ०	१८०
लक्षणद्वैतोः क्रियाः	२६४
लक्षेमुट् च	३०९
लक्षेनस्याण्मटौ	३०९
लगेवृद्धिश्च	२८५
लघिविंशोर्नलोपश्च	२७७
लघोर्दीर्घः	६६
लङो ध्वस्य नेट्	९३
लङ्गेवृद्धिश्च	३१७
लभेरिणमोनुम्वा	२९५
लिङ्गलोः प्यायः पी	६३
लिङ्गवर्जते इटि रथे०	१०७
लित्पुषादेहः	४८
लिपिसिचिह्नयतीनां	७७
लोलीहोरात्वं वा गु०	१११
लुक्	६४-२७०
लुपसदचरजपजभदह०	१६३
लोकात्०	३६१
लोपः वचां कित्ये चा०	३२
लोपस्त्वनुदात्ततनाम्	८२
लोपो ह्रस्वाज्जसे	६८
लान्तस्य ल्समीपा०	४१
ल्वार्थोदितश्च	२५१
वचादेः मुट्	३२९
वञ्चुञ्जमुध्वंसुञ्जसुक०	१६५
वदिब्रज्योः सो नी०	३७
वदेरान्यः	३०५
वदेर्नञि यः	३३४
वपादेरिष्	३२२
वयो यस्य किति लि०	७६
वरिवसः परिचर्यायाम्	१८५
वर्णात्कारः	३६१
वर्णबलिश्च	३२५
वर्तमानसामीप्ये भू०	२२३
वर्तमाने तिप्	७
वलिमलितनि०	३१८
वलेगुक् च	२७५
वसोः कनसिः	३२९
वशोयञि न संप्रसा०	१६५

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
वसतिभ्रुधोरिट् क्त्वा०	२५५
वसादेस्तिः	३२६
वसेर्जित्	३२८
वसेस्तव्यः कर्तरि णि०	३४१
वास्यानिटि से उः	१५७
वहादेनिः	३१४
वहो धश्च	२८२
वा कथमि लिङ् लटौ०	२२४
वाचं यमादयो निपा०	२३७
वातप्रम्यादयः	३१०
वानेहित्	३२३
वाऽऽदीपोः शङ्	२६३
वास्यश्च	१६७
वालमूललघ्वङ्गुली०	२७७
वाल्लिप्सायाम्	१९९
वावन्धेः	२९३
वा विरुद्धोक्तौ	२०५
विजेरिडादिप्र०	११८, १२७
वितपादयः	३०८
वित्तो भोगप्रतीतयोः	२५६
विददरिद्राजाप्रथां वा	३१
विदिभिदिच्छिन्देः कर२	६९
विदेर्वा वसुः	२६४
विदो नवानां त्यादी०	८५
विधाजो वेध च	३२९
विधिसंभावनयोः या०	११
विन्दारच्छुगेतौ नि०	२५०
विपराम्यां जेः	१९५
विपूर्वाद्हनः	२९७
विभाषाऽऽख्यानप०	३५०
विशादेरन्तः	३०६
विषेः कित्	३०३
विहायसो विहो सु०	२३५
वीपतिभ्यां तकः	३०८
वुः से	१५३
वृद्धवृद्धक्रदन्तानां वा	५८
वृद्धवृद्धक्रदन्ता०	११५
वृज्जादेः किनः	२९५
वृज्ज पण्यः	३०४
वृज्जस्थप इट्	११५
वृतादिभ्यः स्यसयोर्वा०	६१
वृतादेस्तिक्	३०८

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
वृपलादयः कल्पप्रत्यः	२८५
वे स्तम्भादीनाम्	१२९
वेः पादविहरणे	२०३
वेः शब्दकर्मणः कृजः	२०४
वेञ्ज आत्वाभावस्तुट्०	३०६
वेञ्जो डिच्च	३३५
वेञ्जो णादौ न संप्र०	७५
वेञ्जो वय वा णादौ	७६
वेत्तेरन्तो वा रुदाति	२०१
वेत्तेर्लोत्र्याम् गुणा०	८५
वेपित्त्वोह्रस्वश्च	२९५
वेष्टिचेष्टयोः पूतस्या०	१४७
वौ तमः	३२६
व्मोरा	१०
व्यक्तवाग्विषयान्तु०	२०५
व्यधः कुः	२७६
व्ययेणादौ पूर्वस्य०	७०
व्याहृपयुपेभ्यो रमः०	७१
व्यधौ शुट्	३२७
व्येञो लिटि नात्वम्	७६
व्रते च	२४७
शकष्टपजारालाघट्टरभ०	३३१०
शकादेरटः	३१३
शकरुनउन्तउग्निउ०	३०४
शक्रेर्ऋत्	३१५
शन्तशानौ तिसैवत्कि०	२६३
शदेरगतां तो जो	१४३
शप उपालम्भे	१९७
शपादेरथः	३०५
शब्दादिभ्यो यङ्	१८५
शमां दीघः	१०८
शमादिभ्यो घिनुण्	२६७
शमेहः	२८४
शमेवः	३१८
शम्दादयोऽदिप्रत्यय०	२८७
शम्ददवादिगुणभूता०	३७
शमात्त्वपाः	२४
शाच्छायाप्रायेहां वा	२०
शाच्छोर्वा	२५३
शाम्यतिर्देशं निमि	१५१
शावशोरासौ	२७८

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
शाशपिभ्यां दः	३१८
शानेरिः	९१
शिक्षैज्जामायाम्	१९६
शिति चतुर्वत्	२३१
सिलपादयः	३०२
शीङो गुणश्रतुर्षु	९४
शीङोऽनो रुट्	॥
शीङो धुक्लकवल्लव०	३१३
शीङोऽयह् ये क्विडति	२१२
शीङो ह्रस्वश्च	३३२
शीङ् स्विदिमिदिद्विव०	२४९
शीयादेशे आत्	६७
शीलकामिभक्ष्या०	२३४
शीले तन्	२६६
शुचः शूद्रे	२३४
शुषादेः क्विसः	३०९
शुषेः कः	२६६
शुष्कचूर्णरूपेषु कर्म०	३६६
शुरादयः	२१३
शृङ्गादयः	३०७
शृट्प्रां ह्रस्वो वा०	१३०
शृवन्द्योगारः	२६७
इमनि श्रिजो हुन्	३३२
इथतेः कुः सवच्च	२७६
इयादेश्च	२३३
इयाम्त्याह्रजविभ्यह्	२१६
अन्धिप्रन्धिदाम्भ०	११६
श्रवतिशृणोति	१४२
श्रादेः काषः	३१२
श्रजः शिरः किच्च	३२७
श्रिञ्ज् हुभ्यो ङो धा०	६६
श्रः करः	३१०
श्रवः शृभादेशो लुप्र०	६६
श्रवादेशाद्यः	३०४
श्लिषशाह्रस्थाऽऽस०	२४८
इवयतेरितो लोपो ङे	६१
इवयतेहं द्वित्वं वा०	६२
इवयतेऽन्यन्तभ्यसंप्र०	१४८
इवयतेर्णादौ यङि च०	६१
इवयतेर्वा	१६६
इवस्तने ता तारौ ता०	१८

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
इवादयः	२९०
षढोः कः से	६०
षाकोऽणः	२६६
षड्जिदामह्	३४८
ष्टिबुकलम्बाचर्मा०	४४
ष्टिवेः पूर्वस्य थस्य०	॥
संज्ञायां बधनातः	३६७
संज्ञायाम्	३४७
संज्ञायामकर्तरि च	३३८
संयक्षराणामा	६२
सम्पदादेः किच्वा	३४७
संपदा योगे च	२४१
संपयुपेभ्यः करोते०	१२१
सम्प्रतिभ्यामनाध्याने	२०४
सम्प्रसारणिभ्या ङः	२३६
संयोगादेरादन्तस्य	६३
सकर्मकाणां न	२१८
सदिस्वज्जोर्लिठि०	६७
सदोणादयः	३३६
स धातुः	४६
सपरोक्षयोर्जेगिः	४९
सप्तम्यां तृतीयायां	३६८
सप्तम्यां तृतीयायां	२९०
सप्तम्यां तृतीयायां	२०७
सप्तम्यां तृतीयायां	२०६
सप्तम्यां तृतीयायां	१९७
सप्तम्यां तृतीयायां	२०७
सप्तम्यां तृतीयायां	३६२
सप्तम्यां तृतीयायां	२०७
सप्तम्यां तृतीयायां	३६६
सप्तम्यां तृतीयायां	१९६
सप्तम्यां तृतीयायां	२०१
सप्तम्यां तृतीयायां	६६
सप्तम्यां तृतीयायां	३०८
सप्तम्यां तृतीयायां	३०२
सप्तम्यां तृतीयायां	३१७
सप्तम्यां तृतीयायां	२९१
सप्तम्यां तृतीयायां	१२१
सप्तम्यां तृतीयायां	६१
सप्तम्यां तृतीयायां	१६
सप्तम्यां तृतीयायां	७२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
सात्पदाद्योः	४१
साधनाधारयोश्च	३४०
सान्तात्पूर्ववत्	१६६
सान्तात्सा न स्वा०	१६०
सावतेर्कः	२९८
सिचो यङि न षः	१६२
सिद्धयतेरेह्लौकि०	१४८
सिपि वा	११
सिवादेरह्रव्यवाये०	१०४
सिविसुच्योष्टेरूः	३२४
सिवेरू च	३१८
सि सः	८७
सिपयोर्देर्घस्य०	८०
सिसतासौस्यपामिट्	१८
सिस्योः	७०
सुखादिभ्यो यञ्०	१९०
सूवेः स्मः	३२६
सुवः किच्च	३०३
सुवो न गुणश्चतुर्षु	९३
सुहादेः क्रिः	३६६
सूचिमुत्रिमुत्र्यत्त्यर्थ्य	१६३
सुघस्यदः कर्मरः	३६९
सृजिहशोस्थपो वेट्	६६
सृजः श्रद्धोपपन्ने०	२१८
सृजेरसुम् सलापश्च	३७८
सेः	२३
सेटाः कक्तवत्वोर्जि०	२६६
सेटो हलाद्वा	२२
से दीर्घः	१६४
सेघतेर्गनौ न षः	२७
सौ रमेः कः सोर्दीर्घः	३३१
स्कन्देः सलोपश्च	२७४
स्वदिरवपरिभ्यां०	१६२
स्तनादेऽन्यन्तादित्नुः	३०२
स्तम्भुस्तुम्भुस्फम्भु०	१२९
स्तुसुभूषां पे सेरिट्	९६
स्तोतिऽन्यन्तयोरेव०	१६८
स्तुक्रमोरारति नेट्	२०३
स्त्यायतेह्रट्	३२६
स्त्रियां यजां भावे	३४६
स्त्वादेमः	२८८

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
स्थादेरालः	२८६	स्वपितृषिष्टुषेर्नजिब्	२७०	हन्तेरति रूह च	३१५
स्थादेर्वरः	२७१	स्वपिस्यमिञ्चोजा०	१६६	हन्तेर्धुर च	३३५
स्थामि	२४३	स्वरतिसृत्तिस्युति०	२८	हन्तेर्हस्य घत्व च	३३०
स्थारोभ्यां गुः	३०३	स्वरात्पराः संयोगा०	१८	हन्तेर्हिसायां घनी०	१६६
स्थैर्यगतिभक्षणार्थो	२६१	स्वरादेः	३३८	हन्तेर्हिमुट् च	३०७
स्नेहने पिपः	३५७	स्वरादेः	३३	हरतेर्गतताच्छील्ये	१९६
स्पर्शायामाङ्कः	२०२	स्वरादेः परः	९८	हर्यतेः कन्यो हिर च	३३३
स्पृशः शुद्धवर्णौ पृ च	३३३	स्वराद्यः	३४१	हृक्क्योर्नट्	३४७
स्पृह्यिपहिपतिद्वि०	२६७	स्वराद्यन्तोपसर्गा०	२०६	हृशशतोर्लिह्विषये०	२३३
स्फोयः स्फी ति किति	२५५	स्वरात्तादस्वतश्च०	३८	हृशपान्तात्सक्	५०
स्फायादे रुक्	२९२	स्वरान्तानां कमक०	२१८	हसाद्यस्य लोपो वा	१८१
स्फायो वः	१४६	स्वरान्तानां हनप्र०	२१०	हसात्तद्धितयस्य०	१८३
समसहिते दिवादिर्वा	२०	स्वरात्तो वा	२६३	हसादान हौ	१२९
स्मिहृपुङ्ग्वञ्जवशु०	१६९	स्वाङ्के तत्प्रत्यये०	३६१	हस्ताद्यं करणे वर्ति०	३५७
स्मृतिवाचिन्युपपदे०	२२१	स्वादेः क्रः	२९३	हिसायां प्रतेश्च	१२६
स्मृहृत्वरप्रथञ्ज०	१३४	स्वादेनुः	११४	हिसार्थानां चानु०	३५८
स्मे लट्लिटोऽपवादः	२२२	स्वापेः संप्रसारणम०	१४८	हृजो दुक् च	३१९
स्यन्देः सम्प्रसारणम्	२८१	स्वाभिप्रायाविष्क०	१९८	हृश्याभ्यामितः	३०४
स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्च२७४		स्वाभिप्रायाविष्कर०	२२५	हेतुहेतुमतोर्भविष्य०	२२५
स्यप् क्रियातिक्रमे	१९	हनः सिः कित्	२०१	ह्ययन्तक्षणाशसजा०	४४
स्यादेस्तुः	२८१	हनस्तः	३४७	ह्रस्वस्य पिति कृ०	२४३
स्याद्विदः	२३	हनिञो सेः दीर्घः	१५५	ह्रस्वः	१६
संसतेः शार्यस्य कि०	३३१	हनिमानमशिभ्याम्	३२४	दादेरितिः	२८४
स्रवति शृणोतिद्रव०	१४५	हृतः स्यपः	४८	दीञ्जोरीकन्यूयो०	१४७
स्रादेनिः कित्	३१४	हनो घत्	१४३	दादेर्ह्रस्वः किति ते	२६०
स्रादेवः	२८९	हनो वधादेशो ये	३४३	द्वयतेर्न्यन्तस्याङ्	१४४
सुरीभ्यां तुट् च	३२७	हनो बधोऽप्रत्ययश्च	३३९	दादेर्द्विश्र	९८
स्वजतेणोदिर्वा कि०	६२	हनो लुङ्लिङोर्बधो०	८२	दावामाभ्यश्च	२३३
		हन्तेः शरीरावयवे०	३३२		

हति सिद्धान्तचन्द्रिकोत्तरादस्य सूत्रसूची समाप्ता ।

अथ लिङ्गानुशासनसूत्राणां सूची ।

अथमिन्द्रिये०	३७८	अप्सुमनस०	३६७	आहवसंयामा पुंसि	३७७
अटवीस्त्रियाम्	३७५	अविशिष्टलिङ्गम्	३७९	इषुवाहुस्त्रियाम्०	३६९
अथलिङ्गानुशासनम्	३८३	अव्ययंकतियुष्मद्	३७९	इषुमन्तः	३७५
अदन्ताःकटणथन०	३७०	अञ्चं नपुंसकम्	३६९	ईश्च	३६५
अनल्पपेङ्गया०	३७४	अर्धपथिमध्यभुक्षि०	३७३	उकारान्तगुणवचनम्	३७८
अन्युप्रत्ययान्तः	३६४	अचिःस्त्रियां च	३७५	उकारान्तः	३६९
अपत्याथकः	३७८	अशनिभरणपरणयः	३६५	ऊङावरन्तो	३६५
अपथपुण्याहे	३७४	असन्तोविस्वरकः	३७६	ऋकारान्ता मातृ०	३६४
अपिहाधारूपः०	३६८	आजिः स्त्रियामेव	३७७	ऋणलवणपण०	३७०
अप्सरस्त्रियाम्	३७७	आशीर्षुः	३६७	ऋषिराशिदृष्टि०	३७३

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
कण्टकानीकसरकं	३७०	देवासुरात्मस्वर्गं	३६८	राशिमदिवसाभिधां	३७२
करणाधिकरणयोः	३८०	दैवंपुंसि च	३७८	राजमनुष्यं	३७४
कषणधौषधाधुधान्ताः	३७९	द्रोणाढकौ	३७२	रक्कसिधमयुरमेधमं	३७१
काष्ठपृष्ठसिकथोकथानि	३७१	घोः स्त्रियाम्	३६९	रुक्वन्तः	३७०
कार्षापणस्वर्णं	३७०	द्वन्द्वकत्वम्	३७४	लक्षाकोटिः	३७६
किरीटमुकुटं	"	द्वन्द्वहृदुःखं	३७८	लोपधः	३७५
किसलयहृदयोन्द्रियं	३७१	द्विगुः स्त्रियां च	३७५	वक्त्रनेत्रारण्यं	"
कुटकुटकपटं	३७०	द्विराप्रस्फारतकं	३७१	वंशाशपुरोडाशाः	३९३
कृत्याश्च	३८०	धान्याज्यसस्य	३७८	वलकुसुमं	३७७
कंसंचाप्राणिनिं	३७२	धेनुरज्जुकुहू	३६९	वह्निवृण्यमयः	३६५
कश्च	३७४	ध्वंजमाजमुज्जपुञ्जाः	३७३	वाणकाण्डौ	३६९
कत्यन्तः	३६५	नपुंसकम्	३७४	वृक्षजातिः स्त्रियामेव	३७०
क्रतुपुरुषकपोलं	३६९	नवनीतावत्मानान्तं	३७७	विशत्यादयः	३६५
खारीमानिके	३७३	नादिरश्चि	३६७	वियज्जगत्	३७७
गुणवचनं च	३७८	नान्तः	३६९	व्रजकुरुजकुथकूर्चं	३७९
गृहमेहदेहपट्टं	"	नाड्यपजनीपपदानि	३७३	शङ्कुः पुंसि	३७६
गृहशाशान्याम्	३६७	नाभिरक्षत्रिये	३६६	शतायुतप्रगुताः	"
गोमणियष्टिसुष्टिं	३७८	पत्रपात्रपवित्रं	३७७	शतादिः संख्या	"
गोमयकषायमलयं	३७१	पष्पकमलोत्पलानि	३७७	शङ्कुलिराजिं	३६७
घनदस्तौ	३६८	पनसविसबुशां	३७२	शिरीषजीषाम्बरीषं	३७२
घृतभूतमुस्त	३७९	परवत्	३७४	शीलमूलमङ्गलं	३७५
चक्रवज्रान्धकारं	३७२	पल्लवपल्लवलं	३७३	शुकुमदेवतायाम्	३७१
चमसांसरसं	३७२	पापरूपोद्भुपं	३७१	शूर्पकुतपकुणद्वीपं	"
चिबुकशालूकं	३७०	पुंनपुंसकयोः	३७९	इमश्चजानुं	३६९
सुलिलवैणिखाद्यर्थश्च	३६७	पुमान्	३६८	शुद्धार्थनिदावोद्यमं	३७९
छदिः स्त्रियामेव	३७५	प्रतिपदापद्	३६७	श्राद्धकुलिशं	३७८
जघनाजिनतुहिनं	३७१	प्रावृट् विप्रुट् रुट्	"	श्रोणियोन्युर्मयः	३६५
जम्भं नपुंसके च	"	ब्रह्मन्पुंसि च	३७६	षण्डमण्डकरण्डं	३७३
तलभं नपुंसकम्	"	भयलिङ्गभगपदं	३६८	णान्ताः संख्यां	३७९
तान्तः	३६६	भावे युडन्तः	३७१	सक्तर्नपुंसके च	३७०
ताराधराज्योत्क्रां	३६८	भाःशुकस्त्रं	३६६	समासेरज्जुः	३६९
तिथिश्च	३६७	भूमिविद्युत्	३६६	सर्वादीनिनामानि	३८०
तीर्थप्रोथयूथगाथानि	३७१	भत्रामित्रच्छात्रं	३७७	सहस्रः क्वचित्	३७६
तूलोपलतालं	३७५	मद्गुमधुं	३६९	सग्रामदाडिमं	३७१
तृत्सीमासम्बध्या	३६७	मन्दिस्वरकोऽकं	३७६	संख्यापूर्वारात्रि	३७४
त्रान्तः	३७७	मरुत्गरुत्	३७३	सारथ्यतिथिं	३७३
त्रिविष्टपत्रिभुवने	३६९	मानयानाभिधानं	३७१	सीरार्थोदनाः	३७५
त्वयणौतद्धितौ च	३७४	मानाभिधानानि	३७२	सुरासेनाच्छायां	३७४
दण्डमण्डलण्डं	३७९	मिन्यन्तः	३६५	सवत्त्वकं	३६७
द्विविदिवेदिं	३६७	मुखनयनलाह्वनं	३७८	सोपुंसयोःरिषुधिः	३६८
दाराक्षत्लाचासुनाम्	३७३	मुर्त्युसाधुककन्धुं	३७८	सो	३६४
दासकशेरु जनुं	३७०	यात्रामात्रां	३७७	सोपुंसयोः	३७८
दिनाहनीं	३७२	यादौ नपुंसकम्	३६६	स्थूणीणं नपुंसके च	३६६
दीधितिः स्त्रियाम्	३७२	याच्छामृते	३६८	हस्तकुन्तान्तवातं	३७३
दुन्दुभिरशेषु	३६६	यूषकरीषामिषं	३७२	हमन्तशिशिरं	३७४
		य्वन्तमेकक्षारम्	३६५	हृदकन्दकुन्दबुद्धं	३७३

इति सिद्धान्तचन्द्रिकाया लिङ्गानुशासनसूत्राणां सूची समाप्ता ॥

